

Barcode - 99999990341200
Title - Parasara Dharma Samhita Vol. 3, Part. 2
Subject - Religion
Author - Madhavacharya, Sayana
Language - sanskrit
Pages - 536
Publication Year - 1919
Creator - Fast DLI Downloader
<https://github.com/cancerian0684/dli-downloader>
Barcode EAN.UCC-13

The Department of Public Instruction, Bombay

THE
PARAŚARA DHARMA SAMHITA
OR
PARAŚARA SMRITI
WITH
THE COMMENTARY
BY
SÂYANA MÂDHAVÂCHÂRYA

EDITED WITH VARIOUS READINGS, CRITICAL NOTES,
INDEXES, &c.

BY
PANDIT VÂMAN ŚÂSTRĪ ISLÂMPURKAR
AND
R. G. BHADKAMKAR, M.A.,
ACTING PROFESSOR OF SANSKRIT, ELPHINSTONE COLLEGE,
BOMBAY.

VOL. III, PART II

500 copies

1919

Price Rs. 5-8-0

Bombay Sanskrit & Prakrit Series No. LXXIV

BOMBAY SANSKRIT AND PRAKRIT SERIES

*Edited under the Supervision of the Bhandarkar Oriental
Research Institute, Poona City*

[For Copies apply to Government Book Depôt, Poona.]

	Rs.	As.
No. I Pañchatantra, Books IV and V, edited with Notes, by Dr. G. Bühler	0	4
No. II Nâgojibhaṭṭa's Paribhâshenduśekhara. Part I, Sanskrit Text and Various Readings, edited by Dr. F. Kielhorn (<i>out of Stock</i>)		
No. III Pañchatantra, Books II and III, edited with Notes by Dr. G. Bühler	0	4
No. IV Pañchatantra, Book I, edited with Notes. by Dr. F. Kielhorn	0	6
No. V Raghuvamśa of Kâlidâsa, with the Commentary of Mallinâtha, Part I (Cantos I-VI), edited with Notes, by Mr. S. P. Pandit, M.A.	1	8
No. VI Mâlavikâgnimitra of Kâlidâsa, edited with Notes, by Mr. S. P. Pandit, M.A., 2nd edition (<i>out of stock</i>)		
No. VII Nâgojibhaṭṭa's Paribhâshenduśekhara, Part IIA, (Paribhâshâs 1-37), Translation and Notes, by Dr. F. Kielhorn	0	8
No. VIII Raghuvamśa of Kâlidâsa, with the Commentary of Mallinâtha, Part II (Cantos VII-XIII), edited with Notes, by Mr. S. P. Pandit, M.A. (<i>out of Stock</i>)		
No. IX Nâgojibhaṭṭa's Paribhâshenduśekhara, Part IIB, (Paribhâshâs 38-69), Translation and Notes, by Dr. F. Kielhorn	0	8
No. X. Daśakumâracharita of Daṇḍin, Part I, by Dr. Bühler and No. XLII Part II by Dr. Peterson, re-edited with Notes in one volume, by Mr. G. J. Agashe, B. A.	4	6
No. XI Nīṭisataka and Vairâgyasataka of Bharṭṛihari, edited with Notes, by Justice K. T. Telang, M.A. (<i>copyright restored to the editor</i>)		

No. XII	Nâgojibhaṭṭa's Paribhâshenduśekhara, Part IIC, (Paribhâshâs 70-122), Translation and Notes, by Dr. F. Kielhorn	0	8
No. XIII	Raghuvamśa of Kâlidâsa, with the Commentary of Mallinâtha, Part III (Cantos XIV-XIX). edited, with Notes, by Mr. S. P. Pandit, M.A. (<i>out of stock</i>)		
No. XIV	Vikramânîkadeva-charita of Bilhana, by Dr. G. Bühler (<i>copyright restored to the editor</i>). ..		
No. XV	Mâlâtî-Mâdhava, with Commentary, Critical Notes, etc., by Dr. R. G. Bhandarkar, <i>Second edition</i>	4	4
No. XVI	Vikramorvaśiya of Kâlidâsa, with Notes, by Mr. S. P. Pandit, M.A., <i>Third edition</i> ..	2	0
No. XVII	Hemachandra's Deśinânamâlâ, Part I, by Prof. Pishel and Dr. Bühler, (<i>out of stock</i>) ..		
No. XVIII*	Vyâkarana-Mahâbhâshya of Patañjali, Vol. I. Part I, by Dr. Kielhorn, <i>Second edition</i> ..	1	8
No. XIX*	Vyâkarana-Mahâbhâshya of Patañjali, Vol. I. Part II, by Dr. Kielhorn, <i>Second edition</i> ..	1	8
No. XX*	Vyâkarana-Mahâbhâshya of Patañjali, Vol. I. Part III, by Dr. Kielhorn, <i>Second edition</i> ..	1	8
No. XXI†	Vyâkarana-Mahâbhâshya of Patañjali, Vol. II. Part I, by Dr. Kielhorn, <i>Second edition</i> ..	3	0
No. XXII†	Vyâkarana-Mahâbhâshya of Patañjali, Vol. II. Part II, by Dr. Kielhorn, <i>Second edition</i> ..	3	0
No. XXIII	Vâsishttha-Dharmaśâstra, edited with Notes, by Dr. A. A. Führer, <i>Second edition</i>	0	12
No. XXIV	Kâdambarî, by Bâna and his Son, Vol. I, Text ; Vol. II, Notes and Introduction, by Dr. P. Peterson, <i>both together</i>	6	8
No. XXV	Kirti-kaumudî, edited with Notes, by Professor A. V. Kathawate (<i>copy-right restored to the editor</i>)		

* Nos. 18, 19 and 20 are bound together in one volume, the whole volume being priced Rs. 4-8.

† Nos. 21, 22 and 26 are bound together in one volume, the whole volume being priced Rs. 9.

No. XXVI†	Vyākaraṇa-Mahābhāṣya of Patañjali, Vol.		
	II. Part III, by Dr. Kielhorn, <i>Second edition</i> ..	3	0
No. XXVII	Mudrārākṣhaśa of Viśākhadatta, with the		
	Commentary of Dhunḍirāja, edited with Notes, by		
	Justice K. T. Telang, M. A. (<i>copy-right restored</i>		
	<i>to the editor</i>)		
No. XXVIII*	Vyākaraṇa-Mahābhāṣya of Patañjali,		
	Vol. III. Part I, by Dr. Kielhorn, <i>Second edition</i> ..	3	0
No. XXIX	Vyākaraṇa-Mahābhāṣya of Patañjali, Vol.		
	III, Part II, by Dr. Kielhorn, <i>Second edition</i> ..	3	0
No. XXX	Vyākaraṇa-Mahābhāṣya of Patañjali, Vol.		
	III. Part III, by Dr. Kielhorn, <i>Second edition</i> ..	3	0
No. XXXI	Subhāṣitāvali of Vallabhadeva, edited by		
	Dr. P. Peterson and Pandit Durgaprasad. ..	2	8
No. XXXII	Tarka-kaumudī of Laugākṣhi Bhāskara,		
	edited by Mr. M. N. Dvivedi (<i>copy-right restored</i>		
	<i>to the editor</i>)		
No. XXXIII	Hitopadeśa of Nārāyaṇa, edited by Dr.		
	P. Peterson	0	14
No. XXXIV	Gaṇḍavaho of Vākpāti, edited by Mr. S.		
	P. Pandit, M.A. (<i>under revision</i>)		
No. XXXV	Mahānārāyaṇa Upanishad, edited by Col.		
	G. A. Jacob	0	7
No. XXXVI	Selections of Hymns from the R̥gveda		
	(First Series) By Dr. Peterson (<i>Fourth edition</i>) ..	2	0
No. XXXVII	Śārngadhara-pāṇḍhati, Vol. I, edited by Dr.		
	P. Peterson	3	0
No. XXXVIII	Naishkarṇyasiddhi, by Col. G. A.		
	Jacob	2	8
No. XXXIX	Concordance to the Principal Upanishads		
	and the Bhagavadgītā, by Col. G. A. Jacob ..	4	0

† Nos. 21, 22 and 26 are bound together in one volume, the whole volume being priced Rs. 9.

* Nos. 28, 29 and 30 are bound together in one volume, the whole volume being priced Rs. 9.

	Rs.	As.
No. XL Eleven Âtharvāṇa Upanishads, with Dīpikāṇ by Col. G. A. Jacob, <i>Second edition</i>	1	8
No. XLI Handbook to the study of R̥gveda, Part I, comprising Sāyana's Introduction to his R̥gveda- bhāṣya, with English Translation, by Dr. P. Peterson (<i>out of stock</i>)		
No. XLII* Daśakumāracharita of Daṇḍin, Part II, by Dr. P. Peterson		
No. XLIII Handbook to the study of R̥gveda, Part II, Comprising the Seventh Maṇḍala of R̥gveda with the Bhāṣya of Sāyana	2	8
No. XLIV Âpastamba-Dharmasûtra, with the Various Readings of the Hiranyakeśi Dharmasûtra. Part I, by Dr. G. Bühler (<i>under revision</i>)	1	6
No. XLV Rājataran̄giṇi of Kalhaṇa, Part I (Cantos I to VII), by Pandit Durgaprasada	1	8
No. XLVI Patañjali's Yogasûtra, with the Scholia of Vyâsa, the Commentary of Vâchaspati, and the Vṛitti of Nâgojibhaṭṭa, by Mr. Rajaram Shastri Bodas and Vasudeo Shastri Abhyankar (<i>Second edition</i>)	3	8
No. XLVII Parâsara's Dharma-Samhitâ, with the Com- mentary of Sāyana-Mâdhavâchârya, Vol. I. Part I, by Mr. Vaman Shastri Islampurkar	2	2
No. XLVIII Parâsara Dharma-Samhitâ, with the Com- mentary of Sāyana-Mâdhavâchârya, Vol. I. Part II, by Mr. Vaman Shastri Islampurkar	2	0
No. XLIX Nyâyakosa, by Mahâmahopâdhyâya Bhima- charya Zalkikar, (<i>under revision</i>)		
No. L Âpastamba-Dharmasûtra, Part II, by Dr. Bühler (<i>under revision</i>)	1	2
No. LI Rājataran̄giṇi of Kalhaṇa, Vol. II, (Canto VIII) by Pandit Durgaprasad (<i>out of stock</i>)		
No. LII Mṛichehhakatika, Vol. I, Text with two Com- mentaries and Various Readings, by Mr. N. B. Godbole	3	8

	Rs.	As.
No. LIII Navasâhasaṅka-charita, Part I, by Mr. Vaman Shastri Islampurkar.. .. .	1	10
No. LIV Rajataranṅiṇi of Kalhana, Vol. III, containing the Supplements to the work, by Dr. P. Peterson	1	2
No. LV Tarkasaṅgraha of Annambhaṭṭa, by Mr. V. V. Athalye (<i>Second edition</i>)	3	0
No. LVI Bhaṭṭikāvya, edited with the Commentary of Mallinātha, Vol. I, by Rao Bahadur K. P. Trivedi	9	0
No. LVII Bhaṭṭikāvya, edited with the Commentary of Mallinātha, Vol. II, by Rao Bahadur K. P. Trivedi	6	0
No. LVIII Selections of Hymns from the R̥gveda (<i>Second Series</i>), by Dr. Peterson (<i>under revision</i>) ..		
No. LIX Parāśara Dharma-Saṁhitā, with the Commentary of Sāyaṇa-Mādhavāchārya, Vol. II, Part I, by Mr. Vaman Shastri Islampurkar	1	0
No. LX Kumarapāla-charita of Hemachandra, (in Prākṛit), by Mr. S. P. Pandit, M. A	8	8
No. LXI Rekhāṅgita, Vol. I, by Messrs. H. H. Dhruva and K. P. Trivedi	12	0
No. LXII Rekhāṅgita, Vol. II, by Messrs. H. H. Dhruva and K. P. Trivedi	9	0
No. LXIII Ekāvali of Vidyādhara, with Mallinātha's Commentary, edited by Rao Bahadur K. P. Trivedi	14	0
No. LXIV Parāśara Dharma-Saṁhitā, with the Commentary of Sāyaṇa-Mādhavāchārya, Vol. II, Part II, by Mr. Vaman Shastri Islampurkar	5	0
No. LXV Pratāparudra-yaśobhūṣaṇa of Vidyānātha, with Commentary, edited by Rao Bahadur K. P. Trivedi	11	0
No. LXVI Harsha-charita of Bāṇa, Part I, Text with Commentary, edited by Dr. A. A. Führer	2	0
No. LXVII Parāśara Dharma-Saṁhitā, with the Commentary of Sāyaṇa-Mādhavāchārya, Vol. III, Part I, Mr. Vaman Shastri Islampurkar	4	0

No. LXVIII	Śribhāshya of Rāmānuja, Vol. I, Text, edited by Mr. Vasudev Shastri Abhyankar	11	0
No. LXIX	Dvyāśraya-kāvya of Hemachandra, Vol. I, (Cantos I—X), by Prof. A. V. Kathawate	9	0
No. LXX	Vaiyākaraṇabhūṣaṇa of Koṇḍabhaṭṭa, with two Commentaries and Notes, by Rao Bahadur K. P. Trivedi	10	0
No. LXXI	Shāḍbhāshāchandrikā of Lakshmīdhara, with Introduction, Notes, etc., by Rao Bahadur K. P. Trivedi	7	8
No. LXXII	Śribhāshya, of Rāmānuja, Vol. II, Notes, by Mr. Vasudev Shastri Abhyankar	6	0
No. LXXIII	Nirukta of Yāska, with the Commentary of Durgāchārya, Vol. I, by Professor H. M. Bhadrakamkar	9	8
No. LXXIV	Parāśardharmasmṛitī. Vol. III. Part II, by Vaman Shastri Islampurkar and R. G. Bhadrakamkar	5	8

WORKS OUT OF SERIES

Aitareya Brāhmaṇa, Word-index to, compiled by Pandit Vishwanath Balkrishna Joshi	4	0
Amarakośa with the Commentary of Maheśvara, edited, with an Index, by Mr. Ramchandra Shastri Talekar	0	13
Atharvaveda Saṁhitā, with the Commentary of Sāyaṇāchārya, edited, by Mr. S. P. Pandit. <i>Four volumes at Rs. 10 each</i>	40	0
Kāvyaaprakāśa, edited by Vamanacharya Zalkikar with his own Commentary, <i>Third edition</i>	9	6
Vendidad, <i>Complete in two volumes</i>	5	0

THE SAME LIST ABRIDGED AND ARRANGED ALPHABETICALLY

	Rs.	As.
Aitareya-Brâhmaṇa, Word-index to, by Vishwanath Balkrishna Joshi (out of Series)	4	0
Amarakośa with Maheśvara's Commentary, by Ramchandra Shastri Talekar, (out of Series) ..	0	16
Āpastamba-Dharmasūtra, Part I. by G. Bühler, (No. 44)	1	3
Āpastamba-Dharmasūtra, Part II. by G. Bühler, (No. 50)	1	2
Atharvaveda Samhitâ with Sâyanabhâshya, four volumes, by S. P. Pandit, (out of Series) ..	40	0
Ātharvaṇa Upanishads, eleven, with Dîpikâs, by G. A. Jacob, (No. 40)	1	8
Bhaṭṭikâvya with Mallinâtha's Commentary, Part I. by K. P. Trivedi, (No. 56)	9	0
Bhaṭṭikâvya with Mallinâtha's Commentary, Part II. by K. P. Trivedi, (No. 57)	6	0
Concordance to the Principal Upanishads and the Bhagavadgîtâ, by G. A. Jacob, (No. 39) ..	4	0
Daśakumâracharita, Part I by G. Buhler, (No. 10) and Part II by P. Peterson (No. 42), both together, second edition by G. J. Agashe ..	4	6
Desinâmamâlâ, Part I, by Pischel and Buhler (No. 17)		
Dvyâśraya-kâvya, Part I, by A. V. Kathawate, (No. 69)	9	0
Ekâvali, with Commentary, by K. P. Trivedi, (No. 63)	14	0
Gaṇḍavaho, by S. P. Pandit (No. 34)		
Handbook to the Study of Rîgveda, Part I, by P. Peterson (No. 41)		
Handbook to the Study of Rîgveda, Part II, by P. Peterson (No. 43)	2	8
Harsha-charita, with Commentary, by A. A. Führer, (No. 66)	2	0
Hitopadeśa, by P. Peterson (No. 33)	0	14
Hymns from Rîgveda, Selection of, (First Series) by Peterson (No. 36)	2	0

	Rs. As.	
Hymns from Rigveda, Selection of, (Second Series) by Dr. Peterson (No. 58)		
Kâdambarî, Vol. I, Text and Vol. II. Notes and Intro- duction, by Dr. Peterson (No. 24)	6	6
Kâvyaprakâśa, with a Commentary, by Vamana- charya Zalkikar (out of Series)	9	6
Kîrtikaumudî, by A. V. Kathawate (No. 25)		
Kumârapâlâcharita, by S. P. Pandit, (No. 60)	8	8
Mṛichchhakatika, Vol. I, by N. B. Godbole (No. 52)	3	8
Mâlâvikâgnimitra, by S. P. Pandit (No. 6)		
Mâlâtî-Mâdhava, by R. G. Bhandarkar (No. 15)	4	4
Mahâbhâshya, Vyâkaraṇa—, of Patañjali, Vol. I. Parts I, II, and III together (Nos. 18, 19, 20)	4	8
Mahâbhâshya, Vyâkaraṇa—, of Patañjali, Vol. II. Parts I, II, and III together (Nos. 21, 22, 26)	9	0
Mahâbhâshya, Vyâkaraṇa—, of Patañjali, Vol. III. Parts I, II, III together (Nos. 28, 29, 30)	9	0
Mudrârâkshasa, by K. T. Telang (No. 27)		
Mahânârâyaṇa Upanishad, by G. A. Jacob (No. 35)	0	7
Naishkarmyasiddhi by G. A. Jacob (No. 38)	2	8
Navasâhasânkacharita Part I, by Vaman Shastri Islampurkar (No. 53)	1	10
Nirukta of Yâska, with Commentary, Vol. I, by H. M. Bhadkamkar (No. 73)	9	8
Nîti and Vairâgya Śatakas, by K. T. Telang, (No. 11)		
Nyâyakośa, by Bhimacharya Zalkikar, (No. 49)		
Pañchatantra, Book I, by Kielhorn (No. 4)	0	6
Pañchatantra, Books II and III, by G. Bühler (No. 3)	0	4
Pañchatantra, Books IV and V, by G. Bühler (No. 1)	0	4
Parâsara Dharma-Samhitâ, Vol. I. Part I, by Vaman Shastri Islampurkar (No. 47)	2	2
Parâsara Dharma-Samhitâ, Vol. I. Part II, by Vaman Shastri Islampurkar (No. 48)	2	0
Parâsara Dharma-Samhitâ, Vol. II. Part I, by Vaman Shastri Islampurkar (No. 59)	4	0
Parâsara Dharma-Samhitâ, Vol. II. Part II, by Vaman Shastri Islampurkar (No. 64)	5	0
Parâsara Dharma-Samhitâ, Vol. III. Part I, by Vaman Shastri Islampurkar (No. 67)	4	0
Parâsaradharma-samhita, Vol. III. Part II by Vaman Shastri Islampurkar and R. G. Bhadkamkar (No. 74)	5	8

	Rs.	As.
Paribhâshenduśekhara, Part I. by F. Kielhorn (No. 2)		
Paribhâshenduśekhara, Part IIA, by F. Kielhorn (No. 7)	0	8
Paribhâshenduśekhara. Part IIB, by F. Kielhorn (No. 9)	0	8
Paribhâshenduśekhara, Part IIC, by F. Kielhorn (No. 12)	0	8
Pratâparudrayaśobhûshana, of Vidyânâtha, with Com- mentary, by K. P. Trivedi (No. 65)	11	0
Raghuvamśa, Part I, by S. P. Pandit (No. 5)	1	8
Raghuvamśa, Part II, by S. P. Pandit (No. 8)		
Raghuvamśa, Part III, by S. P. Pandit (No. 13)		
Râjataranginî, Part I, by Pandit Durgaprasad (No. 45)	1	8
Râjataranginî Part II, by Pandit Durgaprasad, (No 51)		
Râjataranginî, Part III, by P. Peterson (No. 54)	1	2
Rekhâganita, Part I, by H. H. Dhruva and K. P. Trivedi (No. 61)	12	0
Rekhâganita, Part II, by H. H. Dhruva and K. P. Trivedi (No. 62)	9	0
Śârîgadharapaddhati. Part I, by P. Peterson (No. 37)	3	0
Shadhbâsbâchandrikâ of Lakshmîdhara, by K. P. Trivedi (No. 71)	7	8
Śrîbhâshya, Part I, by Vasudev Shastri Abhyankar (No. 68)	11	0
Śrîbhâshya, Part II, by Vasudev Shastri Abhyankar (No. 72)	6	0
Subhâshitâvalî of Vallabhadeva, by P. Peterson (No. 31)	2	8
Tarkakaumudî of Lâugâkshi Bhâskara, by M. N. Dvivedi (No. 32)		
Tarkasaṅgraha of Annambhatta, by Y. V. Athalye (No. 55) Second edition by Mr. M. R. Bodas	3	0
Vâsishtha Dharmaśâstra, by A. A. Führer (No. 23)	0	12
Vaiyâkaranabhûshana of Kondaḥhatta, with two Com- mentaries, by K. P. Trivedi (No. 70)	10	0
Vendidad, in Two Volumes (out of Series)	5	0
Vikramânkadeva-charita, by G. Bühler (No. 14)		
Vikramorvaśîya, by S. P. Pandit (No. 16)	2	0
Yogasûtras of Patañjali, by Rajaram Shastri Bodas and Vasudev Shastri Abhyankar (No. 46)	3	8

WORKS IN THE PRESS

Dvyâsraya-kâvya of Hemachandra. Vol. II, by Professor
A. V. Kathawate

WORKS UNDER REVISION

No. XXXIV Gaûdavaho of Vâkpati, by S P. Pandit.

Nos. XLIV and L Âpastamba-Dharmasûtra, by Bühler.

WORKS IN PREPARATION

Mrichchhakaṭika, Vol. II, Introduction and Notes, by
K. C. Mehendale.

Yâska's Nirukta, Vol. II, by H. M. Bhadkamkar.

WORKS UNDERTAKEN

Anubhâshya of Vallabhâchârya, with Notes, by Shridhar
Shastri Pathak.

Kâvyâdarśa of Daṇḍin, by S. K. Belvalkar, M.A., Ph.D.,
and Rangacharya Raddi.

Prakriyâkaumudī of Râmachandra with Commentary
by K. P. Trivedi, B. A.

Syâdvâdamañjarī of Hemachandra. by A. B. Dhruva,
M.A., LL.B.

Ārkaśâshâ of Kesavamisra with the Commentary of
Chinnabhaṭṭa, by D. R. Bhandarkar, M.A. and
Pandit Kedarnath.

Udbhaṭa's Kâvyâlankâra-Sâra-Sangraha, with the Laghu-
vṛitti of Pratiharendurâja, by N. D. Banhatti
B.A.

Vyavahâra-Mayûkha of Nîlakaṇṭha, by P V. Kane,
M.A., LL.M.

अथ निक्षेपाख्यस्य द्वितीयपदस्य विधिरुच्यते । तत्र निक्षे-
पस्य स्वरूपं नारद आह—

‘स्वद्रव्यं यत्र विलम्भान्निक्षिपत्यविशङ्कितः ।

निक्षेपो नाम तत्प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैः ’ ॥

(ना. स्मृ. ४. १.)

इति । उपनिधि-न्यासौ निक्षेपावान्तरविशेषौ । तयोः स्वरू-
पमाह बृहस्पतिः—

‘अनाख्यातं व्यवहितमसंख्यातमदर्शितम् ।

मुद्राङ्कितं च यद्वत्तं तदौपनिधिकं स्मृतम् ॥

राज-चोरा-ऽरातिभयादक्षदानां च वञ्चनात् ।

स्थाप्यते ऽन्यगृहे यत्तु स न्यासः परिकीर्तितः ’ ॥

इति । नारदोऽपि—

‘असङ्ख्यातमविज्ञातं समुद्रं यन्निधीयते ।

तज्जानीयादुपनिधिं निक्षेपं गणितं विदुः ॥

(ना. स्मृ. ४. ६.)

१. C. reads ‘पादस्य’ and D. ‘सदस्य’ for ‘पदस्य. २. B. reads ‘स्व’
for ‘स्य. ३. D. reads स्वं द्रव्यं for स्वद्रव्य. ४. C. wrongly reads ‘न्यासौ’
for ‘न्यासौ. ५. C. reads एवान्तर’ for ‘पावान्तर’ ; while D. omits this
६. C. omits the following:—

‘राज-चोरा-ऽरातिभयादक्षदानां च वञ्चनात् ।

स्थाप्यते ऽन्यगृहे यत्तु स न्यासः परिकीर्तितः’ ॥

इति । नारदोऽपि—

‘असङ्ख्यातमविज्ञातं समुद्रं यन्निधीयते ।

तज्जानीयादुपनिधिं निक्षेपं गणितं विदुः ॥ इति ।

७. D. reads ‘चोरादिक’ for ‘चोराऽराति’. ८. D. reads क्षयादानां
for अभदानां. ९. D. reads ऽन्यस्य हस्ते यत् for ऽन्यगृहे यत्तु. १०. D.
reads यत् द्रव्यं for यत्तु स.

इति । याज्ञवल्क्योऽपि ।

‘ वासनस्थमनाख्याय हस्तेऽन्यस्य समर्प्यते ।

द्रव्यं तदौपनिधिकं प्रतिदेय तथैव तत् ’ ॥

(या. स्मृ. २. ६५.)

इति । वासनं करण्डादि तत्स्थं द्रव्यं रूपसंख्यादिविशेष-
मकथयित्वा समुद्रमन्यहस्ते रक्षणार्थाय स्थाप्यते तद्रव्यमौ-
पनिधिकम् । निक्षेपस्थापनविधिमाह मनुः —

‘ कुलजे वृत्तसम्पन्ने धर्मजे सत्यवादिनि ।

महापक्षे धनिन्याम् निक्षेपं निःक्षिपेद्बुधः ’ ॥

(म. स्मृ. ८. १. ७९.)

इति । बृहस्पतिरपि —

‘ स्थानं गृहं स्थलं चैव तद्गुणं विविधान् गुणान् ।

सत्यं शौचं बन्धुजनं परीक्ष्य स्थापयेन्निधिम ’ ॥

इति । तस्य निक्षेपस्य पुनर्द्विविधमाह नारदः —

‘ स पुनर्द्विविधः प्रोक्तः साक्षिमानितरस्तथा ।

प्रतिदानं तथैवास्य प्रत्ययः स्याद्विपर्यये ’ ॥

(ना. स्मृ. ४. ६.)

१. D. omits —

याज्ञवल्क्योऽपि—

‘ वासनस्थमनाख्याय हस्तेऽन्यस्य समर्प्यते ।

द्रव्यं तदौपनिधिकं प्रतिदेयं तथैव तत् ’ ॥

इति । वासनं करण्डादि तत्स्थं द्रव्यं ।

२. D. reads तत्रस्थं for तत्स्थं. ३. D. reads समग्रम् for समुद्रम्. ४. C. and D. read रक्षणार्थं यत् for रक्षणार्थाय. ५. D. reads निक्षेपणं for निक्षेपस्था-
पनं. ६. C. reads धनिन्यर्थे, but it seems wrong; while D. धनिन्याये
for धनिन्याप्ते. ७. C. and D. read तद्वर्णं for तद्गुणं. ८. C. reads साक्षि-
तानिरतः for साक्षिमानितरः. ९. C. reads प्रत्ययस्य for प्रत्ययः स्यान्.

इति । बृहस्पतिरपि--

‘ ससाक्षिकं रज्ञो दत्तं द्विविधं तदुदाहृतम् ।
पुत्रवत्परिपाल्यं तु विनश्यत्यनवेक्षया ॥
स्थापितं येन विधिना येन यच्च विभावितम् ।
तथैव तस्य दातव्यमदेयं प्रत्यनन्तरम् ’ ॥

इति । स्थापकेतरस्य यस्य स्थापिते द्रव्ये स्वाम्यमस्ति स
इह प्रत्यनन्तर इत्युच्यते । मनुरपि—

‘ यो यथा निक्षिपेद्वस्ते यमर्थं यस्य मानवः ।
स तथैव ग्रहीतव्यो यथादायस्तथा ग्रहः ’ ॥

(म. स्मृ. ८. १८०.)

इति । दायो दानं स्थापनमिति यावत् । ग्रहो ग्रहणम् ।

पालयितुः फलमाह बृहस्पतिः -

‘ ददतो यद्वेत् पुण्यं हेम-रूप्या-ऽम्बरादिकम् ।
तत् स्यात् पालयतो न्यासं तथैव शरणागतम् ’ ॥

इति । भक्षकस्य दोषस्तेनैव दर्शितः--

‘ भर्तृद्रोहे यथा नार्याः पुंसः पुत्र-सुहृद्वधे ।
दोषो भवेत्तथा न्यासे भक्षितोपेक्षिते नृणाम् ’ ॥

इति । दैवाद्युपघाते तु न दोषः स्यादित्याह बृहस्पतिः--

‘ दैव-राजोपघातेन यदि तन्नाशमाप्नुयात् ।
ग्रहीतृद्रव्यसहितं तत्र दोषो न विद्यते ’ ॥

१. B. reads परिपाल्यन्तु. C. and D. read परिपाल्यं नत् for परिपाल्यं तु.
२. C. reads हिरण्यं तु for विनश्यति. ३. C. and D. read तच्च for तस्य.
४. B. and D. read प्रत्यनन्तरं for प्रत्यनन्तरम्. ५. C. reads यथैव पालयेत्
for तत् स्यात् पालयतो. ६. C. and D. add च after भक्षकस्य.

इति । ग्रहीतुरिति शेषः । राजशब्देनासमाधेयनिमित्तमुप-
लक्ष्यते । अतएव कात्यायनः—

‘ अराज-दैविके चापि निक्षिप्तं यत्र नाशितम् ।
ग्रहीतुः सहभाण्डेन दातुर्नष्टं तदुच्यते ’ ॥

इति । नारदोऽपि—

‘ ग्रहीतुः सह योऽर्थेन नष्टो नष्टः स दायिनः ।
दैव-राजकृते तद्वन्न चेत्तज्जिह्मकारितम् ’ ॥

(ना. स्मृ. ४. ९.)

इति । दैवग्रहणं तस्करोपलक्षणार्थम् । अतएव याज्ञवल्क्यः—

‘ न दाय्योऽपहतं तं तु राज-दैविक-तस्करैः ’ ।

(या. स्मृ. २. ६६.)

ति । मनुरपि—

‘ चौरैर्हतं जलेनोढमग्निना दग्धमेव च ।
न दद्याद्यदि तस्मात् स न संहरति किञ्चन ’ ॥

(म. स्मृ. ८. १८९.)

इति । यदि तस्माद्भूनात् स्तोकमपि सं गृण्हाति तदा
दद्यादित्यर्थः । तथा च स एव—

१. C. reads after कात्यायनः—अराजकफलमाह बृहस्पति —

‘ दैविके चापि निक्षिप्तं यत्र चैव विनाशितम् ।
ग्रहीतुरेवापहतं दातुर्नष्टं तदुच्यते ’ ।

इति । नायं शेष इत्याह बृहस्पतिः । नारदोऽपि —

२. C. तत्तु for तद्वत् and D. नत्वेतत्. for नचेत्तत्. ३. C. reads दौषो-
ऽपहतं for दाय्योऽपहतं. ४. A. B. and C. read तत्तु for तं तु. ५. D.
substitutes स for न and after it reads दद्यादित्यर्थः for न दद्यादित्यर्थः.

‘ समुद्रे नाप्नुयात् किञ्चिद्यदि तस्मान्न संहरेत्’ ।

(म. स्मृ. ८. १८८.)

इति । कचिद्येन केनचिद्धेतुना नष्टमपि ग्रहीता मूलद्वारेण न दाप्य इत्याह कात्यायनः—

‘ ज्ञात्वा द्रव्यवियोगं तु दाता यत्र विनिक्षिपेत् ।

सर्वोपायविनाशेऽपि ग्रहीता नैव दाप्यते’ ॥

इति । उपेक्षादिना नाशे तु बृहस्पतिराह—

‘ भेदेनोपेक्षया न्यासं ग्रहीत्वा यदि नाशयेत् ।

न दद्याद्याच्यमानो वा दाप्यः स्यात् सोदयं भवेत्’ ॥

इति । कात्यायनोऽपि—

‘ न्यासादिकं परद्रव्यं प्रक्षिप्तं समुपेक्षितम् ।

अज्ञाननाशितं चैव येन दाप्यः स एव तत्’ ॥

इति अत्र विशेषमाह *व्यासः—

‘ भक्षिते सोदयं दाप्यः समं दाप्य उपेक्षिते ।

किञ्चिदूनं प्रदाप्यः स्याद्द्रव्यमज्ञाननाशितम्’ ॥

इति । याचनानन्तरमदत्तस्य पञ्चाद्वैवराजोपघाते स्थापकाय मूल्यमात्रं देयम् । तथा च व्यासः—

‘ याचनानन्तरं नाशे दैव-राजकृतेऽपि सः ।

ग्रहीता प्रतिदाप्यः स्यात् अन्यथा दण्डमर्हति’ ॥

* विज्ञानेश्वरेण तु कात्यायनवाक्यत्वेनोद्धृतमधस्तनं वाक्यम् ।

१. D. omits येन. २. D. reads सर्वापायः. ३. D. reads दाप्यस्तत् for दाप्यःस्यात्. ४. C. originally reads स एव हि for स एव तत्. ५. C. reads निक्षिप्ते for भक्षिते. ६. C. and D. read मूल° for मूल्य°.

‘ यो निक्षेपं नार्पयति यश्चाऽनिक्षिप्य याचते ।

तावुभौ चोरवच्छास्यौ दाप्यौ वा तत्समं दमम्’ ॥

(म. स्मृ. ८. १९०—१९१.)

इति । निक्षिप्तं द्रव्यमकाले ददतो द्विगुणो दण्डः । तदाह
कात्यायनः—

‘ ग्राह्यस्तृपनिधिः काले कालहीनं तु वर्जयेत् ।

कालहीनं दददण्डं द्विगुणं च प्रदाप्यते’ ॥

इति । यद्ग्राह्यादुपनिधिरन्यस्य हस्ते न्यस्तस्तद्ग्राहीति
काले स ग्राह्यः । तद्ग्राहीतिऽपि काले स्वयमेव नार्पणीयः—

‘ सकृद्याचितमर्पयेत्’ ।

इति बृहस्पतिस्मरणात् । तद्ग्राह्ये वर्तमाने स्वयमेव दीयमानं
कालहीनं तद्दानं दौष्ट्येनैवेति तद्ददतोऽपि दण्डो युक्तः । यस्तु
बलावष्टम्भेन निक्षेपं न ददाति तं राजा निगृह्य दापयेदित्याह
मनुः—

‘ तेषां न दद्याद्यदि तु तद्धिरण्यं यथाविधि ।

इमं निगृह्य दाप्यः स्यादिति धर्मस्य धारणा ॥

१. A. C. D. read प्रदाप्यौ for दाप्यौ वा. २. D. reads याचनेऽर्पयेन् for याचितमर्पयेत्. ३. C. reads तद्ग्राह्ये for तद्ग्राह्ये. ४. D. reads तद्दानमिष्टं नैवेति तद्ददतोऽपि for तद्दानं दौष्ट्येनैवेति तद्ददतोऽपि. ५. C. and D. read तेषां for तेषां. ६. B. originally reads द्रव्यं; while A. and in marginal reading of B. there is the form उभौ, and D. इत्थ for इमं.

निक्षिप्तस्य धनस्यैवं प्रीत्योपनिहितस्य च ।

कुर्याद्विनिर्णयं राजा अक्षिण्वेन न्यासधारिणम्' ॥

(म. स्मृ. अ. ८. १९६.)

इति । अक्षिण्वन् अताडयन् । निक्षेपारि मृते प्रत्यनन्तर-
धने न दोष इत्याह नारदः—

‘स्वयमेव तु यो दद्यान्मृतस्य प्रत्यनन्तरे ।

न स राजा नियोक्तव्यो न निक्षेपुस्तु बन्धुभिः’ ॥

(ना. स्मृ. ४. १०)

इति । यदा तु स्वयमेव न ददाति तदा प्रत्यनन्तरं प्रत्याह—

‘अच्छलेनैव वाऽन्विष्येत्तमर्थं प्रीतिपूर्वकम् ।

विचार्य तस्य वा वृत्तं साम्नैव परिमाधयेत्’ ॥

(ना. स्मृ. ४. ११.)

इति । निक्षेपेऽभेदितं धर्मं याचितादिर्व्रतिदिशति नारदः—

‘एष एव विधिर्दृष्टो याचितान्वाहितादिषु ।

शिल्पिषुपनिधौ न्यासे प्रतिन्यासे तथैव च’ ॥

(ना. स्मृ. ४. १४.)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

१. A, B. and D. read गृह for गृहं. २. A and B. read कुर्याद्वि for कुर्याद्वि. ३. C. and D. read अप्रक्षिण्वन् for अक्षिण्वन्, while A and B. read °कारिणम् for धारिणम्. ४. D reads अप्रक्षिण्वन् for अक्षिण्वन्. ५. C. and D. omit:—

निक्षेपारि मृते प्रत्यनन्तरधने न दोष इत्याह नारदः—

‘स्वयमेव तु यो दद्यान्मृतस्य प्रत्यनन्तरे ।

न स राजा नियोक्तव्यो न निक्षेपुस्तु बन्धुभिः’ ॥ इति ।

६. D. reads दद्यात् for ददाति. ७. C. and D. read धर्म्य for धर्म. ८. C. reads वाचितादिर्व्रति दिशति for याचितादिर्व्रति दिशति.

‘ याचिता-अन्वाहित-न्यास-निक्षेपादिष्वयं विधिः ’ ।

(या. स्मृ. २. ६७)

इति । याचितमुत्सवादिषु परकीयमलङ्काराद्यर्थं याचित्वा स्वसमीपमानीतम् । आन्वाहितं स्वस्मिन् स्थितं परधनं धनिकान्तरस्थतया कृतम् । न्यास-निक्षेपौ पूर्वमेवाभिहितौ । बृहस्पतिरपि—

‘ अन्वाहिते याचितके शिल्पिन्यासे सवन्धके ।

एष एवोदितो धर्मस्तथा च शरणागते ’ ॥

इति । शिल्पिन्यासो नामाङ्गुलीयकौदिकरणाय स्वर्णकारादिहस्ते न्यस्तं सुवर्णादिकम् । अनेन याचितस्य शिल्पिहस्तन्यस्तस्य दैव-राजोपघातेन विनाशे स्वर्णकारप्रभृतयः तन्न दाप्याः इत्युक्तं भवति । अत्रापवादमाह कात्यायनः—

‘ यैश्च संस्क्रियते न्यासो दिवसैः परिनिश्चितैः ।

तदूर्ध्वं स्थापयेच्छिल्पी दाप्यो दैवहस्तेऽपि तम् ’ ॥

इति । नैर्मल्याद्यर्थं रजकादिहस्तन्यस्तवस्त्रादिविषयेऽप्याह स एव—

‘ न्यासदोषादिनाशः स्याच्छिल्पिनं तन्न दापयेत् ।

दापयेच्छिल्पिदोषान्तसंस्कारार्थं यदर्पितम् ’ ॥

१. D. omits याचित्वा स्वसमीपमानीतम्. २. C. reads यथा for तथा. ३. D. reads अङ्गुलीय° for अङ्गुलीयकादि. ४. C. omits हस्ते न्यस्तं सुवर्णादिकं; while D. reads °हस्तसमर्पित° for हस्ते न्यस्तं सुवर्णादिकम्. ५. C. reads °न्यस्तं for °न्यस्तस्य. ६. D. reads तदा न for तन्न. ७. D. reads स्थापयन् for स्थापयेत्. ८. D. omits °हस्त°; while C. reads °न्यास° for °न्यस्त°. ९. C. reads °दोषाश्च for °दोषान्तम्.

इति । येन तन्त्रादिकं वस्त्रार्थं कुविन्दादौ न्यस्तं खण्डपटा-
दिदशायां नष्टं परिपूर्णदशायां वा कुविन्दादिना दीयमानं
स्वामिना न गृहीतं नष्टं च तत्राज्याह स एव—

‘ शिल्पेनापि च यत् कर्म नष्टं यद्भूतकस्य तत् ।

पर्याप्तं दित्सतस्तस्य विनश्येत्तदगृण्हतः’ ॥

इति । शिल्पेन प्राच्यवनादिना विकलं नष्टं भूतकस्य
शिल्पिन एव तन्नष्टम् । पुनर्वेतनग्रहणमन्तरेणैव वानादिक्रियां
कुर्यादित्यर्थः । यदि स्वामी पुनस्तन्त्रादिकं नार्पयति तदा
पुनर्वानाद्यभावेऽपि वेतनं शिल्पिने दत्तं दाता न लभते ।
पर्याप्तं परिपूर्णं वस्त्रादिकर्मादित्सतो भूतकस्य यः स्वामी तस्य
दीयमानमगृण्हतस्तत्पर्याप्तं विनश्येत् । याचितकविधेये विशेष-
स्तनैवोक्तः—

‘ यदि तत्कार्यमादिश्य कालं परिनियम्य वा ।

याचितोऽर्धकृते तस्मिन्प्राप्ते च न तु दाप्यते’ ॥

१. B. originally reads एतत्. २. C. reads ग्रहीतं for गृहीतं. ३. B. ori-
ginally, C. and D read स्वल्पेन for शिल्पेन. ४. D. reads चेद्भूतकस्य for
यद्भूतकस्य. ५. C. reads स्वल्पेन प्रान्ततनवादिना विकले, D. स्वल्पेन प्रान्तर-
चनादिना विकलं for शिल्पेन प्राच्यवनादिना विकलं. ६. A. B. and D. read
भूतकस्य for भूतकस्य. ७. C. and D. omit एव तत्. ८. A. and B. add तु
before पुन°. ९. C. reads वानाहि° and D. रचनादि° for वानादि°. १०. C.
reads वानाद्यभावेन for वानाद्यभावेऽपि ; while D. only omits अपि. ११. A.
B. and C. omit दाता. १२. D. reads आदित्सतो for अदित्सतो. १३. A. B.
and D. read भूतकस्य for भूतकस्य. १४. C. adds च after this word and
D. reads विनश्यति for विनश्येत्. १५. C. and D. add अपि after विषये
१६. A. has marginal and B. original reading यत्किञ्चित् कार्यमादिश्यः ;
while D. substitutes उद्दिश्य for आदिश्य. १७. A. has marginal and
B. original reading याचितेऽर्ध° for याचितोऽर्ध°. १८. C. reads प्राप्ते न तु
प्रदाप्यते and B. and D. substitute प्राप्ते न तु प्रदाप्यते for प्राप्ते च न तु दाप्यते.

इति । यत् कार्यं दीर्घकालसाध्यं तत्कार्यार्थं यदि याचितः,
यदि वा संवत्सरपर्यंतं दीयतामित्येवं कालं परिनियम्य याचेत्,
तच्च कार्यमध्ये परिनियतकालस्य मध्ये वा प्रतियाच्यमानो
याचितकं न ददाति, असौ न सोदयं दाप्यः । याचितकमात्रमे-
वासौ कृते कार्ये परिनियतकालात्यये वा दद्यात् । यदि तदापि
न ददाति तदा दैवादितो विनाशो मूल्यं देयमित्याह स एव—

‘ प्राप्तकाले कृते कार्ये न दद्याद्याचितोऽपि सन् ।

तस्मिन्नष्टे मृते वापि ग्रहीता मूल्यमात्रहेत् ’ ॥

इति । कचिदप्राप्तेऽपि काले याचितकं दाप्य इत्याह स एव—

‘ अथ कार्यविपात्तिस्तु तस्यैव स्वामिनो भवेत् ।

अप्राप्ते त्रैसकाले तु दाप्यस्त्वं कृतेऽपि तत् ’ ॥

इति । इति निक्षेपप्रकरणम् ।

अथास्वामिविक्रयः । तस्य स्वरूपमाह नारदः—

‘ निक्षिप्तं वा परद्रव्यं नष्टं लब्ध्वापहृत्य वा ।

विक्रीयते ऽसमक्षं यत् स ज्ञेयोऽस्वामिविक्रयः’ ॥

(ना. स्मृ. ७. १.)

इति । बृहस्पतिरपि—

१. C. and D. add तु after यत्. २. C. reads °पर्याप्तं for °पर्यंतं.
३. D. adds जाते after विनाशे. C. also the same. ४. C. and D. omit the
following:—

‘ प्राप्तकाले कृतं कार्ये न दद्याद्याचितोऽपि सन् ।

तस्मिन्नष्टे मृते वापि ग्रहीता मूल्यमात्रहेत् ’ ॥

इति । कचिदप्राप्तेऽपि काले याचितकं दाप्य इत्याह स एव.

५. A. in margin B. originally and D. read तथैव for तस्यैव. ६. A. in
margin B. originally reads स्तम्भितो for स्वामिनो. ७. B. reads °स्त्वर्थं for
°स्त्वर्थः; while D. reads दाप्यं for दाप्यः. ८. C. reads विभिप्तं for निक्षिप्तं.
९. C. reads हृतं च वा for ऽपहृत्य वा. १०. D. reads विक्रियेत for विक्रीयते.

‘ निक्षेपा-ऽन्वाहित-न्यास-हेत-याचित-बन्धकम् ।

उपांगुजनविक्रीतमस्वामी सोऽभिधीयते’ ॥

इति । अस्वामिना कृतो व्यवहारो निवर्तते इत्याह

कात्यायनः—

‘ अस्वामिविक्रयं दानमाधि च विनिवर्तयेत्’ ।

इति । नारदोऽपि—

‘ अस्वामिना कृतो यस्तु क्रयो विक्रय एव वा ।

अकृतः स तु विज्ञेयो व्यवहारेषु नित्यशः’ ॥

(ना. स्मृ. ७. ४.)

इति । ततश्चाऽस्वामिविक्रीतं द्रव्यं स्वामी गृह्णीयात्

इति । तथा च नारदः—

‘ द्रव्यमस्वामिविक्रीतं प्राप्य स्वामी तदाप्नुयात्’ ।

(ना. स्मृ. ७. २.)

इति । तदस्वामिश्च राज्ञे निवेदयित्वैव । अन्यथा दण्ड-
विधानात् । तथा च याज्ञवल्क्यः—

‘ हतं प्रनष्टं यो द्रव्यं परहस्तादवाप्नुयात् ।

अनिवेद्य नृपे दण्ड्यः स तु षण्णवतिं पणान्’ ॥

(या. स्मृ. २. १७२.)

१. C. reads °हतं for °हत°. २. B. originally and D. read येन for °जन;° while C. substitutes यद्य for °जन°. ३. C. reads अस्वामीत्य° for अस्वामिना. ४. C. and D. substitute च for वा. ५. C. and D. omit the following—

अस्वामिविक्रीतं द्रव्यं स्वामी गृह्णीयात् इति । तथाच नारदः—

‘ द्रव्यमस्वामिविक्रीतं प्राप्य स्वामी तदाप्नुयात्’ ।

इति । तदस्वामिश्च राज्ञे निवेदयित्वैव । अन्यथा दण्डविधानात् । तथा च. and read अस्वामिविक्रये only for the same. ६. C. reads परहस्तादविक्रयं बदवाप्नुयात् for यो द्रव्यं परहस्तादवाप्नुयात्; while D. यन् द्रव्यं for यो द्रव्यं.

इति । यदा पुनः परहस्तादवाप्तुमसमर्थः स्वामी तदा-
त्वाह स एव—

‘नष्टापहतमासाद्य हर्तारं ग्राहयेन्नरम् ।

देश-कालातिपत्तौ वा गृहीत्वा स्वयमर्पयेत्’ ॥

(या. स्मृ. २. १६९.)

इति । विनष्टं अपहतं वा स्वकीयद्रव्यमधिगन्तुरपहर्तुर्वा
हस्ते दृष्ट्वा अधिगन्तारमपहर्तारं राजपुरुषादिभिर्ग्राहयेत् ।
राजपुरुषाद्यानयनार्थं देश-कालातिक्रमश्चेद्भवति तदा स्वयमेव
गृहीत्वा राज्ञे समर्पयेदित्यर्थः । यदा पुनः क्रेयादूर्ध्वमेव स्वकीयं
द्रव्यं क्रेतुर्हस्ते पश्यति तदाप्याह स एव—

‘स्वं लभेतान्यविक्रीतं क्रेतुर्दोषोऽप्रकाशिते ।

हीनाद्रहो हीनमूल्ये वेलाहीने च तस्करः’ ॥

(या. स्मृ. २. १६८.)

इति । स्वामी स्वसम्बन्धि द्रव्यमन्यविक्रीतं यदि पश्यति
तदा लभेत गृणीयात् । अस्वामिविक्रयस्य परस्वत्वहेतुत्वाभा-
वात् । क्रेतुः पुनरप्रकाशिते गोपिते क्रये दोषो भवति । हीना-
द्रव्यागमोपायहीनात्, रह एकान्ते, हीनमूल्ये अल्पतरेण
द्रव्येण अधिकमूल्यक्रये च, वेलाहीने राज्यादौ कृते क्रये च स
चोरो भवति । तस्करवदण्ड्यो भवतीत्यर्थः । यथोक्तं मनुना—

१. A. and B. read परहस्तादवाप्तुयात् समर्थः स्वामी and C. परहस्तादवाप्तु-
यात् सधनः स्वामी for परहस्तादवाप्तुमसमर्थः स्वामी. २. D. reads पुरुषःराजा
द्यानयनार्थं देश° for राजपुरुषाद्यानयनार्थं देशे°. ३. C. reads विक्रयादूर्ध्वमेव D.
विक्रयार्थमेव for क्रेयादूर्ध्वमेव. ४. A. and B. read दोषे प्रकाशित for दोषोऽ-
प्रकाशिते. ५. D. omits पर°; while C. reads उत्परसत्त्व° for परस्वत्व°. ६.
D. substitutes अधिकमूल्ये for अधिकमूल्यक्रये च.

‘द्रव्यमस्वामिविक्रीतं प्राप्य स्वामी तदाप्नुयात् ।

प्रकाशे क्रयतः सिद्धिः केतुस्तेयं रहःक्रयात्’* ॥

(ना. स्मृ. ७. ९.)

इति । बृहस्पतिनापि अज्ञानतो ज्ञानतश्च केतुर्निर्दोषता
सदीषता च दर्शिता—

‘येन क्रीतं तु मूल्येन प्राप्ताज्ञे विनिवेदितम् ।

न तत्र विद्यते दोषः स्तेनः स्यादुपविक्रयात्’ ॥

इति । येन केत्रां हीनमूल्येन क्रयात्प्रागेव राज्ञे विनिवेदि-
तम् । न तत्र दोषः । उपविक्रयशब्दस्यार्थस्तेनैव दर्शितः—

‘अन्तर्गृहे बहिर्ग्रामान्निशायामसतो जनात् ।

हीनमूल्यं च यत् क्रीतं ज्ञेयोऽसावुपविक्रयः’ ॥

इति । असतो जनाच्चण्डालादेरित्यर्थः । असद्रहणं स्वाम्य-
ननुज्ञातदार्साद्युपलक्षणार्थम् । अत एव नारदः—

* श्लोकोऽयं मनुवाक्यत्वेनोद्धृतः । परं बहुषु मनुस्मृतिपुस्तकेषु
कुत्रचिन्नोपलभ्यते । मिताक्षरायां तु द्वितीयाध्यायस्थशतोपरी अष्टषष्टि-
तमश्लोकव्याख्यायां विज्ञानेश्वरेण कस्यचिन्नामनिर्देशमन्तरेणैव यथोक्त-
मित्युक्त्वा संगृहीतोऽयं श्लोकः तथापि नारदस्मृतौ उपलभ्यते ।

१. C. and D. omit the following:—

‘.....प्राप्य स्वामी तदाप्नुयात् ।

प्रकाशे क्रयतः सिद्धिः केतुस्तेयं रहःक्रयात्’ ॥

इति । बृहस्पतिनापि अज्ञानतो ज्ञानतश्च केतुर्निर्दोषता सदीषता च दर्शिता—

येन क्रीतं तु मूल्येन.....

२. A. and B. read क्रीत्या for केत्रा. ३. B. and D. omit प्र. ४. D.
omits “वामा.”

‘ अस्वाम्यनुमताद्वासादसतश्च जनाद्रहः ।
हीनमूल्यमवेलायां क्रीणंस्तदोषभाग्भवेत् ’ ॥

(ना. स्मृ. ७. ३.)

इति । तदोषभाक्चोरदोषभागित्यर्थः । कथं स्वामी विक्री-
तद्रव्यविप्रतिपत्तौ प्रमाणेन साधयेदित्याह कात्यायनः—

‘ नाष्टिकस्तु प्रकुर्वीत तद्धनं ज्ञातृभिः स्वकम् ’ ।

इति । नाष्टिको नष्टधनः । तद्धनं नष्टधनम् । ज्ञातृभिः सा-
क्ष्यादिभिः । स्वकमात्मीयं प्रकुर्वीत साधयेदित्यर्थः । कथं
साधयेदित्यपेक्षित आह याज्ञवल्क्यः—

‘ आगमेनोपभोगेन नष्टं भाव्यमतोऽन्यथा ।

पञ्चबन्धो दमस्तस्य राज्ञे तेनाविभाविते ’ ॥

(या. स्मृ. २. १७१.)

इति । आगमस्तु स्मृत्यन्तराभिहितो द्रष्टव्यः —

१. A. and B. read असतः स्वजनात् for असतश्च जनात्. २. D. omits:—
तदोषभाग् चोरदोषभागित्यर्थः । कथं स्वामी
विक्रीतद्रव्यविप्रतिपत्तौ प्रमाणेन साधयेदित्याह.

C. also omits this and the following:—

कात्यायनः—

‘ नाष्टिकस्तु प्रकुर्वीत तद्धनं ज्ञातृभिः स्वकम् । ’ इति ।

३. A. and B. read ज्ञातिभिः for ज्ञातृभिः. ४. A. and B. omit ज्ञातिभिः
साक्ष्यादिभिः and add after स्वकं, आत्मिकज्ञातिभिः; while D. omits स्वक-
मात्मीयं. ५. D. omits कथं साधयेदित्यपेक्षिते. ६. A. and B. omit the
following:—

‘ ..... मतोऽन्यथा ।

पञ्चबन्धो दमस्तस्य राज्ञे तेनाविभाविते ’ ॥;

while C. reads नष्टं तदपि भावितं for नष्टं भाव्यमतोऽन्यथा and omits the
following half of this verse. ७. D. reads राज्ञः for राज्ञे and substi-
tutes तत्र for तस्य.

‘ लब्धं दानक्रमप्राप्तं शौर्यं वैवाहिकं तथा ।

बान्धवादप्रजोद्यत्तु षड्विधस्तु धनागमः ’ ॥

इति । कृतस्वकीयस्य धनस्य स्वकीयत्वानपगतिरपि दानप्रभावेन साधनीयेत्याह कात्यायनः—

‘ अदत्त-त्यक्त-विक्रीतं कृत्वा स्वं लभते धनम् ’ ।

इति । अथैतत् दत्तं व्यक्तं विक्रीतं च न भवतीति प्रमाणैः प्रसाध्य स्वकीयं धनं नाष्टिको विक्रेत्रादेः सकाशाद्भूत इत्यर्थः । अत्र विषये विशेषमाह बृहस्पतिः—

‘ पूर्वस्वामी तु तद्रव्यं यदागत्य विचारयेत् ।

तत्र मूलं दर्शनीयं क्रेतुः शुद्धिस्ततो भवेत् ’ ॥

इति । मूलं विक्रेता । विक्रेतृदर्शनानन्तरं व्यासः—

‘ मूले समाहृते क्रेता नाभियोज्यः कथं च न ।

मूलेन सह वादस्तु नाष्टिकस्य तदा भवेत् ’ ॥

इति । यदा तु मूलत्वेन दर्शितो विक्रेता न किञ्चिदुत्तरं ददाति तदा त्वाह बृहस्पतिः—

‘ विक्रेता दर्शितो यत्र हीर्यते व्यवहारतः ।

क्रेत्रे राज्ञे मूल्य-दण्डौ प्रदद्यात् स्वामिने धनम् ’ ॥

१. D. reads अप्रजातश्च for अप्रजाद्यत्तु. २. O. reads कृतस्वीकारस्य D. स्वकीयधनस्य for कृतस्वकीयस्य धनस्य. ३. D. reads दानाद्यभावेन for दानप्रभावेन. ४. D. reads नाष्टिकं and C. नास्तिकः for नाष्टिका. ५. A. and B. read यत्र and D. तत्र for अत्र. ६. D. reads विभावयेत् for विचारयेत्. ७. D. substitutes मूलभूतो for मूलत्वेन. ८. C. reads हीर्यते; while D. विहीनो for हीर्यते. ९. C. reads क्रेत्रराज्ञे and D. क्रेतृ-राज्ञोः for क्रेत्रे राज्ञे. १०. C. reads स्वामिविक्रय इति and स्वामिनो धनमिति for स्वामिने धनम् । इति.

इति । नौरदोऽपि—

‘ विक्रेता स्वामिने यत् स्वं क्षेत्रे मूल्यं च यत्कृतम् ।
दद्याद्दण्डं तथा राज्ञे विधिरस्वामिविक्रये ’ ॥

(ना. स्मृ. ७. ९.)

इति । यदा तु मूलभूतो विक्रेता देशान्तरं गतः तदा
कात्यायन आह—

‘ मूलानयनकालश्च देयो योजनसंख्यया ।
प्रकाशं च क्रयं कुर्यात् साक्षिभिर्ज्ञातिभिः स्वकैः ॥
न तत्रान्या क्रिया प्रोक्ता दैविकी न च मानुषी ।
प्रसाधिते क्रये राज्ञा वक्तव्यः स न किञ्चन ’ ॥

इति । अयमर्थः—यस्तु क्रेता कालविलम्बेनापि मूलं
दर्शयितुं न शक्नोति क्रयप्रकाशनं च करोति स नराधमः ।
न स राज्ञा दण्ड्यः । तस्माच्च नाष्टिको धनं लभत इति ।
तदुक्तं मनुना ॥

‘ अथमूलमनाहार्यं प्रकाश-क्रयशोधितम् ।
अदण्ड्यो मुच्यते राज्ञा नाष्टिको लभते धनम् ’ ॥
(म. स्मृ. ८.-२०२.)

१. C. and D. omit the following:— नारदोऽपि—

‘ विक्रेता स्वामिने यत् स्वं क्षेत्रे मूल्यं च यत्कृतम् ।
दद्याद्दण्डं तथा राज्ञे विधिरस्वामिविक्रये ’ ॥ इति ।

२. D. reads प्रक्रयं for च क्रयं. ३. C. reads ज्ञातिकैः for ज्ञातिभिः.
४. C. reads तत्र ताश्च for न तत्रान्या. ५. C. reads कालविलम्बेनापि for
कालविलम्बेनापि. ६. A. B. and C. omit स नराधमः. ७. D. omits न स राज्ञा
दण्ड्यः; while C. substitutes न स राज्ञा देयः; for न स राज्ञा दण्ड्यः. ८. C.
reads साधिके for नाष्टिको. ९. C. reads अदण्ड्यमुच्यते for अदण्ड्यो मुच्यते.

इति । क्रेतुःसकाशात् धनग्रहणमर्धं मूल्यं दत्त्वैव । तथा च कात्यायनः—

‘ वणिग्वीथीपरिगतं विज्ञातं राजपूरुषैः ।
अविज्ञाताश्रयात् क्रीतं विक्रेता यत्र वा मृतः ॥
स्वामी दत्त्वार्द्धमूल्यं तु प्रगृह्णीयात् स्वकं धनम् ।
अर्धं द्वयोरपहतं तत्र स्यात् व्यवहारतः ’ ॥

इति । अविज्ञाताश्रयात् अविज्ञातस्थानकादित्यर्थः । क्रय-
प्रकाशन-मूलानयनपक्षयोः सति सम्भवे मूलानयनपक्ष एव
ग्राह्यः । तदुक्तं कात्यायनेन—

‘ यदा मूलमुपन्यस्येत् पुनर्वादी क्रयं वंदेत् ।
आहरन् मूलमेवासौ न क्रयेण प्रयोजनम् ॥
असमाहार्यमूलस्तु क्रयमेव विशोधयेत् ’ ।

इति । यदा मूलदर्शनं क्रयप्रकाशनं वा न करोति
तदा दण्ड्य इत्याह स एव—

‘ अनुपस्थापयन् मूलं क्रयं वाप्यविशोधयन् ।
यथाभियोगं धनिने धनं दाप्यो दमं च सः ’ ॥

इति । नाष्टिकविप्रयोगमाह स एव—

‘ यदि स्वं नैव कुरुते ज्ञातिभिर्नाष्टिको धनम् ।
प्रसङ्गविनिवृत्त्यर्थं चोरवद्दण्डमर्हति ’ ॥

१. A. B. and C. read अर्थं for अर्धं. २. C. reads अविज्ञातं च यत् for अविज्ञाताश्रयात्. ३. A. C. and D. omit ‘मूलानयन’. ४. B. and D. ‘न्यस्य’ for ‘न्यस्येत्’. ५. C. reads क्रेतारं स्थापयन् for अनुपस्थापयन्. ६. D. reads ‘धयन्’ for ‘धयन्’. ७. A. and C. read ज्ञातिभिः; while B. ज्ञातिभिः for ज्ञातिभिः. ८. C. reads चारवत् for चोरवत्.

इति । प्रसङ्गोऽतिप्रसङ्गः । दण्डपरिमाणमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ आगमेनोपभोगेन नष्टं भाव्यमतोऽन्यथा ।

पञ्चबन्धो दमस्तत्र राज्ञे तेनाविभाविते ’ ॥

(या. स्मृ. २. १७१)

इति । विवाद्यस्य धनस्य पञ्चमोऽंशो यस्मिन् मूले बध्यते स पञ्चबन्धः । एतदल्पापराधविषयम् । महापराधे तु व्यासः—

‘ वादी चोन्मार्गं ब्रूयं साक्षिभिर्नैव भावयेत् ।

दाप्यः स्यात् द्विगुणं दण्डं क्रेता तद्ब्रूयमर्हति ’ ॥

इति । येत् तु प्रकाशिते क्रये क्रेतुः स्वत्वप्रतिपादकं मरीचिवचनम्—

‘ वणिग्वीथीपरिगतं विज्ञातं राजपुरुषैः ।

दिवा गृहीतं यत् क्रेत्रा स शुद्धो लभते धनम् ’ ॥

इति तदेवं नाष्टिकेनासाधितद्रव्यविषयम् । अन्यथा

‘ अथ मूलमनाहार्यम् ’ ।

(म. स्मृ. ८. २०२.)

इति प्रत्युदाहृतमनुवचनविरोधप्रसङ्गात् । यदा क्रेता

१. C. and D. omit the following portion:—

प्रसङ्गोऽतिप्रसङ्गः । दण्डपरिमाणमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ आगमेनोपभोगेन नष्टं भाव्यमतोऽन्यथा ।

पञ्चबन्धो दमस्तत्र राज्ञे तेनाविभाविते ’ ॥

इति । विवाद्यस्य धनस्य पञ्चमोऽंशो यस्मिन् मूले बध्यते स पञ्चबन्धः । एतदल्पापराधविषयम् । महापराधे तु व्यासः—

‘ वादी चोन्मार्गं ब्रूयं साक्षिभिर्नैव भावयेत् ।

दाप्यः स्यात् द्विगुणं दण्डं क्रेता तद्ब्रूयमर्हति ’ ॥

२. B. and D. read यदा तु for यत् तु. ३. C. reads प्रकाशितेन for प्रकाशिते. ४. C. reads वणिग्वीथी for वणिग्वीथी°. ५. C. reads गृहीतं for गृहीतं. ६. D. reads क्रेता for क्रेत्रा. ७. B. reads तदेतत् for तदेवं. ८. C. reads नास्तिको for नाष्टिकेन. ९. D. reads साधित° for असधित°. १०. B. and D. read प्रागुदाहृत° for प्रत्युदाहृत°.

साक्ष्यादिभिः क्रयं न विभावयति नाष्टिकोऽपि स्वकीयत्वं तदा निर्णयमाह बृहस्पतिः—

‘ प्रमाणहीनवादे तु पुरुषापेक्षया नृपः ।

सम-न्यूनाधिकत्वेन स्वयं कुर्याद्विनिर्णयम् ’ ॥

इति । पुरुषयोर्नाष्टिक-क्रेतृपुरुषयोः साधुत्वाद्यपेक्षया विवादास्पदं धनं सम-न्यूनाधिकत्वेन विभज्य इदं तवेति राजा निर्णयं कुर्यात् ।

ननु—मानुषप्रमाणाभावेऽपि दिव्यस्य विद्यमानत्वात् प्रमाणहीनो वाद एव न सम्भवति-इति चेत् । उच्यते । अस्मिन्नेवास्वामिविक्रयविवादे दिव्याभावाभिधानात् । तथा च कात्यायनः—

‘ प्रकाशं न क्रयं कुर्यात् साधुभिर्ज्ञातिभिः स्वकैः ।

न तत्रान्या क्रिया प्रोक्ता दैविकी न च मानुषी ’ ॥

इति । किं च—

१. C. omits the following:—

पुरुषयोर्नाष्टिक-क्रेतृपुरुषयोः साधुत्वाद्यपेक्षया विवादास्पदं धनं सम-न्यूनाधिकत्वेन विभज्येवं तवेति राजा निर्णयं कुर्यात् ।

२. C. reads न तु for ननु. ३. C. reads प्रमाणहीनवादे च; while D. प्रमाणहीनवाद एव for प्रमाणहीनो वाद एव. ४. C. omits इति चेत् । उच्यते; while D. only omits इति. ५. D. reads अस्ति for अस्मिन्; while C. अस्मिन् स्वमिति क्रयं for अस्मिन्स्वामिविक्रयं. ६. C. reads दिव्याभावाधानात् and D. दिव्याभावात् for दिव्याभावाभिधानात्. ७. C. and D. omit च. ८. D. substitutes च for न. ९. C. reads कथं for क्रयं. १०. C. reads ज्ञातिभिः for ज्ञातिभिः.

‘ अभियोक्ता धनं कुर्यात् प्रथमं ज्ञातिभिः स्वकम् ।

पश्चादात्मविशुद्ध्यर्थं क्रयं क्रेता स्वबन्धुभिः ’ ॥

इति वचनेन साक्षीतरप्रमाणाभावो ऽवगम्यते । यत्तु कात्यायनेनोक्तम्—

‘ अलेख्याऽसाक्षिके दैवी व्यवहारे विनिर्दिशेत् ’ ।

इति तद्विव्यनिषेधकस्मृत्यभावविषयमिति मन्तव्यम् । सप्रमाणकेऽपि वादे क्रेतृ-नाष्टिकयोः अर्थहानिमाह कात्यायनः—

‘ अर्थं द्वयोरपहृतं तत्र स्याद्व्यवहारतः ।

अविज्ञातक्रयो दोषस्तथा वा परिपालनम् ॥

एतत् द्वयं समाख्यातं द्रव्यहानिकरं बुधैः ।

अविज्ञातस्थानकृतं क्रेतृ-नाष्टिकयोर्द्वयोः ’ ॥

इति । अविज्ञातस्थानकात् क्रयो अविज्ञातक्रयः । अथवा परमार्थतोऽयं स्वामी इत्यविज्ञानात् क्रयोऽविज्ञातक्रयः । मरीचिरपि—

१. A. in margin, and C. and D. read पुनः for धनं. २. C. reads °भावोपगम्यते; while D. °भावो गम्यते. ३. D. reads तदेवाह कात्यायनः for यत्तु कात्यायनेनोक्तम्. ४. D. omits the following portion:—

‘ अलेख्याऽसाक्षिके दैवी व्यवहारे विनिर्दिशेत् ’ ।

इति तद्विव्यनिषेधकस्मृत्यभावविषयमिति मन्तव्यम् ।

सप्रमाणकेऽपि वादे क्रेतृ-नाष्टिकयोः अर्थहानिमाह कात्यायनः—

५. C. reads ऽसाक्षिकैर्दैवी for ऽसाक्षिके दैवी. ६. C. reads प्रमाणके for सप्रमाणके. ७. C. reads °नास्तिकयोः for °नाष्टिकयोः. ८. A. in margin and C. read अर्थं for अर्थ. ९. B. originally reads अर्थं but corrects अर्थ. १०. C. reads अपि हृतं for अपहृतं. ११. A. reads °क्रिया° for °क्रयो. १२. B. originally reads च्च and in correction वा; while D. reads चाऽपरिपालनं for वा परिपालनम्. १३. This written portion should be read after द्रव्यहानिकरं बुधैः; while A. B. and C. do not read this portion. १४. D. omits स्थानकात् and instead of that read अविज्ञातात्. १५. D. reads स्वामीत्यज्ञानात् for स्वामी इत्यविज्ञानात्.

‘ अविज्ञातनिवेशत्वाद्यत्र मूलं न विद्यते ।

हानिस्तत्र समा कल्प्या क्रेतृ-नाष्टिकयोर्द्वयोः ’ ॥

इति । अस्वामी विक्रेतुरिव स्वाम्यदत्तमुपभुञ्जानस्यापि
दण्डमाह नारदः—

‘ उद्दिष्टमेव भोक्तव्यं स्त्री पशुर्वसुधाऽपि वा ।’

अनर्पितं तु यो भुङ्क्ते भुक्तभोगं प्रदापयेत् ॥

अनिर्दिष्टं तु यद्रव्यं वासः क्षेत्रं गृहादिकम् ।

स्वबलेनैव भुञ्जानश्चोरवदण्डमर्हति ॥

अनङ्गाहं तथा धेनुं नावं दासं तथैव च ।

अनिर्दिष्टं तु भुञ्जानो दद्यात् पणचतुष्टयम् ॥

दासो नौका तथा धुर्यो बन्धकं नोपर्युज्यते ।

उपभोक्ता तु तं द्रव्यं पण्येनैव विशोधयेत् ॥

दिवसे द्विपणं दासीं धेनुमष्टपणं तथा ।

त्रयोदशमनङ्गाहमश्वं भूमिं च षोडश ॥

नौकामश्वं च धेनुं च लाङ्गलं कार्मिकस्य च ।

बलात्कारेण यो भुङ्क्ते दाप्यश्चाष्टपणं दिने ॥

१. D. reads मूल्यं for मूलं. २. D. reads this sentence and the following half verse, above, between द्रव्यहानिकरंबुधेः and अविज्ञातस्थानकान्.
३. C. reads अनर्थितं for अनर्पितं. ४. C. reads अनिर्विशं for अनिर्दिष्टं.
५. C. and D. read सक्षेत्रं च for वासः क्षेत्रं. ६. A. in margin and B. originally read अश्वं for नावं. ७. D. reads स for तु. ८. A. in margin B. and D. read भुङ्ज्यते for ०युङ्ज्यते. ९. A. and C. read अष्टापणं for अष्टपणं.
१०. D. reads मत्स्यं for ०मश्वं. ११. B. in margin and C. read तानेव for भूमिं. १२. B. C. and D. read लाङ्गलं for लाङ्गलं. १३. C. reads -श्च सपणं दमम् for -श्चाष्टपणं दिने.

ऊलूखले पणार्धं तु मुसलस्य पणद्वयम् ।

गूर्पस्य च पणार्धं तु द्वे पणे मुनिरब्रवीत् ॥

(ना. स्मृ. ११. ३-१०.)

इति ।

इत्यस्वामिविक्रयाख्यं पदं समाप्तम् ।

अथ सम्भूयसमुत्थानाख्यं पदमच्यते । तस्य स्वरूपं नारद
आह—

‘ वणिकप्रभृतयो यत्र कर्म सम्भूय कुर्वते ।

तत् सम्भूयसमुत्थानं व्यवहारपदं स्मृतम् ॥

(ना. स्मृ. ३. १.)

इति । तत्राधिकारिणो दर्शयति बृहस्पतिः—

‘ कुलीन-दक्षा-ऽनलसैः प्राज्ञैर्नाणकवेदिभिः ।

आय-व्ययज्ञैः शुचिभिः गूरैः कुर्यात् सहक्रियाम् ॥

इति । क्रियां कृषि-वाणिज्य-शिल्प-ऋतु-सङ्गीत-सैन्या-
त्मिकाम् । नाणकविज्ञानी वाणिज्यक्रियायामुपयुज्यते । आय-
व्ययज्ञानमात्रं कर्षकक्रियायाम् । सङ्गीतादिशिल्पक्रियायां
प्राज्ञत्वमुपयुज्यते । ऋतुक्रियायां तु कुलीनत्व-प्राज्ञत्व-शुचि-
त्वानि । सैन्यक्रियायां गूरुत्वमात्रम् । दक्षत्वा-ऽनलसत्वे तु
सर्वत्रोपयुज्यते । अतएवा-ऽदक्षादीन् निषेधति स एव—

१. D. reads मुसलस्य for मुसलस्य. २. B. originally reads जैमिनिः; while in margin द्वैविध्यं, D. also reads द्वैविध्यं for द्वे पणे. ३. C. reads क्रमं; while D. क्रयं for कर्म. ४. D. reads °शिल्पि° for °शिल्प°. ५. C. reads °स्तैन्यात्मकाम् for °सैन्यात्मिकाम्. ६. B. and D. read °विज्ञानं for °विज्ञानी. ७. C. and D. read कृषि° for कर्षक°. ८. C. reads °शिल्पि° for °शिल्प°. ९. A. omits °शुचित्वानि; while C. reads °शुचित्वादौ for °शुचित्वानि. १०. C. reads चैत्य° for °सैन्य°. ११. C. reads एव दक्षादीन्; while C. एव दक्षादि for एवाऽदक्षादीन्.

‘ असक्तोऽलस-रोगार्त-मन्दभाग्य-निराश्रयैः ।

वाणिज्याद्याः सहैतैस्तु न कर्तव्या बुधैःक्रियाः’ ॥

(ना. स्मृ. ३. ४.)

इति । ये तु सम्भूय वाणिज्यादिक्रियां कुर्वन्ति ते द्रव्यानु-
सारेण लाभभाजः । तथाच बृहस्पतिः—

‘ प्रयोगं कुर्वते ये तु हेम-धान्य-रसादिना ।

सम-न्यूनाधिकैरंशैर्लाभस्तेषां तथाविधः ’ ॥

इति । लाभवदेव व्ययादिरपि तथैवेत्याह स एव—

‘ समो न्यूनाधिको वांशा येन क्षिप्तस्तथैव सः ।

व्ययं दद्यात् कर्म कुर्याद्धोमं गृह्णीत चैव हि ’ ॥

इति । द्रव्यानुसारेण लाभ इत्यस्यापवादमाह याज्ञ-
वल्क्यः—

‘ समवायेन वाणिजां लाभार्थं कर्म कुर्वताम् ।

लाभालाभौ यथाद्रव्यं यथा वा संविदा कृतौ ’ ॥

(या. स्मृ. २. २५९.)

इति । संविदा समयेन । पुरुषविशेषानुसारेण कृतौ कल्पितौ

१. C. reads अशक्ता-ऽलस-बुद्धिः for अशक्ता-ऽलस-रोगार्तः. २. B. C. D. read तथाविधिः for तथाविधः. ३. C. reads लाभस्तेषां तथाविधः; while D. ततस्तेषां तथाविधः for लाभं गृह्णीत चैव हि. ४. C. omits द्रव्या°. ५. C. reads संविदा कृतौ for संविदा कृतौ.

लाभालाभौ ज्ञेयौ । न तु द्रव्यानुसारेण इत्यर्थः* । सम्भूय
कारिणां कर्तव्यमाह व्यासः—

‘समक्षमसमक्षं वा ऽवञ्चयन्तः परस्परम् ।

नानापण्यानुसारात्ते प्रकुर्युः क्रय-विक्रयौ ॥

अगोपयन्तो भाण्डानि शुल्कं दद्युश्च तेऽध्वनि ।

अन्यथा द्विगुणं दाप्याः शुल्कस्थानात् बहिःस्थिताः’ ॥

इति । नारदोऽपि—

‘ § भाण्डं-पिण्ड-व्ययोद्धार-भार-साराद्यवेक्षणम् ।

कुर्युस्तेऽव्यभिचारेण समये स्वे व्यवस्थिताः ’ ॥

(ना. स्मृ. ३. ४.)

इति । सम्भूयकारिणां परस्परं विवादे निर्णयप्रकारमाह
बृहस्पतिः—

* अत्र विज्ञानेश्वरः—‘सर्वे वयमिदं कर्म मिलिताः कुर्म’
इत्येवंरूपा सम्प्रतिपत्तिः समवायः । तेन ये त्रणिङ्-नट-नर्तकप्रभृतयो
लाभलिप्सवः प्रातिस्विकं कर्म कुर्वन्ते तेषां लाभालाभौ उपचयापचयौ
यथाद्रव्यं येन यावत् द्रव्यं पण्यमहणाद्यर्थं दत्तं तदनुसारेणावसेयौ ।
यद्वा । प्रधानगुणभावपर्यालोचनया अस्य भागद्वयं अस्य एको भागः
इत्येवंरूपया संविदा समयेन यथा सम्प्रतिपन्नौ तथा वेदितव्यौ’ । एतेन
द्रव्यानुसारेण संवेदनुसारेण वा भागकल्पनं विज्ञानेश्वरस्य सम्मतमिति
स्पष्टम् ।

§ भाण्डं मूलधनं, पिण्डः क्रीतपदार्थः, व्ययः मूल्यादिरूपेण व्ययितं द्रव्यं,
उद्धारो लाभः, भारः क्रीतद्रव्यस्य तुलामानं, सारः द्रव्यस्य स्थिरीऽशः
इत्यादीनां ते भागिनः अवेक्षणं कुर्युः । कृतसमयानुसारेण भागिभिः
भाण्डाद्यवेक्षणं कर्तव्यमित्यर्थः

१. B. and D. read वञ्चयन्तः° for ऽवञ्चयन्तः. २. B. and C. read
अगोपयन्तौ for अगोपयन्तो. ३. D. reads दाप्यः for दाप्याः. ४. A. and
B. read भाण्डी भाण्डव्ययोद्धार° for भाण्डपिण्ड-व्ययोद्धार°.

‘ परीक्षकाः साक्षिणश्च त एवोक्ताः परस्परम् ।

सन्दिग्धेऽर्थे ऽवंचनार्था न चेद्विद्वेषसंयुताः ॥

यः कश्चिद्वचकस्तेषां विज्ञातः क्रय-विक्रये ।

शपथैः स विशोध्यः स्यात् सर्ववादेऽप्ययं विधिः’ ॥

इति । दैव-राजकृतद्रव्यहानिविषयेऽप्याह स एव—

‘ क्षयहानिर्यदा तत्र दैव-राजकृतात् भवेत् ।

सर्वेषामेव सा प्रोक्ता कल्पनीया यथांशतः ’ ॥

इति । क्षयायैव हानिः क्षयहानिः । नतूपचयार्थं व्ययः ।

प्रातिस्विकदोषेण द्रव्यनाशो स एवाह—

‘ अनिर्दिष्टो वार्यमाणः प्रमादाद्यस्तु नाशयेत् ।

तेनैव तद्भवेद्देयं सर्वेषां समवायिनाम् ’ ॥

इति । अनिर्दिष्टः समवाय्यननुज्ञातः । चोरादिभ्यः ।

पालयितुर्लाभाधिक्रयमस्तीत्याह कात्यायनः—

‘ चोरतः सलिलादग्नेर्द्रव्यं यस्तु समाहरेत् ।

तस्यांशो दशमो देयः सर्वद्रव्येष्वयं विधिः ’ ॥

इति । समाहरेत् स्वशक्त्या परिपालयेदित्यर्थः । बृहस्प-
तिरपि—

१. B. and D. read वंचनार्था for ऽवंचनार्थाः. २. D. reads तेन चेत् द्वेष’ for न चेद्विद्वेष°. ३. A. reads संविशोध्यः for स विशोध्यः. ४. A. reads °कृता for °कृतात्. ५. A. C. read रूपप्राप्त्यर्थं and B. क्षयाद्यर्थं; while D. प्रवासायर्थं for उपचयार्थं. ६. A. B. read यदि for यस्तु. ७. B. has marginal reading समाहरन्. ८. B. reads समाहर्तुं हरदित्यर्थः for समाहरेत् स्वशक्त्या परिपालयेदित्यर्थः. ९. D. omits बृहस्पतिरपि—

‘ दैव-राजभयाद्यस्तु स्वशक्त्या परिपालयेत् ।

तस्यांशं दशमं दत्त्वा गृह्णीयुस्ते ततः परम् ’ ॥

इति; while C. omits the second half and A. only the first half.

‘ दैव-राजभयाद्यस्तु स्वशक्त्या परिपालयेत् ।

तस्यांशं दशमं दत्त्वा गृह्णीयुस्ते ततः परम् ’ ॥

इति । यस्तु समवायिभिः प्रयुक्तं धनं समवायिभिः सह
प्रतिपादनादिना न साधयति तस्य लाभहानिरिति ।

तदाह बृहस्पतिः—

‘ समवेतैस्तु यद्वत्तं प्रार्थनीयं तथैव तत् ।

न याचते च यः कश्चिद्भावात् स परिहीयते ’ ॥

इति । सर्वानुमतः सर्वेषां कार्यं एक एव कुर्यान्नदाह स एव—

‘ बहूनां सम्मतो यस्तु दद्यादेको धनं नरः ।

करणं कारयेद्वापि सर्वैरेव कृतं भवेत् ’ ॥

इति । करणं लेख्यादिकं । सम्भूयकारिणामृत्विजां कर्त-
व्यमाह मनुः—

‘ ऋत्विजः समवेतास्तु यथा सत्रे निमन्त्रिताः ।

कुर्युर्यथाहं ते कर्म गृह्णीयुर्दक्षिणां तथा ’† ॥

इति । तथेति कर्मानुसारेण दक्षिणां गृह्णीयुरित्यर्थः ।

तथा च स एव—

‘ सम्भूय स्वानि कर्माणि कुर्वद्भिरिह मानवैः ।

अनेन विधियोगेन कर्तव्यांश्चाप्रकल्पना ’ ॥

(म. स्मृ. ८. २११.)

† नायं श्लोक उपलभ्यते मुद्रितपुस्तकेषु । मत्संगृहीतलिखितपुस्तके
तु वर्तत एव । व्याख्यातश्च मेधातिथिना ।

१. B. reads तदा बृहस्पतिराह for तदाह बृहस्पतिः. २. D. reads अनुगतः
for अनुमतः. ३. A. reads यथाह तत् for यथाहं. ४. B. originally
reads स्वामि for स्वानि. ५. A. and B. read अनेके कर्म and C. and
D. अनेकं कर्म for अनेन विधि. ६. D. reads कर्तव्यांश्चाप्रकल्पयेत् for
कर्तव्यांश्चाप्रकल्पना.

इति । इयं चांशकल्पना 'तस्य द्वादशशतं दक्षिणा' इत्यबं
क्रतुसम्बन्धित्वमात्रतया विहितायां दक्षिणायामेव । नत्वि-
ग्विशेषोल्लेखेन विहितायाम् । अत एवोक्तं तेनैव—

‘रथं हरेत वोध्वर्युर्ब्रह्मो ऽऽधाने च वाजिनम् ।

होता वापि हरेदश्वमुद्राता चाप्यनः क्रये’ † ॥

(म. स्मृ. ८. २०९.)

इति । दक्षिणांशप्रकल्पनामाह स एव—

‘सर्वेषामर्धिनो मुख्यास्तदर्धेनार्धिनो ऽपरे ।

तृतीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थांशास्तु पादिनः’ ॥

(म. स्मृ. ८. २१०.)

इति । सर्वेषां षोडशर्त्विजां मध्ये मुख्याश्चत्वारो होत्रध्वर्यु-
ब्रह्मोद्गातारस्ते गोशतस्य अर्धिनः । सर्वेषां भागपरिपूर्णोपप-
त्तिवशायाताष्टचत्वारिंशद्रूपार्धेनार्धभाजः । अपरे मैत्रावरुण-

† केषांचित् शाखिनां आधाने अध्वर्यवे रथो देयत्वेनाम्नायते ।
तथैव ब्रह्मणे वेगवानश्वः । होत्रेचाश्वः । उद्गात्रे सोमक्रयवहनशकटम्
अतो व्यवस्थामानसामर्थ्यात् या दक्षिणा यत्सम्बन्धत्वेन श्रूयते स
एव तामाददीतेत्यभिप्रायः ।

१. A. C. and D. read च for वा; while B. reads 'त् तथा for
वा. २. A. and C. read गृह्याधाने च for ब्रह्माधाने च. ३. A. B. read
विनिद्वरं चाश्वं; while C. originally विनिद्वरं चाश्वं and D. हरेत्तथैवाश्वं for
वापि हरेदश्वं. ४. B. originally reads अर्थिनो for अर्धिनो; while C. has
mistake through whole the verse. ५. D. reads 'पूर्णोपपत्तिवशादाया-
ताष्टा' for पूरणोपपत्तिवशायाताष्टा. ६. D. reads 'रूपार्थेण for 'रूपार्धेन.
७. C. reads अर्धभागः for अर्धभाजः. ८. A and C. omit अपरे मैत्रा
वरुण-प्रतिप्रस्थातृ-ब्राह्मणाच्छंसि-प्रस्तोतारस्तर्धिनः धनमुख्यांशरूपाद्धेन चतु-
र्विंशतिरूपेणार्धभाजः । ये पूनस्तृतीयिनो.

प्रतिप्रस्थातृ-ब्राह्मणाच्छंसि-प्रस्तोतारस्तदर्धिनः धनमुख्यांशस्या-
र्द्धेन चतुर्विंशतिरूपेणार्धभाजः । ये पुनस्तृतीयिनोऽष्टावाक-
नेष्टा-ऽग्नीध्र-प्रतिहर्तारस्ते तृतीयिनो मुख्यांशस्य षोडशभाग-
रूपतृतीयांशभाजः । ये तु पादिनोग्रावस्तोतृ-नेतृ-पोतृ-सुब्रह्म-
ण्यास्ते मुख्यभागस्य चतुर्थांशेन द्वादशगोरूपेणांशभाजः ।
मुख्यानां चतुर्णां मिथो विभागः समत्वेनैव । एवमेव तद-
नंतरादीनामपि मिथो विभागः । तथा च कात्यायनसूत्रम्—

‘ द्वादश द्वादशाद्येभ्यः षट् षट्

द्वितीयेभ्यश्चतस्रश्चतस्रः

तृतीयेभ्यस्तिस्रस्तिस्र इतरेभ्यः’ ।

इति । स्वकीयकर्मकलापांशकर्तृत्वानुसारेण भागो देय
इत्याह मनुः ।—

‘ ऋत्विग्यदि वृत्तो यज्ञे स्वकर्म परिहापयेत् ।

तस्य कर्मानुरूपेण देयोंऽशः सहकर्तृभिः ’ ॥

(म. स्मृ. ८. २०६.)

इति । सहकर्तृभिः* सम्भूयकारिभिरित्यर्थः । कृतकर्मा-
शानुसारेण दक्षिणां दद्यादित्युक्तम् तस्य कचिदपवादमाह
स एव—

*यज्ञे कृतवरणः ऋत्विक् किञ्चित् कर्म कृत्वा यदि व्याध्यादिना
अशक्तः सन् कर्म त्यजति इत्यत्रानुसन्धेयम् । शाठ्यादिना त्यजति
चेन्न तस्यांशः ।

१. D. reads °कलापस्याशक्त्याऽकरणे कृतानुसारेण for °कलापांश-
कर्तृत्वानुसारेण; while C. reads °कलापांशकर्तृकृतानुसारेण. २. B. and C.
read परिहापयेत् for परिहापयन. ३. B. and C. omit सह°.

‘ दक्षिणासु प्रदत्तासु स्वकर्म परिहापयन् ।
कृत्स्नमेव लभेतांशमन्येनैव च कारयेत् ’ ॥

(म. स्मृ. ८. २०७.)

इति । अन्येन स्वस्वगणवर्तिनां मध्ये प्रत्यासन्नेन । कर्म-
मध्ये ऋत्विङ्मरणे नारद आह—

‘ ऋत्विजां व्यसनेऽप्येवमन्यस्तत्कर्म विस्तरेत् ।
लभते दक्षिणाभागं स तस्मात् सम्प्रकल्पितम् ’ ॥

(ना. स्मृ. ३. ८.)

इति । सम्भूयकारिणां कृषिकराणां कर्तव्यमाह बृहस्पतिः—

‘ बाह्य-वाहक-बीजाद्यैः क्षेत्रोपकरणेन च ।

ये समाः स्युस्तु तैः सार्धं कृषिः कार्या विजानता ’ ॥

इति । बाह्यं लांगलादिः । वाहको बलिवर्दादिः । क्षेत्रेषु
वर्जनीयमाह स एव—

‘ पर्वते नगराभ्याशे तथा राजपथस्य च ।

उषरं मुषिकव्याप्तं क्षेत्रं यत्नेन वर्जयेत् ’ ॥

इति । वाह्येषु विवर्जनीयानाह स एव—

१. C. reads 'वरणे' for 'मरणे'; while D. 'तरणे'. २. B. reads निस्तरेत्,
C. 'भिस्तरेत्' for विस्तरेत्. ३. B. and C. read कृषिकाणां for कृषिक-
गणां. ४. A. C. D. omit—

‘ बाह्य-वाहक-बीजाद्यैः क्षेत्रोपकरणेन च ।

ये समास्युस्तु तैः सार्धं कृषिः कार्या विजानता ’ ॥

इति । बाह्यं लांगलादिः । वाहको बलीवर्दादिः । क्षेत्रेषु वर्जनीयमाह स एव;—
while B. reads this portion after कर्तव्यमाह बृहस्पतिः. ५. C. reads
बाह्येष्वपि वर्जनीयानाह for बाह्येषु विवर्जनीयानाह.

‘ कृशातिवृद्धं क्षुद्रं च रोगिणं प्रपलायिनम् ।

काणं खञ्जं विनाऽऽदद्यात् वाह्यं प्राज्ञः कृषीवलः’ ॥

इति । प्रातिस्विकदोषात् फलहानौ विशेषमाह स एव—

‘ वाह्य-बीजात्ययाद्यस्य क्षेत्रहानिः प्रजायते ।

तैनेव सा प्रदातव्या सर्वेषां कृषिजीविनाम्’ ॥

इति । वाह्य-बीजग्रहणं कृषिसाधनानामुपलक्षणार्थम् ।

सम्भूयकारिणां शिल्पिनां लाभविभागमाह स एव—

‘ हेमकारादयो यत्र शिल्पं सम्भूय कुर्वते ।

कर्मानुरूप निर्वेशं लभेरस्ते यथांशतः’ ॥

इति । निर्वेशोभूतिः । कात्यायनोऽपि—

‘ शिल्पाऽऽकरज्ञ-कुशला आचार्यश्चेति शिल्पिनः ।

एक-द्वि-त्रि-चतुर्भागान् हरयेस्ते यथांशतैः’ ॥

इति । हर्म्यादिनिर्माणकृतांमध्ये मुख्यभागमाह बृहस्पतिः

‘ हर्म्यं देवगृहं वापि धार्मिको यत् पुराणि च ।

संभूये कुर्वतां तेषां प्रमुखो द्वयंशमर्हति’ ॥

इति । शिल्पिनां स्वरूपमाह स एव—

१. A. reads कृताति° for कृशाति°. २. B. and C. read शुद्धं for क्षुद्रं
३. B. and C. read च नादद्यात् for विनाऽऽदद्यात्. ४. C. reads वाह्यप्राज्ञः
कृषीवलः for वाह्यं प्राज्ञः कृषीवलः. ५. C. reads प्रातिस्थिक° for प्रातिस्विक°. ६.
C. reads °साधनानुपलक्षणार्थम् for °साधनानामुपलक्षणार्थम्. ७. A. and
D. omit लाभ°. ८. C. wrongly reads निर्णयो भूतिः. ९. B. reads शिक्षका-
भिज्ञ°, C. शिक्षकारिज्ञ°; while D. शिक्षकाभिज्ञ° for शिल्पाकरज्ञ°. १०. B.
reads लभेयुः for हरयेयुः. ११. B. reads यथोत्तरम् for यथांशतः. १२. A. C.
D. omit the whole portion inserted in the text, which is to read after
यथांशतः till स्तेनान् प्रत्याह स एव. १३. C. omits सम्भूय कुर्वतां तेषां प्रमुखो
द्वयंशमर्हति’ ॥.

‘ हिरण्य-कुप्य-सूत्राणां काष्ठ-पाषाण-चर्मणाम् ।

संस्कर्ता तु कलाभिज्ञः शिल्पी प्रोक्तो मनीषिभिः’ ॥

इति । कुप्यं हेम-रूप्यध्यतिरिक्तत्रपु-सीसकादिकम् । स्ते-
नान् प्रत्याह स एव—

‘ स्वाम्याज्ञया तु यच्चौरैः परदेशात् समाहृतम् ।

राज्ञे दत्त्वा तु षड्भागं भजेयुस्ते यथांशतः ॥

चतुरोंशान् भजेन्मुख्यः गुरुर्यंशमवाप्नुयात् ।

समर्थस्तु हरेद्यंशं शेषास्त्वन्ये समांशिनः ’ ॥

इति । परदेशाद्वैरिदेशादित्यर्थः । प्रबलवैरिदेशादाहृतधन-
विषयमेतत् । दुर्बलवैरिदेशादाहृतविषये त्वाह कात्यायनः—

‘ परराष्ट्राद्धनं यस्य चौरैश्चेदाज्ञयाऽहृतम् ।

राज्ञे दशांशमुद्धृत्य विभजेरन् यथाविधि ॥

चौराणां मुख्यभूतस्तु चतुरोंशांस्तथा हरेत् ।

गुरोऽंशास्त्रीन् समर्थो द्वौ शेषास्त्वेकैकमेव च ’ ॥

इति । हानिरप्येवमेवेत्याह स एव—

‘ तेषां चेत्प्रसृतां यो यो ग्रहणं समवाप्नुयात् ।

तन्मोक्षणार्थं यद्वत्तं वहेयुस्ते यथांशतः’ ॥

इति । नर्तकानां भागकल्पनाप्रकारमाह स एव—

१. C. reads °स्त्वंशमवाप्नुयात् for रूप्यशमवाप्नुयात्. २. C. omits परदेशात्
वैरिदेशादित्यर्थः. ३. C. adds °तर° after प्रबल°. ४. B. adds °तर° after
दुर्बल°. ५. C. reads यत्स्यात् for यस्य. ६. B. and C. read स्वाम्याज्ञया for
°श्चेदाज्ञया. ७. C. omits राज्ञे दशांशमुद्धृत्य विभजेरन् यथाविधि ॥ इति and the
following also. ८. A. C. and D. omit the following portion from
चौराणां मुख्यभूतस्तु, up to the end सर्वगमेव निर्णयः’ ॥ इति that up to
the end of this व्यवहारपद.

‘ नर्तकानामेष एव धर्मः सद्विरुदाहतः ।

तालज्ञो लभते ह्यर्थं गायनास्तु समांशिनः ॥

प्रमुखा द्वयंशमर्हन्ति शीघ्रं संभूयकुर्वताम् ’ ।

इति । शिल्पिनां मुख्यः प्रोक्तः । स एष धर्मो भागद्वयरूपो नर्तकादीनां संभूयकुर्वतामर्थे मुख्यस्योदाहतः । अयमेव विभागः पूर्वमकृतममवायानां संभूयकारिणां द्रष्टव्यः ।

तथा च स एव—

‘ वणिजां कण्ठानां च क्षाम्यन् शिल्पिनां तथा ।

अनियम्यांश्च कर्तृणा सर्वेषामेव निर्णयः ’ ॥

इति । इति सम्भूयसमुत्थानाख्यं पदं समाप्तम् ।

अथ संभूयसमुत्थानोपसंहारसूक्तं दत्ताप्रदानिकाख्यं व्यवहारपदमुच्यते । तत्र च दम्भनिः

‘ यथा धर्खिलेनाभिर्दत्ता संभूयान्यानिनष्कृतिः ।

अंदय-देय-दत्तानामदत्तानां च कथ्यते ’ ॥

इति । अंदयं दानावर्तः, देयं दानावर्तः, दत्तं स्थिर अनिवर्तनीयम्, अदत्तं अनिवर्तनीयम् । अन्ये च चतुर्विधानामदेयादीनां स्वरूपं कथ्यते इत्यर्थः । अतएव नारदः—

दत्त्वा द्रव्यमसम्यग्यः पुनरादातुमिच्छति ।

दत्ताप्रदानिकं नाम तद्विवादपदं स्मृतम् ॥

१. A. C. and D. omit सम्भूय समुत्थानोपसंहारपूर्वकं. २. A. C. and D. omit व्यवहारः. ३. B. reads अनुदयनि for उच्यते. ४. A. C. and D. omit from तत्र बृहस्पतिः ५. A. C. and D. substitute तत्र for अतएव. ६. B. omits. —

‘ दत्त्वा द्रव्यमसम्यग्यः पुनरादातुमिच्छति ।

दत्ताप्रदानिकं नाम तद्विवादपदं स्मृतम् ॥

while C. omits the same and the following:—

‘ अंदयमथ देयं च दत्तं वा दत्तमेव च ।

अदेयमथ देयं च दत्तं चादत्तमेव च ।
व्यवहारेषु विज्ञेयो दानमार्गश्चतुर्विधः ॥

(ना. स्मृ. ४. १. २.)

इति । अदेयस्वरूपभेदानाह वृत्तस्पतिः --

‘ सामान्यं पुत्र-दारादि सर्वम् न्यासयाचितम् ।
प्रतिश्रुतमथान्यस्य न देयं त्वष्टा स्मृतम् ॥

इति । सामान्यमनेकस्वतंत्रस्वामिकं रथ्यादि । नार-
दोऽपि----

‘ अन्वाहितं याचितकमाधिः साधारणं च यत् ।
निक्षेपं पुत्रदारां च सर्वम् चान्वये सति ॥
आपत्स्वपि हि कष्टम् वर्तमानेन देहिना ।
अदेयान्यान्राचार्या यज्जान्मर्म्म प्रतिश्रुतम् ॥

(ना. स्मृ. ४. ४-६.)

इति । अन्वाहिनादिवत् स्त्राधनमप्यदेयम् । अतएव
दक्षः--

‘ सामान्य याचितं न्यास आधिर्दाराश्च नद्धनम् ।
अन्वाहितं च निक्षेपं सर्वम् चान्वये सति ॥
आपत्स्वपि न देयानि नववस्तूनि यण्डितः ।
यो ददाति स गृहात्मा यायश्चिन्तीयते नरः ॥

इति । अदेयदाने प्रतिषेधे च दण्डे मनुनारभेदितः—

१. A. and D. read दाराधि for दारादि. २. C. reads याचित for याचितम्.
३. A. and D. substitute स्वत्वकं for स्वत्वस्वामिकं. ४. C. wrongly reads
आविर्दासाश्च for आधिर्दाराश्च. ५. C. reads नव वस्तूनि for नव वस्तूनि.

‘ अदेयं यश्च गृह्णाति यश्चादेयं प्रयच्छति ।

तावुभौ चोरवेच्छास्यौ दण्ड्यौ चोत्तमसाहसम्’ † ॥

इति । अदेयग्रहणमदत्तस्याप्युपलक्षणार्थम् । अतएव नारदः—

‘ गृह्णात्यदत्तं यो लोभाद्यश्चादेयं प्रयच्छति ।

दण्डनीयावुभावेतौ धर्मज्ञेन महीक्षिता’ * ॥

(ना. स्मृ. ४. १२.)

इति । किं नहि देयमित्यपेक्षिते स एवाह—

‘ कुटुम्बभरणात् द्रव्यं यत्किञ्चिदतिरिच्यते ।

तद्देयमुपरुद्धयन्यत् ददज्ञोऽपमवाप्नुयात्’ ॥

(ना. स्मृ. ४. ६.)

इति । भर्तव्यं कुटुम्बमुपरुद्धयेत्यर्थः । कात्यायनोऽपि—

‘ सर्वस्वं गृहवर्जं तु कुटुम्बभरणाधिकम् ।

यद्द्रव्यं तत् स्वकं देयमदेयं स्यादतोऽन्यथा’ ॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘ स्वं कुटुम्बाविरोधेन देयं दार-सुतादृते’ ।

(या. स्मृ. २. १७५.)

† नास्त्ययं श्लोकोऽस्मद्दृष्टमुद्रीतमनुस्मृतिपुस्तकेषु । कुत्रचिदयं कात्यायनवचनत्वेनोद्धृतो दृश्यते ।

* विज्ञानेश्वरस्तु अदेयदायकौ दण्ड्यः तथाऽदत्तप्रतीच्छकः’ । इति उति ॥

C. reads चारवत् for चोरवत् २. C. reads मोहात् for लोभात्.
३. C. reads त एव for स एव. ४. B. originally reads ‘दिकम्’ for ‘धिकम्’.
५. C. reads म्वकुटुम्ब° for स्वं कुटुम्बा°.

इति । अत्र सुतस्योदेयत्वं एकपुत्रविषयम् । तस्यापि दाने कृते सन्तानविच्छेदापत्तेः । अतएवैकस्य पुत्रस्य दानं निषेधति वसिष्ठः—

‘ न त्वेकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा । (३)

स हि सन्तानाय पूर्वेषाम् ’ ॥ (४)

(व. स्मृ. १५. ३-४.)

इति । तथा कात्यायनोऽपि

‘ अतश्च सुत-दाराणां वशित्वं त्वनुशासने ।

विक्रये चैव दाने च वशित्वं न सुते पितुः’ ॥

इति । एवमादीनी सुतस्यादेयत्वप्रतिपादकानि वचनान्येकपुत्रविषयाणीत्यवगम्यते । अनेकपुत्रेष्वपि माता-पितृवियोगसहनक्षम एव देयः—

‘ विक्रयं चैव दानं च न नेयाः स्युरनिच्छवः ।

दाराः पुत्राश्च सर्वस्वमात्मन्येव तु योजयेत्’ ॥

इति कात्यायनस्मरणात् । न नेयाः स्युरनिच्छव इत्यनापदिषयम् —

‘ आपत्कालेपि कर्तव्यं दानं विक्रय एव वा ।

अन्यथा न प्रवर्तेत इति शास्त्रविनिश्चयः’ ॥

इति तानेवाधिकृत्य तेनैवोक्तत्वात् । पुत्रस्य प्रतिग्रहप्रकारविशेषो वसिष्ठेन दर्शितः—

१. A. and D. omit अत्र. २. C. reads अनेयाः for न नेयाः; while B. originally reads न देयाः. ३. B. and C. omit आत्मन्येव तु योजयेत्. ४. C. omits इति शास्त्रविनिश्चयः. ५. B. reads शास्त्रस्य निश्चयः for शास्त्रविनिश्चयः. ६. B. reads प्रतिग्रहे for प्रतिग्रहः.

‘ पुत्रं प्रतिग्रहीष्वन् बन्धूनाह्वय राजानि च
निवेद्य निवेशनस्यमध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वाऽदुर-
वान्ध्रवमसन्निकृष्टमेव गृह्णीयात् ’ ।

(व. स्मृ. १७. ६.)

इति । अदुरवान्ध्रवं सन्निकृष्टमातुलादिवान्ध्रवम् । अस-
न्निकृष्ट-सन्निकृष्टभातृपुत्रादिव्यतिरिक्तमेव । स्थावरविषये देयं
द्रव्यमात्रं प्रजापतिः—

‘ समागमादृहक्षेत्राद्यव्यत् क्षेत्रं प्रचीयते ।

पिच्यं वाच्यं स्वयं प्राप्तं तद्वातव्यं विवक्षितम्’ ॥

इति । समभ्य आगमेभ्यो यत् प्रचीयते समधिकं स्यात्तद्वा-
तव्यत्वेन विवक्षितमिति । स्वयं प्राप्तं द्रव्यं अविभक्तधनैर्भ्रा-
तृभिरननुज्ञातमपि देयम्

‘ स्वेच्छदेयं स्वयं प्राप्तम्’ ।

इति बृहस्पतिवचनात् । यत्तु तेनैवाक्तम्—

‘ विभक्ता वाविभक्ता वा दायादाः स्थावरे समाः ।

एकोऽप्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये’ ॥

१. B. reads आवेद्य for निवेद्य. २. C. reads मातृ for भ्रातृ.
३. B. and C. read देयद्रव्यम् for देयं द्रव्यम्. ४. B. and C. read सप्तारामात्
for समागमात्. ५. B. reads यद्यद्वन्नः while C. यत्र क्षेत्रं for यद्यन्नेत्र.
६. B. and C. read प्रचीयते for प्रचीयत. ७. B. and C. read यत् for
इय. ८. B. reads आगमादिभ्यो; while C. सागमादिभ्यो for आगमेभ्यो.
९. C. reads समात्रकं for समधिक.

इति । तदविभक्तस्थावरविषयम् समानधिकस्थावरविषयं
वा । सप्ताधिकस्यैव देयत्वेनाभिधानात् । किञ्चिद्भर्त्रा भार्य-
याऽनुज्ञातमेव देयम् । किञ्चिन्मुख्येनापि भ्रात्राद्यनुज्ञातमेव दे-
यम् । किञ्चित् दासेन स्वार्जितमपि स्वाम्यनुज्ञातमेव देयम् ।
तथाच स एव—

‘सौदायिकं क्रमायातं शौर्यप्राप्तं च यद्वेत् ।

स्त्री-ज्ञाति-स्वाम्यनुज्ञातं दत्तं सिद्धिमवाप्नुयात्’ ॥

इति । सौदायिकं विवाहलब्धम् । क्रमायातं पितामहादिक्र-
मायातम् । स्त्री-ज्ञात्यनुमतं सावशेषं देयम् ।

‘वैवाहिकं क्रमायातं सर्वं दानं न विद्यते’ ।

इति तेनैवाक्तत्वात् । इत्थं देयादेयस्वरूपं निरूपितम् ।

अथ दत्तादत्तयोस्तु स्वरूपं निरूप्यते । तत्र दत्तं सप्तविध-
मदत्तं षोडशात्मकम् । तथा च नारदः

‘दत्तं सप्तविधं प्रोक्तमदत्तं षोडशात्मकम् । (३)

पण्यमूल्यं भूतिस्तुष्ट्या स्नेहान् प्रत्युपकारतः ।

स्त्रीगुल्कानुग्रहार्थं च दत्तं दानविदा विदुः ॥ (८)

अदत्तं तु क्षय-क्रोध-शांकावेगरुगन्धितैः ।

तेथान्कोच-परीहास-व्यन्यास-च्छलयोगतः ॥ (९)

१. B. reads रयादेयत्वेन for स्वदेयत्वेन. २. A. and D. omit किञ्चि-
न्मुख्येनापि भ्रात्राद्यनुज्ञातमेव देयम्. ३. C. adds अन्यत after किञ्चित्. ४. C.
reads सौदासिकं for सौदायिकं. ५. B. originally reads स्वामि. ६. C.
reads सर्वदानं for सर्वं दानं. ७. C. reads तुष्टा for तुष्ट्या. ८. B. originally
reads मेवकगान्धितैः. A. वेगान्गान्धितम्; while C. reads वेगान्गान्धितैः for
‘वेगरुगान्धितैः’.

बाल-मूढा-ऽस्वतन्त्रा-ऽऽर्त्त-मत्तोन्मत्तापवर्जितम् ।

कर्ता ममायं कर्मेति प्रतिलाभेच्छया च यत् ॥ (१०)

अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्ये चाऽधर्मसंहिते ।

यद्वत्तं स्यादविज्ञानाददत्तमिति तत्स्मृतम् ॥ (११)

(ना. स्मृ. ४. ३.—११.)

इति । पण्यस्य क्रीतद्रव्यस्य मूल्यम् । भृतिर्वैतनं कृते-
कर्मणे दत्तम् । तुष्ट्या बन्दि-चारणादिभ्यो दत्तम् । स्नेहाहुहत्रा-
दिभ्यो दत्तम् । प्रत्युपकारनः उपकृतवते प्रत्युपकाररूपेण
दत्तम् । स्त्रीशुल्कं परिणयनार्थं कन्याज्ञातिभ्यो दत्तम् । अनु-
ग्रहार्थं अदृष्टार्थं दत्तम् । तदेतत् पण्यमूल्यादिसप्तविधं दत्तमेव
न प्रत्याहरणीयम् । तथा च याज्ञवल्क्यः—

‘ देयं प्रतिश्रुतं चैव दत्त्वा नापहरेत् पुनः ’ ।

(या. स्मृ. २. १७६.)

इति । भयेन बन्दिग्रहादिभ्यो दत्तम् । क्रोधेन पुत्रादि-
विषयकोपनिर्यातनायान्यस्मै दत्तम् । पुत्रवियोगादिनिमित्त-
शोकावेशेन दत्तम् । रुगन्वितैः असाद्ध्य रोगपीडितैश्च
यद्वत्तम् । उत्क्रोचेन कार्यप्रतिबन्धनिरासार्थमधिकृतेभ्यो
दत्तम् । परिहासेनोपहासेन दत्तम् । द्रव्यव्यत्यासेन दत्तं
एकः स्वं द्रव्यमन्यस्मै ददाति अन्योऽपि तस्मै ददाति इति

१. C. reads वा for च. २. C. reads 'संहितम्' for 'संहिते'. ३. B. C. and D. read कर्मणो for कर्मणे. ४. C. reads तुष्टा for तुष्ट्या. ५. C. and B. read अदृष्टार्थं for अदृष्टार्थे. ६. C. reads प्रतिस्तुतं for प्रतिश्रुतं. ७. B. reads शोकावेशेन for शोकावेशेन. ८. A. omits ददाति अन्योऽपि तस्मै ददाति इति शानव्यत्यासेन दत्तम् । अन्यस्मै शानव्यमन्यस्मै शानम्.

दानव्यत्यासेन दत्तम् । अन्यस्मै दातव्यं अन्यस्मै दानम् । छल-
योगतः शतदानमभिसन्धाय सहस्रमिति परिभाष्य दत्तम् ।
बालेनोप्राप्तषोडशवर्षेण दत्तम् । मूढेन लोक-वेदानभिज्ञेन
दत्तम् । अस्वतन्त्रेण पुत्र-दासादिना दत्तम् । आर्त्तेन रोगोपह-
तेन दत्तम् । मत्तेन मदनियतेन दत्तम् । उन्मत्तेन धातिका-
द्युन्मादग्रस्तेन अपवर्जितं दत्तम् । अयं मदीयमिदं कर्म करि-
ष्यतीति प्रतिलाभेच्छया प्रतिलाभमकुर्वाणाय दत्तम् । अयोग्याय
योग्योक्तिमोत्रेण यथा अचतुर्वेदाय चतुर्वेदोऽहमित्युक्ते
दत्तम् । यज्ञं करिष्यामीति धनं लब्ध्वा द्यूतादौ विनियुञ्जा-
नाय दत्तम् । एवं षोडशप्रकारमपि दत्तं पुनः प्रत्याहरणी-
यत्वाददत्तमित्युच्यते । तथाच कात्यायनः—

‘काम-क्रोधा-स्वतन्त्राऽऽर्त्त-क्लीबोन्मत्त-प्रमोहितैः ।

व्यत्यासपरिहासाच्च यद्दत्तं तत् पुनर्हरेत् ॥

या तु कार्यस्य सिद्ध्यर्थमुत्कोचा स्यात् प्रतिश्रुता ।

तस्मिन्नपि प्रसिद्धेऽर्थे न देयौ स्यात् कथं च न ॥

अथ प्रागेव दत्तौ स्यात् प्रतिदाप्यः स तां बलात् ।

दण्डं चैकादशगुणमाहुर्गार्गीयमानवाः’ ॥

इति । उत्कोचस्वरूपमाह स एव—

१. B. C. omit अन्यस्मै दातव्यं अन्यस्मै दानम्. २. B. reads शतादिकं
for शतदानम्. ३. B. originally reads 'ना ज्ञात' for 'ना प्राप्त'. ४. B. C.
read 'मत्तेन' for मदनियतेन. ५. B. reads 'लाभोपकुर्वाणाय' for 'लाभमकुर्वा-
णाय. ६. B. and C. read 'स्वतन्त्राद्वा' for 'स्वतन्त्रार्त्त'. ७. B. reads 'प्रमत्तकैः'
for 'प्रमोहितैः. ८. C. reads यत्तु for या तु. ९. B. C. read उत्कोचाख्या
for उत्कोचा स्यात्. १०. B. C. read देयं for देया. ११. C. reads दत्तं for दत्ता.

‘ स्तेने-साहसिकोद्धृत-पारदारिकसङ्गमात् ।

दर्शनोद्धृतनष्टस्य तथाऽसत्यप्रवर्तनात् ॥

प्राप्तमेतैस्तु यत्किञ्चिदुत्कोचाख्यं तदुच्यते ।

न दाता तत्र दण्ड्यः स्यान्मध्यस्थश्चैव दोषभाक्’ ॥

इति । मध्यस्थ उक्तानुवादकः । चकाराद्ब्राह्मकः समुच्ची-
यते । तावुभौ दोषभाजौ दण्डनीयावित्यर्थः । आर्तदत्तस्यै-
दत्तत्वं धर्मकार्यव्यतिरिक्तविषयम् । तथा च स एव—

‘ स्वस्थनार्त्तेन वा दत्तं श्रावितं धर्मकारणात् ।

अदत्त्वा तु मृते दाप्यस्तत्सुतो नात्र संशयः’ ॥

इति । मनुरपि सोपाधिकदानादेर्निवर्तनीयतामाह—

‘ योगाधमनविक्रीतं योगदान-प्रतिग्रहम् ।

यस्य वाऽप्युपाधिं पश्येत्तत्सर्वं विनिवर्तयेत्’ * ॥

(म. स्मृ. ८. १६५.)

इति । योग उपधिः । अदेयदान-तत्प्रतिग्रहयोर्दण्डो नार-
देनोक्तः —

* योगशब्दश्छलवार्त्ता । छलेन ये बन्धक-विक्रय-दान-प्रतिग्रहाः
क्रियन्ते न तत्त्वतः । अन्यत्रापि निक्षेपादौ यत्र छद्म जानीयात् वस्तुतो
निक्षेपादि न कृतं तत्सर्वं निवर्तत इति भावः ।

१. B. reads स्नेह° and C. स्तेन°. २. B. originally reads °संगवान्. ३. A.
and D. read दर्शनाद्धृत° for दर्शनोद्धृत°. ४. B. in margin and C. read
ऽसत्यप्रवर्तनात् for ऽसत्यदर्शनात्. ५. B. and C. read उत्कोचापादकः
६. A. and D. read आर्तदत्तेत्यादिकं तु and C. आर्तदत्तत्वं for आर्तदत्तस्य
दत्तत्वं. ७. B. originally reads सावित्रं and in marginal reading साधितं.
* C. also the same. ८. A. and D. read यत्र. ९. D. reads उपाधिः for
उपधिः. १०. B. reads अदेयदानाद्धृत° and C. अदेयदानात्° for अदेयदान-तत्°.

‘ गृह्णात्यदत्तं यो लोभाद्यश्चादेयं प्रयच्छति ।
अदेयदायको दण्ड्यस्तथाऽदत्तप्रतीच्छकः’ ॥

(ना. स्मृ. ४. १२.)

इति ।

इति दत्ताप्रदानिकम् ।

अथ वेतनस्याऽनपाकर्माख्यं विवादपदमुच्यते । तस्य स्वरूपमाह नारदः—

‘ भृत्यानां वेतनस्योक्तो दानाऽदानविधिक्रमः ।
वेतनस्याऽनपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतम्’ ॥

(ना. स्मृ. ६. ३.)

इति । वेतनं कर्ममूल्यम् । तस्यानपाकर्म भृत्यायाऽसमर्पणं समर्पितस्य परावर्तनं वा । तत्र समर्पणे विशेषमाह नारदः—

‘ भृत्याय वेतनं दद्यात् कर्मस्वामी यथाक्रमम् ।
आदौ मध्येऽवसाने च कर्मणो यद्विनिश्चितम्’ ॥

(ना. स्मृ. ६. २.)

इति । एतावदहं तव कर्मकरणाय दास्यामीति भाषाया अभावे विशेषमाह स एव—

‘ भृतावनिश्चितायां तु दशभागमवाप्नुयुः ।
लाभं गो-वीर्य-शस्यानां वणिजोऽथ कृषीवलाः’ ॥

(ना. स्मृ. ४. ३.)

१. B. and C. read भृतानां for भृत्यानां. २. B. C. read भृताय for भृत्याय
३. C. reads एतावदेवं तव कर्मकरणाय and A. and D. read एतावदेवं
तत्कर्मकरणाय for एतावदहं तव कर्मकरणाय. ४. A. D. read लाभगो°
for लाभं गो°. ५. A. and D. read वणिग्गोय° for वणिजोऽथ.

इति । गोवीर्यं पाल्यमानगवादिप्रभवं पयःप्रभृति । यदि कर्मस्वामी भृत्याय दशमं भागं न प्रयच्छति तदासौ राजा दाप्य इत्याह याज्ञवल्क्यः—

‘ दाप्यस्तु दशमं भागं वाणिज्य-पशु-शस्यतः ।
अनिश्चित्य भृतिं यस्तु कारयेत् स महीक्षिता’ ॥
(या. स्मृ. २. १९४.)

इति । यत्तु बृहस्पतिनोक्तम्—

‘ त्रिभागं पञ्चभागं वा गृह्णीयात् सीरवाहकः’ ॥

इति तदायाससाध्या-ऽकृष्टक्षेत्रकर्तृविषयम् । तत्रापि त्रि-
भाग-पञ्चभागौ व्यवस्थया विकल्पितौ वेदितव्यौ । तथा च
स एव—

‘ भक्ताच्छादेभृतः सीराद्भागं गृह्णीत पञ्चकम् ।
जातशस्यो त्रिभागं तु प्रगृह्णीयात्तथाऽभृतः’ ॥

इति । अशनाच्छादानाभ्यां भृतः कृषीवलः क्षेत्रजातश-
स्यात् पञ्चमं भागं गृह्णीयात् । ताभ्यामभृतस्तृतीयं भागमि-
त्यर्थः । एतावद्दास्यामीति परिभाषायां सत्यामपि क्वचित्ततो
न्यूनं स्वामिबुद्धिपरिकल्पितं वेतनं देयम् । क्वचित्ततोऽप्यधिकं
देयम् । तदाह याज्ञवल्क्यः—

१. C. reads बृहस्पतिः for बृहस्पतिनोक्तम्. २. B. and C. omit °कर्तृ°. ३. B. C. read °छादन° for °छाद°. ४. B. reads जातसस्या, C. reads जातसस्य°, D. जातसस्ये for जातशस्यो. ५. B. reads °इथाऽभृतः. C. also the same for तथाऽभृतः. ६. B. reads क्वचिदतो for क्वचित्ततो.

‘देशं कालं च योऽस्तीयाल्लभं कुर्याच्च योऽन्यथा ।

तदा तु स्वामिनच्छन्दोऽधिकं देयं कृतेऽधिके’ ॥

(या. स्मृ. २. १९५.)

इति । यः स्वाम्याज्ञामन्तरेण वाणिज्यादिलाभसाधनदेश-
कालातिक्रमं करोति लाभं च बहुतरव्ययकरणादल्पं करोति
तस्मै स्वामी स्वेच्छानुसारेण किञ्चिद्दद्यात् । यस्तु स्वातन्त्र्येण
बहुलाभं करोति तस्मै परिभाषितमूल्यादधिकं देयमित्यर्थः ।
अनेकभृत्यकर्तृकर्मणि वेतनार्पणप्रकारमाह स एव—

‘यो यावत् कुरुते कर्म तावत्तस्य तु वेतनम् ।

उभयोरप्यसाध्यं चेत् साध्ये कुर्याद्यथाश्रुतम्’ ॥

(या. स्मृ. २. १९६.)

इति । यदा पुनरेकं कर्म नियतवेतनमुभाभ्यां बहुभिर्वा
क्रियमाणमुभयोरप्यसाध्यं* चेदुभाभ्यामेवापरिसमापितम् तदा
यो यावत् कर्म करोति तस्मै तत्कर्मानुसारेण मध्यस्थकल्पितं
वेतनं देयम् । न पुनः समम् । साध्येउभाभ्यां कर्मणि परिसमा-
पिते तु यथाश्रुतं यथावत्परिभाषितं तावदुभाभ्यां देयम् । न
पुनः प्रत्येकं कृत्स्नं वेतनं देयम् । नापि कर्मानुरूपं परिकल्प्य
देयम् । भृत्यानां कर्तृत्वमाह नारदः—

* अत्र अपिशब्दात् बहुभिरपि इत्यनुसन्धेयम् ।

१. B. and C. read तत्र स्यात् for तदा तु. २. B. C. D. read °कर्तृक°. ३. B. originally reads सयः and in margin साध्ये. ४. B. and C. read व्याध्याद्यभिभवादुपरि° for उभाभ्यामेवापरि°. ५. C. reads कार्याणि.

‘ कर्मोपकरणं तेषां क्रियांप्रति यथाहितम् ।
आप्तभावेन तद्द्रष्टव्यं न जैह्वेन कदाचन’ ॥

(ना. स्मृ. ६. ४.)

इति । तेषां कर्मस्वामिनां कर्मोपकरणं लाङ्गलादि क्रिया-
मुद्दिश्य यस्मिन् भृत्ये निहितं तेन सर्वदा निःशाठ्येन रक्ष्य-
मित्यर्थः । बृहस्पतिरपि—

‘ भृतकस्तु न कुर्वीत स्वामिना शाठ्यमप्यपि ।
भृतिहानिं समाप्नोति तदा वादः प्रवर्त्तते’ ॥

इति । यस्तु भृतिं स्वीकृत्य कर्म न करोति तं प्रत्याह
स एव—

‘ गृहीतवेतनः कर्म न करोति यदा भृतः ।
समर्थश्चेद्दमं दाप्यो द्विगुणं तच्च वेतनम्’ ॥

इति । अगृहीतवेतनविषये याज्ञवल्क्य आह—

‘ अगृहीते समं दाप्यो भृत्यै रक्ष्य उपस्करः’ * ॥

(या. स्मृ. २. १९३.)

* उपस्करः उपकरणम् । भृत्यैः लाङ्गलादीनां प्रग्रह-योकूत्रादिकं
यथाशक्त्या रक्षणीयमित्यर्थः ।

१. B. reads क्रिया प्रतिपदाहितम् for क्रियांप्रति यथाहितम्. २. C. and D. read यदा हितम् for यथाहितम्. ३. C. reads द्रष्टव्यं for रक्ष्यं. ४. B. reads न जह्यात्तु for न जैह्वेन; while C. wrongly reads नैह्वेन for न जैह्वेन. ५. A. and D. read कृत्ये; while C. wrongly reads तत्प ०: तत्त्वे. ६. B. reads स्वामिनः for स्वामिना. ७. B., C. D. read ततो for तदा. ८. B., C. D. read वादं for वादः. ९. C. reads तु संदाप्यो for समं दाप्यो.

इति । समं यावता वेतनेन भृत्यत्वमङ्गीकृतं तावदेव स्वा-
मिने दद्यान्नतु राज्ञे दण्डमित्यर्थः । यद्वा अत्राङ्गीकृतवेतनं दत्त्वा
बलात् कारयितव्यः । तदाह नारदः—

‘कैर्माऽकुर्वन् प्रतिश्रुत्य कार्यो दत्त्वा भृतिं बलात् ।

भृतिं गृहीत्वाऽकुर्वाणः द्विगुणां भृतिमाप्नुयात्’ ॥

(ना. स्मृ. ६. ५.)

इति । प्रतिश्रुत्येति प्रारम्भस्याप्युपलक्षणार्थम् । तदाह
कात्यायनः—

‘कैर्मरिम्भं तु यः कृत्वा सर्वं नैव तु कारयेत् ।

बलात् कारयितव्योऽसावकुर्वन् दण्डमर्हति’ ॥

इति । दण्डपरिमाणमाह वृद्धमनुः—

‘प्रतिश्रुत्य न कुर्याद्यः स कार्यः स्याद्वलादपि ।

स चेन्न कुर्यात्तत्कर्म प्राप्नुयाद्विशतं दमम्’ ॥

इति । द्विशतं कार्षापणद्विशतमित्यर्थः । यत्तु मनुवचनम् -

१. A. originally reads यदा for यद्वा. २. B. reads कर्म कुर्वन् for
कर्माऽकुर्वन्. ३. C. omits—

‘कैर्मरिम्भं तु यः कृत्वा सर्वं नैव तु कारयेत् ।

बलात्कारयितव्योऽसावकुर्वन् दण्डमर्हति’ ॥

इति । दण्डपरिमाणमाह वृद्धमनुः—

‘प्रतिश्रुत्य न कुर्याद्यः स कार्यः स्याद्वलादपि ।

स चेन्न कुर्यात्तत्कर्म प्राप्नुयाद्विशतं दमम्’ ॥

and instead of this omitted portion reads—

स्याद् बलादपिवेतनं न कुर्यात्तत्कर्म प्राप्नुयाद्विशतं दममिति ।

४. B. reads सिद्धि for सर्व. ५. D. omits—

दण्डपरिमाणमाह वृद्धमनुः—

‘प्रतिश्रुत्य न कुर्याद्यः स कार्यः स्याद् बलादपि.

६. A. and D. read द्विगुणं for द्विशतं.

‘ भृत्योऽनार्तो न कुर्याद्यो दर्पात् कर्म यथोदितम् ।
 स दण्ड्यः कृष्णलान्यैष्टौ न देयं तस्य वेतनम्’ ॥
 (म. स्मृ. ८. २१५.)

इति तदर्धावशेषितविषयम् । किञ्चिन्मात्रावशेषे तु द-
 ण्डवर्जं वेतनादानम् । तदाहं स एव—

‘ यथोक्तमार्तः स्वस्थो वा यस्तु कर्म न कारयेत् ।
 न तस्य वेतनं देयमल्पोनस्यापि कर्मणः’ ॥
 (म. स्मृ. ८. १७.)

इति । यस्तु कालविशेषावधिकं कर्म प्रतिज्ञाय कालात्
 पूर्वमेव कर्म त्यजति तं प्रत्याह नारदः—

‘ कालेऽपूर्णे त्यजन् कर्म भूतेर्नाशमवाप्नुयात् ।
 स्वामिदोषादकरणे यावद्भूतिमवाप्नुयात्’ ॥

इति । स्वामिदोषात् पारुष्यकरणादिस्वामिदोषात् ।

नारदः —

१. B. and C. read भृतो^० for भृत्यो^०. २. A. originally and D. read
 यथोचितं for यथोदितम्. ३. B. reads अष्ट for अष्टौ. ४. B. reads
 वर्षावेतनदानम्; while C. वृंडं वर्षावेतनदानम् for दण्डवर्जवेतनादानम्. ५. C.
 omits आह. ६. B. and C. read पूर्णावेव for पूर्वमेव. ७. B. reads
 भूतिनाशं; while C. भूते नाशं for भूतेर्नाशं. ८. B. reads—

पारुष्यकरणादिस्वामिदोषतः कर्मत्यागे त्वाह स एव—

‘स्वामिदोषादपक्रामन् न्यायकृत्तमवाप्नुयात् ॥

इति । यस्तु प्रमादादिना दोषेण वा स्वामिदोषं बलीवर्दादिकं वा नाशयति तं प्रत्याह.
 and C. पारुष्यकरणादिस्वामिदोषतः for स्वामिदोषादकरणे यावद्भूतिमवाप्नुयात् ॥

While D. omits इति । स्वामिदोषात् पारुष्यकरणादिस्वामिदोषात् । नारदः—

‘भाण्डं व्यसनमागच्छेद्यदि वाहकदोषतः ।

दाप्यो यत्तत्र नष्टं स्यादैव-राजकृतादृते’ ॥

इति । वाहकदोषतः भूतकदोषतः ।

‘ भोण्डं व्यसनमागच्छेद्यदि वाहकदोषतः ।

दाप्यो यत्तत्र नष्टं स्याद्वैव-राजकृतादृते’ ॥

(ना. स्मृ. १.)

इति । वाहकदोषतः भूतकदोषतः । वृद्धमनुः—

‘ प्रमादान्नाशितं दाप्यः समं द्विर्द्रोहनाशितम् ।

न तु दाप्यो हतं चोरैर्दग्धमूढं जलेन वा’ ॥

इति । द्रोहनाशितं तीव्रप्रहारादिना द्रोहेण नाशितम् ।
द्विर्दाप्यो द्विगुणं दाप्य इत्यर्थः । प्रस्थानविघ्नकं भृत्यं प्रत्याह
कात्यायनः —

‘ विघ्नयन् वाहकां दाप्यः प्रस्थानं द्विगुणां भृतिम् ।

इति । वृद्धमनुः---

‘ यः कर्मकालं सम्प्राप्तं न कुर्याद्विघ्नमाचरेत् ।

उद्धृत्यान्यस्तु कार्यः स्यात् स दाप्यो द्विगुणां भृतिम्’ ॥

इति । याज्ञवल्क्यः—

१. B. reads this verse after the following:

‘ प्रमादान्नाशितं दाप्यः समं द्विर्द्रोहनाशितम् ।

न तु दाप्यो हतं चोरैर्दग्धमूढं जलेन वा’ ॥

इति । द्रोहनाशितं तीव्र प्रहारादिना द्रोहेण नाशितम् ।

द्विर्दाप्यो द्विगुणं दाप्य इत्यर्थः ।

२. C. omits वृद्धमनुः ३. B. omits—वृद्धमनुः—

‘ यः कर्मकाले सम्प्राप्ते न कुर्याद्विघ्नमाचरेत् ।

उद्धृत्यान्यस्तु कार्यः स्यात् स दाप्यो द्विगुणां भृतिम्’ ॥

while C. omits this verse and the following one verse together
with the preceding portion.

‘ अराजदैविकं नष्टं भाण्डं दाप्यस्तु वाहकः ।
 प्रस्थानविघ्नकृच्चैव प्रदाप्यो द्विगुणां भृतिम् ॥
 प्रक्रान्ते सप्तमं भागं चतुर्थं पथि संत्यजन् ।
 भृतिर्मर्धपथे सर्वा प्रदाप्यस्त्याजकोऽपि च ’ ॥

(या. स्मृ. २. १९७—१९८.)

इति । अराजदैविकं न विद्यते राज-दैविकं यस्य भाण्डस्य
 तद्यदि प्रज्ञाहीनतया वाहकेन नाशितं तदा तन्मूल्यानुसारेण
 तद्भाण्डं दापनीयः । यस्तु प्रस्थानलग्नसमय एव स्वाभ्युपगतं
 कर्म त्यजन् प्रस्थानविघ्नं करोति तदासौ द्विगुणां भृतिं दाप्यः ।
 यस्तु भृत्यान्तरोपादानावसरसम्भवे* स्वाङ्गीकृतं कर्म त्यजति
 असौ भृत्यः सप्तमं भागं दाप्यः । यः पुनः पथि प्रक्रान्ते
 गमने वर्तमाने सति कर्म त्यजति स भृतेश्चतुर्थं भागं दाप्यः ।
 अर्धपथे त्यजन् सर्वा भृतिं दापनीयः । यस्तु स्वामी भृत्यं स्वय-

*अत्र विज्ञानेश्वरः—प्रक्रान्ते अध्यवसिते प्रस्थाने स्वाङ्गीकृतं कर्म
 यस्त्यजति असौ भृतेः सप्तमं भागं दाप्यः । ननु—अत्रैव विषये ‘प्रस्थान-
 विघ्नकृत्’ इत्यादिना द्विगुणभृतिदानमुक्तम् । इदानीं सप्तमो भाग इति
 विरोधः—इति चेत् उच्यते । भृत्यान्तरोपादानावसरसम्भवे यस्त्यजति
 तस्य सप्तमो विभागः । यस्तु प्रस्थानलग्नसमय एव त्यजति तस्य द्विगुण-
 भृतिदानमित्यविरोधः ।

१. A. and D. read अराजदैवका घातं for अराजदैविकं नष्टं. २. B. reads
 वाहकं for वाहकः. ३. B. reads °विघ्नकः for विघ्नकृत्. ४. B. reads
 द्विगुणं भृतम् for द्विगुणां भृतिम्. ५. B. reads प्रक्रान्तं सप्तमं for प्रक्रान्ते
 सप्तमं. ६. A. reads परि° for पथि. ७. C. reads वा for च. ८. A. D.
 read अराजदैवको घातो for अराजदैविकं न विद्यते राज-दैविकं. ९. B. C.
 omit तदा. १०. A. D. read व्यवस्थाभ्युपगतं and स्वाभ्युपगतं for स्वाभ्युप-
 गतं. ११. A. B. and C. read भृत्यान्तरापादना° for भृत्यान्तरोपादान°. १२.
 B. reads स्व° for स. १३. A. C. D. read सर्वा भृतीः for सर्वा भृतिः.

मेव कर्म त्याजयति पूर्वोक्तप्रदेशेषु असावपि पूर्वोक्तसप्तम-
भागादिकं दापनीयः । एतच्चाख्याधितादिविषयम् । व्याधित-
स्यापराधाभावात् । यदा पुनर्व्याधितो व्याध्यपगमेऽन्तरित-
दिवसान् परिगणय्य पूरयति तदा लभेतैव सर्वा भृतिम् ।
तदाह मनुः—

‘ आर्तस्तु कुर्यात् स्वस्थः सन् यथाभाषितमादितः ।
सुदीर्घस्यापि कालस्य तल्लभेतैव वेतनम्’ ॥

(म. स्मृ. ८. २१६.)

इति । त्याजकस्य स्वामिनश्चतुर्थभागादिदापनमविक्री-
तभाण्डविषयम् । विक्रीते तु भाण्डे विशेषो वृद्धमनुनाऽ-
भिहितः—

‘ पथि विक्रीय तद्भाण्डं वणिग्भृत्यं त्यजेद्यदि ।

अथ तस्यापि देयं स्याद्भूतेरर्थं लभेत सः’ ॥

इति । आसेधेन प्रतिबद्धभाण्डविषये राजाद्यपहतभाण्ड-
विषये चाह कात्यायनः—

‘ यथा च पथि तद्भाण्डमासिद्धयेत ह्रियेत वा ।

यावानध्वा गतस्तेन प्राप्नुयात्तावतो भृतिम्’ ॥

इति । भाटकस्वीकृतेन यानादिना भाण्डनेतारं प्रत्याह
नारदः—

१. A. C. D. read ‘देशेषु for ‘प्रदेशेषु. २. A. and D. read व्याध्यपगमे
तद्विनर° for व्याध्यपगमेऽन्तरित°. ३. A. and D. read आर्तः स and C.
आर्तस्य for आर्तस्तु. ४. B. reads स्वं लभेत for तल्लभेत. ५. A. and
D. read अगतस्य for अथ तस्य. ६. C. reads भूतेरपि for भूतेरर्थ°. ७.
A. and D. substitute वा for च. ८. B. reads तावृक् and C. ताटक
for भाटक°. ९. A. omits भाण्डनेतारं.

‘अनयन् भाटयित्वा तु भाण्डवान् यान-वाहने ।

दाप्यो भृतेश्चतुर्भागं सर्वमर्द्धपथे त्यजन् ॥

अनयन् वाहकोऽप्येवं भृतिहानिमवाप्नुयात् ।

(ना. स्मृ. ६. ७-८.)

इति । यः शकटादिकं भाटयित्वा तदेवोपकारगून्यमा-
दाय देशान्तरं गच्छति भाटकं च न प्रयच्छति तं प्रत्याह
वृद्धमनुः —

‘यो भाटयित्वा शकटं नीत्वा चान्यत्र गच्छति ।

भाण्डं न दद्यात् परतो दाप्यः स्यात् सोऽपि भाटकम् ॥

इति । भाटककार्योपाधिपरिक्रयमूल्यं आरूढस्यापि अकृ-
तोपकारस्यापि स्वकृते कृत्ये समनंतरमनर्पितहस्त्यश्वादेः
समर्पणपर्यंतं भाटकानिवृत्तिरित्याह कात्यायनः—

‘हस्त्यश्च-गो-खरोष्ट्रादीन् गृहीत्वा भाटकेन यः ।

निर्ययेत् कृतकृत्यः सन् स्त्रीवत् दाप्यः स भाटकम् ॥

१. A. and D. read आनीय for अनयन्. २. B. and C. read भृतिच-
तुर्भागं for भृतेश्चतुर्भागं. ३. A. and D. read भाटकः for भाटकं; while A
C. D. omit the following portion—

च न प्रयच्छति तप्रत्याह वृद्धमनुः—

‘यो भाटयित्वा शकटं नीत्वा चान्यत्र गच्छति ।

भाण्डं न दद्यात् परतो दाप्यः स्यात् सोऽपि भाटकम् ॥

इति । भाटककार्योपाधिपरिक्रयमूल्यं आरूढस्यापि अकृतोपकारस्यापि स्वकृते
कृत्ये समनंतरमनर्पितहस्त्यश्वादेः समर्पणपर्यंतं भाटकानिवृत्तिरित्याह
कात्यायनः—

‘हस्त्यश्च-गो-खरोष्ट्रादीन् गृहीत्वा भाटकेन यः ।

निर्ययेत्कृतकृत्यः सन् स्त्रीवदाप्यः सभाटकम् ॥

गृहचार्यापणादीनि गृहीत्वाभाटकेनयः ।

स्वामिनो नार्पयेद्यावत्तावदाप्यः सभाटकं ॥

गृह-वार्यार्पणादीनि गृहीत्वा भाटकेन यः ।

स्वामिनो नार्पयेद्यावत्तावद्वाप्यः स भाटकम् ॥

इति । वारिशब्देन तदाधारो लक्ष्यते । उपकारशब्देन तदाधारो लक्ष्यते । परभूमौ गृहनिर्माणाय भाटकदातारं प्रत्याह नारदः—

‘ परभूमौ गृहं कृत्वा स्तोमं दत्त्वा वसेत्तु यः ।

स तद्गृहीत्वा निर्गच्छेत्तृणकाष्ठानि चेष्टकाम् ॥

(ना. स्मृ. ६. २०.)

इति । तथा स्तोमो भाटकम् । स्तोमाप्रदाने प्राह स एव—

‘ स्तोमाद्विना वसित्वा तु परभूमावनिश्चितः ।

निर्गच्छंस्तृण-काष्ठादि न गृहीयात् कथंचन ॥ (२१)

यान्येव तृण-काष्ठानि त्विष्टका विनिवेशिताः ।

विनिर्गच्छंस्तु तैत्सर्वं भूमिस्वामिनि वेदयेत् ॥

(ना. स्मृ. ६. २१-२२.)

१. B. and C. read वारिशब्देन for उपकारशब्देन. २. B. and C. read 'निर्माणारि for 'निर्माणाय. ३. B. reads तृण-काष्ठादिकं तथा C. reads तृण-काष्ठानि त्विष्टकाः for तृणकाष्ठानि चेष्टकाम्. ४. A. C. D. omit स्तोमो भाटकम् । स्तोमाप्रदाने प्राह स एव. ५. C. omits the following:—

‘स्तोमाद्विना वसित्वा तु परभूमावनिश्चितः ।

निर्गच्छंस्तृण-काष्ठादि न गृहीयात्कथंचन ॥

यान्येव तृण-काष्ठानि त्विष्टका विनिवेशिताः ।

६. B. reads अनिश्चितम् for अनिश्चितः. ७. B. reads °काष्ठादीन् for °काष्ठादि. ८. B. reads धान्यवत् for यान्येव. ९. B. reads इष्टकाः for त्विष्टकाः. १०. B. reads यत् for तत्. ११. A. C. D. omit वेदयेत्.

इति । अनिश्चिततृण-काष्ठादिग्रहणपरिभाषायामित्यर्थः ।
परिभाषिते तु यथा परिभाषा तथेति । वेदयेत् निवेदयेदित्यर्थः ।
भाटकं दत्त्वा द्रव्याद्यर्पणार्थं गृहीतमणिकादिपात्रभेदनादाव-
प्याह स एव—

‘ स्तोमवाहीनि भाण्डानि पूर्णकालान्युपानयेत् ।
ग्रहीतुरावहेद्भृशं नष्टं वाऽन्यत्र सम्प्लवात् ॥

(ना. स्मृ. ६. २३.)

इति । सम्प्लवः परस्परसङ्घर्षः । तेनाल्पकेन कास्त्र्येन वा
भिन्नं पूर्ववत् कृत्वा भाण्डं वा तन्मूल्यं वा स्वामिने देयम् ।
सम्प्लवादन्यत्र भेदे तु भाटकग्रहीतुरेव तदित्यर्थः । कृतक-
र्मणे भृत्याय वेतनादातारं प्रत्याह बृहस्पतिः—

‘ कृते कर्मणि यः स्वामी न दद्याद्वेतनं भृते ।

राज्ञा दापयितव्यः स्याद्विनयं चानुरूपतः’ ॥

इति । रुग्णं भृत्यं पथि त्यजतो दण्डमाह कात्यायनः—

‘ त्यजेत् पथि सहायं यो श्रान्तं रोगार्तमेव च ।

प्राप्नुयात् साहसं पूर्वं ग्रामे व्यहमपालयन् ’ ॥

इति । पण्यस्त्री तदुपभोक्तृविषये त्वाह नारदः—

१. B. reads °तृणकाष्ठादिग्रहणाग्रहणपरिभाषादिविहीन इत्यर्थः and C. °तृण-
काष्ठादिग्रहणात् ग्रहणप्रतिभाषानिवेदित इत्यर्थः for °तृणकाष्ठादिग्रहणपरिभाषा
यामित्यर्थः. २. B. and C. omit वेदयेत् निवेदयेदित्यर्थः. ३. B. C. read
द्रव्यप्रापणार्थं for द्रव्याद्यर्पणार्थं. ४. B. in margin and C. read स्तोमवाहीनि;
while B. originally reads स्तोमवादीनि for स्तोमवाहीनि. ५. C. reads
उपातयेत् for उपानयेत्. ६. B. reads आनयेत् for आवहेत्. ७. B. sub-
stitutes च for वा. ८. B. and C. read तद्भवेदित्यर्थः; for तदित्यर्थः. ९. C.
reads भृते for भृते. १०. B. reads निमग्नं for रुग्णं; while C. omits रुग्णं
भृत्यं. ११. B. भृत्यं for श्रान्तं; while C. भृत्यं रोगार्तं for श्रान्तं रोगार्तं.

‘ शुल्कं गृहीत्वा पण्यस्त्री नेच्छन्ती द्विगुणं वहेत् ।
अनिच्छन् शुल्कदाताऽपि शुल्कहानिमवाप्नुयात् ’ ॥
(ना. स्मृ. ६. १८.)

इति । एतदव्याधितादिविषयम् । व्याधितविषये तु
स्मृत्यन्तरम्—

‘ व्याधिता सम्भ्रमा व्यग्रा राजधर्मपरायणा ।
आमन्त्रिता च ना गच्छेदवाच्या वडवा स्मृता ’ ॥

इति । अत्यन्तावश्यकेषु कार्येषु जातसम्भ्रमा सम्भ्रमपदेन
उक्ता । तत्रैव व्याकुला व्यग्रा । वडवा दासी । दासीग्रहण-
मत्र पण्यस्त्रीप्रदर्शनार्थम् । उपभोक्तारं प्रत्याह नारदः—

‘ अप्रयच्छन् तथा शुल्कभनुभूय पुमान् स्त्रियम् ।
अक्रमेण तु सङ्गच्छेद् घातयेद्वा नखादिभिः ॥
अयोनौ यः समाक्रमेद्बहुभिर्वा विवासयेत् ।
शुल्कं त्रैष्टुगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु ’ ॥
(ना. स्मृ. ६. १९. २०.)

इति । पण्यस्त्रियोस्त्वपराधे दण्डादिकं मत्स्यपुराणे अभिहितम् ।

१. B. and C. read व्याधितादि° for व्याधित°. २. C. reads व्याधिना for व्याधिता. ३. D. and C. read भय-त्रासाद्यावश्यकेषु for अत्यन्तावश्यकेषु. ४. A. C. and D. omit कार्येषु. ५. C. reads संभ्रमं यदिनांक्ता for सम्भ्रमपदेनोक्ता. ६. C. reads दासः for दासी. ७. B. and C. read तद्ग्रहणम् for दासीग्रहणम्. ८. C. wrongly reads this line thus—अक्रमे वत्त संछेद्यादंतरनखादिभिः for अक्रमेण तु संगच्छेद् घातयेद्वा नखादिभिः. ९. B. C. substitute च for तु. १०. B. reads खादन् इन्त° for घातयेद्वा. ११. B. originally reads समाक्रमेद्बहुभिर्वापि विवासयेत्, but in margin substitutes बहुभिर्वा and तद्ग्रतिर्वा instead of वृद्धिर्वा; while C. संक्रमेत्तद्ग्रतिर्वा for समाक्रमेद्बहुभिर्वा. १२. B. reads सोष्टुगुणं and C. चाष्टुगुणं for त्रैष्टुगुणं. १३. B. omits स.

‘ गृहीत्वा वेतनं वेश्या लोभादन्यत्र गच्छति ।
तां दमं दापयेद्देव्यादितरस्यापि भाटकम् ’ ॥
(म. पु. २३. ७.)

इति । अत्र निर्णयेमाह नारदः—

‘ वेश्याप्रधाना ये तत्र कामुकास्तद्बृहोषिताः ।
तत्समुत्थेषु कार्येषु निर्णयं संशये विदुः ’ ॥
(ना. स्मृ. ६. २४.)—

इति । इत्थं अभ्युपेत्याशुश्रूषाख्यविवादपदान्तर्गतवेतन-
स्यानपाकर्माख्यं विवादपदं मनूक्तोद्देशक्रमानुसारेणाभिहितम् ।
इति वेतनस्याऽनपाकर्माख्यं विवादपदमभिहितम् ।

अथेदानीमभ्युपेत्याशुश्रूषाख्यं विवादपदमभिधीयते ।
तस्य स्वरूपं नारद आह—

‘ अभ्युपेत्य च शुश्रूषां यस्तां न प्रतिपद्यते ।
अशुश्रूषाभ्युपेत्यैतद्विवादपदमुच्यते ’ ॥
(ना. स्मृ. ६. १.)

इति । आज्ञाकरणं शुश्रूषा । शुश्रूषकश्च पञ्चप्रकारः ।
तथा च स एव—

१. B. and C. read हन्यादित्यस्यापि for दद्यादितरस्यापि च. २. B. and C. read निर्णेतृन् for निर्णयम्. ३. B. originally reads °प्रयाणा for °प्रधाना. ४. A. and D. read यास्तत्र for ये तत्र. ५. C. reads समुत्पन्नेषु for तत्समुत्थेषु. ६. B. omits इत्थं and C. विवादपदान्त बाधितं नामकर्माख्यम् for वेतनस्यानपाकर्माख्यं. ७. C. omits अथ. ८. B. adds तदेव after इदानीं; while C. reads तदेव before इदानीं and D. and A. omit तदेव. ९. C. and D. read तु for च. १०. C. omits शुश्रूषा.

' शुश्रूषकः पञ्चविधः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः ।
 चतुर्विधः कर्मकरः शेषो दासास्त्रिपञ्चकाः ॥ (२)
 शिष्या-ऽन्तेवासिभृतकाः चतुर्थस्त्वधिकर्मकृत् ।
 एते कर्मकरा ज्ञेया दासास्तु गृहजादयः ॥ (३)
 सामान्यमस्वतन्त्रत्वं तेषामाहुर्मनीषिणः । .
 जातकर्मकरस्तूक्तो विशेषो वृत्तितस्तथा ॥ (४)
 कर्मापि द्विविधं ज्ञेयमशुभं शुभमेव च ।
 अशुभं दासकर्मोक्तं शुभं कर्मकरे स्मृतम् ॥ (५)
 गृहद्वारा-ऽशुचिस्थान-रथ्या-ऽवस्करशोधनम् ।
 गुह्याङ्गस्पर्शनोच्छिष्टविण्मूत्रग्रहणोज्झनम् ॥ (६)
 इच्छतः स्वामिनश्चाङ्गैरुपस्थानमर्थान्ततः ।
 अशुभं कर्म विज्ञेयं शुभमन्यदतः परम् ' ॥ (७)
 (ना. स्मृ. ५. २--७.)

इति । तत्र शिष्यो वेदविद्यार्थी । अन्तेवासी शिल्पशि-
 क्षार्थी । मूल्येन यः कर्म करोति स भृतकः । अधिकर्मकृत्

१. C. reads पुरुषकारः for शुश्रूषकः २. B. reads तेषां दासस्त्रिपञ्चकः;
 while C. तेषां दासस्त्रिपञ्चप्रकाराः for शेषो दासास्त्रिपञ्चकाः. ३. B. and C.
 read जातकर्मकृतः for जातकर्मकरः. ४. C. reads शेषो for विशेषो. ५. B.
 reads कर्मकृता for कर्मकरे; while C. कर्म विज्ञेयमतः परम् for कर्मकरेस्मृतम्.
 ६. C. omits—

* गृहद्वारा-ऽशुचिस्थान-रथ्या-ऽवस्करशोधनम् ।
 गुह्याङ्गस्पर्शनोच्छिष्टविण्मूत्रग्रहणोज्झनम् ॥
 इच्छतः स्वामिनश्चाङ्गैरुपस्थानमर्थान्ततः ॥
 अशुभं कर्म विज्ञेयं शुभमन्यदतः परम् ' ॥ इति ॥

७. B. reads 'साधनम्' for 'शोधनम्'. ८. B. reads 'ग्रहणोक्तकम्' for ग्रह-
 णोज्झनम्. ९. D. reads इच्छतः स्वामिनोश्चाङ्गे for इच्छतः स्वामिनश्चाङ्गैः.
 १० B. reads 'स्थानमतां' for 'स्थानमथां'.

कर्मकुर्वतामधिष्ठाता । अशुचेस्थाने उच्छिष्टप्रक्षेपार्थं गतीदिकम् ।
अवस्करः गृहसम्मोर्जितपांस्वादिनिचयत्यागस्थानम् । भूतकश्च
त्रिविधः । तदुक्तं तेनैव—

‘ उत्तमः कार्यकर्ता च मध्यमस्तु कृषीवलः ।

अधमो भारवाही स्यादित्येवं त्रिविधो भूतः’ ॥

(ना. स्मृ. ९. ९.)

इति । दासस्वरूपमपि तेनैव दर्शितम्—

‘ गृहजातस्तथा क्रीतो लब्धो दायादुपागतः ।

अन्नाकालभूतस्तद्वदाहितः स्वामिना च यः ॥

मोक्षितो महतश्चर्णाद्युद्धे प्राप्तः पणे जितः ।

तवाहमित्युपगतः प्रव्रज्यावसितः कृतः ॥

भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वडवाहतः ।

विक्रेता चात्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृताः’ ॥

(ना. स्मृ. ९. १६—१८.)

इति । गृहजातः स्वगृहे दास्यां जातः । क्रीतो मूल्येन ।
लब्ध प्रतिग्रहादिना । दायागतो रिक्थग्राहित्वेन प्राप्तः ।
अन्नाकालभूतः दुर्भिक्षे दासत्वाय पोषितः । आहितः स्वामिना

१. B. and C. read °मार्जित° °संमार्जित°. २. D. and A read °पांश्वादि° for °पांस्वादि°. ३. B and C. °निचयस्थानं उज्झनं त्यागः for °निचयत्यागस्या-
नम्. ४. B. and C. read आयुधीयोऽत्र for कार्यकर्ता च. ५. B. and C.
read अनाकाल° for अन्नाकाल°. ६. B. originally reads महतस्सेकात् and
C. महतस्त्वर्णात् ७. B. and C. read युद्धप्राप्तः for युद्धे प्राप्तः. ८. B. ori-
ginally reads वडवाभूतः for वडवाहतः. ९. B. and C. read स्वगृहदास्यां
for स्वगृहे दास्यां. १०. B. reads दायागतो भवेत् while C. दायादुपागतः for
दायागतः. ११. B. and C. read अनाकाल for अन्नाकाल°.

धनग्रहणेनाधीनतां नीतः । ऋणमोक्षितः ऋणमोचन-
प्रत्युपकारतया दासत्वमभ्युपगतः । युद्धप्राप्तः समरे विजित्य
गृहीतः । पण्डे विजितः दासत्वपण्डके द्यूतादौ जितः । तवाह-
मित्युपगतः तत्र दासोऽस्मीति स्वयमेवागतः । प्रव्रज्याऽवसितः
प्रव्रज्यातश्च्युतः । कृतः कृतकालः एतावत्कालं त्वं महास
इत्युपगत इति । भक्तदासः सर्वकालं भक्तार्थे एव दासत्वम-
भ्युपगतः । वैडव्या गृहदास्या आहतः तल्लोभेन तामुद्वाह्य
दासत्वेन प्रविष्टः । यः आत्मानं विक्रीणीतै असावात्मविक्रेता ।
एवं पञ्चदशप्रकाराः । यत्तु मनुनोक्तम्—

‘ ध्वजाहृतो भक्तदासो गृहजः क्रीत दत्त्रिमौ ।

पैतृको दण्डदासश्च सप्तैते दासयोनयः’ ॥

(म. स्मृ. ८. ४१९.)

इति तत्तेषां दासत्वप्रतिपादनार्थम् । न तु परिसङ्ख्यार्थम् ।
अत्र शिष्याणां कर्मकृतौ विशेषो नारदेनोक्तः—

‘ आ विद्याग्रहणाच्छिष्यः शुश्रूषेत् प्रयतो गुरुम् ।

तद्वृत्तिर्गुरुदारेषु गुरुपुत्रे तथैव च’ ॥

(ना. स्मृ. ९. १९.)

इति । विद्या चोत्र त्रयी । तदुक्तं बृहस्पतिना—

१. B. reads पण्डे कृतः for पण्डे विजितः. २. B. reads पण्डे for पण्डके.
३. C. reads मूतादौ for द्यूतादौ. ४. B. and C. omit कृतकालः; while D.
reads कृतकालं for कृतकालः. ५. B. reads इत्यभ्युपगमितः; while C. इत्य-
भ्युपगतमितः. ६. A.C. and D. omit वैडव्या; while C. reads वैडवा यथा for
वैडव्या. ७. C. omits तल्लोभेन तामुद्वाह्य दासत्वेन प्रविष्टः. ८. B. reads
तामुद्वाह्य for तामुद्वाह्य. ९. B. and D. read ध्वजाहृतो for ध्वजाहृतो; while
C. omits ध्वजाहृतो भक्तदासो गृहजः. १०. C. reads अवारिसंख्यार्थम् for
परिसंख्यार्थम्. ११. B. and C. read कर्मकृतौ for कर्मकृतौ. १२. C. reads
तद्वृत्तिर्गुरुदारेषु for तद्वृत्तिर्गुरुदारेषु. १३. C. reads वाच for चान्न.

‘विद्या त्रयी समाख्याता ऋग्यजुः-सामलक्षणा ।

‘तदर्थं गुरुशुश्रूषां प्रकुर्याच्च प्रचोदिताम्’ ॥

इति । अन्तेवासिनामपि कर्मकृतौ विशेषस्तेनैवोक्तः—

‘विज्ञानमुच्यते शिल्पं हेम-रूप्यादिसंस्कृतिः ।

नृत्यादिकं च तत्प्राप्तं कुर्यात् कर्म गुरोर्गृहे’ ॥

इति । नारदोऽपि—

‘स्वं शिल्पमिच्छन्वा हर्तुं बान्धवानामनुज्ञया ।

आचार्यस्य वसेदन्ते कालं कृत्वा सुनिश्चितम्’ ॥

(ना. स्मृ. ६. १०.)

इति । आचार्यस्याऽपि कर्तव्यमाह स एव—

‘आचार्यः शिक्षयेदेनं स्वगृहे दत्तभोजनम् ।

न चान्यत् कारयेत् कर्म पुत्रवच्चैनमाचरेत्’ ॥

(ना. स्मृ. ६. १३.)

इति । अन्यकर्मकारकमाचार्यं प्रत्याह कात्यायनः—

‘यस्तु न ग्राहयेच्छिल्पं कर्माण्यन्यानि कारयेत् ।

प्राप्नुयात् साहसं पूर्वं तस्माच्छिष्यो निवर्तते’ ॥

इति । परिभाषितकालात् प्रागेव विद्याप्राप्तावपि तावत्कालं
वसेदित्याह नारदः—

१. B. reads प्रकुर्याच्छात्रचोदिताम् for प्रकुर्याच्च प्रचोदिताम्: while C. शास्त्रचोदिताम् छात्रचोदिताम्. २. B. and C. read कर्मकृतौ for कर्मकृतौ. ३. C. °रूप्याधि° for °रूप्यादि°. ४. B. and C. read वृत्तादिकं for नृत्यादिकं. ५. B. and C. read स्व° for स्वं. ६. B. and C. read °मिच्छन्वाहर्तुं for मिच्छन्वा हर्तुं. ७. B. reads विनिश्चितम् for सुनिश्चितम्. ८. C. reads नवाऽ-न्यत् for नवाऽन्यत्. ९. B. and C. read शिक्ष्यं for शिल्पं. १०. B. originally reads निवर्तयेत्. ११. B. and C. read निवसेत् for वसेत्.

‘ शिक्षितोऽपि कृतं कालमन्तेवासी समापयेत् ।
तत्र कर्म च यत् कुर्यादाचार्यस्यैव तत्फलम्’ ॥
(ना. स्मृ. ६. १६.)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘ कृतशिल्पोऽपि निवसेत् कृतकालं गुरोर्गृहे ।
अन्तेवासी गुरुप्राप्तभोजनस्तत्फलप्रदः’ ॥
(या स्मृ. २. १८४.)

इति । दुष्टं प्रत्याह नारदः—

‘ शिक्षयन्तमदुष्टं च यस्त्वाचार्यं परिध्यजेत् ।
बलाद्वासयितव्यः स्याद्वधबन्धं च सोऽर्हति’ ॥

इति । वैधोत्र ताडनादिः । परिभाषितकालसम्पूर्त्तौ कर्त-
व्यमाह नारदः—

‘ गृहीतशिल्पः समये कृत्वाचार्यं प्रदक्षिणम् ।
शक्तितश्चानुमान्यैनं अन्तेवासी निवर्तते ’ ॥
(ना. स्मृ. ६. ११.)

इति । भृतकानामपि भृतिकृतः कालकृतश्च विशेषो बृह-
स्पतिना दर्शितः—

‘ यो भुङ्क्ते परदासीं तु स ज्ञेयो वडवाभृतः ।
कर्म तत्स्वामिनः कुर्याद्यथान्नेन भृतो नरः ॥
बहुधाऽर्थभृतः प्रोक्तस्तथा भागभृतोऽपरः ।
हीनमध्योत्तमत्वं च सर्वेषामेव चोदितम् ॥

१. B. reads तत्फलक° for तत्फल°. २. B. and C. read वध-बन्धौ for वध-
बन्ध. ३. B. and C. read बन्धोऽत्र for वधोऽत्र. ४. C. reads यथाऽन्यार्थ°
for यथाऽन्नेन.

दिन-मासार्ध-षण्मास-त्रिमासा-ऽब्देभृतस्तथा ।

कर्म कुर्यात् प्रतिज्ञातं लभते परिभाषितम् ' ॥

इति । अर्थभृतस्य बहुधात्वं समर्थाल्पत्व-महत्वाभ्यां द्रष्टव्यम् । ते चाल्पत्व-महत्वे शक्त्यनुसारतो द्रष्टव्ये । तथाच नारदः—

‘ भृत्यस्तु त्रिविधो ज्ञेयः उत्तमो मध्यमोऽधमः ।

शक्ति-भक्त्यानुसाराभ्यां तेषां कर्माश्रया भृतिः’ ॥

इति । भागभृतस्य द्वैविध्यमाह बृहस्पतिः—

‘ द्विप्रकारो भागभृतः कृषणो जीवितः स्मृतः ।

जातसस्यात्तथा क्षीराल्लभते तु न संशयः’ ॥

इति । अधिकर्मकृतस्य स्वरूपमाह नारदः—

‘ अर्थेष्वधिकृतो यः स्यात् कुटुम्बस्य तथोपरि ।

सोऽधिकर्मकृतो ज्ञेयः स न कौटुम्बिकः स्मृतः’ ॥

(ना. स्मृ. ६. २२.)

इति । एवंनिरूपितेभ्याः शिष्या-ऽन्तेवासिभ्यः भृतकादिकर्म करेभ्यो दासानां भेदं दासशब्दव्युत्पत्तिदर्शनमुखेनाह कात्यायनः—

‘ स्वतन्त्रस्यात्मनो दानाद्दासत्वं दारवद्भृगुः’ ॥

१. B. and C. read त्रिमासाद्वा for त्रिमासाद्. २. B. in margin and C. read बहुधाभिधानं for बहुधात्वं. ३. B. and C. read अर्थाल्प-महत्वाभ्यां for समर्थाल्पत्व-महत्वाभ्याम्. ४. B. and C. read शक्ति-भक्त्यानुसारतो for शक्त्यनुसारतो. ५. B. and C. read ‘भक्त्यनुरूपा च for ‘भक्त्यनुसाराभ्यां. ६. A. and D. read कृषणो for कृषणो; while C. कृषणाजीवितो and B. originally कृषिनी जीविका and in margin कृषणाजीवितः. ७. B. in margin and C. read अविकृतो. ८. C. reads सर्व° for स च. ९. A. omits ‘दर्शन° after ‘व्युत्पत्ति°.

इति । अयमर्थः । यथा भर्तुः सम्भोगार्थं स्वशरीरदानाहारत्वं तथा स्वतन्त्रस्यात्मनो दानादासत्वम्—इति भृगुराचार्यो मन्यते—इति । तेन चात्यन्तपारार्थ्यदर्शनमासाद्य शुश्रूषकाः दासाः । पारार्थ्यमात्रमासाद्य शुश्रूषकाः कर्मकरा इत्युक्तं भवति । दासत्वं च ब्राह्मणव्यतिरिक्तेष्वेव त्रिषु वर्णेषु विज्ञेयम् ।

‘ दास्यं विप्रस्य न क्वचित् ’ ।

इति तेनैवोक्तत्वात् । तेष्वपि दास्यमानुलोम्येनैवेत्याह स एव—

‘ वर्णानामानुलोम्येन दास्यं न प्रतिलोमतः ।

राजन्य-वैश्य-शूद्राणां त्यजतां हि स्वतन्त्रताम् ’ ॥

इति । प्रातिलोम्येन दासत्वप्रतिषेधः स्वधर्मपरित्यागिभ्यो पतितेभ्योऽन्यत्र द्रष्टव्यः । तथा च नारदः—

‘ वर्णानां प्रातिलोम्येन दासत्वं न विधीयते ।

स्वधर्मत्यागिनोऽन्यत्र दारवद्दासता मता ‡ ॥

(ना. स्मृ. ६. २३.)

‡ दारवद्दासता मता यथा दारस्वीकरणमानुलोम्येन भवति न प्रातिलोम्येन तथा दासतापीत्यर्थः ।

१. C. reads ‘पारमार्थ्यं’ for ‘पारार्थ्यं’. २. B. in margin and C. read सुखैकाः for शुश्रूषकाः. ३. A, B. and D. omit ‘मात्र’ after पारार्थ्यं. ४. C. reads येनैवोक्तम्. ५. C. omits—

‘ .....दास्यं न प्रतिलोमतः ।

राजन्य-वैश्य-शूद्राणां त्यजतां हि स्वतन्त्रताम् ’ ॥

इति । प्रातिलोम्येन दासत्वप्रतिषेधः स्वधर्मपरित्यागिभ्यो पतितेभ्योऽन्यत्र द्रष्टव्यः ।

तथा च नारदः—

‘ वर्णानां प्रातिलोम्येन..... ।

६. B. reads ‘निषेधः’ for ‘प्रतिषेधः’. ७. B. adds सनातेभ्यो for ‘त्यागिभ्यो’; while A. and D. omit पतितेभ्यो. ८. C. reads स्वधनं for स्वधर्मं.

इति । दारवदोसता मतेति वचनात् ब्राह्मणस्य सैवर्णं प्रति दासत्वमाह कात्यायनः—

‘ असवर्णे तु विप्रस्य दासत्वं नैव कारयेत्’ ।

इति । यदि ब्राह्मणः स्वेच्छया दास्यं भजते तदाऽसौ नाशुभं कर्म कुर्यादित्याह स एव—

‘ श्रुताध्ययनसम्पन्नं तदूनं कर्म कामतः ।

तत्रापि नाशुभं किञ्चित् प्रकुर्वीत द्विजोत्तमः’ ॥

इति । ऊनं हीनमपि कर्म कामतो वेतनग्रहणमन्तरेण स्वेच्छया परहितार्थम् । क्षत्रिय-वैश्यविषये स्वामिनः कर्तव्यमाह मनुः—

‘ क्षत्रियं चैव वैश्यं च ब्राह्मणोऽवृत्तिकर्षितौ ।

त्रिभूयादानृशंस्येन स्वानि कर्माणि कारयेत्’ * ॥

(म. स्मृ. ८. ४११.)

इति । यस्तु द्विजातिं बलादास्यं कर्म कारयति तस्य दण्डमाह स एव—

* अस्यार्थः—समर्थो ब्राह्मणः क्षत्रिय-वैश्यौ भृत्यभावेन पीडितौ करुणया स्वानि कर्माणि रक्षण-कृष्यादीनि कारयन् पासाच्छादनादिना पोषयेत् । एवं बलवान् ब्राह्मणः तावुपगतौ अबिभ्रन् राज्ञा दण्डनीय इति प्रकरणसामर्थ्यात् गम्यते ।

१. C. reads दासता सदा for दासता मता. २. C. reads वर्णं for सवर्णं. ३. B. and C. read दासत्वप्राप्तावाह for दासत्वमाह. ४. B. reads समवर्णोऽपि; while C. असवर्णोऽपि. ५. B. and C. read विप्रं तु for विप्रस्य. ६. B. reads शीलाध्ययनं; while C. सिराध्ययनं. ७. B. and C. read वर्जितौ and गहितौ respectively for °कर्षितौ.

‘ दास्यं तु कारयेन्मोहाद्ब्राह्मणः संस्कृतान् द्विजान् ।

अनिच्छतः प्राभवत्वाद्वाज्ञा दण्ड्यः शतानि षट्’ † ॥

(म. स्मृ. ८. ४१२.)

इति । प्रभवतो भावः प्राभवत्वं तस्मादिति । गूढं तु
यथाकथमापि दास्यं कारयेदित्याह स एव—

‘ गूढं तु कारयेद्दास्यं क्रीतमक्रीतमेव च ।

दास्यायैव हि सृष्टोऽसौ स्वयमेव स्वयम्भुवा’ ॥

(म. स्मृ. ९. ४१३.)

इति । पञ्चदशप्रकाराणां दासानां मध्ये गृहजातक्रीत-
लब्ध-दायागतानां चतुर्णां दासत्वं स्वामिप्रसादादेव मुच्यते ।
नान्यथेत्याह नारदः—

‘ तत्र पूर्वश्चतुर्वर्गो दासत्वान्न विमुच्यते ।

प्रसादात् स्वामिनोऽन्यत्र दास्यमेषां क्रमागतम्’ ॥

(ना. स्मृ. ९. २९.)

इति । आत्मविक्रेतुरपि दासत्वं स्वामिप्रसादादन्यतो नापै-
तीत्याह नारदः—

† प्राभवत्वात् ब्राह्मणः कृतोपनयनान् द्विजातीनिच्छतः प्रभुत्वेन
लोभाद् दास्यकर्म पादधावन-उच्छिष्टभक्षण-वस्त्रक्षालनादि कारयत्
राज्ञा षट् शतानि दण्ड्यः । पणानामिती शेषः ।

१. B. and C. read प्राभवत्वात् for प्राभवत्वात्. २. B. and C. read
प्राभावस्यभावः. प्राभावत्वं for प्रभवतो भावः प्राभवत्वम्. ३. C. reads दासतां
न for दासत्वान्न. ४. C. reads प्रशास्यात् for प्रसादात्.

‘ विक्रीणीतेऽस्वतन्त्रः सन् य आत्मानं नराधमः ।
स जघन्यतमस्तेषां सोऽपि दास्यान्न मुच्यते ’ ॥

(ना. स्मृ. ९. ३७.)

इति । प्रव्रज्यावासितस्याऽपि दास्यमोक्षो नास्तीत्याह
स एव—

‘ राज्ञ एव हि दासः स्यात् प्रव्रज्याऽवसितो नरः ।
न तस्य प्रतिमोक्षोऽस्ति न विशुद्धिः कथंचन ’ ॥

(ना. स्मृ. ९. ३६.)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘ प्रव्रज्यावसितो राज्ञो दास आमरणान्तिकम्* ।

(या. स्मृ. २. १८३.)

इति । प्रव्रज्याऽवसितस्य दासत्वं ब्राह्मणेतरविषयम् ।
ब्राह्मणस्तु निर्वास्य इत्याह कात्यायनः—

* प्रव्रज्या संन्यासः ततो ऽवसितः प्रच्युतः । स यदि अनभ्युपगत-
प्रायश्चित्तश्चेत् मरणपर्यन्तं राज्ञ एव दासो भवति । कृतप्रायश्चित्तस्य तु
न दासत्वमित्यवसितोऽर्थः ।

१. B. and C omit—

‘ विक्रीणीतेऽस्वतन्त्रः सन् य आत्मानं नराधमः ।
स जघन्यतमस्तेषां सोऽपि दास्यान्न मुच्यते ’ ॥

इति. but C. omits the whole and B. except दास्यान्न मुच्यते ॥ इति.
२. C. omits प्रव्रज्यावसितस्यापि दास्यमोक्षो नास्तीत्याह सएव. ३. B. and C.
substitute तु forहि. ४. C. reads प्रव्रज्याध्यापितो for प्रव्रज्यावसितो.

‘ प्रव्रज्याऽवसिता ये तु त्रयो वर्णा द्विजातयः† ।

निर्वासं कारयेद्विप्रं दासत्वं क्षत्रियं विशः’ ॥

इति । निर्वासनप्रकारमाह नारदः—

‘ पारिव्रज्यं गृहीत्वा तु यः स्वधर्मे न तिष्ठति ।

श्वपदेनाङ्कयित्वा तं राजा शीघ्रं प्रवासयेत्’ ॥

(ना. स्मृ. ९. ३४.)

इति । प्रव्रज्यावसिताऽऽत्मविक्रेतृव्यतिरिक्तानामन्नाका-
लभृतादीनां दास्यापनयनप्रकारमाह स एव—

‘ अन्नाकालभृतो दास्यान्मुच्यते गोद्वयं ददत् ।

तद्भक्षितं यदुर्भिक्षे न तत् शुद्ध्येत कर्मणा ॥ (३१)

भक्तस्योत्क्षेपणेनैव भक्तदासः प्रमुच्यते ।

आहितोऽपि धनं दत्वा स्वामी यद्येनमुदरेत् ॥

† ‘ ननु—आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेत् गृहात् ’ इत्यादि
वचनेषु ब्राह्मणस्यैव सन्यासाधिकारः तत्कथमुच्यते त्रयो वर्णा
द्विजातय इति—इति चेत् न । ‘ यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत् ’ इति
श्रुतौ वर्णविशेषग्रहणाभावात् ‘ त्रयाणां वर्णानां वेदमधीत्य चत्वार
आश्रमाः’ । इति सूत्रकारवचनात् अस्त्येवाधिकारस्यैवार्णिकानामिति
सर्वमनवद्यम् ।

१. B. reads क्षत्रियं विशम्; while C. क्षत्रियं श्रीकम्. २. C. reads निवा-
सन° for निर्वासन°. ३. D. reads श्वपदेन for श्वपदेन. ४. B. and C. read
अनाकाल° for अन्नाकाल°. ५. B. and C. read अनाकाल° for अन्नाकाल°. ६.
C. read गोयुगं ददन् for गोद्वयं ददत्. ७. B. and C. read तं भक्षित
यदुर्भिक्षे ननु शुद्ध्येत कर्मणा for तद्भक्षितं यत् दुर्भिक्षे न तत् शुद्ध्येत कर्मणा.. ८.
B. reads °क्षेपणात् सद्यो; while C. °क्षेपणात्सर्व° for °क्षेपणेनैव. ९. C.
reads °दासात् for °दासः. १०. C. reads ये न त° for यद्येन°.

स्वैपर्याप्तमृणं दत्त्वा तदृणात् स विमुच्यते । (३२)

तैवाहमित्युपगतो युद्धे प्राप्तः पणे जितः ॥

प्रतिशीर्षप्रदानेन मुच्येरंस्तुल्यकर्मणा ।

कृतकालव्यपगमात् कृतकोऽपि विमुच्यते ॥

निग्रहाद्वडवायास्तु मुच्यते व्रडवाहतः' ॥ (३६)

(ना. स्मृ. ९. ३१. ३६.)

इति । स्वामिनः प्राणरक्षणादपि गृहजातादयः सर्वे दास्या-
न्मुच्यन्त इत्याह नारदः—

‘यश्चैषां स्वामिनं कश्चिन्मोचयेत् प्राणसंशयात् ।

दासत्वात्स विमुच्येत पुत्रभागं लभेत च’ ॥

(ना. स्मृ. ९. ३१.)

इति । दासाभासानां मोचनमाह याज्ञवल्क्यः—

‘बलादासीकृतश्चौरैर्विक्रीतश्चापि मुच्यते’ ॥

(या. स्मृ. २. १८२.)

इति । चकारादाहितो दत्तश्च गृह्यते । नारदोऽपि—

१. B. reads ऋणं तु सोदयं दत्त्वा ऋणिदास्यात्प्रमुच्यते; while C. ऋणं तु सोविमुच्येत for स्वपर्याप्तं ऋणं दत्त्वा तदृणात्स विमुच्यते. २. A. C. and D. omit the following :—

‘तवाहमित्युपगतो युद्धे प्राप्तः पणे जितः ॥

प्रतिशीर्षप्रदानेन मुच्येरंस्तुल्यकर्मणा ॥

कृतकालव्यपगमात्कृतकोऽपि विमुच्यते ॥

३. C. reads वडवाकृतः for वडवाहतः. ४. B. C. and D. read ‘संरक्षणात् for ‘रक्षणात्. ५. C. reads यश्चैनां for यश्चैषां. ६. B. reads दत्तश्चापि and C. दत्तस्वामी for दत्तश्च.

‘चोरोपहत-विक्रीता ये च दासीकृता बलात् ।
राजा मोचयितव्यास्ते दासत्वं तेषु नेष्यते’ ॥

(ना. स्मृ. ९. ३८.)

इति । यस्त्वेकस्य पूर्वं दास्यमङ्गीकृत्य परस्यापि दासत्व-
मङ्गीकरोति असावपरेण विसर्जनीय इत्याह स एव—

‘तवाहमिति वाऽत्मानं योऽस्वतन्त्रः प्रयच्छति ।
न स तं प्राप्नुयात् कामं पूर्वस्वामी लभेत तम्’ ॥

(ना. स्मृ. ९. ४०.)

इति । दासविमोक्षणेतिकर्तव्यतामाह स एव—

‘स्वदासमिच्छेद्यः कर्तुमदासं प्रीतमानसः ।
स्कन्धादादाय तस्याऽसौ भिष्यात्कुम्भं सहाम्भसा’ ॥ ४२
साक्षताभिः सपुष्पाभिर्मूर्धन्यद्विरवाकिरेत् ।
अदास इति चोक्त्वा त्रिः प्राङ्मुखस्तु तथोत्सृजेत् ॥ ४३
ततः प्रभृति वक्तव्यः स्याम्यनुग्रहपालितः ।
भोज्याऽन्नोय प्रतिग्राह्यो भवत्यभिमतः सताम्’ ॥ ४४

(ना. स्मृ. ९. ४२—४४)

इति । सत्यभ्युपेत्याऽशुश्रूषाख्यं विवादपदं समाप्तम् ।

१. C. reads चोरोपहत° for चोरोपहत°. २. B. and C. read नेष्यते and D. नेक्ष्यते. ३. B. and C. read चात्मानं for वात्मानं. ४. C. reads स्वकं च for स्वतन्त्रः. ५. C. reads स्वदास्यं for स्वदासम्. ६. C. reads ततः for तथा. ७. C. reads °पालिनः for °पालितः.

अथ संविद्वयतिक्रमाख्यविवादपदस्य विधिरुच्यते ।
तस्य लक्षणं नारदेन व्यतिरेकमुखेन दर्शितम्—

‘ पाषण्ड-नैगमादीनां स्थितिः समय उच्यते ।
समयस्याऽनपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतम् ’ ॥

(ना. स्मृ. ७. ३.)

इति । समयस्यानपाकर्म अव्यतिक्रमः समयपरिपालनम् ।
तद्वयतिक्रममाणं विवादपदं भवतीत्यर्थः । तदुपयोगिनमर्थ-
माह बृहस्पतिः—

‘ वेदविद्याविदो विप्रान् श्रोत्रियांश्चाग्निहोत्रिणः ।
आहत्य स्थापयेत्तत्र तेषां वृत्तिं प्रकल्पयेत् ’ ॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘ राजा कृत्वा पुरे स्थानं ब्राह्मणान् न्यस्य तत्र तु ।
त्रैविद्यान् वृत्तिमद्ब्रूयात् स्वधर्मः पाल्यतामिति ’ ।

(या. स्मृ. २.—१८५.)

इति । ब्राह्मणान् त्रैविद्यान् वेदत्रयसम्पन्नान् वृत्तिमत् भूरि
हिरण्यादिसम्पन्नं कृत्वा स्वधर्मो वर्णा-ऽश्रम-श्रुति-स्मृति-
विहितो भगवद्विरनुष्ठीयतामिति तान् ब्रूयात् । वृत्तिसम्पत्तिश्च
बृहस्पतिना दर्शिता—

१. B. reads त्रैविद्यं for त्रैविद्यान्; while C. reads त्रैविध्यं वृत्तिमाम्धाय
स्वधर्मं प्रतिपालयेत् for त्रैविद्यान्वृत्तिमद्ब्रूयात् स्वधर्मः पाल्यतामिति ॥ २. B.
and C. read ब्राह्मणव्रातं त्रैविद्यं वेदत्रयसंपन्नम् for ब्राह्मणान् त्रैविद्यान् वेदत्र-
यसंपन्नान्. ३. B. adds ‘निमित्तं’ after वर्णाश्रम°.

‘ अनाच्छेद्यकरास्तेभ्यः प्रदद्याद्बृहभूमयः ।

भुक्तभाव्याश्च नृपतिर्लेखयित्वा स्वशासने ’ ॥

इति । अनाच्छेद्यकरा अग्राह्यकराः भुक्ता भाव्यास्तु न विश्रुतकराः । आगामिनृपतिभिरग्राह्यकरा या भूमयस्ताः स्वशासने लिखित्वा तेभ्यो दद्यादित्यर्थः ।

तेषां कर्तव्यमाह बृहस्पतिः—

‘ नित्यं नैमित्तिकं काम्यं शान्तिकं पौष्टिकं तथा ।

पौराणां कर्म कुर्युस्ते सन्दिग्धेऽर्थे च निर्णयम् ’ ॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘ निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत् ।

सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यो धर्मो राजकृतश्च यः ॥

(या. स्मृ. २. १८६.)

इति । श्रौत-स्मार्तधर्मानुपमर्देन गोत्राचारेक्षण-देवगृहपालनादिरूपो यो धर्मः समयान्निष्पन्नो भवेत् सोऽपि यत्नेन पालनीयः । तथा राजा च निजधर्माविरोधेनैव यावत्पथिक-भोजनं देयम् । अस्मदरातिमण्डलं तुरङ्गादयो न प्रस्थापनीया

१. B. भुक्ता भाव्याश्च, C. मुक्ता भाव्याश्च and D. मुक्ताभाव्याश्च for भुक्तभाव्याश्च. २. C. omits—

°शासने, ॥ इति । अनाच्छेद्यकरा अग्राह्यकराः

भुक्ता भाव्यास्तु नविश्रुतकराः ॥ आगामिनृपति-

भिरग्राह्यकरा या भूमयस्ताः स्वशासने लिखित्वाः

while A. and D. omit the same portion except स्वशासने, and read instead of that only तेभ्यो दद्यादित्यर्थः. ३. B. and C. read संदिग्धे निर्णयं तथेति for संदिग्धेऽर्थे च निर्णयम्. ४. B. reads गोप्रचाररक्षण ° (लक्षण) and C. गोप्रचारैः रक्षणं for गोत्राचाररक्षण°. ५. C. reads अवश्ययिक° for यावत्पथिक°. ६. B. in margin and C. read °मंडनं for °मंडलं.

इत्येवं रूपः समयनिष्पन्नः सोऽपि रक्षणीयः । एवं राजनि-
युक्तसमुदायविशेषस्य कर्तव्यविशेषोऽभिहितः । ग्रामादिसर्व-
समुदायानां तु साधारणकार्यमाह बृहस्पतिः—

‘ग्राम-श्रेणी-गणानां च सङ्केतः समयक्रिया ।

बाधाकाले तु सा कार्या धर्मकार्ये तथैव च ॥

वाटचोरभये बाधा सर्वसाधारणी स्मृता ।

तत्रोपशमनं कार्यं सर्वैकैकेन केनचित् ॥

इति । चकारेण पाषण्ड-नैगमादीनां चोपसंग्रहः । ततश्च
ग्राम-श्रेणी-गण-पाषण्ड-नैगमादीनां उपद्रवकाले धर्मकार्ये च
यां पारिभाषिकीं समयक्रियां विना उपद्रवो दुःपरिहरः धर्मकार्यं
च दुःसाध्यं सा पारिभाषिकी समयक्रिया सर्वैर्मिलितैः कार्या ।
वाटो वृकः । वाट-चोरेभ्यो भये प्राप्ते तदा चोरोपशमनं सर्वैः
सम्भूय कर्तव्यमित्यर्थः । धर्मकार्ये तु विशेषः तेनैवोक्तः—

‘सभा प्रपा देवगृहं तडागारामसंस्कृतिः ।

तथाऽनाथ-दरिद्राणां संस्कारो यजनक्रिया ॥

कुलायनं निरोधश्च कार्यमस्माभिरंशतः ।

यत्त्वेवं लिखितं पत्रं धर्म्या सा समयक्रिया ॥

१. C. reads 'विशेषे विहितः' for विशेषोऽभिहितः २. A. reads 'गजानां' for 'गणानां'. ३. C. reads समनाक्रिया for समयक्रिया. ४. B. originally reads 'कार्ये' for 'काले'; while C. धातुःकाले for बाधाकाले. ५. B. in margin and C. read चार 'for वाट.' ६. B. and C. read सर्वे साधारणाः for सर्वसाधारणी. ७. A. and D. read समक्रिया for समयक्रिया. ८. A. and D. omit वाटो वृकः; while B. wrongly reads चाटो. ९. C. reads तद्वाधोपशमनं for तदा चोरोपशमनं. १०. C. omits संभूय. ११. C. reads तत्त्वानाऽथ° for तथाऽनाथ°.

पालनीया समस्तैस्तु यः समर्थो विसंवदेत् ।
सर्वस्वहरणं दण्डः तस्य निर्वासनं पुरात् ॥

इति । यजनक्रिया सोमयागादिकर्तृभ्यो दानम् । कुला-
यनं दुर्भिक्षादिपीडितवृथागमनम् । तस्मिन् गते सति यत्सं-
विधानं विधेयं तदेव तच्छब्देनोच्यते । निरोधः दुर्भिक्षाद्यपग-
मपर्यन्तं धारणम् । अशतः गृह-क्षेत्र-पुरुषादिप्रयुक्तसङ्गृहीतध-
नेनाढ्यकत्वेन वा स्थितेन कार्यमिति । एवं कृता समयक्रिया न
केवलं समुदायिभिः पालनीया । किन्तु राजाऽपीत्याह नारदः—
' पाषण्ड-नैगम-श्रेणि-पूग-व्रात-गणादिषु ।
संरक्षेत् समयं राजा दुर्गे जनपदे तथा' ॥

(ना. स्मृ. ७. ६.)

इति । पाषण्डा वेदबोद्ध्या वेदोक्तलिङ्गधारिणो अतिरिक्ता
वा सर्वे लिङ्गिनः । तेषु मध्ये अभिचरणाद्याः समयाः सन्ति ।
नैगमाः सार्थिका वणिग्प्रभृतयः । तेषु संकचुक-सन्देशहर-

१. B. originally reads समर्थैः for समस्तैः. २. B. and C. omit the following यः समर्थो विसंवदेत् ॥ सर्वस्वहरणं दण्डस्तस्य निर्वासनं पुरात् ॥.
३. A. reads सर्वस्य for सर्वस्व°. ४. C. reads यजमान° for यजन°. ५. C. reads कुलायमस्माभिरंशतः and B. also the same. ६. B. and C. add तं before दुर्भिक्षा° and also read °पीडितं for °पीडितः. ७. B. and C. read °तथागमनं for °वृथागमनम्. ८. C. and D. read तस्मिन्नागते for तस्मिन्गते. ९. B. and C. read यथोक्तं विधानं for यत्संविधानं. १०. A. omits केवलं. ११. B. in margin and C. read लिङ्गिनो चारणादिषु for पूगव्रातगणादिषु. १२. B. and C. respectively read वेदोक्तलिङ्गधारिव्यतिरिक्ताः and वेदोक्तलिङ्गव्यतिरिक्ताः for वेद बोद्ध्या वेदोक्तलिङ्गधारिणो अतिरिक्ता वा. १३. B. originally reads मच्छादिभिक्षाचरणाद्याः and in margin भावादिभिक्षाचरणाद्याः; while C. as B. in margin, all for °मध्ये अभिचरणाद्याः. १४. B. C. read सकल्पक° for संकचुक°.

पुरुषतिरस्कारिणो दण्ड्या इत्येवमादयो बहवःसमया विद्यन्ते ।
अथवा नैगमा आप्तप्रणीतत्वेन वेदप्रामाण्यमिच्छन्ति ये पाशु-
पतादयः, पेण्य-शिल्पोपजीविनः कुर्विदादयः तास्वियमनयैव-
श्रेण्या विक्रेयमित्यादिकाः समयाः संति युगा हस्त्यश्वारो-
हकादयः । व्रात-गणशब्दयोरर्थः कात्यायनेन दर्शितः—

‘नानायुधधरा व्राताः समवेतास्तु कीर्तिताः ।

कुलानां तु समूहो यः गणः स परिकीर्तितः’ ॥

इति । पूगे व्राते चान्योन्यमुत्सृज्य समरे न गन्तव्यमि-
त्यादयः सन्ति समयाः । गणे त पञ्चमेऽहनि पञ्चमे वा अब्दे
कर्णवेधः कर्तव्य इत्यादिसमयाः । दुर्गे धान्यादिकं गृहीत्वा
अन्यत्र यास्यता न तद्विक्रेयमित्यास्ते समयः । जनपदे तु
कचिद्विक्रेतुर्हस्ते कचित् क्रेतृहस्ते शुल्कग्रहणमित्यादिको-
ऽस्त्यनेकविधः समयः । तत् समयजातं यथा न भ्रश्यति नच
व्यतिवर्तेत तथा राजा कुर्यादित्यर्थः । समुदाये तु पुरुषविषये
विशेषमाह बृहस्पतिः—

१. A. C. D. omit—

पण्यशिल्पोपजीविनः कुर्विदादयः तास्वियमनयैव श्रेण्या

विक्रेयमित्यादिकाः समयाः संति युगा हस्त्यश्वारोहकादयः.

२. B. reads °धना for °धरा. ३. B. reads संपरिकीर्तितः for स परिकीर्-
तितः. ४. C. reads पूगजातेरन्योन्यमुत्सृष्टसमरे for पूगे व्राते चान्यो-
न्यमुत्सृज्य समरे. ५. C. wrongly reads मणे for गणे. ६. B. reads इत्ये-
वमादिरस्ति समयः for इत्यादिसमयाः, while C. इत्येवमादिशते समयः. ७. B.
reads अन्यस्मिन् यास्यतो and C. अन्यच्च यास्यतो for अन्यत्र यास्यता.
८. B. and C. read °मित्यादिरस्ति समयः for °मित्यास्ते समयः. ९. A.
omits शुल्कग्रहणमित्यादिकोऽस्त्यनेकविधः समयः । तत्समयजातं यथा न and
C. शुल्कग्रहणमित्यादिकाऽस्त्यनेकविधाः समयाः. १०. B. and C. read
तदेतत् for तत्.

‘कोशेन लेख्यक्रियया मध्यस्थैर्वा परस्परम् ।

विश्वासं प्रथमं कृत्वा कुर्युः कार्याण्यनंतरम्’ ॥

इति । मध्यस्थैः प्रतिभूभिः । कार्याणि समूहकार्याणि ।

कात्यायनोऽपि—

‘समूहानां तु यो धर्मस्तेन धर्मेण ते सदा ।

प्रकुर्युः सर्वकर्माणि स्वधर्मेषु व्यवस्थिताः’ ॥

इति । समूहकार्यकारिषु हेयोपादेयान् विभजति

बृहस्पतिः—

‘विद्वेषिणो व्यसनिनः शालीनाऽलस-भीरवः ।

वृद्धा लुब्धाश्च बालाश्च न कार्याः कार्यचिन्तकाः’ ॥

‘शुचयो वेदधर्मज्ञा दक्षा दान्ताः कुलोद्भवाः ।

सर्वकार्यप्रवीणाश्च कर्तव्यास्तु महत्तमाः’ ॥

इति । ते च कियन्तैः कर्तव्या इत्यपेक्षिते स एवाह—

१. A. and D. omit—

‘कोशेन लेख्यक्रियया मध्यस्थैर्वा परस्परम् ।

विश्वासं प्रथमं कृत्वा कुर्यात् कार्याण्यनंतरम्’ ॥

इति । मध्यस्थैः प्रतिभूभिः । कार्याणि समूहकार्याणि ।

कात्यायनोऽपि—

‘समूहानां तु यो धर्मस्तेन धर्मेण ते सदा ।

प्रकुर्युः सर्वकर्माणि स्वधर्मेषु व्यवस्थिताः’ ॥

इति । समूहकार्यकारिषु हेयोपादेयान् विभजति बृहस्पतिः—

२. B. and C. read लुब्धातिवृद्ध for वृद्धा लुब्धाश्च. ३. C. reads क्रियावन्तः for कियन्तः.

‘ द्वौ त्रयः पञ्च वा कार्याः समूहहितवादिनः ।

कर्तव्यं वचनं तेषां ग्राम-श्रेणि-गणादिभिः’ ॥

इति । यः समूहहितवादिनां वचनातिक्रमं करोति तस्य दण्डमाह याज्ञवल्क्यः—

‘कर्तव्यं वचनं सर्वैः समूहहितवादिनाम् ।

यस्तत्र विपरीतः स्यात् स दाप्यः प्रथमं दमम्’ ॥

(या. स्मृ. २. १८८.)

इति । कात्यायनोऽपि—

‘युक्तियुक्तं च यो हन्याद्यः कार्यानिवकाशदः ।

अयुक्तं चैव यो ब्रूयात् स दाप्यः पूर्वसाहसम्’ ॥

इति । बृहस्पतिरपि—

‘यस्तु साधारणं हिंस्यात् क्षिपेन्नैविद्यमेव वा ।

संविक्त्रियां विहन्याच्च स निर्वास्यः ततः पुरात्’ ॥

इति । समूहिनामप्यधर्मेण द्वेषादिना कार्यकरणे दण्डमाह स एव—

१. A. and D. omit—

‘कर्तव्यं वचनं तेषां ग्रामश्रेणिगणादिभिः’ ॥

इति । यः समूहहितवादिनां वचनानतिक्रमं करोति तस्य दण्डमाह

याज्ञवल्क्यः—

‘कर्तव्यं वचनं सर्वैः समूहहितवादिनाम् ।

while C. omits—

कर्तव्यं वचनं तेषां ग्राम-श्रेणि-गणा दिभिः’ ॥

इति । यः समूहहितवादिनां वचनातिक्रमं करोति तस्य दण्डमाह

याज्ञवल्क्यः.—

२. B. originally reads वस्तुर्योऽनवकाशतः and in margin वस्तुर्योऽ-
वकाशतः; while C. wrongly reads वस्तुर्यो नावकाशतः. ३. C. wrongly
reads क्रिये for क्षिपेत्. ४. C. reads संधिक्रियां for संविक्त्रियां. ५. B.
originally reads निर्वास्यस्तु वः पुरात् ॥ ‘इति and in margin निर्वास्यः स ततः
पुरा इति for स निर्वास्यः ततः पुरात्’ ॥ इति । .

‘ बाधां कुर्युर्यदैकस्य सम्भूता द्वेषसंयुताः ।

राजा सर्वे गृहीतार्थाः शास्याश्चैवानुबन्धतः’ ॥

इति । अनुबन्धतोऽनुसारतः न यथा समयं जह्युः । मुख्या-
नामौद्दण्ड्यं राजा निवारयेदित्याह स एव—

‘ मुख्यैः सहसमूहानां विसंवादो यदा भवेत् ।

तदा विचारयेद्राजा स्वमार्गे स्थापयेच्च तान्’ ॥

इति । यस्तु मुख्यः समूहद्रव्यादिकमपहरति तस्य दण्ड-
माह याज्ञवल्क्यः—

‘ गणद्रव्यं हरेद्यस्तु संविदं लङ्घयेत्तु यः ।

सर्वस्वहरणं कृत्वा तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत्’ ॥

(या. स्मृ. २. १८७.)

इति । मर्मोद्घाटकादीनां पुरात्रिर्वासनमेव दण्डमाह बृह-
स्पतिः—

‘ अरुन्तुदः सूचकश्च भेदकृत् साहसी तथा ।

श्रेणि-पूग-नृपद्वेष्टौ क्षिप्रं निर्वास्यते तदा ॥

१. B. reads ज्ञात्वा निर्वायास्तु and C. ज्ञात्वातिचार्यास्तु for सर्वे गृही-
तार्थाः. २. A. C. and D. omit अनुबन्धतोऽनुसारतः. ३. C. omits
न यथा समयं जह्युः ।

मुख्यानामौद्दण्ड्यं राजा निवारयेदित्याह स एव —

मुख्यैः सह समूहानां विसंवादो यदा भवेत् ।

तदा विचारयेद्राजा..... ॥;

while A. and D. omit—

मुख्यानामौद्दण्ड्यं राजा निवारयेदित्याह स एव—

‘मुख्यैः सह समूहानां विसंवादो यदा भवेत् ।

४. C. omits °द्रव्यादिकम्. ५. B. reads लङ्घयेच्च and C. लङ्घयच्च for लङ्घयेत्तु.

६. B. and C. read °द्विष्टः for °द्वेष्ट. ७. B. and C. read ततः for तदा.

पुर-श्रेणि गणाध्यक्षाः पुर-दुर्गनिवासिनः ।

वाग्धिग्दमं परित्यागं प्रकुर्युः पापकारिणः ॥

तैः कृतं यत्स्वधर्मेण निग्रहानुग्रहं नृणाम् ।

तद्राज्ञाऽप्यनुमन्तव्यं निसृष्टार्था हि ते स्मृताः' ॥

इति । निसृष्टार्था अनुज्ञातकार्या इत्यर्थः । पाषण्ड्यादि-
सर्वसमूहेषु यथा राज्ञा वर्तितव्यं तदाह नारदः—

‘ यो धर्मः कर्म यच्चैषामुपस्थानविधिश्च यः ।

यच्चैषां वृत्युपादानमनुमन्येत तत्तथा ॥ (३)

प्रतिकूलं च यद्राज्ञः प्रकृत्यवमतं च यत् । (४)

दोषवत्करणं यत् स्यादनाम्नायप्रकल्पितम् ।

प्रवृत्तमपि तद्राजा श्रेयस्कामो निवर्तयेत्' ॥ (७)

(ना. स्मृ. १०. ३-७.)

इति । धर्मो जटावत्त्वादि. । कर्म प्रातःपर्युषितभिक्षाट-
नादि । उपस्थानविधिः समूहकार्यार्थे पटहादिध्वनिमाकर्ण्य
मण्डपादौ मेलनम् । वृत्युपादानं जीवन्नार्थं तापसवेषपरिग्रहः ।

१. C. wrongly reads 'भार्या' for 'कार्या'. २. A. and D. read यच्चैषां प्राप्नुयादर्थे for यच्चैषां वृत्युपादानम्; while B. and C. read प्रत्युपादानं. ३. B. in margin and C. read प्रकृता° for प्रकृत्य°; While the text of नारद read नानुकूलं for प्रतिकूलं and C. D. read राज्ञः for राजा. ४. C. reads अनाम्नीय° for अनाम्नाय°. ५. B. and C. read 'प्रकर्षितं' for 'प्रकल्पितम्'. ६. C. reads जटावडादिः for जटावत्त्वादिः. ७. B. and D. read प्रातः for प्रातः. ८. B. reads तस्य च प्रत्युपादानं; while C. simply प्रत्युपादानं for वृत्युपादानं. ९. B. and C. read जीवनाय for जीवन्नार्थं.

राज्ञः प्रतिकूलमाधिकारिकशूद्रकर्तृकं त्रैवर्णिकविवादे धर्मवि-
वेचनम् । तस्य च प्रतिकूलत्वमुक्तं स्मृत्यन्तरेण—

‘यस्य राज्ञः तु कुरुते शूद्रो धर्मविवेचनम् ।

तस्य प्रेक्षुभ्यते राष्ट्रं बलं कोषं च नश्यति’ ॥

इति । प्रकृत्यवमतं स्वभावत एव यदननुज्ञातं पाष-
ण्ड्यादिषु ताम्बूलभक्षणाद्यर्थानां बाधकं रसवादादिकम् ।
मिथः सङ्घातकरणं उपस्थानविधेः पूर्वं पृथक्पृथगवान्तर-
स्तोमकरणम् आहितकलशादिकम् । परस्परोपतापः राजपु-
रुषाश्रयणेनान्योन्यमर्थापहरणादिः । दोषवत्करणं श्रुति-स्मृति-
विरुद्धं विधवादौ वेद्यात्वादिकं पाषण्ड्यादिभिः प्रकल्पि-
तम् । संविल्लंघने दण्डमाह मनुः—

‘यो ग्राम-देश-संघानां कृत्वा सत्येन संविदम् ।

विसंवदेन्नरो लोभात्तं राष्ट्रादिप्रवासयेत् ॥

निगृह्य दापयेदेनं समयव्यभिचारिणम् ।

चतुःसुवर्णान् षण्णिष्कान् शतमानं च राजतम् ॥

१. B. and C. read सार्थिकादि° for आधिकारिक°. २. B. and C. read
स्मृत्यन्तरे. ३. A. and D. प्रणश्यते for प्रेक्षुभ्यते. ४. B. and C. read एवा-
वज्ञातं for एव यदननुज्ञातं. ५. After this word A. C. and D. omit
the following—

णाद्यर्थानां बाधकं रसवादादिकम् । मिथःसंघातकरणं उपस्थान-
विधेःपूर्वं पृथक्पृथगवान्तरस्तोमकरणम् । आहितकलशा-

६. B. in margin C. and D. read निकृत्य for निगृह्य. ७. B. reads
व्यभिचारिणम् for व्यभिचारिणम्. ८. B. C. and D. read °सुवर्णकं निष्कं
for °सुवर्णान् षण्णिष्कान्.

एवं दण्डविधिं कुर्याद्धार्मिकः पृथिवीपतिः ।

ग्राम-जातिसमूहेषु समयव्यभिचारिणाम् ॥

(म. स्मृ. ८. २१९—२२१.)

इति । सत्येन शपथेन । एतेषां निर्वासन-चतुःसुवर्ण-षट्-
निष्क-शतमानरूपाणां जाति-विद्या-गुणाद्यपेक्षया व्यवस्था
कल्पनीया । समूहपूजार्थं राजा समर्पितं द्रव्यं समूहाय यो न
ददाति तं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः—

‘ समूहकार्यं आयातान् कृतकार्यान् विसर्जयेत् । १

सैदान-मान-सत्कारैः पूजयित्वा महीपतिः ॥

समूहकार्यप्रहितो यल्लभेत तदर्पयेत् ।

एकादशगुणं दाप्यो यद्यस्मै नार्पयेत् स्वयम् ॥

(या. स्मृ. २. १८९—१९०.)

इति । समूहकार्यप्रहितेनार्पितं च धनं सर्वे समुहिनो-
विभज्य गृह्णीयुः । तथा च बृहस्पतिः—

‘ ततो लभ्येत यत्किञ्चित् सर्वेषामेव तत् समम् ॥

इति । विभज्य ग्रहणमणुद्रव्यविषयम् । यस्तत्पक्षविषये
स एवाह—

१. B. reads °व्यतिचारिणाम् for °व्यभिचारिणाम्. २. A. C. and D. read
सहासन्मान° for सहान-मान°. ३. B. originally reads °पतितो for °प्रहितो.

४. A. C. and D. omit following:—

समूहकार्यप्रहितेनार्पितं च धनं सर्वे समुहिनो विभज्य गृह्णीयुः ।

तथा च बृहस्पतिः—

‘ततो लभ्येत यत्किञ्चित् सर्वेषामेव तत् समम्’ । इति ।

‘षाण्मासिकं वेत्सरं वा विभक्तव्यं यथांशतैः ।

देयं ब॑धिर-वृद्धा-ऽन्ध-स्त्री-बाला-ऽऽतुर-रोगि॑षु ॥

सान्तानिकादिषु तथा धर्म एष सनातनः’ ।

इति । राज्ञः प्रसादलब्धं वंटणमपि सर्वेषां सममित्याह
स एव—

‘यत्तैः प्राप्तं रक्षितं वा गणार्थे वा ऋणं कृतम् ।

राज्ञः प्रसादलब्धं च सर्वेषां तत्समाहितम्’ ॥

इति । एतदभक्षितविषयम् । भक्षिते तु कात्यायन आह—

‘गणमुद्दिश्य यत्किञ्चित् कृत्वर्णं भक्षितं भवेत् ।

आत्मार्थं विनियुक्तं वा देयं तैरेव तद्भवेत्’ ॥

इति । ये तु समुदायं प्रसाद्य तदन्तर्गता ये च समुदाय-
क्षोभादिना ततो बहिर्भूताः तान् प्रत्याह स एव—

‘गोणिनां शिल्पिवर्गाणां गताः स्युर्ये तु मध्यताम् ।

प्राक्तनस्याधमर्णस्यै समांशाः सर्व एव ते ॥

१. B. C. read मासिकं for वेत्सरं. २. B. originally reads यथांशतैः, but corrects यथांशतः. ३. B. C. read वा निःस्व° for ब॑धिर°. ४. B. in margin and C. read °यांगिषु for °रोगिषु. ५. C. reads राज्ञां प्रसादलब्धं for राज्ञः प्रसादलब्धं; while B. reads राजप्रसादलब्धं च for राज्ञः प्रसादलब्धं. ६. B. and C. read राजप्रसादलब्धं च for राज्ञः प्रसादलब्धं च. ७. D. in margin and B. read एव तत्समम् for तत्समाहितम्; while C. for the following तत्समाहितम् ॥ इति । एतदभक्षितविषयम् reads समूहिनां सममित्येतद्भक्षितेतरविषयम्. ८. B. reads मुख्यैः कृतं ऋणं सर्वेषां समूहिनां सममित्येतद्भक्षितेतरविषयम् for एतदभक्षितविषयम्. ९. A. and D. read कृत्यर्णं for कृत्वर्णं. १०. C. wrongly reads आत्तार्थं for आत्मार्थं. ११. B. originally reads गणानां for गोणिनां. १२. B. originally reads प्राक्तनस्य धनर्णस्य for प्राक्तनस्याधमर्णस्य; while in margin reads प्रकृतस्य धनर्णस्य and D. also in margin प्राकृतस्य धनर्णस्य originally प्राकृतस्याधमर्णस्य. १३. B. and C. read धनर्णस्य for अधमर्णस्य. १४. C. reads समाः स्युः for समांशाः.

तथैव भोजनैर्भाष्यं दान-धर्मक्रियासु च ।

समूहस्थोऽशभागी स्यात् प्रगतस्त्वंशभागभाक्' ॥

इति ।

॥ संविद्यतिक्रमाख्यं विवादपदम् ॥

अथ क्रीतानुशयः कथ्यते ।

तत्स्वरूपं नारदेनोक्तम्—

‘ क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं क्रेता न बहु मन्यते ।

क्रीतानुशय इत्येताद्विवादपदमुच्यते' ॥

(ना. स्मृ. ९. १.)

इति । क्रीत्वाऽनुशयानुत्पत्त्यर्थं क्रेता क्रयात् प्रागेव सम्यक् परीक्षेत । तथा च स एव—

‘ क्रेता पण्यं परीक्षेत प्राक् स्वयं गुणदोषतः ।

परीक्षाऽभिमतं क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत् पुनः' ॥

(ना. स्मृ. ९. ४.)

इति । परीक्षाभिमतं क्रीतं तद्दोषदर्शनेऽपि ग्रहीतुरेव भवति न विक्रेतुः । तथा च बृहस्पतिः—

‘ परीक्षितं बहुमतं गृहीत्वा न पुनस्त्यजेत्' ।

१. B. and C. read भोज्यवैभाव्य^० for भोजनैर्भाष्यं. २. B. in margin reads प्रगतस्त्वंशभागिति and प्रगतस्त्वं ऋणं कृतम्; while C. प्रागतस्त्वं ऋणं कृतम् for प्रगतस्त्वंशभागभाक्, But D. in margin reads प्रगतस्त्वंशभागिति and प्रगतस्त्वंशभाङ् न तु. ३. B. originally reads क्रीत्वा for क्रीता^०. ४. A. reads 'दोषभाक्. for 'दोषतः. ५. B. and C. read भवेत् for भवति. ६. A. reads बहुमितं for बहुमतं. ७. C. reads ग्रहीता for गृहीत्वा.

इति । तत्कालपरीक्षितस्य पुनरर्पणाभावः सावधिविषयः ।
तत्र सद्यः परीक्षणस्य विहितत्वात् । तथा च व्यासः—

‘ चर्म-काष्ठेष्टका-सूत्र-धान्या-ऽऽसव-रसस्य च ।

वस्त्र-रूप्य-हिरण्यानां सद्य एव परीक्षणम्’ ॥

इति । क्रीतानां पण्यानां द्रव्यविशेषेण परीक्षणकालाव-
धिमाह स एव—

‘ त्र्यहाहोह्यं परीक्षेत पञ्चाहाद्वाह्यमेव तु ।

मणि-मुक्ता-प्रवालानां सप्ताहात् स्यात् परीक्षणम् ।

द्विपदामर्धमासं स्यात् पुंसां तद्विगुणं स्त्रियाः ॥

दशाहात् सर्वबीजानामेकाहाह्लोह-वाससाम् ।

अतोऽर्वाक् पण्यदोषस्तु यदि संजायते क्वचित् ।

विकेतुः प्रतिदेयं तत् केता मूल्यमवाप्नुयात्’ ॥

इति । यथोक्तपरीक्षाकालातिक्रमे तु न प्रतिदेयमित्याह
कात्यायनः—

‘ अविज्ञातं तु यत् क्रीतं दुष्टं पञ्चादिभावितम् ।

क्रीतं तत् स्वामिने देयं पण्यं कालेऽन्यथा न तु’ ॥

१. B. reads चर्मादिविषयः for सावधिविषयः; while C. येन अर्पणा-
भावश्चादिविषयः for पुनरर्पणाभावः सावधिविषयः २. B. and C. read तत्
सद्यः for तत्र सद्यः; while A. originally reads तस्माद्य. and D. in margin
reads अन्येषां सद्यः. ३. B. and C. read बाह्यं for होह्यं. ४. अर्धमासे for अर्ध-
मासं. ५. B. and C. read यतो for अतो. ६. B. C. read संजायते for संज्ञायते.
७. B. C. read प्रतिदानम् for प्रतिदेयम्. ८. C. reads यं मिथ्येत्याह for
‘मित्याह. ९. C. reads यच्च for पश्चात्. १०. C. reads वर्णा for पण्यं. ११. B.
originally reads क्रीता for काले.

इति । अविज्ञातं परीक्षया तत्त्वतोऽपरिज्ञातं यस्य द्रव्यस्य
तद्यावत्परीक्षाकालः उक्तः तस्मिन् काले प्रतिदेयम् । अन्यथा
तत्कालातिक्रमे दुष्टतया परिज्ञातमपि क्रीतं तत्स्वामिने न
देयमित्यर्थः । पण्यानां देश-कालवशादुपचयापचयौ प्रथमतो
ज्ञातव्यावित्याह नारदः—

‘ क्षयं वृद्धिं च जानीयात् पण्यानामागमं तथा ’ ।

(ना. स्मृ. ९. ९.)

इति । अंश्रादिपण्यानामस्मिन् काले अस्मिन् देशे च
वृद्धिर्भविष्यतीति जानीयात् तथा आगमनं कुलीनत्वादज्ञा-
नार्थमुत्पादक-जन्मभूम्यादिकं च जानीयादित्यर्थः । एवं
सम्यक्परीक्ष्य गुण-दोषदर्शनादिकालमन्तरेण नानुशयः
कार्य इत्याह याज्ञवल्क्यः—

‘ क्षयं वृद्धिं च वणिजा पण्यानामविजानता ।

क्रीत्वा नानुशयः कार्यः कुर्वन् षड्भागदण्डभाक् ’ ॥

(या. स्मृ. २. २५८.)

१. B. reads आविज्ञातं परीक्षादौर्बल्यात्; while C. अविज्ञानं परीक्षा for अविज्ञातं परीक्षया. २. B. C. read यावान् for तत् यावत्. ३. C. read यस्मिन् for तस्मिन्. ४. C. reads ज्ञातत्वादित्याह for ज्ञातव्यावित्याह. ५. C. reads अवश्यादि° for अश्यादि°. ६. C. reads कुलीनत्वात् द्विजानामर्थ for कुलीनत्वादज्ञानार्थम्. ७. B. reads भूम्यादि for भूम्यादिकं. ८. B. and C. read ज्ञानादोष° for गुणदोष°; while B. originally reads दासदोष for गुण-दोष°. ९. B. C. D. read °कारण° for °काल°. १०. C. reads ननु शयः for नानुशयः. ११. C. reads—

‘ क्षयं वृद्धिं च वणिजां पण्यानामपि जानताम् ।

for क्षयं वृद्धिं च वणिजा पण्यानामविजानता ।

इति । परीक्षितपण्यानां क्रयकालोत्तरकालं । परिमाणतो-
र्धकृतां वृद्धिमपश्यता केत्राऽनुशयो न कार्यः । विक्रेत्रा च
महार्धनिबन्धनं पण्यक्षयमपश्यता नानुशयितव्यम् । क्षयवृद्धि-
कालपरिज्ञाने पुनः केतुर्विक्रेतुरनुशयो भवतीति व्यतिरेकादुक्तं
भवति । पण्यदोष-तद्वृद्धि-क्षयकारणत्रितयाभावेऽनुशयकाला-
भ्यन्तरेऽपि यद्यनुशयं करोति तदा पण्यषड्भागं दण्डनीयः ।
अनुशयकारणसद्भावेऽप्यनुशयकालातिक्रमेण योऽनुशयं करोति
सोऽप्येवं दण्डनीयः ।

एतच्चोपभोगाविनश्वरवस्तुविषयम् । उपभोगेन विनश्वर-
वस्तुविषये प्रत्यर्पणे ऽवधिमाह नारदः—

‘ क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं दुष्क्रीतं मन्यते क्रयी ।

विक्रेतुः प्रतिदेयं तत् तस्मिन्नेवाह्वयविक्षतम्’ ॥

(ना. स्मृ. ९. २.)

इति । द्वितीयादिदिवसप्रत्यर्पणे तु विशेषस्तेनैवोक्तः—

‘ द्वितीयेऽह्नि ददत् क्रेता मूल्यात् त्रिंशांशमावहेत् ।

द्विगुणं तु तृतीयेऽह्नि परतः केतुरेव च’ ॥

(ना. स्मृ. ९. ३.)

इति । परतोऽनुशयो न कर्तव्य इत्यर्थः । यत्तु पुनर्मनुनोक्तम्—

१. B. C. read परीक्षित-क्रीतपण्यानां for परीक्षितपण्यानां. २. B. वृद्धिक्षय°
for क्षयवृद्धिकाल°; while क्रयकाल°. ३. B. C. read क्रेतु विक्रेत्रोः for केतु-
र्विक्रेतुः. ४. B. reads. अशेषु for °विनश्वर°. ५. B. reads प्रत्यर्पणावधि and
C. प्रत्यर्पणबुद्धि for प्रत्यर्पणेऽवधि°. ६. B. C. read दुष्क्रीतां मन्यते क्रियाम्
for दुष्क्रीतं मन्यते क्रयी. ७. A. reads विक्रेयं for विक्रेतुः. ८. B. C. read
तस्मिन्नेवाविक्षतम् for तस्मिन्नेवाह्वयविक्षतम्. ९. B. C. read तु for च.

इति । गृहीतमूल्यं पण्यं विक्रेता यदि प्रार्थयमानाय स्वदेशवणिजे केत्रे न समर्पयति तच्च पण्यं यदि क्रयकाले बहु-मूल्यं सत् कालान्तरे स्वल्पमूल्येनैव लभ्यते तदा सोदयं वृद्ध्या सहितं विक्रेता केत्रे दापनीयः । यदा मूल्यज्हासकृतः पण्य-स्योदयो नास्ति किन्तु क्रयकाले यावदेव यतो मूल्यस्य यत्प-ण्यमिति प्रतिपन्नं तावदेव तदा तत्पण्यमादाय तस्मिन् देशे विक्रीणानस्य यो लाभस्तेनोदयेन सहितं द्विकं विक्रमित्यादिना-प्रतिपादितवृद्धिरूपोदयेन सहितं दापनीयः । यथाह नारदः—

‘अर्धश्रेदवहीयेत सोदयं पण्यमावहेत् ।

स्थायिनामेष नियमो दिग्ग्लामो दिग्विचारिणाम्’ ॥

(ना. स्मृ. ८. ५.)

इति । यदा त्वर्धमहत्वेन पण्यस्य न्यूनभावस्तदा तस्मि-
न्पण्ये वस्त्र-गृहादिके ये उपभोगः तदाच्छादनसुखनिवासादि-
रूपो विक्रेतुः तत्सहितं पण्यमसौ दाप्यः । यथाह नारदः—

१. B. originally reads यच्च for तच्च. २. A. reads प्रति^१ and D. reads परि^२. ३. B. reads तदा for यदा. ४. C. reads यावदेवास्व ततो for यावदेव यतो; while B. reads यावतां for यावदेव यतो. ५. C. reads ‘मावहेत for ‘मादाय. ६. C. omits the following:—

तस्मिन्देशे विक्रीणानस्य यो लाभस्तेनोदयेन सहितं द्विकं
त्रिकं इत्यादिना प्रतिपादितवृद्धिरूपोदयेन सहितं

दापनीयः । तथाह नारदः—

अर्धश्रेदवहीयेत सोदयं पण्यमावहेत् ।

७. B. reads विक्रीतस्य for विक्रीणानस्य. ८. A. C. D. omit this—
द्विकं त्रिकमित्यादिना प्रतिपादितवृद्धिरूपोदयेन सहितं. ९. B. reads अर्ध-
श्रेत् for अर्धश्रेत्. १०. B. reads यदात्यर्थं सहत्वेन for यदा त्वर्धमहत्वेन.
११. B, C. read यदुपभोगः for य उपभोगः.

‘ विक्रीय पण्यं मूल्यान क्रेत्रे यन्न प्रयच्छति ।
 स्थावरस्योदयं दाप्यो जङ्गमस्य क्रियाफलम् ’ ॥
 (ना. स्मृ. ८. ४.)

इति । क्षयशब्देन गतभोग उक्तः । यद्यपि तस्य दानम-
 शक्यं तथापि तदनुगुणद्रव्यं देयम् । जङ्गमानां तु तत्कर्म-
 निमित्तं मूल्यं दाप्यः । यदा त्वसौ क्रेता देशान्तरात्पण्यग्रह-
 णार्थमागतस्तदा तत्पण्यमादाय देशान्तरे विक्रीतस्य यो
 लाभस्तेन सहितं पण्यं विक्रेता क्रेत्रे दापनीयः । विष्णुस्तु
 विक्रेतुर्दण्डमप्याह—

‘ गृहीतमूल्यं यः पण्यं क्रेतुर्नैव दद्यात् तस्यासौ सोदयं
 दाप्यो राजा चापि पणशतं दण्ड्यः ’ ।

इति । यस्तु विक्रीयाऽनुशयवशान्न समर्पयति यश्च क्रीत्वा-
 ऽनुशयवशान्न गृह्णाति तं प्रत्याह कात्यायनः—

‘ क्रीत्वा प्राप्तं न गृह्णीयाद्यो न दद्याददूषितम् ।
 स मूल्याद्दशभागं तु दत्त्वा स्वं द्रव्यमाप्नुयात् ॥
 अप्राप्तेऽर्थे कृच्छ्रकालं कृते नैव प्रदापयेत् ।
 एवं धर्मो दशाहातु परतोऽनुशयो न तु ’ ॥

इति । अदूषितं जलादिनेति शेषः । दोह्य-वाह्यादिपण्यस्य
 दोहनादिनेति शेषः । दोह्य-वाह्यादिपण्यस्य दोहनादिको-

१. B, C, and D. read यःक्रेतुर्न for क्रेत्रे यन्न. २. The text of Narada and C. read क्षयं for उदयं. ३. C. wrongly reads विप्रे तु for विक्रेतुः. ४. B, and C. read तं for तं. ५. B, and C. read दशमं भागं for दशभागं तु. ६. B. reads क्रियाकालं and C. कृतं कालं for कृच्छ्रकालं. ७. C. reads ऽनुशयोचितम् for ऽनुशयो न तु. ८. B. and C. omit दोह्य-वाह्यादिपण्यस्य दोहनादिनेति शेषः. ९. B. C. read दोहन-वाहनादि for दोहनादि. १०. B. and C. read °काले for °कालो°.

लोऽर्थक्रियाकालः । तस्मिन् प्राप्ते सति अग्रहणे अदाने वा कृती दशमभागं प्रदापयेत् । किन्तु तमदत्त्वैव स्यं द्रव्यमवाप्नुयात् । एष धर्मो दशाहार्त्वाग्वेदितव्यः । ततः परमनुशयो न कर्तव्यः । विक्रीयाऽसम्प्रयच्छतोऽपि विक्रीतं पण्यं विक्रेतृपार्श्वे स्मितं तस्य यदि दैवादिना नाशः स्यात्तदा विक्रेतुरेव हानिरित्याह याज्ञवल्क्यः—

‘ *देवराजोपघातेन पण्ये दोषमुपागते ।

हानिर्विक्रेतुरेवासौ याचितस्याप्रयच्छतः’ ॥

(या. स्मृ. २. २५६.)

इति याचितस्येति विशेषणेन अयाचने न विक्रेतुर्हानिरित्यर्थोदवगम्यते । नारदोऽपि—

‘ उपहन्येत वा पण्यं दह्येतापहियेत वा ।

विक्रेतुरेव सोऽनर्थो विक्रीयाऽसम्प्रयच्छतः’ ॥

(ना. स्मृ. ८. ६.)

* यदा पुनः क्रेत्रा प्रार्थ्यमानमपि पण्यं विक्रेता न समर्पयति अजातनुशयोऽपि तच्च राज-दैविकेनोपहतं भवति तदाऽसौ हानिर्विक्रेतुरेव । अतोऽन्यद्दुष्टं पण्यं विनष्टसदृशं क्रेत्रे देयम् इत्याशयः ।

१. B. C. read अप्राप्ते for प्राप्ते. २. B. C. read न प्रदापयेत् for प्रदापयेत्. ३. C. reads तत for एवं. ४. C. reads प्रागेव for प्राक्. ५. B. reads विक्रेतृपार्श्वे and C. विक्रेतृपात्रं for विक्रेतृपार्श्वे. ६. B. and C. read दैवात् for दैवादिना. ७. B. D. read पण्यदोष उपागते, C. पण्यशेष उपागते, for पण्ये दोषमुपागते. ८. C. reads याचितस्य for याचिनस्येति. ९. B. reads विशेषणात् C. विशेषेण, for विशेषणेन. १०. B. reads आयाचिने and C. wrongly reads देयाने for अयाचने. ११. B. reads इत्याद्य for इत्यर्था. १२. C. reads विक्रीतायां for विक्रीयासं.

इति । यथा याचितस्याप्रयच्छतो विक्रेतुर्हानिः तथा दीयमानपण्यमगृह्णातः क्रेतुरपीत्याह स एव—

‘ दीयमानं न गृह्णाति क्रीतं पण्यं च यः क्रयी ।
स एवास्य भवेद्दोषो विक्रेतुर्योऽप्रयच्छतः’ ॥

(ना. स्मृ. ८. ९.)

याज्ञवल्क्योऽपि—

‘ विक्रीतमपि विक्रेयं पूर्वं क्रेतर्यगृह्णाति ।
हानिश्चेत क्रेतृदोषेण क्रेतुरेव हि सा भवेत्’ ॥

(या. स्मृ. २. २५५.)

इति । यस्तु निर्दोषं पण्यं दर्शयित्वा सदोषं विक्रीणीते यश्चान्यहस्ते विक्रीय तदन्यस्मै तत् प्रयच्छति तयोः समानो दण्ड इत्याह नारदः—

‘ निर्दोषं दर्शयित्वा तु सदोषं यः प्रयच्छति ।
मूल्यं तद्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव च ॥
अन्यहस्ते च विक्रीय तथान्यस्मै प्रयच्छति ।
सोऽपि तद्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु’ ॥

(ना. स्मृ. ८. २१-२२.)

इति । यतद्बुद्धिपूर्वकविषयम्—

† यदा पुनर्जातानुशयः क्रेता पण्यं न जिवृक्षति तदा विक्रीतमपि पण्यं अन्यत्र विक्रेयम् । यदा पुनर्विक्रेत्रा दीयमानं क्रेता न गृह्णाति तच्च पण्यं राज-दैविकेनोपहतं तदा क्रेतुरेवासौ हानिर्भवेत् । पण्याग्रहण-रूपेण क्रेतृदोषेण नाशितत्वात् इति तात्पर्यम् ।

१. C. reads कर्तृ for क्रेतृ. २. C. reads विशेषं for निर्दोषं. ३. B. reads अन्यस्मै, and C. तदन्यस्मै for तदन्यस्मै. ४. B. C. and D. omit नारद. ५. B. and C. read तथान्यहस्ते for अन्यहस्ते च. ६. B. and C. read योन्यहस्ते for तथान्ये चः while D. reads तत् for च.

‘ ज्ञात्वा सदोषं पण्यं यो विक्रीणीतेऽविचक्षणः ।

तदेव द्विगुणं दाप्यस्तत्समं विनयं तथा ’ ॥

इति बृहस्पतिनोक्तत्वात् । अबुद्धिपूर्वके तु केतुः अप-
रावर्तनमेव । अत एव एवंविधक्रीयपरावर्तनं स एवाह—

‘ मत्तोन्मत्तेन विक्रीतं हीनमूल्यं भयेन वा ।

अस्वतंत्रेण मूढेन त्याज्यं तस्य पुनर्भवेत् ’ ॥

इति । अत एवविधनियमो दत्तमूल्ये क्रये द्रष्टव्यः ।
अदत्तमूल्ये पुनः पण्ये वाङ्मात्रक्रये केतु-विक्रेत्रोः समयादृते
प्रवृत्तौ वा न कश्चिद्दोषः । तथाच नारदः—

‘ दत्तमूल्यस्य पण्यस्य विधिरेष प्रकीर्तितः ।

अदत्तेऽन्यत्र समयान्न विक्रेतुरतिक्रमः ’ ॥

(ना. स्मृ. ८. १०.)

इति । यत्र पुनर्वाङ्मात्रेण क्रयो मा भूदिति विक्रेतृहस्ते
क्रेत्रा यत्किञ्चिद्द्रव्यं दत्तं तत्र केतुर्दोषवशेन क्रयामिद्दौ
आह व्यासः—

‘ सत्यंकारं च यो दत्त्वा यथाकालं न दृश्यते ।

पण्यमेव निसृष्टं तद्दीयमानमगृह्यतः ’ ॥

१. B. reads 'पूर्वे' for 'पूर्वके'. २. B. reads क्रयपरावर्तनमेव for केतुरपरा-
वर्तनमेव: while C. omits केतुः. ३. A. C. D. omit—

क्रयपरावर्तनं स एवाह ।

मत्तोन्मत्तेन विक्रीतं हीनमूल्यं भयेन वा ।

अस्वतंत्रेण मूढेन त्याज्यं तस्य पुनर्भवेत् ॥.

४. B. reads सर्वत्रायं विधिः for अत एव एवंविधनियमो and C. अत एव
विधिः क्रम' for अत एवंविधनियमो. ५. D. omits वाङ्मात्रक्रये. ६. C.
reads 'रिति for 'रति'.

इति । अत्र पण्यद्रव्यस्योत्सर्गः सत्यंकारद्रव्यस्योत्स-
र्गोऽभिमतः । अस्मिन्नेव विषये विक्रेतृदोषवशेन क्रयासिद्धौ
आह याज्ञवल्क्यः—

‘ सत्यंकारकृतं द्रव्यं द्विगुणं प्रतिदापयेत् ’* ॥

इति । क्रीत्वानुशयानुत्पत्त्यर्थं कतिपयपण्यानां विक्रया-
नर्हत्वमाह मनुः—

‘ नान्यदन्य संसृष्टरूपं विक्रयमर्हति ।

न चासारं न च न्यूनं न दूरे न निरोहितम् ’† ॥

(म. स्मृ. ८. २०३.)

इति । इति क्रयविक्रयानुशयाख्यं विवादपदम् ।

* नेदं वचनमुपलभ्यते याज्ञवल्क्यस्मृतौ । A. विहितपुस्तके का-
त्यायनवचनत्वेनोद्धृतमिदम् । कात्यायनव्यवहारस्य अनुपलब्धत्वान्न
निश्चेतुं शक्यमिदं कात्यायनीयं नवेति विदां कुर्वन्तु धर्मशास्त्रपारंगताः
सुधियः ।

† अत्रेदमनुसन्धेयम्—अन्यत अन्येन संसृष्टरूपं यथा कुङ्कुमादि-
द्रव्यं कुसुमादिना मिश्रीकृत्य न विक्रेतव्यम् । न च असारं मारुमि-
त्यभिधाय । न च तुलादिना न्यूनम् । न परोक्षावस्थितम् । न रागादिना
स्थगितरूपम् । एतादृशयिक्रये अस्वामिविक्रयसादृश्यात् अस्वामिवि-
क्रयसदृशो दण्डः स्यात् ।

अथ स्वामिपालविवादपदविधिः ।

तत्र तु तदभिधानप्रतिज्ञा मनुना कृता—

‘ पशुषु स्वामिनां चैव पालानां च व्यतिक्रमे ।

विवादं संप्रवक्ष्यामि यथावद्धर्मतत्त्वतः ’ ॥

(म. स्मृ. ८. २२९.)

इति । विवादं विवादापनोदमित्यर्थः । स्वामि-पालयोः
कर्तव्यमाह नारदः—

‘ उपानयेद्वाः गोपालः प्रत्यहं रजनीक्षये ।

चीर्णा पीताश्च ता गावः सायाह्ने प्रत्युपानयेत् ’ ॥

(ना. स्मृ. ६. ११.)

इति । गोग्रहणं पशुमात्रोपलक्षणार्थम् । अत एव याज्ञ-
वल्क्यः --

‘ यथार्पितान् पशून् गोपः सायं प्रत्यर्पयेन्नथा ’ ।

(या. स्मृ. २. १६४.)

इति । यावन्तः प्रातः समर्पिताः तावन्तः सायं प्रत्यर्पणीया
इत्यर्थः । गवादिपरिपालकस्य भूतिपरिमाणमाह नारदः—

१. C. reads स्वामिना for स्वामिनां. २. C. reads धर्मसंकटे for धर्मतत्त्वतः.

३. The text of Narada and A. reads—

उपानयति या गोपः प्रत्यहं रजनीक्षय.

४. A. C. and D. omit ‘... ..’

प्रत्यहं रजनीक्षये ।

चीर्णा पीताश्च ता गावः सायाह्ने प्रत्युपानयेत् ॥

इति गोग्रहणं पशुमात्रोपलक्षणार्थम् अत एव याज्ञवल्क्यः—

यथार्पितान्पशून् सायं.....।

५. C. omits पुनः.

‘ गवां शताद्वत्सतरी धेनुः स्यात् द्विशतात् भृतिः ।

प्रतिसंवत्सरं गोपि सन्दोहो वाऽष्टमेऽहनि ’ ॥

(ना. स्मृ. ६. १०.)

इति । प्रतिसंवत्सरं वत्सतरी द्विहायनी गौः भृतिः भृतके कल्पनीया । द्विशते तु सवत्सा गौः । अष्टमे दिक्से दोहश्च भृतित्वेन कल्पनीय इत्यर्थः । सन्दोहः सर्वदोहः ।

‘ तथा धेनुभृतः क्षीरं लभेतैवाष्टमेऽखिलम् ’ ॥

इति बृहस्पतिस्मरणात् । इयं च भृतिकल्पना परिभाषितभृतिविशेषाभावविषये । परिभाषिते तु भृतिविशेषे स एव देयः । मनुस्तु प्रकारान्तरेण भृतिमाह—

‘ गोवैः क्षीरभृतो यस्तु स दद्याद्दशतो वराम् ।

गोस्वाम्यनुमते भृत्यः सा स्यात् पालेऽभृते भृतिः ’ ॥

(म. स्मृ. ८. २३१.)

इति । दशतो दशदोर्धाणां मध्ये वरामुत्कृष्टां गां स्वीकृत्य तत्क्षीरं क्षीरभृतो गृहीयात् । क्षीरगूण्यानां तु क्षीरमूल्यतो भृतिः कल्पनीया । यद्यसौ द्रव्यान्तरेण भृतः नै तत्रैषा भृतिरित्यर्थः । यस्त्वेवं परिकल्पितं वतनं गृहीत्वा पशून्

१. B. reads द्विशतं for द्विशतात्. २. Text of Narada and C. read संदोहश्चाष्टमे for संदोहो वाष्टमे. ३. C. reads अनुवत्सा for तु सवत्सा. ४. B. reads दोहस्तत् for दोहश्च. ५. C. reads विशेष. for विशेषे. ६. B. reads भृतियत्तां for भृति. ७. D. reads गवां for गोप. ८. C. reads संदुह्यादशतो वरः for संदुह्यादशतो वराम्. ९. B. C. and D. read अनुमतो for अनुमते. १०. B. reads पालोवते भृतिः. C. reads तस्य भृते भृतिः, for पालेऽभृते भृतिः. ११. A. reads दुह्यान् for गृहीयात्; while B. and C. add भृत्यां or for क्षीरभृतो. १२. B. and C. read द्रव्यान्तरेणाभृत. for द्रव्यान्तरेण भृतः. १३. B. and C. omit न.

पालयन् भृत्यः स्वदोषेण पशून् मारयेद्विनाशयति वा तं
प्रत्याह याज्ञवल्क्यः—

‘ प्रमादमृतनष्टांश्च प्रदाप्यः कृतवेतनः ’ ।

(या. स्मृ. २. १६४.)

इति । प्रमादग्रहणं पालकदोषोपलक्षणार्थम् । प्रमादश्च
मनुना स्पष्टीकृतः—

‘ नष्टं विनष्टं कृमिभिः श्वहतं विषमे मृतम् ।

हीनं पुरुषकारेण प्रदद्यात् पाल एव तु ’ ॥

(म. स्मृ. ८. २३२.)

इति । प्रसह्य चौरैरपहृतो न दाप्यः । तथा च स एव—

‘ विधुष्य तु हतं चौरैर्न पालो दातुमर्हति ।

यदि देशे च काले च स्वामिनः स्वस्य शंसति ’ ॥

(म. स्मृ. ८. २३३.)

इति । व्यासोऽपि—

‘ पालग्रहे ग्रामघाते तथा राष्ट्रस्य विप्लवे ।

यत्प्रणष्टं हतं वा स्यान्न पालेऽत्र किल्बिषम् ’ ॥

इति । एतत्पुरुषकारकरणे वेदितव्यम् । पुरुषकारकरणे
तु भवत्येव किल्बिषी । पुरुषकारस्य स्वरूपं नारदेन
दर्शितम्—

१. B. reads भृत्यैः for भृत्यः. २. B. and C. read प्रमापणं for प्रमादग्रहणं.
३. B. C. read वृष्टं च for विनष्टं. ४. D. reads कृमिणा वंशितं for कृमिभिः
श्वहतं. ५. B. and C. read उपहृता for उपहतो. ६. B. and C. read
विधुष्य; while D. विशिष्य for विधुष्य. ७. B. and C. read विभ्रमे for
विप्लवे. ८. B. C. read पालस्तत्र किल्बिषी for पालेऽत्र किल्बिषम्. ९. C.
omits °कारा°.

‘ कृमि-चोर-व्याघ्रभयात् दरी-श्वभ्राच्च* पालयेत् ।
व्यायच्छेच्छक्तितः क्रोशेत् स्वामिने तु निवेदयेत्’ ॥
(ना. स्मृ. ६. १२.)

इति । व्यायच्छेत् निवारणार्थं प्रयतेतेत्यर्थः । यैः प्रस्तुतार्थं
न यतते तं प्रत्याह स एव—

‘ अव्यायच्छन्नविक्रोशन् स्वामिने चाऽनिवेदयन् ।
बोहुर्मर्हति गोपस्तां विनयं चैव राजनि’ ॥
(ना. स्मृ. ६. १३.)

इति । विनयप्रमाणमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ पालदोषविनाशे तु पाले दण्डा विधीयते ।
अर्धत्रयोदशपणैः स्वामिनो द्रव्यमेव च ’ ॥
(या. स्मृ. २. १६५.)

इति । अर्धत्रयोदशपणः† सार्धद्वादशकाषपिणः । पालदो-
षमाह मनुः—

* श्वभ्रात् गर्तात् । निवारणासामर्थ्ये क्रोशेत् आक्रोशेत् सहायार्थ-
मन्यानावहयेदित्यर्थः ।

† विज्ञानेश्वरस्तु—‘ अर्धाधिकत्रयोदशपणं ’ इति व्याख्यातवान् ।
तत्र । अर्धत्रयोदशपण इति अर्धरहितत्रयोदशपणः सार्धद्वादशपण
इति यावत् ।

‘ तास्तृतीयपूर्वपदाः समानाधिकरणेन
समस्यन्त उत्तरपदलोपश्च ’ ।

इति वार्तिकादुत्तरपदलोपी कर्मधारयोऽत्र भवति ।

‘ सार्धद्विमात्रादिषु अर्धत्रिमात्रात् ’ ।

इति महाभाष्यकारप्रयोगदर्शनात् विज्ञानेश्वरव्याख्यानमुपेक्षणीय-
मिति भाति ।

१. B. and C. read क्रोशन् for क्रोशेत्. २. B. C. omit निवारणार्थं.
३. B. and C. read यस्तु तत्र for यः प्रस्तुतार्थं. ४. D. reads दातुं for बाहुं.
५. B. and D. read °स्तान्. ६. C. reads स्वामिने for विनयं. ७. D. reads
°पणाः for °पण. ८. B. C. and D. read स्वामिने for स्वादि नो.

‘अजाविके† तु संरुद्धे वृकैः पालं त्वनायति ।

यां प्रसह्य वृको हन्यात्पाले तात्किल्बिषं भवत्’ ॥

(म. स्मृ. ८. २३५.)

इति । अनायति । उपद्रवनिराकरणाय अनागच्छतीत्यर्थः ।
यां अजाविकजातीयाम् । एतत्सुगमस्थलस्थविषयम् । दुर्ग-
मस्थलविषये तु न दाष इत्याह स एव—

‘तासां चेदवरुद्धानां चरन्तीनां मिथो वने ।

यामुत्पुत्य वृको हन्यान्न पालस्तत्र किल्बिषी ’ ॥

(म. स्मृ. ८. २३६.)

इति । अवरुद्धानां पालकेन एकत्र स्थापितानामित्यर्थः ।
दैवमृतानां पुनः कर्णादिकं दर्शनीयम् । तथा च मनुः—

‘कर्णौ चर्म च वालांश्च वस्त्यस्थिस्नायुरोचनम् ।

पशुषु स्वामिनां दद्यान्मृतेष्वङ्गानि दर्शयेत् ’ ॥

(म. स्मृ. ८. २३४.)

† अजाश्च अविकाश्च अजाविकम् । ‘गवाश्चप्रभृतीनि च’ इति
द्वन्द्वैकवद्भावः ।

‡ स्वयं मृतेषु पशुषु कर्ण-चर्म-लाङ्गूलप्रवालान् नाभेरधोभागस्नायु-
रोचनाः स्वामिनां दद्यात् । अन्यानि च विह्वानि भृङ्गबुरादीनि दर्शयेत्
इत्यर्थः ।

१. B. C. read वृकैः for वृकैः. २. C. reads नागच्छति for अनागच्छति.
३. B. reads अजाविकजातीयाम् and C. अजाविकविजातीयाम् for अजाविक-
जातीयाम्. ४. B. adds व्यक्ति after जातीयाम्. ५. B. reads दुर्मलस्थल°, C.
दुर्भगस्थल°, for दुर्गमस्थल°. ६. A. omits न. ७. B. C. and D. read उपेत्य
for उत्पुत्य. ८. B. reads वस्ति(अस्थि)स्नायुनिरोधनम्, C. does the same, and
the text वस्ति स्नायुं च रोचनाम् for वस्त्यस्थि-स्नायुरोचनम्. ९. A. and C.
read पशुस्वामिषु for पशुषु स्वामिनां. १०. C. reads अङ्काभिः; while B.
originally अङ्काति and in margin शङ्काभि for अङ्गाभि and B.°दर्शनम्
for दर्शयेत्.

इति । स्मृत्यन्तरमपि —

‘कर्णौ चर्म च वालांश्च शृङ्ग-स्नायूस्थि-रोचनम् ।

‘पशुस्वामिषु दद्यात्तु मृतेष्वङ्गानि दर्शयेत्’ ॥

इति । गोप्रचारभूमिमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ग्रामेच्छया गोप्रेचारो भूमी राजेच्छयाऽपि वा’ ॥

(या स्मृ. २. ११६.)

इति । ग्रामेच्छया ग्रामाल्पत्व-महत्वापेक्षया राजेच्छया वा गवां तृणादिभक्षणार्थं क्रियानपि भूभागोऽङ्कुष्टः कल्पनीयः । गवां प्रचारस्थानासनसौकर्यार्थं ग्रामक्षेत्रयोरन्तरमाह स एव—

‘धनुःशतं परीणाहो ग्रामे क्षेत्रान्तरं भवेत् ।

‘द्वे शते खर्वटस्य स्यान्नगरस्य चतुःशतम्’ ॥

(या. स्मृ. २. १६७.)

इति । ग्राम-क्षेत्रयोरन्तरं धनुःशतपरिमितम् । सर्वदैव-विधिना शस्यं कार्यम् । खर्वटस्य प्रचुरकण्टकसन्तानस्य ग्रामस्य द्वे शते अन्तरे शस्यम् । नगरस्य च बहुजनसङ्कीर्णस्य चतुःशतपरिमिते अन्तरे शस्यं कार्यमिति ।

१. B. C. read शृङ्गस्नायुनिरोचनम् for शृङ्गस्नायूस्थिरोचनम्. २. C. reads मृते शंक्रानिराश्रयामिति and B. मृते शंक्रानिरा (म) श्रयामिति for मृतेष्वङ्गानि दर्शयेत्. ३. D. reads प्रचारि for ‘प्रचारो’. ४. The text reads राजवश-न वा for राजेच्छयापि च; A. reads यदृच्छया for राजेच्छया. ५. B. C. and the text read ऽङ्कुष्टः for ऽङ्कुष्टः. ६. C. reads ‘सनयोः कार्यार्थं’ for ‘सनसा-कार्यार्थं’. ७. C. reads ग्रामक्षेत्रान्तरा, while B. and D. ग्रामक्षेत्रान्तरं for ग्राम-क्षेत्रान्तरं. ८. D. reads खर्वटे शस्यं for खर्वटस्य स्यात्. ९. B. C. read सर्वतोदिक्षु अनुमशस्यं for सर्वदैवविधिना शस्यं. १०. B. and C. read अनुम-शस्ये कार्ये for अन्तरे शस्यं. ११. B. and C. add धनुषां after संकीर्णस्य. १२. B. and C. ‘परिमितमनुमशस्यं’ for ‘परिमिते अन्तरे शस्यं’.

तत्र पशुनिवारणाय वृतिरपि कल्पनीयेत्याह कात्यायनः—

‘आजातेष्वेव शस्येषु कुर्यादावरणं सेदा ।

दुःखेन विनिवार्यन्ते लब्धस्वादुरसा मृगाः’ ॥

इति नारदोऽपि—

‘पथि क्षेत्रे वृतिः कार्या यामुष्टो नावलोकयेत् ।

नै लङ्घयेत्पशुर्वैश्वो न भिन्द्यात् यां च सूकरः’ ॥

(ना. स्मृ. ११. ४१.)

इति । एवं च पशुनिवारणे कृतेऽपि तामतिक्रम्य शस्यादि विनाशे सति मनुराह—

‘पथि क्षेत्रे परिवृते ग्रामान्तीयेऽथवा पुनः ।

सपालः शतदण्डार्हो विपालान् वारयेत् पशून्’ ॥

(म. स्मृ. ८. २४०.)

इति । पथि क्षेत्रे परिवृते सति तां वृतिमतिक्रम्य शस्यघाते स-
पालः पशुकार्ये पणशतदण्डार्हः । एवं ग्रामान्तीये ग्रामसमीपव-
र्तिनि क्षेत्रे परिवृते सति तां वृतिमतिक्रम्य शस्यघाते स पालः

१. C. reads महत् for सदा. २. B. C. read अलंघ्या या च पशूना for न लङ्घयेत्पशुर्वैश्वो. ३. D. reads नाश्वो for वाश्वो. ४. B. reads भिन्द्याद्या च and C. नियच्छेद्य for भिन्द्याद्यां च. ५. C. reads °निवारणोपाये for °निवा-
रणे. ६. B. and C. read तं for ताम् ७. C. omits the verse,

‘पथि क्षेत्रे परिवृते ग्रामान्तीयेऽथवा पुनः ।

सपालः शतरण्डार्हो विपालान् वारयेत्पशून्’ ॥

८. B. reads विपालं for विपालान् ९. B. and C. read °घाती for °घाते.

१०. B. and C. read पशुः काषार्पण° for पशुकार्ये.

शतपणदण्डार्हः । तत्पशुपालकः शतदण्डेन दण्डनीय इत्यर्थः ।
विपालं पालकरहितं पशुं क्षेत्रिको लगुडादिना निवारयेत् ।
नारदोपि—

‘उत्क्रम्य तु वृत्तिं यत्र सस्यघातो गवादिभिः ।
पालः शास्यो भवेत्तत्र न चेच्छक्त्या निवारयेत्’ ॥
(ना. स्मृ. ६. ४२.)

इति । अनावृतक्षेत्रघातविषये स एवाह—

‘ग्रामोपान्ते च यत् क्षेत्रं विवीतान्ते महापथे ।
अनावृतं चेत्तन्नाशे न पालस्य व्यतिक्रमः’ ॥
(ना. स्मृ. ६. ४३.)

इति । विवीतशब्देन तृणकाष्ठसमृद्धः परपरिगृहीतः प्रदेश
उच्यते । व्यतिक्रमनिषेधेनार्थाद्दण्डाभावः सूचितः । तदनेन
अपरिवृते पालस्य दण्डाभावः सूचितः । मनुस्तु साक्षाद्दण्डं
निषेधति—

१. B. omits —

तत्पशुपालकः शतदण्डेन दण्डनीय इत्यर्थः ।
विपालं पालकरहितं पशुं क्षेत्रिको लगुडादिना निवारयेत् ॥ नारदोपि—
दुक्कुरयति कृतं यत्स्यात्सस्यघातो गवादिभिः ॥
पालः शास्यो भवेत्तत्र न चेच्छक्त्या निवारयेत् ॥
अनावृतक्षेत्रघातविषये स एवाह—
ग्रामोपान्ते च यत्क्षेत्रं विवीतान्ते महापथे ॥
अनावृतं चेत्तन्नाशे न पालस्य व्यतिक्रमः ।

इति । विवीतशब्देन तृणकाष्ठसमृद्धः परपरिगृहीतः प्रदेश उच्यते । व्यतिक्रम-
निषेधेनार्थाद्दण्डाभावः सूचितः । तदनेन अपरिवृते पालस्य दण्डाभावः सूचितः.
C. also omits this.

‘तत्रापरिवृतं धान्यं विहिंस्युः पशवो यदि ।

न तत्र प्रणयेद्वण्डं नृपतिः पशुरक्षिणाम्’ ॥

(म. स्मृ. ८. २३८.)

इति । एतददीर्घकालप्रचारविषयम् । दीर्घकालप्रचारे तु दण्डमर्हति । अत एवाल्यकालप्रचारे दोषाभावमाह विष्णुः—

‘पथि ग्रामप्रान्ते च न दोषोऽल्पकालम्’ ।

(वि. स्मृ. ३. १५.)

इति । दण्डपरिमाणं तु पशुविशेषेण दर्शितं याज्ञवल्क्येन—

‘माषानष्टौ तु महिषी शस्यघातस्य कारिणी ।

दण्डनीया तदर्धं तु गौस्तदर्धमजाविकम् ॥

भक्षयित्वोपविष्टानां यथोक्तात् द्विगुणो दमः ।

सममेषां विवृतिरपि खरोष्ट्रं महिषीसमम्’ ॥

(या. स्मृ. २. १५९—१६०.)

इति । परशस्यघातकारिमहिषीस्वामी प्रतिमहिष्यष्टौ माषान् दण्डनीयः । चतुरो माषान् गोस्वामी । मेषस्वामी द्वौ द्वौ मासौ । एषामेव पशूनां शस्यभक्षणादारभ्य यावच्छयनमनिवारितानां स्वामी यथोक्तदण्डात् द्विगुणं दण्डनीयः ।

१. D. reads ग्रहिंस्युः for विहिंस्युः. २. C. and D. read रक्षिणं for रक्षिणाम्. ३. B. reads विपतिं, and C. पतिते for प्रान्ते; while the original text and B. read पतिग्रामग्रीमानं न दोषोऽनावृते चाल्यकानामिति for पथि ग्रामप्रान्ते च न दोषोऽल्पकालम्. ४. D. reads यथोक्त° for यथोक्तात्. ५. C. reads साम° for सम°. ६. C. reads विवृतिरपि for विवृतिऽपि. ७. B. and C. read कारिण्या महिष्या for कारिमहिषी. ८. C. omits प्रति, and reads महिष्या for महिषि. ९. B. adds छाग before मेष.

विवीतस्थः†तृणाद्युपघाते पशुस्वामी शस्यक्षेत्रोपघातवद्दण्डनीयः।
खरोष्ट्रस्वामी‡ महिषीस्वामिवद्दण्डनीयः । एतदज्ञानविषयम् ।

‘ पणस्य पादौ द्वौ गां तु द्विगुणं महिषीं तथा ।

तथाऽजाविक-वत्सानां पादो दण्डः प्रकीर्तितः ’ ॥

इति स्मृत्यन्तरोक्तं वेदितव्यम् । माषाश्चात्र ताम्रिकपणस्य
विंशतितमो भागः ।

‘ माषो विंशतिमो भागः पणस्य परिकीर्तितः ’ ।

(ना. स्मृ. ३. ७.)

इति नारदस्मरणात् । भक्षयित्वोपविष्टसवन्सविषये यथो-
क्ताच्चतुर्गुणो दण्डः । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे—

‘ वेत्सानां द्विगुणः प्रोक्तः सवत्सानां चतुर्गुणः ’ ।

इति । यत्पुनर्नारदेनोक्तम्—

‘ माषं गां दापयेद्दण्डं द्वौ माषौ महिषं तथा ।

तथाऽजाविक-वत्सानां दण्डः स्यादर्धमाषिकः ’ ।

(ना. स्मृ. ११. ३१.)

‡ विशेषेण वीतः प्रचुरतृण-काष्ठो रक्ष्यमाणः परिगृहीतो भूप्रदेश
विवीत इत्युच्यते । तत्रस्थितस्य तृणादिकस्योपघाते इति व्याख्येयम् ।

† खरोष्ट्रं खराश्च उष्ट्राश्च खरोष्ट्रम् । सस्योपरोधकत्वेन खरोष्ट्रयोः
प्रत्येकं महिषीतुल्यत्वात् दण्डस्य चापराधानुसारित्वात् खरोष्ट्रमिति
समाहारो न विवक्षितः । तयोः स्वामी ।

१. A. C. and D. omit—

विवीतस्थतृणाद्युपघाते पशुस्वामी शस्यक्षेत्रोपघातवद्दण्डनीयः । खरोष्ट्रस्वामी
महिषीस्वामिवद्दण्डनीयः । एतदज्ञानविषयम् ।

पणस्य पादौ द्वौ गां तु द्विगुणं महिषीं तथा ।

२. C. reads विंशतिकां for विंशतिमो. ३. B. and C. read वसानां for
वत्सानां. ४. The text of नारद reads अजाविकं सवत्सं तु for तथाऽजाविक-
वत्सानां.

इति तन्मुहूर्तमात्रभक्षणविषयम्* । अतएवाहतुः शङ्ख-
लिखितौ—

‘ रात्रौ चरन्ती गौः पञ्च माषान् ।

दिवा त्रीन् । मुहूर्ते माषम् । दण्डं ग्रासे ’ ॥

इति । आतुरपशुविषये तु न दण्ड इत्याह नारदः—

‘ राजग्रहगृहीतो वा वज्राशनिहतोऽपि वा ।

अपि सर्पेण वा दष्टो वृक्षाद्वो पतितो भवेत् ॥

व्याघ्रादिभिर्हृतो वाऽपि व्याधिभिर्वाप्युपद्रुतः ।

न तत्र दोषः पालस्य न च दोषोऽस्ति गोमिनाम्’ ॥

(ना. स्मृ. ११. ३६—३७.)

इति । अनातुरेष्वपि केषुचित्पशुषु दण्डाभावमाह स
एव—

‘ गौः प्रसूता दशाहं च महोक्षो वाजि-कुञ्जरौ ।

निवार्याः स्युः प्रयत्नेन तेषां स्वामी न दण्डभाक्’ ॥

(ना. स्मृ. ११. ३०.)

*विज्ञानेश्वरस्तु—पुनःपरोहयोग्यमूलावशेषभक्षणविषयमेतन्नारद-
वाक्यमिति मन्यते ।

१. D. reads त्रिमुहूर्ते for दिवा त्रीन् मुहूर्ते. २. B. C. and D. read जरा° for राज°. ३. B. reads वृक्षादापतितो for वृक्षाद्वा पतितो. ४. B. reads दण्डमाह for दण्डाभावमाह. ५. B. C. and D. read तु for च. ६. C. reads मराजेष्वपि कुञ्जर for महोक्षा वाजि-कुञ्जरौ. ७. B. and D. read वाऽपि° for वाजि°. ८. B. and C. read°कुञ्जरः; while D.°कुञ्जराः.

इति । मनुरपि—

‘अनिर्देशाहां गां सूतां वृषान् देवपशूंस्तथा ।

संपालान् वा विपालान् वा न दण्ड्यान्मनुरब्रवीत्’ ।

(म. स्मृ. ८. २४२.)

इति । वृषा महोक्षाः । अथवा वृषोत्सर्गविधानेनोत्सृष्टाः ।

याज्ञवल्क्योऽपि—

‘महोक्षोत्सृष्टपशवः सूतिकाऽऽगन्तुकादयः ।

पालो येषां न ते मोक्ष्या दैवराजपरिप्लुताः’ * ॥

(या. स्मृ. २. १६६.)

इति । आगन्तुकः स्वयूथात् परिभ्रष्टः । आदिशब्देन मृतव-

त्सादयो गृह्यन्ते । अत एवोशनाः—

* महांश्चासौ उक्षा च महोक्षः वृषः सेक्ता । उत्सृष्टपशवः वृषो-
त्सर्गादिविधानेन देवतोद्देशेन वा त्यक्ताः । सूतिका प्रसूता अनिर्देशाहा ।
आगन्तुकः स्वयूथात् परिभ्रष्टो देशान्तरादागतः । अत्र आदि-
शब्दग्रहणान् हस्त्यश्वादयो गृह्यन्ते । ते च उशनसा दर्शिताः—

‘अदण्ड्या हस्तिनो ह्यश्वाः प्रजापाला हि ते स्मृताः ।

‘अदण्ड्यौ काण-कुञ्जौ च ये शश्वत् कृतलक्षणाः’ ॥

१. C. wrongly reads भपालत्वात् विपालत्वाच्च दण्ड्यान्मनुरब्रवीत् for सपा-
लान्वा विपालान्वा न दण्ड्यान्मनु रब्रवीत्. २. B. and C. read वृषांत्सर्जन-
विधानेनोत्सृष्टाः and D. वृषोत्सर्जनविधाने तु सृष्टाः. ३. C. reads ‘मनुकादयः
for ‘गन्तुकादयः. ४. B. originally, C and D. read च for न. ५. C.
reads ‘परिभ्रष्टः for ‘परिप्लुतः. ६. B. and D. omit आगन्तुकः स्वयूथान्
परिभ्रष्टः; while C. reads ‘शुक्रात् for ‘यूथात्.

‘अदण्ड्या मृतवत्सा च खंजा रोगवती कृशा ।
अदण्ड्याऽगन्तुकी गौश्च सूतिका चाभिसौरिणी ॥
अदण्ड्याश्चोत्सवे गावः श्राद्धकाले तथैव च’ ।

इति । परशस्यविनाशे न केवलं स्वामी दण्डनीयः अपि
तु शस्यमपि दापनीयः । तथा च बृहस्पतिः—

‘शस्यान्निवारयेद्वास्तु चीर्णे दोषद्वयं भवेत् ।
स्वामी शतदमं दाप्यः पालस्ताडनमर्हति ॥
शदश्च सदमं चीर्णे समूले कार्षभक्षिते’ ॥

इति । अतएव नारदः—

‘समूलशस्यनाशे तु तत्स्वामी प्राप्नुयाच्छतमं ।
वधेन गोपो मुच्येत दण्डं स्वामिनि पातयेत्’ ॥

(ना. स्मृ. ११. ३१.)

इति । तत्स्वामी शस्यस्वामी शदश्च सामन्तादिभिः
परिकल्पितो देयः । तथा च स एव—

१. C. and D. read संज्ञा for खंजा. २. C. reads गन्तुका for गन्तुकी.
३. B. and C. read चाति° for चाभि°. ४. B. reads दशदम् while C.
शदम् for शस्यम्. ५. C. wrongly reads सभ्यां for शस्यात्. ६. C. reads
चीर्णो for चीर्णे. ७. B. C. read दोषो द्वयोर for दोषद्वयम्. ८. B. and C.
read शददमं for शतदमं. ९. B. reads शदश्च दमश्च शददमं । चीर्णे समूलघातं
भक्षिते सतीत्यर्थः and C. शदश्च सददमं चीर्णे समूलकर्षे भक्षिते सतीत्यर्थः for
शदश्च सदमं चीर्णे समूले कार्षभक्षिते. १०. B. reads शदम् for शतम्.
११. B. reads सामन्तादिभिः for सामन्तादिभिः. १२. B. reads कल्पितो
for परिकल्पितः.

‘ गोभिस्तु भक्षितं शस्य यो नरः प्रतियाचते ।
सामन्तानुमते देयं धान्यं यत्तत्र भक्षितम् ’ ॥

(ना. स्मृ. ११. ३८.)

इति । यस्तूशनसा शदयाचननिषेधोऽर्थात्कृतः —

‘ गोभिर्विनाशितं धान्यं यो नरः प्रतियाचते ।
पितरस्तस्य नाश्रन्ति नाश्रन्ति त्रिदिवौकसः ’ ॥

इति स ग्रामादिसमीपस्थानावृतक्षेत्रविषयः ।

इति स्वामिपालाख्यं विवादपदम् ।

अथ सीमाविवादनिर्णयः ।

तत्र तावत् सीमा चतुर्विधा । जनपदसीमा ग्रामसीमा
गृहसीमा क्षेत्रसीमा च इति । सा च यथाक्रमं पञ्चलक्षणा ।
तदुक्तं नारदेन—

‘ ध्वजिनी मत्स्यिनी चैव नैधानी भयवर्जिता ।
राजशासननीता च सीमा पञ्चविधा स्मृता ’ ॥

(ना. स्मृ. १२. ३.)

इति । ध्वजिनी वृक्षादिलक्षिता । मत्स्यिनी जललिङ्गा-
न्विता । नैधानी निखाततुषाङ्गारादिमती भयवर्जिता अर्थिप्र-

१. B. and C. read धान्यं यत्तत्र वापितम् and D. धान्यं यत्तत्र कल्पितम्
for धान्यं यत्तत्र भक्षितम्. २. C. reads नैधिनी for नैधानी. ३. C. reads
नैधिनी for नैधानी. ४. A. reads तुषाङ्गारा° for तुषाङ्गारा°. ५. B. reads
भयरहिता for भयवर्जिता.

त्यर्थिपरस्परविषयोपत्तिनिर्मिता । राजशासननीता ज्ञातृचि-
ह्वाद्यभावे राजेच्छया निर्मिता* । तथा च व्यासः—

‘ ग्रामयोरुभयोः सीमि वृक्षा यत्र समुन्नतौ ।
समुच्छ्रिता ध्वजाकारा ध्वजिनी सा प्रकीर्तिता ॥
स्वच्छन्दगा बहुजला मत्स्य-कूर्म-समन्विता ।
प्रत्यक्प्रवाहिनी यत्र सा सीमा मत्स्यिनी मता ॥
तुषाङ्गारकपालैस्तु कुम्भैरायतनैस्तथा ।
सीमाऽत्र चिह्निता कार्या नैधानी सा निगद्यते ’ ॥

इति । वृक्षाश्च न्यग्रोधादयः । तदाह मनुः—

* एवंभूतायां सीमायां षोढा विवादः संभवति । यथाह कात्यायनः
‘ आधिक्यं न्यूनता चांशे अस्तिनास्तित्वमेव च ।
अभोगभुक्तिः सीमा च षड् भूवादस्य हेतवः’ ॥

तथाहि—ममात्र पञ्चनिवर्तनाया भूमेरधिका भूरस्ति—इति केन-
चिदुक्ते पञ्चनिवर्तनैव नाधिका—इति आधिक्ये विवादः । चतुरस्र-
द्विशतपरिमितभूभागस्य निवर्तनमिति संज्ञा । पञ्चनिवर्तना मदीया
भूमिरित्युक्तेन ततो न्यूनैवेति न्यूनतायां विवादः । पञ्चनिवर्तनो ममांश
इत्युक्ते अंश एव नास्ति इति अस्तिनास्तित्वविवादः संभवति ।
मदीया भूः प्रागविद्यमानभोगैव भुज्यते इत्युक्तेन संतता चिरंतन्येव मे
भुक्तिः इति अभोगभुक्तौ विवादः । इयं मर्यादा इयं वा ? इति सीमा-
विवादः । इति षट्प्रकार एव विवादः संभवति ।

१. B. reads संप्रतिप्रत्यन्विता; while C. संवितिपत्तिनिर्मिता for विषया-
पत्तिनिर्मिता. २. B. reads निर्णीता for निर्मिता. ३. B. and C. read
समन्ततः for समुन्नतः. ४. B. C. read नित्यं for प्रत्यक्; while B. and
C. read प्रवाहिणी for प्रवाहिनी. ५. D. reads कुब्जैः for कुम्भैः. ६. B.
and C. read प्रचिह्निता for अत्र चिह्निता.

‘ सीमावृक्षांस्तु कुर्वीत न्यग्रोधा-ऽश्वत्थ-किंशुकान् ।
शाल्मली सैल-तालांश्च क्षीरिणश्चैव पादपान् ’ ॥

(म. स्मृ. ८. २४६.)

इति । प्रत्येकप्रवाहिनीत्यनेन वाप्यादीनि प्रकाशचिह्ना-
न्युपलक्ष्यन्ते । तानि च बृहस्पतिना दर्शितानि—

‘ वापी-कूप-तैडागानि चैत्या-ऽऽराम-सुरालयाः ।
स्थलनिम्न-नदीस्रोतः-शर-गुल्म-नर्गादयः ॥
प्रकाशचिह्नान्येतानि सीमायां कारयेत् सदा ’ ।

इति । तुषाद्भार-कपालैरिति करीषादीनां गुप्तलिङ्गानाम-
न्युपलक्षणम् । तानि च तेनैव दर्शितानि—

‘ करीषा-ऽस्थितुषाद्भारशर्करा-ऽश्म-कपालिकाः ।
सिकतेऽष्टक-गोबाल-कार्पासा-ऽस्थीनि भस्म च ॥
प्रक्षिप्य कुम्भेष्वेतानि सीमान्तेषु निधापयेत् ’ ।

इति । तानि च सीमालिङ्गानि स्थविरैर्बालानां दर्शनी-
यानि । तथा च बृहस्पतिः—

१. D. reads शालवृक्षांश्च for शालतालांश्च. २. B. C. read नित्य° for प्रत्यक्°. ३. B. C. read तटाकानि for तडागानि. ४. B. C. read स्थल निम्न for स्थल-निम्न°. ५. B. in margin reads °लता°. ६. C. reads करीषा-दीनांगुल° for करीषादीनां गुप्त°. १०. C. omits—

करीषास्थितुषांगारशर्कराश्मकपालिकाः ।
सिकतेष्टकगोबालकार्पासास्थीनि भस्म च ॥
प्रक्षिप्य कुम्भेष्वेतानि सीमान्तेषु निधापयेत् ।

इति । B. originally reads °शर्वभस्म° and in margin शर्वभस्म for शर्कराश्मक°.

‘ ततः पौगण्ड-बालानां प्रयत्नेन प्रदर्शयेत् ।
 वार्धके च शिशूनां ते दर्शयेयुस्तथैव च ॥
 एवं परंपराज्ञाते सीमाभ्रान्तिर्न जायते ’ ।

इति । एवं निरूपितैर्लिङ्गैः सीमा-विवादनिर्णयं कुर्यादि-
 त्याह मनुः —

‘ एतैर्लिङ्गैर्नयेत् सीमां राजा विवदमानयोः ।
 पूर्वभुक्त्या च सततमुदकस्यागमेन च ॥
 यदि संशय एव स्याल्लिङ्गानामपि दर्शने ।
 साक्षिप्रत्यय एव स्यात् सीमावादविनिर्णयः ॥
 साक्ष्यभावे तु चत्वारो ग्रामाः सामन्तवासिनः† ।
 सीमाविनिर्णयं कुर्युः प्रयता राजसंनिधौ ’ ॥

(म. स्मृ. ८. २५२-३, २५८.)

इति । प्रथमं तावदर्थि-प्रत्यर्थिप्रदर्शितैः लिङ्गैः सीमावि-
 वादनिर्णयः । अथात्राप्यविश्वासस्तदा लिङ्गविषयकात् सीमा-
 विषयकाद्वा साक्षिप्रत्ययान्निर्णयः । यदा साक्षिनामभावस्तदा
 सामन्तैर्विनिर्णय इत्यर्थः ।

† चतुर्दिशं समन्तभवाः सामन्ताः तद्वासिनश्चत्वारो ग्राम-
 वासिनः ।

१. B. and C. read °ज्ञाने for °ज्ञाते. २. B. and D. omit पूर्वभुक्त्या च
 सततमुदकस्यागमेन च ॥. ३. B. reads सीमान्त° for सामन्त°. ४. C. reads
 अर्थिप्रदर्शितैः for अर्थिप्रत्यर्थिप्रदर्शितैः; while D. omits °प्रदर्शितैः. ५. B.
 reads अथार्थिन्यपि and C. अर्थार्थिनि for अथात्रापि.

‘तेषामभावे सामन्ताः’—

इति कात्यायनेनोक्तत्वात् । के पुनः सामन्ताः इत्य-
पेक्षिते स एवाह—

‘संसक्तकास्तु सामन्तास्तत्संसक्तास्तथोत्तराः ।

संसक्तसक्तसंसक्ताः पद्माकाराः प्रकीर्तिताः’ ॥

इति । विप्रतिपन्नसीमकस्य क्षेत्रस्य चतसृषु दिक्षु सन्नि-
हितग्रामादिभोक्तारः संसक्ताः । एत एव सामन्तशब्दाभिधेयाः ।
यदा पुनरदुष्टसंसक्तका न सन्ति तदा संसक्तसंसक्ततत्सं-
सक्तैः निर्णयः कार्यः । तदाह स एव—

‘स्वार्थसिद्धौ च दुष्टेषु सामान्तेष्वर्थगौरवात् ।

तत्संसक्तैस्तु कर्तव्य उद्धारो नात्र संशयः ॥

संसक्तसक्तदोषे तु तत्संसक्ताः प्रकीर्तिताः ।

कर्तव्यास्त्वविदुष्टास्तु राज्ञा धर्मं विजानता ॥

‡ समन्ताद्भवाः सामन्ताः । चतसृषु दिक्षु अनन्तरग्रामादयः । ते च
प्रतिसीमं व्यवस्थिताः ।

यथाह कात्यायनः—

‘ग्रामो ग्रामस्य सामन्तः क्षेत्रं क्षेत्रस्य कीर्तितम् ।

गृहं गृहस्य निर्दिष्टं समन्तात् परिरभ्य हि’ ॥

इति । ग्रमादिशब्देन तत्स्थाः पुरुषा लक्ष्यन्ते ।

१. C. omits संसक्तकास्तु सामन्तास्तत्. २. B. reads चतुसृषु for चतसृषु.
३. C. reads संसक्तकाः for संसक्ताः. ४. B. reads संसक्तसंसक्तैः for संस-
क्तसंसक्ततत्संसक्तैः; while D. संसक्तमसंसक्तैः. ५. B. reads प्रदुष्टेषु for च
दुष्टेषु. ६. B. reads कर्तव्यानुप्रदुष्टास्तु. C. reads कर्तव्यास्तु प्रदुष्टास्तु for
कर्तव्यास्त्वविदुष्टास्तु.

तेषामभावे सामन्ता मौल-वृद्धोद्धृतादयः ।

स्थावरे षट्प्रकारे-पि कार्या नात्र विचारणा ' ॥

इति । वृद्धादिलक्षणं तनैवोक्तम्—

‘ निबध्यमानं यैर्दृष्टं तत्कार्यं सुगुणान्वितैः ।

वृद्धा वा यदि वाऽवृद्धास्ते च वृद्धाः प्रकीर्तिताः ॥

ये तत्र पूर्वं सामन्ताः पञ्चदिशान्तरं गताः ।

तन्मूलत्वात्तु ते मौला ऋषिभिः परिकीर्तिताः ॥

उपश्रवण-संभोग-भयस्थानोपचिह्निताः ।

उद्धरन्ति पुनर्यस्मादुद्धृतास्ते ततः स्मृताः' ॥

इति । साक्षिप्रभृत्युद्धृतपर्यन्तानामभावे मनुराह—

‘ सामन्तानामभावे तु मौलानां सीमसाक्षिणाम्* ।

इमानप्यनुयुञ्जीत पुरुषान् वनगोचरान् ॥

* साक्षिधर्मेण राजसमक्षमनुभवेन निर्णयमकुर्वतां ग्रामवासिनां ग्रामनिर्माणकालादारभ्य मौलानां पुरुषक्रमेण तद्ग्रामस्थानां सिमासाक्षिणामभावे इमान् वक्ष्यमाणान् व्याधशाकुनिकादीन् संनिहितवनचारिणः पुरुषानपि अनुयुञ्जीत पृच्छेदित्यर्थः । मृगवधेनाजीवन्तो व्याधाः, शकुनिनां पक्षिणां वधेन जीवन्तः शाकुनिकाः, कैवर्तीन् धीवरान्, वृक्षगड्यादीनां मूलखननेनाजीवन्तो मूलखानकाः, व्यालग्राहान् अहिगुणिकान्, क्षेत्रापणमार्गादिषु पतितधान्यकणग्रहणमुच्छ्रम् । तेन वृत्तिर्येषां ते उच्छ्रवृत्तयो वानप्रस्थाः ।

१. B. reads नृगुण° for सुगुण°; while C. त्रिगुण° for सुगुण°. २. B. originally reads °कार्याख्यानोप° and in margin °यथास्थानो प° also C. °यथास्थानोप° for °भयस्थानोप°. ३. C. and the text of Manu read सीहि for सीम°.

व्याधान् शाकुनिकान् गोपान् कैवर्तान् मूलखानकान् ।
व्यालग्राहानुञ्छवृत्तीनन्यांश्च वनगोचरान्' ॥

(म. स्मृ. ८. २५९-२६०.)

इति । अन्यांश्चेति चकारेण सीमाकर्षका उपलक्ष्यन्ते ।
तथा च याज्ञवल्क्यः—

‘सीम्नो विवादे क्षेत्रस्य सामन्ताः स्थविरादयः ।
गोपाः सीमाकृषाणा* ये^१ सर्वे च वनगोचराः ।
नयेयुरेते सीमानं स्थला-ऽद्धार-तुष-द्रुमैः ।
‘सेतु-वल्मीक-निम्नास्थि-चैत्याद्यैरुपलक्षिताम्’ ॥

(या. स्मृ. २. १५०-१५१.)

इति । नारदोऽपि—

‘ग्रामसीमासु च बहिर्ये च^२ स्युः कृषिजीविनः ।
गोपाः शाकुनिका व्याधा ये चान्ये वनगोचराः’ ॥

(ना. स्मृ. ११. ३.)

इति । ते^३ च शर्पथैः शापिता एव निर्णयं ब्रूयुः । तथा च
बृहस्पतिः—

* सीमाकृषाणाः सीमासंनिहितक्षेत्रकर्षका इत्यर्थः ।

१. C. Reads ‘कर्षकान् for कर्षकाः and omit उपलक्ष्यन्ते, instead of which reads ‘भन्यतरान्. २. C. reads ‘कृषाणाश्च for ‘कृषाणा ये. ३. B. and D. substitute च for ये ४. The text of Nārada reads

‘..... ये स्युस्तत्कृषिजीविनः ॥

गोपशाकुनिकव्याधा ये चान्ये वनजीविनः’ ॥

for

‘..... ये च स्युः कृषिजीविनः ।

गोपाः शाकुनिका व्याधा ये चान्ये वनगोचराः’ ॥

५. B. and C. read एते च for ते च. ६. C. adds स्तैः after शर्पथैः.

‘ शापिताः शपथैः स्वैः स्वैर्ब्रूयुः सीमाविनिर्णयम् ।
दर्शयेयुश्च लिङ्गानि तत्प्रमाणमिति स्थितिः ’ ॥

इति । स्वैः स्वैरिति—

‘ सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहना-ऽऽयुधैः’ ।
इत्यादिलोकव्यवस्थया प्रतिपादितैः इत्यर्थः । मनुरपि—

‘ ग्रामीयैः कुलानां च समक्षं सीमं साक्षिणः ।
प्रष्टव्याः सीमलिङ्गानि तयोश्चैव विवादिनोः ॥
ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः समस्ताः सीमं निश्चयम् ।
निबध्नीयात्तथा सीमां सर्वास्तांश्चैव नामतः ॥

(म. स्मृ. ८. २५४—२५६.)

इति । सीमासाक्षिणां तु लक्षणमाह बृहस्पतिः—

‘ आगमं च प्रमाणं च भोगं कामं च नाम च ।
भूभागलक्षणं चैव ये विदुस्तेऽत्र साक्षिणः ॥

इति । यदा पुनश्चिह्नानि न सन्ति विद्यमानानि वा लिङ्गा-
लिङ्गतया संदिग्धानि तदा निर्णयोपायमाह याज्ञवल्क्यः—

१. C. omits शापिता. २. B. reads इत्यादिनोक्तव्यवस्थया for इत्यादि-
लोकव्यवस्थया. ३. C. and D. read ग्रामेयक° for ग्रामयिक°. ४. B. C. and
D. read तु for च. ५. B. C. and D. read सीम° for सीमि. ६. D. reads
तथैव च for तयोश्चैव. ७. B. C. and D. read

‘ ..... सीमासंधिषु लक्षणम् ।

तत्तथाख्यापयेत् रजा धर्मेण ग्रामयोर्द्वयोः’ ॥

for ‘ समस्ताः सीमि निश्चयम् ।

निबध्नीयात्तथा सीमां सर्वास्तांश्चैव नामतः’ ॥

But D. substitutes स्थापयेत् for ख्यापयेत्. ८. B. reads कालं for
कामं. ९. B. originally reads भिन्नतया for लिङ्गालिङ्गतया. १०. C.
reads तथा for तदा.

‘ सामन्ता वा समग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ दशापि वा ।
रक्तलग्नवसनाः सीमां नयेयुः क्षितिधारिणः ’ ॥

(या. स्मृ. २. १५२.)

इति । सामन्ता वेति विकल्पाभिधानं स्मृत्यन्तरोक्तसाक्ष्या-
द्यभिप्रायम् । समग्रामाः प्रत्यासन्नग्रामीणाः चत्वारोऽष्टौ दश वे-
त्येव समसंख्याका रक्तलग्नविणो रक्ताम्बरधरा मूध्न्यारोपिताक्षि-
तिखण्डाः सीमां प्रदर्शयेयुः । स्वैः स्वैः शपथैः शापिताः सन्तः
सीमां नयेयुः । तथा च मनुः—

‘ शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वीं लग्नविणो रक्तवाससः ।
‘सुकृतैः शापिताः स्वैः स्वैर्नयेयुस्ते समञ्जसम्’ ॥

(म. स्मृ. ८. २५६.)

इति । नयेयुरिति बहुवचनमपि अविवक्षितम् । एकस्याऽपि
सीमाप्रदर्शकस्य बृहस्पतिना दर्शितत्वात् ।

‘ ज्ञातृचिह्नैर्विना साधुरेकोऽप्युभयसंमतः ।
रक्तमाल्याम्बरधरो मृदमादाय मूर्धनि ॥
सत्यव्रतः सोपवासः सीमानं दर्शयेन्नरः ’ ।

इति । यत्तु नारदेनोक्तम्—

† यदस्माकं सुकृतं तन्निष्फलं स्यात् इत्येवमात्मीयैः सुकृतैः शापिताः
सन्तः समञ्जसम् यथाज्ञानतः सत्येन सीमां निर्णयेयुरित्यर्थः ।

१. B. originally and C. read °मावा for °ग्रामाः. २. A. and
D. omit

सामन्ता वेति विकल्पाभिधानं स्मृत्यन्तरोक्तसाक्ष्याद्यभिप्रायम् ।

समग्रामाः प्रत्यासन्नग्रामीणाः चत्वारोऽष्टौ दश वेत्येव समसंख्याकाः,

३. B. reads धर्मा° for मूध्न्या°.

‘ नैकः समुन्नयेत् सीमां नरः प्रत्ययवानपि ।

गुरुत्वादस्य कार्यस्य क्रियैषां बहुषु स्थिता ’ ॥

(ना. स्मृ. ११. ९.)

इति । तदुभयानुमतधर्मविद्वयतिरिक्तविषयम् । स्थलादि-
चिह्नाभावेऽपि साक्षिसामन्तादीनां सीमाज्ञान उपायविशेषमाह
नारदः—

‘ निम्नगाऽपहतोत्सृष्टनष्टचिह्नासु भूमिषु ।

तत्प्रदेशानुमानाच्च प्रमाणौद्भोगदर्शनात् ’ ॥

(ना. स्मृ. ११. ६.)

इति । निम्नगया नद्या अपहारेणोत्सृष्टानि नष्टानि स्वस्था-
नाद्युत्तानि यासु मर्यादाभूमिषु तत्र तत्र देशानुमानात् दृष्टस्व-
चिह्नानां प्राचीनप्रदेशानुभावात् प्रयोगात् ग्रामादारभ्य सहस्र-
दण्डपरिमितं क्षेत्रमस्य ग्रामस्य पश्चिमो भाग इत्येवंविधात्
परिमाणात्, भोगदर्शनात् प्रत्यर्थिसमक्षमविप्रतिपन्नाया अस्मा-
र्तकालोपलक्षितभुक्तेर्वा निश्चिनुयुरित्यर्थः । एतेषां साक्षिसा-
मन्तप्रभृतीनां सीमाचङ्क्रमणदिनादारभ्य यावत्त्रिपक्षं यदि

१. C. and D. read महत्वात् for गुरुत्वात्. २. B. originally and A. in margin read नित्यैषा. for क्रियैषा, but it seems wrong. ३. The text of Nârada and B. read प्रमाणैर्भोगदर्शनैः. ४. A. C. and D. omit

निम्नगया नद्या अपहारेण उत्सृष्टानि नष्टानि स्वस्थानाद्युत्ता-
नि यासु मर्यादाभूमिषु तत्र तत्र देशानुमानात् दृष्टस्व-
चिह्नानां प्राचीनप्रदेशानुभावात् प्रयोगात् ग्रामादारभ्य
सहस्रदण्डपरिमितं क्षेत्रमस्य ग्रामस्य पश्चिमो भाग इत्येवं-
विधापरिमाणात् भोगदर्शनात्.

५. B. reads °विप्रतिपन्नाद्याः for °विप्रतिपन्नायाः. ६. B. reads °दाना°
for °दिना°. ७. B. C. omit यदि.

राज-दैविकव्यसनं नोत्पद्यते तदा तत्प्रदर्शनात् सीमानिर्णयः ।
तथा च कात्यायनः—

‘सीमाचङ्क्रमणे कोशे पादस्पर्शे तथैव च ।

त्रिपक्ष-पञ्चसप्ताहं दैव-राजैकमिष्यते ’ ॥

इति । यस्तत्र निषेधः स्मृत्यन्तरेऽभिहितः—

‘वाक्पारुष्ये महीवादे दिव्यानि परिवर्जयेत् ’ ॥

इति स उक्तलक्षणपुरुषाभावविषय इत्यविरोधः । कथं
तर्ह्यत्र निर्णय इत्यपेक्षिते आह नारदः—

‘यदा तु न स्युर्जातारः सीमायाश्च न लक्षणम्’ ॥

तदा राजा द्वयोः सीमामुन्नयेदिष्टतः स्वयम् ’ ॥

(ना स्मृ. ११. ११.)

इति । इष्टतः इच्छातः । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘अभावे ज्ञातृचिह्नानां राजा सीमः प्रवर्तिता ’ ।

(या. स्मृ. २. १५३.)

इति । ज्ञातृणां सामन्तादीनां चिह्नानां वृक्षादीनामभावे
राजैव सीमः प्रवर्तयिता । ग्रामद्वयमध्यवर्तिनीं विवादास्पदीभूतां
भुवं समं प्रविभज्य उभयोर्ग्रामयोः समर्प्य तन्मध्ये सीमालिङ्गा-
नि कारयेत् । यदा तस्या भूमेर्यत्रैवोपकारातिशयो दृश्यते तदा
तस्यैव ग्रामस्य सकला भूः समर्पणीया । तथाह मनुः—

१. C. reads मासत्रिपक्ष° for त्रिपक्षपञ्च°; while B. त्रिपक्षपक्ष°. २. B. reads °राजिकम् for °राजकम्; while C. reads राज-दैविकम्. ३. D. reads यस्त्वत्र for यस्तत्र. ४. C. reads सीमाया for स. ५. Text of Nârada and C. reads यदि च for यदा तु. ६. B. reads न च, and D. °श्चापि for °अ न. ७. C. reads प्रवर्तयितव्यः for प्रवर्तयिता. ८. B. reads यत्रैषो° for यत्रैवो°. ९. C. reads यथाह for तथाह.

‘सीमायामविषह्यायां स्वयं राजैव धर्मवित् ।
प्रदिशेद्भूमिमेकेषां उपकारादिति स्थितिः ’ * ॥

(म. स्मृ. ८. २६५.)

इति । अविषह्यायां ज्ञातृज्ञापकगून्थायामित्यर्थः । ऋणा-
दिनिर्णयवत् सीमानिर्णयो नावेदनानन्तरमेव कार्यः । किन्तु
प्रकाशितेषु सेत्वादिषु । तदाह स एव—

‘सीमां प्रति समुत्पन्ने विवादे ग्रामयोर्द्वयोः ।
ज्येष्ठे मासे नयेत् सीमां सप्रकाशेषु सेतुषु ’† ॥

(म. स्मृ. ८. २४५.)

इति । ग्रामग्रहणं नगरादेरप्युपलक्षणार्थम् । अतएव
कात्यायनः—

* धर्मवित् पक्षपातरहितो राजा ग्रामद्वयमध्यवर्तिनीं विवादविषयां
भूमिं येषामेव ग्रामवासिनां उपकारातिशयो भवति तद्व्यतिरेकेण च
न निर्वाहः तेषामेव दद्यादिति शास्त्रव्यवस्था इत्यभिप्रायः ।

† द्वयोर्ग्रामयोः मर्यादां प्रति विप्रतिपत्तौ उत्पन्नायां ज्येष्ठे मासि
ग्रीष्मरवितापसंशुष्कतृणत्वात् प्रकटीभूतेषु सीमालिङ्गेषु राजा सीमां
निश्चिनूयात् । यस्मिन् देशे ज्येष्ठमासि पर्जन्यबाहुल्येन सेत्वादीनां न
सम्यक् ज्ञानं भवितुं शक्यं तत्र वैशाखेऽपि कार्यम् । सर्वथा सेत्वादीनां
स्पष्टतया ज्ञानं यस्मिन् काले भवति तत्रैव सीमानिर्णयः कर्तव्य इत्य-
पेक्षितम् । न ज्येष्ठादिमासापेक्षा इत्यलं पल्लवितेन ।

१. C. wrongly reads प्रविरोद्भूमिमेकेषां for प्रदिशेद्भूमिमेकेषां. २. C. reads
प्रविषह्यायां for अविषह्यायां. ३. ‘ज्ञापकागून्था’ for ज्ञापकगून्था°. ४. C.
reads सम्यगावेदना° for आवेदना°. ५. D. reads ज्येष्ठे for ज्येष्ठे.

‘सीमान्तवासिसामन्तैः कुर्यात् क्षेत्रादिनिर्णयम् ।

ग्रामसीमादिषु तथा तद्वन्नगर-देशयोः’ ॥

इति । यदा रागलोभादिवशात् सीमासाक्षिणो निर्णयं न कुर्युः तदा दण्डनीया इत्याह स एव—

‘बहूनां तु गृहीतानां न सीमानिर्णयं यदि ।

कुर्युर्भयाद्वा लोभाद्वा दाप्यास्तूत्तमसाहसम्’ ॥

इति । एतज्ज्ञानविषयम् अज्ञानविषये तु नारदः ।

‘अथचेदनृतं ब्रूयुः सामन्ताः सीमानिर्णये ।

सर्वे पृथक् पृथक् दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम्’ ॥ (७)

सामन्तात्परतो ये स्युस्तत्संसक्ता मृषोदितैः ।

संसक्तसक्तसक्तास्तु विनेयाः पूर्वसाहसम् ॥ (८)

मौलवृद्धादयस्त्वन्ये दण्डं दाप्याः पृथक् पृथक् ।

विनेयाः प्रथमेनैव साहसेन व्यवस्थिताः’ ॥ (९)

(ना. स्मृ. ११. ७-९.)

इति । साक्षिणां मिथो वैमर्त्याभिधाने दण्डमाह कात्यायनः—

‘कीर्तिते यदि भेदः स्याद्दण्ड्यास्तूत्तमसाहसम्’ ॥

इति । सीमाचङ्क्रमणकर्तृणामपि दण्डमाह स एव—

१. B. C. and D. read सामन्तभावे for सीमान्तवासि°. २. C. wrongly reads स्वर्णयं for सीमानिर्णयं. ३. B. and C. omit तु. ४. The text of Nârada and C. read तद्विनिश्चये for सीमानिर्णये. ५. B. C. and D. read मृषोदिते for मृषोदितैः. ६. The text of Nârada and B. read गण° for मौल°. ७. B. reads दण्डगत्या for दण्डं दाप्याः while the text of Nârada दण्डं दद्युः for दण्डं दाप्याः. ८. The text of Nârada and D. read साहसिनानृते स्थिताः for साहसेन व्यवस्थिताः. ९. C. reads साक्षिणो for साक्षिणां. १०. B. and C. read वैमर्त्येनाभिधाने for वैमर्त्याभिधाने. ११. B. and C. read कारिते for कीर्तिते.

‘ यथोक्तेन नयन्तस्ते पूयन्ते सत्यसाक्षिणः ।

विपरीतं नयन्तस्तु दाप्यास्तु द्विशतं दमम्’ ॥

इति । आज्ञानादनृतवचने साक्ष्यादीन् दण्डयित्वा पुन-
र्विचारः प्रवर्तयितव्यः । तथा च कात्यायनः—

‘ अज्ञानोक्तान् दण्डयित्वा पुनः सीमां विचारयेत् ।

त्यक्त्वा दुष्टास्तु सामन्तानन्यन्मौलादिभिः सह ॥

संमील्य कारयेत् सीमामिव धर्मविदो विदुः’ ॥

इति । नद्युत्सृष्टक्षेत्रविषये निर्णयमाह बृहस्पतिः—

‘ अन्यग्रामात्समाहृत्य दत्तान्यस्य यदा मही ।

महानद्या ऽथवा राज्ञा कथं तत्र विचारणा ? ॥

नद्योत्सृष्टा राजदत्ता यस्य तस्यैव सा मही ।

अन्यथा न भवेद्भाभो नराणां राजदैवकः ॥

क्षयोदयौ जीवनं च दैव-राजवशान्नृणाम् ।

तस्मात् सर्वेषु कार्येषु तत्कृतं न विचालयेत् ॥

ग्रामयोरुभयोर्यत्र मर्यादा कल्पिता नदी ।

कुरुते दानहरणं भाग्याभाग्यवशान्नृणाम्’ ॥

१. B. reads स्युः for रतुः. २. B. reads अनृतवादिनः and C, अनृत-
वदने for अनृतवचने. ३. B. reads अज्ञानोक्ते and C, अज्ञानोक्तौ for अज्ञा-
नोक्तान्. ४. C. and D. read तस्मात् or अन्यान्. ५. B. originally reads
समीक्ष्य and in margin संग्रीत्या for संमील्य; while विज्ञानेश्वर reads
सम्मिश्य for the same. ६. B. reads नद्याद्युत्सृष्ट° and C. तथाद्युत्सृष्ट for
नद्युत्सृष्ट.° ७. B. in margin and C. read कार्या for कथं. ८. B. and
C. read विचारयेत् for विचालयेत्. ९. C. reads कुरुते तदा for कल्पिता
नदी. १०. C. reads.

दानहरणं न कर्तव्यं भाग्याभाग्यवशं यतः ।

for

कुरुते दानहरणं भाग्या भाग्यवशात् नृणाम् ॥

‘एकत्र कूलपातं तु भुमेरन्यत्र संस्थितिम् ।

नदीतीरे प्रकुरुते तस्य तां न विचालयेत्’ ॥

इति । एतदव्युत्पन्नशस्यतीरविषयम् । उत्पन्नशस्यविषये तु स एवाह—

‘क्षेत्रशस्यं समुल्लङ्घ्य भूमिश्छिन्ना यदा भवेत् ।

नदीस्रोतःप्रवाहेण पूर्वस्वामी लभेच्च ताम्’ ॥

इति । तां सशस्यां भूमिं पूर्वस्वामी यावदुत्पन्नशस्यफल-
प्राप्तिस्तावल्लभेतेत्यर्थः । फलप्राप्तेरुद्धं तु पूर्ववचनविषयसमा-
नता । राजदत्तविषये कचिदपवादमाह स एव—

‘या राजा क्रोध-लोभेन छलान्यायेन वा हता ।

प्रदत्ताऽन्यस्य तुष्टेन न सा सिद्धिमवाप्नुयात्’ ॥

इति । एतच्च स्वत्वहेतुप्रमाणवन्क्षेत्रविषयम् । प्रमाणाऽ-
भावे तु स एवाह—

‘प्रमाणरहितां भूमिं भुञ्जतो यस्य या हता ।

गुणाधिकाय वा दत्ता तस्य तां न विचालयेत्’

इति । गृहादिविषये निर्णयस्तेनैव दर्शितः,—

‘निवेशकालादारभ्य गृहधार्यापणादिकम् ।

येन यावद्यथा भुक्तं तस्य तेन विचालयेत् ॥

१. B. originally reads जलपातं for कूलपातम्. २. B. reads संस्थितम् for संस्थितिम्. ३. B. and C. read अनुत्पन्नं for अव्युत्पन्नं. ४. B. and C. read क्षेत्रं सस्यमुल्लङ्घ्य for क्षेत्रशस्यं समुल्लङ्घ्य. ५. B. and C. read लभेत for लभेच्च. ६. D. reads छलान्यायेन; while B. originally reads छलैरन्यायेन for छलान्यायेन. ७. C. reads अन्यत्र for अन्यस्य. ८. B. omits च. ९. C. reads प्रमाणरहिता भूमिः for प्रमाणरहितां भूमिः. १०. B. and C. read भुञ्जतो for भुञ्जतां. ११. B. originally reads विशेषं, but in margin reads निवेशं. १२. C. reads तेन for तन्.

वातायनं प्रणालीश्च तथा निर्यूहवेदिकाः ।

चतुःशालं स्यन्दनिकां प्राङ्निविष्टां न चालयेत्' ॥

इति । वातायनं गवाक्षः । प्रणाली काष्ठादिमयो जलनिर्गमो-
पायः । निर्यूहो गृहकोणो नागदन्तको वा । वेदिका रथ्यादि-
प्रदेशसंस्कृता उन्नता भूमिः । चतसृणां शालानां समाहारश्चतुः
शालम् । तस्मात्स्यन्दनिका वृष्टिजलनिपातः ।

निवेशकालादूर्ध्वं प्रातिवेश्यानिष्टकारि वातायनादिकं
न कार्यमित्याह कात्यायनः—

‘निवेशसमयादूर्ध्वं नैते योज्याः कदाचन ।

दृष्टिपातं प्रणालीं च न कुर्यात् परवेशमसु’ ॥

इति । दृष्टिपातो गवाक्षः । परवेशमसु परवेशमाभि-
मुख्येन । बृहस्पतिरपि—

‘वर्चःस्थानं वह्निचयं गर्तोच्छिष्टाम्बुसेचनम् ।

अत्यारात् परकुड्यस्य न कर्तव्यं कथंचन’ ॥

इति । अरत्निद्वयमुत्सृज्य कर्तव्यमित्याह कात्यायनः—

‘विण्मूत्रोदकचक्रं च वह्निश्चभ्रनिवेशनम् ।

अरत्निद्वयमुत्सृज्य परकुड्यान्निवेशयेत्’ ॥

इति । अवस्कारादिभिश्चतुष्पथादिकं न रोधयेदित्याह
नारदः—

१. The whole portion from here to वह्निश्चभ्रनिवेशनम् in l. 14 in-
clusive is omitted in A. C, and D. २. C. reads अदवि° for अरत्नि°.

‘† अवस्कर-स्थल-श्वभ्र-भ्रम-स्यन्दनिकादिभिः ।

चतुष्पथ-सुरस्थान-राजमार्गान्न रोधयेत् ’ ॥

(ना. स्मृ. ११. १५.)

इति । बृहस्पतिः—

‘ यान्त्यायान्ति जना येन पशवश्चानिवारिताः ।

तदुच्यते संसरणं न रोद्धव्यं तु केनचित् ’ ॥

इति । यस्तु संसरणे श्वभ्रादिकं करोति तस्य दण्डमाह

स एव—

‘ यस्तत्र संसरे श्वभ्रं वृक्षारोपणमेव वा ।

कामात् पुरीषं कुर्याच्चैतस्य दण्डस्तु माषकः’ ॥

इति । राजमार्गे तु पुरीषकर्तुर्दण्डमाह मनुः—

‘ समुत्सृजेद्राजमार्गे यस्त्वमेध्यमनापदि ।

स द्वौ कार्षापणौ दद्यादमेध्यं चाशु शोधयेत् ॥

† अवस्करो पुरीषाद्यमेध्यम् । स्थलं कौशल्यनिबद्धं स्थानम् ।
श्वभ्रो गर्तः । भ्रमः जलानयनाद्यर्थयोजितनलिकादिः । स्यन्दनिका
पटलप्रान्तः । इत्यादिभिः चतुष्पथादीनि न रोधयेत् इत्यर्थः ।

१. C. स्यन्दनका°. २. B. and C. read राजमार्गे, while the text or Nârada reads रथ्यामार्गान् for राजमार्गान्. ३. C. reads संसरणं for संसरणे. ४. B. reads संकरं and C. संकरश्वभ्रं for संसरे श्वभ्रं. ५. C. reads पुरीषं for पुरीष°. ६. B. reads दण्डाधिक्यम् for दण्डम्.

आपद्रुतोऽथवा वृद्धो गर्भिणी बाल एव वा ।
परिभाषणमर्हन्ति* तच्च शोभ्यमिति स्थितिः' ॥

(म. स्मृ. ९. २८२-२८६.)

इति । अमेध्यादिना तडागादिषु दोषं कुर्वतां दण्डमाह
कात्यायनः—

‘ तडागोद्यान-तीर्थानि योऽमेध्येन विनाशयेत् ।
अमेध्यं शोधयित्वा तु दण्डयेत् पूर्वसाहसम् ॥
दूषयन् सिद्धतीर्थानि स्थापितानि महात्मभिः ।
पुण्यानि पावनीयानि प्राप्नुयात् पूर्वसाहसम् ॥

इति । मर्यादाभेदनादौ दण्डमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ मर्यादायाः प्रभेदे च सीमातिक्रमणे तथा ।
क्षेत्रस्य हरणे दण्डा अधमोत्तम-मध्यमाः ’ ॥

(या. स्मृ. २. १५५.)

इति । अनेकक्षेत्रव्यवच्छेदिका साधारणी भूमर्यादा ।
तस्याः प्रकर्षेण भेदेन सीमानमतिलङ्घ्य कर्षणे क्षेत्रस्य तथा
निन्दितप्रदर्शनेन हरणे यथाक्रमेणाधमोत्तम-मध्यमसाहसा

* परिभाषणं पुनस्त्वयेदृशं कर्म न कर्तव्यमित्याज्ञाकरणम् । एतेन
आपद्रुतादीनां दण्डो न कर्तव्यः इति सूचितं भवति ।

१. C. reads तडागादिवृषकस्य for तडागादिषु दोषं कुर्वतां. २. C. reads दशकोऽन्यानि, for तडागोद्यान°, while B. originally reads तथा कोऽन्यानि, in margin दशकोऽन्यानि, and in correction तत्रका नानि. ३. B. and C. read दूषयेत् for दूषयन्. ४. B. and C. read स्थापितानि for स्थापितानि. ५. B. C. and D. read तु for च. ६. C. reads संगति° for सीमाति°. ७. D. reads °मध्यमम् for ‘मध्यमाः. ८. B. reads भयादिप्रदर्शनेन for तथा निन्दित-प्रदर्शनेन.

दण्डा वेदितव्याः । क्षेत्रग्रहणं गृहारामाद्युपलक्षणार्थम् † ।
अज्ञानात् क्षेत्रादिहरणे अधम एव दण्डो वेदितव्यः । अतः
एव मनुः—

‘गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन् ।

शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादज्ञानाद्विशतो दमः ’ ॥

(म. स्मृ. ८. २६४.)

† गृहारामादिषु याज्ञवल्क्य आह—

‘आरामायतनग्राम-निपानोद्यान-वेश्मसु ।

एष एव विधिर्दृष्टो वर्षाम्बुप्रवहादिषु’ ॥

(या. स्मृ. २. १५४.)

इति । आरामः पुष्प—फलौपचयहेतुभूभागः । आयतनं निवेशनं
पलालादिककुट्टिणाद्यर्थं विभक्तो भूप्रदेशः । ग्रामः प्रसिद्धः । ग्रामग्रहणेन
नगराद्युपलक्ष्यते निपानं पानीयस्थानं चापी—कूपतडागादि । उद्यानं
क्रीडावनम् । वेश्म गृहम् । एतेष्वारामादिष्वयमेव पूर्वोक्तः सामन्त-
साक्ष्यादिलक्षणो विधिर्ज्ञातव्यः । तथा प्रवर्षणोद्भूतजलप्रवाहेषु अनयोर्गृ-
हयोर्मध्येन जलौघः प्रवहति अनयोर्वा इत्येवंप्रकारे विवादे आदिग्रह-
णात् प्रासादादिष्वपि प्राचीन एव विधिर्वेदितव्यः । तथा च कात्या-
यनोऽपि—

‘क्षेत्रं कूप-तडागानां केदाराऽऽरामयोर्गण ।

गृह-प्रासादा-ऽवसथ-नृप-देवगृहेषु च ’ ॥

इति । प्राचीन एव विधिरिति भावः ।

१. U. reads क्षेत्रादि for क्षेत्रादि. २. B. omits अधम एव दण्डो वेदि-
तव्याः; अत एव मनुः. while U. अधम एव मनुः and D. स एवाह for अधम एव
दण्डो वेदितव्यः । अत एव मनुः. ३. B. reads द्विशतोऽयम् and C. द्विशतं दमः.

इति । ये तु बलादपह्नियमाणक्षेत्रादिभूमयस्तेषामुत्तमो
दण्डः प्रयोक्तव्यः । उत्तमसाहसं यथा—

‘वर्धः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाङ्कने ।

तदङ्गच्छेद इत्येको दण्ड उत्तमसाहसः ’ ॥

इति स्मरणात् । यत्तु शङ्ख-लिखिताभ्यां सीमातिक्रमणे
दण्डाधिक्यमुक्तम्—

‘सीमाव्यतिक्रमे त्वष्टसहस्रम्’ ।

इति तत् समग्रसीमातिक्रमविषयम् । सीमासन्धिषूत्पन्न-
वृक्षादिविषये कात्यायनः—

‘सीमामध्ये तु जातानां वृक्षाणां क्षेत्रयोर्द्वयोः ।

फलं पुष्पं च सामान्यं क्षेत्रस्वामिषु निर्दिशेत् ’ ॥

इति । अन्यक्षेत्रे जातवृक्षादिविषये स एव—

‘अन्यक्षेत्रे तु जातानां शाखा यत्रान्यसंस्थिता ।

स्वामिनं तं विजानीयाद्यस्य क्षेत्रे तु संस्थिता’ ॥

इति । परक्षेत्रे प्रार्थनया क्रियमाणसेतु-कूपादिकं क्षेत्रस्वा-
मिना न निषेद्धव्यम् । तदाह याज्ञवल्क्यः—

१. B. C. omit ये तु बलात्. २. B. reads भूमयस्त्वे and °भूमयस्ते for °भूमयस्तेषां. ३. B. C. read उत्तमोपि for उत्तमो. ४. B. reads बलात् for वर्धः. ५. B. reads इत्युक्तं for इत्येको. ६. B. reads सीमातिक्रमे for सीमातिक्रमणे. ७. B. reads अन्वक्षेषु for अन्यक्षेत्रे तु. ८. B. originally reads °संश्रिताः. ९. B. reads तं and C. तत्. १०. B. originally reads संश्रिताः. ११. B. and C. read क्रियमाणं for क्रियमाण°. १२. B. reads नासेद्धव्यं and C. नासंबद्धव्यम् for न निषेद्धव्यम्.

‘न निषेध्योऽल्पबाधस्तु सेतुः कल्याणकारकः ।

परभूमिं हरन् कूपः स्वल्पक्षेत्रो बहुदकः’* ॥

(या. स्मृ. २. १५६.)

इति । यत् स्वल्पबाधकं महोपकारकं क्षेत्रादिकं च भवति तत्क्षेत्रं स्वामिना न निषेद्धव्यम् । यत् पुनर्बहुबाधकं स्वल्पोपकारकं च तन्निषेद्धव्यं भवति । । नारदोऽपि—

‘परक्षेत्रस्य मध्ये तु सेतुर्न प्रतिबध्यते ।

महागुणोऽल्पबाधश्चेद्द्विद्विरिष्टा क्षये सति’ ॥

(ना. स्मृ. १. १. १७.)

इति । सेतुश्च द्विविधः । तथा च स एवाह—

* परकीयां भूमिमपहरन्नपि सेतुर्जलप्रवाहबन्धः क्षेत्रस्वामिना न प्रतिषेध्यः स चेत् ईषत्पीडाकरो बहुपकारकश्च भवति । कूपश्चाल्पक्षेत्रव्यापित्वेन अल्पबाधो बहुदकत्वेन कल्याणकारकश्च अतो बहुदको नैव निवारणीयः । कूपग्रहणं च वार्पा-पुष्करिण्याद्युपलक्षणार्थम् । यदा पुनरसौ समग्रक्षेत्रप्रवर्तिता बहुबाधो नद्यादिसमीपक्षेत्रवर्तितया वा अल्पोपकारकः तदाऽसौ निषेध्य इत्यर्थादुक्तं भवति इति भावः ।

१. D. reads °भूमौ for °भूमिं. २. C. reads यद्यस्य for यत्स्वल्प°. ३. B. and C. read नासेद्धव्यं for न निषेद्धव्यम्. ४. B. and C. read तदासेद्धव्यं for तन्निषेद्धव्यं. ५. C. reads परक्षेत्रे सत्यमध्ये for परक्षेत्रस्य मध्ये तु. ६. B. C. and D. read °दोष° for °बाध° ७. B. in margin read सृष्टि. for वृद्धिः. ८. B. originally क्षयासति and in margin जये सति; while C. जयं सति for क्षये सति.

‘सेतुस्तु द्विविधौ ज्ञेयः खेयो बन्ध्यस्तथैव च ।
तायप्रवर्तनात् खेयो बन्ध्यः स्यात्तन्निवर्तनात्’ ॥

(ना. स्मृ. ११. १८.)

इति । सेत्वादिसंस्कारविषये नारदः—

‘पूर्वप्रवृत्तमुत्सन्नमपृष्ट्वा स्वामिनं तु यः ।
सेतुं प्रवर्तयेत् कश्चिन्न स तत्फलभागभवेत् ॥
मृते तु स्वामिनि पुनस्तद्वश्ये वाऽपि मानवे ।
राजानमामन्व्य ततः प्रकुर्यात् सेतुकर्म तत् ।

(ना. स्मृ. ११. २०—२१.)

इति । क्षेत्रस्वामिनमनभ्युपगम्य तदभावे राजानं वा, से-
त्वादिप्रवर्तने याज्ञवल्क्यः—

‘स्वामिने योऽनिवेद्यैव क्षेत्रे सेतुं प्रवर्तयेत् ।
उत्पन्ने स्वामिनो भोगः तदभावे महीपतेः’ ॥

(या. स्मृ. २. १५७.)

इति । प्रार्थनयार्थदानेन वा लब्धानुज्ञः सन्नेव परक्षेत्रे
सेतुं प्रवर्तयेदित्यस्य तात्पर्यम् । न तु सेतुप्रवर्तकस्य फल-

१. B. originally reads बद्ध while D. reads बध्य; and C. सेध्यः. २. C. wrongly reads तोयो for खेयो. ३. B. C. and D. read बध्यः for बन्ध्यः. ४. B. reads जीर्णत्वादि° for सेत्वादि°. ५. B. and D. read °प्रवृत्ति° for °प्रवृत्त°. ६. C. reads उत्सन्नं and D. उच्छिन्नं. ७. B. and D. read न पृष्ट्वा for अपृष्ट्वा; while C. न कृष्टस्वामिनं for अपृष्ट्वा स्वामिनं. ८. B. C. and D. read कुर्यात् सेतुप्रवर्तनम् for प्रकुर्यात् सेतुकर्म तत्. ९. B. reads अनभ्युपगम्य, and C. उपगम्य for अनभ्युपगम्य. १०. C. reads क्षेत्रसेतुं for क्षेत्रे सेतुं. ११. C. reads बलात्तुज्ञानात्रैव for वा लब्धानुज्ञः सन्नेव. १२. C. reads ननु for न तु. १३. B. reads पालनाकृषिनिषेधे. C. reads पालनाचानिषेधे for फलभाक्त्विनिषेधे.

भाक्त्वनिषेधे तात्पर्यम्* । तस्याप्रसक्तत्वात् । अथ वा दृष्टला-
भफलभोक्तृत्वनिषेधे तात्पर्यमस्तु । कात्यायनोऽपि—

‘ अस्वाम्यनुमतेनैव संस्कारं कुरुते तु यः ।

गृहोद्यान-तडागानां संस्कर्ता लभते न तु ॥

व्ययं स्वामिनि चायाते न निवेद्य नृपे यदि ।

अथावेद्य प्रयुक्तस्तु तद्वतं लभते व्ययम् ’ ॥

इति । क्षेत्रस्वामिपार्श्वे क्षेत्रमिदमहं कर्षामीतीदमद्भोक्तृत्व प-
श्चाद्यो न कर्षति अन्येन वा न कर्षयति तं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः—

‘ फालाहतमपि क्षेत्रं न कुर्याद्यो न कारयेत् ।

सं प्रदाप्यः कृष्टफलं क्षेत्रमन्येन कारयेत् ’ ॥

(या. स्मृ. २. १५८.)

इति । यद्यपि फालाहतं ईषेद्धलेन विदारितं न सम्यग्बी-
जावापार्हं तथाप्येकैष्टक्षेत्रस्य फलं यावद्यत्रोत्पत्त्यैर्हं सामन्तादि-

* विज्ञानेश्वरस्त्वत्र ‘क्षेत्रस्वामिनमनभ्युपगम्य तदभावे राजानं वा
यः परक्षेत्रे सेतुं प्रवर्तयति असौ फलभाङ् न भवति । अपि तु तदुत्पन्न-
फले क्षेत्रस्वामिनो भोगः । तदभावे ‘राज्ञः’ इति व्याचख्यौ ।

१. B. and C. read दृष्टरूपफलभाक्त्वनिषेधे and दृष्टरूपफलभाक् च निषेधे
respectively for दृष्टलाभफलभोक्तृत्वनिषेधे. २. C. reads अनुमतेनैव for अनु-
मतेनैव. ३. B. originally reads स्वयं in margin व्ययं; while C. स्वयं and
some other books वेयं for व्ययं. ४. B. originally reads वा-ऽऽयाते and
in margin राजा वा; while C. राजा तत् for चायाते. ५. B. and C. read
निवेद्यं for निवेद्य. ६. B. reads कर्षिष्यामि for कर्षामि. ७. C. B. read
कृषति for कर्षति. ८. C. omits न. ९. B. C. and D. read यो न कुर्यान्न
कारयेत् for न कुर्याद्यो न कारयेत्. १०. B. and C. read तं प्रदाप्याऽकृष्टशङ्कं;
while D. स प्रदाप्योऽकृष्टशङ्कं for स प्रदाप्यः कृष्टफलं. ११. B. originally and
D. read ईषेद्धलेन for ईषेद्धलेन. १२. B. and C. read सम्यक् for सस्य°. १३.
B. C. read व्याकृष्ट° for व्यकृष्ट°. १४. C. and D. read उत्पत्त्यैर्हं for
उत्पत्त्यैर्हं.

कल्पितं तावदसौ स्वामिने दापनीयः । तच्च क्षेत्रं पूर्वकर्ष-
कादाच्छिद्यान्येन तत्कारयेत् । बृहस्पतिरपि—

‘ क्षेत्रं गृहीत्वा यः कश्चिन्न कुर्यान्नि च कारयेत् ।

स्वामिने स शदं दाप्यो राज्ञे दण्डं च तत्समम् ’ ॥

इति । स्वामिने कियान् शदो देय इत्यपेक्षिते स एवाह—

‘ चिरावसन्ने दशमं कृष्यमाणे तथाऽष्टमम् ।

सुसंस्कृते तु षष्ठं स्यात् परिकल्प्य यथाविधि ’ ॥

इति । चिरावसन्ने चिरकालमकृष्टे क्षेत्रे कर्षामीति स्वी-
कृत्योपेक्षिते यावत्फलमनुपेक्षिते लभ्यते तस्य दशमं भागं
दाप्यः । कृष्यमाणे सुचिरावसन्ने स्वीकृत्योपेक्षिते त्वष्टमं भागं
दाप्यः । सुसंस्कृते क्षेत्रे उपेक्षिते तु षष्ठं भागं दाप्य इत्यर्थः ।
अशक्त-प्रेत-नष्टक्षेत्रविषये नारदः—

‘ अशक्त-प्रेत-नष्टेषु क्षेत्रिकेष्वनिवारितैः ।

क्षेत्रं चेद्विकृषेत् कश्चिदभ्युवीत स तत्फलम् ’ ॥

१. B. and C. read कर्षकादाकृष्य and D. कर्षकादौ विधाय for कर्षकादा-
च्छिद्य. २. B. C. and D. read शतं for शदं. ३. C. reads चिरावलंबने
for चिरावसन्ने. ४. C. reads अकृष्यमाणे for कृष्यमाणे. ५. B. and C.
read सुसंस्कृतेषु for सुसंस्कृते तु. ६. B. reads चिरकालाकुष्टे for चिरका-
लमकृष्टे. ७. B. reads कृष्यामि and C. कृषामि for कर्षामि. ८. C. reads
अनुपेक्षितं for अनुपेक्षिते. ९. C. reads मूल्यद्वारेण before दाप्यः. १०. A. C.
D. omit कृष्यमाणे सुचिरावसन्ने स्वीकृत्योपेक्षिते त्वष्टमं भागं दाप्यः. ११. B.
reads अचिरावसन्ने for सुचिरावसन्ने. १२. C. reads सप्तमं for षष्ठं. १३. B.
reads अशक्त-प्रेतनष्ट-क्षेत्रिक° and C. अशक्तके प्रेते नष्टे क्षेत्रे° for असक्तप्रेत-
नष्टक्षेत्र°. १४. B. and C. read असक्त° for अशक्त°. १५. B. reads क्षेत्रि-
केषु निवारितः while C. क्षेत्रिकेषु निवारितः for क्षेत्रिकेष्वनिवारितः. १६. B.
reads अनर्हति च. and C. अनुवीत स for अभ्युवीत स.

‘कृष्यमाणेषु क्षेत्रेषु क्षेत्रिकः पुनराव्रजेत् ।

खिलोपचारं तत्सर्वं दत्त्वा क्षेत्रमवाप्नुयात्’ ॥

(ना. स्मृ. ११. २१-२२.)

इति । खिलोपचारः खिलमञ्जनार्थो व्ययः । तस्येयत्ताव-
धारणार्थं विचारं तस्याह स एव—

‘संवत्सरेणार्धखिलं खिलं स्याद्वत्सरैस्त्रिभिः ।

पञ्चवर्षावसन्नं तु क्षेत्रं स्यादटवीसमम्’ ॥

(ना. स्मृ. ११. २६.)

इति । यदा पुनः खिलोपचारं स्वामी न ददाति तदाप्याह
कात्यायनः—

‘अशक्तितो न दद्याच्चेत् खिलार्थे यः कृतो व्ययः ।

तदष्टभागहीनं तु कर्षकः फलमाप्नुयात् ॥

वर्षानष्टौ स भोक्ता स्यात्परतः स्वामिने तु तत्’ ।

इति ॥ इति सीमाविवादनिर्णयः समाप्तः ॥

अथ दण्डपारुष्यम् । तत्स्वरूपं नारदेनोक्तम्—

‘परगात्रेष्वभिद्रोहो हस्त-पादाऽऽयुधादिभिः ।

भस्मादिनामुपक्षेपैर्दण्डपारुष्यमुच्यते’ ॥

(ना. स्मृ. १५. ४.)

१. B. reads विकृष्यमाणे क्षेत्रे तु, and C. कृष्यमाणे च क्षेत्रे तु for कृष्यमा-
णेषु क्षेत्रेषु. २. C. reads खिलोपचारतः सर्वं for खिलोपचारं तत्सर्वं. ३. B.
reads खिलतारतम्य; while C. wrongly reads विलवारतस्य for विचारं.
४. C. reads दद्याद्यो for दद्याच्चेत्. ५. C. reads खिलार्थो for खिलार्थे.
६. C. reads तदर्थ° for तदष्ट°; while D. reads तदाष्ट° for तदष्ट°. ७. B.
reads वर्षाण्यष्टौ° for वर्षानष्टौ. ८. B. C. and D. read भस्मादिभिश्चोपपातां
for भस्मारीनामुपक्षेपैः.

इति । *परगात्रेषु स्थावरजङ्गमादेरनेकद्रव्येषु । हस्त-पादा-
युधादिभिरित्यादिग्रहणाद्वादिभिः । द्रोहो हिंसनम् । तथा
भस्मादिभिः भस्म-रजः-पङ्क-पुरीषाद्यैः उपघातः संस्पर्शरूपं
मनोदुःखोत्पादनम् । तदुभयं दण्डपारुष्यम् । तस्य त्रैविध्य-
माह स एव—

‘ तस्यापि दृष्टं त्रैविध्यं हीन-मध्योत्तमक्रमात् ।
अवगूरण-निःशङ्कपातन-क्षतदर्शनैः ॥
हीनमध्योत्तमानां तु द्रव्याणामनतिक्रमात् ।
त्रीण्येव साहसान्याहुस्तत्र कण्टकशोधनम् ’ ॥

(ना. स्मृ. १९. ६-६.)

इति । निःशङ्कपातनं निःशङ्कप्रहरणम् । त्रीण्येव साहसानि
साहसीकृतानि दण्डपारुष्याणीत्यर्थः । दण्डपारुष्ये पञ्च प्रकारा
विधयस्तेनैवोक्ताः—

‘ विधिः पञ्चविधस्तूक्तः एतयोरुभयोरपि ।
पारुष्ये सति संरम्भादुत्पन्ने क्षुब्धयोर्द्वयोः ॥

* दण्ड्यतेऽनेनेति दण्डो देहः तेन यत् पारुष्यं विरुद्धाचरणं जङ्गमा-
देर्द्रव्यस्य तदण्डपारुष्यम् ।

१. B. reads स्थावरजंगमात्मकद्रव्येषु and C. स्थावरजंगमानेकद्रव्येषु for
स्थावरजंगमादेरनेकद्रव्येषु. २. B. reads हस्त-पादायुधैः and C. हस्त-पादायुधः
for हस्त-पादायुधादिभिः. ३. B. reads आदिग्रहणेन for आदिग्रहणात्. ४. D.
reads भस्मभिः for भस्मादिभिः. ५. The text of Narada reads मृदुमध्योत्तमं
for हीनमध्योत्तम°. ६. The text of Narada reads अवगूरण; while C. अव-
स्तरण° for अवगूरण°. ७. B. and C. read निःसंग° for निःशङ्क°. ८. B.
and C. read निःसंगपातनं for निःशङ्कपातन. ९. B. and C. read सहसा-
कृतानि for साहसीकृतानि. १०. B. originally reads क्षुब्धयोः and in mar-
gin क्रुद्धयोः for क्षुब्धयोः; while C. तु द्वयोः for क्षुब्धयोः.

स मान्यते यः क्षमते दण्डभाग्योऽतिवर्तते ।
 पूर्वमाक्षरयेद्यस्तु[†] नियतं स्यात् स दोषभाक् ॥
 पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी पूर्वं तु विनयो गुरुः ।
 द्वयोरापन्नयोस्तुल्यमनुब्रूयाति योऽधिकम् ॥
 स तयोर्दण्डमाप्नोति पूर्वो वा यदि वोत्तरः ।
 पारुष्यदोषावृतयोर्युगपत् संप्रवृत्तयोः ॥
 विशेषश्चेन्न लक्ष्येत विनयः स्यात् समस्तयोः ।
 श्वपाक-षण्ड-पाषण्ड-व्यङ्गेषु बंधिरेषु च ॥
 हस्तिप-व्रात्य-दौसेषु गुर्वाचार्यान्तिकेषु च ।
 मर्यादातिक्रमे सद्यो घात एवाऽनुशासनम् ॥
 यमेव ह्येतिवर्तेत नीचः सन्तं जनं नृषु ।
 स एव विनयं कुर्यान्न तद्विनयभाङ् नृपः ॥

[†] आक्षारणं प्रहरणम् । यः पूर्वमाक्षारयेत् स नियमेन दोषभाग्भवति ।
 नायं नियमः । यदि मया प्रथमं प्रहारो न कृतश्चेत् प्रतिपक्षी मां मारयि-
 ष्यति इति निश्चयेनानुमितं कृत्वा तेन पूर्वमाक्षारणं कृतं चेत् स दोषभा-
 जनं भवितुं नार्ह इति गम्यते ।

१. B. originally and C. read निवर्तते for ऽतिवर्तते. २. C. reads आसा-
 रयेत् आक्षारयेत्. ३. C. reads नियतः for नियतं. ४. C. reads आपतयोः
 for आपन्नयोः. ५. C. reads अनुब्रूयाति for अनुब्रूयाति. ६. B. reads पुनः
 for ऽधिकम्. ७. B. and C. read वेतरः for वोत्तरः. ८. The text of
 Narada reads वृद्धयेन for लक्ष्येत. ९. Text of Narada reads 'मेद्' for
 षण्डं. १०. B. C. read 'वधवृत्तिषु' for 'बन्धिरेषु च'. ११. B. originally and
 Narada text read वारेषु for वःसेषु. १२. B. C. read अंतकेषु; while
 Narada text अन्तिगेषु for अन्तिकेषु. १३. B. reads ह्यतिवर्तेरन्ते; while
 D. व्यातिरेकोरन्ते for ह्यतिवर्तेत नीचः.

मला ह्येते मनुष्याणां धनमेषां मलात्मकम् ।

अतस्तान् घातयेद्वाजा नार्थदण्डेन दण्डयेत्' ॥

(ना. स्मृ. १६. ७-१४.)

इति । यस्तु पश्चात्प्रवृत्तस्यापराधाभावो बृहस्पतिना दर्शितः—

‘ आकृष्टस्तु समाक्रोशन् ताडितः प्रतिताडयन् ।

हत्वाऽपराधिनं चैव नाऽपराधी भवेन्नरः' ॥

इति । योऽपि पश्चात्प्रवृत्तस्य दण्डः कात्यायनेन दर्शितः—

‘ अभीषणेन दण्डेन प्रहरेद्यस्तु मानवः ।

पूर्वं वा पीडितो वाऽथ स दण्डयः परिकीर्तितः' ॥

इति । सोऽपि पूर्वप्रवृत्तदण्डादल्पदण्डार्थः । दण्डपारुष्य-
सन्देहे निर्णयकारणमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ असाक्षिकहते चिह्नैर्युक्तिभिश्चागमेन च ।

द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु कूटचिह्नकृतो भयात्' ॥

(या. स्मृ. २. २१२.)

इति । यदा कश्चिद्रहस्येनेनाहं ताडितः इति राज्ञे निवे-
दयति तदा चिह्नैस्तद्वात्रगतैश्चमादिभिः कारणप्रयोजनप-

१. The text of Narada reads मनुष्येषु for मनुष्याणां. २. Narada text reads अपि for अतः. ३. C. reads एतत् for पश्चात्. ४. B. reads 'प्रवृत्त-
स्यापराभवा, and C. 'प्रवृत्तस्य पराभवो for 'प्रवृत्तस्यापराधाभावो. ५. C.
wrongly reads मापराध्यो for नापराधी. ६. B. and C. omit- योऽपि पश्चात्प्र-
वृत्तस्य दण्डः कात्यायनेन दर्शितः—

‘ अभीषणेन दण्डेन प्रहरेद्यस्तु मानवः ।

पूर्वं वा पीडितो वाथ स दण्डयः परिकीर्तितः' ॥

७. B. originally reads 'संदेहनिर्णयकरणं for संदेहं निर्णयकारणम्.
८. C. wrongly reads 'राजे for 'हते. ९. B. reads 'गतैः for 'गतं.
B. reads 'चिह्नैः for 'श्रमादिभिः; while C. wrongly reads 'गते
श्रियमभि कारण्यं for 'गतश्रमादिभिः कारणं.

र्यालोचनरूपाभिर्युक्तिभिः आगमेन जनप्रवादेन च शब्दा-
द्विग्येन च कूटचिह्नकरणसम्भावनाभयात् परीक्षा कार्येत्यर्थः ।
रौजशासनद्रव्यविशेषेण दण्डविशेषमाह स एव—

‘ भस्म-पङ्क-रजःस्पर्शो दण्डो दशपणः स्मृतः ।
अमेध्य-पार्ष्णि-निष्ठचूतस्पर्शने द्विगुणः स्मृतः ॥
समेष्ट्वेवं परस्त्रीषु द्विगुणस्तूतमेषु च ।
हीनेष्वर्धदमो मोह-मदादिभिरदण्डनम् ’ ॥

(या. स्मृ. २. २१३—२१४.)

इति । अमेध्यशब्देन श्लेष्म-नख-कर्णादिदूषिका-शुक्रोच्छि-
ष्टादिकं गृह्यते * । पुरीषादिस्पर्शो कात्यायनः—

‘ छर्दि-मूत्र-पुरीषाद्यैः पादादौ च चतुर्गुणः ।
षड्गुणः कायमध्ये तु मूर्ध्नि स्वष्टगुणैः स्मृतः ’ ॥

* पार्ष्णिः पादस्य पश्चिमो भागः । निष्ठचूतं मुखानेसारितं जलम् ।
तैः स्पर्शने ततः पूर्वात् दशपणाद्विगुणो विंशतिपणो दण्डो वेदितव्यः ।

१. B. reads 'कारण' for करण°. २. B. reads परीक्षां कारयेत् for परीक्षा कार्या. ३. B. reads साधन° for राजशासन°. ४. C. reads समे and D. न्यूने for भस्म°. ५. D. reads 'देशादि°' for 'निष्ठचूत°'. ६. C. D. read ततः for स्मृतः. ७. C. and D. read समेष्ट्वेव for समेष्ट्वेव°. ८. B. reads. अभ्रुश्लेष्मनखकर्णकेशविड्दूषिकाभुक्तोच्छिष्टादिकं, and C. अप्सु श्लेष्मणः सकर्णानिदूषका भुक्तोच्छिष्टादिकं, for श्लेष्मनखकर्णादिदूषिकाशुक्रोच्छिष्टादिकं. ९. B. reads originally आपाद्यः स चतुर्गुणम् and in margin पादाद्यैश्च चतुर्गुणम् while C. कार्यापाद्यां चतुर्गुणम् for पादादौ च चतुर्गुणः. १०. C. reads 'गुणं स्मृतम्' for 'गुणः स्मृतः'.

इति । आदिशब्देन वसाशुक्रासृङ्मज्जानो गृह्यन्ते † ।
ताडनार्थं हस्तोद्यमने ताडने च दण्डमाह स एव—

‘ उद्धरणे तु हस्तस्य कार्यो द्वादशको दमः ।

स एव द्विगुणः प्रोक्तः पातनेषु स्वजातिषु ’ ॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘ उद्धर्णे हस्तपादे तु दश-विंशतिकौ दमौ ।

परस्परं तु सर्वेषां शस्त्रे मध्यमसाहसः’ ॥

(या. स्मृ. २. २१६.)

इति । हस्ते पादे वा ताडनार्थमुच्यते सति यथाक्रमं दश-
विंशतिपणकौ दमौ । परस्परवर्धार्थं शस्त्रे उच्यते सति सर्वेषां
वर्णानां मध्यमसाहसो दण्ड इत्यर्थः । काष्ठादिभिस्ताडने
स एव—

† एवंभूतः पूर्वोक्तो दण्डः सवर्णविषये द्रष्टव्यः । परभार्यासु चावि-
शेषेण । तथोक्तमेषु स्वापेक्षयाऽधिकश्रुत-वृत्तेषु पूर्वोक्तादशपणात्
विंशतिपणाच्च दण्डात् द्विगुणो दण्डो वेदितव्यः । हीनेषु स्वापेक्षया
न्यूनवृत्त-श्रुतादिषु पूर्वोक्तस्यार्धो दमः पञ्चपणो दशपणश्च वेदितव्यः ।
मोहश्चित्तवैकल्यम् । मदो मद्यपानजन्योऽवस्थाविशेषः । आदिग्रहणात्
ग्रहावेशादिकम् । एतैर्युक्तेन भस्मादिस्पर्शने कृतेऽपि दण्डो न कर्तव्य
इति भावः ।

१. B. reads वसाशुक्रमज्जानो for वसा-शुक्रा-ऽसृङ्-मज्जानो. २. A. and D. omit स एव द्विगुणः प्रोक्तः पातनेषु स्वजातिषु । याज्ञवल्क्योऽपि—
उद्धर्णे हस्तपादे तु दश विंशतिकौ दमौ । ३. B. in margin reads ‘विंश-
तिकः क्रमात्. ४. B. reads शस्त्रमध्यम° for शस्त्रे मध्यम°, and C. शास्ता मध्य-
मसाहसम् for शस्त्रे मध्यमसाहसः. ५. C. reads शुध्यते for उच्यते. ६. B.
C. read अवधार्थं for वधार्थं. ७. B. reads शस्त्र उद्धते; while C. wrongly
reads अर्थशस्त्रे उच्यते for शस्त्रे उच्यते.

‘ शोणितेन विना दुःखं कुर्वन् काष्ठादिभिर्नरः ।

द्वात्रिंशतं पणान् दण्ड्यो द्विगुणं दर्शनेऽसृजः ’ ॥

(या. स्मृ. २. २१८.)

इति । त्वंगादिभेदे दण्डमाह मनुः—

‘ त्वग्भेदकः शतं दण्ड्यो लोहितस्य च दर्शकः ।

मांसच्छेदे शतं निष्कान् प्रवास्यस्त्वस्थिभेदकः* ॥

(म. स्मृ. ८. २८४.)

इति । पदाद्याकर्षणादौ याज्ञवल्क्यः—

‘ पाद-केशांशुक-करोल्लुञ्चनेषु पणान् दश ।

पिण्डाकर्षांशुकावेष्टपादाध्यासे† शतं दमः ॥

कर-पाद-दत्तो भङ्गे छेदने कर्ण-नासयोः ।

मध्यो दण्डो व्रणोद्वेदे मृतकल्पहते तथा ॥

* चर्ममात्रभेदकर्ता समानजातिः । न तु शूद्रः । ब्राह्मणस्य दण्डलाघ-
वम् । पणशतं दण्ड्यः । एवमेव रक्तोत्पादकोऽपि शतमेव । मांसभेदी
षणिष्कान् दण्ड्यः । अस्थिभेदकस्तु देशान्निर्वास्यः । एतत्सर्वं समान-
जातीयानामेव ।

† पीडा च कर्षश्च अंशुकावेष्टश्च पादाध्यासश्च पीडाकर्षांशुकावेष्ट-
पादाध्यासम् । तस्मिन् समुच्चिते सति शतं दण्ड्यः इति व्याख्येयम् ।

१. B. and C. read पणं for पणान्. २. C. reads अंगादि° for त्वंगादि°. ३. B. C. omit दण्डमाह. ४. B. reads °भेत्ता and C. °भेदः. ५. B. ori-
ginally reads षणिष्कान् and C. स वै निष्कान्; while the text of Manu
reads मांसभेत्ता तु षणिष्कान् for मांसच्छेदे शत निष्कान्. ६. D. °केशादिषु
for °केशांशुक°. ७. B. originally, and C. D. read °कराकर्षणे तु for
°करोल्लुञ्चनेषु. ८. B. in margin, and D. read पीडा° for पिण्डा°. ९. D.
reads °दन्त° for °दत्तो. १०. B. C. read मध्यदण्डो for मध्यो दण्डः.

चेष्टा-भोजनवाग्रोधे नेत्रादिप्रतिभेदने ।

कंधरा-बाहु-सक्थां च भङ्गे मध्यमसाहसः ॥

एकं घृतां बहूनां च यथोक्ताद्विगुणो दमः' ।

(या. स्मृ. २. २१७-२२१.)

इति । अवमत्य केशं गृहीत्वा यो झटित्याकर्षति असौ दशपणं दण्ड्यः स्यात् । यः पुनरंशुकेनावेष्ट्य गाढमापी-
ड्याऽकृष्य पादेन घट्टयति असौ शतपणान् दण्ड्यः । कर-पादद-
न्तानां प्रत्येकं भङ्गे कर्ण-नासिकयोश्च च्छेदने मृतकल्पहते च
मध्यमसाहसो दण्डः § । गमन-भोजन-भाषणनिरोधे नेत्रप्रतिभेदने
ग्रीवा-हस्त-व्रणभङ्गे मध्यमसाहसो दण्डः । मिलित्वैकस्याङ्ग-
भङ्गं कुर्वतां बहूनां एकस्यापराधे यो दण्ड उक्तः तत्र तस्मा-
द्विगुणो दण्डः प्रत्येकं वेदितव्य इत्यर्थः † । कात्यायनोऽपि—

§ अनुबन्धादिना विषयस्य साम्यमत्रापादनीयम् ।

‡ अतिक्रूरत्वात्तेषां प्रातिलोम्यानुलोम्यापराधयोरप्येतस्यैव सवर्णवि-
षयेऽभिहितस्य दण्डजातस्य वाक्पारुष्योक्तक्रमेण हानिं वृद्धिं च
कल्पयेत्—

‘वाक्पारुष्ये य एवोक्तः प्रातिलोम्यानुलोमतः ।

स एव दण्डपारुष्ये दाप्यो राज्ञा यथाक्रमम्' ॥

इति स्मरणात् ।

१. C. reads वेद्याभोजनवातोद्ये for चेष्टा-भोजन-वाग्रोधे २. B. origi-
nally reads कर्ण-नास-स्कंध-बाहु^२ and D. ग्रीवादित्रणभंगे च दण्डो for कंधरा-
बाहु-सक्थां च भङ्गे. and C. कंधराबाहुसक्तां च दण्डो for कंधरा-बाहु-सक्था
च भङ्गे. ३. B. reads पाद-केश-वस्त्र-करणानामन्यतमं for अवमत्य केशं; while
D. wrongly reads मत्स्यं तसं. ४. C. omits यः. ५. B. C. read घट्टयति
for घट्टयति. ६. B. C. read शतपणं for शतपणान्. ७. C. reads °भाषणा-
दिविधे° for °भाषणनिरोधे. ८. B. reads वस्मिन् for एकस्य; while C. यत्किं-
चन for एकस्य.

‘ कर्णोष्ठ-घ्राण-पादादिजिह्वा-नासा-करस्य च ।

छेदने चोत्तमो दण्डो भेदने मध्यमो भृगुः ॥

मनुष्याणां पशूनां च दुःखाय प्रहते सति ।

यथा यथा भवेद्दुःखं दण्डं कुर्यात्तथा तथा ’ ॥

इति । प्रातिलोम्येन प्रहारे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ विप्रपीडाकरं छेद्यमद्भ्यमब्राह्मणस्य तु ।

उद्गूर्णे प्रथमो दण्डः संस्पर्शे तु तदर्धिकः’ ॥

(या. स्मृ. २. २१५.)

इति । ब्राह्मणपीडाकरमब्राह्मणस्य क्षत्रियादेरङ्ग-करचर-
णादिकं छेत्तव्यम् । ब्राह्मणग्रहणमुत्तमवर्णोपलक्षणार्थम्*। अत-
एव मनुः—

‘ येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्चेच्छेष्टमन्त्यजः

छेत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनम्’ ॥

(म. स्मृ. ८. २७९.)

* * तेन क्षत्रिय-वैश्ययोरपि पीडां कुर्वतः शूद्रस्य अङ्ग-छेदनमेव ।
अग्रिममनुवाक्येन द्विजातिमात्रस्यापराधे शूद्रस्य अङ्गच्छेदविधानात्
ब्राह्मणस्य क्षत्रिय-वैश्य-शूद्रापराधे, क्षत्रियस्य वैश्य-शूद्रापराधे, वै-
श्यस्य शूद्रापराधे अयमेव येनाङ्गेन उत्तमवर्णस्य पीडां करोति तदङ्ग-
च्छेदनरूपो दण्डः समान एव । तुल्यन्यायत्वात् इति तात्पर्यम् ।

१. B. and C. read प्रहते for प्रहते. २. B. reads महादुःखं, and C. महादुःखं for भवेद्दुःखं. ३. B. reads प्रातिलोम्यापराधे, and C. प्रातिलो-
म्याप्रकारे for प्रातिलोम्येन प्रहारे. ४. C. reads विप्रपीडाकरच्छेद्यम् for विप्रपी-
डाकरं छेद्यम्. ५. B. and C. read तदर्धिकं for तदर्धिकः; while D. तदर्धिकः.
६. C. omits °आदिकं छेत्तव्यम् । ब्राह्मणग्रहणम्. ७. C. reads अंशेन for अङ्गे-
न. ८. B, C. and D. read °च्छेद्यांसम् for °चेच्छेष्टम्. ९. C. omits तत्.

इति । उद्धूर्णे वधार्थमुच्यते शस्त्रादिके प्रथमसाहसो वेदि-
तव्यः । शूद्रस्य तत्रापि च्छेदनमेव हस्तादेः । तदाह मनुः—

‘ पाणिमुद्यम्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति ।

पादेन प्रहरन् कोपात् पादच्छेदनमर्हति ’ ॥

(म. स्मृ. ८. २८०.)

इति । उद्धरणार्थं शस्त्रादिसंस्पर्शे प्रथमसाहसादर्धदण्डो
वेदितव्यः । भस्मादिस्पर्शने तु पुनः क्षत्रिय-वैश्ययोः प्रातिलो-
म्यापवादिषु द्विगुणो दर्मः । यथाह याज्ञवल्क्यः—

‘ प्रातिलोम्यापवादिषु द्विगुणत्रिगुणादमाः ।

वर्णानामानुलोम्येन तस्मादर्धार्धहानितः’ ।

(या. स्मृ. २. २०७.)

इति वाक्पारुष्योक्तन्यायेन दण्डः कल्पनीयः । का-
त्यायनः—

‘ वाक्पारुष्ये यथैवोक्तः प्रातिलोमानुलोमतः ।

तथैव दण्डपारुष्ये पात्यो दण्डो यथाक्रमम् ’ ॥

इति तत्रापि शूद्रविषये विशेषमाह मनुः—

‘ अवनिष्ठीवतो दर्पात् द्वावोष्ठौ छेदयेन्नृपः ।

अवमूत्रयतो मेढूमैवशर्धयतो गुदम् ॥

१. C. reads च वार्थ for वधार्थ°. २. C. and D. omit the following:—

पादेन प्रहरन्कोपात्पादच्छेदनमर्हति ।

३. B. reads शस्त्रादिदर्शने and C. शस्त्रादिना for शस्त्रादिसंस्पर्शे. ४. C. reads तस्मात् हनिस्पर्शने for भस्मादिस्पर्शने. ५. B. C. read द्विगुणा दमाः for द्विगुणो दमः. ६. B. C. read य एवोक्तः. for यथैवोक्तः. ७. C. reads प्राति° for प्रति°. ८. B. reads स एव for तथैव. while C. त एव for तथैव. ९. B. C. read दान्यो दण्डो for पात्यो दण्डो. १०. B. originally reads अत्रापि; while C. omits this. ११. B. and C. read शूद्रस्य अंगच्छेद एव तदाह for शूद्रविषयेविशेषमाह. १२. D. reads पुरीषकरणे for अवशर्धयतो.

केशेषु गृह्णतो हस्तौ छेदयेदविचारयन् ।

पादयोर्दाढिकायां च ग्रीवायां वृषणेषु च ॥

सहासनमभिप्रेप्सुरुत्कृष्टस्याऽपकृष्टजः ।

कट्यां कृताङ्गो निर्वास्यः स्फिक् च वाऽस्यावेकर्तयेत्* ॥

(म. स्मृ. ८. २८१-२८३.)

इति । अङ्गच्छेदनादौ विशेषमाह कात्यायनः—

‘ देहेन्द्रियविनाशे तु यदा दण्डं प्रकल्पयेत् ।

तदा तुष्टिकरं देयं समुत्थानं च पण्डितैः’ ॥

इति । तुष्टिकरं व्रणतुष्टिकरम् । समुत्थानं व्रणारोपणम् । तन्निमित्तकश्च व्यथो व्रणगुरुत्वानुसारेण पण्डितैरौषधार्थं व्यथार्थं च कल्पितमानं व्रणारोपणं देयम् ।

* अत्रायमभिसन्धिः—ओष्ठच्छेदनादि स्फिचोऽवकर्तनान्तोऽयं दण्डः दर्पेणावमानयत एव । न पुनः प्रमादादिना निष्ठीवनादि कुर्वतः । तथा गृध्राविषय एवाऽयं दण्डः । द्विजानिष्वपि उत्तमवर्णविषयः । तेन ब्राह्मणस्य क्षत्रिय—वैश्यनिष्ठीवने, क्षत्रियस्य वैश्यनिष्ठीवने च नास्य ओष्ठच्छेदनादिरूपस्य दण्डस्य प्रसक्तिरिति भावः । तप्तलोहकृतचिह्नापदेशो निर्वासनीयः । स्फिक् कटिभागस्थितो मांसपिण्डः तं अवकर्तयेत् यथा न म्रियेत तथा छेदयेत् । सर्वमप्यत्रयच्छेदनं यथा मरणप्रयोजकं न भवेत् तथा विधेयमिति निष्कर्षः ।

१. B. reads नासिकायां originally, and नालिकायां, दाढिकायां in margin; while C. reads नालिकायां for नासिकायां. २. C. स्फिकं and D. स्फिचौ for स्फिक्. ३. B. C. and D. read वाऽस्य निकृन्तयेत् for वा स्यावकर्तयेत्. ४. B. C. read यथा for यदा. ५. B. C. read तथा for तदा. ६. C. wrongly reads पुष्टिकरं for तुष्टिकरम्. ७. C. reads व्रणरोपणं for व्रणारोपणं. ८. B. C. read पठ्यार्थं for व्यथार्थं. ९. B. reads कल्पित भावणारोपणं, and C. कल्पितमाज्यारोपणं for कल्पितमानं व्रणारोपणं.

‘ संमुत्थानं व्ययं चासौ दद्यादाव्रणरोपणम् ’ ।

इति तेनैवोक्तत्वात् । बृहस्पतिरपि—

‘ अङ्गावपीडने चैव छेदने पीडने तथा ।

संमुत्थानव्ययं दौप्यः कलहापहतं च यत् ’ ॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘ कलहापहतं देयं दण्डश्च द्विगुणस्तथा ॥

दुःखमुत्पादयेद्यस्तु स संमुत्थानकं व्ययम् ।

दाप्यो दण्डं च यो यस्मिन् कलहे समुदाहतः’ ॥

(या. स्मृ. २. २२१-२२२.)

इति । ग्राम्यपशुपीडायां दण्डमाह विष्णुः—

‘ ग्राम्यपशुघाते कार्षापणं दण्ड्यः । पशुस्वामिने तु
तन्मूल्यं दद्यात् ’ ।

इति । मूल्यदानं तु मृतपशुविषयम् । मरणाभावे तु समु-
त्थानव्ययं दद्यात् । तथा च स एव—

‘ सर्वे च पुरुषपीडाकराः संमुत्थानव्ययं दौप्या ग्राम्य-
पशुपीडाकराश्च ’ ।

१. C. reads संमुत्थान व्ययं for संमुत्थानं व्ययं. २. C. reads चासौ for चासौ. ३. B. and C. read °रोपणात् for °रोपणम्. ४. C. reads अंसावपी-
डने for अङ्गावपीडने. ५. B. C. and D. read भेदने for पीडने. ६. B. reads
संमुत्थानं व्ययं for संमुत्थानव्ययं. ७. B. C. read दाप्यं for दाप्यः. ८. B.
and C. read कलहेऽपहतं for कलहापहतं. ९. B. originally reads समु-
त्थानजं for संमुत्थानकं. १०. B. C. read °पशुभिर्दोहे for °पशुपीडायां.
११. B. C. read °घाती for °घाते. १२. B. in margin reads तदुत्थान°. १३. B. in margin reads दद्युः for दाप्याः.

इति । प्राणिघातनिमित्तको दण्डः क्वचिदशक्यप्रतिकार-
विषये नास्तीत्याह मनुः—

‘ छिन्ननास्ये भग्नयुगे तिर्यक्प्रतिमुखागते ।
अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च ॥
छेदेने चैव यन्त्राणां योक्त्र-रश्म्योस्तथैव च ।
आक्रन्दे चाप्यपैहीति न दण्डं मनुरब्रवीत् * ॥
(म. स्मृ. ८. २९१-२९२.)

इति । शक्यप्रतिकारोपेक्षकस्य दण्डमाह स एव—

‘ यत्रापवर्तते युग्यं वैगुण्यात् प्राजकस्य तु ।
तत्र स्वामी भवेदण्ड्यो हिंसायां द्विशतं दमम् ॥
(म. स्मृ. ८. २९३.)

* नासायां भवं नास्यम् । शरीरावयवत्वाद्यत् । सा चेह बलीवर्द-
नासासम्बन्धिनी रज्जुः । छिन्ननास्यरज्जौ बलीवर्दादिके, भग्ने युगाख्ये
काष्ठे, रथादी भूमिवैषम्यादिना तिरश्चीनं वा गते, तथा चक्रान्तःप्रवि-
ष्टाक्षकाष्ठभङ्गे, यन्त्राणां चर्मबन्धनानां छेदने, योक्त्रस्य पशुग्रीवारज्जोः
रश्मेः प्रहरणस्य च छेदने, अपसरापमरेत्युच्चैः शब्दे सारथ्यादिना कृते
च यानेन प्राणिहिंसा—द्रव्यनाशयोः कृतयोः सारथ्यादेर्दण्डो नास्तीति
मनुराह ।

१. B. in margin and C. read अन्यत्र for अशक्य. २. B. originally
reads छिन्ने नष्टे युगे भग्ने and in margin छिन्ने नास्ये युगे भुमे, C. छिन्ने नस्ये
युगे भग्ने; while D. like B. originally, for छिन्ननास्ये भग्नयुगे. ३. B. C.
and D. read भेदने for छेदने, while C. reads छेदनेनैव गात्राणां for छेदने चैव
यन्त्राणां. ४. C. reads वा for च. ५. B. reads न दण्डयान्; while C. तम-
व्यात् for न दण्डं. ६. B. C. read °प्रतीकारे तूपेक्षकस्य for °प्रतिकारां-
पेक्षकस्य. ७. B. C. read प्राजकस्य for प्राजकस्य.

इति । प्राजकः शकटादिनेता । वैगुण्यं नाम वैकल्यं
वेतनलाघवार्थं स्वाम्यनुमतम् । यत्र समर्थप्राजकदोषेण प्राणि-
हिंसा तत्र न स्वामिनो दण्डः किन्तु प्राजकस्यैवेत्याह स एव—

‘ प्राजकश्चेद्भवेदाप्तः प्राजको दण्डमर्हति ’ ।

(म. स्मृ. ८. २९४.)

इति । आप्तः समर्थ इत्यर्थः । पश्वभिद्रोहे दण्डमाह
याज्ञवल्क्यः—

‘ दुःखे च शोणितोत्पादे शाखाङ्गच्छेदने तथा ।

दण्डः क्षुद्रपशूनां तु द्विपणप्रभृतिः क्रमात् ॥

लिङ्गस्य छेदने मृत्यौ मध्यमो मूल्यमेव च ।

‘ महापशूनामेतेषु स्थानेषु द्विगुणो दमः ’ ॥

(या. स्मृ. २. २२५—२२६.)

इति । क्षुद्रपशूनामजाविप्रभृतीनां दुःखोत्पादने शोणितो-
त्पादने । शाखाशब्देन शृङ्गादिकं लक्ष्यते । अङ्गानि कर-
चरणादीनि । तेषां छेदे वा यथाक्रमं द्विपणप्रभृतिर्दण्डः ।

१. B. C. read प्राजकः for प्राजकः. २. B. and C. read भङ्गः before
वैकल्यं, while in margin B. reads गोवैकल्यं for भङ्गवैकल्यं. ३. B. C.
read प्राजक° for प्राजक°. ४. B. and C. read प्राजकस्य for प्राजकस्य.
५. B. and C. read प्राजकश्चेत् for प्राजकश्चेत्. ६. B. and C. read
प्राजकः for प्राजकः. ७. B. reads दुःखे ताडनेन before दुःखोत्पादने. ८. B.
reads शोणितोत्पादे for शोणितोत्पादने. ९. B. reads छेदने for छेदे
१०. B. and C. read द्विगुण° for द्विपण°.

द्विपण-चतुष्पण-षट्पणा-ऽष्टपणे इत्यादिरूपः । तेषां लिङ्गछेदने मृत्युकरणे वा मध्यमसाहसो दण्डः मूल्यदानं च । महापशूनां गो-गज-वाजिप्रभृतीनामेतेषु स्थानेषु पूर्वोक्तदण्डाद्विगुणदण्डो वेदितव्य इत्यर्थः । कार्षापणशतदण्ड इत्यनुवृत्तौ विष्णुरपि—

‘ पशूनां पुंस्त्वोपघातकारी तथा गजाश्वोष्ट्र-गो-
घातेऽप्येकपादः । मांसविक्रयी च ग्राम्यपशुघाती
च कार्षापणम् । पशुस्वामिनश्च पशुमूल्यं
दद्यात् । आरण्यपशुघाती पञ्चाशतं कार्षा-
पणान् । पक्षिघाती मत्स्यघाती च दश
कार्षापणान् । कीटोपघाती कार्षापणम् ’ ।

इति । कात्यायनोऽपि—

१. B. and C. read अष्टापण^२ for अष्टपण^२. २. B. and C. read इत्येवं-
रूपः for इत्यादिरूपः. ३. B. and C. read मरणे for मृत्युकरणे. ४. B. and
C. substitute च for वा. ५. B. omits °गज°. ६. C. reads °गवादि°
for °वाजि°. ७. B. and C. read पूर्वोक्तादण्डात् for पूर्वोक्तदण्डात्. ८. B.
and C. read कार्षापणशतं दण्ड इति for कार्षापणशतदण्ड इति. ९. B. origi-
nally reads °घातकारी एकपादः and in margin °घातीस्त्वेककरपादः; while
C. °घातिष्वेकपादः for °घातेष्वेकपादः. १०. B. and C. read कार्षापणशतं
दण्डयः for कार्षापणम्. ११. A. and D. omit पशुस्वामिनश्च पशुमूल्यं
दद्यात् । आरण्यपशुघाती पञ्चाशतं कार्षापणान् । पक्षिघाती मत्स्यघाती च दश
कार्षापणान् । कीटोपघाती कार्षापणम् ’ इति । १२. C. omits पशु°. १३. C. omits पञ्चाशतं.

‘ द्विपेणो द्वादशपणो वधे तु मृग-पक्षिणाम् ।
सर्प-मार्जार-नकुल-श्व-सूकरवधे नृणाम् ’ ॥

इति । मनुरपि—

‘ गोकुमारी-देवपशूनाक्षमं वृषभं तथा ।
वाहयन् साहसं पूर्वं प्राप्नुयादुत्तमं वधे* ॥
मनुष्यमारणे क्षिप्रं चौरवत् किल्बिषं भवेत् ।
प्राणभृत्सु महत्स्वर्थं गो-गजोष्ट्र-हर्यादिषु ॥
क्षुद्रकाणां पशूनां तु हिंसायां द्विशतो दमः ।
पञ्चाशत्तु भवेद्वण्डः शुभेषु मृगपक्षिषु ॥

* नास्त्ययं श्लोकः मुद्रितमनुस्मृतिपुस्तकेषु । अस्मत्सङ्ग्रहीत

प्राचीनतमपुस्तके वर्तते । तत्र तु—

‘गां कुमारीं ग्राम्यपशूनुक्षाणं वाजिनं तथा ।
दारयन् साहसं त्वर्थं प्राप्नुयात् घातने समम्’ ॥

इत्येवं पाठो दृश्यते ।

१. B. originally reads त्रिपणो; while C. विपणो. २. C. wrongly reads द्वादशपणो वधे उष्ट्रपक्षिणाम् for वधे तु मृगपक्षिणाम्. ३. B. and C. read यः for गो°. ४. C. reads रक्षिणं, and B. उक्षाणं for अक्षमं. ५. B. and C. read वाहयेत् for वाहयन्. ६. C. reads वधं for वधे. ७. B. C. and D. read महत्पूर्वं for महत्स्वर्थं. ८. B. originally reads °खरादिषु for °हर्यादिषु. ९. B. C. and D. read च for तु. १०. B. reads हिंसने and C. D. read हिंसतो for हिंसायां. ११. B. in margin reads द्वादशो; while C. द्वादशतो and D. द्वाशतो for द्विशतो.

गर्दभाजाविकानां तु दण्डः स्यात्पञ्चमाषिकः ।

माषिकस्तु भवेद्दण्डः श्व-सूकरनिपातने[†] ॥

(म. स्मृ. ८. २९६-२९८.)

इति । राज्ञो दण्डदानवत् स्वामिनः प्रतिरूपकं मूल्यं वा दद्यादित्याह कात्यायनः—

‘ प्रमापणे प्राणभृतां दद्यात् तत्प्रतिरूपकम् ।

तस्यानुरूपं मूल्यं वा दद्यादित्यब्रवीन्मनुः ’ ॥

इति । स्थावरप्राणिपीडाकारिणां दण्डमाह मनुः—

‘ वनस्पतीनां सर्वेषामुपभोगो यथायथा ।

तथातथा दमः कार्यो हिंसायामिति धारणा ’ ॥

(म. स्मृ. ८. २८५.)

† गोकुमारी वत्सतरी, देवपशुः देवोद्देशेनोत्सृष्टा वृषभादयः, अक्षमं अशक्तं वृषभं वाहयन् प्रथमसाहसरूपं दण्डं, वधे तु उत्तमसाहसं प्राप्नुयात् । मनुष्यमारणे प्राजकस्य अनवधानात् यानेन कृते शीघ्रमेव चौर-दण्डोत्तमसाहसं भवेत् । न तु मारणरूपो दण्डः । ‘प्राणभृत्सु महत्स्वार्धम्’ इति स्मरणात् गोगजादिषु महत्सु प्राणिषु मारितेषु उत्तमसाहस्यार्धं पञ्चशतपणो दण्डो भवेत् । क्षुद्रकाणां पशूनां जातितो विशेषापदिष्टे-तरेषां वनचरादीनां वयसा च किशोरादीनां मारणे द्विशतो दण्डः स्यात् । शुभेषु रुरुपृषतादिषु, पक्षिषु च शुक-हंस-सारसादिषु हतेषु पञ्चाश-दण्डो भवेत् । गर्दभ-छागेडकादीनां पुनर्मारणे पञ्चरूप्यमाषकपरिमाणो दण्डः स्यात् । न चात्र हैरण्यमाषग्रहणम् । उत्तरोत्तरलघुदण्डाभिधा-नात् । श्व-सूकरमारणेषु रौप्यमाषपरिमाणो दण्डः भवेत् ।

१. B. C. and D. read च for तु. २. B. C. and D. °माषकः for °माषिकः. ३. B. C. and D. read माषकः for माषिकः. ४. B. reads °विपातने for °निपातने. ५. C. reads प्रमापणं for प्रमापणे. ६. B. origin-ally reads तथा.

इति । फल-पुष्पोपभोगतारतम्यानुरोधेनोत्तम-मध्यमादयो
दण्डाः कल्पनीयाः । तथा च दण्ड्य इत्यनुवृत्तौ विष्णुः—

‘ फलोपभोगद्रुमच्छेदी तूत्तमं साहसम् । पुष्पोपभोगद्रुम-
च्छेदी मध्यमं साहसम् । वल्लीगुल्मलताच्छेदी कार्पा-
पणशतम् । तृणच्छेद्येकम् । सर्वे च तत्स्वामिनां
तदुत्पत्तिम् ’ ।

इति । फल-पुष्पोपभोगद्रुमच्छेदकादयः छिन्नद्रुमस्वामिनां
तदुत्पत्तिं पुनः प्रतिरोपितद्रुमफलदिभोगकालपर्यन्तं दाप्या
इति शेषः । अत्र विशेषमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ प्ररोहिशाखिनां शाखास्कन्धसर्वविदारणे ।

उपजीव्यद्रुमाणां च विंशतेर्द्विगुणो दमः† ॥

† प्ररोहिशाखिनामिति । प्ररोहा अङ्कुराः तद्वन्त्यः शाखाः प्ररोहिण्यः
याः शाखाः छिन्नाः पुनरुप्ताः प्रतिकाण्डं प्ररोहन्ति ता शाखा येषां
वटादीनामिति व्याख्येयम् । यतो मूलशाखाः निर्गच्छन्ति स स्कन्धः ।

१. B. reads दण्ड for दण्ड्य. २. D. reads °योग° for °भोग°. ३. B.
omits °द्रुमच्छेदी; C. omits तु. ४. D. reads °योग°; while C. omits
पुष्पोपभोगद्रुमच्छेदी मध्यमसाहसम् । वल्लीगुल्मलताच्छेदी कार्पापणशतम् ।
तृणच्छेद्येकम् । सर्वे च तत्स्वामिनां तदुत्पत्तिम् इति । फल°. ५. B.
omits °द्रुमच्छेदी. ६. B. omits °गुल्म-लताच्छेदी. ७. एकैकम् for एकम्.
८. reads स्वामिना for स्वामिनाम्. ९. B. reads सर्वे फलो° for फलपुष्पो°. १०.
B. adds तत्स्वामिनां before छिन्नद्रुम°; while C. reads स्वतः स्वामिनां
before छिन्नद्रुम°; and for छिन्नद्रुमस्वामिनां, B. and C. both read
छिन्नद्रुमादिस्वामिनाम्. ११. B. and C. respectively read फलपुष्पोपभो-
गद्रुमोत्पत्तिं and फलपुष्पोपभोगद्रुमादुत्पत्तिं after तदुत्पत्तिं. १२. B. C.
read °द्रुमादि° for °द्रुमफलादि°. १३. B. C. read °पर्व° for °सर्व°. १४.
C. reads विंशतोऽर्धगुणो दमः for विंशतेर्द्विगुणो दमः.

चैत्यश्मशानसीमासु पुण्यस्थाने सुरालये ।

जातव्रुमाणां द्विगुणो दमो वृक्षेऽथ विश्रुते ॥

गुल्म-गुच्छ-क्षुप-लता-प्रेतानौषधि-वीरुधाम् ।

पूर्वस्मृतादर्धदण्डः स्थानेषूक्तेषु कर्तने ' ॥

(या. स्मृ. २. २२७-२२९.)

इति । प्ररोहिशाखिनां वट्यादीनां शाखाच्छेदने स्कन्धच्छेदने च यथाक्रमं विंशतिपणाद्वण्डादारभ्य पूर्वस्मात् पूर्वस्मादुत्तर उत्तरो दण्डो द्विगुणः । विंशतिपण-चत्वारिंशत्पणा-ऽशीतिपणा इत्येवंरूपः । अप्ररोहिशाखिनामाम्रादीनामुपजीव्यव्रुमाणां पूर्वोक्तेषु स्थानेषु चैत्यादिस्थानेषूपन्नानां वृक्षाणां शाखादिच्छेदने अश्वत्थपलाशादीनां शाखादिच्छेदनेऽपि पूर्वोक्ताद्वण्डाद्विगुणो दण्डः । गुल्मा मालत्यादयः । गुच्छाः कुरण्टकादयः । क्षुपाः करवीरादयः । लता द्राक्षाऽतिमुक्तादयः । प्रेतानाः काण्डप्ररोहरोहिताः । औषध्यः फलपाकान्ताः शालिप्रभृतयः । वीरुधो गुडूचिप्रभृतयः । एतेषु स्थानेषु विकर्तने पूर्वोक्ताद्वण्डादर्धदण्डो वेदितव्यः । कुड्याभिधाते गृहे कण्टकादिप्रक्षेपणे च दण्डमाह याज्ञवल्क्यः—

१. B. reads दण्डः स्यादथ, C. दण्डावृत्तोऽथ, D. दण्डो वृक्षेऽथ, and the text of Yājñav. दमो वृक्षे च, for दमो वृक्षेऽथ. २. C. reads औषधीनां च वीरुधाम् for 'प्रेतानौषधि-वीरुधाम्. ३. B. and C. add समूलच्छेदने after स्कन्धच्छेदने च. ४. C. reads आरोहि° for अप्ररोहि°. ५. C. adds तु after आम्नादीनाम्. ६. B. reads विश्रुताश्चस्थ° and C. विच्छिद्यताऽश्चस्थ°. ७. B. and C. omit दण्डः and read द्विगुणः before it. ८. C. reads गुल्मसात-त्यादयः for गुल्मा मालत्यादयः. ९. C. reads प्रणवाः for प्रेतानाः. १०. C. reads 'प्ररोहि°. ११. B. reads एतेषां पूर्वोक्तस्थानेषू for एतेषु स्थानेषु. १२. B. and C. read कुड्याभिधाते for कुड्याभिधाते.

‘ अभिघाते तथा छेदे भेदे कुड्यावपातने ।

पणान् दाप्यः पञ्च दश विंशतिं तद्वच्यं तथा ॥

दुःखोत्पादि गृहे द्रव्यं क्षिपेन् प्राणहरं तथा ।

षोडशाद्यः पणान् दाप्यो द्वितीयो मध्यमं दमम् ॥

(या. स्मृ. २. २२३-२२४.)

इति । मुद्रादिना कुड्यस्याभिघाते विदारणे द्वैधीकरणे
यथाक्रमं पञ्चपणो दशपणो विंशतिपणश्च दण्डः । अवपातने
पुनस्तयो दण्डाः समुच्चिताः । कुड्यसंपादनार्थं धनमपि देयम् ।
परगृहे कण्टकादिप्रक्षेपणे षोडशपणो दण्डः । विषभुजङ्गा-
दिप्रक्षेपणे मध्यमसाहसो दण्ड इत्यर्थः ।

॥ इति दण्डपारुष्यम् ॥

अथ वाक्पारुष्यम् । तस्य लक्षणं नारदेनोक्तम्—

‘ देश-जाति-कुलादीनामाक्रोश-न्यङ्गसंयुतम् ।

यद्वचः प्रतिकूलार्थं वाक्पारुष्यं तदुच्यते ’ ॥

(ना. स्मृ. १९. १.)

इति । कलहप्रिया गौडा इति देशाक्रोशः । अतिलोलुपा
ब्राह्मणा इति जात्याक्रोशः । क्रूरचित्ता वैश्वामित्रा इति कुला-

१. D. reads भेदे छेदे for छेदे भेदे. २. D. reads तद्वचं, C. तद्वचं,
for तद्वच्यं. ३. B. originally reads क्षिप्तं. ४. D. reads पणं for
पणान्. ५. B. C. D. read मध्यसाहसम् for मध्यमं दमम्. ६. C. reads पुनस्तु
यो दण्डः समुचितः for पुनस्तयो दण्डाः समुच्चिताः. ७. C. reads बंधनम् for
धनम्. ८. C. reads च after लक्षणं. ९. B. and C. read क्रूरचित्ता for क्रूर-
चित्ताः. १०. C. reads वैश्वामित्रकुलाक्रोशः for वैश्वामित्रा इति कुलाक्रोशः.

क्रोशः । आक्रोश उच्चैर्भाषणं न्यङ्गमवद्यं तदुभययुक्तं यदु-
द्देशजननार्थं वाक्यं तद्वाक्पारुष्यमित्यर्थः । तस्य त्रैविध्यमाह
स एव—

‘ निष्ठुरा-ऽश्लील-तीव्रस्वात्तदपि त्रिविधं स्मृतम् ।

गौरैवानुक्रमात्तस्य दण्डोऽप्यत्र क्रमादुरुः ॥

साक्षेपं निष्ठुरं ज्ञेयमश्लीलं न्यङ्गसंयुतम् ।

पातनीयैरुपक्रोशैस्तीव्रमाहुर्मनीषिणः’ ॥

(ना. स्मृ. १५. १-३.)

इति । कात्यायनोऽपि—

‘ यस्त्वसत्संज्ञितैरङ्गैः परस्याक्षिपति क्वचित् ।

अमूलैर्वाऽथ मूलैर्वा निष्ठुरा वाक् स्मृता बुधैः ॥

न्यग्भावकरणं वाचा क्रोधात्तु कुरुते यदा ।

वृत्तेर्देश-कुलानां वाऽप्यश्लीला सा बुधैः स्मृता ॥

महापातकयोक्त्री च राग-द्वेषकरी च या ।

जातिभ्रंशकरी वाऽथ तीव्रा सा प्रथिता तु वाक्’ ।

इति । प्रथम-मध्यमोत्तमभेदेन त्रैविध्यमाह बृहस्पतिः—

‘ देश-ग्राम-कुलादीनां क्षेपः पापेन योजनम् ।

इष्टं विना तु प्रथमं वाक्पारुष्यं तदुच्यते ॥

१. B. and C. omit आक्रोश उच्चैर्भाषणं. २. C. reads कर्मवद्यं for न्य-
ङ्गमवद्यं. ३. B. C. and D. omit गौरैवानुक्रमात्तस्य दण्डोऽप्यत्र क्रमादुरुः.
४. C. reads यास्त्वसत्° for यस्त्वसत्°. ५. B. reads परमाक्षिपति for
परस्याक्षिपति. ६. B. C. read अभूतैर्वाथ भूतैर्वा. for अमूलैर्वाथ मूलैर्वा.
७. B. C. read यथा for यदा. ८. C. reads वृत्तेर्देश for वृत्तेर्देश°. ९. C.
reads वा for वाग्. १०. C. reads °भेदैः for °भेदेन. ११. B. and C. read
इष्टं for इष्टं. १२. B. C. and D. read तदुच्यते for तदुच्यते.

भगिनी-मातृसम्बन्धमुपपातकशंसनम् ।

पारुष्यं मध्यमं प्रोक्तं वाचिकं शास्त्रवेदिभिः ॥

अभक्ष्या-ऽपेयकथनं महापातकदूषणम् ।

पारुष्यमुत्तमं प्रोक्तं तीव्रं मर्माभिघटनम् ॥

इति । निष्ठुराक्रोशे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैर्न्यूनाङ्गेन्द्रियरोगिणाम् ।

क्षेपं करोति चेद्दण्ड्यः पणानर्धत्रयोदशान्’ * ॥

(या. स्मृ. २. २०४.)

इति । सत्येनासत्येनान्यथास्तोत्रेण न्यूनाङ्गादीनां तर्जनी-
तर्जनं यः करोति असावर्धाधिकद्वादशपणं §दण्डनीयः । एतत्स-
मेवर्णगुणविषयम् । तथा च बृहस्पतिः—

‘ समजातिगुणानां तु वाक्पारुष्ये परस्परम् ।

विनयोऽभिहितः शास्त्रे पणानर्धत्रयोदश ’ ॥

इति । यत्तु मनुवचनम्—

* निष्ठुराक्रोशे सवर्णविषये दण्डमाह—सत्यासत्येति । न्यूनाङ्गाः
कर-चरणादिविकलाः । न्यूनेन्द्रिया नेत्रश्रोत्रादिरहिताः । रोगिणो
दुश्चर्मप्रभृतयः । तेषां सत्येन असत्येन वाऽन्यथास्तोत्रेण च निन्दार्थया
स्तुत्या । यत्र नेत्रयुगुलहीन एषोऽन्ध इत्युच्यते तत्सत्यम् । यत्र पुनः
चक्षुष्मानेव अन्ध इत्युच्यते तदसत्यम् । यत्र विकृताकृतिरेव दर्शनीय-
स्त्वमसि इत्युच्यते तदन्यथास्तोत्रम् ।

§ विज्ञानेश्वरस्तु—अर्धत्रयोदशानित्यनेन अर्धाधिकत्रयोदशपणान्
दण्डनीय इति वदति । तत्र अर्धसहिताः त्रयोदश इति व्याख्येयम् ।

१. B. reads °सम्बन्धात् for °सम्बन्धं; while C. reads °सम्बन्ध उपपातक°
for °सम्बन्धमुपपातक°. २. B. C. read सवर्ण° for समवर्ण-गुण°. ३. B.
reads पणाः for पणान्.

‘ काणं वाऽप्यथ-वा खञ्जमन्यं वाऽपि तथाविधम् ।
तथ्येनापि ब्रुवन् दाप्यो दण्डं कार्षापणावरम् ’ ॥

(म. स्मृ. ८. २७४.)

इति तदपि दुर्वृत्तविषयम् । मात्राद्याक्षेपकं प्रत्याह मनुः-

‘ मातरं पितरं जायां भ्रातरं श्वशुरं गुरुम् ।

अक्षारयन् शतं दाप्यः पन्थानं वाऽददद्गुरोः ’ ॥

(म. स्मृ. ८. २७५.)

इति । एतच्चापराधिषु मात्रादिषु जायायां वा निरपराधायीं
वेदितव्यम् । स्वस्त्राद्याक्षेपे दण्डमाह बृहस्पतिः--

‘ क्षिपन् स्वस्त्रादिकं दद्यात् पञ्चाशत्पणिकं दमम् ’ ।

इति । प्रातिलोम्यानुलोम्याभ्यामाक्रोशे दण्डमाह मनुः--

‘ शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति ।

वैश्योऽप्यर्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति[†] ॥

पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिशंसने ।

वैश्ये स्यादर्थपञ्चाशत् शूद्रे द्वादशको दमः^१ ॥

(म. स्मृ. ८. २६७-२६८.)

† द्विजस्य चोर इत्याक्षेपरूपं परुषमुक्त्वा क्षत्रियः पणशतं दण्डम-
र्हति । एवं सार्धशतं द्वे वा शते लाघव-गौरवापेक्षया वैश्यः । शूद्रोऽ-
प्येवं ब्राह्मणाक्रोशे ताडनादिरूपं वधमर्हति । एवं ब्राह्मणोऽपि क्षत्रिय-
वैश्य-शूद्राक्रोशे क्रमेण पञ्चाशत् पञ्चविंशतिर्द्वादशपणात्मकं दण्डमर्हति
इति भावः ।

१. D. reads दण्ड^२ for दण्डं. २. C. reads कार्षापणं दश for कार्षापणा-
वरम्. ३. C. reads दुर्वृत्य^३ for दुर्वृत्त^३. ४. Manu text तनयं for श्वशुरं.
५. B. reads चाऽददत् for वाऽददत्. ६. C. reads च for वा. ७. C.
omits निरपराधायीं. ८. B. reads स्वस्त्राद्यधिषेपे and C. स्वस्त्राद्यधिषेपे
for स्वस्त्राद्याक्षेपे. ९. B. C. and D. read ऽप्यर्धशतं द्वेयः for ऽप्यर्धशतं
द्वे वा. १०. B. reads स्याद्वार्ध^४ for स्यादर्थ^४.

इति । बृहस्पतिरपि—

‘ वैश्यस्य क्षत्रियाक्रोशो दण्डनीयः प्रदो भवेत् ।

तदर्थं क्षत्रियो वैश्यं क्षिपन् विनयमर्हति ॥

शूद्राक्रोशो क्षत्रियस्य पञ्चविंशतिको दमः ।

बृहत्त्वे द्विगुणं तत्र शास्त्रविद्विरुदाहृतम् ॥

वैश्यमाक्षारयेन् शूद्रो दाप्यः स्यात् प्रथमं दमम् ।

क्षत्रियं मध्यमं चैव विप्रमुत्तमसाहसम् ’ ॥

इति । बाह्यादिच्छेदन-निष्ठुराभिभाषणे याज्ञवल्क्यः—

‘ बाहु-ग्रीवा-नेत्र-सक्थिनाशो वाचिके दमः ।

शत्यस्तदधिकैः पाद-नासा-कर्ण-करादिषु ॥

अशक्तस्तु वदन्नेवं दण्डनीयः पणान् दश ।

तथा शक्तः प्रतिभुवं दाप्यः क्षेमाय तस्य तु ’ ॥

(या. स्मृ. २. २०८—२०९.)

इति । बाह्यादीनां विनाशो तव बाहु छिनत्नीत्येवं वाचा
प्रतिपादिते प्रत्येकं शतपरिमितो दण्डः । पाद-नासादिषु तु

१. C. and D. omit बृहस्पतिरपि—

वैश्यस्य क्षत्रियाक्रोशो दण्डनीयः प्रदो भवेत् ।

तदर्थं क्षत्रियो वैश्यं क्षिपन्विनयमर्हति ॥

शूद्राक्रोशो क्षत्रियस्य पञ्चविंशतिको दमः ।

२. B. reads वैश्यस्य चैतत् द्विगुणं; while C. बृहत्त्वे द्विगुणं for बृहत्त्वे द्विगुणं तत्र. ३. B. C. read °माक्षारयेत् for °माक्षारयन्. ४. B. adds °विषये after °छेदन. ५. B. originally and C. read चाधिको for वाचिके. ६. C. reads सत्यः for शत्यः. ७. C. and D. read तदधिकः for तदधिकः. ८. B. and C. read बाहुं for बाहु.

वाचिके तदर्धिकेः पञ्चाशत्पणादिको दण्डः । अशक्तस्त्वेवं
वदन् देश-पणान् दण्डनीयः । शक्तः पुनः क्षीणशक्तिं एवं
वदन् शतपणाद्यात्मकं दण्डं दत्त्वा तस्य क्षेमाय प्रतिभुवं
दद्यादित्यर्थः । अश्लीलभाषणे दण्डमाह स एव—

‘ अभिगन्ताऽस्मि भगिनीं मातरं वा तत्रेति च ।

शपन्तं दापयेद्वाजा पञ्चविंशतिकं दमम्’ ॥

(या. स्मृ. २. २०५.)

इति । तीव्राक्रोशे दण्डमाह स एव—

‘ पतनीयकृते क्षेपे^१ दण्डो मध्यमसाहसः ।

उपपातकयुक्ते तु दाप्यः प्रथमसाहसम्’[†] ॥

(या. स्मृ. २. २१०.)

इति । मनुरपि—

‘ पापोपपापवक्तारो महापातकशंसकाः ।

आद्यमध्योत्तमान् दण्डान् दद्व्युस्त्वेते यथाक्रमम्*’ ॥

(म. स्मृ. ८. २६९.)

† तीव्राक्रोशे दण्डमाह—पातित्यहेतुभिर्ब्रह्महत्यादिभिः वर्णिनामा-
क्षेपे कृते मध्यमसाहसं दण्डः । उपपातकसंयुक्ते पुनः—गोघ्नः त्वमसि
इत्येवमादिरूपे क्षेपे प्रथमसाहसं दण्ड्यः ।

* नास्त्ययं श्लोको मुद्रितमनुस्मृतिपुस्तकेषु । अस्मत्संगृहीतगोविन्द-
राजकृतटीकासहिते लिखितपुस्तके दृश्यते । व्याख्यातश्च तेन ॥
[मण्डलिकशोधितेऽस्मिन्ग्रन्थे तु नोपलभ्यते । (R. G. B.)].

१. D. reads तदर्धिकः for तदर्धिकः. २. B. and C. read पञ्चाशत्पणा-
त्मकः; while D. पञ्चाशत्पणाधिकः for पञ्चाशत्पणादिकः. ३. C. reads दशपणं
for दश पणान्. ४. E. C. read ह for च. ५. D. reads शतं प्रदापयेत् for शपन्तं
दापयेत्. ६. D. reads पतनीये कृते for पतनीयकृते. ७. C. reads क्षेत्रे for
क्षेपे. ८. B. and C. read महापापोपवक्तारो for पापोपपापवक्तारो. ९. C.
reads अधो° for आद्य°. १०. B. reads स्ते तु and C. °स्ते ते for °स्त्वेते.

इति । त्रैविद्याद्यधिक्षेपे याज्ञवल्क्यः—

‘ त्रैविद्य-नृप-देवानां क्षेपे उत्तमसाहसः ।

मध्यमो जाति-पूगानां प्रथमो ग्राम-देशयोः’ ॥

(या. स्मृ. २. २११.)

इति । जातयः ब्राह्मणादयः । पूगाः संघाः । शूद्रमधि-
कृत्याहतुर्मनु-नारदौ—

‘ एकजातिर्द्विजातीस्तु वाचा दारुणया क्षिपन् ।

जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदं जघन्यप्रभवो हि सः ॥

मध्यमो जाति-पूगानां प्रथमो ग्राम-देशयोः ।

नामजातिग्रहं चैषामभिद्रोहेण कुर्वतः ॥

निखेयोऽयोमयः शंकुर्ज्वलन्नास्ये दशाङ्गुलः ’ ।

(म. स्मृ. ८. २७०-२७१.)

इति । बृहस्पतिरपि—

‘ धर्मोपदेशं धर्मेण विप्राणामस्य कुर्वतः ।

तप्तमासिञ्चयेत्तैलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः’ ॥

इति । कचिद्वाक्यपारुष्य-दण्डापवादमाह स एव—

‘ सच्छूद्रस्यायमुद्दिष्टो विनयोऽनपराधिनः ।

गुणहीनस्य पारुष्ये ब्राह्मणो नापराध्रुयात्’ ॥

इति ।

॥ इति वाक्यपारुष्यम् ॥

१. B. and C. read °आक्षेपे for °अधिक्षेपे. २. B. originally and D. read दण्ड for क्षेप; while C. दण्डा उत्तमसाहसाः for क्षेप उत्तमसाहसः. ३. C. reads विवरेत् गुणया for वाचा दारुणया. ४. C. reads प्रज्ञत्य° for जघन्य°. ५. B. reads शूलं नाऽस्ये for ज्वलन्नाऽस्ये. ६. B. reads दर्पेण for धर्मेण. ७. D. reads आसेचयत् for आसीचयेत्.

अथ स्तेयम् ।

तल्लक्षणमाह मनुः—

‘ स्यात् साहसं त्वैन्वयवत् प्रसभं कर्म यत् कृतम् ।
निरन्वयं भवेत् स्तेयं हत्वापव्ययते यदि ’ ॥

(म. स्मृ. ८. ३३२.)

इति । अस्यार्थः—द्रव्यरक्षक-राजाध्यक्षादिसमक्षं बला-
वष्टम्भेन यत् परद्रव्यापहारादिकं क्रियते तत् साहसम् ।*
स्तेयं पुनरसमक्षं वञ्चयित्वा यत् परद्रव्यग्रहणं तदिति । यत्तु
राजाध्यक्षादिकमाहृत्य न मयेदमपहनमिति भयान्निहुते
तदपि स्तेयं भवति । अत एव नारदः—

‘ उपायैर्विविधैरेषां छलयित्वाऽपकर्षणम् ।

सुप्त-मत्त-प्रमत्तभ्यः स्तेयमाहुर्मनीषिणः ’ ॥

(ना. स्मृ. १४. १७.)

इति तदपि क्षुद्रमध्योत्तमद्रव्यापेक्षया त्रिविधं । तदाह
स एव—

* सहो बलं तद्भवं साहसमित्युच्यते.

१. C. reads तु त्वयवत् प्रशंसं for त्वैन्वयवत् प्रसभं. २. B. reads
‘ध्यक्षादिसमक्षं for ‘ध्यक्षादिकम्. ३. B. in margin and C. read तुलयित्वा
for छलयित्वा. ४. A, C. and D. omit from स्तेयमाहुर्मनीषिणः to
द्रव्याण्याह हारीतः.

‘तदपि त्रिविधं ज्ञेयं द्रव्यापेक्षं मनीषिभिः ।

‘क्षुद्र-मध्यम-मुख्यानां द्रव्याणामपहारतः’ ॥

(ना. स्मृ. १३. १३.)

इति । क्षुद्र-मध्योत्तमद्रव्याण्याह हारीतः—

मृद्गाण्डा-ऽऽसन-खट्वा-ऽस्थि-तन्तु-चर्म-तृणादि यत् ।

शमीधान्यं कृतान्नं च क्षुद्रं द्रव्यमुदाहृतम् ॥

वासः कौशेयवर्जं तु गोवर्जं पशवस्तथा ।

हिरण्यवर्जं लोहं च मद्य-त्रीहि-यवादिकम् ॥

हिरण्य-रत्न-कौशेय-स्त्री-पुंस-गज-वाजिनः ।

देव-ब्राह्मण-राजां च विज्ञेयं द्रव्यमुत्तमम् ॥

(ना. स्मृ. १४. १४—१६.)

इति । तस्करज्ञानोपायमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ग्राहकैर्गृह्यते चोरो लोप्त्रेणाथ पदेन वा ।

पूर्वकर्मापराधी च तथा चाशुद्धवासकः ॥

अन्येऽपि शङ्कया ग्राह्या जाति-नामादिनिह्वैः ।

द्यूत-स्त्री-पानमक्ताश्च शुष्क-भिन्नमुखस्वराः ॥

परद्रव्य-गृहाणां च प्रच्छका गूढचारिणः ।

निराया व्ययवन्तश्च विनष्टद्रव्यविक्रयाः ॥

(या. स्मृ. २. २६६—२६८.)

१. B. omits द्रव्याणामपहारतः. २. C. reads ‘अद्विष्ट’ for ‘खट्वास्थि’.
 ३. B. reads ‘दाह’; while C. ‘दातु’ for ‘तन्तु’. ४. B. reads तत्समुदा-
 हृतम्. for द्रव्यमुदाहृतम्. ५. B. and C. read मध्यं for मद्य°. ६. B. reads
 यवादि च for यवादिकं ७. B. reads ‘पुंगो’ for ‘पुंस’, while C. ‘पुंयो’
 for पुंस. ८. C. reads लोप्त्रेणा प्रपदेनवा. for लोप्त्रेणाथ पदेन वा. ९. C.
 reads ऽशुद्धवासकः for चाऽशुद्धवासकः. १०. D. reads ‘निह्वै’ for ‘निह्वैः’.
 ११. C. reads गृहाणां for गृहाणाम्.

इति । ग्राहकै राजपुरुषैर्लोप्त्रेणापहतभाजनादिना चौर्य-
चिह्नेन नष्टद्रव्यदेशादारभ्य† चोरपादानुसारेण वा चोरा ग्रही-
तव्याः । पूर्वकर्मापराधी प्राक् प्रख्यातचौर्यः । अगुह्यवासक
अप्रज्ञातस्थानवासी । जातिनिह्वो नाहं गूढ इति । नाम-
निह्वो नाहं डित्थ इति । आदिग्रहणात् स्वदेश-ग्राम-कुला-
द्युपलक्ष्यते । नष्टद्रव्यविक्रयाः भिन्नभाजनजीर्णवस्त्राद्यनिर्जा-
तस्वामिकविक्रयकारिणः । एवंविधलिङ्गैः पुरुषान् गृहीत्वा
चोरा भवन्ति न वा इति सम्यक् परीक्षेत । न तावता स्तेनं
निश्चिनुयात् । तदाह नारदः—

‘ अन्यहस्तात् परिभ्रष्टमकामादुत्थितं भुवि ।
चारेणापि परिक्षितं लोप्त्रं यत्नात् परीक्षयेत् ॥
असत्याः सत्यसंकाशाः सत्याश्चाऽसत्यसन्निभाः ।
दृश्यन्ते विविधा भावाः तस्माद्युक्तं परीक्षणम् ’ ॥
(ना. स्मृ. १२. १०—११.)

इति । तत्स्करोऽपि द्विविधः । तदाह बृहस्पतिः—

‘ प्रकाशाश्चाऽप्रकाशाश्च तस्करा द्विविधाः स्मृताः ।
प्रज्ञा-सामर्थ्य-मायाभिः प्रभिन्नास्ते सहस्रधा ॥

† नाशदिवसादारभ्य चोरपदानुसारेण वेति विज्ञानेश्वरः ।

१. B in margin and C. read “धैर्य” and “धौर्य” respectively for “चौर्य”. २. B, C. omit नष्ट”. ३. B, C. read कुलाद्यपलापो for कुला-
द्युप”. ४. B. and C. read तावन्मात्रेण for तावता स्तेनं. ५. C. reads
प्रकामात् for अकामात्. ६. C. reads लोभ्रं for लोप्त्रं. ७. C. reads यस्मात्
for तस्मात्. ८. C. reads तस्करा अपि विविधाः for तत्स्करोऽपि द्विविधः.
९. C. reads प्रविद्यस्ते for प्रभिन्नास्ते.

नैगमा वैद्य-कितवाः सभ्योत्कोचक-वञ्चकाः ।
 दैवोत्पातविदो भद्राः शिल्पज्ञाः प्रतिरूपकाः ॥
 अक्रियाकारिणश्चैव मध्यस्थाः कूटसाक्षिणः ।
 प्रकाशतस्करा ह्येते तथा कुहकजीविनः' ॥

इति । प्रतिरूपकाः प्रतिरूपकारा इत्यर्थः । तथा च नारदः-

‘प्रकाशवञ्चकास्तत्र कूटमान-तुलाऽश्रिताः ।
 उत्कोचकाः सोपधिकाः कितवाः पण्ययोषितः ॥
 प्रतिरूपकराश्चैव मङ्गलादेशवृत्तयः ।
 इत्येवमादयो ज्ञेयाः प्रकाशास्तस्करा भुवि ’ ॥
 (ना. स्मृ. १६. २-३.)

इति । अप्रकाशतस्कराणां स्वरूपमाह बृहस्पतिः—

‘सन्धिच्छिदः पान्थमुषो द्विचतुष्पदहारिणः ।
 उत्क्षेपकाः सस्यहरा ज्ञेयाः प्रच्छन्नतस्कराः’ ॥

इति । व्यासोऽपि—

‘साधनाद्भान्विता रात्रौ विचरन्त्यविभाविताः ।
 अविज्ञातनिवासाश्च ज्ञेयाः प्रच्छन्नतस्कराः ’ ॥
 उत्क्षेपकः सन्धिभेत्ता पान्थ-उद्गन्थिकादयः ।
 स्त्री-पुंसयोः पशुस्तेयी चोरा नवविधाः स्मृताः’ ॥

इति । उत्क्षेपको धनिनामनवधानमवधार्य तद्धनमुत्कृत्य
 ग्राहकः । सन्धिभेत्ता गृहयोः सन्धौ स्थित्वा तत्रत्यभित्तिभेत्ता ।

१. B. in margin and C. read 'उत्कोचक-वकाः for 'उत्कोचका वञ्चकाः.
 २. B. and C. read 'स्मृताः for 'श्रिताः. ३. B. originally reads मङ्गला-
 and in margin संगता°; while C. आगता दश' for मङ्गलादेशः'. ४. B. C.
 read संविच्छिदः for सन्धिच्छिदः. ५. B. C. read स्त्री-पुंगोश्च° for स्त्री-पुं-
 सयोः. ६. C. reads जनम् for तद्धनम्.

पान्थः यः कान्तारादौ पथिकानां प्रत्यक्षापहारकः । परीधानादि-
ग्रथितं धनं ग्रहीतुं तद्वन्थि मोचयति स उद्वन्थिकः । प्रकाश-
तस्कराणां नैगमादीनां दण्डमाह बृहस्पतिः—

‘ संसर्गचिह्नरूपैश्च विज्ञाता राजपूरुषैः ।
प्रदाप्यापहतं दण्ड्या दमैः शास्त्रप्रचोदितैः ॥
प्रच्छाद्य दोषं व्याभिश्च पुनः संस्कृत्य विक्रयी ।
पण्यं तद्विगुणं दाप्यो वणिग्दण्ड्यश्च तत्समम् ॥
अज्ञातौषधि-मन्त्रस्तु यश्च व्याधेरतत्त्ववित् ।
रोगिभ्योऽर्थं समादत्ते स दण्ड्यश्चोरवद्विषक ॥
कूटाक्षदेविनः क्षुद्रा राजभार्याहराश्च ये ।
गणका वज्रकाश्चैव दण्ड्यास्ते कितवाः स्मृताः ॥
अन्यायवादिनः सभ्यास्तथैवोत्कोचजीविनः ।
विश्वस्तवज्रकाश्चैव निर्वास्याः सर्व एव ते ॥
ज्योतिर्ज्ञानं तथोत्पातमविदित्वा तु ये नृणाम् ।
श्रावयन्त्यर्थलोभेन विनयास्ते प्रयत्नतः ॥
दण्डाजिनादिभिर्युक्तमात्मानं दर्शयन्ति ये ।
हिंसन्तश्छद्मना नृणां वध्यास्ते राजपूरुषैः ॥
अल्पमूल्यं तु संस्कृत्य नयन्ति बहुमूल्यताम् ।
स्त्री-बालकान् वञ्चयन्ति दण्ड्यास्तेऽर्थानुसारतः ॥

१. A. and D. omit पान्थः. २. B. and C. read तद्वन्थिमोचकः for तद्वन्थि मोचयति. ३. C. reads व्याभिद्य for व्याभिश्च. ४. B. C. read वणिग्दण्डं for वणिग्दण्ड्यः. ५. B. reads रोगिभ्यो and C. रोगिभ्यो. ६. B. C. read कूटाक्षदेवितः and D. कूटाक्षदेविनः for कूटाक्षदेविनः. ७. C. reads विश्वस्त-पञ्चकाः for विश्वस्तवज्रकाः. ८. B. reads नययन्ति for श्रावयन्ति. ९. C. wrongly reads व्ययास्ते for वध्यास्ते.

हेम-रत्न-प्रवालाद्यान् कृत्रिमान् कुर्वते तु ये ।
 केतुर्मूल्यं प्रदाप्यास्ते राजा तद्विगुणं दमम् ॥
 मध्यस्था वज्रयन्त्येकं स्नेहलोभादिना यदा ।
 साक्षिणश्चान्यथा ब्रूयुर्दाप्यास्ते द्विगुणं दमम् ' ॥

इति । अप्रकाशतस्कृगणां सन्धिच्छिदादिकानां च दण्डमाह
 स एव —

‘ सन्धिच्छिदकृतां ज्ञान्वा शूलमाग्राहयेत् प्रभुः ।
 तथा पान्थमुखो वृक्षे गलं बध्वाऽवलम्बयेत् ॥
 मनुष्यहारिणो राजा दग्धव्यास्ते कटाग्निना* ।
 गोहर्तुर्नासिकां क्षिप्यात् बध्वा वाग्मसि यजयेत् ॥
 उत्क्षेपकस्तु संदेशैर्भेत्तव्यो राजपुरुषैः ।
 धान्यहर्ता दशगुणं दाप्यः स्याद्विगुणं दमम् ' ॥

इति । ग्रन्थिभेदकस्य दण्डमाह मनुः—

‘ अङ्गुलीग्रन्थिभेदस्य छिदयेत् प्रभवे ग्रहे ।
 द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वधमर्हति† ॥

(म. स्मृ. ९. २७७.)

* कटं तृणं तेन योऽग्निः प्रदीप्यते स कटाग्निः । अपराधिनोऽङ्गं तृणे-
 नावेष्टय तदग्निना प्रज्वाल्य दाहयितव्य इत्यर्थः ।

† वधशब्देनात्र ताडनादिकं ग्राह्यम् । न पुनः प्राणविशोमरूपो
 व्यापारः ।

१. B. reads आरोपयेत् and C. आत्रापयेत् for आग्राहयेत्. २. C. reads
 पान्थमुखे वृक्षे for पान्थमुखो वृक्षे; B. C. read गले for गलं. ३. B. C.
 read तु for ते. ४. B. C. read उत्क्षेपकस्य संदेशः छेत्तव्यो राजपुरुषैः for
 उत्क्षेपकस्तु संदेशैर्भेत्तव्यो राजपुरुषैः ।

इति । अङ्गुलीः तर्जन्यङ्गुष्ठौ । अत एव नारदः—

‘ प्रथमे ग्रन्थिभेदानां अङ्गुल्यङ्गुष्ठयोर्वधः † ।

द्वितीये चैव यच्छ्रेयं तृतीये वधमर्हति ’ ॥

(ना. स्मृ. १८. ३२.)

इति । वन्दिग्राहीदानां दण्डमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ वन्दिग्राहान् तथा ग्राजि-कुञ्जराणां च हारिणः ।

प्रप्लव्य धातकांश्चैव शूलानारोपयेन्नरः’ * ॥

(या. स्मृ. २. २७३.)

इति । अयमङ्गुलिच्छेदनादिप्राणान्तिको दण्ड उत्तमसाह-
सप्राप्तियोः इत्यविषयः ।

† अङ्गुल्यङ्गुष्ठयोः वधः छेदनमित्यर्थः ।

* वन्दिग्राहादीन् बलावटम्भेन धातकांश्च नरान् शूलानारोपयेत् ।
अयं च वधप्रकारोपदेशः—

‘कोष्ठागारा-ऽयुधागार-देवतागारभेदकान् ।

हस्त्यश्च-रथहर्तृश्च हन्यादेवाविचारयन्’ ॥

(म. स्मृ. ९. २८०.)

इति मनुवचनादेवेत्यवगन्तव्यम् । राजसम्बन्धि कोष्ठागार—आयुधा-
गार—देवतागृहस्य बहुधनव्ययसाध्यस्य विनाशकान् हस्त्यश्च-रथस्य
चापहर्तृन् शीघ्रमेव हन्यात् । यत्तु—

‘सङ्क्रम-ध्वजपट्टीनां प्रतिमानां च भेदकः ।

प्रतिकुर्याच्चतुस्तैः पञ्च दद्याच्छतानि च’ ॥ (म. स्मृ. ९. २८५.)

इति मनुनैवीकृतं तत् सङ्क्रम—ध्वजचिह्न-शृङ्गादिभिरुग्रप्रतिमाविनाशक-
विषयम् । तेन पञ्चशतपणान् राज्ञे दण्डं दत्त्वा विनाशितं सर्वं पुनर्नवम्
कर्तव्यमित्यर्थः ।

१. C. reads प्रथमं for प्रथमे. २. The text of Nārada reads तज्जनेन
दण्डं पूर्वस्तु साहस. ३. B. reads घातित for घातकात्

‘ वधः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाङ्कने ।

तदङ्गच्छेद इत्युक्तः दण्ड उत्तमसाहसे ’ ॥

(ना. स्मृ. १२. ३०.)

इति नारदस्मरणात् । क्षुद्र-मध्यमोत्तमद्रव्येषु प्रथम-मध्यमो-
त्तमसाहसरूपदण्डनियमो नारदेन दर्शितः ।

‘ साहसेषु य एवास्ते त्रिषु दण्डो मनीषिभिः ।

स एव दण्डः स्तेयेऽपि द्रव्येषु त्रिष्वनुक्रमात् ’ ॥

(ना. स्मृ. १२. २८.)

इति । जात्यादिभेदेन दण्डतारतम्यमाह मनुः—

‘ अष्टापाद्यं तु शूद्रस्य स्तेये भवति किल्बिषम् ।

षोडशैव तु वैश्यस्य द्वात्रिंशत् क्षत्रियस्य च ॥

ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णं वाऽपि शतं भवेत् ।

द्विगुणा वा चतुःषष्टिस्तद्दोषगुणविद्धि सः ॥

(म. स्मृ. ३३७-३३८.)

धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं वधः ।

शेप्येकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्धनम् ॥

सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च वाससाम् ।

रत्नानां चैव सर्वेषां शतादप्यधिकं वधः ॥

१. B. and C. substitute-

तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसे
for वधः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाङ्कने ।

तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहस इति ।

२. B. C. read य एवास्ते for य एवास्ते. ३. A. C. and D. omit दण्ड°.

४. B. reads अष्टापद्यं; while C. अष्टपाद्यं for अष्टपाद्यं. ५. B. C. read.

तदज्ञानगुणवर्गिनः for तद्दोषगुणविद्धि सः. ६. C. reads °भ्यधिको for °भ्यधिकं.

७. The text of Manu reads तथाधरिममेयानां for रत्नानां चैव सर्वेषां.

८. B. reads °भ्यधिकं for °भ्यधिकं.

पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते ।

शेषे त्वेकादशगुणं मूल्यादण्डं प्रकल्पयेत् ॥

पुरुषाणां कुलीनानां नारीणां च विशेषतः ।

रत्नानां चैव मुख्यानां हरणे वधमर्हति' ॥

(म. स्मृ. ८. ३२०-३२३.)

इति । यस्मिन्नपहारे यो दण्ड उक्तः स शूद्रकर्तृकेऽष्टगुणः, वैश्यकर्तृके षोडशगुणः, क्षत्रियकर्तृके द्वात्रिंशद्गुणः, ब्राह्मण-कर्तृके चतुःषष्टिगुणः शतगुणो वा अष्टाविंशत्युत्तरशतगुणो वा । शेषेषु स्वल्पमूल्येषु मूल्यादेकादशगुणं दण्डं कल्पयेत् । क्षुद्रद्रव्याणां भाषात् न्यूनमूल्यानां मूल्यात् पञ्चगुणो दण्डः । तथा च नारदः—

‘ काष्ठभाण्डतृणादीनां मृण्मयानां तथैव च ।

वेणु-वैणवभाण्डानां तथा स्नाय्वस्थि-चर्मणाम् ॥

शाकानामार्द्रमूलानां हरणे फल-मूलयोः ।

गोरसेक्षुविकाराणां तथा लवण-तेलयोः ॥

पक्वानानां कृतान्नानां मत्स्यानाममिषस्य च ।

सर्वेषामल्पमूल्यानां मूल्यात् पञ्चगुणो दमः' ॥

(ना. स्मृ. १. ८. २२-२४.)

इति । यत्पुनर्मनुनोक्तम्—

१. B. and C. add तस्मिन् before ऽष्टगुणः and add आपादनीय. after अष्टगुणः. २. B. C. read 'अल्प' for 'स्वल्प'. ३. The text of Nārada reads वेतसस्य for तथा स्नायु'. ४. The text of Nārada reads शाक हरिन् for शाकानामार्द्र'. ५. The text of Nārada reads मद्यानाम् for मत्स्यानाम्. ६. A. B. C. and D. read एव मूलानां for अल्पमूल्यानां. ७. B. C. read 'कल्यानां for 'मूल्यानां.

‘सूत्र-कार्पास-किण्वानां गोमयस्य गुडस्य च ।
 दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य तृणस्य च ॥
 वेणु-वैण्वभाण्डानां लवणानां तथैव च ।
 मृन्मथानां च हरणे मृदो भस्मन एव च ॥
 अजानां पक्षिणां चैव तैलस्य च घृतस्य च ।
 मांसस्य मधुनश्चैव यच्चान्यत् पशुसम्भवम् ॥
 अन्येषां चैवमादीनां मद्यानामोदनस्य च ।
 पक्वानानां च सर्वेषां तन्मूल्याद्विगुणो दमः’ ॥

(म. स्मृ. ८. ३२६—३२९.)

इति तदल्पप्रयोजनविषयम् । स्वल्पप्रयोजनद्रव्यापहारे
 पान्यादीनां न दण्ड इत्याह मनुः—

‘द्विजोऽश्वगः क्षीणवृत्तिः द्वाविक्षू द्वे च मूलके ।
 आददानः परक्षेत्रान्न दण्डं दातुमर्हति ॥

(म. स्मृ. ८. ३४१.)

चणक-व्रीहि-गोधूम-यवानां गुह्र-माषयोः ।
 अनिषिद्धैर्ग्रहीतव्यो मुष्टिरेका पयि स्थितैः ॥
 तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षडनश्रता ।
 अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणः’ ॥

इति । महापराधेषुपि ब्राह्मणस्य न बध्दण्ड इत्याह याज्ञ-
 वल्क्यः—

१. B. originally reads भक्तस्य and in margin तक्रस्य. २. The text of Manu reads ‘वैदल’ for ‘वैण्व’. ३. B. originally reads मत्स्यानां; also the text of Manu reads मत्स्यानां. ४. B. reads आद्यानां for मद्यानां. ५. B. C. read अल्प° for स्वल्प°. ६. B. C. read अपहारे विजादीनां and अपहारे खाण्डवा (षाण्डवा) दीनां for अपहारे पान्यादीनां. ७. A. C. and D. read द्वेय for दण्डं. ८. D. reads ग्रहीतव्या for ग्रहीतव्यो.

‘ सचिह्नं ब्राह्मणं कृत्वा स्वराष्ट्रादिप्रवासयेत् ।

महापराधिनमपि ब्राह्मणं नैव घातयेत्’* ॥

(या. स्मृ. २. २७९.)

इति । अपि तु ललाटे चिह्नं कृत्वा स्वदेशान्निर्वासयेत् ।

तथा च मनुः—

‘ गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ।

स्तेये च श्वपदं कार्यं ब्रह्महण्यशिराः पुमान’† ॥

(म. स्मृ. ९. २३७.)

इति । एतच्चाङ्गनादि प्रायश्चित्तमकुर्वतां दण्डोत्तरकालम् न

तु प्रायश्चित्तं चिकीर्षिताम् । तथा च मनुः—

* इदमुत्तरार्धं मुद्रितयाज्ञवल्क्यस्मृतिपुस्तकेषु नोपलभ्यते । मत्सङ्ग-
हीतताडपत्रविलिखितपुस्तके तु वर्तते एव । व्याख्यातं चैतत् विज्ञानेश्वरेण ।
तस्य नासंमतमिति प्रतिभाति । [मुद्रितमिताक्षरायां पुनर्नोपलभ्यते. R.G.B.]

† नाङ्ग्या राज्ञा ललाटे स्युः (म. स्मृ. ९. २४०) इति वक्ष्यमाणत्वात्
ललाटमेवाङ्गनस्थानमवगम्यते । तत्र गुरुपत्नीगमने यावज्जीवम्यायि
तप्तलोहेन ललाटे भगाकृतिं गुरुपत्नीगमनचिह्नं कार्यम् । एवं सुरापाने
कृते पातुर्द्विं सुराध्वजाकारं, सुवर्णापहारे सति अपहर्तुः कुक्कुरपादरूपं
चिह्नं कार्यम् । ब्रह्महण्यशिराः शिरोरहित एव पुमान् कार्यः इति भावः ।

१. B. and C. read अङ्गयित्वा for चिह्नं कृत्वा. २. B. reads निष्का-
मयेत् and C. निष्कासयेत्. ३. C. reads श्वययं for श्वपदं. ४. C. reads
ब्राह्मणस्य शिराः, while D. ब्रह्महण्यशिराः for ब्रह्महण्यशिराः

‘ प्रायश्चित्तं तु कुर्वाणाः सर्वे वर्णा यथोदितम् ।

नाङ्क्या राज्ञा ललाटे स्युः दाप्यास्तूत्तमसाहसम्’ ॥

(म. स्मृ. ९. २४०.)

इति । भक्तावकाशादिदानेन चोरोपकारिणं प्रत्याह
याज्ञवल्क्यः—

‘ भक्ता-ऽवकाशा-ऽग्न्युदक-शस्त्रोपकरणं-व्ययान् ।

दत्त्वा चौरस्य वा हन्तुर्जानतो दम उत्तमः’ ॥

(या. स्मृ. २. २७६.)

इति । कात्यायनोऽपि—

‘ चोराणां भक्तदा ये स्युस्तथाग्न्युदकदायकाः ।

क्रेतारिश्चैव भाण्डानां प्रतिग्राहिणं एव च ॥

समदण्डाः स्मृता ह्येते ये च प्रच्छादयन्ति तान्’ * ।

*अन्नदानादिना चोराणां पोषकाः, तेषां मृतानामग्न्युदकदानादिकर्तारः, तैश्चौर्येणानीतभाण्डानां वस्तूनां क्रेतारः, तेभ्यः प्रतिग्रहगृहीतारः, ये च चोरान् छादयन्ति एते सर्वे समानदण्डाः । चौर्यरूपापराधे साहित्यकारित्वात् समान एव एषामपराधः ।

१. D. reads—

प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः पूर्वं वर्णा यथोदितम् ।

अङ्क्या राज्ञा ललाटे तु दाप्यास्तूत्तमसाहसम् ।

for प्रायश्चित्तं तु कुर्वाणाः सर्वे वर्णा यथोदितम् ।

नाङ्क्या राज्ञा ललाटे स्युर्दाप्यास्तूत्तमसाहसम् ।

२. B. reads अज्ञनावकाशदानेन for भक्ता-ऽवकाशादिदानेन. ३. B. C. add अचोरं after चोरोपकारिणं. ४. C. reads ‘करणं व्ययात् for ‘करणव्ययान्. ५. B. C. and D. read चौरस्य दत्तो for दत्त्वा चौरस्य वा. ६. D. reads जानतो for जानतो. ७. B. C. read तथाग्न्युदकं for तथाग्न्युदकाः. ८. B. reads भेत्तारश्चैव and C. छेत्तारः तत्र. for क्रेतारश्चैव. ९. D. reads प्रतिग्रहणम् for प्रतिग्राहिणः.

इति । चोरोपेक्षिणं प्रत्याह नारदः-

‘ शक्ताश्च य उपेक्षन्ते तेषां तद्दोषभागिनः ।
उत्क्रोशतां जनानां तु हियमाणे धने तथा ॥
श्रुत्वा ये नाभिधावन्ति तेषां तद्दोषभागिनः’[†] ।

(ना. स्मृ. १२. २६-२७.)

इति । चोरादर्शने द्रव्यप्राप्त्युपायमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ धातितेऽपहृते दोषो ग्रामभर्तुरनिर्गते ।
विर्वीतभर्तुस्तु पथि चोरोद्धर्तुरवीतके ॥
स्वसीम्नि दद्याद्ग्रामस्तु पदं वा यत्र गच्छति ।
पञ्चग्रामी बहिः क्रोशाद्ग्राम्यथ वा पुनः’ ॥

(या. स्मृ. २. २७१ २७२.)

इति । अयमर्थः । यदा ग्राममध्येऽपि बधो द्रव्यहरणं वा जायते तदा ग्रामपतरेव चोरोपेक्षा दोषः । तत्परिहारार्थं ग्रामपतिरेव चोरं गृहीत्वा राज्ञे समर्पयेत् । तदशक्तौ धनिने हतं दद्यात् । यदि स्वग्रामाच्चोरपदं निर्गतं न दर्शयति । दर्शने तु तत्पदं यत्र प्रविशति तद्विधयाधिपतिरेव चोरं धनं चार्पयेत् । तथा च नारदः—

† अयं च दोषः शक्तौ सत्यामुपेक्षण एव । नाशक्तस्य दोषः ।

१. B. reads चोरोपेक्षकं, C. चोरोपेक्षणं for चोरोपेक्षिणं. २. C. reads तदाय° for तद्दोष°. ३. B. originally reads धातिते and C. पतिते. ४. C. reads निर्वीत° for विर्वीत°. ५. C. reads ग्रामस्तु for ग्रामस्तु. ६. C. reads यत्र for यत्र. ७. D. reads °ग्रामो for °ग्रामी. ८. B. originally and C. read °कृष्ठा for °क्रोशात्. ९. B. C. read प्राणिबधो धनापहरणं for ऽपि बधो द्रव्यापहरणं. १०. C. reads चोरोपेक्षा° for चोरोपेक्षा°. ११. B. C. add धनं after हतं. १२. C. reads च दर्शयति for न दर्शयति. १३. B. and C. read दर्शिते for दर्शने. १४. B. C. read चार्पयेत् for चार्पयेत्.

‘ गोचरे यस्य मुंष्येत तेन चौरः प्रयत्नतः ।
 ग्राह्यो दाप्योऽथ वा द्रव्यं पदं यदि न निर्गतम् ॥
 निर्गतं पुनरेतस्मान्न चेदन्यत्र याति तत् ।
 सामन्तान्मार्गपालांश्च दिक्पालांश्चैव दापयेत् ॥

(ना. स्मृ. १८. १६—१७.)

इति । विव्रीतेऽ त्वपहारे विव्रीतस्वामिन एव दोषः । यदा त्वध्वन्येव तद् हतं भवति अविव्रीतके वा विव्रीतादन्यक्षेत्रे तदा चोरोद्धर्तुर्मार्गपालस्य दिक्पालस्य चापराधः । यदा पुनर्ग्रामाद्वहिः सीमान्तपर्यन्ते क्षेत्रे दोषो जायते तदा तद्ग्रामवासिन एव दद्याद्यदि सीमो बहिश्चोरपदं न निर्गतम् । निर्गते पुनर्यत्र तत् प्रविशति स एव ग्रामश्चोरार्पणादिकं कुर्यात् । यदा त्वनेकग्राममध्ये क्रांशमात्राद्वहिः प्रदेशे मोषादिकं जायते चोरपदं च जनसम्मर्दाद्भयं तदा पञ्चग्रामी दशग्रामी वा दद्यात् । विकल्पस्तु प्रत्यासत्त्याद्यपेक्षया व्यवस्थितः । यदा दापयितुमशक्तो राजा तदा स्वयं दद्यात् । तथा च गौतमः—

§ विव्रीतं कुशादिना कण्टकादिना चतुर्दिक्षु संवृतः प्रदेशः । तद्विरुद्धोऽविव्रीतः ।

१. B. reads मुंष्येत् for मुंष्येत. २. Text of Narada reads मृग्यो for ग्राह्यो. ३. The text of Narada reads मोषं for द्रव्यं. ४. B. and text of Narada read निर्गते for निर्गतं. ५. The text of Narada reads तु यदा यस्मिन्क्षेत्रेऽन्यत्र न पातयेत् for पुनरेतस्मान्न चेदन्यत्र याति तत्. ६. B. in margin and C. read निव्रीते for विव्रीते. ७. B. in margin and C. read निव्रीता° for विव्रीता°. ८. B. and C. substitute वा for चा. ९. B. originally reads मोषो, while in margin, and C. reads मोक्षा for दोषो. १०. B. C. omit पुनः. ११. C. reads चोरारपणादिकां for चोरार्पणादिकं. १२. B. C. read दोषादिक for मोषादिकं.

‘ चोरहतमवजित्य यथास्थानं गमयेत् । स्वकोशाद्वा
दद्यात्’ ।

इति । स्तेयसंदेहे निर्णयोपायमाह बृद्धमनुः—

‘ यदि तस्मिन् दाप्यमाने भवेन्मोषे तु संशयः ।

मुषितः शपथं दाप्यो बन्धुभिर्वापि साधयेत्’ ॥

इति । चोरवधप्रकारविशेषमाह नारदः—

‘ यांस्तत्र चोरान् गृहीयात्तान् विताड्याभिवन्ध्य च ।

अवकृष्य च सर्वत्र हन्याच्चित्रवधेन+ तु ॥

इति ।

(ना. स्मृ. १२. ३३.)

॥ इति स्तेयप्रकरणम् ॥

अथ साहसम् । तत्स्वरूपं नारदनोक्तम्—

‘ सहसा क्रियते कर्म यत्किञ्चिद्वलदर्पितैः ।

तत्साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते’ ॥

(ना. स्मृ. १४. १.)

इति । ननु साहसं चौर्य-वाग्दण्डपारुष्य-स्त्रीसंग्रहणेभ्यो न
व्यतिरिच्यते । तेषां तदवान्तरविशेषत्वात् । तथा च बृहस्पतिः—

। चित्रवधेन विविधप्रकारेण वधोपायेन । ते च वधप्रकाराः पूर्वं
पृथ्यत्र दर्शिताः ।

१. C. reads यथाख्यातं, B. यथास्थानं for यथास्थानं. २. B. reads नयेत् and C. अपि नृपः for गमयेत्. ३. A. omits स्तेय . ४. B. and C. read विताड्य विवन्ध्य for विताड्याभिवन्ध्य च. ५. B. and C. read अवकृष्य for अवकृष्य. ६. C. reads न त for ननु.

‘ मनुष्यमारणं चौर्यं परदाराभिमर्शनम् ।

पारुष्यमुभयं चैव साहसं तु चतुर्विधम्’ ॥

इति । तत् कथं पृथगस्य व्यवहारपदता? । सत्यम् । तथापि बलदर्पावष्टम्भोपाधितस्तेभ्यो भिद्यते इति दण्डातिरेकार्थं पृथगभिधानम् । मनुष्यमारणरूपस्य साहसस्य तेभ्योऽतिरेकात् तदर्थं वा पृथगभिधानम् । तस्य च त्रैविध्यमाह बारदः—

‘ तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं प्रथमं मध्यमं तथा ।

उत्तमं चेति शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथक् ॥

फल-मूलोदकादीनां क्षेत्रोपकरणस्य च ।

भङ्गाक्षेपावमर्दाद्यैः प्रथमं साहसं स्मृतम् ॥

वासः पश्वन्न-पानानां गृहोपकरणस्य च ।

एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्मृतम् ॥

व्यापादां विषशस्त्राद्यैः परदाराभिमर्शनम् ।

प्राणोपरोधि यच्चान्यदुक्तमुत्तमसाहसम्’ ॥

(ना. स्मृ. १४. ३-६.)

इति । त्रिविधेऽपि साहसे दण्डमाह स एव—

‘ तस्य दण्डः क्रियापेक्षः प्रथमस्य शतावरः ।

मध्यमस्य तु शास्त्रजैर्दृष्टः पञ्चशतावरः ॥

उत्तमं साहसे दण्डः सहस्रावर इष्यते ।

अधः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाङ्गने ॥

तदङ्गच्छेद इत्युक्तां दण्ड उत्तम साहसे’ ।

(ना. स्मृ. १४. ७-९.)

१. B. C. read अयं for तत्. २. B. C. read ‘क्षेपावमर्दाद्यैः’ for ‘क्षेपावमर्दाद्यैः’.

इति । परद्रव्यापहरणरूपे साहसे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ तन्मूल्याद्विगुणो दण्डो निह्वे तु चतुर्गुणः ॥

यः साहसं कारयति स दाप्यो द्विगुणं दमम् ।

यश्चैवमुक्त्वाहं दाता कारयेत्स चतुर्गुणम् ’ ॥

(या. स्मृ. २. २३०—२३१.)

इति । साहसविशेषेषु दण्डमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ अर्घ्याक्रोशातिक्रमकृत् भ्रातृभार्याप्रहारदः ।

संदिष्टस्याप्रदाता च समुद्रगृहभेदकृत् ॥

सामन्तकुलिकादीनामपकारस्य कारकः ।

पञ्चाशत्पणिको दण्ड एषामिति त्रिनिश्चयः ॥

स्वच्छन्दं विधवागामी विक्रुष्टे नाभिधावकः ।

अकारणे च विक्रोष्टा चण्डालश्चोत्तमान स्पृशन् ॥

गूढप्रव्रजितानां च दैवे पित्र्ये च भोजकः ।

अयुक्तं शपथं कुर्वन्नयोग्यो योग्यकर्मकृत् ।

वृषक्षुद्रपशूनां च पुंस्त्वस्य प्रतिघातकृत् ।

*B. reads ‘पहार’. † A. reads द्विगुणं दण्ड for द्विगुणो दण्डो and चतुर्गुणं for चतुर्गुणः respectively. B. substitutes द्विगुणं for द्विगुणो. ‡ For तु B. reads च. § A. substitutes तु for त्व while B. reads only विशेष. ¶ B. C. and D. read स्वच्छन्द. ** A. reads स्पृशन्, B. also the same but corrects as स्पृशन् †† D. reads गूढ. for गूढ

१. B. originally reads अर्धाक्रोशाति and in margin अ. गार्क्षपावि° for अर्घ्याक्रोशाति°. २. B. reads प्रहारकः, C. D. अपहारक. for प्रहारकः. ३. C. reads अपहारस्य कारकः. while D. reads गणद्रव्यस्य कारक. ४. D. reads °पणकः for पणिकः. ५. B. and C. read विक्रुष्टेनाभिधावक. for विक्रुष्टे and D. निक्रुष्टेनाभिधायक. ६. B. in margin reads न, and C. ए for च.

साधारणस्यापलापी दासीगर्भविनाशकृत ॥
 पितृपुत्रस्वसृभ्रातृदम्पत्याचार्यऋत्विजाम् ।
 एषामपतितान्योन्यत्यागी च शतदण्डभाक् ॥

(या. स्मृ. २. २३२—२३७.)

शस्त्रावपाते गर्भस्य पातने चोत्तमो दमः ।
 उत्तमो वाऽधमो वाऽपि पुरुषस्त्रीप्रमापणे ॥
 विप्रदुष्टां स्त्रियं चैव पुरुषस्त्रीमगर्भिणीम् ।
 सेतुभेदकरीं चाप्सु शिलां बद्ध्वा प्रवेशयेत् ॥
 विषाम्निदां पतिगुरुनिजापत्यप्रमापणीम् ।
 विकर्णकरनासौष्ठ्रीं कृत्वा गोभिः प्रमापयेत् ॥
 क्षेत्रवेश्मवनग्रामविवीतखलदाहकाः ।
 राजपत्न्यभिगामी च दग्धव्यास्तु कटाम्निना ' ॥

(या. स्मृ. २. २७७—२७९, २८२.)

इति । अविज्ञातकर्तृके साहसे साहसिकज्ञानोपायमाह
 बृहस्पतिः—

‡‡ A. and B. in margin read °शिष्यका .

§§ D. reads विषाम्निदम्पति° for विषाम्निदां पति .

१. B. originally reads °गर्भस्य पातने for °गर्भविनाशकृत २. A. reads पिता for पितृ°. ३. B. C. D. read शिष्यकाः for ऋत्विजाम् ४. C. reads योगीनां for त्यागी च. ५. B. originally reads मध्यमो, and in margin वाधमो. ६. B. C. read पुरुषस्त्री for पुरुषस्त्रीं. ७. B. originally and C. read प्रवासयेत् for प्रमापयेत्. ८. C. reads निवीतवनदाहकः while D. निवेशनविदाहकाः for विवीतखलदाहकाः. ९. C. and D. read °कर्तृसाहसिके for °कर्तृके साहसे.

‘ हेतः संदृश्यते यत्र घातकस्तु न दृश्यते ।
 पूर्ववैरानुमानेन ज्ञातव्यः स महीभुजा ॥
 प्रतिवेश्यानुवेश्यौ च तस्य मित्रारिवान्धवाः ।
 प्रष्टव्या राजपुरुषैः सामादिभिरुपक्रमैः ॥
 विज्ञेयोऽसाधुसंसर्गाच्चिह्नाद्दृष्टैश्च लक्षणैः ।
 एषोदिता घातकानां तस्कराणां च भावना ’ ॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘ अविज्ञातहेतस्याऽपि कलहं सुतबान्धवाः ।
 प्रष्टव्या योषितश्चास्य परपुंसि रताः पृथक् ॥
 स्त्रीद्रव्यवृत्तिकामो वा केन वार्यं गतः सह ।
 मृत्युदेशसमासन्नं पृच्छेद्वापि जनं शनैः ’ ॥

(या. स्मृ. २. २८०—२८१.)

इति । उक्तज्ञानोपायासंभवे तु कात्यायनः—

‘ विना चिह्नेस्तु यत्कार्यं साहसख्यं प्रवर्तते ।
 शपथैः स विशोध्यः स्यात्सर्ववैदेव्यं विधिः ’ ॥

१. B. originally reads भतः but corrects व्रणः for हतः; C. also the same. २. B. and C. do not insert this Verse. ३. B. and C. read विज्ञेया for विज्ञेयो. ४. B. originally reads चिह्नाद्दृष्टैश्च and corrects चिह्नाद्दृष्टैश्चान्धवाः; and C. चिह्नाद्दृष्टैश्चान्धवाः; while D. चिह्नाद्दृष्टैश्च मानवैः. ५. B. originally reads °हेतस्यास्तु कलहं सुतबान्धव but corrects °हेतस्यास्तु कलहं सुतबान्धवाः, while C. reads बलहम्य तदाभूतः for कलहं सुतबान्धवाः. ६. C. reads नानतायिव्यवाधोपि परस्परप्रसिद्धता. ७. C. reads पृथगितां द्रव्यावृत्तिकामां वा केन वार्यं गतः सनः. ८. B. reads चा. ९. C. reads मृत्युपदेशो समागमनं पृच्छत्यापि जनं शनैः (both ७ and ८ seem incorrect). १०. B. and C. avoid तु. ११. C. reads साहसं संप्रवर्तते and D. साहसः संप्रवर्तते both for साहसाख्यं प्रवर्तते. १२. C. reads अपथः for शपथैः. १३. C. and D. read °बाधेषु for वाधेषु.

इति । साहसिकवधे विशेषमाह व्यासः—

‘ ज्ञात्वा तु घातकं सम्यक्ससहायं सबान्धवम् ।
हन्याच्चित्रवधोपायैरुद्वेजनैकरैर्नृपः ’ ॥

इति । बृहस्पतिरपि—

‘ प्रकाशवधका ये तु तथा चोपांशुघातकाः ।
ज्ञात्वा सम्यग्धनं हत्वा हन्तव्या विविधैर्वधैः ’ ॥

इति । एतद्ब्रह्मक्षत्रियादिविषयम् । तदाह बौधायनः—

‘ क्षत्रियादीनां ब्राह्मणवधे वधः सर्वस्वहरणं च । तेषामेव
तुल्यापकृष्टवधे यथाबलमनुरूपं दण्डं प्रकल्पयेत् ॥

(बौ. स्मृ. १. १०. १८. १९ — २०.)

इति । बहूनामेकघातार्थे प्रवृत्तानां दोषानुरूपदण्डाभिधानार्थमाह कात्यायनः—

‘ एकं चेद्ब्रह्मो हन्युः संरब्धाः पुरुषं नराः ।
मर्मघाती तु यस्तेषां स घातक इति स्मृतः ’ ॥

इति । यो मर्मघातकः स एव वधानुरूपदण्डभागभव-
तीत्यर्थः । तथैव च घातकव्यतिरिक्तानामपि दण्डस्तेनैवोक्तः ।

१. B. and C. read साहसिकं for साहसिकवधे. २. B. originally reads पातकं for घातकं. ३. A. reads उद्वेगजनकैः for उद्वेजनकरैः. ४. B. reads ‘वधकार्येषु and C. ‘बाधका ये तु for ‘वधका ये तु. ५. C. reads ‘दिना ब्राह्मणवधः. ६. C. reads तुल्यः प्रकृष्ट° for तुल्यापकृष्ट°. ७. C. reads ‘रूपं. ८. B. originally reads यथोक्तं दापयेद्दमं and omits स एव वधानुरूपदण्डभाक् भवति इत्यर्थः. ९. B. and C. read वधः परापदंभाक्. १०. A. C. and D. omit च घातकव्यतिरिक्तानामपि दण्डस्तेनैवोक्तः; C. omits also तथा.

आरम्भकृत्सहायश्च तथा धर्मानुदेशकः ।

‘आश्रयः शस्त्रेदाता च भक्तेतदाता विकर्मिणाम् ।

युद्धोपदेशकश्चैव तद्विनाशप्रवर्तकः ॥

उपेक्षाकारकश्चैव दोषवक्तानुमोदकः ।

अनिषेद्धा क्षमो यः स्यात्सर्वे तत्कार्यकारिणः ॥

यथाशक्त्यनुरूपं तु दण्डं तेषां प्रकल्पयेत् ।

इति । अनुरूपं दोषानुरूपम् । मर्महन्तुर्दोषभागित्वं द्वयो-
र्दर्शयति स एव—

‘आरम्भकृत्सहायश्च दोषभाजौ तदर्धतः’ ॥

इति । एवं मार्गानुदेशकानां कालान्तरेऽपि दोषलाघवमू-
ह्यम् । साहससदृशापराधेष्वपि^{१०} दण्डमाह याज्ञवल्क्यः—

‘वसानस्त्रीन् पणान् दण्ड्यो नेजकस्तु परांशुकम् ।

विक्रयावक्रयाधानयाचितेषु पणान् दश’ ॥

(या. स्मृ. २. २३८.)

इति । अवक्रयैः एतावत्कालमुपभोगार्थं वस्त्रं दास्यामि त्वं

१. B.C.D. do not insert आरम्भकृत्सहायश्च तथा धर्मानुदेशकः. २. B. reads originally शस्त्र^० and corrects शस्त्र^०. ३. C. reads भक्ती^० for भक्त^०. ४. D. reads विकर्मणाम्. ५. C. reads शुद्धो^० for युद्धो^०. ६. B. originally reads दण्डादीनां प्रदर्शकः and corrects तद्विनाशप्रवर्तकः. ७. B. reads उपेक्षाकारी शक्तश्च and C. उपेक्षाकारी उक्तश्च. ८. C. reads सद्येतत् for सर्वे सत्. ९. B. reads originally मर्मा^० and corrects मार्गा^० and reads देश-
कारेऽपि omitting कालान्तरे. C. also the same. १०. A. D. read
०राधेऽपि. ११. D. omits अवक्रयः while C. reads अविक्रयः.

मह्यमेतावद्धनं देहीति समयं कृत्वा वस्त्रप्रदानम् नेजकस्य
नियमातिक्रमे दण्डप्राप्त्यर्थं नियममाह मनुः—

‘ शाल्मलीफलके श्लक्ष्णे नैनिज्यात् नेजकः शनैः ।
न च वासांसि वासोभिर्निर्हरेन्न च वासयेत् ’ ॥

(म. स्मृ. ८. ३९६.)

इति । प्रमादान्नाशने नारदः—

‘ मूल्याष्टभागो हीयेत सकृद्द्वैतस्य वाससः ।
द्विः पादस्त्रिस्तृतीयांशश्चतुर्थीतेऽर्धमेव च ॥
अर्धक्षयात्तु परतः पादांशापचयः क्रमात् ।
यावत्क्षीणदशं जीर्णं जीर्णस्यानियमः क्षयः ’ ॥

(ना. स्मृ. ९. ८-९.)

इति । अष्टपणक्रीतस्य सकृद्द्वैतस्य वस्त्रस्य नाशने एकपण-
न्यूनं मूल्यं देयम् । द्विधौतस्य पणद्वयोऽनं त्रिधौतस्य त्रिपणोऽनं
चतुर्थीतस्य पणचतुष्टयम् । ततः परं प्रतिनिर्णेजनमवशिष्टं
मूल्यं शिष्टपादपादापचयेन यावज्जीर्णं देयम् । जीर्णस्य नाशने

१. C. reads विषमातिक्रमे. २. C. and D. read शाल्मले. ३. B. originally and C. and D. read निज्याद्वासांसि नेजकः. ४. B. in correction and C. and D. read साध्या°. ५. D. reads हीयेत for हीयेत, while C. स्तेयेन for the same. ६. A. reads द्विः पादस्त्रिस्त्रिभागस्तु चतुःकृत्वोऽर्धमेव च and D. द्विती-
यांशस्त्रितीयांशश्चतुर्थीतोऽर्धमेव च, while B. originally द्विपादःस्त्रितीयांश्चतुर्थी-
ते तमेव च. ७. D. reads °लुपरमः. ८. C. reads कीर्णं तावत्स्यान्नियतक्षयः
and D. reads the whole line यावत्तु क्षीणसंकीर्णं तावत्स्यान्नियतक्षयः ।
९. D. inserts तेन after अष्टपणक्रीतस्य. १०. D. reads °पणेन न्यूनं. ११. C.
and D. द्विधौतस्य. १२. C. and D. पणद्वयेन. १३. C. and D. त्रिधौतस्य.
१४. C. and D. त्रिपणेन. १५. C. and D. do not insert शिष्ट°.

त्विच्छातो मूल्यदानं कल्पेनीयमित्यर्थः । पितापुत्रविरोधे सा-
क्ष्यादीनां दण्डमाह स एव—

‘ पितापुत्रविरोधे तु साक्षिणस्त्रिपणो दमः ।

अन्तरेण तयोर्यः स्यात्तस्याप्यष्टगुणो दमः ’ ॥

(या. स्मृ. २. २३९.)

इति । पितापुत्रयोः कलहे यः साक्ष्यमङ्गीकरोति न पुनः
कलहं वारयति स पणत्रयं दण्ड्यः । यश्च तयोः सपणे विवादे
पणदाने प्रतिभूर्भवति कलहं वा वर्धयति स तु त्रिपणादष्टगुणं
चतुर्विंशतिपेणं दण्डनीय इत्यर्थः । अन्येष्वपि तत्सदृशा-
पराधेषु दण्डमाह स एव—

तुलाशासनमानानां कूटकृन्नाणकस्य च ।

एभिस्तु व्यवहर्ता यः स दाप्यो दममुत्तमम् ॥

अकूटं कूटकं ब्रूते कूटं यश्चाप्यकूटकम् ।

स नाणकपरीक्षी तु दाप्य उत्तमसाहसम् ॥

भिषङ् मिथ्या चरन् दण्ड्यस्तिर्यक्षु प्रथमं दमम् ।

मानुषे मध्यमं राजपुरुषेषूत्तमं दमम् ॥

अब्रूयं यश्च बध्नाति बद्धं यश्च प्रमुञ्चति ।

अप्राप्तव्यवहारं च स दाप्यो दममुत्तमम् ॥

१. C. and D. read °दानकल्पनं for दानं कल्पनीय°. २. D. reads साक्षिणां,
the text of याज्ञवल्क्य is the same but the plural is not taken by
the commentators. ३. B. reads °पणान्. ४. A. substitutes च for तु.
५. B. reads योऽकूटं for अकूटं and C. यः कूटंकूटकम् for अकूटं कूटकम्.
६. B. and C. read नाणकानां परीक्षासु while C. adds तु after दाप्यः. ७. B.
C. and D. read दाप्य. for दण्ड्यः. ८. B. C. and D. read मानुषेषु
for °पुरुषेषु. ९. D. reads बध्यं for बद्ध. १०. B. reads बध्य.

मानेन तुलया वाऽपि योऽशमष्टमकं हरेत् ।
 दण्डं स दाप्यो द्विशतं वृद्धौ हानौ च कल्पितम् ॥
 भेषजस्नेहलवणगन्धधान्यगुडादिषु ।
 पण्येषु प्रक्षिपन् हीनं पणान् दण्डेयस्तु षोडश ॥
 मृच्चर्ममणिसूत्रायःकाष्ठवल्कलवाससाम् ।
 अजातौ जातिकरणे विक्रेयाष्टगुणो दमः ॥
 समुद्रपरिवर्तं च सारभाण्डं च कृत्रिमम् ।
 आधानं विक्रयं चाऽपि नयतो दण्डकल्पना ॥
 'हीने पणे तु पञ्चाशत् पणे तु शतमुच्यते ।
 द्विपणे द्विशतो दण्डो मूल्यवृद्धौ तु वृद्धिमान् ॥
 संभूय कुर्वतामर्घं सबाधं कारुशिल्पिनाम् ।
 अर्घस्य ज्हासं वृद्धिं वा जानतां दम उत्तमः ॥
 संभूय वणिजा पण्यमनर्घेणोपरुन्धताम् ।
 विक्रीणतां च विहितो दण्ड उत्तमसाहसः ॥
 राजनि स्थाप्यते योऽर्घः प्रत्यहं तेन विक्रयः ।
 क्रयो वा निःस्रवस्तस्माद्वणिजां लाभकृत् स्मृतः ॥
 स्वदेशपण्ये तु शतं वणिग्गृहीत पञ्चकम् ।
 दशकं परदेश्ये तु यः सद्यः क्रयविक्रयी ॥

१. C. substitutes च for स. २. B. reads भेषजं स्नेहलवणं.
 ३. A. B. and C. read दाप्यः for दण्ड्यः. ४. A. and C. substi-
 tute वा for च. ५. A. and text of याज्ञवल्क्य read भिन्ने; the commen-
 tator विज्ञानेश्वर explains भिन्ने ल्यूने. ६. A. reads द्विपणो for द्विपणे and
 B. द्विगुणं for the same. ७. B. reads मूल° for मूल्य while A. substitutes
 च for तु and C. reads बुद्धिमान् for वृद्धिमान्. ८. A. reads जानतो and
 C. जानता. ९. C. reads समाऽर्घेणोपरुन्धताम्. १०. B. originally reads
 निःस्रवः and C. विक्रयः for निःस्रवः. ११. D. reads परदेश्ये.

पण्यस्योपरि संस्थाप्य व्ययं पण्यसमुद्भवम् ।

अर्घोऽनुग्रहकृत्कार्यः क्रेतुर्विक्रेतुरेव च' ॥

(या. स्मृ. २. २४०—२५३.)

इति । तुला तोलनदण्डः । प्रस्थादि परिमाणम् । नाणकं मुद्राचिह्नितं द्रैम्मनिष्कादि । एतेषां कूटकृद्देशप्रसिद्धपरिमाणादन्यथाकृते । न्यूनत्वमाधिक्यं वा द्रम्मादेरव्यवहारिकमुद्रितत्वं वा ताम्रादिगर्भत्वं वा करोति । यश्च त्रपुसीसादिरूपैस्तैर्व्यवहरति तावुभौ प्रत्येकमुत्तमसाहसं दण्डनीयौ । यः पुनर्नाणकपरीक्षकः सम्यगेव कूटमिति ब्रूते असम्यग्वा सम्यगिति सोऽप्युत्तमसाहसं दण्डनीयः । यः पुनर्वैद्यः आयुर्वेदानभिज्ञ एव जीवनार्थं चिकित्साज्ञोऽहमिति तिर्यङ्मनुष्यराजपुरुषेषु चिकित्सां करोति स यथाक्रमं प्रथममध्यमोत्तमसाहसं दण्डनीयः । योऽप्यनपराधिनं राजाज्ञया विना बध्नाति बद्धं तथा विना मुञ्चति व्यवहारार्थमाहूतं अनिर्वृत्तव्यवहारं चोत्सृजति सोऽपि उत्तमसाहसं दण्डनीयः । योऽपि वणिग्ग्रीहिकार्पासादेः पण्यस्याष्टमांशं कूटमानेन कूटतुल्या वाष्पहरति

१. B. originally reads क्रेतुरेव स एव च for क्रेतुर्विक्रेतुरेव च. २. B. and C. omit द्रम्म°. ३. C. and D. do not add. °कृत्. ४. B. and C. read रुक्मादे°. ५. C. reads व्यावहारिकमुद्रितत्वं वा ताम्रादिभगत्वं वा करोति. ६. B. reads यस्तैर्न्यूनैरेव कूटैस्तैर्वा व्यवहरति and gives in margin यश्च त्रपुसीसादिरूपैस्तैर्व्यवहरति while C. यस्तैर्न्यूनैरेव कूटैस्तैर्व्यवहरति. ७. B. reads सम्यक्त्वंकूटकं while C. सः पञ्चकूटक. ८. B. and C. read चिकित्सित° for चिकित्सा°. ९. B. and C. read °मनुष्येषु for पुरुषेषु. १०. C. and D. omit the following योऽप्यनपराधिनं राजाज्ञया विना बध्नाति बद्धं तथा विना मुञ्चति व्यवहारार्थमाहूतं अनिर्वृत्तव्यवहारं चोत्सृजति सोऽपि उत्तमसाहसं दण्डनीयः.

असौ पणानां द्विशतं दण्डनीयः । अपज्झियमाणद्रव्यस्य पुन-
 र्वृद्धौ हानौ च दण्डस्याऽपि वृद्धिहानी कल्पनीये । भेषजमौ-
 षधद्रव्यम् । स्नेहो घृतादिः । गन्धद्रव्यमुशीरादि । एतेष्वसारद्रव्यं
 विक्रयार्थं मिश्रयतः षोडशपणो दण्डः । न विद्यते बहुमूल्या
 जातिर्यस्मिन् मृच्चर्मादिके तदजाति तस्मिन् जातिकरणे
 विक्रयार्थं गन्धवर्णरसान्तरसंचारणेन बहुमूल्यजातीयसादृ-
 श्यसंपादने विक्रेयस्यापादितसादृश्यस्य मृच्चर्मादेः पण्य-
 स्याष्टगुणो दण्डः । समुद्रकस्य करण्डकादेः परिवर्तनं
 व्यत्यासः । योऽन्यदेव मुक्तानां पूर्णं करण्डकं दर्शयित्वा अन्य-
 देव स्फटिकानां पूर्णं हस्तलाघवात् समर्पयति यश्च सारभाण्डं
 कस्तूरिकादिकं कृत्रिमं कृत्वा विक्रयमाधिं वा नयति तस्यैवं
 दण्डकल्पना । कृत्रिमकस्तूरिकादेर्मूल्यभूते पणे हीने न्यूने
 न्यूनपणमूल्ये इति यावत् । तस्मिन् कृत्रिमे विक्रीते पञ्चा-
 शत्पणो दण्डः । पणमूल्ये तु शतं द्विपणमूल्ये तु द्विशतो
 दण्डः । एवं मूल्यवृद्धौ दण्डवृद्धिरुन्नेया । राजनिरूपितार्घ्यस्य
 ह्रासं वृद्धिं वाऽपि जानन्तो वणिजः मिलित्वा कारुशि-
 ल्पिनां कारूणां रजकादीनां शिल्पिनां चित्रकारादीनां पीडा-
 करं अर्घान्तरं लाभलोभात्कुर्वन्तः पणसहस्रं दण्डनीयाः ।
 ये पुनर्देशान्तरादागतं पण्यं हीनमूल्येन प्रार्थयमाना उपरु-
 न्धन्ति महार्घेण वा विक्रीणते तेषामुत्तमसाहसो दण्डः ।

१. C. and D. omit मिलित्वा. २. B. and C. do not insert कारुशि-
 ल्पिनां. ३. A. and D. read विक्रीणीते for विक्रीणते.

राजनि संनिहितेष्वपि सति यस्तेनार्घो निरूप्यते तेनार्घेण
क्रयो वा विक्रयो वा कार्यः । निःस्वः निर्गतः स्वः अवशेषः ।
तस्माद्राजनिरूपितादर्घात् यो निःस्वः स एव वणिजां लाभ-
कारी न पुनः स्वच्छन्दपरिकल्पितादर्घात् । अर्घकरणे
विशेषमाह मनुः—

‘ पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे पक्षेऽथवा गते ।

कुर्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्घसंस्थापनं नृपः ’ ॥

(म. स्मृ. ८. ४०२.)

इति । स्वदेशपण्ये शतपणमूल्ये पञ्चकं लाभार्थं गृह्णी-
यात् । पारदेश्ये तु दशपणं लाभं गृह्णीयात् यस्य पण्यग्रहण-
दिवस एव विक्रयः । यः पुनः कालान्तरे विक्रीणीते
तस्य कालोत्कर्षवशाल्लाभोत्कर्षः कल्प्यः । देशान्तरादागते
पण्ये देशान्तरगमनप्रत्यागमनभाण्डग्रहणशुल्कादिस्थानेषु प्रयु-
क्तमर्थं परिगणय्य पण्यमूल्येन सह मेलयित्वा यथा शतपण-
मूल्ये दशपणो लाभः संपद्यते तथा केतृविक्रेत्रोरनुग्रहका-
र्यर्घो राज्ञा स्थापनीयः ।

इति साहसप्रकरणम् ॥

१. B. reads पञ्चपक्षे पञ्चमासे तथा गते. A. and C. read सप्तरात्रे पक्षे मासे
तथा गते. and D. सप्तरात्रे पक्षे मासे तथा गते. २. B. and D. read
परदेश्ये. ३. B. reads दशपणान् and C. शतपणं.

अथ स्त्रीसंग्रहणम्.

तस्य त्रैविध्यमाह बृहस्पतिः—

‘पापमूलं संग्रहणं त्रिप्रकारं निबोधेत ।
बलोपाधिकृते द्वे तु तृतीयमनुरागजम् ॥
अनिच्छया त्वपकृतं मत्तोन्मत्तकृतं तथा ।
प्रलये यत्तु रहसि बलात्कारकृतं तु तत् ॥
छद्मना गृहमानीय दत्त्वा वा मदकारणम् ।
संयोगः क्रियते यत्तु तदुपाधिकृतं विदुः ॥
अन्योन्यमनुरागेण दूतसंप्रेषणेन वा ।
कृतं रूपार्थलोभेन ज्ञेयं तदनुरागजम्’ ॥

इति । पुनरपि त्रैविध्यमाह स एव—

‘तत्पुनस्त्रिविधं प्रोक्तं प्रथमं मध्यमोत्तमम् ।
अपाङ्गप्रेक्षणं हास्यं दूतसंप्रेषणं तथा ।
स्पर्शो भूषणं वस्त्राणां प्रथमः संग्रहः स्मृतः ॥
प्रेषणं गन्धमाल्यानां धूपमध्वान्नवाससाम् ।

१. C. reads 'निबोध्यते' for निबोधेत. २. C. reads बलोपधि°. B. originally बलोपाधि but corrects बलोपधि. ३. B. originally reads अनिच्छन्त्या यत्क्रियते मत्तोन्मत्तप्रमत्तया । प्रलपन्त्या तु रहसि बलात्कारं तु तस्य तत् । but corrects अनिच्छया त्वपकृते मत्तोन्मत्तप्रमत्तया । प्रलपन्त्यां तु रहसि बलात्कारकृतं तु यत् while C. reads अनिच्छया पापकृते मत्तोन्मत्तप्रमत्तया । प्रलपन्त्या तु रहसि बलात्कारकृतं तु यत् । ४. C. reads तत्तुपाधि°. ५. B. originally reads अन्योन्यचमुरागेण and corrects अन्योन्यचभुरागेण. C. also substitutes अन्योन्यचमुरागेण and reads दूत° for दूत. ६. B. originally reads भूपार्य° and corrects रूपार्थ°. ७. B. originally reads प्रेषणं and substitutes तदा for तथा. ८. C. reads संस्पर्शो भूषणस्त्रीणां and D. स्पर्शश्च भूषणं स्त्रीणां and substitutes प्रथमं for प्रथमः. ९. D. reads 'भूषण°' for मध्वान्न.

संभाषणं रहसि च मध्यमं संग्रहं विदुः ॥

एकशय्यासनं क्रीडा चुम्बनालिङ्गनं तथा ।

एतत्संग्रहणं प्रोक्तमुत्तमं शास्त्रवेदिभिः ' ॥

इति । योषित्संग्रहणज्ञानोपायमाह याज्ञवल्क्यः—

‘पुमान् संग्रहणे ग्राह्यः केशाकेशि परस्त्रिया ।

सद्यो वा कामजैश्चिह्नैः प्रतिपत्तौ द्वयोस्तथा ॥

नीवीस्तनप्रावरणसक्थिकेशावर्मर्शनम् ।

अदेशकालसंभाषा सहैकस्थानमेव च ' ॥

(या. स्मृ. २. २८३-२८४.)

इति । स्त्रीपुंसयोर्मिथुनीभावः संग्रहणम् । तत्र प्रवृत्तः परभार्यया सह केशाकेशिक्रीडनेन सद्य अभिनवैः कामजैः कररुहदशनादिकृतव्रणलिङ्गैः द्वयोः संप्रतिपत्त्यां वा ग्राह्यः । योऽपि परदारपरिधानग्रन्थिप्रदेश—कुचप्रावरण—जवन—शिरोरुहादिस्पर्शनं साभिलाष इव करोति निर्जनदेशे जनाकीर्णेष्वप्यन्धकाराकुले अकाले संलापं करोति परभार्यया सहैकत्र मञ्चकादौ तिष्ठति सोऽपि ग्राह्यः । मनुरपि—

‘स्त्रियं स्पृशेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तयो ।

परस्परस्यानुमते सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥

(म. स्मृ. ८. ३५८.)

१. B. reads °शन for °सनं. २. A. B. C. read °स्त्रियाः. ३. B. and C. read प्रतिपत्तेः. ४. C. reads तयोः for तथा. ५. D. reads °मर्षणम् for °मर्श. ६. A. reads °संभाषं for संभाषा. ७. A. reads सहैकासनं for सहैकस्थान°. ८. B. reads साभिनयैः. ९. C. reads °विप्रदेश° for ग्रन्थिप्रदेश. १०. C. substitutes च for इव. ११. B. C. and D. read तथा for तथा.

दर्पाद्वा यदि वा मोहाच्छ्लोषया वा स्वयं वदेत् ।

पूर्वं मयेयं भुक्तेति तच्च संप्रहणं स्मृतम् ' ॥

इति । तत्र दण्डमाह याज्ञवल्क्यः—

‘संजातावुत्तमो दण्ड आनुलोम्ये तु मध्यमः ।

प्रातिलोम्ये वधः पुंसो नार्याः कर्णादिकर्तनम् ’ ॥

(या. स्मृ. २. २८६.)

इति । चतुर्णामपि वर्णानां बलात्कारेण सजातीयगुप्तपर-
भार्यागमने साशीतिपणसहस्रो दण्डः । यदा त्वानुलोम्येन
हीनवर्णगुप्तपरभार्यागमनं तदा मध्यमसाहसो दण्डः । यदा
पुनः सवर्णमगुप्तमानुलोम्येन गुप्तां वा व्रजति तदा मनुना
विशेष उक्तः—

‘सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो गुप्तां विप्रां बलाद्व्रजन् ।

शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादिच्छन्त्या सह संगतः ॥

सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो गुप्ते तु ते व्रजन् ।

गूढायां क्षत्रियविशोः सहस्रं तु भवेद्दमः ’ ॥

(म. स्मृ. ८. ३७८, ३८३.)

इति । एतद्गुरुसखिभार्यादिव्यतिरिक्तविषयम् । तत्र दण्डा-
न्तरविधानात् । तदाह नारदः—

१. This verse here quoted as मनु's does not appear in any text of मनु but it can be seen in नारद, *vide* (१२, ६९) J. Jolly's edition. २. D. reads लाघवाद्वा. ३. A. reads मयेयं भुक्तपूर्वेति. ४. B. originally reads अजाता° and corrects स्वजाता°, while C. and D. स्वजाता°. ५. C. and D. read आनुलोम्येषु for आनुलोम्ये तु. ६. B. originally inserts but in correction omits गुप्त°, C. also omits. ७. D. reads °सहस्रं for °सहस्रो. ८. A. reads° साहसो वै.

‘ माता मातृष्वसा श्वश्रूमातुलानी पितृष्वसा ।
 पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्नुषा ॥
 दुहिताऽचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता ।
 रक्षी प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या ॥
 आसामन्यतमां गच्छेन् गुरुतल्पग उच्यते ।
 शिश्रस्योत्कर्तनं तस्यै नान्यो दण्डो विधीयते ’ ॥

(ना. स्मृ. १२. ७३-७५.)

इति । प्रतिलोम्येन उत्कृष्टस्त्रीगमने क्षत्रियादेर्वधः । एत-
 दुक्ताविषयम् । अन्यत्र धनदण्डः । तथा च मनुः—

‘ उभावपि तु तवैव ब्राह्मण्या गुप्तया सह ।
 विप्रुतौ शूद्रवद्दण्ड्यौ दग्धव्यौ वा कटाग्निना ॥
 ब्राह्मणीं यद्यगुप्तां तु गच्छेतां वैश्यपार्थिवौ ।
 वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात् क्षत्रियं तु सहस्रिणम् ’ ॥

(म. स्मृ. ८. ३७७, ३७६.)

इति । शूद्रस्यागुप्तोत्कृष्टस्त्रीगमने लिङ्गच्छेदनसर्वस्वहरणे
 गुप्तागमने तु वधसर्वस्वापहारौ । तथा च स एव—

१. A. reads गत्वा. २. C. D. read तत्र for तस्य. ३. B. C. and D. substitute हि for तु. ४. B. C. read विप्रवे. ५. B. reads सेवेनै and C. सेवेताम् for गच्छेताम् while D. reads सेवेतान्यः पुमान्यदि for गच्छेताम् वैश्यपार्थिवौ, but it does not give any proper sense. ६. D. reads गुप्त° for गुप्ता°.

‘ शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा द्वैजातं वर्णमोवसन् ।

अंगुष्ठैकाङ्गसर्वस्वी गुप्तं सर्वेण हीयते ’ ॥

(म. स्मृ. ८. ३७४.)

इति । अत्रैव विषये बृहस्पतिरपि—

‘ सहसा कामयेद्यस्तु धनं तस्याखिलं हरेत् ।

उत्कृत्य लिङ्गवृषणौ भ्रामयेद्दुर्दभेन तु ’ ॥

इति । शूद्रस्येत्यनुवृत्तौ गौतमः—

‘ आर्यस्यैभिगमने लिङ्गोद्धारः सर्वस्वहरणं च ’ ।

(गौ. स्मृ. १२. २.)

इति । नार्याः पुनर्हीनवर्णगमने नासादिकर्तनम् । अयं वधाद्युपदेशो राज्ञः तस्यैव पालनाधिकारात् न द्विजाति-
मात्रस्य ।

‘ ब्राह्मणः परीक्षार्थमपि शस्त्रं नाददीत ’ ।

(आ. ध. सू. १. १०. २९. ६.)

१. B. originally reads °माध्यात् but corrects मावसन्. २. B. reads अगुष्ठैकाङ्गसर्वस्वे गुप्तौ and gives in margin अगुप्तमङ्गसर्वस्वैर्गुप्तं while C. reads अगुष्ठैकाङ्गसर्वस्वं गुप्तौ, and D. substitutes only गुप्तौ for गुप्तं. ३. B. reads °स्त्रियोभि° and C. D. °स्त्रियाभि°. ४. B. and C. read लिङ्गोद्धारसर्वस्व° and all except A. omit च. ५. B. originally reads °महणे.

* The commentator माधवाचार्य does not say from what text he has quoted this “Sûtra” but मेधातिथि in his commentary on मनुस्मृति says this “Sûtra” is quoted from the text of आपस्तम्ब. (See मनुस्मृति VIII. 348 Commentary). It appears in आपस्तम्ब-धर्मसूत्र but the reading there is quite different परीक्षार्थोपि ब्राह्मण आशुधं नाददीत. मेधातिथि—reads न ब्राह्मणः परीक्षार्थमपि शस्त्रमाददीत. The meaning, however, of these different readings is the same.

इति शस्त्रग्रहणस्य निषेधात् । यदा तु राज्ञो निवेदने
कालातिपातशङ्का तदा द्विजातिमात्रस्याऽपि वधाधिका-
रोऽस्त्येव—

‘ शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपसृज्यते ।
नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ’ ।
प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमृच्छति’ ॥

(म. स्मृ. ८. ३४८, ३५१.)

इति । शस्त्रग्रहणाभ्यनुज्ञानात् । क्षत्रियवैश्ययोरन्यो-
न्यस्यैभिगमने यथाक्रमं सहस्रपञ्चशतपर्णात्मकौ दण्डौ ।
तदाह मनुः—

‘ वैश्यश्चेत्क्षत्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्रियो व्रजेत् ।
यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां तावुभौ दण्डमर्हतः ’ ॥

(म. स्मृ. ८. ३८२.)

इति । साधारणस्त्रीगमने दण्डमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ अवरुद्धासु दासीषु भुजिष्यासु तथैव च ।
गम्यास्वपि पुमान् दाप्यः पञ्चाशत्पणिकं दमम्’ ॥

(या. स्मृ. २. २९०.)

इति । उक्तलक्षणा वर्णस्त्रियो दास्यः । ता एव स्वा-
मिना गुश्रूषाहानिव्युदासार्थं गृह एव स्थातव्यमित्येवं पुरु-

१. B. reads कार्याति° for कालाति°. २. B. substitutes °द्य° for °भ्य°. ३. B. and C. read अभ्यान्यस्याभिगमने for अभ्योन्यस्याभिगमने. ४. B. and C. omit पण. ५. C. reads वैश्यस्तु. ६. B. and D. read °पणकं.

षान्तरभोगतो निरुद्धाः अवरुद्धाः । नियतपुरुषपरिग्रहाः-
भुजिष्याः । यदा दास्योज्वरुद्धा भुजिष्या वा भवेयुः तासु
तासु । चशब्दाद्वेश्यास्वैरिणीनामपि साधारणस्त्रीणां भुजि-
ष्याणां ग्रहणम् । तासु च सर्वपुरुषसाधारणतया गम्या-
स्वपि गच्छन् पञ्चाशत्पणं दण्डनीयः । परपरिगृहीतत्वेन
तासां परदारतुल्यत्वात् । एतदेवाभिप्रेत्य नारदोऽपि—

‘स्वैरिण्यब्राह्मणी वेश्या दासी निष्कासिनी च या ।

गम्याः स्युरानुलोम्येन स्त्रियो न प्रतिलोमतः ॥

आस्वेव तु भुजिष्यासु दोषः स्यात्परदारवत् ।

गम्या अपि हि नोपेया यत्ताः परपरिग्रहाः ’ ॥

(ना. स्मृ. १२. ७८—७९.)

इति । निष्कासिनी स्वाम्यनवरुद्धा दासी । अनवरु-
द्धदास्याद्यभिगमने याज्ञवल्क्यः—

‘प्रसह्य दास्यभिगमे दण्डो दशपणः स्मृतः ।

बहूनां यद्यकामाऽसौ चतुर्विंशतिकः पृथक् ’ ॥

(या. स्मृ. २. २९९.)

इति । पुरुषसंभोगजीविकासु दासीषु स्वैरिण्यादिषु च
शुल्कदानमन्तरेण बलात्कारेणाभिगच्छतो दशपणो दण्डः ।
अनिच्छन्तीमेकां गच्छतां बहूनां प्रत्येकं चतुर्विंशतिपणात्मको
दण्डः । कन्याहरणे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः—

१. B. and C. do not repeat this word. २. C. reads निष्कासनी.
३. C. adds च after स्युः. ४. B. C. and D. read गम्यास्वपि हि
नोपेयाद् यत्ताः सपरिग्रहाः. ५. B. reads निष्काशनी. ६. B. reads
‘दास्यभि’ for ‘दास्याद्यभि’.

‘ अलंकृतां हरन् कन्यामुत्तमं ह्यन्यथाऽधमम् ।
दण्डं दद्यात्सवर्णासु प्रातिलोम्ये वधः स्मृतः ’ ॥
सकामास्वनुलोमासु न दोषस्त्वन्यथा दमः ’ ।

(या. स्मृ. २. २८७—२८८.)

इति । अलंकृता विवाहाभिमुखी तां कन्यामपहरन्
उत्तमसाहसं दण्डनीयः । तदनभिमुखीं सवर्णामपहरन्
प्रथमसाहसं दण्डनीयः । उत्तमवर्णजां कन्यामपहरतः क्षत्रि-
यादेर्वध एव । आनुलोम्येन सकामामपहरन् न दण्डभाक्
भवति । अकामामपहरन् प्रथमसाहसं दण्डनीयः । कन्या-
दूषणे तु दण्डमाह स एव—

‘ दूषणे तु करच्छेद उत्तमायां वधः स्मृतः ।

शतं स्त्रीदूषणे दद्याद्द्वे तु मिथ्याभिशांसने ॥

पशून् गच्छन् शतं दाप्यो हीनस्त्रीं गां च मध्यमम् ’ ॥

(या. स्मृ. २. २८८—२८९.)

इति । यद्यकामां कन्या बलात्कारेण नखक्षतादिना
दूषयति तदा तस्य करच्छेदः । उत्तमाया दूषणे वधः ।
कन्यायाः यदि कश्चिद्विद्यमानानेवापस्मारराजयक्ष्मादि-

१. A. reads हरेत् for हरन्. २. B. and C. do not insert this line (सकामास्वनुलोमासु न दोषस्त्वन्यथा दमः). but the Commentator माधवा-
चार्य gives explanation of this line below. ३. D. reads अलंकृतां विवाहा-
भिमुखीं कन्यां and omits ताम्. ४. D. omits कन्याम्. ५. D. reads सकामा-
पहारे तु दण्डो न भवति. ६. C. reads सकामा' for अकामा°, but it gives
quite contrary meaning. ७. B. and C. omit तु. ८. A. reads हीनी
स्त्रीम् and D. reads हीनस्त्रां स्त्री च, while C. reads पशूनां चच्छन् for
पशून् गच्छन् शतम्. ९. C. and D. do not insert this portion from
उत्तमाया दूषणे वधः to मध्यमसाहसं दण्डनीय इत्यर्थः.

दोषान्प्रकाशयेयमकन्येति दूषयत्यसौ शतं दाप्यः । मिथ्या-
भिशांसने तु पुनरविद्यमानदोषाविष्कारेण दूषणे द्वेशते दाप-
नीयः । गोव्यतिरिक्तपशुगमने पणशतं दाप्यः । तथा हीनां
स्त्रियमन्त्यावसायिनीं गां च गच्छन् मध्यमसाहसं दण्डनीय
इत्यर्थः । यदा पुनस्तामेव अङ्गुलीप्रक्षेपेण योनिक्षतं कुर्वन्
दूषयति तदा विशेषमाह मनुः—

‘ अभिषह्य तु यः कन्यां कुर्याद्वर्पेण मानवः ।
तस्याशु कर्त्ये अङ्गुल्यौ दण्डं चार्हति षट्शतम् ॥
सकामां दूषयंस्तुल्यो नाङ्गुलिच्छेदमर्हति ।
द्विशतं तु दमं दाप्यः प्रसङ्गविनिवृत्तये ॥
कन्यैव कन्यां यां कुर्यात्तस्याः स्याद्विशतो दमः ।
शुल्कं च द्विगुणं दद्यात् शिफाश्चैवाप्नुयाद्दश ॥
यां तु कन्यां प्रकुर्यात् स्त्री सा सद्यो मौण्ड्यमर्हति ।
अङ्गुल्योरेव वा^१ च्छेदं खरेणोर्द्धहनं तथा ’ ॥

(म. स्मृ. ८. ३६७-७०.)

इति । यदा पुनरुत्कृष्टजातीयां कन्यां सानुरागामकामां
गच्छति तदा तस्य क्षत्रियादेर्वधः । यदा सवर्णां सकामां

१. C. reads कर्त्ये for कर्त्ये. २. B. reads दूषयित्वा तु and gives in margin दूषयःस्तुल्यो. ३. A. reads 'माप्नुयात्' for 'मर्हति'. ४. C. substitutes यः for या, B. and C. substitute तु for स्यात् while B. and C. omit the following one line शुल्कं च द्विगुणं दद्यात्शिफाश्चैवाप्नुयाद्दश. ५. B. omits या तु कन्यां प्रकुर्यात्स्त्री सा सद्यो मौण्ड्यमर्हति. ६. D. substitutes च for वा. ७. B. and C. च्छेदः for च्छेदं. ८. B. and C. उद्धहनं for उद्धहनं. ९. C. reads कृष्ण° for उत्कृष्ट. १०. C. substitutes सकामां, B. also originally भकामां but corrects सकामां and inserts स after this.

अभिगच्छति तदा गोमिथुनं शुल्कं तत्पित्रे दद्यात् । अनि-
च्छति पितरि दण्डरूपेण राज्ञे दद्यात् । सवर्णमिकामां
तु गच्छतो वध एव । तदाह मनुः—

‘ उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति ।
शुल्कं दद्यात्सेवमानः समोमिच्छेत्पिता यदि ॥
योष्कामां दूषयेत्कन्यां स सद्यो वधमर्हति ।
सकामां दूषयंस्तुल्यो न वधं प्राप्नुयान्नरः ’ ॥

(म. स्मृ. ८. ३६६, ३६४.)

इति । चण्डाल्यादिगमने दण्डमाह स एव—

‘ अन्त्याभिगमने त्वङ्कयः कुबन्धेन प्रवासयेत् ।
शूद्रस्तथाङ्कय एव स्यादन्त्यस्यार्यागमे वधः ॥
अयोनौ गच्छतो योषां पुरुषं वापि मेहतः ।
चतुर्विंशतिको दण्डस्तथा प्रव्रजितासु च ’ ॥

(या. स्मृ. २. २९४, २९३.)

इति । अन्त्या चाण्डाली । तां गच्छन्तं त्रैवर्णिकं प्राय-
श्चित्तानभिमुखं

‘ सहस्रं त्वन्त्यजस्त्रियम् ’ ।

(म. स्मृ. ८. ३८५.)

१. B. reads सयाम् and C. सम्यक् for समां. २. B. and C. read दूष-
मानस्तु for दूषयंस्तुल्यो. ३. B. and C. read कुबन्धेन. ४. B. and C.
substitute च for वा. ५. B. reads प्रव्रजितागमे. and C. प्रव्रजिता नरः.

इति । मनुवचनानुसारेण सहस्रं दण्डयित्वा कुत्सितवर्णेन भगाकारेणाङ्कयित्वा स्वराष्ट्रोन्निर्वासयेत् । शूद्रः पुनश्चण्डालीं गच्छन्नङ्कय एव । अन्त्येज इति पाठे चण्डाल एव भवति । चण्डालस्य तूत्कृष्टजातिस्त्रियाभिगमने बन्ध एव । योषां मुखादावभिगच्छतः पुरुषं वा मुखे मेहतः प्रव्रजितां गच्छतः चतुर्विंशतिपणो दण्डः । वञ्चनया स्त्रीसंग्रहणे दण्डमाह बृहस्पतिः—

‘ छेदनाकारयेद्यस्तु तस्य सर्वहरो दमः ।

अङ्कयित्वा भगाङ्केन पुरान्निर्वासयेत्ततः ’ ॥

इति ।

इति स्त्रीसंग्रहणम् ।

अथ स्त्रीपुंसयोगाख्यं विवादपदम् ।

तस्य स्वरूपमाह नारदः—

‘ विवाहादिविधिः स्त्रीणां यत्र पुंसां च कीर्त्यते ।

स्त्रीपुंसयोगसंज्ञं^१ तद्विवादपदमुच्यते ’ ॥

(ना. स्मृ. १२. १.)

इति । स्त्रीरक्षणमाह मनुः—

१. D. reads 'बन्धेन. २. D. reads पुरात् for स्वराष्ट्रात्, while C. substitutes विप्रवासयेत् for निर्वासयेत्. ३. D. reads अन्त्य for अन्त्यज. ४. B. and C. omit 'स्त्रिया' and read 'ङ्यात्यभिगमे. ५. D. reads 'संग्रहे for 'संग्रहणे. ६. C. and D. do not insert this verse and the following up to नारदः; owing to this the both प्रकरणं i. e., स्त्रीसंग्रहणम् and स्त्रीपुंसयोगाख्यं are mixed together. ७. A. reads 'नामैतत् for 'संज्ञं'.

‘अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्याः पुरुषैः स्वैर्दिवानिशम् ।
विषयेषु च सज्जन्त्यः संस्थाप्या ह्यात्मनो वशे ॥
सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यः स्त्रियो रक्ष्या विशेषतः ।
द्वयोर्हि कुलयोः शोकमावहेयुररक्षिताः ॥
इमं हि सर्ववर्णानां पश्यन्तो धर्ममुत्तमम् ।
यतन्ते रक्षितुं भार्या भर्तारो दुर्बला अपि ॥
स्वां प्रसूतिं चैरित्रं च कुलमात्मानमेव च ।
स्वं च धर्मं प्रयत्नेन जायां रक्षन् हि रक्षति ॥
न कश्चिद्योषितः शक्तः प्रसह्य परिरक्षितुम् ।
एनैरुपाययोगैस्तु शक्यास्ताः परिरक्षितुम् ॥
अर्थस्य संग्रहे चैनां व्यये चैव नियोजयेत् ।
शौचे धर्मेऽन्नपक्त्वां च पारिणाह्यस्य चेक्षणे’ ॥

(म. स्मृ. ९. २, ५-७, १०-११.)

इति । स्वैः पुरुषैः भर्तृभिः सर्वदा अस्वतन्त्राः कार्याः ।
विषये गीतादौ आसक्तास्ततो व्यावर्तनीयाः । अरक्षितास्तु
दुश्चरितेन भर्तृपितृकुलयोः शोकं कुर्युः । तस्मात्कुलद्वय-
वृद्ध्यर्थं रक्ष्यास्ताः । यद्यपि प्रसह्यावरुध्य रक्षितुमशक्या-

१. C. and D. read विषये सज्जमानाश्च; B. also reads the same but in margin विषयेषु च सज्जन्त्यः. २. D. substitutes प्रसूतिं च वित्तं च and B. in margin gives the same; while C. तां प्रसूतिं च वित्तं च. ३. B. and C. read प्रजाश्चैव for प्रयत्नेन; but B. gives margin reading प्रयत्नेन. ४. B. and C. read धर्मेण पक्त्वां for धर्मेन्नपक्त्वां. ५. D. reads रक्षणे for चेक्षणे and substitutes पारिणाह्यस्य for पारिणाह्यस्य. ६. B. omits ताः. ७. D. omits अवरुध्य.

स्तथाप्यर्थसंप्रहादौ नियोजनेन पुरुषान्तरचिन्तनावसरस्या-
प्रदानेन रक्षेदित्यर्थः । बृहस्पतिरपि—

‘सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यो निवार्या स्त्री स्वबन्धुभिः ।
श्वेभ्यादिभिर्गुरुस्त्रीभिः पालनीया दिवानिशम्’ ॥

इति । दोषरहितस्त्रीपरित्यागिनं प्रत्याह नारदः—

‘अनुकूलामवाग्दुष्टां दक्षां साध्वीं प्रजावतीम् ।
त्यजन् भार्यामवस्थाप्यो राज्ञा दण्डेन भूयसा’ ॥

(ना. स्मृ. १२. ९९.)

इति । दण्डेन स्थापयितुमशक्ये त्वाह याज्ञवल्क्यः—

‘आज्ञासंपादिनीं दक्षां वीरसूं प्रियवादिनीम् ।
त्यजन् दाप्यस्तृतीयांशमद्रव्यो भरणं स्त्रियाः’ ॥

(या. स्मृ. १. ७६.)

इति । बुध्वा स्त्रियं त्यजेदित्याह नारदः—

‘अन्योन्यं त्यजतोरगैः स्यादन्योन्यविरुद्धयोः ।
स्त्रीपुंसयोर्न चोढाया व्यभिचारादृते स्त्रियाः’ ॥

(ना. स्मृ. १२. ९०.)

इति । विवाहसंस्काररहितयोर्हीनजातीयस्त्रीपुंसयोर्विरोधे-
नान्योन्यं त्यजतो दोषो नास्ति । विवाहसंस्कृतायास्तु
व्यभिचारादेव त्यागो न विरोधमात्रेण । एतच्च स्वच्छन्द-
व्यभिचारिणीविषयम्—

१. C. reads स्वस्त्रा° for श्वश्रवा°. २. B. originally reads नारी and gives marginal reading भार्या. ३. B. C. and D. read धर्मः for आशः. ४. D. reads °विशुद्धये for °विरुद्धयोः. ५. A. reads निगूढाया, B. तनूढाया for न चोढाया. ६. D. reads अस्यन्त for हीन.

‘ स्वच्छन्दगा तु या नारी तस्यास्त्यागो विधीयते ’ ।
 इति । यमस्मरणात् । शिष्यगाद्या अपि संत्याज्योः ।
 तथा च वसिष्ठः—

‘ चतस्रस्तु परित्याज्याः शिष्यगा गुरुगा तथा ।
 पतिघ्नी तु विशेषेण जुद्धितोपगता तथा ’ ॥
 (व. स्मृ. २१. १०.)

इति । हारीतोऽपि ।

‘ गर्भघ्नीं अधमवैर्णां शिष्यसुतगामिनीं पानव्यसनासक्तां
 धनधान्यविक्रयकरीं विवर्जयेत् ’ ।
 (हा. स्मृ. १३. २१.)

इति । विवर्जनं च व्यवहारपरित्यागः । तथा च वसिष्ठः—
 ‘ व्यवाये तीर्थगमने धर्मेभ्यश्च निवर्तते ’ ।

(व. स्मृ. २१. ९.)

इति । व्यवायः संभोगः । तीर्थगमनशब्देन स्मार्तं कर्म
 लक्ष्यते । धर्मशब्देन श्रौतम् । चशब्देन संभाषणादिकम् ।
 व्याधितादीनां तु संभोगमात्रस्य त्याग इत्याह देवलः—

‘ व्याधितां स्त्रीप्रजां वन्ध्यामुन्मत्तां विगतार्तवाम् ।
 अर्दुष्टां लभते त्यक्तुं तीर्थान्न त्वेव कर्मणः ’ ॥

(देवल.)

१. B. reads त्याज्याः for संत्याज्याः. २. B. reads जुद्धितोपगता and gives in margin जुद्धितोपगता. ३. C. and D. read अधमवर्णशिष्य° for अधमवर्णां शिष्य°. ४. D. reads व्यवायतीर्थगमन° and C. व्यवायतीर्थस्नान and gives in margin व्यवायतीर्थमनु. ५. A. substitutes तु for च. ६. B. reads अभक्तां.

इति । तीर्थास्संभोगादित्यर्थः । तथा च नारदः—

‘ बन्ध्यां स्त्रीजननीं निन्द्यां प्रतिकूलां च सर्वदा ।
कामतो नाभिनन्देत कुर्वन्नेवं न दोषभाक् ॥
अनर्थशीलां सततं तथैवाप्रियवादिनीम् ।
पूर्वाशिनीं च या भर्तुः क्षिप्रं निर्वासयेद्गृहात् ।
स्त्रीं धनभ्रष्टसर्वस्वां गर्भविध्वंसिनीं तथा ॥
भर्तुश्च वैधमिच्छन्तीं स्त्रियं निर्वासयेत्पुरात् ’ ॥

(ना. स्मृ. १२. ९४, ९३, ९२.)

इति । बौधायनोऽपि—

अप्रजां दशमे वर्षे स्त्रीप्रजां द्वादशे त्यजेत् ।
मृतप्रजां पञ्चदशे सद्यस्त्वप्रियवादिनीम् ।

(बा. स्मृ. २. २-४-६.)

इति । संभोग इति शेषः—

* after this B. has the following:—

इति । बौधायनोऽपि—

अप्रजां दशमे वर्षे स्त्रीप्रजां द्वादशे त्यजेत् ।
मृतप्रजां पञ्चदशे सद्यस्त्वप्रियवादिनीम् ॥

इति संभोग इति शेषः

C. inserts only बौधायनोऽपि अप्रजां दशमे वर्षे संभोग इति शेषः while D. omits the whole above portion.

१. D. has mistaken throughout; it takes the last word of the first half of this verse viz: वादिनीम् and mixes it in the second half and composes only one line वादिनीं पूर्वाशिनीं च भर्ता निर्वासयेद्गृहात् for the whole verse as given; while C. omits only first half of the verse.
२. B. C. and D. read धन° for वध°. ३. B. C. and D. read गृहात् for पुरात्.

‘ भर्तुः प्रतिनिविशेने या भार्या स्कन्दयेदृतुम् ।
 तां ग्राममध्ये विख्याप्य भ्रूणघ्नीं निर्धमेदृहात् ।
 (बौ. स्मृ. ४. १-१२-२०.)

अशुश्रूषाकरीं नारीं बन्धकीं पैतिहिंसकाम् ।
 त्यजन्ति पुरुषाः प्राज्ञाः क्षिप्रमप्रियवादिनीम् ’ ॥
 इति । त्यागश्च वधप्रतिनिधित्वेन कार्यः । तथा च यमः—
 ‘ स्वच्छन्दव्यभिचारिण्याः विवस्वांस्त्यागमब्रवीत् ।
 न वधं न च वैरूप्यं वधं स्त्रीणां विवर्जयेत् ॥
 न चैव स्त्रीवधं कुर्यान्न क्षैवाङ्गविकर्तनम् ’ ॥

इति । स्त्रीणां वधं कुर्वन् तासां विवर्जनं कुर्याद्भर्ता न
 कर्णनासादिकर्तनमित्यर्थः । अन्ये च स्त्रीपुंधर्मा आचाराध्याये
 प्रपञ्चिता इति नात्र प्रपञ्चिताः ।

इति स्त्रीसंग्रहः ।

अथ दायभागारूपं व्यवहारपदं कथ्यते ।
 तल्लक्षणं नारदेनोक्तम्—
 ‘ विभागोऽर्थस्य पैत्र्यस्य पुत्रैर्यत्र प्रकल्प्यते ।
 दायभाग इति प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैः ’ ॥

(ना. स्मृ. १३. १.)

१. D. reads °निषेधेन for °निविशेन. २. B. C. and D. read तु °नये° for निर्धमे°. ३. C. and D. read परि° for पति°. ४. D. reads अनि-
 धनेन for वधप्रतिनिधित्वेन. ५. B. originally reads अयं स्त्रीधर्मः for
 अन्ये च स्त्रीपुंधर्माः । and for the same D. अयं च स्त्रीपुंधर्मः । ६. D.
 reads तत्र नारदः. ७. C. reads पैत्रस्य and D. पित्र्यस्य for पैत्र्यस्य
 ८. A. reads तद्विवारपदम्.

इति । दायो नाम यद्दनं स्वामिसंबन्धादेव अन्यस्य स्वं भवति* तदुच्यते । स द्विविधः । अप्रतिबन्धः सप्रतिबन्धश्चेति । पितृधनं पितामहधनं वा अप्रतिबन्धो दायः । पुत्रादिधनं तु पित्रादीनां सप्रतिबन्धो दायः । तस्य विभागो दायविभाग इत्युच्यते । अत एव योगीश्वरः दायशब्देन पितृद्वाराऽऽगतं मातृद्वाराऽऽगतं च द्रव्यमेवोच्यते इति । संग्रहकारश्च—

‘ पितृद्वाराऽऽगतं द्रव्यं मातृद्वाराऽऽगतं च यत् ।

कथितं दायशब्देन तद्विभागोऽधुनोच्यते ’ ॥

इति । विभागकालमाह मनुः —

‘ ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समम् ।

भजेरन् पैतृकं ऋकथमनीशास्ते हि जीवतोः ’ ॥

(म. स्मृ. ९. १०४.)

* स्वामिनः धनस्वामिनः संबन्धः स्वामिसंबन्धः । स च दायभागप्रकरणोक्तः पुत्रत्वादिरूप एव ग्राह्यः न तु क्रेतृत्वादिः । तेन स्वामिनः सकाशात् क्रीतं धनं न दायः ।

† अत्र विज्ञानेश्वरः । पितृव्यभ्रात्रादीनां तु पुत्राभावे स्वाम्यभावे च स्वं भवतीति पुत्रसद्भावः स्वामिसद्भावश्च प्रतिबन्धस्तदभावे पितृव्यत्वेन भ्रातृत्वेन च स्वं भवतीति सप्रतिबन्धो दायः । एवं तत्पुत्रादिष्वप्युहनीयः ।

§ विभागो नाम द्रव्यसमुदायविषयाणामनेकस्वाम्यानां तदेकदेशेषु द्रव्यस्य व्यवस्थापनम् ।

१. O. and D. omit योगीश्वरः. २. B. originally substitutes वा for च. ३. D. reads तस्य भागो. ४. B. reads originally तथा and gives in margin as सह. C. and D. read सह for समम्.

इति । ऊर्ध्वं पितुरिति पितृधनविभागकालः । मातुरुर्ध्व-
मिति मातृधनविभागकालः । ततश्चैतदुक्तं भवति । पितु-
रूर्ध्वं मातरि जीवन्त्यामपि पितृधनविभागः कार्यः । तथा
मातुरुर्ध्वं पितरि जीवितेऽपि मातृधनविभागः कार्य एव ।
अन्यतरधनविभागे उभयोरूर्ध्वकालप्रतीक्षणानुपयोगादिति ।
तदुक्तं संग्रहकारेण—

‘ पितृद्रव्यविभागस्य जीवन्त्यामपि मातरि ।
अस्वतन्त्रतयाऽस्वाम्यं यस्मान्मातुः पतिं विना ॥
मातृद्रव्यविभागोऽपि तथा पितरि जीवति ।
सत्स्वपत्येषु यस्मान्न स्त्रीधनस्य पतिः पतिः ’ ॥

इति । अयमर्थः । पतिमरणे पितृभार्यायाः पत्युपरमात्
पत्युर्धने यस्मात् अस्वातन्त्र्येण न स्वामित्वम् यस्माच्चापत्येषु
विद्यमानेषु भार्याधनस्य भार्यामरणेऽपि पतिर्न स्वामी तस्मा-
त्तयोरन्यतरस्मिन् जीवत्यप्यन्यतरधनविभागो युक्त इति ।
एतेन जीवतोस्तत्तद्रव्यविभागेषु पुत्राणां न स्वातन्त्र्यमित्य-
र्थादुक्तं भवति । तथा च शङ्खः—

‘ न जीवति पितरि पुत्रा रिक्तं भजेरन् ।
यद्यपि स्यात्पश्चादधिगतं तैः अनर्हा एव पुत्राः ।
अर्थधर्मयोः अस्वातन्त्र्यात् ’ ।

इति । अस्यायमर्थः । यद्यपि जन्मानन्तरमेव पुत्राः पितृ-
धने स्वामित्वं प्रतिपन्नाः तथापि पितरि जीवति तद्धनं न

१. B. and C. omit 'धन'. २. D. omits पत्युर्धने यस्मात्. ३. B. reads
तथा for एतेन. ४. D. omits च. ५. D. तै भ. ६. C. D. omit अयम्.
७. D. reads 'धननिमित्तम् and C. न' निमित्तम् for स्वामित्वम्.

विभजेरन् । यतो धर्मार्थयोरस्वातन्त्र्याद्विभागकरणेऽनर्हाः ।
अर्थास्वातन्त्र्यम् नाम तदादानप्रदानयोरस्वातन्त्र्यम्—इति ।
तदोह हारीतः—

‘जीवति पितरि पुत्राणां अर्थादानविसर्गाक्षेपेऽव-
स्वातन्त्र्यम्’ ।

(हा. स्मृ. १७. २१.)

इति । अर्थादानमर्थोपभोगः । विसर्गो व्ययः । आक्षेपो
भृत्यादेः शिक्षार्थमाधि^४क्षेपादिः । धर्मास्वातन्त्र्यं पृथगिष्टापूर्ता-
दावप्रवृत्तिः । यत्तु देवलेनोक्तम्—

‘पितर्युपरते पुत्रा विभजेरन् पितुर्धनम् ।

अस्वाम्यं हि भवेत्तेषां निर्दोषे पितरि स्थिते’ ॥

इति । तदप्यस्वातन्त्र्यप्रतिपादनपरम् । पितृधने पुत्राणां
जन्मना स्वाम्यस्य लोकसिद्धत्वात् । ननु शास्त्रैकसमाधि-
गम्यस्य स्वत्वस्य कथं लोकसिद्धता । शास्त्रसिद्धत्वं च—

‘स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु ।

ब्राह्मणस्याधिकं लब्धम् ।

क्षत्रियस्य विजितम् ।

निर्विष्टं वैश्यगूढयोः’ ।

(गौ. स्मृ. १०. ३९—४२.)

१. B. C. read अस्वातन्त्र्यम् for अर्थास्वातन्त्र्यम्. २. D. reads तथा च for तदाह. ३. C. reads अर्थादान for अर्थादान. ४. B. reads धनम् for अधिक्षेपादिः. ५. C. D. read तत्र for पुत्राः. ६. C. reads विदोषे for निर्दोषे.

इति गौतमवचनादवगम्यते । अप्रतिबन्धो दायो ऋक्थं
ने सप्रतिबन्धो दायः । संविभागः सप्रतिबन्धो दायः ।
अनैन्यपूर्वस्य जलतृणकाष्ठादेः स्वीकारः परिग्रहः । निध्या-
दिप्राप्तिरधिगमः । एतेषु निमित्तेषु सत्सु स्वामी भवति ।
ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादिना यल्लब्धं तदधिकमसाधारणम् ।
क्षत्रियस्य विजयदण्डादिलब्धं यत्तदसाधारणम् । वैश्यस्य
कृषिगोरक्षादिलब्धं निर्विष्टं तदसाधारणम् । शूद्रस्य द्विज-
शुश्रूषादिना भृतिरूपेण यल्लब्धं तदसाधारणम् । एवमनुलोम-
प्रतिलोमजानां स्वस्वविहिताश्वसारथ्यादिना यल्लब्धं तदधिक-
मित्यर्थः । अत्रैव संग्रहकारो न्यायमाह—

‘ वर्तते यस्य यद्वस्ते तस्य स्वामी स एव तु ’ ।

अन्यस्वमन्यहस्तेषु चौर्याद्यैः किं न वर्तते ।

इति । अन्यस्वस्यान्यहस्ते स्थितस्य दर्शनेन तस्यैव स्वा-
मित्वापत्तेः । अतः शास्त्रैकसमधिगम्यं स्वत्वत्वम् । किंच यदि
यस्यान्तिके यद्वनं दृष्टं तस्य स एव स्वामी तर्हि अस्य स्वमने-
नापहतं इति न ब्रूयात् । यस्यैवान्तिके दृष्टं तस्य स्वामित्वात् ।
स्वत्वस्य लौकिकत्वे—

१. B. and C. omit न सप्रतिबन्धो दायः. २. C. reads अन्य° for अन-
न्य°. ३. C. reads पितृगृहः for परिग्रहः. ४. B. and C. omit यत् तत्.
५. B. originally reads विहितसूताद्यम्° while C. omits °अश्व°. ६. D.
substitutes तत्रैव for अत्रैव, while C. reads ग्रन्थकारो for संग्रहकारो.
७. D. substitutes न for तु. ८. C. D. omit this line अन्यस्वमन्य-
हस्तेषु चौर्याद्यैः किं न वर्तते. ९. B. omits अन्यस्वस्यान्यहस्ते स्थितस्य दर्शनेन
तस्यैव स्वामित्वापत्तेः. १०. C. reads तस्माशास्त्रत एव स्वत्वं स्यात् स्वाम्यंगानु-
हपयति अभ्यर्त्यः । यस्यहस्ते for अतः शास्त्रैकसमधिगम्यं स्वत्वत्वम् । किंच
यदि यस्यान्तिके.

‘ योऽदत्तादायिनो हस्ताल्लिप्सेत ब्राह्मणो धनम् ।
याजनाध्यापनेनाऽपि यथा स्तेनस्तथैव सः ’ ॥

(म. स्मृ. ८. ३४०.)

इति । याजनादिना अदत्तादायिनः सकाशाद्रव्यमर्ज-
यतो दण्डविधानमनुपपन्नं स्यात् । तस्माच्छास्त्रैकसमधिगम्यं
स्वत्वम् । इति

मैवम् । लौकिकमेव स्वत्वं लौकिकार्थक्रियासाधनत्वात् ।
ब्रीह्यादिवत् । आहवनीयादीनां वैदिकादीनामपि लौकिकपा-
कादिसाधनत्वमस्तीत्यनैकान्तिको हेतुः—इति चेत् । न ।
न हि तेषामाहवनीयादिरूपेण पाकादिसाधनत्वं किं तर्हि
लौकिकाग्न्यादिरूपेणेत्यस्ति वैषम्यम् । किंच पामराणामपि
स्वत्वव्यवहारदर्शनात् स्वत्वस्य लौकिकत्वमवगम्यते ।

यत्तु गौतमवचनम् ।

‘ स्वामी रिक्थक्रयसंविभागेषु ’

(गौ. स्मृ. १०. ३९.)

इत्याद्यनुपपन्नमित्युक्तम् । तन्न । प्रतिग्रहाद्युपायकस्य
स्वत्वस्य लौकिकत्वे स्थिते ब्राह्मणादीनां प्रतिग्रहाद्युपाय-
नियमार्थत्वात् शास्त्रस्य । यदप्युक्तमन्यस्य स्वमन्येनाप-
हतम्—इति न ब्रूयादिति । तदसत् । स्वत्वहेतुभूतक्रयादि-
सदहोत स्वत्वसंदेहोपपत्तेः । यदपि चोक्तं । ‘ योऽदत्ता-
दायिनः ’ —

इति अदत्तादायिनः सकाशाद्याजनादिना द्रव्यमर्ज-
यितुर्दण्डविधानमनुपपन्नमिति । तदप्यसत् । प्रतिग्रहादि-
नियतोपायकस्यैव स्वत्वस्य लौकिकत्वात् नियमातिक्रमेण
द्रव्यमर्जयतो दण्डविधानमुपपद्यते । एवं

‘ तस्योत्सर्गेण शुध्यन्ति ’ इति प्रायश्चित्तविधानमपि ।
एवं च स्वत्वस्य लौकिकत्वे असत्प्रतिग्रहादिलब्धं धनं
तत्पुत्रादीनां दायत्वेन स्वमिति विभाज्यम् । न तेषां
दोषसंबन्धश्च ।

‘ सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः ।

प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च ’ ॥

(म. स्मृ. १०. ११५.)

इति । मनुस्मरणात्—

इदमत्र चिन्तनीयम् । विभागात्स्वं स्वस्य वा विभागः ।

इति । अत्रायं पूर्वपक्षः । विभागात्स्वं जन्मनैव स्वत्वे
उत्पन्नमात्रस्य पुत्रस्याऽपि स्वं साधारणमिति द्रव्यसाध्येष्वा-
धानादिषु पितुरधिकारविधिर्न स्यात् । किंच ।

‘ भर्त्रा प्रीतेन यदत्तं स्त्रियै तस्मिन्मृतेऽपि तत् ।

सौ यथाकाममश्नीयाद्दद्याद्वा स्थावरादृते ’ ॥

इति । प्रीतिदानवचैनमप्यनुपपन्नं स्यात् । यदपि—

+ The Commentator in the next paragraph says, this verse is
quoted from विष्णुस्मृति but in the printed edition of Dr. J. Jolly
of विष्णुस्मृति it does not appear anywhere.

१. B. reads स्वत्वं स्वस्य सती वा for स्वं स्वस्य वा ; while C. स्वत्तस्य स्वस्य
वा for the same. २. C. reads सावमाकाशमश्नीयात् यावद्वा—but it seems
to be a mistake. ३. C. omits वचनम्.

‘ मणिमुक्ताप्रवालानां सर्वस्यैव पिता प्रभुः ।
 स्थावरस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामहः ॥
 पितृप्रसादाद्भुज्यन्ते वस्त्राण्याभरणानि च ।
 स्थावरं तु न भुज्येत प्रसादे सति पैतृके ’ ॥

इति । तत्पितामहोपात्तस्थावरविषयम् । तस्मात्स्वामिना-
 शाद्विभागाद्वा स्वत्वं न जन्मनैव ।

राद्धान्तस्तु । जन्मनैव स्वत्वं लोके प्रसिद्धम् । वि-
 भागशब्दश्च बहुस्वामिकधनविषये लोके^१ प्रसिद्धो नान्यदीय-
 धनविषयो न प्रहीणविषयः । किंच ।

‘ उत्पत्त्यैवार्थं स्वामित्वाल्लभेतेत्याचार्याः ’—

इति गौतमवचनाज्जन्मनैव स्वत्वमवगम्यते ।

यदुक्तम् मणिमुक्ताप्रवालानां—इत्यादिवचनं पिता-
 महोपात्तस्थावरविषयमिति । तदयुक्तम् । न पिता न पिता-
 मह इति वचनात् पितामहस्य हि स्वार्जितमपि धनं पुत्रपौ-
 त्रयोः सत्तोरदेयमिति वचनम् जन्मना स्वत्वं गमयतीति ।

यदप्युक्तम् । अर्थसाध्येष्वाधानादिषु पितुरनधिकार
 इति । तदयुक्तम् । वचनादेवाधिकारावगमात् । यदपि चोक्तं
 जन्मनैव स्वत्वे भर्त्रा प्रीतेन यद्वत्तमित्यादि विष्णुवचनं नोप-
 पद्यते । इति । तदप्ययुक्तम् । साधारण्येऽपि द्रव्यस्य वचनादेव

१. B. and C. omit लोके and read विषयः प्रसिद्धो. २. This
 सूत्र does not appear in the printed edition of A. F. Stenzler of the
 गौतमधर्मशास्त्र.

प्रीतिदाने पितुरधिकारोपपत्तेः । स्थावरादौ तु स्वार्जितेऽपि
पुत्रादिपारतन्त्र्यमेव—

‘ स्थावरं द्विपदं चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् ।

असंभूय सुतान् सर्वान्न दानं न च विक्रयः ॥

ये जाता येऽप्यजाताश्च ये च गर्भे व्यवस्थिताः ।

वृत्तिं च तेऽभिकाङ्क्षन्ति न दानं न च विक्रयः ’ ॥

इत्यादिवचनान् । आपदादौ तु स्वातन्त्र्यमस्त्येव—

‘ एकोऽपि स्थावरे कुर्याद्दानाधमनविक्रयम् ।

आपत्काले कुटुम्बार्थे धर्मार्थेषु विशेषतः ’ ॥

इति । स्मरणात् । तस्मात्सुष्टुक्तं जन्मनैव स्वत्वमिति ।

प्रकृतमनुसरामः । अपरमपि विभागकालमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ विभागं चेत्पिता कुर्यादिच्छया विभजेत्सुतान् ।

ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वं वा स्युः समांशिनः ’ ॥

(या. स्मृ. २. १. १४.)

इति । यदा पिता विभागं कर्तुमिच्छति तदा पुत्रानात्मनः

सकाशादिच्छया विभजेत् । इच्छया विभागप्रकारः ज्येष्ठं

वा श्रेष्ठभागेनेति । श्रेष्ठभागः सोद्धारविभागः । उद्धारप्रकारः

स्मृत्यन्तरे दर्शितः—

१. B. originally reads धर्मार्थेषु but in margin धर्मार्थे च and C. reads the same. २. B. and C. omit स्मरणात्. ३. B. substitutes साधू° for सुष्टू°. ४. B. C. do not insert श्रेष्ठभागः सोद्धारविभागः.

‘ ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याश्च यद्वरम् ।
ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयं तु यवीयसः ’ ॥

(म. स्मृ. ९. ११२.)

इति । अथवा । सर्वे ज्येष्ठादयः पुत्राः समांशभाजः कार्यः
स्युः । अथ च विषमो भागः स्वार्जितद्रव्यविषयः । क्रमागते
तु सर्वेषामपि समस्वाम्यात् समांशः स्यात् । पितुरिच्छया
विषमविभागस्यायुक्तत्वात् । नारदोऽपि कालान्तरमाह—

‘ अत ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा विभजेयुर्धनं समम् ।

मातुर्निवृत्ते रजसि प्रत्तासु भगिनीषु च ॥

निवृत्ते वाऽपि रमणे पितर्युपरतस्पृहे ’ ॥

(ना. स्मृ. १३. २-३.)

* अयमर्थः । ज्येष्ठस्याविभक्तसाधारणधनादुद्धृत्य विंशतितमो
भागः सर्वद्रव्येभ्यश्च यच्छ्लेष्टं तद्दातव्यम् । मध्यमस्य चत्वारिंशत्तमो
भागो देयः । कनिष्ठस्य पुनरशीतितमो भागो दातव्यः । अवशिष्टं धनं
समं कृत्वा विभजनीयम् ।

§ अत्रायं प्रयोगः । विभागस्य त्रयः कालाः । तत्र यदा पितुर्विभागे-
च्छा स तावदेकः कालः । अपरोऽपि जीवत्यपि पितरि द्रव्यनिःस्पृहे नि-
वृत्तरमणे मातरि च निवृत्तरजस्कायाम् पितुरनिच्छायामपि पुत्रे-
च्छयैव विभागो भवति । एष द्वितीयः कालः । पितरि जीवत्यपि
विभागं कर्तुमिच्छति चेत् विभागो भवति । एष तृतीयः कालः ।

† The commentator माधवाचार्य does not mention particular name
of the text from which this verse is quoted, but it appears in मनु.

१. A. reads ज्येष्ठस्य समुद्धृतंशम् for ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः. २. A. sub-
stitutes तृतीयम् for तुरीयम्. ३. B. omits सर्वे. ४. C. and D. do not
insert कार्यः स्युः. ५. A. reads क्रमागतेऽपि and B. क्रमायाते तु, while
C. क्रमात्येतु. ६. D. omits समस्वाम्यात् while B. and C. omit समांशः
स्यात्. ७. A. reads पितर्यूर्ध्वगते for अत ऊर्ध्वं पितुः. ८. A. sub-
stitutes विभजेरन् and क्रमात् for विभजेयुः and समम् respectively.

इति । शङ्खोऽपि—

‘ अकामे पितरि ऋक्थविभागो वृद्धे विपरीत-
चेतसि दीर्घरोगिणि च ’ ॥

इति । अस्यार्थः । अकामे विभागमनिच्छति पितरि अति-
वृद्धे विपरीतचेतसि अप्रकृतिस्थे दीर्घरोगिणि अचिकित्स्यरो-
गग्रस्ते च पुत्राणामिच्छयैव विभागो भवतीत्यर्थः । दीर्घ-
रोगग्रहणमतिकुपितादेरुपलक्षणम् । अत एव नारदः—

‘ व्याधितः कुपितश्चैव विषयासक्तमानसः ।

अन्यथाशास्त्रकारी च न विभागे पिता प्रभुः ’ ॥

(ना. स्मृ. १३. १६.)

इति । पित्रा समविभागकरणे विशेषमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ यदि कुर्यात्समानंशान् पत्न्यः कार्याः समांशिकाः ।

न दत्तं स्त्रीधनं यासां भर्त्रा वा श्वशुरेण वा ’ ॥

(या. स्मृ. २. ११५.)

इति । यदि स्वेच्छया पिता पुत्रान् समभागिनः करोति
तदा अदत्तस्त्रीधनाः पत्न्योऽपि पुत्रसमांशभाजः कार्याः ।
दत्ते तु स्त्री-धने—

‘ दत्ते त्वर्धं प्रकल्पयेत् ’ ।

(या. स्मृ. २. १४८.)

¶ पूर्वोक्तात् कालत्रयादन्योऽयं चतुर्थो विभागकालः ।

---

१. D. reads विपरीते चेतसि, for विपरीतचेतसि. २. C. and D. read विपरीतेऽप्रकृतिस्थे, while B. originally reads विपरीते अप्रकृतिस्थे चेतसि. ३. C. D. omit चेतसि. ४. D. reads अयथा° for अन्यथा°. ५. A. reads त्वर्धांशहारिणीम् while the text of याज्ञवल्क्य reads त्वर्धं प्रकीर्तितम्.

इति । पुत्रांशादर्धांशभाजो भवन्ति । पितुरुर्ध्वं धर्मविवृ-
द्ध्यर्थं विभागः कर्तव्य इत्याह प्रजापतिः—

‘ एवं सह वसेयुर्वा पृथग्वा धर्मकाम्यया ।
पृथग्विवर्धते धर्मस्तस्माद्धर्म्या पृथक्क्रिया ’ ।

(म. स्मृ. ९. १११.)

इति । बृहस्पतिरपि—

‘ एकपाकेन वसतां पितृदेवद्विजार्चनम् ।
एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्याद् गृहे गृहे ’ ॥

इति । पित्रोरुर्ध्वं विभागे प्रकारनियममाह याज्ञवल्क्यः—

‡ इदं असंगतमिव प्रतिभाति यतः भगवता योगीश्वरेण अधि-
विन्नस्त्रिविषयोऽयं निर्णयः कृतः । तथा च ।

अधिविन्नस्त्रियै दद्यादाधिवेदनिकं समम् ।

न दत्तं स्त्रीधनं यस्यै दत्ते त्वर्धं प्रकीर्तितम् ॥

(या. स्मृ. २-१४८.)

इति । व्याख्यातं चैतत् विज्ञानेश्वरेण । यथा—

“ यस्या उपरि विवाहः साधिविन्ना सा चासौ स्त्री चेत्याधिवि-
न्नस्त्री तस्यै अधिविन्नस्त्रियै आधिवेदनिकं अधिवेदननिमित्तं धनं समं
यावदधिवेदनार्थं व्ययोकृतं तावद्दद्यात् । यस्यै इवशुरेण भर्त्रा वा
स्त्रीधनं न दत्तम् । दत्ते पुनः स्त्रीधने आधिवेदनिकद्रव्यस्यार्धं दद्यात् ।
अर्धशब्दश्चात्र समविभागवचनो न भवति । अतश्च यावता तत्पूर्वदत्त-
माधिवेदनिकसमं भवति तावद्देयमित्यर्थः ” ।

अतः ‘ दत्ते त्वर्धं प्रकल्पयेत् ’ इति नियमः आधिवेदनिकसम-
त्वार्थः न तु पुत्रांशन्यूनत्वार्थः ।

१. This verse does not appear in प्रजापति, but occurs in मनु.

२. C. omits ‘नियम’.

‘ विभजेयुः सुताः पित्रोरूर्ध्वमृक्थमृणं समम् ’ ।

(या. स्मृ. २. ११७.)

इति । ननु पित्रोरूर्ध्वं विभागेऽपि विषमविभागो मनुना दर्शितः—

‘ ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च ’

(म. स्मृ. ९. १०४.)

इत्युपक्रम्य—

‘ ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात् पित्र्यं धनमशेषतः ।

शेषास्तमुपजीवेयुर्यथैव पितरं तथा ॥

ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम् ।

ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयं तु यवीयसः ’ ॥

इति । तथा—

‘ उद्दारेऽनुद्धृते तेषामियं स्यादंशकल्पना ।

एकाधिकं हरेज्ज्येष्ठः पुत्रोऽर्धं ततोऽनुजः ।

अंशमंशं यवीयांस इति धर्मो व्यवस्थितः ’ ॥

(म. स्मृ. ९. १०५, ११२, ११६—११७.)

इति । गौतमोऽपि ।

‘ विंशतिभागो ज्येष्ठस्य मिथुनमुभयतोदद्युक्तो

रथो गोवृषः ।

* अस्यार्थः । एकाधिकमंशं द्वावंशाविति यावज्ज्येष्ठपुत्रो गृह्णीयात् । अधिकमर्धं यत्रांशे सार्धमंशं ज्येष्ठादनन्तरजातो गृह्णीयात् । कनिष्ठाः पुनरेकैकमंशं गृह्णीयुरिति व्यवस्थितो धर्मः । इदं तु ज्येष्ठतदनुजयोर्विद्यादिगुणवत्त्वापेक्षया कनिष्ठानां च निर्गुणवत्त्वे बोद्धव्यम् । ज्येष्ठतदनुजयो-
रार्धकदानदर्शनात् ।

काणः खोडोः कूटः वण्डो मध्यमस्यानेकैश्चेत् ।
 अविधान्यायसी गृहमनोयुक्तं चतुष्पदां
 चैकैकं यवीयसः ।
 समं चेतरेत् सर्वम् ।

(गौ. स्मृ. २८. ६-८.)

इति । अयमर्थः । सर्वस्मात् पितृधनाद्विंशतितमो भागो
 ज्येष्ठस्य । मिथुनं गोमिथुनं प्रसिद्धम् । उभयतोदतोऽश्वाश्व-
 तरगर्दभाः तेषां यथासंभवं अन्यतराभ्यां युक्तो रथः ।
 खोडो वृद्धः । कूटः शृङ्गविकलः । वण्डो विलोपितवालधिः ।
 अविशेषितत्वाद्ववाश्वादीनां यथासंभवं अन्यतरस्योद्धारः
 कर्तव्यो मध्यमस्य । यवीयसस्तु धान्यं व्रीह्यादि अयो लोहम् ।
 अनोयुक्तं शकटयुक्तम् । चतुष्पदां गवादीनामेकैकं पृथक्
 पृथगेवानुपूर्व्येण यवीयस उद्धारः ।

बृहस्पतिरपि—

‘ जन्मविद्यागुणैर्ज्येष्ठो’ वंशं दायादमाप्नुयात् ’ ।

इति । कात्यायनोऽपि—

‘ यथा यथा विभागात्तं धनं यागार्थतामियात् ।

तथा तथा विधातव्यं विद्वद्भिर्भागौरवम् ’ ॥

१. B. originally reads चौरः and in margin as खोरः while A. reads काणखोरकूटवण्डः and B. and C. substitute षंडो for वण्डो.
 २. B. and C. read अनेकाश्चेत्. ३. B. reads originally हविर्धान्या° and gives in margin अहविर्धान्या°. ४. D. reads इतरतः while the text (Printed edition of A. F. Stenzler) reads समधेतरत्सर्वम्. ५. B. here also reads originally as चौरः and in margin श्वोरः, C. also reads श्वोरो for the same. ६. Here also B. reads शण्डो and C. शण्डो.
 ७. B. C. and D. omit एव. ८. D. reads गुणश्रेष्ठो. ९. C. reads विभागा-
 स्तं. and D. reads विभागोत्थधनं.

इति । जीवद्विभागेऽपि विषमविभागो नारदेनोक्तः—

‘ पितैव वा स्वयं पुत्रान् विभजेद्वयसि स्थितः ।

ज्येष्ठं श्रेष्ठविभागेन यथा वास्य मतिर्भवेत् ॥

पित्रैव तु विभक्ता ये समन्यूनाधिकैर्धनैः ।

तेषां स एव धर्मः स्यात्सर्वस्य हि पिता प्रभुः* ।

† द्वावंशौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पिता ’ ॥

(ना. स्मृ. १३. ४, १५, १२.)

§ अत्र जीमूतवाहनः—

ज्येष्ठस्य श्रेष्ठभागमभिदाय पुनर्यथा वास्य मतिर्भवेदित्यनेन यादृशे न्यूनाधिकविभागे पितुः पूर्वोक्तकारणात्कर्तव्यमतिर्भवेदिति पृथगभिधानात् श्रेष्ठभागादन्य एवायं न्यूनाधिकविभागः प्रतीयते ॥

* एतद्वचनम् अग्रे उक्तं ‘ समन्यूनाधिका भागाः’ इत्यादि बृहस्पतिवचनं च—पुत्राविनिर्मुक्त्येण पित्रर्जितपरं भ्रातृणामिति मनुवचनं च सर्वपुत्रसहकारेण पित्रर्जितधनविषयकमतो न विरोध इति चण्डेश्वरादीनां मतम् ॥ पुत्राणां विभागप्रार्थनस्थले एव मनुवचनं नेयं पितुः स्वेच्छास्थल एव बृहस्पतिवचनमिति जीमूतवाहनादीनां मतम् । नारदः । पित्रैव तु....॥ इति नारदवचनम् ॥ न्यूनाधिकविभक्तानां धर्मः पितृकृतः स्मृत इति याज्ञवल्क्यवचनं च बृहस्पतिवचनसमानविषयकमेव मन्तव्यम् ॥

† अत्र केचित्तु परस्परतुल्यगुणयोगि किञ्चिदन्यगुणकनिष्ठभ्रातृसमुदायस्यात्यल्पधनविभागविषयकमिदमेकद्रव्यरूपोद्धारदानासामर्थ्यात् । उत्कृष्टभागदानेनैव तत्संबन्धनं निर्गुणत्वेन न्यूनत्वाच्च निकृष्टभागदानं कनिष्ठायेत्याहुः । चण्डेश्वरस्तु अधिकोऽशः विभागे योऽंशो लभ्यते

१. B. reads ज्येष्ठ^० for श्रेष्ठ while A. reads वा श्रेष्ठभागेन for श्रेष्ठविभागेन. २. B. C. read स्वमतिः for ^०स्यमतिः. ३. D. reads धर्म्यः for धर्मः.

इति । बृहस्पतिरपि—

‘ समन्यूनाधिका भागाः पित्रा येषां प्रकल्पिताः ।

तथैव ते पालनीया विनेयास्ते स्युरन्यथा ’ ॥

इति । तस्माज्जीवद्विभागे अजीवद्विभागे च विषमवि-
भागोऽस्तीति कथं सुताः सममेव विभजेरन्निति नियम्यते ।
मैवम् । सत्यं शास्त्रतो विषमविभागोऽस्ति तथापि लोक-
विद्विष्टत्वादनुबन्ध्यादिवत् नानुष्ठीयते । उक्तं च संग्रहकारेण—

‘ यथा नियोगंधर्मोऽयं नानुबन्ध्यावधोऽपि वा ।

तथोद्धारविभागोऽपि नैव संप्रति वर्तते ’ ॥

तस्मादन्यः ज्येष्ठत्वनिबन्धनं देयः । कनिष्ठायावर इति तनूयूनः
तत्पादोनस्तदर्थं तत्पादो वा । इदं च कनिष्ठस्य गुणवत्त्वे गुणं
विविच्यैव देयमित्यभिप्रेति । शेषा मध्यमा निर्गुणाः समांशभागाः ।
समांशं गुणादिनिबन्धनाविक्यरहितेऽंशे भागः भजनं स्वामित्वं येषाम् ।
अप्रदत्ता भगिनी अंशभागिनी न तु समांशभागिनी तस्याः समांशित्वमि-
षेधस्य वक्ष्यमाणत्वात् । यद्वा समांशभागिनी आधिक्यरहितभागस्वा-
मिनी यथा । समस्तत्र विभागः स्यादिति स चांशो वक्ष्यमाणश्चतुर्थभागः
प्रकाशकारेण तु कनिष्ठायावर इति स्थाने श्रेष्ठाय च वर इति पठितं
व्याख्यातं च प्रथमोत्पन्नस्यांशद्वयं श्रेष्ठः कुटुम्बकर्मण्युपयुक्तः तस्य वरं
श्रेष्ठं किञ्चिद्देयमिति । औरसेषु यदुक्तं क्षेत्रजेष्वपि एष व्यवहारः अति-
देय इत्याह । क्षेत्रजेष्विति । धर्मतो जातेषु क्षेत्रजेषु तद्वदौरसपुत्रवत् ।
तथा च या या व्यवस्था औरसपुत्रे उक्ता ज्येष्ठाद्यंशविषयेषु क्षेत्रजे-
ष्वपि सति संभवे तास्ता ग्राह्या इति भावः ।

१. B. reads ते तथान्यथा and C. स्युरतोऽन्यथा. २. C. and D. omit अजीवद्विभागे and read जीवद्विभागेन च. ३. C. reads °विभागे सति for °विभागोऽस्तीति ४. C. reads अनुबन्ध्यादिवत्. ५. B. reads नियोगो धर्मो नो for नियोगधर्मोऽयम्. ६. D. reads °बन्ध्या for °बन्ध्या°. ७. C. reads ततो° for तथो°.

इति । आपस्तम्बोऽपि—

‘ जीवेन् पुत्रेभ्यो दायं विभजेत्समम् ’ ।

(आ. स्मृ. २. ६. १४. १.)

इति । स्वमतमुपन्यस्य—

‘ ज्येष्ठो दायाद इत्येके ’ ।

(आ. स्मृ. २. ६. १४. ६.)

इत्येकीयमतेन कृत्स्नधनग्रहणं ज्येष्ठस्योपन्यस्य—

‘ देशविशेषे सुवर्णं कृष्णा गावः कृष्णं भौमं ज्येष्ठस्य ।

रथः पितुः परीभाण्डं च गृहे ।

अलंकारो भार्याया ज्ञातिधनं चेत्येके ’ ।

(आ. स्मृ. २. ६. १४. ७-९.)

इत्येकीयमतेनैवोद्धारविभागं दर्शयित्वा—

‘ तच्छास्त्रविप्रतिषिद्धम् ’ ।

(आ. स्मृ. २. ६. १४. १०.)

इति निराकृतवान् । तं च शास्त्रप्रतिषेधं स्वयमेव दर्शितवान्—

‘ मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजदित्यविशेषेण श्रूयते ’ ।

(आ. स्मृ. २. ६. १४. ११.)

१. D. adds एव after जीवेन्. २. B. and C. omit ‘ज्येष्ठो दायाद इत्येके’ इत्येकीयमतेन कृत्स्नधनग्रहणं ज्येष्ठस्योपन्यस्य. ३. Except A. all read as परि° for परी°. ४. D. intermixes both sūtras and reads as गृहोऽलं-कारो. ५. A. reads शास्त्रै° for शास्त्र° and D. शास्त्रप्रति° for शास्त्रविप्रति°. B. C. read आपस्तम्बेनाऽपि. ६. B. C. read निराकृतम्. ७. B. C. omit तं च शास्त्रप्रतिषेधं स्वयमेव दर्शितवान्.

इति । तस्माद्विषमविभागः शास्त्रसिद्धोऽपि लोकविरोधा-
च्छ्रुतिविरोधाच्च नानुष्ठेयः । इति सममेव विभजेरन्निति
नियमो घटते ।

स्वेयं द्रव्यार्जनसमर्थतया पितृद्रव्यमनिच्छतोऽपि यत्किं-
चिद्दत्त्वा दायविभागः कर्तव्यः तत्पुत्रादीनां दायग्रहणेच्छा-
निवृत्त्यर्थमित्याह याज्ञवल्क्यः—

‘ शक्तस्यानीहमानस्य किञ्चिद्दत्त्वा पृथक् क्रिया ’ ।

(या. स्मृ. २. ११६.)

इति । पुत्राणां मातृधनविभागो दुहितृभावे द्रष्टव्यः
तथाच स एव—

‘ मातुर्दुहितरः शेषमृणात्ताभ्य ऋतेऽन्वयः ’ ।

(या. स्मृ. २. ११७.)

इति । मातृकृतर्णापाकरणावशिष्टं मातृधनं दुहितरो विभ-
जेरन् । अतश्च मातृकृतर्णसमं न्यूनं च मातृधनं दुहितृणां
सद्भावेऽपि पुत्रा एव विभजेरन्—इत्यर्थादवगम्यते^१ । अत्र
गौतमेन विशेषो दर्शितः ।

§ एतदुक्तं भवति । मातृकृतं ऋणं पुत्रैरेवापाकरणीयं न दुहितृभिः ।
ऋणावशिष्टं तु धनं दुहितरो गृह्णीयुः । युक्तं चैतत् ।

पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः ’ ।

इति । व्यवयवानां दुहितृषु बाहुल्यात् स्त्रीधनं दुहितृगामि । पितृधनं
पित्रवयवानां पुत्रेषु बाहुल्यात् पुत्रगामि इति ।

१. C. reads अयम्. २. C. reads ° करणवैशिष्ट्यम् for करणावशिष्टम्.

‘ स्त्रीधनं दुहितृणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानां च ’ ।

(गौ. स्मृ. २८. २४).

इति । ऊढाऽनूढदुहितृसमवाये मातृधनमनूढानामेव । ऊढा-
स्वपि सधननिर्धनदुहितृसमवाये निर्धनानामेवेत्यर्थः । पैता-
महे पौत्राणां विभागे विशेषमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ अनेकपितृकाणां तु पितृतो भागेकल्पना ’ ।

(या. स्मृ. २. १२०).

इति । यदा पितृतः अविभक्ता भ्रातरः पुत्रानुत्पाद्य मृताः
तत्रैकस्य द्वौ पुत्रौ अन्यस्य त्रयः अपरस्य चत्वारः । तत्र
पौत्राणां पैतामहे द्रव्ये यद्यपि जन्मनैव स्वत्वं पुत्रैरविशिष्टं
तथापि पित्र्यंशं द्वावेकं त्रयोऽप्येकं चत्वारोऽप्येकं लभन्ते
इत्यर्थः । एतदेवाभिप्रेत्य बृहस्पतिरपि—

‘ तत्पुत्रा विषमसमाः पितृभागहराः स्मृताः ’ ।

इति । तत्पुत्राः प्रमीतपितृकाणामेकैकस्य पुत्राः विषम-
समाः न्यूनाधिकसंख्याः स्वं स्वं पैतृकं भागमेव लभन्ते
इत्यर्थः । यदा स्वसुतयोरविभक्तयोर्मध्ये कश्चिद्धाता मृतः
तत्सुतस्तु पितामहादप्यप्राप्तांशः पितामहोऽपि नासीत् तदा
त्वाह कात्यायनः—

‘ अविभक्तेऽनुजे प्रेते तत्सुतं ऋक्थभागिनम् ।

कुर्वीत जीवेन येन लब्धं नैव पितामहात् ।

१. B. C. D. read दायकल्पना. २. B. originally reads तथा while in
margin reads तदा. ३. B. reads originally भागिनं and gives in
margin as जीवेन.

पैतामहोपात्तेऽपि क्वचित्पितुरिच्छयैव स्वार्जितवद्भिभागो
भवतीत्याह मनुः—

‘पैतृकं तु पिता द्रव्यमनवाप्तं यदाप्नुयात् ।
न तत्पुत्रैर्भजेत्सार्धमकामः स्वयमर्जितम्’ ॥

(म. स्मृ. ९. २०९.)

इति । यत्पितामहार्जितं केनाप्यपहृतं यदि पितोद्धरति
तदा स्वार्जितमिव पुत्रैः सार्धमकामतः स्वयं न विभजेत् ।
इति । एवं च सति पितामहोपार्जिते न स्वेच्छया विभाग
इत्युक्तं भवति । बृहस्पतिरपि—

‘पैतामहं हृतं पित्रा स्वशक्त्या यदुपार्जितम् ।
विद्याशौर्यादिनां प्राप्तं तत्र स्वाम्यं पितुः स्मृतम्’ ।

इति । कात्यायनोऽपि—

‘स्वशक्त्यापहृतं द्रव्यं स्वयमाप्तं च यद्भवेत् ।
एतत्सर्वं पिता पुत्रैर्विभागं नैव दाप्यते’ ॥

इति । यत्पैरपहृतं क्रमायातं स्वशक्त्यैवोद्धृतं यन्नष्टं क्रमा-
यातं यच्च विद्याशौर्यादिना स्वयमेवार्जितं तत्सर्वं पिता वि-
भागे पुत्रैर्न दाप्य इत्यर्थः । विभागोत्तरकालोत्पन्नस्य पुत्रस्य
भागकल्पनाप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः—

१. C. reads उपहृतम्. २. C. adds °विषयं वा । पैतामहधनविषये तु कापि
विषमविभाग इति । तथापि । अविभक्तेन पितृपैतामहे द्रव्योपि चादीयमाने विक्री-
यमाणे वा and omits इव only. ३. C. omits च. ४. C. reads तत्प्राप्तम्
for °ना प्राप्तम्. ५. B. reads नष्टम्. ६. B. reads विभागे. ७. C. reads
क्रमागतम्. ८. B. C. read वरि for अत्. ९. D. reads विभागम्. १०.
D. omits पुत्रस्य.

‘ विभक्तेषु सुतो जातः सवर्णायां विभागभाक् ’ ।

(या. स्मृ. २. १२२.)

इति । अयमर्थः । विभक्तेषु पुत्रेषु सवर्णायां भार्याया जातः पुत्रः पित्रोर्विभागं भजते इति विभागभाक्-इति । मातृभागं चासत्यां दुहितरि—

‘ ताभ्य ऋतेऽन्वयः ’ ।

(या. स्मृ. २. ११७.)

इत्युक्तत्वात् । असवर्णायां जातस्तु स्वांशमेव पित्र्याल्लभते मातृकं तु सर्वमेव । अतएव मनुः—

‘ ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव हरेद्भनम् ’ ।

(म. स्मृ. ९. २१६.)

इति । पित्रोरिदं पित्र्यम् ।

‘ अनीशाः पूर्वजाः पित्रोः भ्रातृभागे विभक्तजाः ’ ।

इति । स्मरणात् । मातापित्रोर्भागे विभागात्पूर्वमुत्पन्नो न स्वामी पित्रा सह पूर्वं विभक्तत्वात् । विभक्तजश्च भ्रातुर्धने न स्वामीत्यर्थः । विभागोत्तरकालं पित्रा स्वयमर्जित विभागोत्तर-कालमुत्पन्नस्यैव । तथा च मनुः --

“ पुत्रैः सह विभक्तेन पित्रा यत् स्वयमर्जितम् ।

विभक्तजस्य तत्सर्वमनीशाः पूर्वजाः स्मृताः ।

इति । ये च विभक्ताः पुनः पित्रा सह संसृष्टास्तेषां विभागो-त्तरकालमुत्पन्नेन सह विभागोऽस्तीत्याह मनुः—

१. C. reads in singular form अनीश पूर्वजः and विभक्तज . २. B. substitutes भागे for धने, and C. reads विभक्तजस्तु तद्धनःस्वामी. ३. B. originally reads पूर्वं एवच and in margin पूर्वजा स्मृता . ४. B. reads उत्पन्नो यस्तेन सह.

‘संसृष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजेत स तैः सह’ ।

(म. स्मृ. ९. २१६.)

इति । अजीवद्विभागोत्तरकालं जातस्य पुत्रस्य भाग-
कल्पनामाह याज्ञवल्क्यः—

‘ दृश्याद्वा तद्विभागः स्यादायव्ययविशोधितात्’ ।

(या. स्मृ. २. १२२.)

इति । पितरि मृते भ्रातृविभागसमयेऽस्पष्टगर्भायां मातरि
भ्रातृविभागोत्तरकालमुत्पन्नस्य विभागः दृश्याद्भ्रातृभिर्गृहीता-
दायव्ययविशोधितात् उपचयापचयाभ्यां अवधारितपरि-
माणात् शोधिताद्द्वनात्किञ्चिदुद्धृत्य स्वांशसमो दातव्यः
स्यादित्यर्थः ।

* अत्र मेधातिथिः—विभागोत्तरकालं पित्रा यद्विभागे द्वयं गृही-
तं द्वावंशौ प्रतिपद्येते तदेव सत्यां पितुरिच्छायां ग्रहीतव्यम् । पितुरुर्ध्वं
वा न तत्र भ्रातृभिर्वाच्यं किमित्ययं द्वावंशौ गृह्णातीति अथ च नास्ति
पितुरिच्छा तदा समं च स्वसमोऽस्य भाग उद्धर्तव्यः पितुरुर्ध्वं संसृष्टा-
स्तेषामेव स पैतृकोऽशस्तदुत्थं दद्यादपरेषां स्वांशं जातस्य च मृतस्य
चेति जातस्य संसृष्टिर्न एव दद्युः पितुरुर्ध्वं तदीयमंशं च त एवमेव
विभक्ताः सह इत्यनयानुबुद्ध्या भगिन्या आप्रसवान्नैव विभागोऽस्तीति
वसिष्ठेन दर्शितम् ।

† आयः प्रतिदिवसं प्रतिमासं प्रत्यब्दं वा यदुत्पद्यते । व्ययः
पितृकृतर्णापाकरणं ताभ्यां आयव्ययाभ्यां यच्छोधितं तस्माद्द्वनात्
उद्धृत्य विभागानन्तरजातस्य भ्रातुः भागो दातव्यः । एतदुक्तं भवति ।
प्रातिस्विकेषु भागेषु तदुत्थमायं प्रवेश्य पितृकृतं च ऋणमपनीय अव-
शिष्टेभ्यः स्वेभ्यः स्वेभ्यो भागेभ्यः किञ्चित् किञ्चित् उद्धृत्य विभागान-
न्तरजस्य स्वसमानभागः कार्यः इति ।

१. C. reads संबन्धादि तत्परिमाणात् and does not repeat किञ्चित् while
D. omits अवधारितपरिमाणात्.

एतच्च मृतभ्रातृभार्यायामपि विभागसमये अस्पष्ट-
गर्भायां विभागादूर्ध्वमुत्पन्नस्यापि वेदितव्यम् । स्पष्टगर्भायां
तु प्रसवं प्रतीक्ष्यैव विभागः कर्तव्यः ।

‘अथ भ्रातृणां दायविभागो याश्चानपत्याः स्त्रियस्तासामा-
पुत्रलाभात्’ ।

(व. स्मृ. १७. ४०—४१.)

इति वसिष्ठस्मरणात् । विभक्तेभ्यः पितृभ्यामर्थदाने
विभक्तजस्य पुत्रस्य निषेधाधिकारो नास्ति दत्तं च तेन न
प्रत्याहर्तव्यमित्याह याज्ञवल्क्यः—

‘पितृभ्यां यस्य यद्वत्तं तत्तस्यैव धनं भवेत्’ ।

(या. स्मृ. २. १२३.)

इति । अजीवद्विभागे मातुरंशकल्पनामाह याज्ञवल्क्यः—

‘पितरूर्ध्वं विभजतां माताप्यंशं समं हरेत्’ ।

(या. स्मृ. २. १२३.)

इति । एतच्च स्त्रीधनस्य अप्रदाने वेदितव्यम् । दत्ते त्वर्धमेव ।

§ विभक्ताभ्यां मातापितृभ्यां पूर्वं विभक्तस्य पुत्रस्य यद्
अलंकारादि दत्तं भवेत् तत्तस्यैव पुत्रस्य स्यात् न विभक्तजस्य स्वं
भवति । न्यायसाम्यात् विभागात् प्रागपि यस्य यद्वत्तं तत्तस्यैव । तथा सति
विभक्तजे विभक्तयोः पित्रोरंशं तदूर्ध्वं विभजतां यस्य यद्वत्तं तत्त-
स्यैव नान्यस्य इति वेदितव्यम् ।

१. A. omits स्त्रियः. २. B. reads भरणार्थं for अर्थः. ३. C.
substitutes वेतनम् for दत्तं च तेन.

‘ दत्ते स्वर्धीशहारिणी ’

(या. स्मृ. २. १४८.)

इति स्मरणात् । अत एव स्मृत्यन्तरम्

‘ जनन्यस्वधना पुत्रैर्विभागेशं समं हरेत् ’ ।

इति । अस्वधेना प्रातिस्विकस्त्रीधनशून्या जननी पुत्रै-
र्विभागे क्रियमाणे पुत्रांशसममंशं हरेदित्यर्थः । जननीग्रहणं
सापत्न्यादेरुपलक्षणार्थम् तथाच व्यासः—

‘ असुतास्तु पितुः पत्न्यः समानांशाः प्रकीर्तिताः ।

पितामह्यश्च सर्वास्ता मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः ’ ।

इति । यत्तु कैश्चिदुक्तं माताप्यंशं समं हरेदिति जीवनो-
पयुक्तमेव धनं माता स्वीकरोति इति । तन्न । अंशसम-
शब्दयोरानर्थक्यप्रसङ्गात् । अथोच्येत बहुधने जीवनोपयुक्तं
गृह्णाति स्वल्पधने पुत्रसमांशमिति । तदपि न । विधिवैषम्य-
प्रसङ्गात् । भिन्नमातृकाणां सवर्णानां समसंख्यानां विभाग-
प्रकारमाह व्यासः—

१. The text of ब्राह्मवल्क्य reads अर्धं प्रकीर्तितम् for अर्धोश-
हारिणी; our commentator does not mention the name of the text
from which he quoted this sentence, but it appears in the text of
ब्राह्मवल्क्य, and elsewhere he also mentions the same name. २. D.
reads अपधना for अस्वधना. ३. B. reads अनन्यस्वधना while D.
reads अपधना. ४. B. omits अंशम्. ५. C. reads तनवांशस्य
समशब्दयोरमाह^०.

समानजातिसंख्या ये जातास्त्वेकेन घूनवः ।

विभिन्नमातृकास्तेषां मातृभागः प्रशस्यते ।

इति । बृहस्पतिरपि—

‘ येद्येकजाता बहवः समाना जातिसंख्यया ।

स्वधनैस्तैर्विभक्तव्यं मातृभागेन धर्मतः ’ ॥

इति । विषमसंख्यानां तु विभागं स एवाह—

‘ सवर्णलिङ्गसंख्या ये विभागस्तेषु शस्यते ’ ।

इति । विभिन्नजातीनां पुत्राणां विभागप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ *चतुस्त्रिद्वयेकभागाः स्युर्वर्णशो ब्राह्मणात्मजाः ।

क्षत्रजास्त्रिद्वयेकभागा विड्जास्तु द्वयेकभागिनः’ ।

(या. स्मृ. २. १२५.)

¶ अयमाशयः—एकस्यां स्त्रियां यावन्तः पुत्रा जाताः तावन्त एव अपरस्यामपि जाताश्चेत् तदा मातुरेवायं विभाग इति कृत्वा तैः मातृभागं पृथक्कृत्य स्वविभागाः कर्तव्याः ।

* अस्यायमर्थः—तिस्रो वर्णानुपूर्व्येणेति ब्राह्मणस्य चतस्रः क्षत्रियस्य तिस्रो वैश्यस्य द्वे शूद्रस्यैकेति भार्या दर्शितास्तत्र ब्राह्मणात्मजा ब्राह्मणोत्पन्ना वर्णशः वर्णशब्देन ब्राह्मणादिवर्णाः स्त्रिय उच्यन्ते संख्यैकवचनाच्च वीप्सायामित्यधिकरणकारकादेकवचनाद्वीप्सायां शस् । अतश्च वर्णे वर्णे ब्राह्मणोत्पन्ना यथाक्रमं चतुस्त्रिद्वयेकभागाः स्युर्भवेयुः । एतदुक्तं

१. B. originally reads द्येकजाता and gives in margin as द्येकजाता. २. B. originally साधनैः and in margin स्वधनैः; C. and D. read सधनैः. ३. B. reads ‘भिन्न’ for ‘लिङ्ग’. ४. B. originally reads पुंसांशस्तेषु and corrects पुंभागस्तेषु. ५. C. and D. read भिन्न° for विभिन्न° and omit प्रकारम् .

इति । वर्णशो ब्राह्मणात्मजाः ब्राह्मणादिवर्णस्त्रीषु ब्राह्मणे-
नोत्पन्ना ब्राह्मणमूर्धावसिक्ताम्बुष्ठनिषादाः । यथाक्रमं प्रत्येकं
चतुस्त्रिद्वयेकभागा भवेयुः । क्षत्रियादिवर्णस्त्रीषु क्षत्रियेणोत्पन्नाः
क्षत्रियमाहिष्योग्रास्त्रिद्वयेकभागाः वैश्येन वैश्याशूद्रोत्पन्नौ
वैश्यकरणौ द्वयेकभागिनौ शूद्रस्यैकैव भार्येति भिन्नजातीय-
पुत्राभावात् तत्पुत्राणां पूर्वोक्त एक एव विभागः । मनुरपि-

‘ ब्राह्मणस्यानुपूर्व्येण चतस्रस्तु यदि स्त्रियः ।

तासां पुत्रेषु जातेषु विभागेऽयं विधिः स्मृतः ’ ॥

भवति । ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यामुत्पन्ना एकैकशश्चतुरश्वतुरो भागान् लभन्ते ।
तेनैव क्षत्रियायामुत्पन्नाः प्रत्येकं त्रीन् भागान् लभन्ते । वैश्यायां द्वौ
द्वौ शूद्रायामेकमेकमिति । क्षत्रजाः क्षत्रियेणोत्पन्नाः वर्णशः इत्यनुवर्तते ।
यथाक्रमं त्रिद्वयेकभागाः क्षत्रियेण क्षत्रियायामुत्पन्नाः प्रत्येकं त्रीन् त्रीन्
भागान् लभन्ते । वैश्यायां द्वौ द्वौ शूद्रायामेकमेकम् । विड्जाः वैश्येनो-
त्पन्नाः अत्रापि वर्णश इत्यनुवर्तते यथाक्रमं द्वयेकभागिनः वैश्येन वैश्या-
यामुत्पन्नाः प्रत्येकं द्वौ द्वौ भागौ लभन्ते । शूद्रायामेकमेकम् । शूद्रस्यै-
कैव भार्येति भिन्नजातीयपुत्राभावात्तत्पुत्राणां पूर्वोक्त एक एव विभागः ।
यद्यपि चतुस्त्रिद्वयेक इत्यविशेषेणोक्तं तथापि प्रतिग्रहप्राप्तभूव्यातिरिक्त-
विषयमिदं द्रष्टव्यम् ।

§ सार्धसप्तधा विभक्तस्य धनस्य त्रीनंशान् ब्राह्मणीपुत्रः द्वौ क्षत्रिया-
सुतः सार्धं वैश्यापुत्रः एकं शूद्रासुतः अनया रीत्या पितृद्रव्यं विभ-
जेयुः । एवंच सति यत्र ब्राह्मणीक्षत्रियापुत्रौ द्वावेव विद्येते तत्र पञ्चधा
कृते धने त्रयोभागा ब्राह्मणस्य द्वौ क्षत्रियापुत्रस्य । तथाच यत्र ब्राह्मणी-
वैश्यापुत्रौ तत्र सार्धचतुर्धा विभक्तस्य धनस्य भागत्रयं ब्राह्मणीपुत्रः
सार्धभागं वैश्यापुत्रः । अनयैव दिशा ब्राह्मणीशूद्रापुत्रादौ क्षत्रियाशूद्रा-
पुत्रादौ यथायथं विभागनियमः अनुसंधेयः ।

‘ द्यंशं दायार्द्धेद्विप्रो द्वावंशौ क्षत्रियासुतः ।

वैश्याजः सार्धमेवांशमंशं शूद्रासुतो हरेत् ’ ॥

‘ सर्वं वा ऋक्थजातं तद्देशधा प्रविभज्य तु ।

धर्म्यं विभागं कुर्वीत विधिनाग्नेन धर्मवित् ’ ॥

‘ चतुरोऽंशान् हरेद्विप्रः त्रीनंशान् क्षत्रियासुतः ।

वैश्यापुत्रो हरेद् द्यंशं एकं शूद्रासुतो हरेत् ’ ॥

(म. स्मृ. ९. १४९, १५१-१५३.)

इति । एतच्च प्रतिग्रहप्राप्तभूम्यतिरिक्तविषयम् । अत
एव बृहस्पतिः—

‘ न प्रतिग्रहभूर्देया क्षत्रियादिसुताय वै ।

यद्यप्येषां पिता दद्यान्मृते विप्रासुतो हरेत् ’ ।

इति । प्रतिग्रहविशेषणसामर्थ्यात् क्रयादिलब्धा भूः क्षत्रि-
यादिसुतानामपि भवत्येव । शूद्रापुत्रस्य विशेषप्रतिषेधाच्च ।

† चतसृणां विषमानेकपुत्रत्वे विप्रापुत्रलभ्यभागात्पदहीनः प्रत्येकः
क्षत्रियासुतानामेवं वैश्यासुतानामर्धं शूद्रासुतानां पाद इति यथाविधि भागः
पतति तथा विभजनीयमित्यर्थाल्लभ्यते । यदातु ब्राह्मणीक्षत्रिययोरे-
वापत्यानि तदा सप्तांशतां कृत्वा चतुरोऽंशानित्यादि । यदातु ब्रह्मवि-
जातीयभार्यात्रयपुत्रास्तदा नवांशान्कल्पयित्वा । एवं ब्राह्मणीवैश्या-
शूद्रापुत्रेषु सत्सु सप्तांशान् । विप्राशूद्रापुत्रेषु सत्सु पञ्चेत्याद्यूह्यम् ।
एवं क्षत्रियस्य क्षत्रविट्शूद्रजातिभार्यात्रयपुत्रेषु सत्सु त्रयो द्वावेकांश
इति षडंशा इत्यादि व्यवस्थोहनीया ।

१. Except A. all others do not insert this verse. २. B. C. and
D. substitute तु for तद्. ३. A. reads परिकल्प्य च for प्रविभज्य तु.
४. B. and C. read अंशम् for एकम्.

‘ शूद्रां द्विजातिभिर्जातो न भूमेर्भागमर्हति ’ ।

इति । यत्तु मनुवचनम्—

‘ ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रापुत्रो न ऋक्थभाक् ।

यदेवास्य पिता दद्यात्तदेवास्य धनं भवेत् ’ ॥

(म. स्मृ. ९. १५५.)

¶ अत्र मेधातिथिः—न रिक्थभाग् द्विजातीनां शूद्रापुत्रः किं सदा नेत्याह । यदेवास्य पिता दद्यात्तदेवास्य पित्रा दशमांशकल्पना कृता तदेव तत्तस्य तदधिकं पैतृकं नान्यल्लभते । तत्रापि शंखेनोक्तं न शूद्रापुत्रोर्धभागी । यदेवास्य पिता दद्यात् स एव तस्य भागो गोमिथुनं त्वपरं दद्युर्विभागकाले भ्रातर इति वाक्यशेषः । अन्ये त्वनूढायाः शूद्रायाः पुत्रस्येवं विधिमिच्छन्ति । न ह्यत्र विवाहलिङ्गं किञ्चिदस्तीति । जातिविशेषवचनः शूद्राशब्दोऽतो यदेवास्य पिता दद्यात् अतो यदस्य प्रजीवनं पित्रा दत्तं तदेव दातव्यम् । अथ तेन का विभागकल्पना कृता यावज्जीवं जीवनाय तदा तदेवास्य धनं न भ्रातृभिः किञ्चिदातव्यम् । यथा गौतमः शूद्रापुत्रप्रकरण एवाह । अपरिगृहीतास्वपि शुभ्रूषा चेल्लभेत वृत्तिमूलमन्तेवासिविधिनेति । तेषां मते क्षत्रियवैश्ययोरनूढयोजाता रिक्थहराः प्राप्नुवन्ति तत्र च कियानंश इति न शायते यावानंश ऊढयोरिति चेत्तत्रापि नोढाग्रहणं न लिङ्गं वचनं वास्ति । एक एवौरसः पुत्र इति धर्मपत्नीष्वौरसो न चानूढयोजातानामौरसलक्षणमस्ति उक्तं च अनियुक्तासुतश्चैवेत्यादि अभ्रातृजायाविषयमेतत् । तत्र किल नियोगे विहतेऽनियुक्तासुत इति प्रतिषेधेऽपि तद्विषया बुद्धिरुपजायते अत्राप्यस्ति तर्हि जातमात्रेऽपि तस्मात्परस्त्रीषु नियोगेन विनाऽनियुक्तासुताः सर्वेषां च तेषां प्रजीवनमुक्तम् ।

१. The commentator does not mention the name of the work from which he quoted this but the व्यवहारनवसूत्र says this line is from देवल.

इति । तत्प्रीतिदेसधनसद्भावविषयं इत्यविरुद्धम् । आनु-
लोम्येन जातस्यैकपुत्रस्य ऋक्थग्रहणप्रकारमाह देवलः—

‘ आनुलोम्येकपुत्रस्तु पितुः सर्वस्वभागभवेत् ’ ।

इति । एतच्च निषादव्यतिरिक्तविषयम् । अतएवोक्तं तेनैव—

‘ निषाद एकपुत्रस्तु विप्रस्वस्य तृतीयभाक् ।

द्वौ सपिण्डः सकुल्यो वा स्वधादाता तु स्वं हरेत् ’ ।

इति । यत्तु मनुवचनम्—

‘ यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रो यद्यपुत्रोऽपि वा भवेत् ।

नाधिकं दशमादद्याच्छूद्रापुत्राय धर्मतः ’ ॥

(म. स्मृ. ९. १६४.)

इति । * तदशुश्रूषुशूद्रापुत्रविषयम् । क्षत्रियेण वैश्येन वा
शूद्रायामुत्पन्नः एकः पुत्रः अर्धमेव हरेत् न निषादवत्तृती-
यमंशम् । तथाच विष्णुः—

* मेघातिथिस्तु एवं न मन्यते । यथा—

सत्पुत्रो विद्यमानपुत्रः ब्राह्मणीपुत्र एव वा विद्यमानो विवक्षितो न
द्विजातिपुत्रमात्रमतश्चासति ब्राह्मणपुत्रे क्षत्रियवैश्ययोः सत्तोरप्यष्टमांशं
लभते केवले च वैश्यपुत्रे तृतीयं अन्ये त्वविशेषेण द्विजातिपुत्राभावे
पुत्रपदेनोक्त इत्याहुः अस्मिन्पक्षे सपिण्डगाभिदशमांशशेषं धनं इयंतु
द्रष्टव्यवस्था बहुवचनं योगक्षेमे तदा दशमांशं हरेच्छौद्रः । अथ क-
तिपयजनजीवनपर्याप्तं तदा शूद्रपुत्रस्यैव क्षत्रियार्दीनां समानभाव-

१. B. originally reads तदपि पितृवत्^० and gives in margin तद-
प्रतिवत्^०. २. B. originally reads नारदः^० and gives in margin देवलः.
३. D. reads आनुलोम्येन for आनुलोम्येक^०. ४. D. reads संहरेत् for स्वं
हरेत्. ५. The text (Mandlik's edition) reads दत्तपुत्रो but it seems
incorrect; it may be असत्पुत्रो (ॐवसत्पुत्रो Nirṇayasāgara edition.)
६. D. omits च and C. and D. read बृहद्विष्णुः.

‘ द्विजातीनां शौद्रैस्त्वेकः पुत्रोऽर्धहरः ।

अपुत्रस्यै ऋक्थस्य या गतिः सा भागार्धस्य ’ ।

(वि. स्मृ. १८. ३२-३३.)

इति । प्रत्यासन्नसपिण्डस्यान्यदर्थं भवतीत्यर्थः । अजीव-
द्विभागे केषुचित् भ्रातृष्वसंस्कृतेषु भगिनीषु वाऽसंस्कृतासु
तत्संस्कारः पूर्वसंस्कृतैर्भ्रातृभिः कर्तव्य इत्याह व्यासः—

‘ असंस्कृतास्तु ये तत्र पैतृकादेव ते धनात् ।

संस्कार्या भ्रातृभिः ज्येष्ठैः कन्यकाश्च यथाविधि ’ ।

जातीयास्त्रिजातानां स्मृत्यन्तरे विधिर्दर्शितः ॥ क्षत्रजास्त्रिद्व्येकभागा वि-
ड्जाः स्युर्द्व्येकभागिनः ॥ क्षत्रियाजातास्वजातीयविजातीयासु शूद्रपथ-
न्तासु वर्णक्रमेण व्यादिभागहराः तदा तेन स्वधनं क्षत्रियस्य शूद्राः षष्ठमंशं
लभन्ते विशश्च तृतीयम् । अन्येत्वस्य श्लोकस्य सामर्थ्यमाहुः । शूद्रपुत्राय
यदा ददाति तदानेन धनं संकलय्य दशांशो दातव्यो न तदधिकः सत्यपि
स्वातन्त्र्ये । यथा वक्ष्यति यदेवास्य पिता दद्यादिति अस्मिन्पक्षे सपुत्रो
दद्यादिति समानाधिकरणे पदे उपपन्नतरे इतरथा यस्य सदसत्पुत्रः ।
पिता स दद्यादिति संबन्धो दुःश्लिष्टः स्यात् । सपुत्रपदेनास्य पुत्रादेरभि-
धानं दद्यादिति जीवतः पुत्रसपिण्डादेः । ततश्च यदि क्षत्रियवैश्यापुत्रौ
न स्तः केवलौ ब्राह्मणशूद्रौ तदा न शूद्रस्य दशम एवांशः किं तर्ह्यत्यल्पं
नाधिकतरं धनं लभते यत्र दश गावः सन्ति तत्र चतस्रो ब्राह्मणस्यैका
शूद्रस्य पञ्च क्षत्रियवैश्ययोः । यदा तौ न स्तः तदा पञ्च गावस्तयैव कल्प-
नया ब्राह्मणशूद्राभ्यां विभजनीयाः । यदि सर्वा ब्राह्मण आदद्यान् चान्शहरः
स्यान्न चतुरंशहरस्तस्माच्चतुरोऽंशान्हरेदिति चतुर्षु भ्रातृषु सत्सु कल्पना ।
शूद्रस्यापि दशमांशहरत्वं चतुर्ष्वेव द्वयोस्त्रिषु चतुर्षूभयोर्भागधिक्यम् ॥

१. D. reads शूद्रः for शौद्रः. २. B. reads अर्धं हरेत् for अर्धहरः.
३. B. reads पुत्रस्य, while C. omits this. ४. B. originally reads
सभागस्यास्य and gives in margin सा भागार्धस्य.

इति । भगिनीसंस्कारे तु विशेषमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ।
भगिन्यश्च निजादंशादत्त्वा त्वंशं तुरीयकम् ’ ॥

(या. स्मृ. २. १२४.)

इति । पितुरूर्ध्वं विभजद्भिर्भ्रातृभिरसंस्कृता भ्रातरः समुदाय-
द्रव्येण संस्कृताः । भगिन्यश्चासंस्कृताः निजादंशाद्य-
ज्जातीया कन्यका तज्जातीयपुत्रभागात्तुरीयं चतुर्थं भागं
दत्त्वा संस्कृताः । अनेन पितुरूर्ध्वं दुहितरोऽप्यंशभागिन्य
इति गम्यते । अत एव मनुः—

‘ स्वेभ्योऽशेभ्यस्तु कन्याभ्यः स्वं दद्युर्भ्रातरः पृथक् ।
स्वात् स्वादंशाच्चतुर्भागं पतिताः स्युरदित्सवः ’ ।

(म. स्मृ. ९. ११८).

इति । ब्राह्मणादयो भ्रातरः ब्राह्मण्यादिभ्यो भगिनीभ्यो
स्वैजातिविहितेभ्योऽशेभ्यः स्वात् स्वादंशादात्मीयाद्भागाच्च-
तुर्थं चतुर्थं भागं दद्युः ।

एतदुक्तं भवति । यदि कस्यचिद्ब्राह्मण्येव पत्नी पुत्रश्चैकः
कन्या चैका तत्र पित्र्यं द्रव्यं द्वेधा विभज्य तत्रैकं भागं
चतुर्धा विभज्य तुरीयांशं कन्यायै दत्त्वा शेषं पुत्रो गृह्णी-
यात् । अथ द्वौ पुत्रौ कन्या चैका तदा पितृधनं त्रैधा विभज्य
तत्रैकं भागं चतुर्धा विभज्य तुरीयांशं कन्यायै दत्त्वा शेषं द्वौ
पुत्रौ विभज्य गृह्णीतः । अथ त्वेकः पुत्रः द्वे कन्ये तदा पित्र्यं

१. B. and C. omit तु. २. C. and D. read तेभ्यः for स्वेभ्यः.

३. D. reads द्विजाति° for स्वजाति°. ४. D. reads चतुर्थभागं दद्युः.

धनं त्रिधा विभज्य तत्रैकं भागं चतुर्धा विभज्य द्वौ भागौ
द्वभ्यां कन्याभ्यां दत्त्वाऽवशिष्टं सर्वं पुत्रो गृह्णाति । एवं
समानजातीयेषु समविषमेषु भ्रातृषु भगिनीषु च समविषमासु
योजनीयम् ।

यदा तु ब्राह्मणीपुत्र एकः क्षत्रियाकन्या चैका तत्र पित्र्यं
द्रव्यं सप्तधा विभज्य क्षत्रियापुत्रभागान् त्रीन् चतुर्धा विभज्य
तुरीयांशं क्षत्रियाकन्यायै दत्त्वा शेषं ब्राह्मणीपुत्रो गृह्णाति ।
यदा तु द्वौ ब्राह्मणीपुत्रौ क्षत्रियाकन्यायैका तत्र पित्र्यं
धनमेकादशधा विभज्य तेषु त्रीन् भागान् चतुर्धा विभज्य
चतुर्थमंशं क्षत्रियाकन्यायै दत्त्वा शेषं सर्वं ब्राह्मणीपुत्रौ
विभज्य गृह्णीयाताम् ।

एवं जातिवैषम्ये भ्रातृणां भगिनीनां च संख्यया वैषम्ये
च सर्वत्रायं नियम इति मेधातिथेर्व्याख्यानम् । एतदेव
विज्ञानेश्वरयोगिनोऽप्यभिप्रेतम् । भारुचिस्तु । चतुर्भागप-
देन विवाहसंस्कारमात्रोपयोगि द्रव्यं विवक्षितम् । अतो
दायभाक्त्वमसंस्कृतकन्यानां नास्तीति मन्यते । एतदेव
चन्द्रिकाकारस्याप्यभिप्रेतम् तदाहै । 'यत एव न दायभागार्थ-
मंशहरणं किन्तु विवाहसंस्कारार्थम्' । अत एव देवले-
नोक्तम्—

‘कन्याभ्यश्च पितृद्रव्यं देयं वैवाहिकं वसु’ ।

१. B. and C. read ऊहनीयम् for भवं निबन्धः. २. B. and C.
read अभिमतम् for अभिप्रेतम्. ३. B. gives marginal reading
तथाहि for तदाह. ४. B. and C. substitute अ° for व°.

इति । अत्र यद्युक्तियुक्तं तद्ब्राह्मम् । जीवद्विभागे तु
यत्किञ्चित्पिता ददाति तदेव लभते कन्या विशेषाश्रवणात् ।
पितृधनाभावे नारदः—

‘ अविद्यमाने पित्र्येऽर्थे स्वांशादुद्धृत्य वा पुनः ।
अवश्यकार्याः संस्काराः संङ्कोचोऽत्र विवक्षितः ’ ॥

(ना. स्मृ. १३—३४.)

इति । भ्रातृणां भगिनीनां च संस्काराः जातकर्माद्याः
पूर्वसंस्कृतैः भ्रातृभिः पितृधनाभावेष्वपि सावश्यकत्वेन कर्तव्याः ।
पैतृकद्रव्यविभागकाले स्वधृतालंकारादिकमपि कन्यका
प्राप्नोतीत्याह शङ्खः—

‘ विभज्यमाने दाये कन्यालंकारमेव हि ’ ।

वैवाहिकं स्त्रीधनं च लभते ।

इति । मुख्यगौणपुत्राणां स्वरूपं दायग्रहणक्रमं चाह
याज्ञवल्क्यः—

* पितृधनाभावे स्वार्जितेन भिक्षादिलब्धेन च अवश्यं संस्कारं
कुर्यादिति न वाच्यम् । जीमूतवाहनेन तथा नाङ्गीकारात् । तथा हि
तस्याशयः । येषां तु न कृताः.....॥ इति येषां तेषामिति पुल्लिङ्ग-
पदघटितवचनेन भ्रातृसंस्कारस्यावश्यकत्वमुक्त्वा पैतृकधनाभावे
भ्रातृसंस्कारनिर्वाहार्थमुपायकथनं नारदस्य । तथाच भ्रातृसंस्कारोपक्र-
मत्वात् उपसंहारेऽपि भ्रातृसंस्कार एव विषयः । न तु भगिनीसंस्कारः ।
इति नारदीयवचनयोर्भावः ॥

१. The text of Jolly reads भ्रातृणां पूर्वसंस्कृतैः. २. D. reads 'दत्ता',
for धृता°, while C. °दृता° for the same. ३. D. reads विभज्यमाने
वै दाये कन्यालंकारमेव हि giving it the form of a verse, and omitting
वैवाहिकं reads किञ्चित्स्त्रीधनं च लभते, separately from the above
quotation. ४. C. reads वैरूपम् for स्वरूपम्.

§ ' औरसो धर्मपत्नीजः तत्समः पुत्रिकासुतः ।

क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा ॥

गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुतः स्मृतः ।

कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः ॥

§ अस्यायमर्थः—औरसो जात औरसः पुत्रः स च धर्मपत्नीजः धर्मविवाहोद्भा धर्मपत्नी तस्यां जात औरसः पुत्रो मुख्यः । तत्समः पुत्रिकासुतः तत्सम औरससमः पुत्रिकायाः सुतः पुत्रिकासुतः । अत एव औरससमः । यथाह वसिष्ठः—

‘ अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलंकृताम् ।

अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति ’ ॥

(व. स्मृ. १७, १७.)

अथवा पुत्रिकेव सुतः पुत्रिकासुतः सोऽप्यौरससम एव पित्रवय-
वानामल्पत्वात् मात्रवयवानां बाहुल्याच्च । यथाह वसिष्ठः—

‘ तृतीयः पुत्रिकैवेति ।

तृतीयः पुत्रः पुत्रिकैवेत्यर्थः । इयामुप्यायणस्तु जनकस्य औरसाद-
पकृष्टोऽन्यक्षेत्रोत्पन्नत्वात् । क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा ।
इतरेण असपिण्डेन देवरेण वा उत्पन्नः पुत्रः क्षेत्रजः ॥

गूढजः पुत्रो भर्तृगृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो हीनाधिकजातीयपुरुषजत्व-
परिहारेण पुरुषविशेषजत्वनिश्चयाभावेऽपि सवर्णजत्वनिश्चये सति
बोद्धव्यः । कानीनस्तु कन्यकायामुत्पन्नः पूर्ववत्सवर्णात्स मातामहस्य
पुत्रः । यद्यनूढा सा भवेत्तथा पितृगृह एव सांस्थिता । अथोद्भा तदा
कोदुरेव पुत्रः । यथाह मनुः—

१. B. originally reads तत्सुतः but in margin तत्समः.

* विज्ञानेश्वर reads द्वितीयः पुत्रिकैवेति but the text तृतीयः पुत्रिका वि-
ज्ञायते. This must therefore have been the correct form.

अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः स्मृतः ।
 दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥
 क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात्स्वयंकृतः ।
 दत्तात्मा तु स्वयंदत्तो गर्भे विन्नैः सहोदजः ॥
 उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपविद्धो भवेत्सुतः ।
 पिण्डदोऽशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः ' ॥

(या. स्मृ. २. १२८-१३२.)

‘ पितृवेदमनि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्रहः ।
 तं कानीनं वदेन्नाम्ना वोढुः कन्यासमुद्भवम् ’ ॥

(म. स्मृ. ९. १७२.)

पौनर्भवस्तु पुत्रोऽक्षतायां क्षतायां वा पुनर्भवां सवर्णादुत्पन्नः । मात्रा
 भर्त्रनुज्ञया प्राप्तिं प्रेते वा भर्तरि पित्रा वोभाभ्यां वा सवर्णाय यस्मै
 दीयते स तस्य दत्तकः पुत्रः । यथाह मनुः—

‘ माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि ।
 सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्तिमः सुतः ’ ॥

(म. स्मृ. ९. १६८.)

इति । आपद्ग्रहणादनापदि न देयः । दातुरयं प्रतिषेधः । तथा एकपुत्रो
 न देयः । न त्वेवैकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वेति वसिष्ठस्मरणात् ।
 तथानेकपुत्रसद्भावेऽपि ज्येष्ठो न देयः ।

‘ ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्रीभवति मानवः ’ ।

(म. स्मृ. ९. १०६.)

इति । तस्यैव पुत्रकार्यकरणे मुख्यत्वात् । पुत्रप्रतिग्रहप्रकारश्च ‘ पुत्रं
 प्रतिग्रहीष्यन्बन्धूनाह्वय राजनि चावेद्य निवेशनमध्ये व्याहृतिभिर्द्वत्वा
 अदूरबान्धवं बन्धुसंनिकृष्ट एव प्रतिगृह्णीयात् ’ इति वसिष्ठेनोक्तः ।
 अदूरबान्धवमित्यत्यन्तदेशभाषाविप्रकृष्टस्य प्रतिषेधः । एवं क्रीतस्व-
 यंदत्तकृत्रिमेष्वपि योजनीयम् । समानन्यायत्वात् ।

इति । एषां पुत्राणां द्वादशानां पूर्वस्य पूर्वस्याभावे उत्तर उत्तरः पिण्डदः श्राद्धदः अंशहरो धनहर इत्यर्थः । औरस-पुत्रिकेयोः समवाये औरसस्यैव धनग्रहणे प्राप्ते अपवाद-माह मनुः—

‘ पुत्रिकायां कृतायां तु यदि पुत्रोऽनु जायते ।

समस्तत्र विभागः स्याज्ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः ’ ॥

(म. स्मृ. ९. १३४.)

इति । वसिष्ठोऽपि कचिदपवादमाह—

क्रीतस्तु पुत्रस्ताभ्यां मातापितृभ्यां मात्रा पित्रा वा विक्रीतः पूर्ववत् तथैकं ज्येष्ठं च पुत्रं वर्जयित्वा आपदि सवर्णं इत्येव । यत्तु मनूनोक्तम्—

‘ क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमन्तिकात् ।

स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा ’ ॥

(म. स्मृ. ९. १७४.)

इति । तद्गुणैः सदृशोऽसदृशो वेति व्याख्येयम् । न जात्या । ‘ सजा-तीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु ’ इत्युपसंहारात् । कृत्रिमः स्यात्स्वयंकृतः । कृत्रिमस्तु पुत्रः स्वयं पुत्रार्थिना धनक्षेत्रप्रदर्शनादिप्रलोभेनैव पुत्रीकृतो मातापितृविहीनः । तत्सद्भावे तत्परतन्त्रत्वात् । दत्तात्मा तु पुत्रो यो मातापितृविहीनस्ताभ्यां त्यक्त्वा वा तवाहं पुत्रो भवामीति स्वयं दत्तत्वमुपगतः । सहोढजस्तु गर्भे स्थितो गर्भिण्यां परिणीतायां यः परिणीतः स वोढुः पुत्रः ।

अपविद्धो मातापितृभ्यामुत्सृष्टो यो गृह्यते स ग्रहीतुः पुत्रः सर्वत्र सवर्णं इत्येव ॥

१. B. originally reads पुत्रस्य and gives in margin पूर्वस्य, but does not repeat this word. २. C. does not repeat this word. ३. B. and C. read पौत्रिकयोः for पुत्रिकयोः. ४. C. substitutes न for अनु.

‘ तस्मिंश्चेत्प्रतिगृहीते औरसे उत्पद्येत ।

चतुर्थभागभागी स्याद्वत्तकः ’ ।

(व. स्मृ. १५. ९.)

इति ।

कात्यायनोऽपि—

‘ उत्पन्ने त्वौरसे पुत्रे चतुर्थांशहराः सुताः ।

सवर्णा असवर्णा वा ग्रासाच्छादनभाजनाः ’ ॥

इति । सवर्णाः क्षेत्रजदत्तकादयः । ते औरसे सत्यपि चतुर्थांशहराः । असवर्णाः कानीनगूढोत्पन्नसहोढपौनर्भवाः औरसे सति न चतुर्थांशहराः अपि तु ग्रासाच्छादनमेव लभन्ते इत्यर्थः । यत्तु विष्णुनोक्तम्—

‘ अप्रशस्तास्तु कानीनगूढोत्पन्नसहोढजाः ।

पौनर्भवश्च ते नैव पिण्डकृत्थांशभागिनः’ ।

इति । तदौरसे सति चतुर्थांशनिषेधनपरमेव । यच्च मनुनोक्तम्—

* एक एवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुः ।

शेषाणामानृशंस्यार्थं प्रदद्यात्तु प्रजीवनम् ’ ॥

(म. स्मृ. ९. १६३.)

* व्याध्यादिना प्रथमौरसपुत्राभावे क्षेत्रजादिषु कृतेषु पश्चादौषधादिना विगतव्याधेरौरस उत्पन्ने सतीदमुच्यते औरस एवैकः पुत्रः पितृधनस्वामी शेषाणां क्षेत्रजव्यतिरिक्तानां तस्य षष्ठांशादेर्वक्ष्यमाणत्वात्पापसंबन्धपरिहारार्थं ग्रासाच्छादनं दद्यात् ।

१. A. and the text of वसिष्ठ add पुत्रः after this word. २. B. reads नैवैते and C. reads नैतपि for ते नैव. ३. B. reads नृपजीवनम् for ०त्तु प्रजीवनम्.

इति । तदौरसप्रशंसापरमेव न चतुर्थांशभागनिषेध-
परम् । अन्यथा चतुर्थांशभाक्त्वप्रतिपादकवसिष्ठकात्यायन-
वचनयोरानर्थक्यप्रसङ्गात् । यदपि च तेनैवोक्तम्—

‘ षष्ठं तु क्षेत्रजस्यांशं प्रदद्यात्पैतृकाद्धनात् ।
औरसो विभजन् दायं पित्र्यं पञ्चममेव वा ’ ॥

(म. स्मृ. ९. १६४.)

इति । तत्रेयं व्यवस्था । अत्यन्तगुणवत्त्वे चतुर्थांश-
भागित्वं प्रतिकूलत्वनिर्गुणत्वयोः षष्ठांशभागित्वं प्रतिकूल-
त्वमात्रे निर्गुणत्वमात्रे च पञ्चमांशभागित्वमिति । यदपि
हारीतेनोक्तम्—

§ अत्रायमभिसंधिः । द्विभार्यस्य बहुभार्यस्य वा एकस्यां भार्यायां
अज्ञातगर्भायां भर्ता मृतः अनन्तरम् अन्या च भार्या पुत्रार्थं देवरे नियुक्ता
सती पुत्रमलभत पूर्वस्यां सगर्भायां चौरसः पुत्रो जातः तदा कथं
विभागः कार्य इत्याकाङ्क्षायां षष्ठन्तु क्षेत्रजस्य इत्यादिना अंशकल्पना
उक्ता भवति ।

† एतत्तु बीजिनः धनस्य अप्राप्तौ विभागभाक्त्वम् । तद्धनप्राप्तौ तु
नांशभाक् इति उक्तं भवति । उक्तं च मनुना—

यद्येकरिक्थिनौ स्यातामौरसक्षेत्रजौ सुतौ ।
यस्य यत्पैतृकं रिक्थं स तद्वह्नीत नेतरः ’ ॥

(म. स्मृ. ९. १६२.)

इति । अयमर्थः । यस्य विधितः क्षेत्रजादुर्ध्वमौरसो जातः तस्य धन-
मौरस एव प्राप्नोति न इतरः क्षेत्रजादिः । एवं सति

१. B. originally reads ‘भाग’ and in margin ‘भाक्त्व’, while C.
reads ‘भाग’. २. B. reads औरसो विभजेदायम्. and C. औरसो पि च तं
दायम् for औरसो विभजम् दायम्. ३. B. originally reads पञ्चक .

‘विभजिष्यमाण एकविंशं कानीनाय दद्यात् । विंशं
पौनर्भवाय । एकोनविंशं द्वयामुष्यायणाय । अष्टादशांशं
च क्षेत्रजाय । सप्तदशांशं पुत्रिकोपुत्राय । इतरदौरसाय
पुत्राय दद्यात्’ । इति । एतदसवर्णनिर्गुणपुत्रविषयम् ।

(हा. स्मृ. २१. १३-१८.)

यत्तु मनुना—

‘औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च ।

गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट् ॥

कानीनश्च सहोढश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा ।

स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च षडदायादबान्धवाः’ ॥

(म. स्मृ. ९. १५९-१६०.)

इति । षट्कद्वयमभिधाय पूर्वषट्कस्य दायादबान्धवत्वं उत्तर-
षट्कस्यादायादबान्धवत्वमभिहितं तदपि स्वपितृसापिण्ड्ये
समानोदकानां संनिहितरिक्थहरान्तराभावे पूर्वषट्कस्य तद्वि-
क्थभागहरत्वम् उत्तरषट्कस्य तु तन्नास्ति बान्धवत्वं पुनः

अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः ।

उभयोरप्यसौ रिक्थो पिण्डदाता च धर्मतः ॥

(या. स्मृ. २. १२७.)

इत्यादियाज्ञवल्क्यवचनविरोधः स्यादिति न शङ्कनीयम् । तद्वचनं
तु औरसाभावविषयम् । औरससत्त्वे तु क्षेत्रिणः स्वं औरसो हरेत्
बीजिनः स्व क्षेत्रजो हरेदिति व्यवस्था ।

१. D. omits पुत्रिका. २. This portion does not appear in C. D.—
‘मभिहितं तदपि स्वपितृसापिण्ड्ये समानोदकानां संनिहितरिक्थहरान्तराभावे
पूर्वषट्कस्य तद्विक्थभागहरत्वम् उत्तरषट्कस्य तु तन्नास्ति बान्धवत्वं पुनः; D
has ‘मुक्तं for ‘मभिहितं. ३. D. adds तत् before पुनः.

समानगोत्रत्वेन सपिण्डत्वेन वा उदकप्रदानादिकार्यकरत्वं
षट्कद्वयस्यापि सममेवेति व्याख्येयम् । पितृधनग्रहणं तु
पूर्वस्य पूर्वस्याभावे सर्वेषामस्त्येव ।

‘ न भ्रातरो न पितरः पुत्रा ऋक्थहराः पितुः ’ ।

(म. स्मृ. ९. १८५.)

इति । औरसव्यतिरिक्तानां पुत्रप्रतिनिधीनां सर्वेषां
ऋक्थहारित्वस्य मनुनैव प्रतिपादितत्वात् । द्व्यामुष्यायणस्तु
जनयितुरपि ऋक्थं भजते । तथा च याज्ञवल्क्यः—

‘ अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः ।

उभयोरप्यसौ ऋक्थो पिण्डदाता च धर्मतः ।

(या. स्मृ. २. १२७.)

इति । यदा गुर्वादिना नियुक्तो देवरादिः स्वयमप्यपुत्रः
सन्नपुत्रस्य क्षेत्रे स्वपरपुत्रार्थं प्रवृत्तो यं जनयति स द्विपितृको
द्व्यामुष्यायणो द्वयोरपि ऋक्थहारी पिण्डदश्च । यदा स्वयं
पुत्रवान् परपुत्रार्थमेव परक्षेत्रे पुत्रमुत्पादयति तदुत्पन्नः क्षेत्रिण
एव पुत्रो भवति न बीजिनः । यथोक्तं मनुना—

‘ क्रियाभ्युपगमात्क्षेत्रं बीजार्थं यत्प्रदीयते ।

तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजी क्षेत्रिक एव च ।

फलं त्वनभिसंधाय क्षेत्रिणा बीजिना तथा ।

प्रत्यक्षं क्षेत्रिणामर्थो बीजाद्योनिर्बलीयसी ’ ॥

(म. स्मृ. ९. ५३, ५२.)

इति । अस्यार्थः । अत्रोत्पन्नमपत्यमुभयोरपि भवतु — इति संविदं कृत्वा यत्क्षेत्रं स्वामिना बीजावापार्थं बीजिने दीयते तस्मिन् क्षेत्रे उत्पन्नस्यापत्यस्य बीजिक्षेत्रिणौ स्वामिनौ । यदा तु तत्रोत्पन्नमपत्यमावयोरस्त्विति संविदमकृत्वा परक्षेत्रे बीजिना यदपत्यमुत्पाद्यते तदपत्यं क्षेत्रिण एव न बीजिनः । यतो बीजाद्योनिर्बलीयसी । गवाश्वादिषु दृष्टत्वादित्यर्थः । गुर्वादिनियोगोऽपि वाग्दत्ताविषय एव । अन्यस्य नियोगस्य मनुना निषिद्धत्वात् ।

‘ देवराद्वा सपिण्डाद्वा स्त्रिया सम्यङ्ङियुक्तया ।
प्रजेऽसिंताधिगन्तव्या सन्तानस्य परिक्षये ॥
विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तो वाग्यतो निशि ।
एकमुत्पादयेत्पुत्रं न द्वितीयं कथंचन ॥

(म. स्मृ. ९. ५९—६०.)

पुत्रे नियोगादुत्पन्ने यथावद्विधवैव सा ’ ।

इति । एवं नियोगमुपन्यस्य मनुः स्वयमेव निषेधति—

नान्यस्मिन्विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः ।
अन्यस्मिन् हि नियुञ्जाना धर्मं हन्युः सनातनम् ॥
नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्यते क्वचित् ।
न विवाहविधावुक्तं विधवावेदनं पुनः ॥
अयं द्विजैर्नि विद्वद्भिः पशुधर्मो विगर्हितः ।
मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेने राज्यं प्रशासति ॥

१. C. D. read सद्भिः for सम्यक्. २. D. reads बीजे° for प्रजे°, while B. originally reads यथे° and in margin प्रजे°. ३. C. substitutes ‘भि°’ for ‘धि°’. ४. D. omits इति । नियोगमुपन्यस्य मनुः स्वयमेव निषेधति.

स महीमखिलां भुञ्जन् राजर्षिप्रवरः पुरा ।

वर्णानां संकरं चक्रे कामोपहतचेतनः ॥

* ततः प्रभृति यो मोहात् प्रमीतपतिकां स्त्रियम् ।

नियोजयत्यपत्यार्थं तं विगर्हन्ति साधवः ' ॥

(म. स्मृ. ९. ६४-६८.)

* ततः किं तत्राह तदेति । प्रमीतपतिकां प्रमीतो हिंसितः पतिर्यस्या-
स्तां पुत्रवतीमिति शेषः । यो नियोजयत्यपत्यार्थेऽपत्योत्पादनाय तं विग-
र्हयन्तीत्यन्वयः । अपत्यार्थे विद्यमानपुत्रे सतीति । एषु वेदनश्रुत्यनुरो-
धेन यस्या म्रियेत इत्युत्तरस्वरसात् सकृत्प्रदीयते कन्या इत्यादिवचन-
बलात्पुनर्विवाहो निषिद्धो न त्वपत्यार्थे नियोग इति । यत्तु बृहस्पतिः ।

उक्तो नियोगो मनुना निषिद्धः स्वयमेव तु ।

युगह्रासादशक्योयं कर्तुमन्यैर्विधानतः ॥

तपोज्ञानसमायुक्ताः कृतत्रेतायुगे नराः ।

द्वापरे च कलौ नृणां शक्तिहानिर्हि निर्मिता ॥

अनेकधा कृताः पुत्रा ऋषिभिश्च पुरातनैः ।

न शक्यन्तेऽधुना कर्तुं शक्तिहीनैश्चिरंतनैः ॥

इति । तदन्यथासिद्धं निषेधस्य पुनर्विवाहविषयत्वात् । पुत्रप्रयोजना-
भार्येति तात्पर्यम् । शास्त्रतात्पर्यादग्नीषोमीयपशोरिव कचिदननुष्ठानस्य
शास्त्रासंकोचकत्वाद्धोलाकाद्यननुष्ठानवदेकमुत्पादयेत्पुत्रमिति नियोग-
विधेः प्राधान्येनार्थवादस्य न हिंस्यात्सर्वभूतानीतिवत् । स्तनाद्युप-
मर्दरागनिवर्तनेनान्यथासिद्धेर्गोविन्दराजव्याख्या गरीयसी । अन्यथा
संतानकृतेर्दोषापत्तिः । यत्तु ।

अग्निहोत्रं गवालभं संन्यासं पलपैतृकम् ।

देवरेण सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्जयेत् ॥

इति । तदमूलम् । समूलत्वे वा लाभाख्यात्यादिराग्निनां निवृत्तितात्पर्य-
कम् । अन्यथा यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत् ॥ यावज्जीवमग्निहोत्रं

इति । नन्वत्र विकल्पोऽस्तु विधिप्रतिषेधयोरुभयोर्दर्शनात् । अतो विनियोगस्य वाग्दत्तादिविषयत्वमनुपपन्नमिति चेत् । न । मनुनैव नियोगस्य तद्विषयत्वप्रतिपादनात् ।

§ 'यस्या म्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः ॥

.तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः ॥

† यथाविध्येधिगम्यैनां शुक्रवस्त्रां शुचिव्रताम् ।

मिथो भजेताप्रसवात्सकुत्सकृदृतावृतौ ' ॥

(म. स्मृ. ९. ६९-७०.)

इति । दत्तकादीनां न बीजिक्रकथभाक्त्वम् । तथाच मनुः—

जुहोतीत्यादिभ्रुतिविरोधश्चेति दिक् । अतएव मेधातिथिर्देवराद्वेत्यादिसाधव इत्यन्ते ग्रन्थे षोडशिमहणादिवद्विकल्पः नियोगतदभावयोः पित्राद्युद्धरणं फलं गन्तुश्च परमोपकारः तदाप्रभृत्ययं श्लोकोऽर्थवाद एवेति ॥

§ अत्र मेधातिथिः । नियोगरूपत्वात् कन्यागतोऽयं धर्म उच्यते वाचा सत्ये कृते वाग्दाने निवृत्त एकेन दत्ता अपरेण प्रतिगृहीता तामनेन वक्ष्यमाणेन विधानेन निजसोदरो देवरो विन्देत विवाहयेत् । एतेन वाग्दत्तायाः कन्यायाः देवरेण सह विवाहो भवतीति सिद्ध्यते तथापि तेन देवरेण केवल पुत्रोत्पत्त्यर्थमेव तथा सह आप्रसवाद्वायः कार्यः पुत्रोत्पत्त्यनन्तरं यथाकामं व्यवयादीनां निषिद्धत्वात् ।

† अत्र मेधातिथिः । यथाविधि यथाशास्त्रं वैवाह्यो विधिस्तथा विवाह्यवाचनिकोऽयं विवाहः । पुनर्भूश्च तथोच्यते नवाव्यूहापि सती [भार्या] भवति केवलं परार्थोऽस्या वाचनिको विवाहः । तथाच दर्शयति न दत्त्वा कस्यचित्कन्यां पुनरन्यस्य दीयत इति नासौ देवराय दीयत इत्यर्थः । अदत्ता चास्वभृता कथमिव भार्या भवेत् शुक्रवस्त्रां नियमो गमनेऽन्यस्मिन्नपि नियोगे धर्मोऽयमिष्यते ।

‘ गोत्ररिक्थे जनयितुर्न भजेद्विभिमः सुतः ।
गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधा ’ ॥

(म. स्मृ. ९. १४२.)

इति । दन्त्रिमग्रहणं क्रीतोपलक्षणार्थम् । दत्तव्यतिरिक्तानां
गौणपुत्राणां ऋक्थभाक्त्वप्रतिपादकानि वाक्यानि युगान्तर-
विषयाणि । कलौ युगे तेषां पुत्रत्वेन परिग्रहणस्य स्मृत्य-
न्तरे निषिद्धत्वात्—

‘ दत्तौरसेतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः ।
देवरेण सुतोत्पत्तिः वानप्रस्थाश्रमग्रहः ।
कलौ युगे त्विमान् धर्मान् वज्र्यानाहुर्मनीषिणः ’ ॥

इति । शूद्रधनविभागे विशेषमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ जातोऽपि दास्यां शूद्रेण कामतोऽशहरो भवेत् ।
मृते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वर्धभागिकम् ॥
अभ्रातृको हरेत्सर्वं दुहितृणां सुतादृते ’ ।

(या. स्मृ. २. १३३—१३४.)

॥ गोत्ररिक्थे गोत्रं रिक्थं धनं च जनकसंबन्धिनी दत्तको न कदाचि-
त्प्राप्नुयात् । पिण्डश्च गोत्ररिक्थानुगामी यस्य गोत्ररिक्थे भजते तस्यैव
स पिण्डो दीयते तस्मात् पुत्रं ददतः जनकस्य स्वधापिण्डश्चादि
तत्पुत्रकर्तृकं निवर्तते । अतएव नासौ दत्तको द्वयामुप्यायणः प्रति-
ग्रहीतृगोत्रत्वात् । जनकगोत्रसंबन्धाभावाच्चेति दिक् ।

१. D. reads कृत्रिम° for दन्त्रिम. २. D. reads बोपलक्षणार्थम् for क्रीतोप-
लक्षणार्थम्. ३. B. reads दाय° for रिक्थ°. ४. D. reads °भागिनम्
for भागिकम्.

इति । कामतः पितुरिच्छया भागं लभते । मृते पितरि यदि परिणीतापुत्रा भ्रातरः सन्ति तदा ते दासीपुत्रं स्वभागादर्थभागिकं कुर्युः । अथ परिणीतापुत्रा दुहितरो वा तत्पुत्रा वा न सन्ति तदा तद्धनं दासीपुत्रो लभते । तत्सद्भावे अर्धमेव । द्विजातीनां दास्यामुत्पन्नस्तु पितुरिच्छयाऽप्यंशं न लभते नाप्यर्धं दूरत एव कृत्स्नं जातोऽपि दास्यां शूद्रेणेति विशेषणात् । किन्त्वनुकूलश्चेज्जीवनमात्रं लभते इत्यभिप्रायः । अपुत्रदायग्रहणक्रममाह याज्ञवल्क्यः—

‘ पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा ।

तत्सुतो गोत्रजो बन्धुः शिष्यः सब्रह्मचारिणः ’ ॥

‘ एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः ।

स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः ’ ॥

(या. स्मृ. २. १३५—१३६.)

इति । औरसादयो द्वादशविधपुत्रा यस्य न सन्त्यसावपुत्रः । तस्य मृतस्य धनं पत्न्यादीनां पूर्वस्य पूर्वस्याभावे उत्तरोत्तरो गृह्णाति । अयं दायग्रहणक्रमः सर्वेषु मूर्धावसिकतादिष्वनुलोमजेषु वर्णेषु च ब्राह्मणादिषु वेदितव्य इत्यर्थः । पत्नी विवाहादिसंस्कृता नारी । सा प्रथमं पत्युर्धनं गृह्णाति । तदाह बृहस्पतिः—

‘ कुल्येषु विद्यमानेषु पितृभ्रातृसनाभिषु ।

असुतस्य प्रमीतस्य पत्नी तद्धनहारिणी ’ ॥

इति । अत्र विशेषमाह वृद्धमनुः—

‘ अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।
पत्न्येव दद्यात्तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत च ’ ॥

इति । कृत्स्नमंशं जंगमस्थावरात्मकम् । तदयं अपुत्रदाय-
ग्रहणक्रमः । द्वादशविधपुत्रगून्यस्य मृतस्य धनं पत्नी
गृह्णाति । तथाच प्रजापतिः—

‘ जङ्गमं स्थावरं हेम कुप्यं धान्यमथाम्बरम् ।
आदाय दापयेच्छ्राद्धं माससंवत्सरादिकम् ’ ॥
‘ पितृव्यगुरुदौहित्रान् भर्तृश्वगुरमातुलान् ।
पूजयेत्कव्यपूर्ताभ्यां वृद्धानप्यतिथींस्तथा ’ ॥

इति । तदभावे दुहितरः समानजातीया असमानजातीयाश्च
यथाभागं गृह्णीयुः । तथाच बृहस्पतिः—

‘ भर्तुर्धनहरी पत्नी तां विना दुहिता स्मृता ।
अङ्गादङ्गात्संभवति पुत्रवदुहिता नृणाम् ’ ॥
‘ सदृशी सदृशेनोढा साध्वी शुश्रूषणे रता ।
तस्मात्पितृधनं त्वन्यः कथं गृह्णीत मानवः ’ ॥

इति । ऊढानूढदुहितृसमवाये कात्यायन आह—

‘ पत्नी पत्युर्धनहरी या स्यादव्यभिचारिणी ।
तदभावे तु दुहिता यद्यनूढा भवेत्तदा ’ ॥

१. C. and D. omit in their text कृत्स्नमंशं जङ्गमस्थावरात्मकं and the portion from तथाच प्रजापतिः to ‘स्तत्पुत्राश्चेति’ about 70 lines, and for this insert only as follows :—तदभावे दुहिता । तदभावे दौहित्रः । तदभावे माता । तदभावे पिता । तदभावे भ्राता । तदभावे तत्पुत्रः । तदभावे पितामही । तदभावे तद्धनं पितामही गृह्णाति तत्पुत्रास्तत्पुत्राश्च । २. B. reads तथा for तदा.

इति । ऊढास्वपि प्रतिष्ठिताप्रतिष्ठितदुहितृसमवाये
अप्रतिष्ठितैव गृह्णाति । तदाह गौतमः—

‘ स्त्रीधनं दुहितृणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानां च ’ ।

(गौ. स्मृ. २८. २४.)

इति । न चैतद्वैतमवचनं मातृधनविषयमेवेति मन्तव्यम् ।
पितृधनेऽप्यस्य समानत्वात् । दुहितृभावे दौहित्रो धनहारी ।
तथाच विष्णुः—

‘ अपुत्रपौत्रसंताने दौहित्रा धनमाप्नुयुः ।

पूर्वेषां तु स्वधाकारे पौत्रा दौहित्रिका मता ’ ॥

(वि. स्मृ.)

इति । मनुरपि—

† ‘ अकृता वा कृता वापि यं विन्देत्सदृशात्सुतम् ।

पौत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिण्डं हरेद्धनम् ’ ॥

(म. स्मृ. ९. १३६.)

† अकृता वा कृता वेति पुत्रिकाया एव द्वैविध्यम् । तत्र

‘ यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात्स्वधाकरम् ’ ।

इत्यभिधाय कन्यादानकाले वरानुमत्या या क्रियते सा कृताभिसं-
धिमात्रकृता वाग्व्यवहारेण न कृता । तथाच गौतमः—

‘ अभिसंधिमात्रात्पुत्रिकेत्येषाम् ’ ।

(गौ. स्मृ. २८. १९.)

१. This quotation does not appear in the printed edition of Vishnu Smriti (See Bibliotheca edition). २. B. reads this verse as :—

अक्षता वा क्षता वापि यं विन्देत्सदृशात्सुतम् ।

पौत्री पितामहस्तेन दद्यात्पिण्डं हरेद्धनम् ॥

३. A. reads सदृशम्.

इति । नच दुहित्वनन्तरं पितरावित्युपादानमनुपपन्नम् ।
 दौहित्रस्य धनहारित्वेन वक्तव्यत्वादिति मन्तव्यम् । दुहि-
 तरश्चेति चशब्देन दौहित्रस्य समुच्चयात् दौहित्राभावे पितरौ
 धनभाजौ । यद्यप्यत्र पित्रोर्धनग्रहणे क्रमो न श्रूयते तथापि
 पितरावित्यस्य विग्रहवाक्ये मातृशब्दस्य पूर्वनिपातात् प्रत्या-
 सत्त्यतिशयाच्च मातुरेव पूर्वं धनग्रहणं युक्तमिति केचिदाहुः ।
 अपरे त्वपुत्रधनं पत्न्यभिगामि तदभावे दुहितृगामि तदभावे
 पितृगामि तदभावे मातृगामि । इति । वृद्धविष्णुवचनात्--

‘ अपुत्रस्याथ कुलजा पत्नी दुहितरोपि च ।

तदभावे पिता माता भ्राता पुत्रश्च कीर्तिता ’ ॥

इति । कात्यायनवचनाच्च ।

‘ पितैव पूर्वधनहारीत्याहुः ’ । ‘ अत्र यद्युक्तं तद्वा-
 ह्यम् । पित्रोरभावे भ्रातरो धनभाजः ’ । तथाच मनुः

‘ पिता हरेदपुत्रस्य रिक्तं भ्रातर एव चेति ’ ।

(म. स्मृ. ९. १८५.)

इति । अतएव पुत्रिकाधर्मशङ्क्येति प्रागविवाह्यत्वमुक्तम् ।
 पुत्रिकेव कृता अकृता वा पुत्रं समानजातीयाद् बोढुरुत्पादयेत् तेन
 दौहित्रेण पौत्रकार्यकारणात् पौत्रिकेयवान् मातामहः पौत्री । तथा चासौ
 तस्मै पिण्डं दद्यात् । एतेन पौत्रिकेयविषयमेतद्वचनं इति तात्पर्यम् ।
 गोविन्दराजस्तु अकृता वेत्यपुत्रिकैव दुहिता तत्पुत्रोऽपि मातामहधने
 पौत्रिकेय इव मातामह्यादिसत्त्वेऽप्यधिकारी भवतीत्याह । तदयुक्तम् ।
 पुत्रिकायाः पुत्रतुल्यत्वात् अपुत्रिकातत्पुत्रयोरतुल्यत्वेन तत्पुत्रयोस्तुल्य-
 त्वायोग्यत्वादित्यलं पल्लवितेन ।

भ्रातृष्वपि सोदर्याः प्रथमं धनभाजः तेषां प्रत्यासन्नत्वात्-
अतएव मनुः—

‘ अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत् ’

(म. स्मृ. ९. १८७.)

इति । भ्रातृणामभावे भ्रातृपुत्रा इति पूर्ववदवगन्तव्यम् ।
भ्रातृभ्रातृपुत्रसमवायेऽपि भ्रातृपुत्राणां धनसंबन्धो नास्ति । भ्रात्र-
भावे भ्रातृपुत्राणामधिकारश्रवणात् । यदा त्वपुत्रे भ्रातरि मृते तद्भा-
तृणामविशेषेण धनसंबन्धे प्राप्ते भ्रातृधनविभागात् प्रागेव यदि
कश्चिद्भाता म्रियेत तत्पुत्राश्च सन्ति तदा तत्पुत्राणां पितृतोऽधि-
कारे प्राप्ते तेषां भ्रातृणां च विभागो युक्तः । भ्रातृपुत्राणामभावे
गोत्रजा धनं गृह्णन्ति । गोत्रजाश्च पितामही सपिण्डाः समानो-
दकाश्च अतः प्रथमं पितामही धनं गृह्णन्ति । यत्तु—

‘ मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता धनं हरेत् ’ ।

(म. स्मृ. ९. २१७.)

इति । मात्रानन्तरं पितामह्या धनग्रहणे प्रापकं वचनम् ।
तदनैपत्यस्य स्वर्यातस्य धनं पत्न्यभिगामि तदभावे मातृगामि
तदभावे भ्रातृपुत्रगामि तदभावे सकुल्यगामि तदभावे बन्धु-
गामि सहाध्यायिगामि तदभावे ब्राह्मणधनवर्जं राजगामि
ब्राह्मणधनं ब्राह्मण एव गृह्णीयादिति । तथाच ।

(वि. स्मृ. १७. ४—१३.)

१. B. reads सपिण्डं यः for सपिण्डाद्यः. २. This quotation appears
in विष्णुस्मृति but some Sûtras are omitted here.

अपुत्रस्याथ कुलजा पत्नी दुहितरोऽपि वा ।
तदभावे पिता माता भ्राता पुत्राश्च कीर्तिता ॥

इत्यादि । क्रमप्रतिपादकबहुवचनविरोधात् पितामह्या धन-
संबन्धमात्रप्रापकं न क्रमपरमित्यवगम्यते । पितामह्या अभावे
पितामहः पितृव्यास्तत्पुत्राश्च यथाक्रमं धनं गृह्णन्ति । पितामह-
सन्तानाभावे प्रपितामही प्रपितामहस्तत्पुत्रास्तत्पुत्राश्चेति सप्तम-
पर्यन्तं गोत्रजा धनं गृह्णन्ति । सपिण्डानामभावे समानोदका
धनं गृह्णन्ति । समानोदकाश्च सपिण्डानामुपरि सप्त पुरुषाः
जन्मनामज्ञानपर्यन्ता वा । तदुक्तं बृहन्मनुना—

‘ सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ।
समानोदकभावस्तु निवर्तेताचतुर्दशात् ॥
जन्मनामस्मृतेरेके तत्परं गोत्रमुच्यते ’ ॥

इति । गोत्रजानामभावे बान्धवा धनं गृह्णन्ति बान्धवाश्च
त्रिविधो बौधायनेन दर्शिताः—

‘ आत्मपितृष्वसुः पुत्राः आत्ममातृष्वसुः सुताः ।
आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मबान्धवाः ॥
पितुः पितृष्वसुः पुत्राः पितुर्मातृष्वसुः सुताः ।
पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः ॥
मातुः पितृष्वसुः पुत्रा मातुर्मातृष्वसुः सुताः ।
मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः ’ ॥

इति । बन्धुष्वपि यस्त्वासन्नतरः स एव पूर्वं गृह्णाति ।
अत एव बृहस्पतिः—

‘ बहवो ज्ञातयो यत्र सकुल्या बान्धवास्तथा ।
यस्त्वासन्नतरस्तेषां सोऽनपत्यधनं हरेत् ’ ॥

इति । बन्धूनामभावे आचार्यः । आचार्याभावे शिष्यः ।
तदाह मनुः—

‘ यो यो ह्यनन्तरः पिण्डात्तस्य तस्य धनं भवेत् ।
अत ऊर्ध्वं सकुल्यः स्यादाचार्यः शिष्य एव च ’ ॥
(म. स्मृ. ९. १८७.)

इति । आपस्तम्बोऽपि—

‘ सपिण्डाभावे आचार्यः आचार्याभावे अन्तेवासी—
(आ. ध. १. ६. १४. ३.)

इति । शिष्याभावे सब्रह्मचारी तस्याभावे यः कश्चिच्छ्रो-
त्रियो गृह्णाति । तदाह गौतमः—

‘ श्रोत्रिया ब्राह्मणस्यानपत्यस्य ऋक्थं भजेरन् ’—
(गौ. स्मृ. २८. ४१.)

इति । तदभावे ब्राह्मणः । तदाह मनुः—

‘ सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा ऋक्थभागिनः ।
त्रैविद्याः शुचयो दान्तास्तथा धर्मो न हीयते ’ ॥
(म. स्मृ. ९. १८८.)

१. The text of मनु reads अनन्तरः सपिण्डाद्यः for यो यो ह्यनन्तरः
पिण्डा°. २. B. reads तेषु for तथा.

इति । ब्राह्मणधनं न कदाचिदपि राजगामि । क्षत्रिया-
दिधनं तु सब्रह्मचारिपर्यन्तानामभावे राजगामि । त-
दुक्तं मनुना—

‘ अहार्यं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः ।

इतरेषां तु वर्णानां सर्वाभावे हरेन्नृपः ’ ॥

(म. स्मृ. ९. १८९.)

इति । नारदेनापि—

‘ ब्राह्मणार्थस्य तन्नाशो दायादश्चेन्न कश्चन ।

ब्राह्मणायैव दातव्यमेनस्वी स्यान्नृपोऽन्यथा ’ ॥

इति । संग्रहकारेणापि—

‘ पितर्यविद्यमानेऽपि धनं तत्पितृसन्ततेः ।

तस्यामविद्यमानायां तत्पितामहसन्ततेः ॥

असत्यामपि तस्यां तु प्रपितामहसन्ततेः ।

एवमेवोपरितनां सपिण्डा ऋक्थभागिनः ॥

तदभावेऽसपिण्डाः स्युराचार्यः शिष्य एव वा ।

सब्रह्मचारी सद्दिप्रः पूर्वाभावे परः परः ॥

गूढस्यैकोदकाभावे राजा धनमवाप्नुयात् ।

आचार्यस्याप्यभावे तु तथा क्षत्रियवैश्ययोः ’ ॥

इति । नन्वनपत्यस्य धनं प्रथममेव पत्नी गृह्णातीत्येत-
दनुपपन्नम् । पत्नीसद्भावेऽपि भ्रातृणां धनग्रहणस्य पत्नीनां
वा भरणमात्रस्य नारदेनोक्तत्वात्—

‘ भ्रातृणामप्रजाः प्रेयात् कश्चिच्चेत्प्रव्रजेत वा ।
 विभजेरन् धनं तस्य शेषास्ते स्त्रीधनं विना ॥
 भरणं चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवनक्षयात् ।
 रक्षन्ति शय्यां भर्तुश्चेदाङ्घ्रिन्द्युरितरासु तत् ’ ॥

(ना. स्मृ. १३. २५—२६.)

इति । तन्न—

‘ संसृष्टानां तु यो भागस्तेषामेव स इष्यते ’ ।

इति प्रक्रम्य “ भ्रातृणामप्रजाः प्रेयात् ” इत्यादिवच-
 नस्य पठितत्वेन संसृष्टभ्रातृभार्याणामनपत्यानां भरणमा-
 त्रम् संसृष्टभ्रातृणां च तद्धनहारित्वम् अनेन वचनेन
 प्रतिपाद्यत इत्यवगमनात् । अथवा ‘ भ्रातृणामप्रजाः प्रेयात् ’
 इत्यादिवचनस्य संसृष्टित्वेन

‘ संसृष्टानां तु यो भागस्तेषामेव स इष्यते ।

अनपत्योऽंशभाग्योऽपि निर्बीजेष्वितरानियात् ’ ॥

(ना. स्मृ. १३. २४.)

इत्यनेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । अथ वा अविभक्तविषय-
 त्वमस्तु याज्ञवल्क्यवचनं तु विभक्तस्यासंसृष्टिनो भर्तुर्धनं
 पत्न्येव प्रथमं गृह्णातीत्येवंपरमित्यविरोधः । यत्तु मनुनोक्तम्—

‘ पिता हरेदपुत्रस्य ऋकथं भ्रातर एव वा ’ ।

(म. स्मृ. ९. १८५.)

इति । यदपि कात्यायनेनोक्तम्—

१. D. reads धनग्रहणम् for तद्धनहारित्वम् and omits the portion
 up to इत्यादि वचनस्य संसृष्टित्वेन. २. D. reads अनपत्यांशभागो हि.

‘ विभक्ते संस्थिते द्रव्यं पुत्राभावे पिता हरेत् ।

भ्राता वा जननी वाऽथ माता वा तत्पितुः क्रमात् ’ ॥

इति । मनुवचनं तावत् न क्रमप्रतिपादनपरम् भ्रातर एव वेति विकल्पश्रवणात् । कात्यायनवचनं तु पत्न्यां व्यभिचारिण्यां पित्रादेरनपत्यधनग्राहित्वप्रतिपादनपरम् ।

‘ भर्तुर्धनहरी पत्नी या स्यादव्यभिचारिणी ।

अपचारक्रियायुक्ता निर्लज्जा वार्थनाशिका ॥

व्यभिचाररता या च स्त्री धनं सा न चार्हति ’ ।

इति तेनैवोक्तत्वात् । धनं जीवनायोपकृतं क्षेत्रांशं नार्हतीत्यर्थः । धीरेश्वरस्तु अनपत्यधनं पत्नी गृह्णातीत्येवमादिवचनजातस्य प्रकारान्तरेण विषयव्यवस्थामाह । नि-
योगार्थिनी पत्नी अनपत्यस्य विभक्तस्य पत्युर्धनं गृह्णाति ।
तथा च मनुः—

‘ धनं यो विभृयाद्भातुर्मृतस्य स्त्रियमेव वा ।

सोऽपत्यं भ्रातुरुत्पाद्य दद्यात्तस्यैव तद्धनम् ।

कनीयाञ् ज्येष्ठभार्यायां पुत्रमुत्पादयेद्यदि ।

समस्तत्र विभागः स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ’ ॥

(म. स्मृ. ९. १४६, १२०).

इति । विभक्तधने भ्रातरि मृते अपत्यद्वारेणैव पत्न्या धन-
संबन्धः । नान्यथा । अविभक्तधनेऽपि तथेत्यभिप्रायः ।
गौतमोऽपि—

१. C. reads धीरेश्वरस्तु for धारेश्वरस्तु. २. C. and D. read °संजातस्य for °जातस्य.

‘ पिण्डगोत्रर्षिसंबन्धा ऋक्थं भजेरन् स्त्री चानप-
त्यस्य । बीजं वा लिप्सेत’

(गौ. स्मृ. २८. २१-२२.)

इति । अयमर्थः—अनपत्यस्य ऋक्थं पिण्डगोत्रर्षिसंबन्धा
भजेरन् स्त्री वा यदि बीजं लिप्स्यते ॥

इति । संग्रहकारोऽपि—

‘ भ्रातृषु प्रविभक्तेषु संसृष्टेष्वप्यसत्सु वा ।
गुर्वदिशनियोगस्था पत्नी धनमवाप्नुयात्’ ॥

इति । तदनुपपन्नं पत्नी दुहितर इत्यत्र नियोगाश्रवणात् ।
अश्रुतोऽपि नियोगो गौतमादिवचनबलात्कल्प्यते इति
युक्तमिति चेत् । तन्न । गौतमादिवचनानामर्थान्तरपरत्वात् ।
तथा हि । तत्र यद्वैतमवचनं—

‘ पिण्डगोत्रर्षिसंबन्धा ऋक्थं भजेरन् स्त्री चानपत्यस्य ।
बीजं वा लिप्सेत’—

(गौ. स्मृ. २८. २१-२२.)

इति । तस्य नायमर्थः यदि बीजं लिप्सेत तदा पत्नी
अनपत्यधनं गृह्णातीति । अपि तर्ह्यनपत्यस्य धनं पिण्डगो-
त्रर्षिसंबन्धा गृह्णीयुः । स्त्री वा गृह्णीयात् । सा स्त्री बीजं
वा लिप्सेत सयंता वा भवेदिति । वाशब्दस्य पक्षान्तर-
वचनत्वेन यद्यर्थे प्रयोगाभावात् । यदपि धनं यो

१. B. reads 'विषयत्वात्' for 'परत्वात्'. २. D. substitutes जाया
न for स्त्री वा गृह्णीयात्.

विभृयादित्यादि मनुवचनं तदपि क्षेत्रजस्यैव धनसंबन्धं
वक्ति न पत्न्या इति । संग्रहवचनमपि संयताया एव धन-
संबन्धं वक्ति न तु देवरादिनियुक्तायाः ।

अन्यथा—

‘ अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।
पत्न्येव दद्यात्तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत च ’ ॥

इति । तथा—

‘ अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती गुरौ स्थिता ।
भुञ्जीतामरणात्क्षान्ता दायादा ऊर्ध्वमाप्नुयुः ’ ॥

इति मनुकात्यायनवचनविरोधप्रसङ्गात् । तस्मा-
दनपत्यस्य विभक्तस्यासंसृष्टिनो मृतस्य धनं पत्नी गृह्णाती-
त्येषैव व्यवस्था ज्यायसी । यत्तु स्त्रीणां धनसंबन्धाभावप्रति-
पादकवचनम्—

‘ यज्ञार्थं द्रव्यमुत्पन्नं तत्रानधिकृतास्तु ये ।
अरिक्थभाजस्ते सर्वं ग्रासाच्छादनभाजनाः ॥
यज्ञार्थं विहितं वित्तं तस्मात्तद्विनियोजयेत् ।
स्थानेषु धर्मजुष्टेषु न स्त्रीमूर्खविधर्मिषु ’ ॥

इति । तद्यज्ञार्थमेव संपादितधनविषयम् । यदपि का-
त्यायनेनोक्तम्—

१. C. reads संरब्धवचनम् and D. संखवचनम् for संग्रहवचनम्.
२. D. reads व्रते for गुरौ. ३. D. and C. read तद्विक्थभाजः for
अरिक्थभाजः. ४. D. reads स्वेषु for धर्म.

‘ अदायिकं राजगामि योषिद्भृत्यौर्ध्वदैहिकम् ।

अपास्य श्रोत्रियद्रव्यं श्रोत्रियेभ्यस्तदर्पयेत् ’ ॥

इति । अयमर्थः—स्त्रीणामशनाच्छादनोपयुक्तं धनिनैः
श्राद्धाद्युपयुक्तं च मुक्त्वा अदायिकधनं राजगामि भवति ।
श्रोत्रियद्रव्यं तु योषिद्भृत्यौर्ध्वदैहिकमपास्य श्रोत्रियस्य न
राज इत्यर्थः । यदपि नारदेनोक्तम्—

‘ अन्यत्र ब्राह्मणात्किञ्चिद्वाजा धर्मपरायणः ।

तत्स्त्रीणां जीवनं दद्यादेष दायविधिः स्मृतः ’ ॥

(ना. स्मृ. १३. ५२.)

इति । तदुभयमप्यवरुद्धस्त्रीविषयं पत्नीशब्दश्रवणात् ।
यदपि च हारीतेनोक्तम्—

‘ विधवा यौवनस्था चेत्पत्नी भवति कर्कशा ।

आयुषो रक्षणार्थं तु दातव्यं जीवनं तदा ’ ॥

इति । तदपि शङ्कितव्यभिचारस्त्रीविषयम् । यदपि
प्रजापतिवचनम्—

‘ आढकं भर्तृहीनायाः दद्यादामरणान्तिकम् ’ ॥

१. A. reads आदाय for अपास्य. २. A. reads अर्पणम् for अयमर्थः
and omits स्त्रीणाम् while B. for the same reads आमयणम् for अय-
मर्थः omitting the word स्त्रीणाम्. ३. A. reads धनम् for धनिनः. ४.
B. reads अदायि वान्यत् for अदायिकमन्यत् and substitutes the word
मुक्त्वा for मुक्त्वा. ५. A. reads °वृत्यौर्ध्वदैहिकम् for °भृत्यौर्ध्वदैहिकम्.
६. A. reads °शब्दश्रवणात् while B. reads अविरुद्ध° for अवरुद्ध°. ७.
D. omits च. ८. C. and D. read आमरणात् स्त्रियाः for आमरणा-
न्तिकम्.

इति । यदपि स्मृत्यन्तरे—

‘ अन्नार्थं तण्डुलप्रस्थमपराह्णे तु सेन्धनम् ’ ।

इति । तदेतद्वचनद्वयं हारीतवचनेन समानार्थम् ।
या च श्रुतिः ।

‘ तस्मात्स्त्रियो निरिन्द्रिया अदायादाः ’ ।

इति । सा पत्नीवतग्रहे तत्पत्न्या अंशो नास्तीत्येवंपरा ।
इन्द्रियशब्दस्य ‘ इन्द्रियं वै सोमपीथः ’ इति सोमे प्रयोग-
दर्शनात् । यत्तु पत्न्याः स्थावरग्रहणनिषेधकं बृहस्पतिवच-
नम्—

‘ यद्विभक्ते धने किञ्चिदाध्यादिविधिसंस्मृतम् ।

तज्जाया स्थावरं मुक्त्वा लभेत गतभर्तृका ’ ॥

इति । तदितरदायादानुमतिमन्तेरण स्थावरविक्रयनिषेध-
परम् । अन्यथा—

‘ जङ्गमं स्थावरं हेम रूप्यं धान्यरसाम्बरम् ।

आदाय दापयेच्छ्राद्धं माससंवत्सरादिकम् ।

पितृव्यगुरुदौहित्रान् भर्तृस्वस्त्रीयमातुलान् ।

पूजयेत्कव्यपूर्ताभ्यां वृद्धानाथातिथींस्तथा ’ ॥

इति । अनेन विरोधप्रसङ्गात् । संसृष्टिनां विभागप्रकार-
माह मनुः—

१. C. B. and D. read स्मृत्यन्तरम्. २. B. and C. read अदा-
या-हाः and D. अदायादीः. ३. B. C. and D. read सपत्नीव for सा
पत्नीव. ४. B. reads विभक्तं धनम् for विभक्ते धने while C. reads संभृतम्
for संस्मृतम्. ५. B. and C. read रसान्तरम् for रसाम्बरम्. ६. B.
and D. read भर्तुः for भर्तृ. ७. A. and B. read वृद्धानप्यतिथीन् for
वृद्धानाथातिथीन्. ८. D. reads संसृष्टिविभाग° for संसृष्टिनां विभाग°.

‘ विभक्ताः सह जीवन्तो विभजेरन् पुनर्यदि ।

समस्तत्र विभागः स्याज्ज्यैष्ठ्यं तत्र न विद्यते ’ ।

(म. स्मृ. ९-२१०.)

इति । समानविभागविधानादेव विषमविभागनिराकरण-
सिद्धेः ज्यैष्ठ्यं तत्र न विद्यते इति पुनर्विषमविभागनिराकरणं
विषमधनेन संसृष्टानां धनानुसारेण विषमविभागप्राप्त्यर्थम् ।
संसर्गः कैरित्यपेक्षिते बृहस्पतिः—

‘ विभक्ता यः पुनः पित्रा भ्रात्रा चैकत्र संस्थितः ।

पितृव्येणाथवा प्रीत्या तत्संसृष्टः स उच्यते ’ ॥

इति । यः पूर्वं पित्रादिना विभक्तः पुत्रादिः पुनः प्रीत्या
तेन सह समापन्नः स संसृष्ट उच्यते । येन केनापि सहवास-
मापन्न इत्यर्थः । कश्चित्संसृष्टिनां विषमविभागकारणमाह
बृहस्पतिः—

‘ संसृष्टानां तु यः कश्चिद्विद्याशौर्यादिनाधिकम् ।

प्राप्नोति तत्र दातव्यं व्यंशः शेषाः समांशिनः ’ ॥

इति । विद्यादिना प्राप्ते अधिकं धने अंशद्वयं दातव्यं न
सर्वस्मिन्निति । एतत्संसृष्टद्रव्यानुपरोधेनार्जितेऽपि विभाज्यत्व-
प्राप्त्यर्थम् । अपुत्रस्य संसृष्टिनः क्वथग्राहिणं दर्शयति
याज्ञवल्क्यः—

१. C. reads अधनेन for विषमधनेन. २. A. in marginal reading sub-
stitutes वा for च. ३. B. C. and D. read सहवासमापन्नः for सह.
समापन्नः. ४. D. adds न before येन. ५. A. B. and C. omit 'कारण'
while D. substitutes पुनः for कश्चित् and omits संसृष्टिनाम्.

‘ संसृष्टिनस्तु संसृष्टी सोदरस्य तु सोदरः ।

दद्याच्चापहरेच्चांशं जातस्य च मृतस्य च ’ ॥

(या. स्मृ. २. १३८.)

इति । अयमर्थः । संसृष्टिनो मृतस्यांशं विभागकालेऽविज्ञा-
तगर्भायां भार्यायां पश्चादुत्पन्नस्य पुत्रस्य इतरः संसृष्टी दद्यात्
पुत्राभावे संसृष्ट्येवापहरेत् । न पत्न्यादिः । पत्नीनामप्रत्तदुहि-
तृणां च भरणमात्रम् । तदाह नारदः —

‘ भरणं चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामा जीवनक्षयात् ।

रक्षन्ति शय्यां भर्तुश्चेदाच्छिन्द्युरितरासु तत् ॥

यदा दुहितरस्तस्याः पित्र्योऽंशो भरणे मतः ।

आ संस्काराद्धरेद्भागं परतो विभृयात्पतिः’ ॥

(ना. स्मृ. १३. २६—२७.)

इति । सोदरस्य तु सोदर इति सोदरस्य संसृष्टिनो मृतस्यांशं
सोदरः संसृष्टिपश्चादुत्पन्नस्य पुत्रस्य दद्यात् । तदभावे स्वय-
मेवापहरेत् न भिन्नोदरः । संसृष्टीति पूर्वोक्तस्यापवादः ।
संसृष्टिनो भिन्नोदरस्य सोदरस्यासंसृष्टिनः सद्भावे उभयोरपि
विभज्य धनग्रहणमित्याह स एव —

‘ अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्यो धनं हरेत् ।

असंसृष्ट्यपि वादद्यात्संसृष्टो नान्यमातृजः’ ।

(या. स्मृ. २. १३९.)

इति । सापत्नभ्राता संसृष्टो अन्योदर्यधनं हरेत् न

१. B. C. and D. read तु दुहिता तस्याः for दुहितरस्तस्याः. २. A. reads
संसृष्टिनः तस्यांशम् for संसृष्टिनो (S.) मृतस्यांशम्. ३. B. C. and D. read
सोदरो for संसृष्टो. ४. B. C. and D. omit संसृष्टो.

त्वसंसृष्टी । असंसृष्ट्यपि सोदरः सोदरस्य धनमाददीत ।
न पुनरन्योदर्यः संसृष्ट्येव । अतएव मनुः —

येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा हीयेतांशप्रदानतः ।
त्रियेतान्यतरो वाऽपि तस्य भागो न लुप्यते ।
सोदर्या विभजेयुस्तं समेत्य सहिताः समम् ।
भ्रातरो ये च संसृष्टा भगिन्यश्च सनाभयः' ॥

(म. स्मृ. ९. २११-२१२.)

इति । अयमर्थः । येषां संसृष्टिनां भिन्नोदराणां भ्रातृणां
मध्ये यैः कोऽपि ज्येष्ठः कनिष्ठो मध्यमो वा विभागकाले
देशान्तरगमनादिना स्वांशाद्भ्रश्येत तस्य भागो न लुप्यते—
पृथगुद्धरणीयः । न संसृष्टिर्न एव गृह्णीयुः । किन्तु तमुद्धृतं
भागमसंसृष्टिनः सोदराः संसृष्टिर्नश्च भिन्नोदराः सनाभयो
भगिन्यश्च देशान्तरगता अपि समागम्य संभूय न्यूनाधिक-
भावमन्तरेण विभजेयुः । अन्ये मन्यन्ते ।

‘ असंसृष्ट्यपि वा दद्यात्संसृष्टो नान्यमातृजः ’ ।

(या. स्मृ. २. १३९.)

इत्यस्यायमर्थः । यत्र संसृष्टा भिन्नोदराः असंसृष्टाश्च
सोदराः तत्रासंसृष्टा अपि सोदरा एव धनं गृह्णीयुः न तु

१. D. originally reads अन्यः परो and corrects अन्यतरो, while C. reads युज्यते for लुप्यते. २. D. reads भगिन्याः for भगिन्यः. ३. A. and D. omit यः while B. reads यः after कोऽपि. ४. B. and C. read चा for वा and substitute सोदरो for संसृष्टो. ५. B. and D. read असंसृष्टाः for संसृष्टाः.

भिन्नोदराः संसृष्टा अपीति । यत्तु 'येषां ज्येष्ठ' . इत्यादिमनु-
वचनं संसृष्टानां भिन्नोदराणामसंसृष्टानामेकोदराणां च
सर्वेषां धनग्रहणप्रतिपादकम् । तज्जङ्गमस्थावरात्मकोभय-
द्रव्यसद्भावविषयम् । अतएव प्रजापतिः—

‘ अन्तर्धनं तु यद्रव्यं संसृष्टानां च तद्रवेत् ।

भूमिं गृहं त्वसंसृष्टाः प्रगृह्णीयुर्यथांशतः ’ ॥

इति । अयमर्थः । संसृष्टानां भिन्नोदरभ्रातृणामन्तर्धनं
गृहधनं द्रव्यं वा जङ्गमात्मकं यथांशतो भवेत् । सोदराणा-
मसंसृष्टानां गृहक्षेत्रादिकं स्थावररूपं यथांशतो भवेत् । इति ।
याज्ञवल्क्यवचनं तु जङ्गमस्थावरयोरन्यतरसद्भावविषयमिति ।
तत्र यद्युक्तं तद्ब्राह्मम् ।

यदा तु संसृष्टभिन्नोदराभावः तदा पिता पितृव्यो वा यः
संसृष्टः स एव गृह्णीयात् । तथा च गौतमः ।

‘ संसृष्टिनि प्रेते संसृष्टो ऋक्थभाक् ’—इति ।

(गौ. स्मृ. २८. २८.)

यदा पिता पितृव्यो वा संसृष्टो न विद्यते तदा त्वसंसृष्ट-
भिन्नोदरो भ्राता गृह्णीयात् । तदभावे त्वसंसृष्टपिता । तद-
भावे माता । तदभावे पत्नी । तदाह शङ्खः—

‘ स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य भ्रातृगामि द्रव्यं तदभावे पितरौ
हरेयातां तदभावे त्वसंसृष्टः पिता तदभावे माता तदभावे
ज्येष्ठा पत्नी ’ । इति ।

१. D. reads तेषां for येषाम्. २. B. and D. read च for तु.
३. B. C. D. substitute च for तु. ४. A. reads संभव° for 'सद्भाव°.

ज्येष्ठा गुणज्येष्ठा संमतौ न तु पूर्वोढा । संसृष्टभ्रातृपुत्राणां
पत्न्याश्च समवाये धनग्रहणप्रकारमाह नारदः—

‘ मृते पतौ तु भार्यास्युरभ्रातृपितृमातृकाः ।
सर्वे सपिण्डाः स्वधनं विभजेयुर्यथांशतः ’ ॥

इति । पत्युः भ्रातृपितृमातृभावविशिष्टा अभ्रातृपितृमातृ-
भार्याः सर्वे सपिण्डाः भ्रातृपुत्रादयः । तत्र भ्रातृपुत्राणां स्वपित्रं-
शतः भार्याणां भर्त्रंशतः संसृष्टधनस्य विभाग इत्यर्थः ।
पत्नीनामभावे संसृष्टपुत्रांशं तद्भ्रातृभगिनी गृह्णाति । तथा च
बृहस्पतिः—

‘ या तस्य भगिनी सा तु ततोऽंशं लब्धुमर्हति ।
अनपत्यस्य धर्मोऽयमभार्यापितृकस्य च ’ ॥

इति । चशब्दो भ्रातृमातृभावसमुच्चयार्थः । केचित्तु
‘ या तस्य दुहिता ’

इति पठित्वा पत्नीनामभावे दुहिता गृह्णीतेत्याहुः ।
दुहितृभगिन्योरभावे—

‘ अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत् ’ ।

१. A. omits गुणज्येष्ठा and reads संयता for संमता. २. A. reads
‘स्तु स्वभ्रातृ’ for ‘स्युरभ्रातृ’. ३. A. and C. read पत्नी for पत्युः.
४. B. C. and D. do not insert the word ‘भ्रातृ’ while A. originally
does not add भ्रातृ but it appears in correction.

इति । उक्तप्रत्यासत्तिक्रमेण सर्वे सपिण्डादयो धनं गृह्णीयुः । प्रतिपक्षे दोषाणामभावात् । अत एव बृहस्पतिः—

‘ मृतोऽनपत्योऽभार्यश्चेदभ्रातृपितृमातृकः ।

सर्वे सपिण्डास्तद्वायं विभजेयुर्यथांशतः ’ ॥

इति । वानप्रस्थयतिनैष्ठिकब्रह्मचारिणां धनं को वा गृह्णातीत्यपेक्षिते आह याज्ञवल्क्यः—

‘ वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां ऋक्थभागिनः ।

क्रमेणाचार्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रैकतीर्थिनः ’ ॥

(या. स्मृ. २. १३७.)

इति । अत्र प्रातिलोम्यक्रमेण नैष्ठिकब्रह्मचारिणां धनं आचार्यो गृह्णाति न पित्रादिः । उपकुर्वाणकस्य धनं पित्रादय एव गृह्णन्ति । यतेस्तु धनमध्यात्मशास्त्रश्रवणधारणतदनुष्ठानक्षमः सच्छिष्यो गृह्णाति । दुर्वृत्तस्य भागानर्हत्वात् । वानप्रस्थस्य धनं धर्मभ्रात्रैकतीर्थी गृह्णाति । धर्मभ्राता समानाचार्यकः । एकतीर्थी एकाश्रमी । धर्मभ्राता चासर्वैकतीर्थी च धर्मभ्रात्रैकतीर्थी ।

१. D. reads प्रतिपक्षोक्तानां for प्रतिपक्षे दोषाणाम्. २. B. C. and D. read विभजेरन् for विभजेयुः. ३. B. and C. read के च and D. के वा for को वा. ४. C. and D. also A. drop °क°. ५. B. and C. do not insert एव. ६. D. reads °धारणानुष्ठान° for धारणतदनुष्ठान. ७. A. reads वानप्रस्थ-धनं for वानप्रस्थस्य धनं. ८. C. and D. read °भ्रात्रैक° for भ्रात्रैक.

अथवा । वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां धनमाचार्यसच्छिष्य-
धर्मभ्रात्रेकतीर्थिनः क्रमेणैव गृह्णन्ति । पूर्वपूर्वाभावे उत्तरो-
त्तरो गृह्णातीत्यर्थः । यत्तु वसिष्ठेनोक्तम्—

‘ अनंशास्त्वाश्रमान्तरगताः ’ ।

(व. स्मृ. १७. ६२.)

इति । तदन्याश्रमिणामन्याश्रमिधनग्रहणनिषेधपरम् ।
न तु समानाश्रमिणां परस्परकथग्रहणनिषेधपरम् ।

नन्वेतेषां धनसंबन्ध एव नास्ति कुतस्तद्विभागः । प्रति-
ग्रहादेर्धनार्जनोपायस्य निषिद्धत्वात् ।

‘ अनर्थनिचयो भिक्षुः ’ ।

(गौ. स्मृ. ३. ११.)

इति गौतमस्मरणाच्च । तत्र—

‘ अहो मासस्य षण्णां वा तथा संवत्सरस्य च ।
अर्थस्य निचयं कुर्यात्कृतमाश्वयुजे त्यजेत् ’ ॥

इति । वानप्रस्थस्य धनसंयोगोऽस्ति ।

‘ कौपीनाच्छादनार्थं तु वासोऽपि बिभृयाद्यतिः ।
योगसंभारभेदांश्च गृह्णीयात्पादुके तथा ’ ॥

इत्येवमादिवचनाद्यतेरपि वस्त्रपुस्तकादिकं विवृत एव ।—

१. B. C. and D. read पूर्वस्य पूर्वस्य. २. D. originally reads
अन्यांशाः and in margin reads अनंशाः. ३. B. C. and D. read
अनिचयो for अनर्थनिचयो. ४. Δ. reads इति वचनात् and B. and
C. इत्यादिवचनात् for इत्येवमादिवचनात्.

नैष्ठिकस्यापि शरीरयात्रार्थं वस्त्रादिपरिग्रहोऽस्त्येवेति तद्वि-
भागो घटत एव । दायानर्हानाह मनुः—

‘ अनंशौ क्लीबपतितौ जात्यन्धबधिरौ तथा ।

उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः ’ ॥

(म. स्मृ. ९. २०१.)

इति । निरिन्द्रियाः व्याधिनः विकलेन्द्रियाः । नारदोऽपि—

‘ पितृद्विद पतितः षण्ढो यश्च स्यादौपपातिकः ।

औरसा अपि नैतेश्च लभेरन् क्षेत्रजाः कुतः ’ ॥

(ना. स्मृ. १३. २१.)

इति । वसिष्ठोऽपि—

‘ अनंशास्त्वाश्रमान्तरगताः ’ ।

(व. स्मृ. १७. ५२.)

इति । याज्ञवल्क्यः—

‘ क्लीबोऽर्थ पतितस्तज्जः पङ्गुरुन्मत्तको जडः ।

अन्धोऽचिकित्स्यरोगाद्या भर्तव्याः स्युर्निरंशकाः ’ ॥

(या. स्मृ. २. १४०.)

इति । तज्जः पतितोत्पन्नः । आदिशब्देन मूकादयो
गृह्यन्ते । एते निरंशकाः ऋक्थभाजो न भवन्ति । केवलम-

१. A. does not insert °आदि°. २. A. reads दायानर्हानर्ह° for दायानर्ह°. ३. A. reads °पादिकः. ४. B. C. and D. read क्लीबोऽन्धः for क्लीबोऽथ, while B. and C. स्तब्धः for तज्जः. ५. B. and C. read °रोगार्ताः for °रोगाद्याः. ६. C. and D. read निरंशाः for निरंशकाः.

शोनाच्छादनदानेन भर्तव्याः पोषणीयाः । अभरणे तु प्रत्यवाय-
माह मनुः—

‘ सर्वेषामपि तु न्याय्यं दातुं शक्त्या मनीषिणा ।

प्रासाच्छादनमत्यन्तं पतितो ह्यददद्भवेत् ’ ॥

(म. स्मृ. ९. २०२.)

इति । अत्यन्तं यावज्जीवमित्यर्थः । पतितस्य भर्तव्यत्वा-
द्यपि नास्तीत्याह देवलः—

‘ तेषां पतितवर्ज्येभ्यो भक्तं वस्त्रं प्रदीयते ’ ।

इति । पतितशब्देन तज्जातोऽप्युपलक्ष्यते । ‘ पतित-
तज्जवर्ज्यं विभृयुः ’ इति बौधायनस्मरणात् । आश्रमान्तरगता
अपि ते भर्तव्याः । अतएव वसिष्ठः ।

‘ अनंशास्त्वाश्रमान्तरगताः ।

क्रीबोन्मत्तपतिताश्च भरणं क्रीबोन्मत्तानाम् ’ ॥

(व. स्मृ. १७. ५२-५४.)

इति । अंशानर्हीणां पुत्रास्त्वंशभाजः । तदाह देवलः—

तत्पुत्राः पितृदायांशं लभेरन् दोषवर्जिताः ।

इति । निरंशकानां पुत्रा औरसाः क्षेत्रजाश्च क्लैव्यादिदोष-
वर्जिता भागहारिणो न दत्तकादयः । अत एव याज्ञवल्क्यः
परिसंचष्टे—

१. D. substitutes the word अन्न for अशन while A. omits °दानेन and reads अशनाच्छादनेन. २. D. originally reads अकरणे and in margin अभरणे. ३. A. reads मनीषिणः. ४. B. and C. read भर्तव्यमपि and D. भर्तव्यत्वमपि. ५. A. and C. read भुक्तं and B. reads भक्तं but substitutes वस्तु for वस्त्रं. ६. A. omits this quotation and इति बौधायनस्मरणात् ।

‘ औरसाः क्षेत्रजास्तेषां निर्दोषा भागहारिणः’ ।

इति । निरंशकानां दुहितरो यावद्विवाहं भर्तव्याः संस्कर्तव्या-
श्च पत्न्यश्च साधुवृत्तयो यावज्जीवं भर्तव्याः । तथाच स एव—

‘ सुताश्चैषां च भर्तव्या यावद्वै भर्तृसात्कृताः ॥

अपुत्रा योषितश्चैषां भर्तव्याः साधुवृत्तयः ।

निर्वास्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव च’ ॥

(या. स्मृ. २. १४१—१४२.)

इति । अन्यानपि भागानर्हान् दर्शयति कात्यायनः—

‘ अक्रमोढासुतश्चैव सगोत्राद्यश्च जायते ।

प्रव्रज्यावसितश्चैव न ऋक्त्वं तेषु चार्हति’ ॥

इति । मनुरपि—

‘ अनियुक्तासुतश्चैव पुत्रिण्यामश्च देवरात् ।

उभौ तौ नार्हतौ भागं जारजातककामजौ’ ॥

(म. स्मृ. ९. १४३.)

इति । स्त्रीधनविभागमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ पितृमातृपतिभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम् ।

आधिवेदनिकाद्यं च स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ॥

१. A. omits च. B. and C. substitute तु for च while D. प्र° for the same. २. B. and C. read °संस्कृताः. ३. B. and C. read सानुवृत्तयः for साधुवृत्तयः. ४. B. reads याज्ञवल्क्यः for कात्यायनः but the following quoted verse does not occur in the texts of याज्ञवल्क्य. ५. A. reads पितृदत्तं भ्रातृमातृदत्तम् for पितृमातृपतिभ्रातृदत्तम्.

बन्धुदत्तं तथा शुल्कमन्वाधेयकमेव च ।

अप्रजोयामतीतायां बान्धवास्तदवाप्नुयुः' ॥

(या. स्मृ. २. १४३-१४४.)

इति । अध्यग्न्युपागतं विवाहकालेऽग्निसंनिधौ मातुलादि-
भिर्दत्तम् । तथा च कात्यायनः—

‘विवाहकाले यत्स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निसंनिधौ ।

तदध्यग्निकृतं सद्भिः स्त्रीधनं परिकीर्तितम्' ॥

इति । आधिवेदनिकमधिवेदननिमित्तमधिविन्नस्त्रियै द-
त्तम् । आद्यशब्देन अध्यावाहनिकऋक्थक्रयादिप्राप्तं च ।
तथाच मनुः—

‘अध्यग्न्यध्यावाहनिकं दत्तं च प्रीतिकर्मणि ।

भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम्' ॥

(म. स्मृ. ९. १९४.)

इति । षड्विधमिति न्यूनसङ्ख्याव्यवच्छेदार्थम् । नाधिक-
सङ्ख्याव्यवच्छेदाय । अध्यावाहनिकप्रीतिदत्तयोः स्वरूपं
कात्यायनेनोक्तम्—

यत्पुनर्लभते नारी नीयमाना पितुर्गृहात् ।

१. B. and C. read अतीतायामप्रजसि for अप्रजायामतीतायाम्. ८. B. reads अध्यग्न्युपावहम् for अध्यग्न्युपागतम्. ९. B. C. and D. read अध्यावहनिकम् for अध्यावाहनिकम् and omit च. १०. B. and C. read तु पैतृकात् for पितुर्गृहात्.

अध्यावाहनिकं नाम स्त्रीधनं तदुदाहृतम् ।
 प्रीत्या दत्तं तु यत्किञ्चित् श्वश्र्वा वा श्वशुरेण वा ।
 पौदवन्दनिकं चैव प्रीतिदत्तं तदुच्यते' ॥

इति । बन्धुदत्तं कन्याया मातृपितृभिर्दत्तम् । शुल्कं
 यद्वृहीत्वा कन्या दीयते । अन्वाधेयकं परिणयनादनु पश्चादत्तम् ।
 तदुक्तं कात्यायनेनः—

‘ गृहोपस्करवाह्यानां दोह्याभरणकर्मिणाम् ।
 मूल्यं लब्धं तु यत्किञ्चित् शुल्कं तत्परिकीर्तितम् ॥
 विवाहात्परतो यत्तु लब्धं भर्तुः कुलास्त्रिया ।
 अन्वाधेयं तु तद्द्रव्यं लब्धं पितृकुलात्तथा' ॥

इति । पित्रादिभिः स्त्रीभ्यो धनदाने विशेषमाह कात्यायनः—
 ‘ पितृमातृपतिभ्रातृजातिभिः स्त्रीधनं स्त्रियै ।
 यथाशक्त्या द्विसाहस्राद् दातव्यं स्थावरादृते' ।

इति । यथाशक्ति स्थावरव्यतिरिक्तं धनं द्विसहस्र-
 कार्षापणपर्यन्तं दातव्यमित्यर्थः । अयं च नियमः प्रत्यब्दा
 दाने वेदितव्यः । अनेकाब्देषु तूपजीवनार्थं सकृदेव दाने
 नायमवधिनियमः । नापि स्थावरपर्युदासः । तथा च
 बृहस्पतिः—

१. B. reads तत्स्त्रीधनमुदाहृतम्. २. A. substitutes च for तु and reads अन्येन for श्वश्र्वा. ३. A. reads अधिवेदनिकम् for पौदवन्दनिकम्. ४. B. C. and D. read °अन्वाधेयिकम् for अन्वाधेयकम्. ५. D. originally reads कर्मिणाम् but corrects °कर्मणाम्. ६. A. reads °साहस्रम् for साहस्राद्. ७. तथाच बृहस्पतिः — ‘दद्याद्धनं च पर्याप्तं क्षेत्रांशं वा यदिच्छति is omitted by B. C. and D.

‘ दद्याद्भनं च पर्याप्तं क्षेत्रांशं वा यदिच्छति’ ।

इति । अत एव सौदायिके स्थावरेऽपि यथेष्टविनियो-
गार्हत्वमुक्तं तेनैव—

‘ ऊढया कन्यया वापि भर्तुः पितृगृहेऽपि वा ।
भ्रातुः सकाशात्पित्रोर्वा लब्धं सौदायिकं स्मृतम् ॥
सौदायिकं धनं प्राप्य स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमिष्यते ।
यस्मात्तदानृशंस्यार्थं तैर्दत्तेमुपजीवनम् ।
विक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्थावरेऽपि’ ।

इति । पतिदत्तस्थावरे तु विशेषमाह नारदः—

‘ भर्त्रा प्रीतेन यद्वत्तं स्त्रियै तस्मिन्मृतेऽपि तत् ।
सा यथाकाममश्रीयद्वाद्याद्वा स्थावरादृते’ ।

इति । पित्रादिभिरुपाध्यादिना दत्तं स्त्रीधनं न भवतीत्याह
कात्यायनः—

‘ तत्र सोपाधि यद्वत्तं यच्च योगवशेन वा ।
पित्रा भ्रात्राथवा पत्या न तत्स्त्रीधनमिष्यते’ ।

इति । उत्सवादौ धारणार्थं दत्तमलंकारादिकं सोपाधिदत्तम् ।
योगवशेन वञ्चनादिनेत्यर्थः । शिल्पादिप्राप्तमपि स्त्रीधनं न
भवतीत्याह स एव—

१. A. reads तद्वत्तत् for तैर्दत्तम्. २. A. reads अपि for तु
and C, and D. read ०षु for the same. ३. A. substitutes च and
B. यत् for तत्. ४. D. reads सोपाधिना दत्तम् for सोपाधिदत्तम्. ५. A.
reads वञ्चनादिना for वञ्चनादिना. ६. B. and C. read wrongly शिक्क्यादि^०
for शिल्पादि^०.

‘ प्राप्तं शिल्पैस्तु यद्वत्तं प्रीत्या चैव यदन्यतः ।

भर्तुः स्वाम्यं तदा तत्र शेषं तु स्त्रीधनं स्मृतम् ’ ।

इति । अन्यतः सख्यादित इति यावत् । तदेतत्स्त्रीधनं
दुहितृदौहित्रतद्दुहितृपुत्ररहितायां स्त्रियामतीतायां बान्धवा
भर्त्रादयो गृह्णन्ति । अत्रैवं क्रमः । मातरि वृत्तायां प्रथमं
दुहिता गृह्णाति । अत एवोक्तम् याज्ञवल्क्येन—

‘ मातुर्दुहितरः शेषमृणात्ताभ्य ऋतेऽन्वयः ’ ।

(या. स्मृ. २. ११७.)

इति । गौतमोऽपि—

‘ स्त्रीधनं दुहितृणां अपत्तानां अप्रतिष्ठितानां च ’

(गौ. स्मृ. २८. २४.)

इति । दुहितृणामभावे दुहितुर्दुहितरो गृह्णन्ति । तद्दुहि-
तृणां प्रसूता चेदिति याज्ञवल्क्यस्मरणात्—

भिन्नमातृकाणां दौहित्राणां विषमाणां समवाये मातृतो
भागकल्पना ॥

तथाच गौतमः—

‘ पितृमातृष्वसृवर्गे भागविशेषः ’ ।

(गौ. स्मृ. २८. १७.)

इति । दुहितृदौहित्रीणां समवाये मनुः—

१. B. and C. read प्राप्तम् for प्रीत्या. २. B. and C. read दुहितृदौहित्र-
दौहित्रपुत्र° and D. originally दुहितृपुत्र° and in the margin दुहितृदौहित्र-
तद्दुहितृपुत्र° for दुहितृदौहित्रपुत्र°. ३. B. C. and D. read प्रेतायाम् for वृत्ता-
याम्. ४. B. C. and D. read तेनैव for याज्ञवल्क्येन but it seems in-
correct.

‘ यास्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथार्हतः ।

मातामह्या धनात्किंचित्प्रदेयं प्रीतिपूर्वकम् ’ ॥

(म. स्मृ. ९. १९३.)

इति । दौहित्रीणामप्यभावे दौहित्रौ धनहारिणः । तथाच नारदः—

‘ मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितृणां तदन्वयः ’ ।

(ना. स्मृ. १३. २.)

इति । दुहितृदुहितृणामभावे तदन्वयो दौहित्रौ गृह्णातीत्यर्थः । दौहित्राणामभावे तु—

‘ विभजेरन् सुताः पित्रोरूध्वं ऋकथमृणं समम् ’ ।

(या. स्मृ. २. ११७.)

इत्यादियाज्ञवल्क्यवचनतः मातृऋणापाकरणतोऽवशिष्टं मातृधनं पुत्रा गृह्णन्ति । यत्तु मनुनोक्तम्—

‘ जनन्यां संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदराः ।

भजेरन् मातृकं ऋकथं भगिन्यश्च सनाभयः ’ ॥

(म. स्मृ. ९. १९२.)

इति । एतत् पुत्राणां दुहितृणां च संभूय मातृऋकथग्राहित्वपरं न भवति । किंतु तेषां धनसंबन्धे प्राप्तिरसमविभागप्राप्त्यर्थं समशब्दश्रवणात् । यदपि शङ्खलिखिताभ्यामुक्तम्—

‘ समं सर्वे सहोदरा मातृकं ऋकथमर्हन्ति कुमार्यश्च ’ ।

१. This portion is omitted in A.

इति । तदपि मनुवचनेन समानार्थम् । अथवा एतद्वचनद्वयं
भर्तुः कुललब्धस्त्रीधनविषयम् । अस्मिन्नेव विषये बृहस्पतिः—

‘ स्त्रीधनं तदपत्यानां दुहिता च तदंशिनी ।

अप्रप्ता चेत्समूढा तु लभते सा न मातृकम् ’ ।

इति । अपत्यानां पुमपत्यानाम् । यत्तु पारस्करेणोक्तम् ।

अप्रप्तायास्तु दुहितुः स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ।

पुत्रैस्तु नैव लभते प्रप्तायां तु समांशभाक् ’ ।

इति । तदप्रतिष्ठितोद्बुद्धितृविषयम् । अत एव मनुः—

‘ मातुस्तु यौतकं यत्स्यात्कुमारीभाग एव सः ’ ।

(म. स्मृ. ९. १३१.)

इति । यौतकं पितृकुललब्धम् । अनपत्यहीनजाति-
स्त्रीधनं उत्तमजातीयसपत्नीदुहिता गृह्णाति । तदभावे तदप-
त्यम् । तदुक्तं मनुना —

‘ स्त्रियास्तु यद्भवेद्वित्तं पित्रा दत्तं कथंचन ।

ब्राह्मणी तद्धरेन्कन्या तदपत्यस्य वा भवेत् ’ ॥

(म. स्मृ. ९. १९८.)

इति । ब्राह्मणी जात्युत्तमं जात्युपलक्षणार्थम् । पुत्राणाम-
भावे पौत्रा गृह्णन्ति पौत्राणामपि पितामह्युणापाकरणे । पुत्र-
पौत्रै ऋणं देयमिति अधिकारश्रवणात् । अस्तु ऋणापाकरणे-
ऽधिकारः । ऋकथभाक्त्वं कुत इति चेत् । तन्न ।

१. B. C. and D. read पुत्रैस्तु for पुत्रस्तु. २. D. reads समांशता for समांशभाक्. ३. A. B. and C. read ‘जाति’ for ‘जातीय’. ४. A. reads जात्यधम° for जात्युत्तम°.

‘ ऋक्थभाजः ऋणं प्रतिकुर्युः’—

इति गौतमवचनेन ऋक्थभाजामेव ऋणापाकरणाधिका-
रश्रवणात् । पौत्राणामप्यभावे भर्त्रादियोऽपि ऋक्थभाजः ।
अत्रैव विवाहभेदेन विशेषमाह मनुः—

‘ ब्राह्मदैवार्षगान्धर्वप्राजापत्येषु यद्धनम् ।
अप्रजायामतीतायां भर्तुरेव तदिष्यते ’ ॥
यैस्त्वस्याः स्याद्धनं दत्तं विवाहेष्वासुरादिषु ।
अप्रजायामतीतायां मातापित्रोस्तदिष्यते ॥

(म. स्मृ. ९. १९६—१९७.)

इति । ब्राह्मदैवार्षगान्धर्वप्राजापत्यविवाहेषु संस्कृताया
भार्याया यद्धनं तद्बहिर्वादिपौत्रान्ततद्धनहारिसन्ततेरभावे
सति भर्तृगामि न पुनर्मात्रादिर्गामि इत्यर्थः । आसुरराक्षस-
पैशाचविवाहसंस्कृताया भार्याया धनं मातापित्रोर्भवती-
त्यर्थः ।

यत्तु कात्यायनेनोक्तम्—

‘ बन्धुदत्तं तु बन्धूनामभावे भर्तृगामि तत् ’ ।

इति । तदासुरादिविवाहसंस्कृतस्त्रीधनविषयम् । अतए-
वोक्तं तेनैव—

१. C. reads वसु for धनम्. २. A. does not insert this whole
verse. ३. B. C. and D. omit तत्. ४. A. reads मात्रादीनाम्
for मात्रादिगामि. ५. A. omits this whole portion—आसुरराक्ष-
सपैशाचविवाहसंस्कृताया भार्याया धनं मातापित्रोर्भवतीत्यर्थः. ६. A.
omits 'धन'.

‘ आसुरादिषु यल्लब्धं स्त्रीधनं पैतृकं स्त्रियां ।
अभावे तदपत्यानां मातापित्रोस्तदिष्यते ’ ।

इति । भर्त्रादिभिर्दत्तमपि शुल्काख्यं स्त्रीधनं सोदरा एव
गृह्णन्ति तथाच गौतमः—

‘ भगिनीशुल्कं सोदर्याणामूर्ध्वं मातुः ’ ।

(गौ. स्मृ. २८. २५.)

इति । सोदर्याणामभावे मातुर्भवतीत्यर्थः । यत्पुनस्तेनै-
वोक्तम् ।

‘ स्वं च शुल्कं वोढाऽर्हति ’ ।

इति । तच्छुल्कग्रहणानन्तरं संस्कारात्प्राक्मृतायां द्रष्ट-
व्यम् । अतएव याज्ञवल्क्यः—

‘ मृतायां दत्तमादद्यात्परिशोध्योभयव्ययम् ’ ॥

(या. स्मृ. २. १४६.)

इति । यत्तु कन्यायै मातामहादिभिर्दत्तं भूषणादि
तदपि सोदरा एव गृह्णीयुः । तथाच बौधायनः—

‘ ऋक्थं मृताया गृह्णीयुः कन्यायाः सोदराः समम् ।
तदभावे भवेन्मातुस्तदभावे पितुर्भवेत् ’ ॥

इति । अनपत्यपुत्रिकाधनमपि सोदरो गृह्णाति । तथाच
पैठीनसिः—

१. A. reads स्त्रियाः and B. and D. स्त्रियम् for स्त्रिया. २. A.
reads सोदरा एव गृह्णाति for सोदरा एव गृह्णन्ति. ३. B. and C. read
भवस्ययम् for उभयव्ययम्. ४. 1). reads पितामहादिभिः for मातामहादिभिः.

‘प्रेतायां पुत्रिकायां तु न भर्ता द्रव्यमर्हति ।

अपुत्रायां कुमार्यां च भ्रात्रा तद्ब्राह्ममित्यपि ।

इति । पुत्रिकायां पितुः पश्चादौरससद्भावे स एव गृह्णीयान्न
भर्ता । यत्तु मनुवचनम्—

‘अपुत्रायां मृतायां तु पुत्रिकायां कथंचन ।

धनं तत् पुत्रिकाभर्ता हरेच्चैवाविचारयन्’ ॥

(म. स्मृ. १. १३६.)

इति । तत्पश्चादुत्पन्नभ्रात्रभावे वेदितव्यम् । यत्तु क्वचिदन-
पत्यं स्त्रीधनं स्वस्त्रीयादीनां भवतीत्युक्तं बृहस्पतिना —

‘मातृष्वसा मातुलानी पितृव्यस्त्री पितृष्वसा ।

श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः ॥

यदाऽऽसामौरसो न स्यात्सुतो दौहित्र एव वा ।

तत्सुतो वा धनं तासां स्वस्त्रीयाद्याः समाप्नुयुः’ ॥

इति । अस्यायमर्थः । ब्राह्मादिविवाहेषु भर्तुरभावे आसु-
रादिषु मातापित्रोरभावे मातृष्वसादीनां धनं यथाक्रमं मातृ-
ष्वस्त्रीयाद्यां गृह्णीयुः । क्वचिज्जीवन्त्याः सप्रजाया अपि
पत्न्या धनं भर्ता गृह्णीयादित्याह याज्ञवल्क्यः—

‘दुर्भिक्षे धर्मकार्ये च व्याधौ संप्रतिरोधके ।

गृहीतं स्त्रीधनं भर्ता न स्त्रियै दातुमर्हति’ ॥

(या. स्मृ. २. १४७.)

१. A. reads दायम् for द्रव्यम्. २. B. C. and D. read ब्राह्ममिति for ब्राह्ममित्यपि. ३. B. originally reads तस्य द्रव्यं for पुत्रिकायाम्. ४. A. B. and C. substitute तु for तत्. ५. B. and C. read बन्धादीनां and D. originally स्वस्त्रीयादीनां and in margin बन्धादीनां for स्वस्त्रीयादीनाम्. ६. D. reads पुत्रो for सुतो while A. substitutes च for वा. ७. D. omits °या°.

इति । संप्रतिरोधके बन्दिग्रहादौ स्वकीयद्रव्याभावे स्त्री-
धनं गृहीत्वा पुनस्तस्यै न दद्यात् । प्रकारान्तरेण गृहीतं पुनर्द-
द्यादेव । तथाच कात्यायनः—

‘ न भर्ता नैव च सुतो न पिता भ्रातरो न च ।
आदाने वा विसर्गे वा स्त्रीधने प्रभविष्णवः ॥
यदि चैकंतरोऽप्येषां स्त्रीधनं भक्षयेद्वलात् ।
सवृद्धिकं प्रदाप्यः स्याद्दण्डं चैव समाप्नुयात् ॥
तदेव यद्यनुज्ञाप्य भक्षयेत्प्रीतिपूर्वकम् ।
मूलमेव स दाप्यः स्याद्यद्यसौ धनवान् भवेत् ’

इति । देवलोऽपि—

वृत्तिराभरणं शुल्कं लाभश्च स्त्रीधनं भवेत् ।
भोक्ता तत्स्वयमेवेदं पतिर्नार्हत्यनापदि ॥
वृथा मोक्षे च भोगे च स्त्रियै दद्यात्सवृद्धिकम् ’ ।

इति । विभाज्यद्रव्यमाह कात्यायनः—

‘ पैतामहं च पित्र्यं च यच्चान्यत्स्वयमार्जितम् ।
दायादानां विभागे तु सर्वमेव विभज्यते ’ ॥

इति । पितृद्रव्योपजीवनेन स्वयमार्जितं यत्तदेव विभजेत्
तदनुपजीवनेनार्जितस्याविभाज्यत्वात् । एतत्त्रितयमपि ऋणा-
वशिष्टं विभजेत् । तथा च स एव—

१. B. and C. substitute हि and D. तु for च. २. B. and C. read भोक्ता तत्स्त्रीधने चेदम् for भोक्ता तत्स्वयमेवेदम्. ३. D. reads यद्य स्यात् for यच्चान्यत्. ४. B. C. and D. omit यत्तदेव विभजेत्.

‘ ऋणं प्रीतिप्रदानं च दत्त्वा शेषं विभाजयेत् ’ ॥

इति । ऋणप्रदानार्थं धनाभावे पितृऋणमपि विभजेत् ।

‘ ऋकथं ऋणं सममिति वचनात् ’ ।

ऋकथं ऋणमिति वचनादिनिवृत्त्यर्थं शोध्यमित्याह स
एवः—

‘ ऋणमेवंविधं शोध्यं विभागे बन्धुभिः सह ।

गृहोपस्करवाह्याश्च दोह्याभरणकार्मणः ॥

दृश्यमाना विभज्यन्ते कोशं गूढमब्रवीद्गुः ’ ।

इति । अत्र कोशग्रहणमितरदिव्यप्रतिषेधार्थम् । तथा च
स एव—

‘ शङ्काविश्वाससंधाने विभागे ऋक्थिनां सदा ।

क्रियासमूहकर्तृत्वे कोशमेव प्रदापयेत् ’ ।

इति । अविभाज्यद्रव्यमाह याज्ञवल्क्यः —

‘ पितृद्रव्याविरोधेन यदन्यत्स्वयमर्जितम् ।

मैत्रमौद्वाहिकं चैव दायादानां न तद्वेत् ।

क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हतमभ्युद्धरेत्तु यः ।

दायादेभ्यो न तद्व्याद्विद्यया लब्धमेव च ’ ॥

(या. स्मृ. २. ११८—११९.)

१. A. reads सदा for सह. २. D. reads दोह्या° for दोह्या°. ३. D. originally reads शोकं मूढे and in margin शोकं गूढे for कोशं गूढम्. ४. D. reads °द्रव्य° for °दिव्य°. ५. D. reads originally शोकमोहम् and in the margin कोशमेव, while A. कोशमेवम्.

इति । पितृद्रव्याविनाशेन यत्स्वयं कृष्यादिना उपार्जितं यच्च विद्यादिना लब्धं विवाहाच्च यल्लब्धं तद्भात्रादीनां न भवेत् । यत्तु पित्रादिक्रमायातं चोरादिभिरपहृतं पित्रादिभि-
रनुद्धृतं द्रव्यं पुत्राणां मध्ये यः कश्चिदितराभ्यनुज्ञयोद्धरति तत्तस्यैव भवति । क्षेत्रं^१ तु तुरीयांशमेवोद्धर्ता गृह्णाति शेषं^२ तु सर्वेषां सममेव । तथाच शङ्खः—

‘ पूर्वनष्टां^३ तु यो भूमिं यः कश्चिदुद्धरेत् श्रमात् ।
यथाभागं लभन्त्यन्ये दत्वांशं तु तुरीयकम्^४ ’ ।

इति । तथा विद्ययाध्यापनादिना लब्धमपि स्वस्यैव भवति । पितृद्रव्याविरोधेनेति सर्वत्र शेषः । अत एव मनुः—

अनुपन्नं पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जयेत् ।
(दायादेभ्यो न तद्दद्याद्विद्यया लब्धमेव च ।)
स्वयमीहितलब्धं तन्नाकामो दातुमर्हति ॥

(म. स्मृ. ९. २०८.)

इति । श्रमेण कृष्यादिना । पितृग्रहणमविभक्तोपलक्षणा-
र्थम् । व्यासोऽपि—

१. A. and D. omit तु. २ B. and C. read अनुद्धृतम् omitting अपहृतम् पित्रादिभिः. ३. A. reads अन्यैः for पित्रादिभिः. ४. B. C. and D. omit कश्चित्. ५. B. C. and D. read क्षेत्रे for क्षेत्रं. ६. A. omits तु and also च after तथा. ७. A. reads पुनः. B. पूर्व, and C. पूर्णम् for पूर्व°. ८. B. C. and D. read क्रमात् for श्रमात्. ९. A. and C. read °भागेन लभते for °भागं लभन्ति.

‘ विद्याप्राप्तं शौर्यधनं यच्च सौदायिकं भवेत् ।

विभागकाले तत्तस्य नान्वेष्टव्यं च ऋक्थिभिः ’ ॥

इति । अविभाज्यविद्याधनस्य लक्षणमाह कात्यायनः—

‘ परभक्तोपयोगेन प्राप्ता विद्यान्यतस्तु या ।

तया प्राप्तं धनं यत्तु विद्याप्राप्तं तदुच्यते ।

उपन्यस्तेषु यल्लब्धं विद्याया पणपूर्वकम् ।

विद्याधनं तु तद्विद्याद्विभागे न नियोज्यते ।

शिष्यादार्त्विज्यतः प्रश्नात् संदिग्धप्रश्ननिर्णयात् ।

स्वज्ञानशंसनाद्वादात् लब्धं प्राध्यापनाच्च यत् ॥

परं निरस्य यल्लब्धं विद्यातोऽद्भुतपूर्वकम् ।

विद्याधनं तु तद्विद्यान्न विभाज्यं बृहस्पतिः ॥

शिल्पिश्चपि हि धर्मोऽयं स्वस्थाद्यच्चाधिकं भवेत् ।

विद्याबलकृतं चैव याज्यतः शिष्यैस्तथा ॥

एतद्विद्याधनं प्राहुः सामान्यं यदतोऽन्यथा ’ ।

इति । अनेन विद्याधनादन्यथाभूतमविभक्तपित्रादिद्रव्योप-
योगप्राप्तं तदविभक्तानां सामान्यं साधारणमिति यावत् ।
क्वचिद्विद्याप्राप्तमपि धनं विभाज्यमित्याह नारदः—

१. B. C. and D. read स्वऋक्थिभिः for च ऋक्थिभिः. २. B. and C. read उपायस्तेषु while D. originally reads उपलब्धेषु and in the margin उपन्यस्तेषु for उपन्यस्तेषु. ३. B. reads रणपूर्वकम् for पणपूर्वकम्. ४. A. reads शंसनात् for शासनात् and substitutes वाऽपि for वादात् while B. and C. read सज्ञानं for स्वज्ञान and प्राधान्यतो द्वात् for प्राध्यापनाच्च यत् while A. reads प्राधान्यतश्च यत् for प्राध्यापनाच्च यत्. ५. A. and D. originally read द्यूतपूर्वकम् for ऽद्भुतपूर्वकम्. ६. A. reads संनिविष्टं for शिल्पि-
श्चपि. and D. originally reads मूल्याद्यच्चाधिकम् for स्वस्थाद्यच्चाधिकम्. ७. A. reads यान्यत्तच्छिष्यतः तथा and B. and C. read अन्यतो मिश्रितस्तथा for याज्यतः शिष्यैस्तथा. ८. A. and D. originally read अनेन for अनेन.

‘ कुटुम्बं विभृयाद्भातुर्यो विद्यामधिगच्छतः ।

भागं विद्याधनान्तस्मात्स लभेताश्रुतोऽपि सन् ’ ॥

(ना. स्मृ. १३. १०.)

इति । कात्यायनोऽपि—

‘ कुले विनीतविद्यानां भ्रातृणां पितृतोऽपि वा ।

शौर्यप्राप्तं तु यद्वित्तं विभाज्यं तद्ब्रह्मस्पतिः ’ ॥

इति । अविभक्तस्य कुले पितृव्यादेः पितृतोऽपि वा प्राप्त-
विद्यानां यद्धनं शौर्यादिनोऽप्राप्तं विद्ययैव प्राप्तं तद्विद्याधनं
विभाज्यमिति । पितृव्यार्जितेनार्जिते विद्याधने भागद्वयमर्ज-
कस्याह वसिष्ठः—

‘ येन चैषां यदुपार्जितं स्याद्द्वयंशमेव लभेत ’ ।

(व. स्मृ. १७. ५१.)

इति । यत्तु—

‘ सामान्यार्थसमुत्थाने विभागस्तु समः स्मृतः ’ ॥

इति । तद्विद्येतरकृष्याद्युपार्जितधनविषयम् । अविभाज्य-
विद्याधने अर्जकेच्छया अंशमाह गौतमः—

‘ स्वयमर्जितं चैव वैद्येभ्यो वैद्यः कामं दद्यात् ’

इति । ईच्छाभावेत्वाह नारदः—

वैद्यो वैद्याय नाकामो दद्यादंशं स्वतो धनात् ।

१. B. and C. read °ऽमुतोऽपि for °श्रुतोऽपि. २. D. originally reads कुलतोवाप्तविद्यानाम् for कुले विनीतविद्यानाम्. ३. D. reads शौर्या-
दिभिः प्राप्तं तद्विद्याधनम्. ४. D. reads पितृव्याविरोधेन. ५. B. and
C. read एकस्य for अर्जकस्य. ६. B. C. and D. read स्वयमुपार्जितम्
for यदुपार्जितम्. ७. B. and C. read विद्येतरतया for विद्येतरकृष्यादि.
८. B. reads अंशविभागम् and B. and C. read अंशान् for अंशम्. ९. B.
and C. add तत् to इच्छा.

पितृद्रव्यं समाश्रित्य न चेत्तेन तदाहृतम् ' ॥

(ना. स्मृ. १३. ११.)

अवैद्याय सकामोऽपि न दद्यात् । तदाह कात्यायनः—

‘ नाविद्यानां तु वैद्येन देयं विद्याधनं क्वचित् ।

समविद्याधिकानां तु देयं वैद्येन तद्धनम् ’ ॥

इति । विद्याप्राप्तधनवत् शौर्यादिप्राप्तमपि धनमविभाज्य-
मित्याह स एव—

‘ शौर्यप्राप्तं विद्यया च स्त्रीधनं चैव यत्स्मृतम् ।

एतत्सर्वं विभागे तु विभाज्यं नैव ऋक्थिभिः ॥

ध्वजाहतं भवेद्यत्तु विभाज्यं नैव तत्स्मृतम् ’ ।

इति । ध्वजाहतस्य लक्षणं तेनैवोक्तम् —

‘ संग्रामादाहतं यत्तु विद्राव्य द्विषतां बलम् ।

स्वाम्यर्थे जीवितं त्यक्त्वा तद्ध्वजाहतमुच्यते ’ ॥

इति । बृहस्पतिरपि—

‘ पितामहपितृभ्यां च दत्तं मात्रा च यद्भवेत् ।

तस्य तन्नापहर्तव्यं शौर्यभार्याधनं तथा ’ ॥

इति । शौर्यप्राप्तधनस्वरूपं च कात्यायनेन दर्शितम्—

‘ आरुह्य संशयं यत्र प्रसभं कर्म कुर्वते ।

तस्मिन् कर्मणि तुष्टेन प्रसादः स्वामिना कृतः ॥

तत्र लब्धं तु यत्किञ्चित् धनं शौर्येण तद्भवेत् ’ ।

१. A. B. and C. reads तद्धनमा° for तेन तदा°. २. D. reads अविद्याय.
३. D. originally reads अविद्यायाम् for नाविद्यानाम् while A. substi-
tutes °धनं for °धनात्

इति । पित्रादिद्रव्योपजीवनेन विद्याप्राप्तधनवत् शौर्य-
प्राप्तधनेऽप्यर्जकस्य भागद्वयमाह व्यासः—

‘ साधारणं समाश्रित्य यत्किञ्चिद्वाहनायुधम् ।

शौर्यादिनाप्नोति धनं भ्रातरस्तत्र भागिनः ॥

तस्य भागद्वयं देयं शेषास्तु समभागिनः ।

इति । अन्यदप्यविभाज्यमाह मनुः—

‘ वस्त्रं पत्रमलंकारं कृतान्नमुदकं स्त्रियः ।

योगक्षेमं प्रचारं च न विभाज्यं प्रचक्षते ’ ।

(म. स्मृ. ९. २१९.)

इति । वस्त्रं पितृधृतं वस्त्रम् । पितृधृतं वस्त्रं पितुरूर्ध्वं
विभागे श्राद्धभोक्त्रे दातव्यम् । तथाच बृहस्पतिः—

‘ वस्त्रालंकारशय्यादि पितुर्यद्वाहनादिकम् ।

गन्धमाल्यैः समभ्यर्च्य श्राद्धभोक्त्रे तदर्पयेत् ’ ॥

इति । अन्यानि तु वस्त्राणि विभाज्यान्त्येव । पत्रमश्व-
शिबिकादिवाहनं तदपि यद्येनारूढं तत्तस्यैव । अनारूढं
तु सर्वैर्विभाज्यम् । अलंकारोऽपि यो येन धृतः स तस्यैव ।

अधृतः साधारणो विभाज्य एव—

‘ पत्न्यौ जीवति यत्स्त्रीभिरलंकारो धृतो भवेत् ।

न तं भजेरन् दायादा भजमानाः पतन्ति ते ’ ॥

(म. स्मृ. ९. २००.)

१. B. C. and D. substitute इव for °वत्. २. A. does not insert this line. ३. B. and C. do not insert this whole verse and also इति. ४. A. and D. omit पितृ. ५. A. B. C. and D. originally read पत्रं वाहनं before पत्रमश्वशिबिकादि.

इति । तेनैव धृत इति विशेषेनोपादानात् । कृतान्नं तण्डुलमोदकादि । तदपि यथासंभवं भोक्तव्यं न विभाज्यम् । उदकं तदाधारः कूपादिः । सोऽपि विषमः पर्यायेण भोक्तव्यो न मूल्यद्वारेण विभाज्यः । स्त्रियश्च दास्यो विषमाः पर्यायेण कर्म कारयितव्याः ।

तथा च बृहस्पतिः—

‘ एकां स्त्रीं कारयेत्कर्म यथांशेन गृहे गृहे ।

बह्व्यः समांशतो देया दासानामप्ययं विधिः ’ ॥

इति । पित्रावरुद्धास्तु समा अपि न विभाज्याः । तथाच गौतमः—

‘ स्त्रीषु संयुतास्त्रिविभागः ’ ॥

(गौ. स्मृ. २८. ४७.)

इति । योग इति श्रौतस्मार्ताग्निसाध्यमिष्टं कर्म लक्ष्यते । क्षेमः इति लब्धपरीक्षणहेतुभूतं बहिर्वेदिदानतडागाराम-निर्माणादि पूर्तं कर्म लक्ष्यते । तदुभयं पितृद्रव्यविरोधेनार्जितमप्यविभाज्यम् । तदुक्तं लौगाक्षिणा—

‘ क्षेमं पूर्तं यागमिष्टमित्याहुस्तत्त्वदर्शिनः ।

अविभाज्ये च ते प्रोक्ते शयनासनमेव च ’ ॥

१. A. reads विशेषणोपादानात् and B. and C. विशेषेणोपादानात् for विशेषे-
णोपादानात्. २. D. reads मोदकतण्डुलादि and for यथासंभवं originally
reads यथासंभूय. ३. D. reads विषमपर्यायेण for विषमः पर्यायेण. ४. B.
and C. read युक्तासु for संयुतासु. ५. A. B. and C. read °विरोधानार्जि-
तम् for °विरोधेनार्जितम्.

इति । अथवा योगक्षेमशब्देन छत्रं चामरशस्त्रवाहनादि-
प्रभृतय उच्यन्ते । प्रचारो गृहारामादिषु प्रवेशनिर्गममार्गः ।
सोऽप्यविभाज्यः । यत्तु उशनसा क्षेत्रस्याप्यविभाज्यत्व-
मुक्तम्—

‘ अविभाज्यं सगोत्राणामासहस्रकुलादपि ।

योज्यं क्षेत्रं च पत्रं च कृतान्नमुदकं स्त्रियः ’ ॥

इति । तत्प्रतिग्रहलब्धक्षेत्रं क्षत्रियासुतेन सार्धं ब्राह्मणी-
सुतेन अविभाज्यमित्येवं परम् ।

‘ न प्रतिग्रहभूर्देया क्षत्रियादिसुताय च ’ ।

इति स्मरणात् । अन्ये मन्यन्ते । वस्त्रादयोऽपि विभा-
ज्या एव ।

तथाच बृहस्पतिः—

‘ वस्त्रादयोऽविभज्यायैरुक्तं तैर्न विचारितम् ।

धनं भवेत्समृद्धानां वस्त्रालङ्कारसंश्रितम् ॥

मध्यस्थितमनाजीव्यं दातुं नैकस्य शक्यते ।

युक्त्या विभजनीयं तदन्यथानर्थकं भवेत् ॥

विक्रीय वस्त्राभरणमृणमुद्गाह्य लेखितम् ।

कृतान्नं वा कृतान्नेन परिवर्त्य विभज्यते ॥

उद्धृत्य कूपवाप्यम्भस्त्वनुसारेण गृह्यते ।

१. A. B. C. and D. read शस्त्रचामरछत्रोपानत्प्रभृतयः. २. A. B. and C. read वाप्यम् for याज्यम्. ३. D. reads °संस्थितम्. ४. A. reads तैः कस्य for नैकस्य. ५. D. substitutes च for वा. ६. B. C. and D. read त्वनुसारेण for त्वनुसारेण.

एकां स्त्रीं कारयेत्कर्म यथांशेन गृहे गृहे ॥
 बह्वयः समांशतो देया दासानामप्ययं विधिः ।
 योगक्षेमवतो लाभः समत्वेन विभज्यते ।
 प्रचारश्च यथांशेन कर्तव्यो ऋक्थिभिः सह ' ॥

इति । तेन वस्त्रादीनामेविभाज्यत्वप्रतिपादकं मनुवचन-
 मुशनोवचनं चानादरणीयम् । तदनुपपन्नम् । विरोधे हि
 वचनानां विषयव्यवस्थाश्रयणं युक्तं न चान्यथाकरणम् ।
 बृहस्पतिवचनानां तु अधृतवस्त्रादिविषयत्वम् । मन्वादिव-
 चनस्य तु धृतवस्त्रादिविषयत्वं पूर्वमेवोक्तमिति विषयव्यव-
 स्था घटते ।

विभागकाले केनचिद्वञ्चितं पश्चादुद्भावितं चेत् तत्सर्वं समं
 विभजेयुः । तथाच याज्ञवल्क्यः—

‘ अन्योन्यापहतं द्रव्यं विभक्ते यत्तु दृश्यते ।
 तत्पुनस्ते समैरंशैः विभजेरन्निति स्थितिः ’ ॥

(या. स्मृ. २. १२६.)

इति । समशब्दो विषमविभागनिरासार्थः । विभजेरन्निति
 बहुवचनेन येन दृष्टं तेनैव न ग्राह्यमिति दर्शयति ।

१. D corrects विभाज्यते. २. B. and C. read नव° for तेन.
 ३. B. and C. read °मपि for °मवि. ४. B. and C. substitute only
 वा° for चाना°. ५. B. C. and D. read बाधाश्रयणम् for चान्यथाकरणम्.
 ६. D. originally reads अपहतम् and in the margin वञ्चितम् and adds
 a word वित्तम् after वञ्चितम्. ७. A. reads सर्वम् for सर्वे. ८. B. and C.
 read विभक्तम् for विभक्ते. ९. B. reads °भाग° for °विभाग°. १०. B.
 C. and D. read दर्शयितुम् for दर्शयति.

मनुरपि—

‘ ऋणे धने च सर्वस्मिन् प्रविभक्ते यथाविधि ।

पश्चाद्दृश्येत यत्किञ्चित् तत्सर्वं समतां नयेत् ’ ॥

(म. स्मृ. ९. २१८.)

इति । अपहतद्रव्यवच्छास्रोक्तानतिक्रमेण विषमभाग-
तया विभक्तमपि समतां नयेत् । तथाच कात्यायनः—

‘ अन्योन्यापहतं द्रव्यं दुर्विभक्तं च यद्भवेत् ।

पश्चात्प्राप्तं विभज्येत समभागेन तद्गुः ’ ॥

इति । एवं च सति वञ्चितद्रव्यस्य पश्चाद्दृष्टस्यैव विभाग-
विधानात् पूर्वं विभक्तस्य पुनर्विभागो नास्तीत्यवगम्यते ।
यत्तु मनोक्तम्—

‘ विभागे तु कृते किञ्चित्सामान्यं यत्र दृश्यते ।

नासौ विभागो विज्ञेयः कर्तव्यः पुनरेव हि ’ ॥

इति । तद्विभक्तद्रव्येष्वायव्ययकरणादर्वाग्वेदितव्यम् ।
अन्योन्यापहतमित्यादिवचनानां निर्विषयतापत्तेः । अत्रा-
न्योन्यवञ्चने दोषोऽप्यस्ति । तथाच श्रुतिः—

‘ यो वै भागिनं भागान्नुदते चयते वैनं स यदि

वैनं न चयतेऽथ पुत्रमथ पौत्रं चयते ’ ।

इति । अयमर्थः । यो भागिनं भागार्हं भागान्नुदते
भागादर्पाकरोति भागं तस्मै न प्रयच्छतीति यावत् । अथ
भागाद्भ्युतः एनमपहारकं चयते नाशयति पापिनं करोतीति

१. B. and C. read पश्चात् for पुनः. २. A. reads ‘द्रव्यार्जनव्यय’ for ‘द्रव्येष्वायव्यय’. ३. B. and C. read ‘वचने’ for ‘वञ्चने’. ४. B. and C. read अपकरोति for अपाकरोति. ५. B. C. and D. do not insert अथ. ६. B. and C. read पर्यते for चयते and substituto याधिकम् for पापिनम्.

यावत् । यदि तं न नाशयति तदा तस्य पुत्रं पौत्रं वा
नाशयतीति । यत्तु मनुनोक्तेम्—

‘ यो ज्येष्ठो विनिकुर्वीत लोभाद् भ्रातृन् यवीयसः ।
सोऽज्येष्ठः स्यादभागश्च नियन्तव्यश्च राजभिः ’ ॥

(म. स्मृ. ९. २१३.)

इति । तत्स्वतन्त्रस्यापि ज्येष्ठस्य समुदायद्रव्यापहारे
दोषोऽस्ति किमुतास्वतन्त्राणां यवीयसामित्येवं प्रतिपादन-
परम् । न तु ज्येष्ठस्यैव दोषप्रतिपादनपरम् । अन्यथा स्मृत्या
श्रुतेः सङ्कोचापत्तेः । विभक्तानां कर्तव्यमाह नारदः—

‘ यद्येकजाता बहवः पृथग्धर्माः पृथक्क्रियाः ।
पृथक्कर्मगुणोपेता न चेत्कार्येषु संमताः ॥
स्वभोगान्यदि दद्युस्ते विक्रीणीयुरथापि वा ।
कुर्युर्यथेष्टं तत्सर्वमीशास्ते स्वधनस्य च ’ ॥

(ना. स्मृ. १३. ४२-४३.)

इति । एकस्माज्जाता विभक्ता भ्रातरः परस्परानुमतिमन्त-
रेण धनसाध्येष्टापूर्तादिधर्मकारिणो भवेयुः । तथा धनसाध्य-
कृष्यादिकर्मकारिणो भवेयुः । तथा विभिन्नोलूखलमुसलादि-
कर्मोपसर्जनद्रव्योपेताः स्युः । तथा च कार्येषु भ्रातरो यदि
न संमताः तदा ताननादृत्य कार्यं कुर्युः । तथा विभक्ता

१. B. and C. read 'वचनम्' for मनुनोक्तम्. २. B. and C. read शेष°
for शेष°. ३. B. and C. read स्वभावात् for स्वभागान्. ४. B. C. read
द्रव्यव्यय° for धन° while D. reads द्रव्य but omits व्यय. ५. A. omits कर्म.
६. B. C. and D. do not insert च while D. reads originally संगताः.

भ्रातरः स्वभोगान्यदि दद्युर्विक्रीणीयुर्वा न दद्युर्वा तत्सर्वं यथेष्टं कुर्युः । यस्मात्ते विभक्ताः स्वधनस्येशाः स्वतन्त्राः स्वामिन इत्यर्थः । यत्तु बृहस्पतिवचनम्—

‘ विभक्ता वाऽविभक्ता वा दायादाः स्थावरे समाः ।

एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये ’ ॥

इति । तदेवं व्याख्येयम् । अविभक्तेषु द्रव्येषु साधारणत्वादेकस्यानीश्वरत्वात् सर्वैरनुज्ञाऽवश्यं कार्या । विभक्तेषु तूत्तरकालं विभक्ताविभक्तसंशयव्युदासनसौकर्याय सर्वाभ्यनुज्ञा । न पुनरेकस्यानीश्वरत्वेन । अतो विभक्तानुमतिव्यतिरेकेणापि व्यवहारः सिध्यत्येवेति । यत्तु स्मृत्यन्तरम्—

‘ स्वग्रामज्ञातिसामन्तदायादानुमतेन च ।

हिरण्योदकदानेन षड्भिर्गच्छति मेदिनी ’ ॥

इति । तस्यायमभिप्रायः । तत्र ग्रामानुमतिः ‘ प्रतिग्रहः प्रकाशः स्यात्स्थावरस्य विशेषतः ’ इति स्मरणात् । व्यवहारप्रकाशनार्थमेवापेक्ष्यते । न पुनर्ग्रामानुमतिमन्तरेण व्यवहारो न सिध्यतीति । सामन्तानुमतिरपि सीमाविप्रतिपत्तिनिरासार्थमेव । दायादानुमतिरपि विभक्ताविभक्तसंशयव्युदासेन व्यवहारसौकर्यार्थमेव । हिरण्योदकदानमपि विक्रये कर्तव्ये सहिरण्योदकं दत्वा दानरूपेण स्थावरविक्रयं कुर्यादित्येवमर्थम् ।

१. B. C. and D. read स्वभावात् for स्वभागान्. २. B. and C. read विक्रीणीयुः तानादयो वा for विक्रीणीयुर्वा न दद्युर्वा. ३. B. C. and D. read तस्मात् for यस्मात् while B. and C. add न before विभक्ताः. ४. B. C. and D. read द्रव्यस्य for द्रव्येषु. ५. B. C. and D. read सर्वाभ्यनुज्ञा अवश्यं कार्या for सर्वैरनुज्ञाऽवश्यं कार्या. ६. A. omits ‘अविभक्त’.

‘ स्थावरे विक्रयो नास्ति कुर्यादाधिमनुज्ञया ’ ।

इति स्थावरविक्रयस्य निषिद्धत्वात् ।

‘ भूमिं यः प्रतिगृह्णाति यश्च भूमिं प्रयच्छति ।

तावुभौ पुण्यकर्माणौ नियतं-स्वर्गगामिनौ ’ ॥

इति दानप्रतिग्रहयोः प्रशस्तत्वाच्च । विभागापलापे निर्ण-
यकारणमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ विभागनिह्वे ज्ञातिबन्धुसाक्ष्यभिलेखितैः ।

विभागभावना ज्ञेया गृहक्षेत्रैश्च यौतकैः’ ॥

(या. स्मृ. २. १४९.)

इति । ज्ञातयः पितृबन्धवः । बन्धवस्तु मातुलादयः ।
लेख्यं विभागपत्रम् । एभिर्विभागनिर्णयो ज्ञातव्यः । यौतकैः
पृथकृतैर्गृहक्षेत्रैः । अन्यदपि विभागलिङ्गमाह नारदः—

‘ विभागधर्मसंदेहे दायादानां विनिर्णयः ।

ज्ञातिभिर्भागलेख्येन पृथक्कार्यप्रवर्तनात् ॥

भ्रातृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तते ।

विभागे सति धर्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक् पृथक् ॥

साक्षित्वं प्रातिभाव्यं च दानं ग्रहणमेव च ।

विभक्ता भ्रातरः कुर्युर्नाविभक्ताः परस्परम् ॥

दानग्रहणपञ्चगृहक्षेत्रप्रतिग्रहाः ।

विभक्तानां पृथक् ज्ञेया दानधर्मागमव्ययाः ॥

१. B. and C. read प्राप्तास्त्यात्. २. B. and C. read बन्धुभिश्च विलेखितैः
for बन्धुसाक्ष्यभिलेखितैः. ३. B. and C. read बान्धवेषु for बन्धवस्तु. ४.
A. reads यौतके पृथकृतैर्गृहक्षेत्रैः. ५. A. and D. read प्रति° for प्राति°. ६.
B. reads ज्ञेया for ज्ञेया.

येषामेताः क्रिया लोके प्रवर्तन्ते स्वरिक्थिषु ।
विभक्तानवगच्छेयुर्लेख्यमप्यन्तरेण तान् ' ॥

(ना. स्मृ. १३. ३६-४०.)

इति । बृहस्पतिरपि—

‘ पृथगायव्ययधनाः कुसीदं च परस्परम् ।
वाणिकूपथं च ये कुर्युर्विभक्तास्ते न संशयः ’ ॥

इति । कुसीदवाणिज्यादिभिर्लिङ्गैर्विभागनिर्णयः साक्ष्या-
द्यभावे वेदितव्यः । तथा च स एव—

‘ साहसं स्थावरैस्वाम्यं प्राग्विभागश्च रिक्थिनाम् ।
अनुमानेन विज्ञेयं न स्युर्यत्रे च साक्षिणः ’ ॥

इति । साहसादिसाधकलिङ्गान्यपि स एवाह—

‘ कुलानुबन्धव्याघातहोढं साहससाधकम् ।
स्वस्वभोगैः स्थावरस्य विभागस्य पृथग्धनम् ’ ॥

इति । कुलानुबन्धः पूर्वपुरुषवैरानुबन्धः । व्याघातः पर-
स्परस्य होढं बलादपहृतं द्रव्यं तस्य दर्शनं स्वस्यात्मनो
भोगः परस्परं पृथग् ग्रहणादेर्विभागलिङ्गत्वमविभक्तेषु निषि-
द्धत्वेनावगन्तव्यम् । तथाच याज्ञवल्क्यः—

---

१. B. and C. read स्थावरं स्वाम्यम् for स्थावरस्वाम्यम्. २. D. origi-
nally reads यस्य and in the margin यत्र. ३. B. reads साधकौ for साध-
कम् and also B. and C. read स्वस्य भौमस्थावरस्य for स्वस्वभोगस्थावरस्य.
४. B. and C. read बान्धवत्वादपहृतद्रव्यतोऽदर्शनम् for बलादपहृतं द्रव्यं
तस्य दर्शनम्.

‘ भ्रातृणामथ दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि ।
प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यमविभक्तेन तु स्मृतम् ’ ॥

(या. स्मृ. २. ६२.)

इति । साक्षिलेख्ययुक्तिभिर्निर्णयस्याशक्यत्वे ।

‘ युक्तिष्वप्यसमर्थासु शपथैरेव मर्दयेत् ’ ।
इति प्राप्तं दिव्यं निषेधति वृद्धयाज्ञवल्क्यः—

‘ विभागधर्मसंदेहे बन्धुसाक्ष्यभिलेखितैः ।
विभागभावना कार्या न भवेद्देविकी क्रिया ’ ॥

(या. स्मृ. २. १४९.)

इति । कथं तर्हि तत्र निर्णय इत्याकाङ्क्षायामाह मनुः—

‘ विभागे यत्र संदेहो दायादानां परस्परम् ।
पुनर्विभागः कर्तव्यः पृथक् स्थानस्थितैरपि ’ ॥

इति । यत्र संदेहो युक्तिभिरपि नापैति तत्र पुनर्विभागः
कर्तव्य इत्यर्थः । यत्तु तेनैवोक्तम्—

‘ सकृदंशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते ।
सकृदाह ददामीति त्रीण्येतानि सकृत्सकृत् ’ ॥

इति । तद्युक्त्यादिभिर्निर्णेतुं शक्तौ सत्यां वेदितव्यम् ।

१. B. and C. read दाप्यम् for साक्ष्यम्. २. B. originally reads एनमर्दयेत् and in the margin एनमर्दयेत्. ३. B. and C. omit तर्हि. ४. This verse does not appear in the several printed editions of the मनु but it has, in a manuscript, been commented upon by मेधातिथि a wellknown commentator. ५. B. reads ददातीति and C. ददानीति.

स्वयं कृतस्य सेंदिग्धस्य विभागस्य पुनः प्रवर्तको राज्ञा
दण्डनीय इत्याह बृहस्पतिः—

‘स्वेच्छाकृतविभागो यः पुनरेव विसंवदेत् ।

स राज्ञां शक्यते स्थाप्यः शासनीयोऽनुबन्धतः ’ ॥

इति । अनुबन्धतो निर्बन्धतः ।

॥ इति दायविभागः ॥

। अथ द्यूतसमाह्वयाख्ये विवादपदे निरूप्येते ।

तयोः स्वरूपमाह मनुः—

‘अप्राणिभिर्यक्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते ।

प्राणिभिः क्रियते यस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः’ ॥

(म. स्मृ. ९. २२३.)

इति । अप्राणिभिरक्षवध्रशलाकादिभिः । प्राणिभिः कुक्कुटा-
दिभिः । तथाच नारदः—

‘अक्षवध्रशलाकाद्यैर्देवनं जिह्मकारितम् ।

पणक्रीडा वयोभिश्च पदं द्यूतसमाह्वयम् ’ ॥

(ना. स्मृ. १६. १.)

१. B. C. and D. read असंदिग्धस्य while B. and C. omit विभागस्य.
२. B. and C. read राज्ञांशे स्वके while D. राज्ञांशे क के. Both seem to
be incorrect. ३. A. B. and C. read निबन्धतः. ४. B. and C. read
‘वध’ and D. originally reads वद्ध for वध्र. ५. B. and C. omit
प्राणिभिः. ६. B. and C. read पदद्यूत°, D. also the same.

इति । अक्षाः पाशकाः । वध्राश्चर्मपट्टिकाः । शलाका
दन्तादिमयाः दीर्घचतुरस्राः । आद्यशब्देन कपर्दिकादयो
गृह्यन्ते । तैः पणपूर्वकं यद्देवनं क्रीडेनं क्रियते तद्व्यूतं
वयोभिः पक्षिभिः कुक्कुटादिभिः च कारान् मल्लमेषादिभिश्च
प्राणिभिर्या पणपूर्विका क्रीडा क्रियते स समाह्वय इत्यर्थः ।
बृहस्पतिरपि—

‘ अन्योन्यपरिगृहीताः पक्षिमेषवृषादयः । .

प्रहरन्ते कृतपणास्तं वदन्ति समाह्वयम् ’

इति । व्यूतस्थानं समिकेनाधिष्ठितं कार्यमित्याह स एव—

‘ सभिकैः अधिष्ठितं कार्यं तस्करज्ञानहेतुना ’ ।

इति । तत्र पक्षान्तरमाह नारदः—

‘ अथवा कितवो राज्ञे दत्त्वा भागं यथोदितम् ।

प्रकाशं देवनं कुर्यादेवं दोषो न विद्यते ’ ॥

(ना. स्मृ. १६. ८.)

इति । व्यूतसभाधिकारिणो वृत्तिमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ गृहे शतिकवृद्धेस्तु सभिकः पञ्चकं शतम् ।

गृहीयाद्दूर्तकितवादितराद्दशकं शतम् ’ ॥

(या. स्मृ. २. १९९.)

१. B. and C. omit क्रीडनम्. २. B. and C. read अन्योन्यम्. ३. A. B. C. and D. originally read सविका° for सभिका°. ४. B. C. read °हेतुना; D. °हेतवे. ५. B. and C. read अत्र for तत्र. ६. B. originally reads °शलाका° and in the margin °सभा°. ७. B. and C. read गृहे and D. also originally the same. ८. B. C. and D. originally read व्यूत° for धूर्त°.

इति । परस्परसंप्रतिपत्त्या कितवपरिकल्पितपणो ग्लहः ।
तत्र तदाश्रया शतिका शतपरिमिता तदधिकपरिमाणा वा
वृद्धिर्यस्यासौ शतिकवृद्धिः । तस्मात्कितवात्पञ्चकं शतं
सभिकः आत्मवृत्त्यर्थं गृह्णीयात् । पञ्चपणा आयो यस्मिन् शते
तच्छतपञ्चकम् जितग्लहस्य विंशतितमं भागं गृह्णीयादिति
यावत् । कितवनिवासार्थं शाला सभा तत्राधिष्ठितः सभिकः ।
सभापतिस्तु कल्पिताक्षादिनिखिलक्रीडोपकरणः तदुपचितद्र-
व्योपजीवी । इतरस्मादपूर्णशतवृद्धेः कितवाद्दशकं शतं जित-
द्रव्यस्य दशमं भागं गृह्णीयादित्यर्थः । एवं स्थापितस्य सभि-
कस्य कृत्यमाह स एव—

‘ स सम्यक्पालितो दद्याद्राज्ञे भागं यथाकृतम् ।

जितं तद्वाहयेत् जेत्रे दद्यात् सत्यं वचः क्षमी ’ ॥

(या. स्मृ. २. २००.)

इति । यः क्लृप्तवृत्तिर्द्युताधिकारी राज्ञा धूर्तकितवेभ्यो रक्षितः
स राज्ञे यथाप्रतिपन्नमंशं दद्यात् । जितं द्रव्यं पराजितस-
काशादासेधादिना उद्धृत्य जेत्रे^१ दद्यात् । तथा क्षमी भूत्वा द्यूत-
कारिणां विश्वासार्थं सत्यं वचो दद्यात् । बृहस्पतिरपि—

‘ सभिको ग्राहकस्तत्र दद्याजेत्रे^२ नृपाय च ’ ।

१. D. originally reads असम्यक् for स सम्यक् and substitutes originally °क्रमम्. for °कृतम्. २. D. originally reads उद्वाहयेत् for तद्वाहयेत् while B. and C. and D. in the margin read क्षेत्रे for जेत्रे.

३. B. and C. read क्षेत्रे. D. also originally the same for जेत्रे.

४. B. and C. add स before सत्यम्. ५. D. reads इति for अपि.

६. B. and C. read क्षेत्रे for जेत्रे.

इति । पराजितकितवानां बन्धनादिना पणग्राहको भवेत् ।
पणग्रहणादवाग्वै स्वकीयं पणं राज्ञे^१ जेत्रे च यथाभागं दद्या-
दित्यर्थः । तथा च कात्यायनः—

‘ जेतुर्दद्यात्स्वकं द्रव्यं जितं ग्राह्यं त्रिपक्षकम् ।
सद्यो वा सभिकेनैव कितवात्तु न संशयः ’ ॥

इति । यदा सभिको जेत्रे जितं द्रव्यं दापयितुं न शक्तः
तदा राजा दापयेदित्याह याज्ञवल्क्यः—

‘ प्राप्ते नृपतिना भागे^२ प्रसिद्धे धूर्तमण्डले ।
जितं ससभिके स्थाने दापयेदन्यथा न तु ’ ॥

(या. स्मृ. २. २०१.)

इति । अन्यथा प्रच्छन्ने सभिकरहिते अदत्तराजभागे
द्यूते जितं पणं जेत्रे न दापयेदित्यर्थः । अत्र जयपराजय-
विप्रतिपत्तौ निर्णयकारणमाह स एव—

‘ द्रष्टारो व्यवहाराणां साक्षिणश्च त एव हि ’ ।

(या. स्मृ. २. २०२.)

इति । द्यूताख्यव्यवहाराणां द्रष्टारः कितवा एव राजा
नियोक्तव्याः न तु श्रुताध्ययनसंपन्ना इत्युक्तलक्षणाः ।
साक्षिणश्च त एव द्यूतकारा एव । विष्णुरपि—

१. B. C. and D. do not insert पणम्. २. A. omits राज्ञे and also च. ३. D. originally reads बाह्यम् for ग्राह्यम्. ४. D. originally reads सद्योवसतिकेनैव. ५. B. originally reads भावेप्रसिद्धद्यूतमण्डले while A. B. and C. substitute ‘द्यूत’ for ‘धूर्त’. ६. A. reads अतीत for अवत्त.

‘ कितवेष्ट्वेव तिष्ठेरन् कितवाः संशयं प्रति ।

य एव तत्र द्रष्टारस्त एवैषां तु साक्षिणः ’ ॥

इति । साक्षिणां परस्परविरोधे राजा विचारयेदित्याह
बृहस्पतिः—

‘ उभयोरपि संदिग्धौ कितवाः स्युः परीक्षकाः ।

यदा विद्वेषिणस्ते तु तदा राजा विचारयेत् ’ ॥

इति । कूटव्यूतकारिणो दण्डमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ राजा सचिह्नं निर्वास्याः कूटाक्षोपाधिदेविनः ’ ॥

(या. स्मृ. २. २०२.)

इति । कूटैरक्षादिभिरुपाधिभिर्मणिमन्त्रादि नामति-
वञ्चनेन ये दिव्यन्ति तान् श्रपेदेनाङ्कयित्वा स्वराष्ट्रान्निर्वास-
येदित्यर्थः । निर्वासने विशेषमाह नारदः—

‘ कूटाक्षदेविनः पापान् राजा राष्ट्राद्विवासयेत् ।

कण्ठेऽक्षमालामासज्य स ह्येषां विनयः स्मृतः ’ ॥

(ना. स्मृ. १६. ६.)

इति ! दण्डने विशेषमाह विष्णुः—

‘ ह्यूते कूटाक्षदेविनां करच्छेदः ।

उपाधिदेविनां सन्दंशच्छेदः ’ ॥

(वि. स्मृ. ५. १३५—१३६.)

इति । अनियुक्तव्यूतकारिणो दण्डमाह नारदः—

१. D. reads कितवा एव. २. D. originally reads विप्रेक्षिणः for विद्वेषिणः.
३. D. reads दण्डे for दण्डने. ४. D. reads संदेश°. ५. B. and C. read
अनियुक्ताः and D. originally अनियुक्तं and in the margin अनियुक्ताः for
अनियुक्त°.

‘ अनिर्दिष्टस्तु यो राज्ञा द्यूतं कुर्वीत मानवः ।
न सतं प्राप्नुयात् कामं विनयं चैव सोऽर्हति ’ ॥

(ना. स्मृ. १. ६. ७.)

इति । द्यूते विहितं कर्मजातं समाह्वये अतिदिशति
याज्ञवल्क्यः—

‘ एष एव विधिर्ज्ञेयः प्राणिद्यूते समाह्वये ’ ।

(या. स्मृ. २. २०३.)

इति । सभिकवृत्तिकल्पनादिलक्षणो धर्मः समाह्व-
येऽपि विज्ञेय इत्यर्थः । प्राणिद्यूते प्राणिनां जयपराजयौ
तत्स्वामिनोरित्याह बृहस्पतिः—

‘ द्वन्द्वयुद्धेन यः कश्चिदवसादमवाप्नुयात् ।

तत्स्वामिना पणो देयो यस्तत्र परिकल्पितः ’ ॥

इति । पणपरिकल्पनमपि कृताकृतमित्याह नारदः—

‘ परिहासकृतं यच्च यच्चाप्यविदितं नृपे ।

तत्रापि नाप्नुयात् काम्यमथवाऽनुमतं तयोः ’ ॥

इति । काम्यैः कामः पणः । यत्तु मनुनोक्तम्—

‘ द्यूतं समाह्वयं चैव यः कुर्यात्कारयेत वा ।

तान् सर्वान् घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः ॥

(म. स्मृ. ९. २२४.)

१. B. and C. read द्यूतं विहितं कर्मजातम् while D. विहितकर्म-
जातम्. २. D. reads originally कामं यथा and in the margin
काम्यं यथा; while B. and C. काममथ all for काम्यम् अथ. ३. D. reads
काम्यकामपणः.

प्रकाशमेतत् तास्कर्यं यद्देवनसमाह्वयौ ।
तयोर्नित्यं प्रतीघाते नृपतिर्यत्नवान् भवेत् ॥

(म. स्मृ. ९. २२२.)

द्यूतं समाह्वयं चैव राजा राष्ट्रान्निवारयेत् ।
राजान्तकारिणावेतौ द्वौ दोषौ पृथिवीक्षिताम् ॥

(म. स्मृ. ९. २२१.)

कितवान् कुशीलवान् कौलान् पाषण्डानपि मानवान् ।
विकर्मस्थान् शौण्डिकांश्च क्षिप्रं निर्वासयेत्पुरात् ' ॥

(म. स्मृ. ९. २२५.)

इत्यादि । तत्सर्वं कूटाक्षदेवनविषयतया राज्ञामध्यक्ष-
सभिकरहितविषयतया वा योज्यम् । अत एव बृहस्पतिः—

‘ द्यूतं निषिद्धं मनुना सत्यशौचधनोपहम् ।
अभ्यनुज्ञातमन्यैस्तु राजभागसमन्वितम् ।
सभिकाधिष्ठितं कार्यं तस्करज्ञानहेतुना ’ ॥

इति ।

द्यूतसमाह्वयाख्ये विवादपदे निरूपिते ।

प्रसक्तोद्देशक्रमानुरोधेन ऋणादानादिसमाह्वयान्तान्यष्टादश
व्यवहारपदानि निरूपितानि ।

१. D. reads कूत्सितकलान् पाषण्डांश्चैव while B. कूशीलवान् कूरान् पाषण्डस्थांश्च for कुशीलवान् कौलान् पाषण्डानपि. २. A. reads °सुखापहम् while D. originally reads तत्रैव for मनुना. ३. B. and C. read मनुक्तोद्देश° and D मनुनोक्तोद्देश°.

अथ बृहस्पतिना निरूपितं प्रकीर्णकार्यं
विवादपदमभिधीयते ।

तस्य च लक्षणभेदौ नारदेन निरूपितौ—

‘ प्रकीर्णकेषु विज्ञेया व्यवहारा नृपाश्रयाः ।
राजामाज्ञाप्रतीघातस्तत्कर्मकरणं तथा ॥
पुनः प्रमाणसंभेदः प्रकृतीनां तथैव च ।
पाषण्डनैगमश्रेणीगणधर्मविपर्ययाः ॥
पितापुत्रविवादश्च प्रायश्चित्तव्यतिक्रमः ।
प्रतिग्रहविलोपश्च लोप आश्रमिणामपि ॥
वर्णसंकरदोषश्च तद्वृत्तिनियमस्तथा ।
न दृष्टं यच्च पूर्वेषु सर्वं तत्स्यात् प्रकीर्णकम् ’ ॥

(ना. स्मृ. १७. १-४.)

इति । प्रकीर्णके विवादे ये विवादा राजाज्ञोल्लङ्घन—तदा-
ज्ञाकरण—तत्कर्मकरणादिविषयास्ते नृपसमवायिन एव । तत्र
स्मृत्याचारव्यपेते मार्गे वर्तमानानां प्रतिकूलतामाज्ञाय व्यवहा-
रनिर्णयं नृप एव कुर्यात् । एवं वदता यो नृपाश्रयो व्यवहार-
स्तत्प्रकीर्णकमित्युक्तं भवति । तत्र राजाज्ञाप्रतिघाते विशेष-
दण्डमाह याज्ञवल्क्यः—

१. A. and D. omit च. २. D. reads दर्शितौ. ३. D. reads पुनर्ज्ञेया
for °षु विज्ञेया while B. and C. तैर्ज्ञेयाः for विज्ञेयाः. ४. D. reads
लोपश्चाश्रमिणामपि. ५. A. B. and C. read °रक्षणादि° for °करणादि°.

‘ न्यूनं वाभ्यधिकं वापि लिखेद्यो राजशासनम् ।

पारदारिकचोरं वा मुञ्चतो दण्ड उत्तमः ’ ॥

(या. स्मृ. २. २९५.)

इति । राजदत्तभूमेर्निबन्धनस्य वा परिमाणन्यूनत्व-
माधिक्यं वा प्रकाशयन् राजशासनं यो विलिखति यश्च
पारदारिकं चोरं वा गृहीत्वा राज्ञेऽनिवेद्य मुञ्चति तावुभावु-
त्तमसाहसं दण्डनीयौ । व्यासोऽपि—

‘ न्यायस्थाने गृहीत्वार्थं अधर्मेण विनिर्णयम् ।

करोत्युत्तरकार्याणि राजद्रव्यविनाशकः ॥

उत्कोचजीविनो द्रव्यहीनान् कृत्वा विवासयेत् ’ ।

इति । तत्कर्मकरणे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ राजयानासनारोहदण्ड उत्तमसाहसः ’ ।

(या. स्मृ. २. ३०३.)

इति । कात्यायनोऽपि—

‘ राजक्रीडासु ये सक्ता राजवृत्त्युपजीविनः ।

अप्रियं चास्य यो वक्ता बन्धं तेषां प्रकल्पयेत् ’ ॥

इति । राज्ञः कोशापहरणादौ दण्डमाह मनुः—

१. D. originally reads प्रकाशयेद्राज° and in the margin प्रकाशयन् राज°.
२. D. originally reads कुर्वन्त्युत्कोचकास्ते तु and in the margin
कुर्वन्त्युत्तरकार्याणि and कुर्वन्ति साहसं कार्यम् for करोत्युत्तरकार्याणि.
३. B. and C. read °विनाशके while D. originally विनाशकाः and in
the margin विनाशके. ४. B. C. and D. originally राजयानासनारोहे
दण्डो मध्यमसाहसः and in the margin D. reads समारोहे for °सनारोहे.
५. A. B. read बलं while D. reads बन्धम् for वधम्°.

‘ राज्ञः कोशापहर्तृश्च प्रतिकूलेषु च स्थितान् ।
घातयेद् विविधैर्दण्डैर्हरेत् सर्वस्वमेव च ’ ॥

(म. स्मृ. ९. २७५.)

इति । सर्वस्वापहारैःपि यद्यस्य जीवनोपकरणं तत्तस्य
नापहर्तव्यमित्याह नारदः—

‘ आयुधान्यायुधीयानां बीजानि कृषिजीविनाम् ।
वेश्यास्त्रीणामलंकारान् वाद्यातोद्यानि तद्विदाम् ॥
यच्च यस्योपकरणं येन जीवन्ति कारुकाः ।
सर्वस्वहरणेऽप्येतन्न राजा हर्तुमर्हति ’ ॥

(ना. स्मृ. १७. १०—११.)

इति । ब्राह्मणस्य वधस्थाने मौण्ड्यमाह मनुः—

‘ ब्राह्मणस्य वधो मौण्ड्यं पुरान्निर्वासनाङ्कने ।
ललाटे चाभिशास्ताङ्कः प्रयाणं गर्दभेन तु ’ ॥

इति । कोपात्परस्परभेदनादौ दण्डमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ द्विनेत्रभेदिनो राजद्विष्टादेशकृतस्तथा ।
विप्रचिह्नेन शूद्रस्य जीवतोऽष्टशतो दमः ’ ॥

(या. स्मृ. २. ३०४.)

इति । यत्तु स्मृत्यन्तरेऽभिहितम्—

‘ द्विजातिलिङ्गिनः शूद्रान् चित्रदण्डेन घातयेत् ’ ॥

१. C. reads अरीणां चोपजीविकाम्. Printed texts of the मनु also follow this reading but it appears from the following line that the author माधवाचार्य does not agree with it. २. D. reads प्रमाणम् for प्रयाणम्. ३. D. in margin and printed texts of the याज्ञवल्क्य read विप्रत्वेन च for विप्रचिह्नेन.

इति । तद् वृत्त्यर्थं ब्राह्मणलिङ्गधारणे वेदितव्यम् । ब्राह्मण-
पीडाकारिणो दण्डमाह मनुः—

‘ ब्राह्मणान् बाधमानं तु कामादवरवर्णजम् ।
हन्याच्चित्रैर्वधोपायैस्तमुद्वेगकरैर्नृपः ’ ॥

(म. स्मृ. ९. २४८.)

इति । शूद्राणां प्रव्रज्यादौ दण्डमाह कात्यायनः—

‘ प्रव्रज्यावसितं शूद्रं जपहोमपरं तथा ।
वधेन शसयेत् पापं दण्ड्यो वा द्विगुणं दमम् ’ ॥
तीरितं चानुशिष्टं च यत्र कचन विद्यते ।
कृतं तद्धर्मतो ज्ञेयं न तत्प्राज्ञो निवर्तयेत् ॥

(म. स्मृ. ९. २३३.)

इति । तदर्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरवचनाद्व्यवहारस्य अधर्मतो
वृत्तत्वाशङ्कायां पुनर्द्विगुणदण्डप्रतिज्ञापूर्वकं व्यवहारं प्रवर्त-
येत् । न पुनर्धर्मतो वृत्तत्वनिश्चयेऽपि राज्ञा लोभादिना प्रवर्त-
नीय इत्येवंपरम् । यत्पुनर्नृपान्तरेणापि न्यायापेतं कार्यं निव-
र्तितं तदपि सम्यक्परीक्षणेन धर्म्ये पथि स्थापनीयम् ।

‘ न्यायापेतं यदन्येन राज्ञाऽज्ञानकृतं भवेत् ।
तदप्यन्यायविहितं पुनर्न्याये निवेशयेत् ’ ॥

इति स्मरणात् । अन्यायप्रगृहीतदण्डधनस्य गतिमाह—

‘ राज्ञान्यायेन यो दण्डो गृहीतो वरुणाय तम् ।
निवेद्य दद्याद् विप्रेभ्यः स्वयं त्रिंशद् गुणीकृतम् ’ ॥

१. D. reads धारिणः for धारणे. २. A. reads वासितम् and B. and D. वासिनम् for वासितम्. ३. A. B. and C. omit the portion तीरितं etc. to सत्त्वविच्छेदापत्तेः.

इति । अन्यायेन यो दण्डो राज्ञा लोभादिना गृहीतः तं त्रिंशद् गुणीकृतं वरुणायेदं इति संकल्प्य ब्राह्मणेभ्यः स्वयं दद्यात् । यच्च दण्डरूपेण यावद् गृहीतमन्यायेन तत्तस्मै प्रतिदेयम् । अपहारदोषप्रसङ्गात् । इतरथा अन्यायदण्डग्रहणे पूर्वस्वामिनः सत्त्वविच्छेदापत्तेः ।

इति । एवं शास्त्रोक्तमार्गेण व्यवहारदर्शिनो राज्ञः फलमाह यमः—

‘ एवं धर्मप्रवृत्तस्य राज्ञो दण्डधरस्य च ।

यशोऽस्मिन् प्रथते लोके स्वर्गे वासस्तथाऽक्षयः ’ ॥

इति । मनुरपि—

‘ एवं सर्वानिमान्राजा व्यवहारान् समापयन् ।

व्यपोह्य किल्बिषं सर्वं प्राप्नोति परमां गतिम् ’ ॥

(म. स्मृ. ८. ४२०.)

इति श्रीमहाराजाविराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपाल-

साम्राज्यधुरंधरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृति-

व्याख्यायां माधवीयायां तृतीयं व्यवहारकाण्डम्

समाप्तम् ॥

॥ समाप्तं चेदं व्यवहारकाण्डम् ॥

॥ समाप्ता चेयं पराशरस्मृतिस्तस्या व्याख्या च ॥

१. A. B. and C. read 'मार्गमाह यमः'. २. B. and C. read वासो for यशो.

पराशरधर्मसंहितायास्तृतीयस्य व्यवहारकाण्डस्य विषयानुक्रमणिका ।

विषयाः	पृष्ठ	विषयाः	पृष्ठ
मङ्गलाचरणम् ...	१	व्यवहारस्यावान्तरभेदकथनम् ...	९
ग्रन्थकर्तुः परम्पराकथनम् ...	१	चतुष्पादव्यवहारलक्षणम् ...	१०
व्यवहारप्रस्तावोपेक्षातः ...	२	चतुस्स्थानव्यवहारलक्षणम् ...	१०
क्षत्रियविशेषस्य राज्ञः क्षितिपालनं		चतुस्साधनव्यवहारलक्षणम् ...	११
धर्मः ...	२	चतुर्हितव्यवहारलक्षणम् ...	११
क्षितिपालनशब्दार्थः ...	२	चतुर्व्यापिव्यवहारलक्षणम् ...	११
क्षुद्राणां चोरादीनां शिक्षार्थं राजाव-		चतुष्कारिव्यवहारलक्षणम् ...	११
तार इति कथनम् ...	३	त्रियोनिव्यवहारलक्षणम् ...	१२
ऋणादानादिव्यवहारविचार एव		अभियोगव्यवहारलक्षणम् ...	१२
राज्ञः कर्तव्य इति बृहस्पतिराह.	४	द्विद्वारव्यवहारलक्षणम् ...	१२
राजादिशब्दविचारः ...	५	द्विगतिव्यवहारलक्षणम् ...	१३
भूपादगुणप्रयुक्तराजधर्मकथनम् ...	५	अष्टाङ्गव्यवहारकथनम् ...	१३
व्यवहारशब्दस्यार्थिप्रत्यर्थिविधादत्व-		अष्टादशपदव्यवहारकथनम् ...	१५
कथनम् ...	६	शतशाखव्यवहारलक्षणम् ...	१५
रूढिलक्षणकथनम् ...	६	चतुष्पादव्यवहारस्य व्यवस्था ...	१६
धर्मविच्छेदे विवादोत्पत्तिरिति कथनम्	६	निर्णयाख्यचतुर्थपादस्य धर्मा-	
द्वेषलोभादिदुष्टस्यैव व्यवहारकर्तृत्वं		दिभिश्चतुर्भिर्निष्पातः ...	१६
बृहस्पतिराह ...	७	धर्मादीनां निर्णयहेतुत्वम् ...	१६
व्यवहारशब्दस्य यौगिकार्थत्व-		व्यवहारस्य निर्णयहेतुत्वम् ...	१७
कथनम् ...	७	चरित्रजन्यनिर्णयकथनम् ...	१७
व्यवहारशब्दव्युत्पादनम् ...	७	राजशासनस्य निर्णयहेतुत्वम् ...	१७
व्यवहारस्य सपणत्वापणत्वाभ्यां		धर्मादीनां चतुर्णां पूर्वपूर्वस्य बाध्यत्व-	
द्वैविध्यकथनम् ...	८	मुत्तरोत्तरस्य बाधकत्वम् ...	१७

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं
व्यवहारेण धर्मबाधोदाहरणम् ... १८		प्रतिनिधिना राजवत्सर्वकार्यनिर्व-	
राजानुशासनशब्दार्थः ... १८		हणम् ... २७	
धर्मस्य कर्त्रादिपादभेदेन व्यवस्था ... १९		व्यवहारन्यायकर्ता प्राङ्निवाकः ... २७	
व्यवहारस्य त्रियोनिवद्वि-		राजशब्दार्थकथनम् ... २८	
योनिवत्वादि ... २०		प्राङ्निवाकशब्दार्थकथनम् ... २८	
अष्टादशपदानां मध्ये एकैकस्या-		प्राङ्निवाकलक्षणानि ... २८	
नन्तत्वम् ... २०		प्राङ्निवाकस्य गुणाः ... २९	
व्यवहारस्य द्विपदत्वकथनम् ... २०		प्राङ्निवाकस्यानुकल्पः ... २९	
अनन्तत्वेनोक्तानां व्यवहाराणा-		प्राङ्निवाकपदे ब्रह्मक्षत्रविशाम-	
मष्टादशस्वन्तर्भावकथनम् ... २१		धिकारः ... २९	
इति व्यवहारपरिच्छेदः ।		वृषलयोजने बाधकथनम् ... २९	
अथ सभा निरूप्यते ।		गणकलेखकयोर्नियोजनावश्यकता ... २९	
धर्माधिकरणभूतायाः सभाया		गणकलक्षणम् ... २९	
निर्माणप्रकारः ... २१		लेखकलक्षणम् ... ३०	
सभायां राज्ञः प्रवेशविधिः ... २२		साध्यपालयोजनकथनम् ... ३०	
सभां प्रविश्य राज्ञा मन्त्रिभिः सह		साध्यपाललक्षणम् ... ३०	
कार्याणामनुसंधानम् ... २२		राज्ञा कतिपर्यवणिग्भिः अधिष्ठितं	
व्यवहारविचारकालकथनम् ... २३		सदः कर्तव्यम् ... ३१	
व्यवहारकाले वर्ज्यास्तेथयः ... २३		वणिजामुपयोगकथनम् ... ३१	
सभायाश्चातुर्विध्यम् ... २४		राजादियुक्तसभाया दशाङ्गानि ।	
सभाव्यतिरिक्तान्यमुख्यदश-		दशानामपि चैतेषां पृथक्पृथक्कर्म ... ३१	
स्थानानि ... २४		राज्ञो यथाविधिविचारे फलम् ... ३२	
आरण्यकसार्थिकादिनिर्णयव्यवस्था २४		विचारवैपरीत्ये दोषकथनम् ... ३२	
वर्गिणां गणप्रभृतीनां कथनम् ... २५		सभ्यानां यथाविधिविचारे फलम् ... ३२	
सभ्यानां लक्षणम् ... २६		सभ्यानां वैपरीत्ये दोषकथनम् ... ३२	
सभ्यानां संख्याकथनम् ... २६		यथाशास्त्रवादिनः कार्यानिष्पत्ता-	
वैज्यसभासदकथनम् ... २७		वपि न प्रत्यवायः ... ३३	
राज्ञः प्रतिनिधेर्लक्षणम् ... २७		अपक्षपातिनो राज्ञो निष्पापत्वम् ... ३३	

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं
अन्यथावादिनः सभ्यस्य दण्डः ... ३३		निर्णये साक्ष्यादिकं प्रमाणम् ... ४०	
उत्कोचजीविनः सभ्या निर्वास्याः ... ३४		देशाचारस्यानुकल्पत्वकथनम् ... ४१	
अनिर्णीतेऽर्थेऽर्थिना रहःसभाषणे		देशाचारस्वरूपम् ... ४१	
प्राङ्निवाकोऽपि दण्ड्यः ... ३४		तत्तद्देशीयानां मिथो विवादे देशा-	
राजादीनां सभायामुपवेशनप्रकारः ३५		चारान्निर्णयः ... ४१	
अङ्गिनो व्यवहारस्याङ्गप्रत्यङ्ग-		इतरैः सह विवादे शास्त्रतो निर्णयो	
कल्पना ... ३५		न तु देशदृष्टतः ... ४१	
वृद्धज्ञानियुक्तायाः सभायाः प्रशंसा ३५		लेख्यादिप्रमाणाभावे राज्ञा स्वे-	
इति सभाविचारः ।		च्छया निर्णयः कार्यः ... ४१	
अथ व्यवहारदर्शनविधिः ।		वाणिगादिसमयेषु समायभिरेव	
मूर्धाभिषेक्तो राजा व्यवहारा-		निर्णयः ... ४१	
न्पश्येत् ... ३६		निर्णयकारिणामुत्तमाधमभाव-	
धर्मासनगतस्य राज्ञो लक्षणम् ... ३६		कथनम् ... ४२	
वैवस्वतव्रतलक्षणम् ... ३७		निर्णयकरणे राज्ञो नियमः ... ४२	
व्यवहारदर्शिना नृपेण धर्मशास्त्रम-		छलादिध्वस्यापवादः ... ४२	
र्थशास्त्रं चानुसरणीयम् ... ३७		पञ्चाशन् छलानां परिगणनम् ... ४२	
धर्मशास्त्राणां परिगणनम् ... ३७		सापराधानां लक्षणानि ... ४४	
नीतिशास्त्ररूपार्थशास्त्रलक्षणम् ... ३७		आज्ञालङ्घनादीनामपराधत्वं	
अर्थशास्त्रे धर्मशास्त्राविरुद्धांशः		विवादमन्तरेणापि दण्डनहेतुत्वात् ४४	
उपादेयः ... ३८		द्वाविंशतिपदानां कथनम् ... ४५	
धर्मशास्त्रयोर्द्वयोर्विरोधे न्यायेन		स्तोभकसूचकयोः स्वरूपकथनम् ४५	
निर्णयः ... ३९		राज्ञा शास्त्रादेश्यालोचनपूर्व-	
न्यायानाश्रयणे बाधकथनम् ... ३९		कमेव कार्यं कर्तव्यम् ... ४५	
न्यायस्य निर्णायकत्वकथनम् ... ३९		अष्टादशप्रकृतीनां कथनम् ... ४६	
नृणां स्वरवर्णेङ्गिताकारैरन्तर्गतं		जात्यादीनां समीक्षणत्वकथनम् ४६	
भावं विभावयेत् ... ४०		उन्मार्गवर्तिनां बलात्स्वमार्गे	
भूतछलयोर्मध्ये छलं द्वयं		स्थापनं राज्ञा कर्तव्यम् ... ४६	
भूतमुपादेयम् ... ४०		कार्यदर्शनप्रकारः ... ४७	
		इति व्यवहारदर्शनविधिः ।	

विषयाः

पृष्ठं

अथासेधादिविधिः ।

आसेधाहोणां कथनम्	...	४७
आसेधस्य भेदाः	...	४७
आसेधानर्हाः	...	४८
आसेध्यासेधकयोः स्वकालोल्लङ्घने		
दण्डः	...	४८
अनासेध्यानां कथनम्	...	४८
द्रव्यदापनीयसमयकथनम्	...	५०
आसिद्धो यदि नागच्छेत्तदा राज्ञा		
बलात्समानेयः	...	५०
आह्वानानर्हाणां कथनम्	...	५०
स्वजातिप्रभुकालक्षणम्	...	५१
आहूतो यदि नागच्छेत्तर्हि दण्ड्यः	५१	
आपन्नस्थानागमनेऽपि न दण्ड	...	५१

इत्यासेधविधिः ।

अथ दर्शनोपक्रमः ।

धर्मासनाधिष्ठितस्य कार्यदर्शन -

रम्भे विधिः	...	५२
दर्शनारब्धुः कर्तव्यम्	...	५२
पृष्ठश्च कार्यं यथावदावेदयेन्	...	५२
आवेदनकाले सख्यादयो वर्जनीयाः	५३	
अर्थिनः प्रतिनिध्यभ्यनुज्ञा	...	५३
नियोगमन्तरेणापि पित्रादयो विवादं		
कुर्युः	...	५३
उक्तेभ्यो व्यतिरिक्तस्य विवाद-		
निषेधः	...	५४
आवेदितार्थस्य लेखनीयत्वकथनम्	...	५४
लिखितार्थस्य संभावितत्वे तत्र		
प्रभोः प्रवृत्तिः	...	५४

विषयाः

पृष्ठं

आहूतस्य प्रत्यर्थिनः सुरक्षितस्थाने

स्थापनम्	...	५४
स्थापितस्य छलवादित्वं भूत-		
वादित्वं वा लक्षणैर्निश्चयम्	...	५५
लिङ्गान्तराणां कथनम्	...	५५
छलवादपक्षे प्रतिभुवो ग्रहणम्	...	५६
वज्र्यानां प्रतिभुवां कथनम्	...	५७
वादिनः प्रतिभूदानासामर्थ्ये कर्तव्यम्	५७	
अभियोक्तादीनामुक्तिक्रमः	...	५८
त्रिवादे पूर्वाभियोक्तुरेव प्रतिज्ञा-		
वादित्वम्	...	५९
पूर्वाभियोक्तेऽप्यपवादकथनम्	...	५९
उभयोयुगपदर्थिप्रत्यर्थित्वे उत्कृष्ट-		
जातेर्बहुपीडस्य वार्थिनो वादः		
पूर्वं द्रष्टव्यः	...	५९
अनेकवादियुग्मानां युगपदुपस्थाने		
दर्शनक्रमः	...	६०
इति दर्शनोपक्रमः ।		

अथ चतुष्पाद्यवहारोपक्रमः ।

चतुर्णां पादानां नामानि	...	६०
प्रतिज्ञालक्षणम्	...	६०
पक्षदोषाणां कथनम्	...	६१
तेषामप्रसिद्धादीनां लक्षणानि	...	६१
स्थावरविवादेषु देशकालादीनि		
दश निवेद्यानि	...	६२
भाषालक्षणम्	...	६३
भाषादोषकथनम्	...	६३
भाषादोषाणां विस्तरेण विवरणम्	...	६३

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं
साधारणेऽर्थे बहुसंबन्धिनि कार्ये		उत्तरस्य चत्वारो भेदाः	... ७२
पक्षः ...	... ६४	तत्र मिथ्यादीनां स्वरूपम्	... ७२
एकेनाप्यर्थिना बहुसाध्यनिर्देशो		मिथ्योत्तरस्यावान्तरभेदकथनम्	... ७३
युगपन्न कर्तव्यः । कालभेदेन		उत्तराभासकथनम्	... ७३
तु कर्तव्यः ...	... ६५	अप्रसिद्धादीनामुत्तराभासानां	
पूर्ववादिनो नियमाः ...	... ६५	विवरणम्	... ७३
अप्रगल्भे वादिनि निर्णये काल-		संकराख्य उत्तराभासः	... ७७
दानम् ...	... ६६	मिथ्याकारणोक्तयोः संकरे विचारः	७७
कालदानेऽवकाशेयता	... ६६	कारणप्राङ्न्यायसंकरे प्रत्यर्थिन	
पूर्वपक्षस्य चातुर्विध्यम्	... ६६	एव क्रियाद्वयम्	... ७७
शोधितस्यैव पूर्ववादस्य पत्रे विले-		मिथ्योत्तरकारणयोर्यौगपद्ये विचारः	७८
खनम् ...	... ६७	मिथ्याप्राङ्न्यायसंकरे कारणप्राङ्-	
उत्तरदर्शनात्पूर्वमेव पूर्ववाद-		न्यायसंकरे च योजना	... ७९
शोधनम् ...	... ६७	निरुत्तरे प्रत्यर्थिनि दिनावधिः	... ८१
हेयादेययोः पूर्वपक्षयोर्विवेचनम्	... ६७	हीनवादिलक्षणम्	... ८१
इति प्रतिज्ञापादविवरणम् ।		हीनवादिनो वैशद्येनोक्ताः	... ८१
अथोत्तरपादनिरूपणम् ।		हीनवादिनश्चातुर्विध्यम्	... ८२
पूर्ववादिसमक्षं श्रुतार्थस्य लेखनम्	... ६८	हीनत्वे कालावाधः	... ८२
उत्तरदानप्रकारः ...	... ६८	दैविकादिविघ्नेन कालातिक्रमे	
उत्तरे स्वतः प्रवृत्त्यभावेऽन्येन		नापराधः	... ८२
दापनीयम् ...	... ६८	हीनवादिनो दण्डेन पुनर्वादाधिकारः	८२
उत्तरलक्षणम् ...	... ६९	अन्यकृतविवादविषये हानिर्नेति	
सहसोत्तरं दातुमसमर्थे कालदानम्	... ६९	कथनम्	... ८३
कालदाने दिनमर्यादा	... ७०	हानिर्नेत्युक्तस्यापवादः	... ८४
कालदानावधिव्यवस्था	... ७०	वादोपक्रमोत्तरं निवृत्तयोरुभयो-	
कालदानस्य विषयः ...	... ७१	रपि दण्डः	... ८४
कालदानार्हाणि ऋणादीनि	... ७१	अवश्चनया प्रशान्तानां न दण्डः	... ८५
कालदानेऽनर्हाणि	... ७१	अर्थिप्रत्यर्थिनोरभियोगे नियमः	८५

विषयाः	पृष्ठं
प्रत्यभियोगनिषेधस्यापवादः	... ८५
कलहादौ प्रत्यभियोगोऽर्थवान् ।	
ऋणादानादिषु तु निरर्थकः	... ८६
इत्युत्तरपादः ।	
अथ क्रियापादोपक्रमः ।	
क्रियालक्षणम्	... ८७
क्रियाया उपयोगकथनम्	... ८७
क्रियाभेदाः	... ८७
मानुषाक्रिययोर्मानुष्याः	
दैव-प्राबल्यम्	... ८७
मानुषयोः साक्षिलेख्ययोः संनिपाते	
लेख्यस्य प्राबल्यम्	... ८८
लेख्यप्राबल्यस्य विषयकथनम्	... ८८
क्वचित्साक्षिणः प्राबल्यम्	... ८८
क्वचिदनुमानप्राबल्यम्	... ८८
भुक्तिप्राबल्यस्थानानि	... ८९
दैवाक्रियाविषयकथनम्	... ८९
प्रकाशं साक्षिभिर्भाव्यमित्य-	
स्यापवादः	... ८९
साक्षिणां समत्वे दिव्यानुज्ञा	... ९०
दिव्यसाक्षिविकल्पविषयः	... ९०
युक्तिकथनम्	... ९१
चोदनादीनां मुह्यानुकल्पभाव-	
कथनम्	... ९१
चोदनादीनामर्थः	... ९१
प्रमाणव्यवस्थायाः परिपालनी-	
यत्वम्	... ९२
प्रमाणः कर्तुमशक्ये राजेच्छया	
निर्णयः	... ९२
इति क्रियापादः ।	

विषयाः	पृष्ठं
अथ साक्षिनिरूपणम् ।	
साक्षेशब्दार्थकथनम्	... ९३
साक्षिणः प्रयोजनानि	... ९३
साक्षिलक्षणानि	... ९४
त्र्यवराः साक्षिणः कार्याः	... ९५
साक्षिणां संख्यानिर्देशः	... ९५
उभयानुमतौ साक्ष्येकोऽपि स्यात्	... ९६
साक्षिषु वर्ज्याः	... ९६
सनाभयो विवृताः	... ९९
एतेषामसाक्षित्वे हेतुः	... १००
उक्तसाक्षिणामलाभे कार्यगौरव च	
प्रातिप्रसवः	... १०१
साक्षिणां द्वादशभेदकथनम्	... १०१
तेष्वेव द्वादशसु विशेषान्तरम्	... १०३
लिखितादावपरो विशेषः	... १०४
परमताभिप्रायेणावधिकथनम्	... १०४
स्वमतेन दीर्घकालेनापि साक्ष्यार्हत्व-	
कथनम्	... १०४
साक्षिणां दोषोद्भावने कर्तव्यम्	... १०४
सभासदां प्राप्तिं लोकसिद्धं वा	
दूषणं ग्राह्यम्	... १०५
साक्षिदोषाः कथं प्रयोक्तव्याः	... १०६
दोषोद्भावनकालकथनम्	... १०६
उक्तान्यश्चादूषयतो दण्डकथनम्	१०६
साक्षिणां परीक्षा	... १०६
कूटसाक्षिणां लक्षणानि	... १०७
प्राङ्निवाकेन साक्षिनियोजन-	
प्रकारः	... १०७

विषयाः	पृष्ठं	विषयाः	पृष्ठं
साक्ष्ये सत्यवचनानुशासनम् . . .	१०८	शासने विशेषकथनम् . . .	१२१
अनृतवादिनि साक्षिण्यमुत्र निरयादि-		शासने लेखनीयार्थकथनम् . . .	१२२
दुःस्थितिकथनम् . . .	११०	लेख्येऽपरोऽपि विशेषः . . .	१२३
साक्षिप्रश्नप्रकारः . . .	१११	जयपत्रे विलेखने विशेषः . . .	१२४
सर्वान्साक्षिण उपवेशयेत् . . .	१११	जयपत्रक-भेद-कथनम् . . .	१२४
साक्षिणामुक्तिप्रकारः . . .	११२	आज्ञाप्रज्ञापना-पत्रयोर्लक्षणम् . . .	१२५
कचिद्वधरूपविवादे स्थानाभ्यामु-		ज्ञानपदलेख्यलक्षणम् . . .	१२५
तेऽपि साक्ष्यं वादयेत् . . .	११३	ग्राहकहस्तनिवेशनप्रकारः . . .	१२६
ऋतं वदेदित्यस्य कचिदपवादः . . .	११३	ऋणवत्साक्षिभिः पत्रलेखकेन च	
साक्ष्युक्तौ कचिद्विशेषविधिः . . .	११३	स्वहस्तनिवेशनम् . . .	१२६
साक्ष्युक्तावुपादेयस्य हेयस्य च		लौकिकलिखितस्याष्टविधत्वम् . . .	१२६
विभागः . . .	११३	लिखितानां लक्षणानि . . .	१२७
कूटसाक्षिणो दण्डः . . .	११४	आधिपत्रलक्षणम् . . .	१२७
साक्ष्यमवदतः साक्षिणो दण्डः . . .	११५	अन्वाधिलेख्ये विशेषः . . .	१२७
आह्वानेनागतस्य दण्डः . . .	११५	क्रय-स्थिति-सन्धि-विशुद्धिपत्राणि . . .	१२८
साक्षिणामनेकविधत्वे ग्राह्यविभागः . . .	११६	सामापत्रलक्षणम् . . .	१२८
अनेकेषु साक्षिषु विशेषान्तर-		लेख्यस्य प्रयोजनकथनम् . . .	१२८
कथनम् . . .	११६	लिप्यनभिज्ञेनान्यद्वारा लेखनम् . . .	१२८
साक्षिषूभयतः मत्सु पूर्ववादिनः		पत्रनाशादौ पत्रान्तरलेखनम् . . .	१२८
साक्षिणः . . .	११७	लेख्यपरीक्षा . . .	१२९
साक्षिणमन्तरेण ज्ञानोपायः . . .	११८	लेख्यस्य प्रामाण्यसिद्धिकथनम् . . .	१३०
इति साक्षिणां लक्षणसंख्यादि ।		स्वहस्तकृते लेख्ये विशेषः . . .	१३०
अथ लेख्योपक्रमः ।		परहस्तकृते लेख्ये विचारः . . .	१३०
लेख्यकरणप्रकारः . . .	११९	आधिपत्रे विशेषः . . .	१३०
लेख्यस्य लौकिकराजकीयेति		लेख्यदोषकथनम् . . .	१३०
भेदद्वयम् . . .	११९	दोषोद्भावयितृकथनम् . . .	१३२
लेख्ययोरवान्तरदशभेदकथनम् . . .	११९	दोषोद्भावनप्रकारः . . .	१३२
राजपत्रस्य वसिष्ठमतेन चातुर्विध्यम् . . .	१२१	दोषोद्भावनोत्तमाधिराजकृत्यम् . . .	१३२

विषयाः	पृष्ठं
लेख्ये प्रत्यर्थिना दूषिते साक्षि-	
मुखान्निश्चयः ...	... १३३
संदिग्धलेख्यशुद्धिप्रकारः ...	... १३३
निराकरणे व्यवस्थितानां साध-	
नानां कथनम् ...	... १३४
लेख्यहानेरपवादः ...	... १३५
लेख्यसिद्धिप्रकारः ...	... १३५
लेख्यानां मिथो विरोधे बाध्य-	
बाधकप्रकारः ...	... १३७
साक्ष्याद्यसंभवे दिव्येन निर्णयः ...	... १३७
कृत्स्नदानासमर्थं प्रति कर्तव्यम् ...	... १३८
लेख्यदोषमनुद्धरतो दण्डकथनम् ...	... १३८
स्थावरादौ कूटलेख्ये दण्डः ...	... १३८
अन्यलेख्यधारकेण तल्लेख्यागमन-	
कारणमुद्गावनीयम् ...	... १३८
इति लेख्यावेचारः ।	
अथ भुक्त्युपक्रमः ।	
स्थावरप्राप्तेर्भुक्तेश्च विधिः ...	... १३९
स्थावरप्राप्तिनिमित्तानि ...	... १३९
आगमपूर्वकमेव भुक्तेः प्रामाण्यम्	१३९
दीर्घकालत्वादिकमपि भुक्तेः प्रामा-	
ण्यकारणम् ...	... १४०
अन्यतराङ्गवैकल्ये भोगस्य प्रामाण्यं	
नास्ति ...	... १४०
पञ्चाङ्गेषु विप्रतिपत्तौ लिखितादि-	
क्रियाः प्रमाणम् ...	... १४०
भुक्तेर्भेदाः ...	... १४१
षष्टिवत्सरा त्रिपुरुषी भुक्तिर्बलवती	१४२

विषयाः	पृष्ठं
मतान्तरेण नवतिवत्सरा भुक्तिरुक्ता	१४२
पञ्चात्रिंशद्वर्षः पौरुषो भोगः ...	... १४२
अनागमभोगी दण्ड्यः ...	... १४३
निश्चितानागमा भोगाः ...	... १४३
शासनविरोधे भुक्तेरप्रामाण्यम्	१४४
सत्यपि विच्छेदे सागमा भुक्तिः	
प्रमाणम् ...	... १४४
चिरंतनाया भुक्तेः क्वचिदपवादः	१४५
अनुद्वारेऽभियुक्तस्यैव दण्डः ...	... १४५
त्रिपुरुषव्यवस्थितसाधककथनम् ...	... १४५
सागमाया भुक्तेरर्थः ...	... १४६
रथ्यानिर्गमनद्वारे जलवाहादिसंश्रये	
भुक्तेरेव प्राबल्यम् ...	... १४६
आध्यादिषूपेक्षकस्य न फलहानिः	१४७
ब्रह्मचार्यादीनामध्येष्ट्यमाणानां का-	
लेऽतीतेऽपि न हानिः ...	... १४८
दशवार्षिक्या धनहानेर्विषयविशेषे	
संकोचः ...	... १४९
संप्रीत्या भुज्यमानानां न हानिः	१४९
याचितेष्वपवादः ...	... १४९
धर्म एवाहानौ कारणम् ...	... १४९
क्वचिदेकदेशभोगोऽनुपभुक्तेष्वप्ये-	
कदेशान्तरेषु प्रमाणम् ...	... १४९
इति भुक्तिप्रकरणम् ।	
अथ दिव्योपस्कारः ।	
प्रमाणहीने वादे दिव्यकरणम् ...	... १५०
दिव्यानां परिगणन ...	... १५०
शपथानां लक्षणम् ...	... १५१

विषयाः	पृष्ठं
तुलादिदिव्यानि महाभियोगे	
प्रयोक्तव्यानि ...	... १५१
शीर्षकस्थस्याभियोक्तुरभावे न	
दिव्यानि ...	... १५२
दिव्यदाने नियमाः ...	... १५२
आभियुक्ताय दातव्यमित्यस्यापवादः १५२	
क्वचिद्विषयविशेषे शिरो विनापि	
दिव्यं देयम् ...	... १५३
दिव्यविशेषाणां व्यवस्था ...	... १५३
धनतारतम्येन दिव्यस्य व्यवस्था १५४	
पादस्पर्शादिदिव्यव्यवस्था ...	... १५६
सुवर्णादिपारमाणम् ...	... १५६
असरेण्वादीनां लक्षणानि ...	... १५७
माषादीनां प्रमाणम् ...	... १५७
सुवर्णशब्दस्यार्थः ...	... १५८
राजतकार्पाणलक्षणम् ...	... १५८
सुवर्णनिष्कस्य परिमाणम् ...	... १५८
जातिभेदेन दिव्यव्यवस्था ...	... १५९
वयोविशेषादिना दिव्यव्यवस्था १५९	
व्यक्तिविशेषेण दिव्यतारतम्यम् १६०	
वर्णविशेषेण दिव्यभेदः ...	... १६१
दिव्यानां कालविशेषकथनम् ...	... १६१
दिव्यकरणदेशकथनम् ...	... १६३
अधिकारिविशेषेण देशविशेषकथनम् १६३	
दिव्यदेशाद्यनादरे दिव्यस्य प्रामाण्य-	
हानिः ...	... १६३
दिव्येषु साधारणेति कर्तव्यता ...	... १६४
दिव्यकर्तुरङ्गविन्यासप्रकारः ...	... १६४

विषयाः	पृष्ठं
दिव्यप्रयोगादिकमुपवासिना	
कर्तव्यम् ...	... १६६
क्वचिदुपवासविकल्पः ...	... १६७
दिव्यमन्त्राविधिः ...	... १६७
प्रयोगावसाने दक्षिणादानम् ...	... १६८
इति दिव्यमातृका ।	
अथ धटविधिः ।	
धटकरणस्थानानि प्रकारश्च ...	... १६८
धटनिर्माणप्रकारः ...	... १६८
धटस्य समन्वयनिरीक्षणाय राज्ञा	
तज्ज्ञयोजनम् ...	... १७०
धटालंकरणे विशेषः ...	... १७०
प्राङ्निवाकेन तुलाप्रार्थना ...	... १७१
संशोध्येन तुलाप्रार्थना ...	... १७१
प्राङ्निवाकेन तुलाधारकं शपथे-	
नियम्य शोध्यं तत्रारोपयेत् ...	... १७२
तुलाधारिणः शपथादि ...	... १७२
तुलायामारोपणानन्तरं प्रार्थनम् १७२	
ज्योतिर्विदादिभिः शुद्धयशुद्धिपरी-	
क्षणम् ...	... १७३
नाडिकालक्षणम् ...	... १७३
शुद्धयशुद्धिनिर्णये कारणकथनम् १७३	
शुद्धेः संशयप्रपञ्चः ...	... १७४
तुलाद्युत्तरं राज्ञः कर्तव्यम् ...	... १७४
इति धटविधिः ।	
अथाम्निविधिः ।	
अग्निविधिप्रकारः ...	... १७५
अङ्गुलिप्रमाणम् ...	... १७५

विषयाः	पृष्ठं
अग्निमादाय सप्तमण्डलानि गच्छेत् १.७६	
सप्तमण्डलगमनप्रकारः ... १.७६	
अग्निविसर्जनं नवमे मण्डले कार्यम् १.७६	
अयसः पिण्डपारेमाणम् ... १.७६	
आद्यमण्डलस्य दक्षिणतः प्राङ्निवा- केन होमः ... १.७६	
तास्मिन्नेवाग्नौ लोहकारेणायःपिण्ड- तापनम् ... १.७७	
अयःपिण्डस्थाश्रयभिमन्त्रणमन्त्राः १.७७	
शोध्यपुरुषकर्तव्यानि ... १.७८	
ब्रीहिमर्दनेन शोध्यस्य करक्षालनम् १.७८	
शोध्यस्य करद्वयस्थव्रणस्थानेष्वलक्त- केन हंसपदकरणम् ... १.७९	
श्वेतसत्रैः पर्णानां वेष्टनम् ... १.७९	
अश्वत्थपर्णेषु दध्यक्ताक्षतगंधपुष्पादि- प्रक्षेपः ... १.७९	
अग्निग्रहणप्रकारः ... १.८०	
दग्धादग्धसंदेहे कर्तव्यम् ... १.८१	
हस्तादन्यत्र दाहेऽशुद्धो न भवति ... १.८१	
शुद्धिकालावधिकथनम् ... १.८१	
इत्यग्निविधिः ।	

अथ जलविधिः ।

जलशासनप्रकारः ... १.८२	
धनुःप्रमाणम् ... १.८२	
क्षरकरणप्रकारः ... १.८२	
बाणक्षेप्ता क्षात्रियो तद्वृत्तिर्ब्राह्मणो वा कार्यः ... १.८३	
तोरणकरणप्रमाणम् ... १.८३	
उपादेयानुपादेयजलविवेचनम् ... १.८३	

विषयाः	पृष्ठं
वरुणपूजनम् ... १.८४	
वरुणप्रार्थनमन्त्रः ... १.८४	
शोध्यस्येति कर्तव्यता ... १.८५	
जलप्रवेशानन्तरं कर्तव्यम् ... १.८५	
जलगतस्य शुद्धिपरीक्षा ... १.८५	
जीविनोश्च नरयोर्निर्धारणम् ... १.८६	
निमग्नस्य स्थानान्तरगमने अशु- द्धित्वम् ... १.८६	
कारणान्तरेणोन्मज्जने पुनर्निमज्ज- नम् ... १.८६	

इति जलविधिः ।

अथ विषविधिः ।

विषप्रयोगप्रकारः ... १.८७	
विषप्रयोगकालः ... १.८७	
कालान्तरे तूक्तप्रमाणादल्पं विषं देयम् ... १.८८	
विषं घृतप्लुतं देयम् ... १.८८	
घृतं विषात्रिगुणं ग्राह्यम् ... १.८८	
विषाभिमन्त्रणमन्त्रः ... १.८९	
विषमाक्षिणो मन्त्रः ... १.८९	
विषवेगलक्षणम् ... १.८९	
विषवेगानां सप्तविधत्वकथनम् ... १.९०	
शुद्धेः कालावधिः ... १.९०	
परीक्षणकालावधिः ... १.९०	

इति विषविधिः ।

अथ कोशविधिः ।

कोशकार्यविधिः ... १.९१	
कोशकार्येति कर्तव्यता ... १.९१	

विषयः	पृष्ठं
कोशकार्ये प्रसूतित्रयजलपानम् ...	१९१
कोशकार्ये विशेषः ...	१९१
स्नापनीयदेवकथनम् ...	१९२
स्नापनीयप्रदेशकथनम् ...	१९२
शुद्धेः कालावाधेः ...	१९२
सप्ताहाभ्यन्तरे शोध्यस्य प्रत्यात्मिके	
पराजयः ...	१९३
अवधेरुर्ध्वं पराजयाभावकथनम्	१९३
इति कोशविधिः ।	

अथ तण्डुलादिविधिः ।

तण्डुलविधिप्रकारः ...	१९४
तण्डुलदानोत्तरं कर्तव्यम् ...	१९४
दत्ततण्डुलस्य शुद्धयुद्धिलक्षणम् ...	१९५
इति तण्डुलविधिः ।	

अथ तप्तमाषविधिः ।

तप्तमाषविधिकथनम् ...	१९५
आयसमृन्मयान्यतममाषस्य घृत-	
तैलाभ्यां पूरणम् ...	१९५
केवलगव्यघृततापे विशेषः ...	१९६
घृताभिमन्त्रणमन्त्रः ...	१९६
शुद्धिलक्षणानि ...	१९६

इति तप्तमाषविधिः ।

अथ फालविधिः ।

फालकरणप्रकारः ...	१९७
फालविधावपि धर्मावाहनादिधर्माः	१९७
इति फालविधिः ।	

विषयः	पृष्ठं
अथ धर्माधर्मविधिः ।	
धर्माधर्मपरीक्षणप्रकारः ...	१९७
धर्मावाहनपूर्वकं पत्रकलेखनादि ...	१९८
इति धर्माधर्मविधिः ।	
इति क्रियापादः ।	
अथ निर्णयपादः ।	

संदिग्धार्थनिर्णयस्य प्रकार-	
चतुष्टयम् ...	१९८
जयपराजयवतोलक्षणम् ...	१९९
जयिनो नृपेण सत्कारः पराजितस्य	
दण्डश्च ...	१९९
वादिनः सत्कारपूर्वं लेख्यदानम् ...	१९९
धनदापनप्रकारे विशयकथनम् ...	२००
स्वामिने धनदापनं दण्डग्रहणं च ...	२००
विप्रतिपन्नऋणिकविषये कर्तव्यम्	२००
राज्ञः प्रियोऽथ णोऽपलापबुद्ध्या	
राज्ञे पूर्वं निवेदयति तत्र दण्डः	२०१
अर्थनिहोतुर्द्विगुणदमकथनम् ...	२०१
मिथ्याभियोगिनोऽपयोऽधनस्यापि	
दण्डः ...	२०१
कृतनिहवस्यापि पश्चात्स्वयं प्रतिप-	
द्यमानस्यार्धदण्डः ...	२०२
निहवविषये विशेषः ...	२०२
केवलं शास्त्रेण व्यवहारनिर्णये	
व्यवहारहानेः ..	२०३
दिव्ये जयपराजयाधारे दण्ड-	
विशेषः ..	२०३

विषयाः	पृष्ठं
सपणविवादे विशेषः ...	... २०४
सक्तदण्डस्य द्वैविध्यम् ...	... २०४
शरीरदण्डस्य नवविधत्वम् ...	... २०५
याज्ञवल्क्यमते दण्डस्य चातु- विध्यम् ...	... २०५
वाग्दण्डधिग्दण्डादीनां योजने क्रमकथनम् ...	... २०५
व्यस्तानां योजने व्यवस्था ...	... २०६
पुरुषतारतम्येन दण्डव्यवस्था ...	... २०६
ब्राह्मणस्य बहिष्कार एव दण्डः ...	... २०८
बहिष्कारानङ्गीकर्तुं विप्रस्य क्षत्रि- यवदण्डः ...	... २०८
धनदानासमर्थैः कर्तव्यम् ...	... २०९
ब्राह्मणस्य वधस्थाने मौण्ड्यकरणम्	२०९
गुरुतल्पादावङ्कनप्रकारः ...	... २१०
क्षत्रियादिषु नाङ्कनम् ...	... २१०
क्वचिद्विषये दण्डानेषधः ...	... २१०
विहितादर्धदण्डस्थलम् ...	... २११
वर्णविशेषेण दण्डविशेषकथनम् ...	... २११
दण्डानां पारिभाषिकसंज्ञाकथनम्	२१२
अपराधावृत्तौ विशेषः ...	... २१२
यथोक्तमार्गेण व्यवहारनिर्णयवर्तन- माल्यादेर्दण्डः ...	... २१२
सभ्यानां जयिनश्च दण्डकथनम् ...	... २१२
न्यायतो निर्णीतव्यवहारमौद्धत्या- त्तिरस्कुर्वतो द्विगुणदण्डः ...	... २१३
तीरितानुशिष्टयोर्भेदकथनम् ...	... २१३
क्यादिविषये पुनर्व्यवहारप्रवर्तनम्	२१४

विषयाः	पृष्ठं
बलात्कारादिना कृतव्यवहारस्य निवर्तनीयत्वम् ...	... २१४
कर्तृवैगुण्येऽपि पुनर्व्यवहारः ...	... २१४
स्ववाक्यजनितस्य न पुनर्व्यवहारः	२१५
निवर्तनीयान्यव्यवहारकथनम् ...	... २१५
बलात्कृता व्यवहाराः सर्वेऽपि निवर्त्याः ...	... २१६
बालादिलक्षणानि ...	... २१६
केषुचित्कार्यविशेषेषु स्त्रीणामस्वात- न्त्र्यम्...	... २१७
स्वतन्त्रानुमत्यभावेऽस्वतन्त्रकृत- व्यवहारनिवर्तनम् ...	... २१७
निसृष्टार्थलक्षणम् ...	... २१८
कुटुम्बभरणायास्वतन्त्रकृतोऽपि व्यवहारो नावर्तते ...	... २१८
अप्रकृतिस्थकृतं कार्य न सिद्ध्यति...	२१८
स्वतन्त्रप्रकृतिस्थकृतमपि कार्यं क्वचिन्न सिद्ध्यति ...	... २१९
शास्त्रोक्तमार्गेण निर्णयकर्तुं राज्ञः फलम्...	... २१९
इति निर्णयपादः ।	

अथाष्टादशपदानुक्रमः ।

विवादकारणाष्टादशपदानां कथनम्	२१९
ऋणादानं सप्तविधम् ...	... २१९
दानविधिकथनम् ...	... २२०
वृद्धिभेदानां कथनम् ...	... २२०
वृद्धेः परिमाणम् ...	... २२१

विषयाः	पृष्ठं
वृद्धयर्थं निष्कशते प्रयुक्ते मासिमाधि	
सपादनिष्कवृद्धिग्रहणम् ... २२१	
वर्णपरत्वेन वृद्धिकथनम् ... २२१	
सलग्नकप्रयोगे द्विकशतं मासस्य लाभः २२१	
ग्रहीतृभेदेन वृद्धेः परिमाणान्तरम् ... २२१	
वर्णसाम्येन वृद्धिकथनम् ... २२२	
क्वचिदनङ्गीकृतापि वृद्धिर्भवतीति	
कथनम् ... २२२	
कालावाधिमकुर्वतः षण्मासोर्ध्वं वृद्धि-	
कथनम् ... २२२	
प्रतियाचिते तु मासादूर्ध्वं वृद्धि-	
कथनम् ... २२३	
प्रीतिदत्ते प्रतियाचिते वृद्धि-	
विशेषः ... २२३	
दत्ते च प्रतियाचिते वृद्धिनिक्षेपादौ	
वृद्धिः ... २२३	
गृहीतपण्यस्य मूल्यानर्पणे ऋतु-	
त्रयस्योपरिष्ठाद्धनवृद्धिः ... २२४	
अनाकारितवृद्धेरपवादः ... २२४	
स्त्रीधनावेषये विशेषः ... २२४	
कृतवृद्धयपवादः ... २२५	
द्रव्यभेदेन वृद्धिकथनम् ... २२६	
देशभेदेन वृद्धिकथनम् ... २२७	
हीरकादिरत्नविषये वृद्धिकथनम् २२७	
वृद्धयुपरमस्य क्वचिद्रव्यविशेष-	
ऽपवादः ... २२९	
इति वृद्धिविषयः ।	

विषयाः	पृष्ठं
अथाधिकथनम् ।	
द्विविधस्याप्याधेर्लक्षणकथनम् ... २३०	
आधेश्चातुर्विध्यकथनम् ... २३१	
आधिर्नाशहासादिभ्यः पालर्नायः २३१	
दैव-राजोपघातेनाधिनाशे धनिनो	
न दोषः ... २३२	
आधेः कालेनासारवत्वेऽप्यन्याधि-	
विधानम् ... २३२	
स्थावरस्य जंगमस्य चाधेर्भोगे सिद्धिः २३३	
आधिसिद्धौ भोग एव प्रमाणम् ... २३३	
युगपद्वयोरुपस्थितौ विभज्योभाभ्यां	
भोक्तव्यम् ... २३४	
आधिविशेषेण दण्डविशेषकथनम् २३४	
साक्षिलेख्यसिद्ध्योर्लेख्यसिद्धेः	
बर्लीयस्वम् ... २३४	
विशेषलिखितस्य ज्यायस्त्वकथनम् २३५	
निर्दिष्टानिर्दिष्टयोः स्वरूपम् ... २३५	
निर्दिष्टत्वाविशेषे कर्तव्यम् ... २३५	
ऋणादिषूतरक्रियायाः प्राबल्यम् ३२५	
अन्यस्याधि कृतवान्यस्य विक्रये	
व्यवस्था ... २३६	
आध्यादीनां यौगपद्ये निर्णयः ... २३६	
धनिकदोषेणाधिनाशे निर्णयः ... २३६	
ऋणपर्याप्ताधिनाशे निर्णयः ... २३६	
बहुमूल्याधिनाशे धनिकं प्रति	
विशेषः ... २३७	
गोप्याधिभोगे लाभहानिः ... २३७	

विषयाः

पृष्ठं

वंचनादिना आधिभोगे भोगानुसारेण

भोग्यद्रव्यस्य नाशः ... २३७

कचिन्मूलद्रव्यनाशेन सह लाभनाशस्य

विकल्पः ... २३८

आहितदास्यादिपीडने निर्णयः ... २३८

आहितस्य द्रव्यस्य स्वत्वनिवृत्ति-

कालः ... २३८

द्वैगुण्यानिरूपितकालयोरुपरि चतुर्दश-

दिवसप्रतीक्षणम् ... २३८

सान्तलाभे धने बन्धकस्य मोचना-

त्प्रागृणिकस्य मरणे कार्यं ... २४०

न्यूनोऽधिके च बन्धे नाधिनाशस्तत्र

राज्ञा द्विगुणं दाप्य ... २४१

अन्वाधौ नियमः ... २४२

इति आधिविषयः ।

अथाधिमोचनम् ।

आधिमोचनप्रकारः ... २४३

भोग्याधिर्मूलमात्रं दत्त्वा फलकालान्ते

प्रोक्तव्यः ... २४३

आधिनाश-बन्धद्वैगुण्यादिकादर्वागे वा-

धिर्मोक्तव्यः ... २४३

आधिविक्रयेणाधमर्णस्य धनादेत्सायां

कर्तव्यम् ... २४४

भोग्याधिविषये कचिद्विशेषः ... २४४

वृद्धेरपर्याप्तभोगे द्रव्यमूलदानेनापि

भोगो नापैति ... २४५

परिभाषितकालैकदेशेनैव समग्रवृद्धि-

पर्याप्तप्रकर्षप्रवेशे ... २४५

इत्याधिविधिः ।

विषयाः

पृष्ठं

अथ प्रतिभूकथनम् ।

प्रतिभुवां चातुर्विध्यकथनम् ... २४६

दर्शनप्रतिभुवः कृत्यम् ... २४७

निबन्धादर्शके कर्तव्यम् ... २४७

दर्शनकालकथनम् ... २४७

दान-प्रत्यय-प्रतिभुवोः कृत्यम् ... २४८

धनार्पणप्रतिभुवः कृत्यम् ... २४८

आधिप्रत्ययार्पणप्रतिभुवः कृत्यम् ... २४८

प्रतिभूग्रहणनिमित्तानि ... २४९

प्रतिभूमरणे व्यवस्था ... २४९

पुत्रैर्मूल्यमेव देयं न वृद्धिः ... २५०

विवादप्रतिभुवोऽभावे तत्पुत्रोऽ-

प्रदाप्यः ... २५०

दर्शन-प्रत्यय-प्रतिभुवौ प्रातिभाव्य-

मङ्गीकृतस्तत्र विशेषः ... २५१

अनेकप्रतिभूदानप्रकारः ... २५१

प्रातिभाव्यापलापे दण्डकथनम् ... २५२

अथ प्रतिभूदत्तप्रतिक्रि-

याविधिः ।

प्रतिभूदत्तप्रतिक्रियायामृणिकैर्द्वि-

गुणं दातव्यम् ... २५२

द्विगुणदानावसरकथनम् ... २५२

पश्वादी विशेषकथनम् ... २५३

संनिहितमृणिकमपृष्टा प्रतिभुवा दत्ते

न द्विगुणम् ... २५३

प्रातिभाव्ये देशाचारेण दापनम् ... २५३

धनदापने विशेषः ... २५४

विषयाः

पृष्ठं

प्रातिभाव्यं विभक्तोच्चेव भवति ... २५४
अस्वतन्त्रेषु धनप्रयोगनिषेधः ... २५५
इति प्रातिभूविषयः ।

अथ ऋणग्रहणधर्माः ।

अधमर्णनाभ्युपगतं धर्मादिभिरुपायैः

साधयन्नुत्तमवर्णा राज्ञा न

निवारणायः ... २५५

धर्माद्युपायकथनम् ... २५५

धर्मादीनां लक्षणानि ... २५५

धर्माद्युपायाः पुरुषापेक्षया प्रयोक्त-

व्याः ... २५६

दापने विशेषकथनम् ... २५६

माधयितुमशक्तस्य धनिनं प्रति

कर्तव्यम् ... २५७

अधनिकऋणदानप्रकारः ... २५७

दुष्टमधमर्णिकं प्राप्ते विशेषः ... २५८

संदिग्धेऽर्थे धनं गृह्यतोऽर्थहानिर्दण्डश्च २५८

यस्मादुत्तमर्णाध्यवहारार्थं धनं गृहीतं

तस्यैव दद्यात् ... २५८

निधनाधमर्णविषये ऋणप्रतिदान-

प्रकारः ... २५९

पूर्वनिर्जितां वृद्धिं दातुमसमर्थस्तां

मूलत्वेनारोपयेत् ... २६०

ऋणप्रतिदानकाले सवृद्धिकं समग्रं

दातुमसमर्थं लेख्यम् ... २६०

लेख्यासंनिधाने कर्तव्यम् ... २६०

लेख्यदानादधिनाधमर्णाद्वृद्धिः ... २६१

ऋणापाकरणाकर्तुः प्रत्यवायकथनम् २६१

प्रतिदातुः कर्तव्यम् ... २६२

पूर्वसाक्षिणामसंभवे साक्ष्यन्तरसमक्ष-

मृणं दातव्यम् ... २६२

विषयाः

पृष्ठं

ऋणप्रतिदातृकथनम् ... २६२

पितृकृतमृणं सुतैरवश्यं दातव्य-

मित्यत्र हेतुकथनम् ... २६३

उत्तमाधमऋणकथनम् ... २६३

प्राप्तव्यवहारस्य ऋणमोचनेऽधिकारः २६३

ऋणादानेऽधिकारिपुत्रकथनम् ... २६४

विभागोत्तरकालं पित्रा कृतर्ण-

व्यवस्था ... २६४

पित्रादिकृतर्णसमवाये दानक्रमः ... २६४

पितामहमृणं सममेव देयम् ... २६४

देयमृणं कदा देयमिति कालादि-

कथनम् ... २६५

अदेयणकथनम् ... २६५

काम-क्रोध-प्रतिश्रुतयोः स्वरूपम् २६६

प्रातिभाव्येषु पुत्रादिभिर्देयादेय-

विचारः ... २६६

कृदुम्बार्थं पितृव्यादिना कृतमृणं

गृहिणा देयम् ... २६७

कृदुम्बार्थव्यतिरिक्ताविषयकृतमृणं नो

देयम् ... २६८

न पुत्रेण कृतं पिता दद्यादित्य-

स्यापवादः ... २६८

आपद्रव्येनर्णग्रहणे व्यवस्था ... २६९

न पतिः स्त्रीकृतं तथेत्यस्या-

पवादः ... २६९

योषित् पत्या कृतमृणं न दद्यादि-

त्यस्यापवादः ... २७०

विषयाः	पृष्ठं
अप्रतिपन्नमपि तद्विक्थग्रहणे स्त्रिया	
देयम् २७०	
अविभक्तप्रात्रादेविषये व्यवस्था २७०	
अनेकऋणदातृसनवाये कर्तव्यम् २७१	
क्रीवादीनां रिक्थग्राहिन्वाभाव-	
कथनम् २७३	
सवर्णापुत्रस्यान्यायवृत्तस्य	
रिक्थायाग्यत्वम् २७३	
रिक्थग्राही कीदृशऋणं दद्यादिति	
कथनम् २७४	
पुत्राभावे । नर्धन-निरपय-योषिद्ग्राही	
दाप्यः २७६	
पुत्रहीनस्योत्तमर्णस्य धनहारी पुत्र	
ऋणं दाप्यः २७७	
इत्यृणादानप्रकरणम् ।	
निक्षेपस्वरूपकथनम् ।	
उपनिधिन्यासयोः स्वरूपकथनम् २७९	
निक्षेपस्थापनविधेः २८०	
निक्षेपस्य द्वावव्यकथनम् २८०	
प्रत्यनन्तरलक्षणम् २८१	
न्यासपालयितुः फलम् २८१	
न्यासभक्षकस्य दोषाथनम् २८१	
न्यासस्य दैव-राजाद्युपघाते न दोषः २८१	
असमाधेयनिमित्तेनोपघातेऽपि न	
दोषः २८२	
तस्कराद्युपघातेऽपि दोषो न २८२	
तस्माद्धनात्स्तोत्रग्रहणेऽपि दद्यात् ... २८२	
येनकेनाचिद्धेतुना नष्टमपि न देयम् २८३	
उपेक्षादिना निक्षेपनाशे सोदयं दाप्यः २८३	
सोदये दाप्येऽपि क्वापिद्विशेषव्यवस्था २८३	
निक्षेपयाचनोत्तरमुपघाते स्थापकाय	
मूल्यं देयम् २८३	

विषयाः	पृष्ठं
याचनानन्तरमदाने दण्डः ... २८४	
स्थापकाननुज्ञया निक्षेपभोक्तुर्दण्डः २८४	
निक्षेपहर्तुः समो दण्डः ... २८५	
स्थापकस्यानृतवादित्वे दण्डः ... २८५	
असाक्षिके निर्धौ उनये दिव्यं ... २८५	
ससाक्षिकानिक्षेपे विच्छादी दण्ड्यः २८५	
ग्रहीतृ-स्थापकयोरनृतवादित्वे दण्डः २८५	
निक्षिप्तं द्रव्यमकाले ददतो द्विगुणो	
दण्डः २८६	
बलावष्टम्भेन निक्षेपदददाज्ञा	
निगद्य दापयेत् २८६	
निक्षेपतरि मृते प्रत्यनन्तरधने न दोषः २८७	
यदा स्वयमव न ददाते तदा	
माम्नेव गाधयेत् २८७	
निक्षेपेऽभिहितस्य धर्मस्य यानि-	
तादायतिदेशः २८७	
स्वर्णकारादौ न्यासे यथाकालावर-	
णेन नष्टे तु स दाप्यः ... २८८	
रजकादिहस्तन्यस्तस्त्रादौ नष्टे ... २८८	
तन्त्वादिके वस्त्रार्थवुविन्दादौ न्यस्ते	
नष्टे २८९	
याचितकविषये विशेषः ... २८९	
याचितकमात्रं पानियतकालेऽद-	
त्तवना मूल्यं देयं २९०	
इति निक्षेपप्रकरणम् ।	
अथास्वाम्यधिक्रयः ।	
अस्वामेविक्रयस्य लक्षणम् ... २९०	
अस्वामेना कृता व्यवहारो नवर्तते २९१	
अस्वामेवकीर्तं द्रव्यं स्वाना	
गृह्णीयात् २९१	
राज्ञेऽनिवेद्य ग्रहण दण्डः ... २९१	

विषयाः	पृष्ठं
परहस्तादवाप्तुमसमर्थे स्वाभिनि	
कृत्यम् ...	... २९२
कयादृध्वं स्वकीयं द्रव्यं केतुर्हस्ते	
पश्यति तदा गृह्णीयात् ...	... २९२
अजानतो ज्ञानतश्च केतुर्निर्दोषत्व-	
मदोषत्वे ...	... २९३
उपविक्रयशब्दस्यार्थः ...	... २९३
विक्रीतद्रव्यविप्रोतेपक्षौ स्वामी	
प्रमाणेन माधयेत् ...	... २९४
नष्टधनमाधनप्रकारः ...	... २९४
आगमस्वरूपम् ...	... २९४
स्वायधनस्य स्वकीयत्वानुगति-	
विधेया ...	... २९५
नाष्टिकविषये विशेषः ...	... २९५
विक्रेतुर्दर्शनोत्तरं केता नाभि-	
योऽयः ...	... २९५
विक्रेतुः व्यवहारतो हीने मूल्य-	
दण्डौ ...	... २९५
मूलभूते विक्रेतरि देशान्तरं गते	
दण्डः ...	... २९६
केतुः सकाशाद्धनग्रहणमर्थे मूल्यं	
दत्तैव ग्राह्यम् ...	... २९७
क्रयप्रकाशन-मूलानयनयोरन्तिमः पक्षो	
ग्राह्यः ...	... २९७
मूलदर्शनं क्रयप्रकाशनं वा न करोति	
तदा दण्डः ...	... २९७
नाष्टिकविप्रयोगकथनम् ...	... २९७
दण्डपरिमाणकथनम् ...	... २९८
महापराधे द्विगुणो दण्डः ...	... २९८

विषयाः	पृष्ठं
प्रमाणहीनवादे राज्ञा निर्णयः	
कार्यः ...	... २९९
सप्रमणकेऽपि वादे वेतनाष्टिकयो-	
रथशानेः ...	... ३००
स्वाम्यदत्तमामुञ्ज नस्य दण्डः ...	... ३०१
इत्-स्वामिप्रत्ययपदम् ।	
अथ संभूयसमुत्थानाख्यं पदम् ।	
संभूयसमुत्थानलक्षणम् ...	... ३०२
संभूयसमुत्थानेऽधिक । अतः ...	... ३०२
संभूय वागज्यं कुर्वेत् । द्रव्यानुसारेण	
लाभः ...	... ३०३
संभूय वागिजां लाभः अथादिभ्यः	
भवात् ...	... ३०३
द्रव्यानुसारेण लाभ इत्यस्या-	
पवादः ...	... ३०३
संभूयकारिणां कर्तव्यम् ...	... ३०४
संभूयकारिणा परस्परं विवादे	
निर्णयः ...	... ३०४
देवराजकृतद्रव्यद्वयनिर्यथांशतः	
सर्वेषां कथनं ...	... ३०५
चोरादिभ्यः पालायितृलाभाधेयम् ...	... ३०५
समवायामे प्रयुक्तं मतादिभिरन	
साधनानि तस्य त्रयानि ...	... ३०६
सर्वेषां कार्यं नवो मत्त एक एव	
कुर्यात् ...	... ३०६
संभूयकारिणाद्युत्तिजां कर्तव्यम् ...	... ३०६
क्रात्विजां पृथग्दाक्षिणाव्यवस्था ...	... ३०७
क्रात्विजां दाक्षिणाशप्रकल्पनम् ...	... ३०७

विषयाः	पृष्ठं
स्वकीयकर्मकलापांशकर्तृत्वानुसारेण	
भागो देयः ...	... ३०८
कृतकर्माशानुसारेण दक्षिणेत्यस्या-	
पवादः ...	... ३०८
कर्ममध्ये कृत्विङ्मरणे दक्षिणा-	
व्यवस्था ...	... ३०९
क्षेत्रेषु वज्रर्जायानि ...	... ३०९
त्राद्येषु विज्रर्जायाः ...	... ३०९
प्रातिस्विकदोषात्फलहानौ विशेषः	३१०
संभूयकारिणां शिल्पितां लाभ-	
विभागः ...	... ३१०
हर्म्यादिनिर्माणकृतां मध्ये प्रमुखो	
द्यशमात्र ...	... ३१०
जित्विला स्वरूपकथनम् ...	... ३१०
स्नेयधनविभागप्रकारः ...	... ३११
द्व्येकैरिरेदेशादाहृतविषये ...	... ३११
नर्तकानां भागकल्पनप्रकारः ...	... ३११
इति संभूयसमुत्थानपदम् ।	
अथ दत्ताप्रदानिकं व्यवहारपदम् ।	
दत्ताप्रदानलक्षणम् ...	... ३१२
अदेयस्वरूपस्याष्टभेदाः ...	... ३१३
अन्वाहितादीन्यदेयानि ...	... ३१३
अदेयदाने प्रतिग्रहे च दण्डः ...	... ३१३
एकपुत्रस्य दाननिषेधः ..	... ३१५
अनेकपुत्रेष्वपि मातृपितृवियोगसहन-	
क्षमो देयः ...	... ३१५
पुत्रप्रतिग्रहप्रकारः ...	... ३१५
स्थावरविषये देयद्रव्यकथनम् ...	... ३१६

विषयाः	पृष्ठं
स्वयं प्राप्तं द्रव्यमविभक्तधनैर्भ्रातृ-	
भिरनुज्ञातं देयम् ...	... ३१६
दासेन स्वार्जितमपि स्वाम्यनुज्ञातमेव	
देयम् ...	... ३१७
स्त्री-जात्यनुमतं मावशेषं देयम् ...	... ३१७
दत्तं समविधमदत्तं षोडशात्मकम्	३१७
पण्यमूल्यादिसमविधं दत्तमेव न प्रत्या-	
हरणीयम् ...	... ३१८
षोडशविधदत्तस्य पुनः प्रत्याहरणा-	
यत्त्वम् ...	... ३१९
उत्कोचस्वरूपकथनम् ...	... ३१९
आनेदत्तस्य दत्तत्वं धर्मकार्यव्यति-	
रिक्तविषयम् ...	... ३२०
मोषाधिकदानादेर्निवर्तनीयत्वम् ...	... ३२०
अदेयदान-तन्प्रतिग्रहयोर्दण्डः ...	... ३२०
इति दत्ताप्रदानिकम् ।	
अथ वेतनस्यानपाकर्माख्यं	
विवादपदम् ।	
वेतनानपाकर्मस्वरूपम् ...	... ३२१
भृत्यस्य वेतनसमर्पणे विशेषः ...	... ३२१
एतावदहं नव कर्मकरणाय दास्या-	
मीति भाषाया अभावे विशेषः ३२१	
कर्मस्वामी भृत्याय दशमं भागं	
दाप्यः ...	... ३२२
कृषीवलः क्षेत्रजातसस्यात्पञ्चमं भागं	
गृहीयात् ...	... ३२२
क्वचित्ततोऽप्यधिकदानम् ...	... ३२२

विषयाः

पृष्ठ

अनेकभृत्यकर्तृकर्मणि वेतनापण-	
प्रकारः ...	... ३२३
भृत्यानां कर्तृत्वम् ...	... ३२३
भृत्येन स्वामिनि शाठ्यं न	
कार्यम् ...	... ३२४
भृतिं स्वीकृत्य कर्मकरणे द्विगुण-	
दापनम् ...	... ३२४
अग्रहीतवेतनाविषये ममं दाप्यम्	३२४
यावता भृत्यत्वमङ्गाकृतं तावदेव	
स्वामिने दद्यान् ...	... ३२५
आरब्धकर्मणोऽसमापितत्वे दण्डः	३२५
दण्डपरिमाणम् ...	... ३२५
किञ्चिन्मात्रावशेषे दण्डवर्जं वेतना-	
दानम् ...	... ३२६
कालावधिके कर्मणि तत्पूर्वमेव कर्म त्यजतो	
दण्डः ...	... ३२६
वाहकदोषतो भाण्डनाशे यावन्नष्टं	
दाप्यः ...	... ३२६
प्रमादादिभेदेन नाशे दापन-	
व्यवस्था ...	... ३२७
प्रस्थानविघ्नके भृत्ये द्विगुणा	
भृतिः ...	... ३२७
आर्तस्य दीर्घकालेन करणेऽपि वेतन-	
दानम् ...	... ३२९
भाण्डविक्रये भृत्यत्यागकरणम्	... ३२९
आसंघेन प्रतिबद्धभाण्डविषये	
राजाद्यपहतभाण्डविषये भृति-	
लाभः ...	... ३२९

विषयाः

पृष्ठ

यान-वाहनयोर्भाटकेन ग्रहणे विशेषः	३३०
हस्त्यश्वादेः समर्पणपयेन्तं भाटका-	
निवृत्तिः ...	... ३३०
परभूमौ गृहानिर्माणे विशेषः	... ३३१
भाटकमदत्वा परभूमौ गृहे कृते	
तत्स्वामिने दद्यान् ...	... ३३१
भाटके दत्त्वा द्रव्याद्यर्पणार्थं गृहीत-	
पात्रभेदेन ...	... ३३२
कृतकर्मणे भृत्याय राज्ञा वेतनं	
दाप्यम् ...	... ३३२
रुग्णं भृत्यं पार्थ त्यजतो दण्डः	... ३३२
व्याधतविषये दासीभृत्यादौ	... ३३३
शुल्कमदत्वा स्त्रियं भुञ्जते दण्डः	... ३३३
पण्यस्त्रिया अपराधे दण्डादि	... ३३३
वेश्याकामुकेषु निर्णयः	... ३३४

इति वेतनस्यानयाकर्मार्थं

विवादपदम् ।

अथाभ्युपेत्याशुश्रूषाख्यं

विवादपदम् ।

अभ्युपेत्याशुश्रूषाख्यलक्षणम्	३३४
शुश्रूषकस्य पञ्चप्रकाराः	... ३३४
भृत्यकस्य त्रैविध्यकथनम्	... ३३६
दासस्वरूपम्	... ३३६
शिष्याणां कर्मकर्तृतां विशेषः	... ३३७
विद्याशब्देनात्र त्रयी गृह्यते	... ३३६
अन्तेवासिनां कर्मकर्तृतां विशेषः	... ३३८
अध्यापयितुराचार्यस्य कर्तव्यम्	३३८

विषयाः

पृष्ठं

अन्यकर्मपर आचार्ये पूर्वसाहसम्	३३८
परिभाषितकालात्प्राग्विद्याप्राप्तावपि	
तावत्कालं वसेत्	... ३३८
दुष्टस्यान्नेवासिनो विवासनम्	... ३३९
परिभाषितकालपूर्वो कृत्यम्	... ३३९
भूतक्रानां भूतिकृतः कालकृतश्च	
विशेषः	... ३३९
त्रिविधा भृत्यास्तेषां भूतिनियमश्च	३४०
भागभृतस्य द्वैविध्यम्	... ३४०
अधिकर्मकृतस्य स्वरूपम्	... ३४०
दासशब्दव्युत्पत्तिः	... ३४०
वर्णनामानुलोम्येन दास्यकथनम्	३४१
प्रातिलोम्येन दास्यनिषेधः	... ३४१
असवर्णे त्रिप्रस्य दास्यनिषेधः	... ३४२
ब्राह्मणो नाशुभं कर्म कुर्यात्	... ३४२
क्षत्रियवैश्यविषये स्वामिनः कर्तव्यम्	३४२
बलाद्विजातितो दास्यकरणे दण्डः	३४२
शूद्रं यथाकथमपि दास्यं कारयेत्	३४३
पञ्चदशविधदासानां मध्ये चतुर्णां	
विशेषः	... ३४३
आत्मविक्रेतुर्दासत्वं स्वामिप्रसादा-	
दन्यतो नाप्राप्ति	... ३४३
प्रव्रज्यावसितस्यापि दासस्य न मोक्षः	३४४
प्रव्रज्यावसितो ब्राह्मणो निर्वास्यः	३४४
प्रव्राजितस्य स्वधर्मेऽतिष्ठतो श्वपदे-	
नाङ्गयिवा निर्वासनम्	... ३४५
आत्मविक्रेतृव्यतिरिक्तानां दास्याप-	
नयप्रकारः	... ३४५

विषयाः

पृष्ठं

प्राणसंकटात्स्वामिनो रक्षणे दास्या-	
न्मुक्तिः पुत्रभागलाभश्च	... ३४६
दामाभासानां मोचनम्	... ३४६
दास्यान्मोचनीयानां कथनम्	... ३४६
एकस्य दास्यं स्वीकृत्य परस्य	
करणे पूर्वेण विसर्जनम्	... ३४७
दासविमोक्षणेति कर्तव्यता	... ३४७
इति सत्यभ्युपेत्याशुश्रूषा-	
विवादपदम् ।	
अथ संविद्यतिक्रमाख्यं	
विवादपदम् ।	
संविद्यतिक्रमस्य लक्षणम्	... ३४८
वेदविच्छ्रोत्रियादिसंग्रहः	... ३४८
श्रोत्रियादिभ्योऽनाच्छेद्यकरगृह-	
भूमिदानम्	... ३४९
श्रोत्रियादीनां कर्तव्यम्	... ३४९
ग्रामादिसर्वसमुदायानां साधारण-	
कार्यम्	... ३५०
सभाप्रपादिधर्मकार्ये विशेषः	... ३५०
कृता समयक्रिया समुदायिभी राज्ञा च	
पाल्या	... ३५१
व्रात-गणशब्दयोरर्थः	... ३५२
समुदाये पुरुषविषये विशेषः	... ३५२
समूहकार्यकारिषु हेयोपादेय-	
विभागः	... ३५३
सामूहिकाः कति कर्तव्यास्त-	
त्कथनम्	... ३५३

विषयाः	पृष्ठं
समूहहितवादिनां वैचिनेमतिक्रान्त- वतो दण्डः ... ३५४	
समूहिनामप्यधर्मेण कार्यकरणे दण्डः ... ३५४	
मुख्यानामोदण्ड्ये राज्ञा परिहार- करणम् ... ३५५	
मुख्यस्यसमूहद्र व्याघ्रपहारे दण्डः ... ३५५	
मर्मोद्धाटकादीनां पुरान्निर्वासनम् ३५५	
पाषण्ड्यादिमूहेषु राज्ञो वर्तनक्रमः ३५६	
त्रैवर्णिकविवादे शूद्रे निर्गेतरि राज्यनाशः ... ३५७	
सविलङ्घने दण्डः ... ३५७	
समूहपूजार्थं राज्ञा दत्तद्रव्यादाने दण्डः ... ३५८	
समूहकार्यप्रहितेनार्पितं धनं सर्व विभजेयुः ... ३५८	
राजः प्रसादलब्धं वण्टणं सर्वेषां समम् ... ३५९	
राजलब्धं भक्षितमात्माथं विनियुक्तं वा दैयम् ... ३५९	
समूदायिष्वन्तर्गताः क्षोभाद्बहिर्गता अपि समांशाः ... ३५९	
इति संविद्यनिक्रमाख्यं विवादपदम् ।	

अथ क्रीतानुशयः ।

क्रीतानुशयलक्षणम् ... ३६०	
क्रेता क्रयात्प्रागेव पण्यं समी- क्षेत ... ३६०	

विषयाः	पृष्ठं
परीक्षकाभिमतं क्रीतं तद्दोषदर्शने ग्रहान्तरेव ... ३६०	
क्रीतानां पण्यानां द्रव्यविशेषेण परीक्षणकालः ... ३६१	
यथोक्तपरीक्षाकालातिक्रमे न प्रति- दैयम् ... ३६१	
देश-काल-वशादुपचयान्चर्या पूर्वं ज्ञानव्या ... ३६२	
गुणदोषदर्शने कालमन्तरेण नानु- शयः कार्यः ... ३६२	
अनुशयकारणमद्भावेऽपि काला- तिक्रमकारणो दण्डः ... ३६३	
उपभोगेन विनश्वरवस्तुविषये प्रत्यपणेऽ वधिः ... ३६३	
द्विर्तायादिदिवसप्रत्यपणे विशेषः ३६३	
अविनश्वरेषु स्थिरार्घेषु कालाति- क्रमे दण्डः ... ३६४	
वासोविषये क्रीतादां विशेषः ... ३६४	
इति क्रीतानुशयः ।	

अथ विक्रीयासंप्रदानम् ।

विक्रीयासंप्रदानस्वरूपम् ... ३६५	
पण्यद्वैविध्यकथनम् ... ३६५	
पण्यस्य षड्विधो दानादानार्वाधिः ... ३६५	
पण्यं विक्रीयाप्रयच्छन् सोदयं दाप्यः ३६६	
अर्घेऽवर्हाने सोदयं दाप्यः ... ३६६	
अर्घमहत्त्वे तूपभोगसमं पण्यं दाप्यः ३६६	
पण्यविक्रेतुर्दण्डकथनम् ... ३६७	

विषयाः

पृष्ठं

विक्रीयानुशयवशात्समर्पयितुः की-	
त्वाप्यगृह्यतश्च दण्डः	... ३६७
विक्रेतुर्हानिस्थलम्	... ३६८
पण्योपहतौ दाहे वा विक्रेतुरेव	
हानिः...	... ३६८
दीयमानं पण्यमगृह्यतः केतुर्हानिः	... ३६९
निर्दोषं पण्यं दर्शयित्वा सदोषं प्रय-	
च्छतो दण्डः	... ३६९
सदोषवस्तुक्रयेऽपि परावर्तनम्	... ३७०
वाङ्मात्रक्रये केतुर्विक्रेत्रोर्न दोषः	... ३७०
सत्यंकारं कृत्वा केतुर्दोषवशेन क्रिया-	
सिद्धौ...	... ३७०
विक्रेतुर्दोषवशेन क्रियासिद्धौ द्विगुण-	
दानम्	... ३७१
क्रात्वानुशयानुत्पत्त्यर्थं कतिपय-	
पण्यानां विक्रयानर्हत्वम्	... ३७१
इति क्रयविक्रयानुशयपदम् ।	

अथ स्वामिपालविवादपदम् ।

पशुषु स्वामि-पालव्यतिक्रमे विचारः	३७२
स्वामि-पालयोः कर्तव्यम्	... ३७२
गवादिपालकस्य भृतिपरिमाणम्	... ३७२
प्रकारान्तरेण पालकस्य भृति-	
परिमाणम्	... ३७३
वेतनं गृहीत्वा पालयतः प्रमादेन	
पशौ नष्टे	... ३७४
प्रमादेन पश्वादेर्नाशभेदाः	... ३७४
पुरुषकारस्य स्वरूपम्	... ३७४
उपधानिवारणार्थमप्रयततो दण्डः	३७५

विषयाः

पृष्ठं

दण्डप्रमाणम्	... ३७५
पालदोषकथनम्	... ३७५
विषमस्थले पशुनाशे पालदोषो न	... ३७६
दैवमृतानां कर्णचर्माद्यं दर्शनी-	
यम्	... ३७६
गोप्रचारभूमिकथनम्	... ३७७
गवां प्रचारादिसौकर्यार्थं ग्राम-	
क्षेत्रादिकथनम्	... ३७७
पशुनिवारणाय वृत्तिकल्पनम्	... ३७८
वृत्तिमातिक्रम्य पशुना सस्यादिनाशे	
पाले दण्डः	... ३७८
क्षेत्रिकेण पालरहितपशुनिवारणम्	३७९
अनावृतक्षेत्रनाशे पालस्य न दोषः	३७९
अल्पकालक्षेत्रप्रचारे न दोषः	३८०
पशुविशेषेण दण्डपरिमाणम्	... ३८०
पशुभेदेन पालदण्डव्यवस्था	... ३८१
माषमानकथनम्	... ३८१
वत्स-सवत्सगवादिभिः क्षेत्रे भक्षिते	
दण्डमानं	... ३८१
गवादिभिः क्षेत्रभक्षणे दिनरात्रि-	
भेदेन दण्डभेदः	... ३८२
आतुरपशुविषये न दण्डः	... ३८२
अनातुरेष्वपि केषुचित्पशुषु न	
दण्डः	... ३८२
वृषोत्सर्गमुक्तादिपशवो मोचनीयाः	३८३
मृतवत्साद्या गवादयो न दण्ड्याः	३८३
परमस्यभक्षणे स्वामिपालयोर्दण्डः	३८४

विषयाः

पृष्ठं

समलसस्यनाशे तत्स्वामिने पशु-
स्वामिना पूरणम्... ३८४
गोभिः सस्ये भक्षिते सामन्तादिभिः
परिकल्पितं धान्यं क्षेत्रिकाय
देयम्... ३८४
शदयाचननिषेधः... ३८५
इति स्वामिपालविवादपदम् ।

अथ सीमाविवादनिर्णयः ।

सीमा चतुर्विधा... ३८५
सीमायाः पञ्च लक्षणानि... ३८५
ध्वजिन्यादिसीमालक्षणानि... ३८६
सीमावृक्षकथनम्... ३८७
सीमानिर्णये वाप्यादिप्रकाश-
चिह्नानि... ३८७
सीमायां करीषभस्मादिगुप्त-
लिङ्गानि... ३८७
सीमालिङ्गानि स्थविरैर्बालानां दर्श-
नीयानि... ३८७
सीमाविवादे साक्ष्यादिभिर्निर्णयः ३८८
साक्ष्यभावे सामन्तादिभिर्निर्णयः ३८८
सामन्तादीनां लक्षणम्... ३८९
संसक्तादिनिर्णायककथनम्... ३८९
संसक्ताद्यभावे मौलवृद्धोद्धृतादिभि-
र्निर्णयः... ३९०
मौलवृद्धादीनां पृथग्लक्षणानि... ३९०
उक्तसामन्तादीनामभावे वन्य-
व्याधादिभिर्निर्णयः... ३९०
क्षेत्रकर्षकैः सीमानिर्णयः... ३९१

विषयाः

पृष्ठं

सर्वेऽपि शपथैः शापिता लिङ्गदर्शनपूर्व
निर्णयं ब्रूयुः... ३९१
सत्येन विप्रो वाहनायुधैः क्षत्रियः
शपथं कुर्यात्... ३९२
सीमासाक्षिणां लक्षणम्... ३९२
चिह्नलिङ्गादिसंदेहे सीमानिर्णयो-
पायः... ३९२
शपथप्रकारकथनम्... ३९२
कृतशपथस्यैकाकिनोऽपि सीमादर्श-
नेऽधिकारः... ३९३
स्थलचिह्नाद्यभावेऽपि साक्षिसामन्तानां
सीमानिर्णयोपायाः... ३९४
सीमानिर्णयारम्भोत्तरं मध्ये व्यसने
कालेयत्ता... ३९५
निर्णायकानामभावे राज्ञा सीमो-
न्नयनम्... ३९५
निर्णायकाभावे विवदमानयोरेकस्मै
गुणवते भूदेशा... ३९५
द्वयोर्ग्रामयोर्विवादे सेत्वादिषु प्रका-
शितेषु निर्णयः कार्यः... ३९६
ग्रामक्षेत्रादिवन्नगरदेशयोर्निर्णयः... ३९७
सीमासाक्षिणां रागलोभादिवशाद्भि-
र्णयाकरणे दण्डः... ३९७
अनृतं ब्रुवतां सामन्तानां मध्यम-
साहसं दण्डः... ३९७
मृषोदितैः संसक्तानां पूर्वं साहसं
दण्डः... ३९७

विषयाः	पृष्ठं
साक्षिणां मिथो वैमत्याभिधाने	
दण्डः...	... ३९७
सीमाचङ्क्रमणकर्तृणामपि दण्डः	... ३९७
अज्ञानादनृतवादिनः साक्ष्यादीन्दण्ड-	
यित्वा पुनर्विचारप्रवर्तनम्	... ३९८
नद्युत्सृष्टक्षेत्रविषये निर्णयः	... ३९८
उत्तसस्यक्षेत्रनाशे निर्णयः	... ३९९
राजदत्तभूविषये कचिदपवादः	... ३९९
प्रमाणरहितामपि भुवं गुणाधिकान्न	
विचालयेत्	... ३९९
गृहादिविषये विवादे निर्णयः	... ३९९
निवेशकालादूर्ध्वं प्रातिवेश्यानिष्ट-	
कारि वातायनादिकं न कार्यम्	४००
वातायनादिकमरतिद्वयमुत्सृज्य	
कार्यम्	... ४००
अवस्करादिभिश्चतुष्पथं न रोधयेत्	४००
जन-पश्वादीनां संसरणं न रोद्ध-	
व्यम्...	... ४०१
संसरणमध्ये श्वभ्रादिकरणे दण्डः	... ४०१
राजमार्गे पुरीषादिकर्तुर्दण्डः	... ४०१
तडागादीन्यमेध्यादिभिर्दूषयतां दण्डः	४०२
मर्यादादिभेदनेषु दण्डकथनम्	... ४०२
गृहादीनां भीषया हरणे दण्डः	... ४०३
उत्तमसाहसलक्षणम्	... ४०४
सीमासान्विषू पन्नवृक्षादिविषये	
निर्णयः	... ४०४
अन्यक्षेत्रोत्पन्नवृक्षादिविषये	
निर्णयः	... ४०४

विषयाः	पृष्ठं
परक्षेत्रे प्रार्थनया क्रियमाणसेत्वा-	
दिकं क्षेत्रस्वामिना न निषेद्ध-	
व्यम् ...	... ४०४
सेत्वादिकं बहुबाधकं स्वल्पोपकारि	
निषेद्धव्यम्	... ४०५
सेतोर्द्विप्रकारकत्वकथनम्	... ४०५
सेत्वादिसंस्कारविषये विशेषः	... ४०६
क्षेत्रादिस्वामिनमनभ्युपगम्य सेत्वा-	
दिकरणे स्वामिनो भोगः	... ४०६
कर्षयाभीत्यङ्गीकृतक्षेत्रस्याकर्षणे	
दण्डः ...	... ४०७
क्षेत्रं पूर्वकर्षकादाच्छिद्यान्येन	
कारयेत्	... ४०८
स्वामिने कियान्शदो देय इति	
व्यवस्था	... ४०८
अशक्त-प्रेत-नष्ट-क्षेत्रकर्षणे तत्फलं	
कर्षकोऽश्रुवीत	... ४०८
खिलस्येयत्तावधारणविचारः	... ४०९
खिलोपचारे स्वामिनादत्ते कर्षकस्य	
फलम्	... ४०९
इति सीमाविवादनिर्णयः ।	
अथ दण्डपारुष्यम् ।	
दण्डपारुष्यस्वरूपम्	... ४०९
दण्डपारुष्यस्य त्रैविध्यकथनम्	... ४१०
दण्डपारुष्ये पञ्चप्रकारा विधयः	... ४१०
दण्डपारुष्यसंदेहे निर्णयप्रकारः	... ४१२
राजशासनद्रव्यविशेषेण दण्डविशेषः	४१३
पुरीषादिस्पर्शे दण्डविशेषः	... ४१३

विषयाः

पृष्ठं

ताडनार्थं हस्तोद्यमने ताडने च दण्डः	४१४
काष्ठदण्डादिभिस्ताडने शोणितादौ	
दण्डभेदः	... ४१५
त्वगादिभेदने दण्डः	... ४१५
पादाद्याकर्षणादौ दण्डः	... ४१५
मनुष्यस्य पशूनां वा कर्णौष्ठादिछेदने	
दण्डः	... ४१५
प्रातिलोम्येन प्रहारे दण्डः	... ४१५
उत्तमवर्णस्याङ्गछेदादौ छेत्तस्तदङ्ग-	
छेदनम्	... ४१५
हीनवर्णेनोत्तमवर्णस्य हरनपादप्रहारे	
तत्तच्छेदनम्	... ४१८
प्रातिलोम्यानुलोम्येन दण्डतारतम्यम्	४१८
दण्डपारुष्येऽपि वाक्पारुष्यवद्दण्डः	४१८
शूद्राविषये दण्डे विशेषः	... ४१८
अङ्गछेदनादौ विशेषः	... ४१९
वणरोपणांश्चोपचाराय द्रव्यं व्रण-	
कर्त्रा देयम्	... ४१९
ग्राम्यपशुपीडायां दण्डः	... ४२०
पशौ पीडया मृते तन्मूल्यदापनम्	४२०
अशक्यप्रतीकारे प्राणिघातनिमित्तो	
दण्डो न	... ४२१
शक्यप्रतीकारोपेक्षकस्य दण्डः	... ४२१
प्राजकदोषेण प्राणिहिंसायां प्राजकस्य	
दण्डः	... ४२२
पश्वभिद्रोहे छेदभेदादितारतम्येन	
दण्डः	... ४२२
पशूनां पुंस्त्वोपघातादौ दण्डप्रमा-	
णम्	... ४२३

विषयाः

पृष्ठं

मृगपक्षिणां वधे द्विपणादिदण्डः	... ४२४
गोकुमार्यादिवधे पृथग्दण्ड-	
तारतम्यम्	... ४२४
पशूनां प्रमापणे स्वामिनः प्रतिरूपकं	
मूल्यं वा दद्यात्	... ४२५
स्थावरप्राणिपीडाकारिणां दण्डः	... ४२५
फलपुष्पोपभोगवृक्षवर्क्षाच्छेदे तद्धानि-	
तुल्यो दण्डः	... ४२६
प्ररोहशाखिनामुपजाव्यद्रुमाणां च च्छेदे	
दण्डः	... ४२६
कुड्याभिघाते गृहे कण्टकादिक्षेपे	
च दण्डः	... ४२७
इति दण्डपारुष्यम् ।	
अथ वाक्पारुष्यम् ।	
वाक्पारुष्यलक्षणम्	... ४२८
वाक्पारुष्यस्य त्रैविध्यकथनम्	... ४२९
वाक्पारुष्यस्य प्रथम-मध्यमो-त्तम-	
भेदाः	... ४२९
निष्ठुराक्रोशे सार्धद्वादशपणो दण्डः	४३०
मातृपित्राद्याक्षेपके दण्डः	... ४३१
स्वस्राद्याक्षेपे दण्डः	... ४३१
प्रातिलोम्यानुलोम्याभ्यामाक्रोशे	
दण्डः	... ४३१
बाह्यादिछेदननिष्ठुराभिभाषणे दण्डः	४३२
अश्लीलभाषणे दण्डः	... ४३३
त्रैविद्याद्यधिक्षेपे दण्डः	... ४३४
एकजाते द्विजात्यधिक्षेपे दण्डः	... ४३४
क्वचिद्वाक्पारुष्यदण्डापवादः	... ४३४
इति वाक्पारुष्यम् ।	

विषयाः

पृष्ठं

अथ स्तेयप्रकरणम् ।

स्तेयलक्षणकथनम् ...	... ४३५
स्तेयस्यान्ये प्रकाराः ...	... ४३५
स्तेयस्य क्षुद्रमध्यमोत्तमभेदेन	
त्रैविध्यम् ...	... ४३५
क्षुद्र-मध्यमो-त्तम-द्रव्याणां कथनम्	४३६
तत्स्वरूपज्ञानोपायकथनम्	... ४३६
स्तेयपरीक्षणप्रकारः ...	... ४३७
तत्स्वरूपस्य द्वैविध्यकथनम्	... ४३७
प्रकाशतत्स्वराणां निर्देशः	... ४३८
अप्रकाशतत्स्वराणां स्वरूपम्	... ४३८
प्रकाशतत्स्वराणां नैगमार्दानां दण्डः	४३९
अप्रकाशतत्स्वराणां सान्धान्छिदादि-	
कानां दण्डः ...	... ४४०
ग्रान्थभेदकस्य दण्डः ...	... ४४०
प्रथमद्वितीयग्रान्थभेदे दण्डभेदः	४४१
बन्दिग्राहार्दानां दण्डः	... ४४१
उत्तमसाहसदण्डलक्षणम्	... ४४२
प्रथम-मध्यमोत्तमसाहसदण्डनियमः	४४२
जात्यादिभेदेन दण्डतारतम्यम्	... ४४२
काष्ठभाण्डादिक्षुद्रवस्तुहरणे दण्डः	... ४४३
स्वल्पप्रयोजनद्रव्यापहारे पान्था-	
दीनां न दण्डः ...	... ४४४
महापराधे ब्राह्मणस्य न वध-	
दण्डः ...	... ४४४
ब्राह्मणस्य वधस्थानेऽङ्गुलेन निर्वा-	
सनम् ...	... ४४५
ब्राह्मणानां कृतकर्मणः प्रायश्चित्तं	
कुर्वतां न दण्डः ...	... ४४५

विषयाः

पृष्ठं

भक्तावकाशादिदानेन चोरौपकारिणे

दण्डः ...	... ४४६
चोरौपेक्षकाणां चोरसाम्यकथनम्	४४७
चोरादर्शने द्रव्यप्राप्त्युपायः	... ४४७
चोरदर्शने कर्तव्यकथनम्	... ४४८
स्तेयसंदेहे निर्णयोपायः	... ४४९
चोरवधप्रकारविशेषः	... ४४९

इति स्तेयप्रकरणम् ।

अथ साहसप्रकरणम् ।

साहसस्वरूपकथनम् ...	... ४४९
साहसस्य चातुर्विध्यकथनम्	... ४५०
मनुष्यमारणस्य त्रैविध्यम्	... ४५०
त्रिविधेऽपि साहसे दण्डकथनम्	... ४५०
परद्रव्यापहरणरूपे साहसे दण्ड-	
कथनम् ...	... ४५१
अध्याक्रोशातिक्रमरूपसाहसविशेषेषु	
दण्डः ...	... ४५१
अविज्ञातकर्तृके साहसिकज्ञानोपायः	४५२
उक्तज्ञानोपायासंभवे शपथादिभिः	
शोधनम् ...	... ४५३
साहसिकवधे विशेषकथनम्	... ४५४
क्षत्रियादीनां तुल्यापकृष्टवधे यथा-	
बलमनुरूपो दण्डः	... ४५४
बहुनामेकघातार्थे प्रवृत्तानां दोषानु-	
रूपो दण्डः ...	... ४५४
मर्महन्ता तत्सहायश्च समानदण्डौ	... ४५५
साहससदृशापराधेष्वपि दण्डः	... ४५५

विषयाः	पृष्ठं
वासोनिर्णयकस्य नियमातिक्रमे	
दण्डः...	... ४५६
प्रमादाद्वस्त्रादिनाशे नवजीर्णादि-	
भेदेन दण्डः	... ४५६
पितापुत्रविरोधे माक्ष्यादीनां दण्डः	४५७
तुलाशासनमानकृतादिकृतां दण्डः	४५७
अर्घ्यकरणप्रकारः	... ४६१
इति माहमप्रकरणम् ।	
अथ स्त्रीसंग्रहप्रकरणम् ।	
स्त्रीसंग्रहस्य त्रैविध्यकथनम्	... ४६२
तस्य पुनः प्रथममध्यमोत्तमभेदेन-	
त्रैविध्यम्	... ४६२
योषित्संग्रहणजानोपायकथनम्	... ४६३
कृतस्त्रीसंग्रहणस्य दण्डः	... ४६४
पुंसो नार्याश्चानुलोम्यप्रातिलो-	
म्यादिभेदेन दण्डभेदः	... ४६४
ब्राह्मणस्य व्यभिचारे जातिभेद-	
तारतम्येन दण्डः	... ४६४
गुरुमस्त्रिभायांदिषु गमने शिश्रकतं-	
नम्	... ४६५
प्रातिलोम्येनोत्कृष्टवर्णस्त्रीगमने	
क्षत्रादेवधः	... ४६५
शूद्रस्योच्चवर्णस्त्रीगमने गुमागुमभेदेन	
दण्डभेदः	... ४६५
नार्या हीनवर्णगमने नासाकतंनम्	४६६
राजनिवेदनावसराभावे द्विजानेवध-	
धिकारः	... ४६७
क्षत्रियवैश्ययोर्न्यक्याभिगमे दण्डः	४६७

विषयाः	पृष्ठं
साधारणस्त्रीगमने पञ्चाशत्पणदण्डः	४६७
भुजिष्यामु परदारगमनवदण्डः	... ४६८
अनवहृद्धदासीगमने दशपणः	... ४६८
कन्याहरणे दण्डः	... ४६८
कन्यादूषणे करच्छेदादि	... ४६९
कन्याया अङ्गुलिभिर्योनिपीडनेऽङ्गु-	
लिच्छेदः	... ४७०
सवर्णामकामां गच्छतो वधः	... ४७१
चण्डाल्यादिगमने दण्डः	... ४७१
वधनया स्त्रीसंग्रहणे दण्डः	... ४७२
इति स्त्रीसंग्रहणम् ।	
अथ स्त्रीपुंसयोगाख्यं विवा दपदम्	
स्त्रीपुंसयोगस्वरूपम्	... ४७२
स्त्रीरक्षणावश्यकता	... ४७२
सूक्ष्मप्रमङ्गेभ्योऽपि स्त्रीरक्षणम्	... ४७४
निर्दोषस्त्रीपरित्यागे दण्डः	... ४७४
गुणवत्स्त्रीत्यागे दण्डः । भरणदानं च	४७४
स्त्रीपुंसोर्न्योन्यं त्यजतोर्न दोषः	४७४
स्वच्छन्दस्त्रियास्त्यागेऽपि न दोषः	... ४७५
त्यागाहार्त्तानुबन्धाः स्त्रियः	... ४७५
स्त्रियो विवर्जने तथा व्यवहार-	
परित्यागः	... ४७५
व्याधितादीनां संभोगमात्रत्यागः	४७५
निर्वास्यस्त्रीणां परिगणनम्	... ४७६
निर्वास्यस्त्रीणां त्यागश्च वधप्रति-	
निधित्वेन कार्यः	... ४७७
इति स्त्रीसंग्रहः ।	

विषयाः	पृष्ठं
अथ दायभागाल्ख्यं विवादपदम् ।	
दायभागलक्षणम् ...	...४७७
पितृतो मातृतश्चागतधनविभागो	
दानम् ...	...४७८
दायविभागकालः ...	...४७८
पितृमातृधनविभागकालः ...	...४७९
पितृमात्रो जीवतोर्न तद्द्रव्यविभागः ...	...४७९
जीवति पितरि न पुत्राणामर्थादान-	
दिषु स्वातन्त्र्यम् ...	...४८०
पितर्युपरते एव धनविभागः ...	...४८०
यद्धस्ते धनं स एव तत्स्वामी ...	...४८१
अदत्तादायिनो हस्ताङ्गनलिप्सुः स्तेन ...	...४८२
सप्त वित्तागमा धर्म्याः ...	...४८३
प्रीतेन भर्त्रा दत्तद्रव्यस्य स्त्री	
स्वामिनी ...	...४८३
स्वत्वं लोके जन्मनैव ...	...४८४
स्थावरादौ स्वामित्वेऽपि पुत्रादि-	
पारतन्त्र्यम् ...	...४८५
आपदादौ क्वचित्स्वातन्त्र्यम् ...	...४८५
विभागकालान्तरम् ...	...४८५
सौद्धाराविभागलक्षणम् ...	...४८६
दायविभागे कालान्तरवचनम् ...	...४८६
अप्रतिहार्यरोगार्ते वृद्धे च अपरि	
पुत्रैर्विभागः ...	...४८७
पित्रा समविभागकरणे विशेषः ...	...४८७
पितुरुर्ध्वं धमेवि ज्यर्थं विभाग	
कर्तव्यः ..	...४८८
पित्रोरुर्ध्वं विभागप्रकारनियमः ...	...४८८

विषयाः	पृष्ठं
ज्येष्ठविभागभेदवचनम् ...	...४८९
ज्येष्ठे वंशदायविभागः ...	...४९०
विभागसधनं यथा यज्ञार्थं	
स्वतन्त्र्या दत्तम् ...	...४९०
जीवादिभागेऽपि विषमविभागः ...	...४९१
पित्रा विहिता विभागाः सप्त-	
न्यूनाधिका वा पालनीयाः ...	...४९२
विभागोपम्यप्रतिषेधः ...	...४९३
स्वयं द्रव्यमजं यतोऽतिच्छोरादि	
विभागः कर्तव्यः ...	...४९४
मातृधने दुहितृविभागः ...	...४९४
मातृधनस्यापूढाः कन्या दाय-	
भागिन्यः ...	...४९५
पितृनहे पौत्राणां विभागे	
विशेषः ...	...४९५
स्वसुतयारविभक्तयोरेवो भृतश्चेत्त-	
त्सुतो विभागी ...	...४९५
वृद्धप्रपितामहधनविभागकरण-	
निवृत्तिः ...	...४९६
पितामहार्जिने स्थावरे जंगमे धने	
समाश्रित्वम् ...	...४९६
पितामहे पात्रेऽपि धनं पितुरिच्छया-	
विभागः ...	...४९८
विभागोत्तरमुत्पन्नस्य पुत्रस्य भाग-	
प्रकारः ...	...४९८
असङ्गीयां जातः पुत्रः पितुरंगं	
मातुः सर्वं लभते ...	...४९९
विभागोत्तरं पित्रार्जितं तदनन्तरो-	
पुत्रस्यैव ...	...४९९

विषयाः	पृष्ठं
विभागात्परं पित्रा संसृष्टानामपि	
पितृयाद्विभागः ...	... ४९९
अजीवद्विभागोत्तरं जातस्य पुत्रस्य	
विभागकल्पनम् ...	... ५००
स्पष्टगर्भायां भाव्यायां प्रसवोत्तरं	
विभागः ...	... ५०१
पितृभ्यां यस्य यद्वा तस्य स एव	
स्वर्ग ...	... ५०१
अजीवद्विभागे मातृशकल्पना ...	... ५०१
अपुत्राः पितृपत्न्यः समानांशा	
एव ...	... ५०२
भिन्नमातृभाणां सवर्णानां सम-	
संख्यानां विभागप्रकारः ...	... ५०२
भिन्नमातृणां विषमसंख्यानां	
विभागप्रकारः ...	... ५०३
विभिन्नजातीनां पुत्राणां विभाग-	
प्रकारः ...	... ५०३
प्रतिग्रहप्राप्तभूमिर्ब्राह्मणीजातस्यैव	५०५
आनुलोम्येन जातस्यैकापुत्रस्य ऋक्थ-	
ग्रहणप्रकारः ...	... ५०७
क्षत्रियेण वैश्येन वा शूद्रायामु-	
त्पन्नोऽर्धभागी ...	... ५०७
अजीवद्विभागेऽसंस्तमातृभगिन्योः	
संस्कारः पूर्वसंस्कृतैः कर्तव्यः ...	... ५०८
भगिनीसंस्कारे विशेषः ...	... ५०९
पितरुर्ध्वं दुहितरोऽप्यत्र भागिन्यः	५०९
अविद्यमाने पितृधने भ्रातृभिः कन्याः	
संस्काराः ...	... ५११

विषयाः	पृष्ठं
पैतृकधनविभागकाले स्वधृतालंकारा-	
दिकं कन्या प्रप्नोति ...	... ५११
मुख्यगौणपुत्राणां स्वधृतालंकारा-	
क्रमश्च ...	... ५११
औरसपुत्रिकयोः समवाये औरसस्यै-	
वाधिकारेऽपवादः ...	... ५१४
औरसे पुत्रे जातेऽन्ये पुत्राश्चतुर्थांश-	
भागिनः ...	... ५१५
दायादवान्धवषट्कदायादवान्धव-	
षट्कं च ...	... ५१७
ध्यामुयायणो जनयितुरपि ऋक्थं	
भजते ...	... ५१८
पुत्रवता परक्षेत्रे उत्पादितसुतः	
क्षेत्रिणो भवति ...	... ५१८
नियोगेन पुत्रोत्पादनप्रकारः ...	... ५१९
नियोगस्य मनुना निषेधकथनम् ...	... ५१९
पुनर्नियोगम्भवरूपकथनम् ...	... ५२१
दायादीनां न वीजिकथनभावत्वम्	५२१
दत्तारसातिरिक्तानां कलौ निषेधः	५२२
शूद्रधनविभागे विशेषः ...	... ५२२
अपुत्रदायग्रहणक्रमः ...	... ५२३
अपुत्रस्य पत्युः पत्नी धनधारिणी	५२३
अपुत्रायाः पत्न्या एव भर्तुरौर्ध्व-	
देहिक्काधिकारः ...	... ५२४
पत्न्यभावे दुहिता धनधारिणी ...	... ५२४
ऊढानूढदुहितृसमवायेऽनूढैव	
भागिनी ...	... ५२४

विषयाः	पृष्ठं
कडास्वपि प्रतिष्ठिताप्रतिष्ठितसम-	
वायेऽप्रतिष्ठिता धनभागिनी	५२५
दुहित्रभावे दौहित्रो धनहारी	... ५२५
दौहित्रस्यौर्ध्वदेहिकाधिकारः	... ५२५
दौहित्रभावे पितरौ धनभाजौ	... ५२६
पित्रोरभावे भ्रातरौ धनभाजः	... ५२६
भ्रातृष्वपि सोदरा एव धनभागिनः	५२७
मानरि वृत्तायां पितृभोता	
धनहारिणी	... ५२७
सपिण्डार्दाना लक्षणम्	... ५२८
गोत्रजानामभावे बान्धवा	
धनहारिणः	... ५२८
बान्धवत्रयलक्षणम्	... ५२८
बहुषु बान्धवेष्वसन्नतरो धनभाक्	५२९
बान्धवार्दानामभावे गुरुः शिष्यो वा	
धनहारी	... ५२९
शिष्यभावे सन्नतचारी तदभावे	
श्रोत्रियः	... ५२९
सर्वेषामभावे त्रैविद्या ब्राह्मणा	
धनभागिनः	... ५२९
सर्वेषामभावे ब्राह्मणेतरधनस्य	
राजाधिकारी	... ५३०
नियोगार्थिनः अनपयस्य पन्युर्धन-	
हारिणी	... ५३२
संसृष्टिनां विभागप्रकारः	... ५३६
संसृष्टलक्षणकथनम्	... ५३७
कचित्संसृष्टानामपि विषमविभागः	५३७
अपुत्रस्य संसृष्टिनः कथनग्राहि-	
कथनम्	... ५३७

विषयाः	पृष्ठं
पत्नीनामप्रत्तदुहितृणां च भरणमात्र-	
कथनम्	... ५३८
संसृष्टिनो भिन्नोदरस्य सोदरस्या-	
संसृष्टिन उभयोर्विभज्य धन-	
ग्रहणम्	... ५३८
असंसृष्ट्यपि सोदरः सोदरस्य	
धनाधिकारी	... ५३९
संसृष्टभिन्नोदराभोव पिता पितृव्यौ	
वाधिकारी	... ५४०
संसृष्टभ्रातृपुत्राणां पत्न्याश्च	
समवाये धनग्रहणप्रकारः	... ५४१
पत्नीनामभावे संसृष्टपुत्रांशं तद्भ्रातृ-	
भागिन्याः	... ५४१
दुहितृभागिन्योरभावेऽनन्तरः	
सपिण्डो धनभाक्	... ५४१
वानप्रस्थसंन्यास्यादीनां धनस्य	
विभागिनः	... ५४२
वानप्रस्थस्य षाण्मासिकः संग्रहः	५४३
संन्यासिनः कौर्षानाच्छादनादि-	
संग्रहः	... ५४३
दायानर्हाणां निरंशकानां कथनम्	... ५४४
निरंशका अशनाच्छादनादिभि-	
र्तव्याः	... ५४४
निरंशकानामभरणे प्रत्यवायः	... ५४५
पतितस्य भरणादिकमपि नैव	... ५४५
अंशानर्हाणां पुत्रास्त्वंशभाजः	... ५४५
निरंशकानां दुहितरो यावद्विवाहं	
र्तव्याः संस्कारार्थाश्च	... ५४६

विषयः	पृष्ठं
निरंशकानां पत्न्यः साधुवृत्तयो	
यावज्जीवं भर्तव्याः ... ५४६	
अन्यानामपि भागानर्हणां कथनम् ५४६	
स्त्रीधनविभागप्रकारः ... ५४६	
अध्यमिकृतस्त्रीधनकथनम् ... ५४७	
अध्यावाहनिकस्त्रीधनकथनम् ... ५४७	
अध्यावाहनिकप्रीतिदत्तयोः	
स्वरूपम् ... ५४७	
अन्वाधेयकस्त्रीधनस्वरूपम् ... ५४८	
पित्रादिभिः स्त्रीभ्यो धनदाने	
विशेषः ... ५४८	
सौदायिके स्थावरेऽपि यथेष्टविनियो-	
गार्हत्वम् ... ५४९	
पतिदत्तस्थावरे विशेषः ... ५४९	
पित्रादिभिर्हपाध्यादिना दत्तं स्त्रीधनं	
न भवति ... ५४९	
शिल्पादिप्राप्तमपि स्त्रीधनं न	
भवति ... ५४९	
मातरि वृत्तायां तद्धनं	
दुहितार्हति ... ५५०	
दुहितणामभावे दुहितृदुहितरो	
गृह्णन्ति ... ५५०	
दुहितृदौहित्रीणां समवाये विचारः ५५१	
दौहित्रीणामभावे दौहित्रा धन-	
हारिणः ... ५५१	
मातृऋणापाकैरणतोऽवशिष्टं धनं	
पुत्रैर्प्राप्तम् ... ५५१	
अपत्यहीनजातिस्त्रीधनमुत्तमजाती-	
यसपत्नीदुहितां गृह्णाति ५५२	

विषयः	पृष्ठं
ब्राह्मादिविवाहभेदेन विभागे विशेषः ५५३	
भर्त्रादिभिर्दत्तमपि शुल्काख्यं स्त्री-	
धनं सोदरा गृह्णीयुः ... ५५४	
कन्यायै मातामहादिभिर्दत्तं भूषणादि	
सोदरा गृह्णीयुः ... ५५४	
अनपत्यपुत्रिकाधनं सोदरो गृह्णीयात् ५५४	
पुत्रिकायां पितुः पश्चादौरससद्भावे	
सोऽधिकारी ... ५५५	
क्वचिज्जीवन्त्याः सप्रजाया अपि	
पत्न्या धनं भर्ता गृह्णीयात् ... ५५५	
संप्रतिरोधके बन्दिग्रहादौ स्त्रीधनं	
गृहीतं पुनस्तस्मै न दद्यात् ... ५५५	
स्त्रीधनस्य भर्तृसुतादयो नाधिका-	
रिणः ... ५५६	
विभाज्यद्रव्यकथनम् ... ५५६	
सर्वमपि धनमृणं दत्तैव विभजेत् ... ५५७	
ऋणशोधनावश्यकता ... ५५७	
विभागे ऋक्थिनां कोशं प्रदापयेत् ५५७	
अविभाज्यद्रव्यकथनम् ... ५५७	
नटभूम्युद्धर्ता चतुर्थींशं लभतो इतराद्वि-	
भाज्यम् ... ५५८	
श्रमेण पित्रार्जितं द्रव्यं दायादेभ्यो न	
देयम् ... ५५८	
विद्यया शौर्येण च लब्धं द्रव्यं	
ऋक्थिभिर्नान्येष्टव्यम् ... ५५९	
अविभाज्यविद्याधनस्य लक्षणम् ... ५५९	
क्वचिद्विद्याप्राप्तधनस्यापि विभागा-	
नुशा ... ५५९	

विषयाः

पृष्ठं

विषयाः

ष्ठं

पितृद्रव्यार्जितेनार्जिते विद्याधनेऽर्ज-

कस्य भागद्वयम् ५६०

अविभाज्यविद्याधनेऽर्जके-

च्छयांशाः ५६०

इच्छाभावे वैद्यो वैद्याय स्वांशं

नो दद्यात् ५६०

अवैद्याय सकामोऽपि न दद्यात् ... ५६१

शौर्यप्राप्तधनं न विभाज्यम् ... ५६१

ध्वजाहृतधनस्य लक्षणम् ... ५६१

शौर्याहृतधनस्वरूपकथनम् ... ५६१

शौर्यप्राप्तधनेऽर्जकस्य भागद्वयम् ५६२

अन्यान्यविभाज्यवस्तूनि ... ५६२

पितृभृतवस्त्रादि पितुरुर्ध्वं श्राद्ध-

भोक्त्रे देयं ५६२

अधृतालकारादिकं विभाज्यम् ... ५६२

दास्यो विषमाः पर्यायेण कर्म कार-

यितव्याः ५६३

पित्रावरुद्धा दास्यः समा अपि

न विभाज्याः ५६३

योगक्षेमार्थधनं पितृद्रव्यविरोधेना-

र्जितमप्यविभाज्यम् ... ५६३

वस्त्रादीनामपि विभाज्यत्वकथनम् ५६४

वञ्चितं धनं विभागोत्तरमुद्रावितं

समं सर्वैर्विभाज्यम् ... ५६५

शास्त्रातिक्रमेणान्यथा विभक्तधनं

समतां नयेत् ५६६

विभागेऽन्योन्यवञ्चने प्रत्यवायः ५६६

वञ्चनेन लब्धधनं पुत्रपौत्रान्तं

नाशयेत् ५६७

विभक्तधनैः कर्तव्यम् ... ५६७

विभागापलापे निर्णयप्रकारः ... ५६९

विभागलिङ्गान्तरकथनम् ... ५६९

साक्ष्याद्यभावे कुसीदवाणिज्यादिलिङ्गै-

र्विभागनिर्णयः ५७०

साहसादिसाधकलिङ्गानि ... ५७०

प्रातिभाव्यमृणमविभक्तैषु निषिद्धम् ५७०

साक्षिलेख्ययुक्तिभिर्निर्णयस्याशक्यत्वे

शपथः ५७१

विभागधर्मसंदेहे दिव्यनिषेधः ... ५७१

विभागस्यान्यथात्वसंदेहे पृथक्स्था-

नस्थैः पुनर्विभागः ... ५७१

संदिग्धाविभागस्य प्रवर्तको राज्ञा

दण्डनीयः ५७२

इति दायविभागः ।

अथ द्यूतसमाह्वयाख्यं

विवादपदम् ।

द्यूत-समाह्वययोः स्वरूपकथनम् ... ५७२

द्यूतस्थानं सभिकाधिष्ठितं कार्यम् ५७३

सभिकाधिष्ठितकरणे पक्षान्तरम् ... ५७३

द्यूतसभाधिकारिणो वृत्तकथनम् ... ५७३

सभिकस्य कर्तव्यम् ५७४

पणग्रहणादर्वागेव स्वीयपणस्य राज्ञे

जेत्रे च विभागः ५७५

नितं द्रव्यं दापयितुं सभिकेऽसमर्थे

राजा दापयेत् ५७५

विषयाः

पृष्ठं

विषयाः

पृष्ठं

जयपराजयविप्रतिपत्तौ निर्णय- कारणम् ... ५७५	
द्यूताख्यव्यवहाराणां द्रष्टारः कितवा एव योज्याः ... ५७५	
साक्षिणां परस्परविरोधे राज्ञा विचारः कार्यः ... ५७६	
कूटद्यूतकारिणो दण्डकथनम् ... ५७६	
कूटाक्षदेविनो राष्ट्राभिर्वासनम् ... ५७६	
अनियुक्तद्यूतकारिणो दण्डः ... ५७६	
द्यूते विहितकर्मजातस्य समाह्वयेऽति- देशः... ... ५७७	
प्राणिद्यूते प्राणिनां जयपराजयौ तत्स्वामिनोरेव ... ५७७	
पणपरिकल्पनमपि कृताकृतम् ... ५७७	
सर्वथा द्यूतनिन्द्यत्वकथनम् ... ५७८	
इति द्यूतसमाह्वयाख्ये विवादपदे ।	
इति ऋणादानादिसमाह्वयान्तान्य- ष्टादशव्यवहारपदानि ।	

अथ प्रकीर्णाख्यविवादपदम् ।	
प्रकीर्णस्य लक्षणभेदौ ... ५७९	
राजाज्ञाप्रतिधाते विशेषदण्डकथनम् ५७९	
राजयानासनारोढुर्दण्डः ... ५८०	
राज्ञः कोशापहरणादौ दण्डः ... ५८०	
सर्वस्वापहारे पि यद्यस्य जीवनोपकरणं तत्तस्य नापहर्तव्यम् ... ५८१	
ब्राह्मणस्य वधस्थाने मौण्ड्यम् ... ५८१	
कोपात्परस्परभेदनादौ दण्डकथनम् ५८१	
ब्राह्मणपीडाकारेणो दण्डः ... ५८२	
शूद्राणां प्रव्रज्यादौ दण्डः ... ५८२	
नृपान्तरेण न्यायापेतं कृतं कार्यं धर्म्ये पथे स्थापनोयम् ... ५८२	
अन्यायप्रगृहीतधनस्य गतिकथनम् ५८२	
शास्त्रोक्तमार्गेण व्यवहारदर्शिनो राज्ञः फलम् ... ५८३	
न्याय्ये पथे स्थितस्य राज्ञः परम- गतिकथनम् ... ५८३	
इति प्रकीर्णाख्यः ।	

इति पराशरधर्मसंहिताया व्यवहारकाण्डस्य विषयानुक्रमणिका ।

A list of the names of authors and works etc.,
occurring in Mâdhavâchârya's Commen-
tary on the Parâśara-Dharma-Samhitâ,
Vyavahârakâṇḍa.

In the following Indexes the first number refers to the
page, the second to the line on that page.

१. अनिर्दिष्ट.

6, 16. 6, 18. 9, 9-10
(व्या°). 10, 22-23 (व्या°).
52, 10. 80, 15. 105,
17. 151, 16. 167, 16.
173, 15. 183, 1. 202,
1. 207, 17. 210, 8-10.
392, 4. 483, 17. 484,
1 to 4. 485, 3 to 6.
528, 1-2. 534, 14. 536,
14. 557, 3. 569, 1, 3-
4. 582, 20-21.

२. आपस्तम्ब.

466, 13-14. 493, 1-
15. 529, 10.

३. उशनासः.

53, 3. 267, 4. 383,
11. 383, 15 (व्या°).
385, 4. 564, 3.

४. कात्यायन.

6, 5. 7, 16. 16, 15. 17,
4. 17, 9. 17, 14. 20,

13. 22, 5. 22, 9. 23,
8. 23, 18 (व्या°). 25, 13.
29, 4. 31, 5. 31, 8. 32,
7. 32, 20. 33, 8. 33,
19. 34, 10. 41, 3. 41,
6. 41, 10. 41, 15. 45,
12. 48, 5. 48, 18. 50,
19. 51, 12. 52, 6. 53,
6. 54, 7. 54, 15. 57, 3.
57, 6. 57, 11. 58, 7. 59,
8. 61, 11. 61, 12. 62,
5. 65, 4. 65, 16. 66,
7. 67, 2. 69, 16. 70,
13. 71, 17. 73, 10. 73,
15. 77, 6. 77, 9. 81,
5. 82, 16. 83, 7. 84,
2. 84, 14. 86, 9. 87,
8. 87, 17. 88, 4. 88,
7. 88, 10. 89, 3. 90,
3. 90, 14. 90, 17. 91,
5. 91, 8. 91, 11. 96,
6. 99, 6. 100, 2. 105,
5. 105, 20. 106, 11.

106, 14. 106, 19. 112,
 14. 113, 4. 114, 9.
 115, 10. 116, 10. 124,
 13. 127, 9. 128, 12.
 129, 16. 130, 1. 130,
 15. 131, 17. 132, 1.
 132, 4. 134, 3. 134,
 14. 136, 4. 138, 7.
 138, 12. 140, 16. 141,
 6. 142, 13. 145, 15.
 146, 8. 146, 20. 148,
 5. 152, 11. 153, 4.
 153, 17. 154, 17. 159,
 12. 160, 4. 160, 14.
 161, 8. 163, 13. 181,
 12. 186, 15. 188, 15.
 194, 7. 194, 7-8. 194,
 15. 199, 14. 200, 6.
 203, 11. 203, 17. 206,
 17. 208, 2. 208, 6.
 209, 4. 210, 11. 210,
 15 (व्या°). 213, 18. 216,
 9. 217, 21. 219, 2.
 223, 1. 223, 4. 223,
 10. 223, 14. 223, 17.
 224, 3. 224, 20. 228,
 3. 234, 6. 234, 16.
 235, 1-4. 238, 2. 238, 6.
 241, 3. 247, 18. 249,

8. 251, 5. 251, 16.
 252, 19. 253, 11. 254,
 3. 255, 3. 256, 12.
 258, 11. 258, 15. 261,
 14. 263, 13. 263, 17.
 263, 20. 264, 6. 264,
 14. 265, 8. 266, 3. 267,
 17. 269, 5. 270, 11.
 275, 10. 282, 2. 283,
 4. 283, 10. 286, 5.
 288, 12. 288, 16. 289,
 3. 289, 12. 290, 6.
 290, 9. 291, 4. 294, 5.
 295, 4. 296, 6. 297, 2.
 297, 9. 297, 14. 297,
 17. 299, 11. 300, 4.
 300, 7. 305, 13. 308,
 7 (सूत्रं). 310, 10. 311,
 10. 311, 15. 311,
 18. 312, 7. 314, 12.
 315, 7. 315, 15. 315,
 19. 319, 11. 319, 18.
 320, 7. 325, 8. 327,
 9. 329, 15. 330, 12.
 332, 14. 338, 14. 340,
 17. 341, 7. 341, 8.
 342, 2. 342, 5. 344,
 13. 352, 5. 353, 4.
 354, 8. 359, 8. 359,

12. 361, 14. 364, 4.
 367, 13. 378, 1. 386,
 10 (व्या°). 389, 2. 389,
 3. 389, 9. 389, 16
 (व्या°). 390, 3. 395, 2.
 396, 11. 397, 4. 397,
 15. 397, 17. 398, 4.
 400, 8. 400, 15. 402,
 5. 403, 17 (व्या°). 404,
 9. 404, 12. 407, 2.
 409, 10. 412, 7. 413,
 10. 414, 2. 416, 12.
 418, 12-13. 419, 6.
 423, 11. 425, 5. 429,
 9. 446, 9. 453, 13.
 454, 12. 454, 16. 455,
 8. 490, 16. 495, 18.
 498, 12. 515, 5. 524,
 16. 526, 11. 531, 21.
 532, 4. 534, 18-19.
 546, 8. 547, 5. 547,
 16. 548, 6. 549, 13.
 549, 18. 553, 15. 553,
 18. 556, 3. 556, 14.
 556, 19. 557, 4. 557,
 10. 559, 3. 560, 4. 561,
 3. 561, 7. 561, 11.
 561, 17. 566, 6. 575,
 3. 580, 14. 582, 6.

५. गीता.

3, 2.

६. गौतम.

40, 13. 206, 20. 208,
 9. 208, 17. 225. 11.
 228, 19. 273, 12.
 448, 15. 466, 7. 481,
 1. 482, 13. 484, 11.
 489, 17. 494, 16. 525,
 2. 525, 18 (व्या°). 529,
 14. 532, 21. 533, 12.
 540, 13. 543, 10. 543,
 12. 550, 9. 550, 16.
 553, 2. 554, 4. 554,
 7. 560, 16. 563, 10.

७. दक्ष.

313, 15.

८. देवल.

475, 16. 480, 9. 496,
 7. 506, 1. 507, 2.
 507, 4. 510, 18. 545,
 7. 545, 15. 556, 10.

९. नारद.

7, 2. 8, 8. 9, 5.
 19, 24 (व्या°). 28, 7.
 33, 16. 35, 17. 36,
 4. 37, 8. 38, 6. 42,
 5. 44, 6. 46, 17. 47,
 11. 47, 18. 48, 9. 48,

13. 49, 12. 50, 11. 53,
 9. 54, 3. 54, 10. 58, 10.
 59, 5. 63, 13. 63, 17.
 64, 10. 65, 19. 66, 10.
 67, 6. 70, 1. 70, 6.
 71, 3, 72, 4. 81, 8.
 81, 16. 83, 10. 92, 4.
 93, 20. 96, 8. 97, 8.
 100, 8. 101, 5. 101, 13.
 104, 1. 104, 5. 104,
 12. 107, 5. 108, 7. 109,
 6. 116, 16. 118, 10.
 127, 13. 128, 20. 129,
 8. 130, 12. 131, 13.
 133, 13. 135, 5. 135,
 16. 139, 3. 139, 15.
 140, 3. 140, 8. 140,
 12. 143, 8. 143, 12.
 145, 7. 145, 19. 146,
 11. 152, 5. 152, 18.
 158, 11. 159, 5. 159,
 13. 162, 6. 163, 9.
 163. 18. 166, 16.
 168, 9, 168, 21. 169,
 17. 170. 18. 172, 5.
 172, 12. 173, 16.
 174, 5. 176, 3. 177,
 3. 177, 13. 178,
 11. 179, 6. 179, 17.

181, 2. 182, 7. 183, 13.
 184, 9. 186, 5. 187, 10.
 187, 14. 188, 2. 188,
 6. 188, 18. 190, 13.
 191, 2. 191, 18. 193,
 5. 193, 12. 199, 17.
 200, 11. 203, 2. 204,
 10. 204, 13. 210, 4.
 210, 18 (न्या°). 211,
 3. 211, 6. 213, 11.
 214, 8. 215, 9. 215,
 17. 216, 12. 217, 8.
 217, 13. 218, 16. 219,
 19. 222, 17. 224, 7.
 227, 6. 230, 6. 232,
 12. 233, 6. 236, 16.
 248, 5. 248, 10. 248,
 14. 252, 16. 254, 14.
 257, 18. 260, 16. 261,
 5. 261, 10. 261, 17.
 262, 11. 263, 4. 264,
 9. 265, 4. 267, 11.
 268, 12. 270, 2. 271,
 2. 274, 3. 275, 6. 275,
 13. 276, 13. 277, 5.
 279, 2. 279, 12. 280,
 14. 282, 5. 284, 2.
 284, 7. 287, 5. 287,
 13. 290, 13. 291, 6.

291, 11. 293, 3-13. 296,
1. 301, 4. 302, 6. 304,
7. 309, 5. 312, 17.
313, 7. 314, 4. 314,
8. 317, 13. 318, 1.
320, 14-15. 321, 7.
321, 12-17. 323, 18.
325, 3. 326, 10. 326,
14. 329, 19. 331, 5.
331, 9. 332, 4. 332,
17. 333, 10. 334, 4-12
& 17. 336, 3. 336, 7.
337, 14. 338, 6-10 &
18. 339, 8 & 12. 340,
5 & 11. 341, 12. 343,
11 & 16. 344, 5. 345,
3-8. 346, 8 & 15. 347,
5 & 9. 348, 2. 351, 8.
356, 6. 360, 6 & 11.
362, 5. 363, 10 & 14.
364, 12. 365, 2 & 6.
366, 8 & 14. 368, 11.
369, 2 & 12. 370, 9.
372, 7 & 16. 374, 18.
375, 5. 378, 4. 379,
3 & 7. 379, 17 (ग्या°).
381, 9 & 12. 382, 5
& 11-12. 384, 9 & 14.
385, 12. 391, 11. 393,

17. 394, 6. 395, 8.
397, 7. 400, 19. 405,
6 & 10. 406, 4. 408,
12. 409, 5 & 15. 410,
5 & 13. 428, 12. 429,
3. 434, 6. 435, 10 &
15. 437, 9. 438, 5.
441, 1. 442, 4 & 5.
443, 11. 447, 1 & 17.
449, 6 & 12. 450, 6
& 16. 456, 6. 464, 18.
468, 6. 472, 13. 474,
5 & 13. 476, 1. 477,
15. 486, 7. 487, 7.
491, 1. 511, 3. 530,
7 & 21. 535, 6. 538,
7. 541, 2. 544, 6.
549, 9. 551, 5. 559,
17. 560, 18. 567, 9.
569, 12. 572, 13. 573,
11. 576, 12 & 20.
577, 13. 579, 3.
581, 5.

१०. पाणिनि.

93, 17.

११. पारस्कर.

552, 5.

१२. पितामह.

37, 9. 42, 9. 42,

12. 42, 15. 42, 18. 45, 3. 46, 3. 53, 11. 55, 5. 71, 7. 92, 11. 128, 3. 130, 9. 144, 13. 152, 8. 153, 14. 154, 3. 160, 8. 161, 5. 161, 18. 162, 19. 163, 5. 163, 22. 164, 3. 164, 11. 167, 8. 167, 12. 168, 1. 168, 2. 168, 6. 168, 16. 169, 6. 169, 12. 170, 4 & 8. 171, 4. 173, 6. 174, 13. 176, 12 & 14. 180, 4 & 11 & 14. 181, 15. 183, 4 & 16. 184, 20. 185, 19. 186, 8. 189, 8. 190, 8. 190, 17. 191, 13. 192, 3. 192, 8 & 11. 194, 2. 195, 9 & 14. 196, 4. 196, 12 & 18. 197, 13. 210, 24 (व्या°). 211, 9. 252, 3.	१४. वैश्वदेवसि. 554, 19.
	१५. प्रजापति. 36, 1. 69, 6. 72, 16. 73, 7. 115, 16. 127, 16. 137, 18. 147, 7. 175, 2. 182, 2. 187, 2. 187, 7. 242, 12. 316, 7. 488, 2*. 524, 5. 533, 15. 540, 4.
	१६. बृहन्मनु. 528, 9.
१३. पुराण. 37, 13. 110, 15. 157, 5. 333, 16 (मत्स्य).	१७. बृहस्पति. 4, 9. 5, 8. 7, 8. 16, 6. 16, 11. 17, 20. 20, 16. 21, 1. 21, 10 & 16. 24, 1. 26, 9. 27, 2. 27, 16. 29, 7. 29, 18. 31, 1. 31, 11. 32, 14. 34, 7. 35, 3. 35, 7. 36, 8. 37, 5. 39, 6. 49, 7. 50, 4. 50, 8. 51, 9. 52, 11. 59, 13. 61, 1. 65, 9. 66, 4. 67, 9. 68, 12. 69, 1. 71, 14. 72, 7. 82, 6.

* Also found in Manu.

82, 9. 82, 13. 84, 11.
 85, 1. 87, 5. 89, 9.
 95, 12. 95, 15. 100,
 17. 101, 20. 103, 13.
 104, 18. 107, 3. 112,
 11. 113, 19. 115, 13.
 116, 3. 119, 6. 119,
 17. 129, 13. 131, 6.
 132, 11. 133, 5. 133,
 16. 135, 13. 139, 9 &
 12. 141, 10. 142, 4.
 144, 10 & 18. 147,
 12. 149, 7 & 10. 149,
 14. 150, 2 & 10. 151,
 3. 154, 8. 158, 4 &
 18. 193, 16. 195, 2.
 197, 5. 198, 10. 200,
 3. 203, 8. 206, 4.
 206, 9. 207, 11. 209,
 17. 211, 12 (स्या°). 212,
 3 & 24. 218, 5. 219,
 6. 219, 12. 220, 8 &
 12. 226, 15. 229, 4.
 230, 1 & 16. 231, 20.
 233, 17. 239, 14. 240,
 9. 243, 3. 244, 15.
 245, 11. 245, 20 (स्या°).
 246, 10 & 15. 247, 7
 & 15. 250, 10. 253,

8. 255, 14 & 16. 258,
 8. 262, 15. 264, 3.
 264, 17. 264, 20. 265,
 6. 267, 8. 268, 9. 279,
 7. 280, 11. 281, 1-
 12 & 18. 283, 7.
 284, 14. 285, 4. 285,
 12. 286, 11. 288, 6.
 290, 16. 293, 9. 295,
 8. 295, 15. 299, 2.
 302, 11 & 19. 303, 5.
 304, 12. 305, 5, 9 &
 16. 309, 9. 310, 13.
 311, 4. 312, 12. 313,
 4. 316, 14. 317, 5.
 317, 11. 322, 7. 322,
 11. 324, 6 & 10. 332,
 11. 337, 18. 338, 3.
 339, 16. 340, 8. 348,
 8. 348, 18. 349, 6.
 350, 3. 350, 13. 352,
 15. 353, 8 & 13. 354,
 11 & 15. 355, 4 & 12.
 358, 14 & 17. 359, 5.
 360, 16. 370, 3 & 4.
 373, 8. 384, 5. 387,
 5, 10 & 15. 391, 16.
 392, 11. 393, 13. 398,
 8. 399, 4, 9, 13 & 16.

400, 12. 401, 4 & 8.
 408, 2 & 5. 412, 4.
 420, 2. 429, 16. 430,
 11. 431, 9. 432, 1.
 434, 13 & 16. 437,
 15. 438, 11. 439, 3.
 440, 6. 449, 17. 452,
 15. 454, 4. 462, 3 &
 12. 466, 4. 474, 2.
 488, 6. 490, 14. 492,
 1. 495, 12. 498, 9.
 503, 3 & 6. 505, 9.
 520, 10. 523, 19. 524,
 11. 529, 2. 536, 9.
 537, 7 & 13. 541, 9.
 542, 2. 548, 18. 549,
 3. 552, 2. 555, 9. 561,
 14. 562, 11. 563, 6.
 564, 12. 568, 3. 570,
 4, 8, 11. 572, 2. 573,
 6. 574, 17. 576, 4.
 577, 10. 578, 11.

१८. बौधायन.

454, 7. 476, 9. 528,
 14. 554, 15.

१९. भ(भा)रद्वाज.

231, 6. 259, 3-4.

२०. भृगु.

24, 7.

२१. मनु.

3, 11. 18, 10. 19, 9.
 22, 15. 26, 11 & 15
 (व्या°). 27, 9. 29, 10.
 32, 10. 33, 12. 38, 21
 (व्या°). 39, 13. 40, 16.
 46, 10. 52, 2. 55, 9.
 60, 2. 93, 7 & 17.
 94, 1. 96, 11. 101, 9.
 107, 15. 109, 9. 111,
 3. 111, 7. 113, 7 & 15.
 114, 13. 116, 6. 147,
 19. 148, 18. 156, 9.
 158, 16. 201, 3. 201,
 7. 202, 6. 205, 4 &
 18. 207, 11. 208, 20.
 209, 7 & 11. 211, 17
 & 24 (व्या°). 212, 8 &
 19. 214, 3. 215, 5 &
 20. 218, 11. 221, 3 &
 13. 226, 10. 228, 11.
 237, 2, 14 & 18. 239,
 7. 247, 11. 249, 2.
 256, 7. 257, 14. 258,
 4. 259, 11. 260, 2.
 266, 9. 272, 3, 4, 7. &
 8. 273, 8. 273, 18 &

19 (व्या०). 280, 7. 281, 7. 282, 12 & 17. 284, 17. 285, 7 & 15. 286, 14. 292, 19. 296, 14. 298, 16. 306, 12 & 16. 307, 3 & 7. 308, 12 & 18. 313, 20. 320, 10. 325, 14. 326, 5. 329, 5. 337, 9. 342, 10 & 15. 343, 5. 357, 11. 363, 18. 364, 8. 371, 6. 372, 2. 373, 10. 374, 6 & 10. 375, 14. 376, 6 & 11. 378, 9. 379, 13. 383, 1. 386, 9. 388, 5. 390, 10. 392, 5. 393, 8. 395, 19. 396, 6. 401, 11. 403, 3. 415, 4. 417, 11. 418, 2 & 16. 421, 2 & 8. 422, 3. 424, 3. 425, 8. 430, 14. 431, 4. 431, 11. 433, 12. 434, 6. 435, 2. 440, 13. 441, 17 & 20 (व्या०). 442, 9. 443, 19. 444, 11. 445, 5 & 10. 456, 2. 461, 5. 463, 16. 464, 10. 465, 9

& 16. 467, 10. 470, 6. 471, 3. 472, 1 & 17. 478, 9. 483, 12. 489, 3. 498, 2. 499, 9, 17 & 21. 504, 6. 506, 2. 507, 7. 509, 9. 512, 22 (व्या०). 513, 13 & 21 (व्या०). 514, 4 & 10. 515, 15. 516, 3. 516, 17 (व्या०). 517, 6. 518, 5 & 16. 519, 8 & 15. 521, 3 & 9. 525, 11. 526, 13. 527, 2 & 14. 529, 6 & 17. 530, 3. 531, 18. 532, 13. 534, 10. 536, 19. 539, 2. 544, 2. 545, 2. 546, 11. 547, 10. 550, 19. 551, 13. 552, 8 & 13. 553, 4. 555, 4. 558, 10. 562, 6 & 20. 566, 1 & 11. 567, 2. 571, 10 & 14. 572, 8. 577, 16. 580, 17. 581, 11. 582, 2 & 11. 583, 10.

२२. मरीचि.

51, 5. 128, 17. 148, 15. 231, 10. 298, 9-10. 300, 14.

२३. महाभारत.

26, 14 (व्या°). 35, 12.

२४. यम.

216, 6. 475, 2. 477,
6. 583, 7.

२५. याज्ञवल्क्य.

5, 19. 16, 2. 26, 5.
27, 5. 34, 3. 38, 11
(व्या°). 39, 2. 40, 4
& 9. 46, 13. 52, 16.
55, 15. 56, 8. 60, 9.
68, 9. 71, 10. 84,
5. 85, 9 & 17. 87, 2.
88, 16. 94, 14. 101,
1. 118, 6. 121, 17.
122, 14. 126, 5 & 10.
128, 14. 129, 4. 130,
5. 133, 9. 138, 3. 145,
3. 147, 3 & 15. 150,
6. 151, 10. 152, 15.
157, 14. 158, 8. 167,
4. 171, 13. 176, 3.
179, 9. 185, 4 & 8.
189, 13-14. 191, 9.
201, 11 & 16. 202.
11. 204, 6. 205, 12.
211, 20 (व्या°). 212,
13. 213, 3. 214, 13
& 17. 221, 8 & 20.

222, 5. 225, 14 & 19.
232, 16. 235, 11 & 17.
237, 5. 238, 10. 241,
12. 243, 9. 244, 10.
245, 4. 249, 16. 251,
8. 252, 10. 253, 3.
254, 10. 255, 8. 256,
17. 257, 3 & 9. 260,
9. 262, 6. 265, 12.
266, 14. 268, 3. 269,
12 & 13. 270, 6 &
14. 271, 6. 280, 1.
282, 9. 284, 11. 287,
17. 291, 15. 292, 2
& 10. 294, 9. 298,
1 & 18 (व्या°). 303,
11. 314, 15. 318, 11.
322, 3 & 18. 323, 8.
324, 13. 327, 14.
339, 4. 344, 9. 346,
12. 348, 11. 349, 9.
354, 4. 355, 8. 358,
7. 362, 12. 365, 16.
368, 6. 369, 6. 371,
3. 372, 12. 374, 2.
375, 9. 377, 4 & 9.
380, 8. 383, 6. 391,
5. 392, 15. 395, 12.
402, 10. 403, 7 (व्या°)

404, 16. 406, 11. 407,
8. 412, 11. 413, 3.
414, 5 & 12. 415, 8.
417, 5. 418, 8. 420,
5. 422, 7. 426, 9.
427, 17. 430, 5. 432.
8. 433, 4 & 8. 434,
1. 436, 12. 441, 5.
444, 20. 446, 5. 451,
1 & 6. 453, 7. 455,
11. 457, 2 & 10. 463,
4. 464, 3. 467, 14.
468, 13 & 20. 469,
10. 471, 14. 474, 9.
485, 11. 487, 11.
488, 9 & 14. 494,
6 & 10. 495, 5. 496,
15. 498, 18. 499, 7.
500, 4. 501, 9. 501,
12. 502, 2. 503, 8.
509, 1. 511, 14. 517,
18. 518, 8. 522, 11.
523, 8. 537, 19. 538,
20. 539, 16. 542, 6.
544, 13. 545, 19. 546,
3 & 15. 550, 6 & 13.
551, 12. 554, 11. 555,
17. 557, 13. 565, 12.
569, 6. 570, 17. 571,

6. 573, 15. 574, 10.
575, 7. 575, 13. 576,
7. 577, 5. 579, 18.
580, 11. 581, 14.

२६. लौगाक्षि.

563, 16.

२७. वसिष्ठ.

109, 17. 110, .
8. 112, 8. 113, 10.
119, 15. 121, 13.
124, 10. 125, 4 & 15,
213, 15. 226, 7. 227,
12. 229, 14. 233, 20.
234, 3. 236, 4 & 7.
315, 3 & 20. 475,
3 & 11. 501, 7. 512,
8, & 13 (व्या°). 513,
18 & 24. 514, 8. 543,
3. 544, 10. 545, 11.
560, 10.

२८. विषतन्त्र.

190, 2.

२९. त्रिण्यु.

93, 10. 134, 10. 155,
8. 162, 12. 172, 9.
178, 21. 184, 14.
192, 16. 200, 16. 222,
10. 228, 7. 229, 10.

233, 14. 234, 10. 260,
12. 367, 8. 380, 5.
420, 10 & 14. 423, 4.
426, 2. 484, 18. 507,
13. 515, 11. 525, 7.
527, 16 & 19. 575, 18.
576, 16.

३०. वृद्धमनु.

325, 11. 327, 4 & 11.
329, 10. 330, 7. 449,
3. 523, 22.

३१. वृद्धयाज्ञवल्क्य.

571, 6.

३२. वृद्धविष्णु.

526, 8.

३३. व्यास.

101, 16.

३४. व्यास.

30, 3. 30, 8. 41, 19.
51, 17. 89, 6. 90, 9.
94, 9. 96, 3. 108, 18.
110, 3. 122, 8 & 18.
123, 9. 124, 1. 125,
10. 126, 17. 137, 6.
138, 16. 141, 17. 149,
4. 158, 13. 169, 9.
173, 20. 199, 11. 202,
3. 221, 17. 225, 5.

227, 18. 232, 8. 236,
12. 238, 19. 240, 5.
243, 15. 243, 19.
244, 2. 249, 11.
250, 7. 250, 19. 283,
13 & 17. 295, 11.
298, 6. 304, 2. 361,
2. 370, 15. 374, 14.
386, 2. 438, 14. 454,
1. 502, 7 & 15. 508,
6. 558, 16. 562, 2.
580, 7.

३५. शङ्ख.

150, 16. 206, 14. 208,
14. 479, 16. 487, 1.
511, 10. 540, 18.
558. 6.

३६. शंखलिखितौ.

118, 19. 151, 7. 382,
1-2. 404, 5. 551, 19.

३७. श्रुति.

263, 12. 536, 4. 566,
16.

३८. संग्रहकार.

62, 19. 127, 3. 140,
19. 146, 3. 153, 11-
12. 199, 4. 478, 6.
479, 6. 481, 10. 492,
7. 530, 10. 533, 6.

३९. संवत्.

23, 12. 44, 12. 144,
3. 146, 15. 224, 15.

४०. स्मृति, स्मृत्यन्तर, स्मरण
etc.

29, 1. 61, 15. 77,
15. 78, 1. 95, 4.
142, 9. 145, 12. 152,
3. 156, 3. 160, 11.
166, 15. 175, 18. 177,
2. 179, 15. 179, 19.
180, 7. 186, 14. 189,
20. 205, 12. 294, 13.
333, 5. 357, 2. 377,
1. 381, 5. 381, 10.

395, 5. 404, 5. 416,
19 (व्या°). 485, 10 &
18. 499, 14. 502, 3.
522, 6. 536, 1. 564,
10. 568, 10 & 14.
581, 18. 582, 19.

४१. हारीत.

7, 12. 45, 19. 50,
14. 69, 9. 78, 15.
80, 10. 131, 3. 137,
15. 139, 18. 144, 6.
161, 12. 178, 8. 208,
14. 215, 12. 217, 5.
231, 17. 249, 5. 436,
4. 475, 7. 480, 3. 516,
10. 535, 11.

**Index of Quotations arranged according to the
authors and works. Vol. III, Parts I and II.**

१. अनिर्दिष्ट.

अपुत्रस्याथ कुलजा 528, 1.	निवेद्य दद्याद्विप्रेभ्यः 582, 21.
अभियोक्ता धनं कुर्यात् 300, 1.	पश्चादात्मविशुद्ध्यर्थं 300, 2.
अरिक्थभाजस्ते सर्वे 534, 15.	पितृप्रसादाद्भुज्यन्ते 484, 3.
असंभूय सुतान् सर्वान् 485, 4.	पितृव्यगुरुदौहित्रान् 536, 16.
अहश्च रात्रिश्च उभे 167, 17.	पूजयेत् कव्यपूर्ताभ्याम् 536, 17.
आदाय दापयेच्छ्राद्धम् 536, 15.	पूर्वं मयेयं भुक्तेति 464, 2.
आदित्यचन्द्रावनिलो 167, 16.	पूर्वमावेदितं न चेत् 105, 17.
अनृण्यं कर्मणा गच्छेत् 202, 1.	प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु 80, 15.
इतरेषां तु वर्णानाम् 210, 10.	ब्राह्मणस्यापराधे तु 210, 8.
इति कस्मिन् कथं कस्मात् 52, 10.	भर्त्रा प्रीतेन यद्वत्तम् 483, 17.
ऋक्थमृणं सममिति 557, 3.	भूमिं यः प्रतिगृह्णाति 569, 3.
केन कस्मिन्कथं कस्मात् 52, 10.	मणिमुक्ताप्रवालानाम् 484, 1.
कोशमल्पेऽपि दापयेत् 151, 16.	यज्ञार्थं द्रव्यमुत्पन्नम् 534, 14.
गुरुतल्पे सुरापाने 210, 9.	यज्ञार्थं विहितं वित्तम् 534, 16.
गुरुन् पुरोहितान् पूज्यान् 207, 17.	युक्तिष्वप्यसमर्थासु 571, 5.
ग्रामे दृष्टः पुरे याति (व्या०) 10, 22.	ये जाता येऽप्यजाताश्च 485, 5.
जंगमं स्थावरं हेम 536, 14.	राज्ञा दृष्टः कुदृष्टो वा 10, 23.
यदभावे पिता माता 528, 2.	राज्ञान्यायेन यो दण्डो 582, 20.
वायुभौ पुण्यकर्मागौ 569, 4.	वादी वा प्रतिवादी वा (व्या०) 9, 9.
दर्पाद्वा यदि वा मोहात् 464, 1.	विचारयति येनासौ (व्या०) 27, 21.
दशगुर्वक्षरः प्राणः 173, 15.	विवादानुगतं पृष्ठा (व्या०) 27, 20.
द्रव्यं वित्तानुसारेण (व्या०) 9, 10.	वृत्तिं च तेऽभिकाक्षन्ति 485, 6.
न पुत्रेण कृतं पिता 268, 8.	वेणुकाण्डमयांश्चैव 183, 2.
	शरानप्यायसैरथैः 183, 1.

* शूद्रां द्विजातिभिर्जातो 506, 1.
 सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् 6, 18.
 सत्येन शापयेद्विप्रम् 392, 4.
 सामान्यार्थसमुत्थाने 560, 14.
 सा यथाकाममश्नीयात् 483, 18.
 स्थानेषु धर्मजुष्टेषु 534, 17.
 स्थावरं तु न भुज्येत 484, 4.
 स्थावरं द्विपदं चैव 485, 3.
 स्थावरस्य तु सर्वस्य 484, 2.
 स्थावरे विक्रयो नास्ति 569, 1.

२. आपस्तंब.

अलंकारो भार्याया ज्ञातिधनं चेत्येके
 493, 10.
 जीवन् पुत्रेभ्यो दायम् 493, 2.
 ज्येष्ठो दायाद इत्येके 493, 5.
 तच्छास्त्रविप्रातिषिद्धम् 493, 13.
 देशविशेषे सुवर्णं कृष्णा गावः
 493, 8.
 ब्राह्मणः परीक्षार्थमपि 466, 13.
 मनुः पुत्रेभ्यो दायं 493, 17.
 रथः पितुः परीभाण्डं च गृहे 493, 9.
 सपिण्डाभावे आचार्यः 529, 11.

३. उशनाः.

अदण्ड्यागन्तुकी गौश्च 384, 2.
 अदण्ड्या मृतवत्सा च 384, 1.
 अदण्ड्याश्चोत्सवे गावः 384, 3.
 अदण्ड्या हस्तिनो ह्यश्वाः 383, 16.

अदण्ड्यौ काणकुब्जौ च 383, 17.
 अविभाज्यं सगोत्राणाम् 564, 5.
 गोभिर्विनाशितं धान्यम् 385, 5.
 दण्डं वा दण्डशेषं वा 267, 5.
 न दातव्यं तु पुत्रेण 267, 6.
 पितरस्तस्य नाश्रन्ति 385, 6.
 याज्यं क्षेत्रं च पत्रं च 564, 6.
 वामहस्तेन वा स्रग्वी 53, 5.
 ससखोऽनुत्तरीयो वा 53, 4.

४. कात्यायन.

अक्रमोढासुतश्चैव 546, 9.
 अजातेष्वेव शस्येषु 378, 2.
 अज्ञाननाशितं चैव 283, 12.
 अज्ञानोक्तान्दण्डयित्वा 398, 5.
 अतः क्रिया तदा प्रोक्ता 87, 10.
 अतश्च सुतदाराणाम् 315, 8.
 अतिक्रमेऽपयाते च 58, 5.
 अतिक्रान्ते सप्तरात्रे 81, 7.
 अतोऽन्यथाभावनायाः 106, 4.
 अतोऽन्येषु तु कार्येषु 163, 17.
 अतोऽन्येषु विवादेषु 115, 12.
 अत्र यगुक्तं तद्वाह्यं ।

पित्रोरभावे ect. 526, 12.
 अथ कार्यविपत्तिस्तु 290, 10.
 अथ चेत्प्रतिभूर्नास्ति 58, 1.
 अथ पञ्चत्वमापन्ने 134, 4.

* Sâyana Mâdhavâchârya does not refer this verse to anybody, but the व्यवहारमुख refers it to देवल.

अथ प्रागेव दत्ता स्यात् 319, 16.
 अथ विंशतिवर्षाणि 136, 10.
 अथावेद्यं प्रयुक्तस्तु 407, 6.
 अदग्धं तं विदुर्देवाः 181, 14.
 अदत्तत्यक्तविक्रीतम् 295, 5.
 अदत्त्वा तु मृते दाप्यः 320, 9.
 अदायिकं राजगामि 535, 1.
 अधिकान् छेदयेदर्थान् 65, 17.
 अध्यावाहनिकं नाम 548, 1.
 अनियम्यांशकर्तृणाम् 312, 9.
 अनिर्णीते तु यद्यर्थे 35, 1.
 अनिर्दिष्टाच्च निर्दिष्टम् 235, 2.
 अनिषेद्धा क्षमो यः स्यात् 455, 5.
 अनुक्तमेतन्मन्यन्ते 74, 8.
 अनुत्तीर्णाश्च नासेध्या 49, 2.
 अनुपस्थापयन्मूलम् 297, 15.
 अनेकपदसंकीर्णः 65, 6.
 अनेकार्थाभियोगे तु 203, 12.
 अनेन विधिना लेख्यं 124, 14.
 अन्यक्षेत्रे तु जातानां 404, 13.
 अन्यथा न प्रवर्तेत 315, 18.
 अन्यवादी पणान् पञ्च 83, 1.
 अन्यवाद्यादिहीनेभ्यः 125, 2.
 अन्यायेनापि तं यान्तं 33, 3.
 अन्योन्यापहतं द्रव्यं 566, 7.
 अन्वाधेयं तु तद्द्रव्यं 548, 10.
 अपचारक्रियायुक्ता 532, 7.
 अपन्यायप्रवृत्तं तु 33, 1.
 अपास्य श्रोत्रियद्रव्यं 535, 2.

अपुत्रा शयनं भर्तुः 534, 8.
 अप्रतिपन्नापि सा दाप्या 270, 13.
 अप्रसिद्धं विरुद्धं यत् 73, 11.
 अप्राप्तेऽर्थे कृच्छ्रकाले 367, 16.
 अप्राप्ते वेसकाले तु 290, 11.
 अप्रियं चास्य यो वक्ता 580, 16.
 अभावयन् धनं दाप्यः 106, 5.
 अभावे तदपत्यानाम् 554, 2.
 अभियुक्ताय दातव्यं 152, 13.
 अभिवन्द्य च गुर्वादीन् 22, 13.
 अभीक्ष्णं चोद्यमानोऽपि 91, 12.
 अभीषणेन दण्डेन 412, 8.
 अभोगभुक्तिः सीमा च (व्या°)
 386, 12.
 अमूलैर्वाथ मूलैर्वा 429, 11.
 अमेध्यं शोधयित्वा तु 402, 7.
 अयुक्तं चैव यो ब्रूयात् 354, 10.
 अयुक्तं तत्र यो ब्रूयात् 84, 4.
 अरत्निद्वयमुत्सृज्य 400, 17.
 अराजदैविके चापि 282, 3.
 अर्थकालबलापेक्षम् 92, 2.
 अर्थस्योपरि वक्तव्यं 113, 1.
 अर्थार्थी चान्यविषये 148, 7.
 अर्थिना संनियुक्तो वा 53, 7.
 अर्धं द्वयोरपहतम् 297, 6.
 अर्धं द्वयोरपहतम् 300, 8.
 अलेख्यासाक्षिके दैवीम् 300, 5.
 अविज्ञातं तु यत्क्रीतम् 361, 15.
 अविज्ञातक्रयो दोषः 300, 9.

अविज्ञातस्थानकृतम् 300, 11.
 अविज्ञाताभयात् क्रीतम् 297, 4.
 आविभक्तेऽनुजे प्रेते 495, 19.
 अशक्तितो न दद्याच्चेत् 409, 11.
 अशक्तौ बन्धनागारे 209, 6.
 अशिरांसि च दिव्यानि 153, 10.
 अशीतेस्तु विनाशे वै 155, 2.
 अष्टादशक्रियाभेदात् 20, 15.
 असत्सदिति यः पक्षः 214, 1.
 असमाहार्यमूलस्तु 297, 12.
 असम्यग्भावितः कार्यो 138, 14.
 असवर्गे तु विप्रस्य 342, 3.
 असाक्षिमत् साक्षिमच्च 130, 3.
 असारमिति तत्त्वेन 75, 5.
 अस्मै इत्तं मया सार्धं 74, 9.
 अस्वतन्त्रकृतः सिद्धि 217, 23.
 अस्त्रस्थमत्तोन्मत्तार्त 51, 2.
 अस्वामिविक्रयं दानं 291, 5.
 अस्वाम्यनुमतेनैव 407, 3.
 अहीनक्रमचिह्नं च 129, 20.
 आकाममननुज्ञातम् 238, 3.
 आकाशभूतमानेन 235, 6.
 आचार्यस्य पितुर्मर्तुः 206, 18.
 आढ्यस्य निकटस्थस्य 134, 17.
 आत्मार्यं विनियुक्तं वा 359, 10.
 आदाने वा विसर्गे वा 556, 5.
 आधाता यत्र न स्यात्तु 241, 4.
 आधानं विक्रयो दानं 234, 17.
 आधानसहितं यत्र 136, 14.

आधिक्यं न्यूनता चांशे (व्या°)
 386, 11.
 आधिमेकं द्वयोः कृत्वा 234, 7.
 आपत्कालेऽपि कर्तव्यम् 315, 17.
 आभ्यन्तरस्तु विज्ञेयो 96, 7.
 आरम्भकृत्सहायश्च 455, 1.
 आरम्भकृत्सहायश्च दो- 455, 9.
 आरम्भात्संमहं यावत् 49, 6.
 आरुह्य संशयं यत्र 561, 18.
 आवाहनादि पूर्वं तु 194, 12.
 आवेदयाति यः पूर्वम् 45, 14.
 आवेद्य प्रगृहीतार्थ 84, 15.
 आश्रयः शस्त्रदाता च 455, 2.
 आश्रितस्तदृणं दद्यात् 275, 12.
 आसुरादिषु यल्लब्धं 554, 1.
 आसेधयेदनासेधैः 48, 7.
 आहरन्मूलमेवासौ 297, 11.
 आहर्ता भुक्तियुक्तोऽपि 145, 16.
 आहृतप्रपलायी च 83, 3.
 आहृतस्त्ववमन्येत 51, 13.
 उक्तं तुष्टिकरं तत्तु 266, 7.
 उक्तेऽर्थे साक्षिणो यस्तु 106, 15.
 उत्तमेषु च सर्वेषु 90, 7.
 उत्पन्ने त्वौरसे पुत्रे 515, 6.
 उद्गूरेण तु हस्तस्य 414, 3.
 उद्धरन्ति पुनर्यस्मात् 390, 9.
 उद्धारादिकमादाय 261, 15.
 उद्युक्तः कर्षकः सस्ये 49, 5.
 उन्मत्तेनैव मत्तेन 216, 10.

उपधौ कूटसाक्ष्ये च 72, 2.
 उपन्यस्तेषु यल्लब्धं 559, 6.
 उपपन्ननिमित्तं च 269, 7.
 उपश्रवणसंभोग- 390, 8.
 उपयिश्चोद्यमानस्तु 81, 6.
 उपेक्षमाणाः स नृपाः 33, 2.
 उपेक्षाकारकश्चैव 455, 4.
 उभयोर्लिखिते वाक्ये 84, 3.
 ऊर्ध्वं मासप्रयातस्य 223, 7.
 ऊर्ध्वं संवत्सरात्तस्य 223, 2.
 ऋक्थिनः सुहृदं वापि 200, 9.
 ऋणं तु दापयेत्पुत्रं 264, 7.
 ऋणं प्रीतिप्रदानं च 557, 1.
 ऋणमेवंविधं शोध्यं 557, 6.
 ऋणिस्वहस्तसंदेहे 134, 6.
 ऋणे लेख्यं साक्षिणो वा 91, 3.
 ऋतुत्रयस्योपरिष्ठात् 224, 5.
 एकं चेद्ब्रह्मो हन्युः 454, 13.
 एकक्रियाविरुद्धं तु 234, 18.
 एकछायां प्रविष्टानां 252, 1.
 एकद्वित्रिचतुर्भागान् 310, 12.
 एतदाकुलमित्युक्तम् 75, 3.
 एतद्वयं समाख्यातम् 300, 10.
 एतद्विद्याधनं प्राहुः 559, 14.
 एतत्सर्वं पिता पुत्रैर् 498, 14.
 एतत्सर्वं प्रदातव्यं 269, 9.
 एतत्सर्वं विभागे तु 561, 9.
 एतेषामपराधे तु 206, 19.
 एतेष्वेवाभियोगेषु 161, 1.

एते सनाभयस्तूक्ताः 99, 8.
 एतैरेव नियुक्तानाम् 161, 3.
 एवं धर्मो दशाहात् 367, 17.
 एवं पृष्टः स ययाहूत् 55, 1.
 एवं प्रत्यर्थिनोक्ते तु 132, 8.
 कन्याया दूषणे स्तेये 72, 1.
 कन्यविवाहिकं चैव 269, 8.
 कर्णोष्ठघ्राणपादादि 417, 1.
 कर्तव्यं तत् प्रियं तत्र 33, 6.
 कर्तव्यास्त्वविदुष्टास्तु 389, 13.
 कर्मरम्भं तु यः कृत्वा 325, 9.
 काकस्य दन्ता नो सन्ति 75, 4.
 कामं तदपि गृहीयात् 65, 8.
 कामक्रोधास्वतन्त्रार्त 319, 12.
 कारणात् पूर्वपक्षोऽपि 87, 9.
 कार्याणां निर्णयार्थे तु 17, 6.
 कालं विवादे याचेत 69, 18.
 कालः प्रमाणं दानं च 140, 18.
 कालहीनं ददद्दण्डम् 286, 7.
 काले कार्यार्थिनं पृच्छेत् 52, 7.
 काले तु विधिना देयं 263, 19.
 काले प्रतीते प्रतिभूर् 248, 3.
 किं कार्यं का च ते पीडा 52, 8.
 किं तेनैव सदा देयं 75, 2.
 कीर्तिते यदि भेदः स्यात् 397, 15.
 कुटुम्बार्थमशक्ते तु 269, 6.
 कुर्युर्भयाद्वा लोभाद्वा 397, 6.
 कुर्वीत जीवनं येन 495, 20.
 कुलशीलवयोवृत्त 31, 6.

कुलानां तु समूहो यः 352, 7.
 कुले विनीतविज्ञानां 560, 5.
 कूटोक्तौ साक्षिणां वाक्यं 138, 8.
 कूटोक्तौ साक्षिणो वाक्यात्
 134, 16.

कृतं तद्धर्मतो ज्ञेयं 582, 10.
 कृतमस्वामिना यच्च 131, 2.
 कृत्वोद्धारमदत्त्वा यो 223, 6.
 क्रमात् पितृणां नामानि 62, 11.
 क्रिया तु दैविकी प्राप्ता 88, 5.
 क्रियासमूहकर्तृत्वे 154, 2.
 क्रियासमूहकर्तृत्वे 557, 12.
 क्रीतं तत्स्वामिने देयं 361, 16.
 क्रीत्वा प्राप्तं न गृह्णीयात् 367, 14.
 क्रेतारश्चैव भाण्डानाम् 446, 11.
 क्षमालिङ्गानि वाक्यानि 62, 12.
 क्षेत्रकूपतडागानां (व्या०) 403, 19.
 क्षेत्रादीनि तथैव स्युर् 218, 3.
 गणमुद्दिश्य यत्किञ्चित् 359, 9.
 गणाः पाखण्डपूगाश्च 26, 1.
 गणिनां शिल्पिवर्गाणां 359, 13.
 गुरुं ज्योतिर्विदं वैद्यान् 22, 11.
 गुरुकार्येषु दण्डः स्यात् 51, 16.
 गूढाः स्युः प्रकटाः सभ्यैः 132, 3.
 गृहं गृहस्य निर्दिष्टम् (व्या०)
 389, 18.

गृहप्रासादावसथ (व्या०)
 403, 20.

गृहवार्यर्पणादीनि 331, 1.
 गृहीतमिति वाच्ये तु 74, 3.
 गृहीत्वा बन्धकं यत्र 251, 6.
 गृहोद्यानतडागानां 407, 4.
 गृहोपस्करवाद्यानां 548, 7.
 गृहोपस्करवाद्याश्च 557, 7.
 ग्रहीतुः सह भाण्डेन 282, 4.
 ग्रामसीमादिषु तथा 397, 2.
 ग्रामो ग्रामस्य सामन्तः (व्या०)
 389, 17.

ग्राहकेन स्वहस्तेन 127, 10.
 ग्राह्यस्तूपनिधिः काले 286, 6.
 घृतेन योजितं श्लक्ष्णं 188, 17.
 चतुर्णामपि वर्णानां 208, 7.
 चतुर्थेन न दातव्यम् 265, 10.
 चतुष्पादेष्वायं धर्मो 113, 2.
 चतुस्त्रिद्व्येकमेवं च 204, 5.
 चर्मसस्यासवद्यूते 225, 1.
 चिह्नाकारसहस्रं तु 73, 16.
 चोदना प्रतिकालं तु 91, 9.
 चोदनाप्रतिघाते तु 91, 14.
 चोरतः सलिलादग्नेर् 305, 14.
 चोराणां भक्तदा ये स्युः 446, 10.
 चौराणां मुख्यभूतस्तु 311, 13.
 छर्दि-मूत्र-पुरीषाद्यैः 413, 11.
 छेदने चोत्तमो दण्डो 417, 2.
 जातिभ्रंशकरी वाय 429, 15.
 जातिसंज्ञाधिवासांश्च 62, 14.
 जितः पुरा मयाज्यं 74, 1.

जितः स विनयं दाप्यः 106, 9.
 जेतुर्दद्यात्स्वकं द्रव्यं 575, 4.
 ज्ञात्वा द्रव्यवियोगं तु 283, 5.
 ज्ञात्वा संख्यां सुवर्णानाम् 155, 1.
 तं ततः कारितां वृद्धिं 223, 12.
 तडागोद्यानतीर्थानि 402, 6.
 तण्डुलान् कारयेच्छुक्लान् 194, 9.
 तण्डुलान् भक्षयित्वा तु 194, 17.
 ततो विंशतिवर्षाणि 136, 7.
 तत् किं तामरसं किञ्चित् 74, 13.
 तत्प्रसिद्धानि दिव्यानि 161, 11.
 तत्र कालो भवेत् पुंसां 71, 1.
 तत्र धर्मो ह्यधर्मेण 32, 22.
 तत्र लब्धं तु यत्किञ्चित् 561, 20.
 तत्र सभ्योऽन्यथावादी 34, 2.
 तत्र सोपाधि यद्वत्तं 549, 14.
 तत्रापि नाशुभं किञ्चित् 342, 7.
 तत्राभियोक्ता प्राग्ब्रूयात् 58, 8.
 तत्संसक्तैस्तु कर्तव्यः 389, 11.
 तत्सुतो भुक्तिदोषास्तु 145, 17.
 तत्स्वहस्तकृतैरन्यैः 134, 7.
 तत्स्वहस्तादिभिस्तेषां 134, 5.
 तथा तथा विधातव्यं 490, 18.
 तथादृष्टं स्फुटं दोषं 136, 6.
 तथा दोषाः प्रवक्तव्याः 132, 6.
 तथैव दण्डपारुष्ये 418, 15.
 तथैव भोजनैर्भाव्यं 360, 1.
 तथ्येन हि प्रमाणं तु 132, 9.

तदध्यमिकृतं सद्भिः 547, 7.
 तदभावे तु चिह्नस्य 113, 6.
 तदभावे तु दुहिता 524, 18.
 तदर्धार्धस्य तण्डुलाः 194, 6.
 तदर्धार्धस्य नाशे तु
 लौकिका 155, 7.
 तदर्धार्धस्य नाशे तु स्पृशेत् 155, 6.
 तदष्टभागहीनं तु 409, 12.
 तदा तुष्टिकरं देयं 419, 8.
 तदूर्ध्वं स्थापयेच्छिल्पी 288, 14.
 तदेव यदनुज्ञाप्य 556, 8.
 तद्द्रव्यमृणिकेनैव 259, 2.
 तन्दुलैर्न नियुञ्जीत 160, 7.
 तन्मूलत्वात्तु ते मौला 390, 7.
 तन्मोक्षणार्थं यद्वत्तम् 311, 17.
 तप्तमाषकदिव्ये च 204, 3.
 तथा प्राप्तं धनं यत्तु 559, 5.
 तयोः पूर्वकृतं ग्राह्यं 234, 8.
 तयोरन्ते सदस्यास्तु 58, 9.
 तस्माच्छास्त्रानुसारेण 41, 4.
 तस्मादर्धात् स हीयेत 258, 13.
 तस्मिन् कर्मणि तुष्टेन 561, 19.
 तस्मिन्नपि प्रसिद्धेऽर्थे 319, 15.
 तस्मिन्नष्टे मृते वापि 290, 8.
 तस्य कुर्यान्नृपो दण्डं 51, 14.
 तस्यानुरूपं मूल्यं वा 425, 7.
 तस्यांशो दशमो देयः 305, 15.
 तस्यास्तु साधनं लेख्यं 88, 9.
 तालशो लभते ह्यर्धम् 312, 2.

तीरितं चानुशिष्टं च 582, 9.
 तीरितः सोऽनुशिष्टस्तु 214, 2.
 तुलादीनि नियोज्यानि 153, 8.
 तृतीयः शपथः प्रोक्तः 91, 10.
 तृतीयेभ्यस्तिस्तिस्ति इतरेभ्यः
 (सूत्र) 308, 10
 तेन लेख्येन तत् सिद्धम् 136, 11.
 तेऽपि तद्भागिनस्तस्मात् 33, 4.
 तेषां चेत्यसृतां यो यो 311, 16.
 तेषां स्वसमर्थैर्धर्मः 41, 12.
 तेषामभावे सामन्ताः 389, 1.
 390, 1.
 तेषामेकोऽन्यथावादी 116, 12.
 तैलानां च सर्वेषां 228, 4.
 त्यक्त्वा दुष्टांस्तु सामन्तान् 398, 6.
 त्यजेत्पथि सहायं यो 332, 15.
 त्रिंशत् दश विनाशे वै 155, 4.
 त्रिचतुःपञ्चकृत्वो वा 91, 13.
 त्रिपक्ष-पञ्चसप्ताहं 395, 4.
 त्रिपक्षात् परतः सोऽर्थं 253, 2.
 त्रिपुरुषीया स्वतन्त्रा सा 141, 8.
 त्रिराहतमनायातम् 83, 5.
 दण्डं चैकादशगुणम् 319, 17.
 दण्डं तत्र तु नैव स्यात् (व्याख्या)
 210, 17.
 दण्डं तत्र तु नैव स्यात् 211, 2.
 दण्डस्थानेऽभिशास्तानाम् 163, 14.
 दत्तादत्तेषु भृत्यानां 88, 11.
 दत्तेऽपि काले देयं स्यात् 71, 2.

दर्शनोद्भूतनष्टस्य 320, 2.
 दानं न लभते तत्तु 255, 5.
 दानोपस्थानवादेऽपि 249, 9.
 दापयेच्छिल्पिदोषात्तत् 288, 18.
 दायादानां विभागे तु 556, 16.
 दाराः पुत्राश्च सर्वस्वम् 315, 14.
 दास-स्त्री-भ्रातृ-शिष्यैर्वा 268, 2.
 दासाः कर्मकराः शिष्याः 54, 8.
 दास्यं विप्रस्य न क्वचित् 341, 6.
 दिगन्तरप्रपन्ने च 70, 15.
 दिवसस्याष्टमं भागं 23, 9.
 दिव्यं प्रकल्पयेच्चैव 161, 2.
 दिव्यमालम्बते वादी 90, 6.
 दिव्येन शोधयेत्तत्र 90, 16.
 दुःखेन विनिवार्यन्ते 378, 3.
 दूषयन् सिद्धतीर्थानि 402, 8.
 दृश्यमाना विभज्यन्ते 557, 8.
 दृष्टिपातं प्रणालीं च 400, 10.
 देयं तद्धनिके द्रव्यं 264, 16.
 देयं ममेति वक्तव्ये 74, 5.
 देशं कालं तथात्मानं 62, 13.
 देशकालविहीनश्च 61, 13.
 देशकालार्थसंबन्ध 91, 15.
 देशपत्तनगोष्ठेषु 41, 11.
 देशस्याचरणं नित्यं 17, 11.
 देशाचारविरुद्धं यत् 131, 1.
 देशाचारेण चान्यांस्तु 200, 8.
 देशाचारेण दाप्याः स्युर् 254, 2.
 देशाचारेण दाप्याः स्युः 256, 16.

देहेन्द्रियविनाशे तु 419, 7.
 दैविकी वा क्रिया प्रोक्ता 91, 4.
 दोषकारी तु कर्तृत्वं 16, 16.
 दोषानुरूप संघातः 83, 8.
 द्यूते समाह्वये चैव 88, 13.
 द्रविणार्हश्च धुर्यश्च 264, 8.
 द्वादश द्वादशाद्येभ्यः (सूत्रम्)
 308, 8.
 द्वादशाहः सपिण्डानाम् 364, 6.
 द्वारमार्गक्रियाभोगे 89, 4.
 द्विजातिः प्रतिभूहीनो 58, 3.
 द्वितीयेभ्यश्चतस्रश्चतस्रः
 (सूत्र) 308, 9.
 द्विपणो द्वादशपणो 424, 1.
 द्विपदे साध्यभेदात् 20, 14.
 धनदानासहं बुद्ध्वा 209, 5.
 धनदारापहाराणां 161, 9.
 धनिकस्यापि वै दोषात् 131, 19.
 धर्मशास्त्रविचारेण 22, 6.
 धर्मोत्सुकानभ्युदये 51, 1.
 धेनावनडुहि क्षेत्रे 71, 18.
 ध्वजाहतं भवेद्यत्तु 561, 10.
 न कर्षको बीजकाले 49, 3.
 न कश्चिदभियोक्तारं 152, 12.
 न क्षेत्रगृहदासानां 217, 22.
 न कालनियमं पश्येत् (व्या०)
 23, 20.
 नगरग्रामदेशेषु 100, 4.
 न च दिव्यावतारोऽस्ति 41, 17.

न चार्थसिद्धिरुभयोर् 77, 11.
 न चेच्छुद्धिं नयेत्कूटं 138, 9.
 न चैकस्मिन् विवादे तु 77, 10.
 न जातु ब्राह्मणं हन्यात् 208, 3.
 न तत्रान्या क्रिया प्रोक्ता 296, 9.
 न तत्रान्या क्रिया प्रोक्ता 299, 13.
 न तत् सिद्धिमवाप्नोति 135, 2.
 न तथ्येन प्रमाणं तु 106, 17.
 न दण्डं दापयेच्छुद्धम् 204, 1.
 न ददाति हि यः साक्ष्यं 114, 10.
 न दाता तत्र दण्ड्यः स्यात् 320,
 न प्राप्तव्यवहारस्तु 263, 18.
 न भर्ता नैव च सुतो 556, 4.
 नर्तकानामेष एव 312, 1.
 न लेखकेन लिखितं 132, 7.
 न लोहशिल्पिनामग्निं 160, 5.
 न विज्ञातो ग्रहीतव्यः 254, 8.
 न शक्तो धनिने दातुं 254, 7.
 न शङ्कासु शिरःकोशे 153, 9.
 नष्टस्यान्वेषणार्थं तु 248, 1.
 न सन्ति साधवो यत्र 161, 4.
 न स्त्रीभ्यो दासबालेभ्यः 255, 4.
 न स्वामी न च वै शत्रुः 57, 4.
 न स्वामी न च वै शत्रुः 253, 12.
 न हीनपक्षां युवतिम् 51, 3.
 नानायुधधरा व्राताः 352, 6.
 नानासंदेहहरणात् 7, 18.
 नाविज्ञातो ग्रहीतव्यः 57, 10.
 नाविद्यानां तु वैद्येन 561, 4.

नाशक्तो धनिने दातुं 57, 9.
 नाष्टिकस्तु प्रकुर्वीत 294, 6.
 निक्षिप्तं वृद्धिशेषं च 224, 1.
 निगूढार्थं तु तत् प्रोक्तम् 75, 1.
 नित्यकर्मोपगोधस्तु 58, 6.
 निबध्यमानं यैर्दृष्टम् 390, 4.
 निमज्ज्योत्प्लवते यस्तु 186, 16.
 निगस्ता तु क्रिया यत्र 124, 15.
 निरुद्धो दण्डितश्चैव 57, 5.
 निरुद्धो दण्डितश्चैव 254, 1.
 निर्दिश्य कालं वर्षं च 62, 7.
 निर्दोषं प्रथितं यत्तु 136, 5.
 निर्ययेत् कृतकृत्यः सन् 330, 14.
 निर्वासं काग्येद्विप्रम् 345, 2.
 निवेशमभयाद्धर्मम् 400, 9.
 निरुष्टाः कृत्यकरणे 218, 4.
 नृपद्रोहप्रवृत्तानाम् 163, 15.
 नृपस्य मभयं ज्ञात्वा 45, 16.
 नृपापगाधिनां चैव 148, 13.
 नृपेणैव नियुक्तो यः 45, 15.
 नैव याचेत ऋगिकं 135, 4.
 नैव रिक्थी न मित्रं च 254, 5.
 नैव रिक्थी न रिक्थश्च 57, 7.
 नोपभोगे बलं कार्यं 147, 1.
 नोपस्थाता दश द्वे च 83, 2.
 न्यग्भावकरणं वाचा 429, 12.
 न्यायमार्गादपेतं तु 33, 5.
 न्यायशास्त्रमतिक्रम्य 32, 21.
 न्यायशास्त्राविरोधेन 17, 15.

न्यासदोषाद्विनाशः स्यात् 288, 17.
 न्यासादिकं परद्रव्यं 283, 11.
 न्यासे याचितके दत्ते 71, 19.
 पक्षैकदेशे यत्सत्यं 77, 7.
 पञ्चरात्रमतिक्रान्तं 83, 6.
 पञ्चाधिकस्य वा नाशे 155, 5.
 पञ्चाशदादिको भोगः 148, 9.
 पण्यं गृहीत्वा यो मूल्यं 224, 4.
 पत्नी पत्युर्धनहारी 524, 17.
 पत्रे विलिख्य तान् सर्वान् 106, 2.
 परं निरस्य यल्लब्धं 559, 10.
 परपूर्वस्त्रियै दत्तं 266, 5.
 परभक्तोपयोगेन 559, 4.
 परराष्ट्राद्धनं यस्य 311, 11.
 पर्याप्तं दित्सतस्तस्य 289, 5.
 पशुस्त्रीपुरुषादीनाम् 147, 2.
 पश्चात्कारो भवेत्तत्र 125, 1.
 पश्चात्प्राप्तं विभज्येत 566, 8.
 पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी 86, 11.
 पाण्डुलेखेन फलके 67, 4.
 पादवन्दनिकं चैव 548, 3.
 पार्थिवैः शङ्कितानां च 153, 5.
 पिता बन्धुः पितृव्यश्च 100, 3.
 पितृपैतामहं चैव 62, 15.
 पितृमातृपतिभ्रातृ 548, 12.
 पितृणां सूनुभिर्जातिः 263, 14.
 पितैव पूर्वधनहारीति 526, 12.
 पित्रा भ्रात्राथवा पत्या 549, 15.
 पित्र्येण विद्यमाने तु 264, 15.

पीडयेत्तु धनी यत्र 258, 12.
 पीडयेद्भर्त्सयेच्चैव 238, 8.
 पुण्यानि पावनीयानि 402, 9.
 पुत्राभावे तु दातव्यम् 265, 9.
 पुनस्तत्र निमज्जंस्तु 186, 17.
 पुरराष्ट्रविरुद्धश्च 65, 5.
 पुरा गृहीतं यद् द्रव्यं 74, 4.
 पुरा मया च प्रमितम् 74, 2.
 पूग-श्रेणि-गणादीनां 88, 8.
 पूर्वं वा पीडितो वाथ 412, 9.
 पूर्वपक्षं स्वभावोक्तं 67, 3.
 पूर्वपक्षो भवेत्तस्य 59, 10.
 पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु 86, 10.
 पूर्ववादक्रियां यावत् 74, 11.
 पूर्वोक्तशीतले देशे 188, 16.
 पैतामहं च पित्र्यं च 556, 15.
 प्रकाशं च क्रयं कुर्यात् 296, 8.
 प्रकाशं न क्रयं कुर्यात् 299, 12.
 प्रकुर्युः सर्वकर्माणि 353, 6.
 प्रक्रान्ते साहसे वाद् 91, 1.
 प्रज्वालेनाभिः शस्तश्चेत् 181, 13.
 प्रतिज्ञाय प्रयाताश्च 49, 4.
 प्रतिदत्तं तदर्थं यत् 74, 10.
 प्रतिदत्तं मया बाल्ये 73, 18.
 प्रतिपत्तौ तु साक्षित्वं 106, 3.
 प्रतिवेदं द्वादशाब्दः 148, 10.
 प्रत्यर्थिनोऽर्थिनो वापि 106, 7.
 प्रनष्टागमलेख्येन 140, 17.
 प्रभाते कारिणो देयाः 194, 16.

प्रमाणं सर्व एवैते 218, 1.
 प्रमाणमेव लिखितं 137, 4.
 प्रमाणस्य हि ये दोषा 132, 2.
 प्रमाणे प्राणभृतां 425, 6.
 प्रमुखा द्वयं शमर्हन्ति 312, 3.
 प्रयत्नसाध्ये विच्छिन्ने 6, 6.
 प्रयत्नसाध्ये विच्छिन्ने 6, 16.
 प्रयुक्ते शान्तिलाभे तु 135, 3.
 प्रव्रज्यावसितं शूद्रं 582, 7.
 प्रव्रज्यावसितश्चैव 546, 10.
 प्रव्रज्यावसिता ये तु 345, 1.
 प्रसङ्गविनिवृत्त्यर्थम् 297, 19.
 प्रसाधिते क्रये राज्ञा 296, 10.
 प्रस्तुतार्थोपयोगेन 106, 8.
 प्राक्तनस्याधमर्णस्य 359, 14.
 प्राङ्निवाक्रोऽथ दण्ड्यः 35, 2.
 प्राणाल्यये तु यत्र स्यात् (व्याख्या).
 210, 16.
 प्राणाल्यये तु यत्र स्यात् 211, 1.
 प्राणान्तिकविवादेषु 90, 5.
 प्रातरुत्थाय नृपतिः 22, 10.
 प्रातिभाव्यं तु यो दद्यात् 253, 1.
 प्रातिलोम्यप्रसृतानां दिव्यं 163, 16.
 प्रातिलोम्यप्रसृतानां निश्चयो
 161, 10.
 प्राप्तं वानेन चेत्किञ्चित् 137, 1.
 प्राप्तं शिल्पैस्तु यद्वत्तं 550, 1.
 प्राप्तकाले कृते कार्ये 290, 7.
 प्राप्तमेतैस्तु यत्किञ्चित् 320, 3.

प्राप्नुयात्साहसं पूर्वम् 338, 16.
 प्राप्नुयात्साहसं पूर्वम् 332, 16.
 प्रीतिदत्तं न वर्धेत 223, 15.
 प्रीत्या दत्तं तु यत्किञ्चित् 548, 2.
 प्रोषितस्यामतेनापि 268, 1.
 प्रोषिते तत्सुतः सर्व 252, 2.
 फलं पुष्पं च सामान्यम् 404, 11.
 बन्धुदत्तं तु बन्धूनाम् 553, 16.
 बलात्कारयितव्योऽसा 325, 10.
 बलाबलेन चैतेन 74, 7.
 बलोद्भूतेषु कार्येषु 91, 2.
 बहुप्रतिज्ञं यत् कार्य 65, 7.
 बहूनां तु गृहीतानाम् 397, 5.
 बालपुत्राधिकार्या वा 275, 11.
 ब्रह्मचारी चरेत् कश्चित् 148, 6.
 ब्राह्मणो यत्र न स्यात् 29, 5.
 भर्तुः स्वाम्यं तदा तत्र 550, 2.
 भर्तुर्धनहरी पत्नी 532, 6.
 भाविताः साक्षिणः सर्वे 106, 6.
 भाषान्तरेण वा प्रोक्तं 73, 17.
 भुक्तिरेव तु गुर्वी स्यात् 146, 10.
 भुक्तिरेव हि गुर्वी स्यात् 89, 5.
 भुक्तिस्तु द्विविधा प्रोक्ता 141, 7.
 भुञ्जीतामरणात्क्षान्ता 534, 9.
 भूमेर्दशाहे विक्रेतुर् 364, 5.
 भूमौ निवेशयेत्तावद् 65, 18.
 भूर्जस्यैव तु नान्यस्य 195, 1.
 भोक्ता कर्मफलं दाप्यो 238, 4.
 भ्राता वा जननी वाच 532, 2.

मतिरुत्पद्यते यावत् 66, 9.
 मनुष्याणां पशूनां च 417, 3.
 मन्त्रयोगविदां चैव 160, 6.
 मया गृहीतं पूर्वम् 74, 12.
 मर्तुकामेन या भर्त्रा 270, 12.
 मर्मघाती तु यस्तेषां 454, 14.
 महापातकयुक्तानाम् 160, 16.
 महापातकयोक्त्रा च 429, 14.
 मातुः स्वसुः सुताश्चैव 99, 7.
 मातृ-पितृ-द्विज-गुरु 160, 15.
 मानुषीं तत्र गृहीयात् 87, 19.
 मिथ्या चैवैकदेशे यत् 77, 8.
 मिथ्याभियोगे दण्ड्यः स्यात्
 132, 10.
 मिथ्याभोगे तु दण्ड्यः स्यात्
 106, 18.
 मुद्रां वा निक्षिपेत् तस्मिन् 55, 3.
 मूलं वा साक्षिणो वाच 70, 16.
 मूलमेव स दाप्यः स्यात् 556, 9.
 मूलानयनकालश्च 296, 7.
 मूल्यं लब्धं तु यत्किञ्चित् 548, 8.
 मृण्मये भाजने कृत्वा 194, 10.
 मृतं साक्षिप्रमाणं तु 136, 15.
 यत्पुनर्लभते नारी 547, 17.
 यत्र स्यात् सोपधं लेख्यं 90, 15.
 यत्र हिंसां समुत्पाद्य 266, 6.
 यत्राधिक्रियते स्थाने 22, 7.
 यथा च पथि तद्गण्डम् 329, 16.
 यथाभियोगं धनिने 297, 16.

यथा यथा भवेद्भुक्त्वा 417, 4.
 यथा यथा विभागात् 490, 17.
 यथार्हमेतान् संपूज्य 22, 12.
 यथाशक्त्यनुरूपं तु 455, 6.
 यथाशक्त्या द्विसाहस्रात् 548, 13.
 यथासंस्थाः स्थिता वर्णाः 130, 17.
 यथोक्तेन नयन्तस्ते 398, 1.
 यदा मूलमुपन्यस्येत् 297, 10.
 यदि चैकतरोऽप्येषाम् 556, 6.
 यदि तत्कार्यमादिश्य 289, 13.
 यदि लब्धं भवेत्किञ्चित् 137, 3.
 यदि वादी निराकांक्षः 106, 10.
 यदि स्वं नैव कुरुते 297, 18.
 यदि स्वं व्यवहारं ते 218, 2.
 यदेवमाह विज्ञेयं 73, 19.
 यद्वत्तं यत्कृतं वाथ 216, 11.
 यद्व्यं तत्स्वकं देयम् 314, 14.
 यद्धर्मं स्थापयेद्राजा 17, 16.
 यद्यद्यदास्य विद्येत 235, 7.
 यद्यसौ दर्शयेत्तत्र 248, 2.
 यद्यदाचर्यते येन 17, 10.
 यद्येकदेशप्राप्तापि 88, 1.
 यद्येको मानुषीं ब्रूयात् 87, 18.
 यद्यस्तपदमव्यापि 73, 13.
 यस्तु न ग्राहयेच्छिल्पम् 338, 15.
 यस्त्वसत्संज्ञितैरङ्गैः 429, 10.
 यस्त्वाधिं कर्म कुर्वाणं 238, 7.
 यस्त्विन्द्रियनिरोधेन 48, 6.
 यस्य देशस्य यो धर्मः 41, 7.

यस्य दोषाः प्रवक्तव्याः 136, 18.
 यस्य द्रव्येण यत्पण्यं 259, 1.
 यस्य स्यादधिका पीडा 59, 9.
 याचितोऽर्धकृते तस्मिन् 289, 14.
 याच्यमानमदत्तं चेत् 223, 16.
 याच्यमानमदत्तं चेत् 224, 2.
 या तु कार्यस्य सिद्ध्यर्थम् 319, 14.
 यावानध्वा गतस्तेन 329, 17.
 युक्तियुक्तं च यो हन्यात् 354, 9.
 युक्तिष्वप्यसमर्थासु 92, 1.
 युद्धोपदेशकश्चैव 455, 3.
 ये तत्र पूर्वं सामन्ताः 390, 6.
 यैश्च संस्क्रियते न्यासो 288, 13.
 यो यस्यार्थे विवदते 53, 8.
 यो याचितकमाढाय 223, 2.
 यो विद्यमानं प्रथमं 235, 5.
 रथ्यानिर्गमनद्वारे 146, 9.
 राजकार्यनियुक्ताश्च 57, 8.
 राजकार्यनियुक्ताश्च 254, 6.
 राजक्रीडासु ये सक्ताः 580, 15.
 राजन्यवैश्यशूद्रागाम् 341, 10.
 राजा क्रियां समीक्ष्यैव 107, 1.
 राजाज्ञया समाहूय 129, 17.
 राजा तु स्वामिनं विप्रं 256, 13.
 राजा तु स्वामिने वित्तं 200, 7.
 राजस्ततः स विख्यातो 241, 5.
 राज्ञां च क्रमशो नाम 62, 10.
 राज्ञे दशांशमुद्धृत्य 311, 12.
 राष्ट्राधिपं बहिष्कुर्यात् 208, 4.

रिक्थिनं सुहृदं वापि 256, 14.
 लग्नकं कारयेदेवं 249, 10.
 लभेत तत्सुतो वापि 496, 3.
 लभेतांशं स पित्र्यं तु 496, 1.
 लिखितं तत्प्रमाणं तु 134, 9.
 लिखितं मुक्तकं वापि 266, 4.
 लिखितं लिखितेनैव 134, 15.
 लिङ्गिनां प्रशमानां तु 160, 17.
 लिङ्गोद्देशस्तु युक्तिः स्यात् 91, 7.
 लेख्यं तु द्विविधं प्रोक्तम् 130, 2.
 लेख्यं त्रिंशत् समार्तातं 135, 1.
 लेख्यं यत्र न विद्येत 41, 16.
 लेख्यं स्वहस्तसंयुक्तम् 199, 16.
 लेख्यदोषास्तु ये केचित् 106, 12.
 लेख्याचारेण लिखितम् 107, 2.
 लेख्याचारेण लिखितम् 129, 18.
 लेख्ये च प्रतिवादेषु 88, 6.
 लोकापवाददुष्टानाम् 153, 7.
 वणिग्भिः स्यात् कतिपयैः 31, 7.
 वणिग्वीथीपरिगतं 297, 3.
 वणिजः कर्षकाश्चापि 256, 15.
 वणिजां कर्षणानां च 312, 8.
 वधे धेत् प्राणिनां साक्ष्यं 113, 5.
 वधेन शा येत् पापम् 582, 8.
 वर्ण-वाक्य-क्रियायुक्तम् 129, 19.
 वर्णसंकरजातानाम् 160, 18.
 वर्णानामनुगोम्येन 341, 9.
 वर्षाणि विंशतिं यावत् 136, 9.
 वर्षानष्टौ स भोक्ता स्यात् 409, 13.

वल्लभाश्च न पृच्छेयुः 100, 5.
 वाक्पारुष्ये यथैवोक्तः 418, 14.
 वाक्याभावे तु सर्वेषाम् 41, 5.
 वादकाले तु वक्तव्याः 106, 13.
 वादिनो न च दण्ड्याः स्युः 54, 9.
 विंशत्संवत्सरद्वियम् 264, 2.
 विक्रयं चैव दानं च 315, 13.
 विक्रये चैव दोन च 219, 4.
 विक्रये चैव दोने च 315, 9.
 विक्रिया दानसंबन्धे 88, 12.
 विघ्नयन् वाहको ढाप्यः 327, 10.
 विष्णुमूत्रोदकचक्रं च 400, 16.
 विद्यमानेऽपि रोगार्ते 264, 1.
 विद्याधनं तु तद्विद्यात् 559, 7.
 विद्याधनं तु तद्विद्यान् 559, 11.
 विद्याबलकृतं चैव 559, 13.
 विना विह्वैस्तु यत्कार्यं 453, 14.
 वि नानार्थेऽव संदेहे 7, 17.
 विना पित्रा धनं तस्मात् 251, 7.
 विनापि मुद्रया लेख्यं 137, 2.
 विपरीतं नयन्तस्तु 398, 2.
 विभक्ते संस्थिते द्रव्यं 532, 1.
 विमृश्य कार्यं न्याय्यं चेत् 55, 2.
 विमोक्षस्तु यतस्तस्मात् 263, 15.
 विवादे प्राप्नुयाद्यत्र 16, 17.
 विवाहकाले यत्स्त्रीभ्यो 547, 6.
 विवाहात्परतो यत्तु 548, 9.
 विशेषलिखितं ज्यायः 235, 3.
 विषमस्याश्च ते सर्वे 48, 20.

विषे तोये हुताशे च 204, 2.
 वृक्षपर्वतमारूढा 48, 19.
 वृत्तेर्देशकुलानां वा 429, 13.
 वृद्धानुवादसंसिद्धिः 125, 3.
 वृद्धा वा यदि वावृद्धाः 390, 5.
 वृद्धिरष्टगुणा ज्ञेया 228, 5.
 वेलां प्रवेशं विषयं 62, 8.
 वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं 29, 6.
 व्यत्यासपरिहासाच्च 319, 13.
 व्यभिचाररता या च 532, 8.
 व्ययं स्वामिनि चायाते 407, 5.
 व्याख्यागम्यमसारं च 73, 14.
 व्याध्याती व्यसनस्थाश्च 49, 1.
 शक्तस्य संनिधावर्थो 136, 8.
 शङ्काविश्वाससंधाने 154, 1.
 शङ्काविश्वाससंधाने 557, 11.
 शङ्काशुद्धिपराणां च 153, 6.
 शपथैः स विशोध्यः स्यात्
 453, 15.
 शारीरधनसंयुक्तं 208, 8.
 शास्त्रेण निन्दितं त्वर्थम् 45, 13.
 शिल्पविद्यार्थिनां चैव 148, 11.
 शिल्पाकरज्ञकुशला 310, 11.
 शिल्पिष्वपि हि धर्मोऽयं 559, 12.
 शिल्पेनापि च यत्कर्म 289, 4.
 शिष्यादार्त्विज्यतः प्रश्नात् 559, 8.
 शुद्धर्णशङ्कया तत्तु 134, 18.
 शूद्रादीन् प्रतिभूहीनान् 58, 4.
 शूरोऽशास्त्रीन्समर्थो ह्यौ 311, 14.

शृणोति यदि नो राजा 33, 10.
 शौर्यप्राप्तं तु यद्वित्तं 560, 6.
 शौर्यप्राप्तं विद्यया च 561, 8.
 श्रुताध्ययनसंपन्नम् 342, 6.
 श्रुतिस्मृत्यविरोधेन 41, 8.
 श्रुत्वा लेख्यगतं त्वर्थं 69, 17.
 श्रोतारो वणिजस्तत्र 31, 9.
 षड्गुणः कायमध्ये तु 413, 12.
 षष्ठ्या नाशे जलं देयं 155, 3.
 संग्रामादाहतं यत्तु 561, 12.
 संदिग्धमुत्तरं देयं 74, 6.
 संदिग्धासंभवाव्यक्तम् 73, 12.
 संमील्य कारयेत्सीमाम् 398, 7.
 संवत्सरं जडोन्मत्ते 70, 14.
 संसक्तकास्तु सामन्ताः 389, 4.
 संसक्तमक्तदोषे तु 389, 12.
 संसक्तसक्तसंसक्ताः 389, 5.
 स एव द्विगुणः प्रोक्तः 414, 4.
 स एवांशस्तु सर्वेषाम् 496, 2.
 स कालो व्यवहाराणाम् 23, 10.
 स कूटसाक्षिणां पतिः 114, 11.
 स च तत्कारणं ब्रूयात् 106, 16.
 स तमर्थं प्रदाप्यः स्यात् 248, 4.
 स तस्य दासो भृत्यः 261, 16.
 सद्यो वा सभिकेनैव 575, 5.
 सप्राड्विवाकः सामात्यः 32, 8.
 सभान्तस्थैश्च वक्तव्यं 112, 15.
 सभासदां प्रसिद्धं यत् 105, 6.
 सभ्येनावश्यकर्तव्यं 33, 9.

समत्वं साक्षिणां यत्र 90, 4.
 समदण्डाः स्मृता ह्येते 446, 12.
 समविद्याधिकानां तु 561, 5.
 समावृत्तोऽव्रती कुर्यात् 148, 8.
 समुद्रेऽपि यदा लेख्ये 134, 8.
 स मूल्याद्दशभागं तु 367, 15.
 समूहस्थाश्च ये चान्ये 26, 2.
 समूहस्थोऽशभागी स्यात् 360, 2.
 समूहानां तु यो धर्मः 353, 5.
 स रक्षितो दिनस्यान्ते 58, 2.
 सर्पमार्जारनकुल 424, 2.
 सर्वं तु दिव्यदृष्टेन 90, 8.
 सर्वसाक्षिष्वयं धर्मो 112, 16.
 सर्वस्वं गृहवर्जं तु 314, 13.
 सर्वे द्विगुणदण्ड्याः स्युः 84, 16.
 सर्वेषु सर्वदिव्यं वा 159, 11.
 सर्वोपायविनाशेऽपि 283, 6.
 सवर्णा असवर्णा वा 515, 7.
 सवृद्धिकं गृहीत्वा तु 241, 6.
 सवृद्धिकं प्रदाप्यः स्यात् 556, 7.
 ससभ्यः प्रेक्षको राजा 32, 9.
 सहस्रं षट्शतं चैव 205, 4.
 साक्षिणः साधनं प्रोक्तं 88, 14.
 साक्षिणां दूषणं ग्राह्यं 105, 7.
 साक्षिणां लिखितानां च 116, 11.
 साक्षिणो लिखितं भुक्तिः 91, 6.
 साक्षित्वं प्रातिभाष्यं च 254, 4.
 साक्षिदोषाः प्रयोक्तव्याः 106, 1.
 साक्षिदोषाद्भवेदुष्टं 131, 18.

साक्षिभिस्तावदेवासौ 203, 13.
 साक्षिलिङ्गादिनाशने (व्या०)
 23, 19.
 साक्षिलेखनकर्तारः 132, 5.
 साक्षी साक्ष्यं न चेद्भूयात् 115, 11.
 साध्यं प्रमाणं द्रव्यं च 62, 9.
 साध्यप्रमाणहीनश्च 61, 14.
 साध्यमूलस्तु यो वादः 6, 7.
 सा न्याय्या न तु पूर्णापि 88, 2.
 सिद्धेनार्थेन संयोज्यो 199, 15.
 सीमावङ्कमणे कोशे 395, 3.
 सीमान्तवासिसामन्तैः 397, 1.
 सीमामध्ये तु जातानाम् 404, 10.
 सीमाविवादे निर्णीते 128, 13.
 सीमाविवादे निर्णीते 136, 12.
 सुतस्य सुतदाराणाम् 219, 3.
 सहद्भिर्वन्धुभिश्चैषां 148, 12.
 सोल्लेखनं वा लभते 66, 8.
 स्तेनसाहसिकोद्भूत 320, 1.
 स्त्रीशुल्केषु न वृद्धिः स्यात् 225, 2.
 स्थानभ्रष्टाः स्वकान्तिस्थाः
 130, 16.
 स्थावरे विक्रयाधाने 138, 13.
 स्थावरे षट्प्रकारेऽपि 390, 2.
 स्थावरेषु विवादेषु 62, 16.
 स्नानोदकेन संमिश्रान् 194, 11.
 स्नेहादज्ञानतो वापि 34, 1.
 स्मार्तकाले क्रिया भूमेः 142, 14.
 स्मृतिशास्त्रं तु यत्किञ्चित् 17, 5.

स्वजातिप्रभुकां चैव 51, 4.
 स्वज्ञानशासनाद्वादात् 559, 9.
 स्वतन्त्रस्यात्मनो दानात् 340, 18.
 स्वदेशेऽपि स्थितो यस्तु 223, 11.
 स्वशक्त्यापहतं ब्रह्म 498, 13.
 स्वस्थेनार्तेन वा दत्तं 320, 8.
 स्वहस्तलेख्यं विज्ञेयं 127, 11.
 स्वामिनं तं विजानीयात् 404, 14.
 स्वामिनो नार्पयेद्यावत् 331, 2.
 स्वामी दत्त्वार्धमूल्यं तु 297, 5.
 स्वाम्यर्थे जीवितं त्यक्त्वा 561, 13.
 स्वार्थसिद्धौ च दुष्टेऽपि 389, 10.
 हस्त्यश्वगोखरोष्ट्रादीन् 330, 13.
 हीने कर्मणि पञ्चाशन् 51, 15.

५. गीता.

अभ्युत्थानमधर्मस्य 3, 5.
 धर्मसंस्थापनार्थाय 3, 7.
 परित्राणाय साधूनाम् 3, 6.
 यदा यदा हि धर्मस्य 3, 4.

६. गौतम.

अग्रहीतं च दिस्सतः 225, 12.
 अनर्थनिवयो भिक्षुः 543, 10.
 अभिसंधिमात्रात्पुत्रिका (व्याख्या)
 525, 19.
 अर्थस्य निचयं कुर्यात् 543, 14.
 अहो मासस्य षण्णां वा 543, 13.
 आर्यल्यभिगमने 466, 8.
 उत्पत्त्यैवार्थं स्वामित्वात् 484, 10.
 ऋक्थभाजः ऋणं प्रतिकुर्यात् 553, 1.

कर्मवियोगविख्यापन

208, 18.

कौपीनाच्छादनार्थं तु 543, 16.

क्षत्रियस्य विजितम् 480, 17.

चिरस्थाने द्वैगुण्यं प्रयोगस्य
 228, 20.

चोरहतमवजित्य यथास्थानं गमयेत्
 449, 1.

तथा सवर्णापुत्रो 273, 13.

न शारीरो ब्राह्मणस्य दण्डः
 208, 10.

निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोः 480, 18.

पिण्डगोत्रर्षिसंबन्धा- 533, 1.

पितृमातृष्वसृवर्गे 550, 17.

ब्राह्मणस्याधिकं लब्धम् 480, 16.

भगिनीशुल्कं सांदर्याणाम् 554, 5.

भुक्ताधिर्न वर्धते 225, 10.

योगसंभारभेदांश्च 543, 17.

विंशतिभागो ज्येष्ठस्य 489, 18.

विप्रतिपत्तौ साक्षिनिमित्ता

तस्य व्यवस्था 40, 14.

श्रोत्रिया ब्राह्मणस्यानपत्यस्य
 529, 15.

षण्डः परिहार्यो राज्ञा 207, 1.

संसृष्टिनि प्रेते संसृष्टो 540, 14.

स एष बहुश्रुतो....विनीतः
 207, 5-8.

स्त्रीधनं दुहितृणामप्रदानम्
 525, 3.

स्त्रीधनं दुहितृणामप्रत्तानाम्
550, 10.

स्त्रीधनं दुहितृणामप्रत्तानाम् 495, 1.

स्त्रीषु संयुतास्वविभागः 563, 11.

स्वं च शुल्कं वोढार्हति 554, 9.

स्वयमर्जितं चैव वैद्येभ्यो 560, 17.

स्वामी रिक्थक्रयसंविभाग
480, 15.

स्वामी रिक्थक्रयसंविभागेषु
482, 14.

७. दक्ष.

अन्वाहितं च निक्षेपम् 313, 17.

आपत्स्वपि न देयानि 313, 18.

यो ददाति स मूढात्मा 313, 19.

सामान्यं याचितं न्यास 313, 16.

८. देवल.

अदुष्टां लभते त्यक्तुम् 475, 18.

अविभक्तविभक्तानाम् 496, 8.

अस्वाम्यं हि भवेत्तेषाम् 480, 11.

आनुलोम्येकपुत्रस्तु 507, 3.

कन्याभ्यश्च पितृद्रव्यम् 510, 20.

तत्पुत्राः पितृदायांशम् 545, 16.

तावत्कुल्याः सपिण्डाः स्युः

496, 10.

तेषां पतितवर्ज्येभ्यो 545, 8.

द्वौ सपिण्डः सकुल्यो 507, 6.

निषाद एकपुत्रस्तु 507, 5.

पितर्युपरते पुत्रा 480, 10.

भूयो दायविभागः स्यात् 496, 9.

भोक्त्री तत्स्वयमेवेदम् 556, 12.

वृत्तिराभरणं शुल्कम् 556, 11.

वृथा मोक्षे च भोगे च 556, 13.

व्याधितां स्त्रीप्रजां बन्ध्याम्

475, 17.

शूद्रां द्विजातिभिर्जातो 506, 1.

९. नारद.

अकल्पादीनपि शनैः 50, 13.

अकृतं तदपि प्राहुः 216, 14.

अकृतः स तु विज्ञेयः 291, 8.

अक्रमेण तु संगच्छेत् 333, 12.

अक्षवधशलाकाद्यैर् 572, 14.

अग्निः शिशिरहेमन्त 162, 7.

अग्निवर्णमयःपिण्डं 177, 6.

अवशंस्यात्मविक्रेतु 98, 4.

अच्छलेनैव वान्विष्येत् 287, 10.

अतः परं प्रवक्ष्यामि 191, 3.

अतः पुत्रेण जातेन 263, 7.

अत ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा 486, 8.

अतस्तान्घातयेद्राजा 412, 2.

अतीतकालः पक्षोऽसौ 64, 19.

अतीतकालोद्दिष्टश्च 64, 13.

अथ चेदनृतं ब्रूयुः 397, 8.

अथवा कितवो राज्ञे 573, 12.

अथवा शुद्धभावेषु 178, 2.

अथ शक्तिविहीनः स्यात् 258, 1.

अथ शास्त्रोक्तमुत्सृज्य 38.

अथारूढविवादस्य 145, 8.

अदत्तं तु भयक्रोध 317, 17.

अदत्तेऽन्यत्र समयात् 370, 11.
 अदद्याच्यमानस्तु 261, 2.
 अदास इति चोक्तवाचिः 347, 13.
 अदृष्टाभावितं लेख्यं 135, 10.
 अदेयदायको दण्ड्यः 321, 2.
 अदेयमथ देयं च 313, 1.
 अदेयान्याहुराचार्याः 313, 12.
 अदेशकाले दत्तानि 163, 19.
 अधनस्य ह्यपुत्रस्य 275, 14.
 अधमो भारवाही स्यात् 336, 5.
 अधिक्रियत इत्याधिः 230, 7.
 अनद्धाहं तथा धेनुम् 301, 9.
 अनपत्योऽशभाग्योऽपि 531, 14.
 अनयन् भाटयित्वा तु 330, 1.
 अनयन्वाहकोऽप्येवं 330, 3.
 अनर्थशीलां सततं 476, 4.
 अनर्पितं तु यो भुङ्क्ते 301, 6.
 अनाकारितमप्यूर्ध्वं 222, 19.
 अनागमं तु यो भुङ्क्ते 143, 9.
 अनादेयो भवेद्वादो 215, 11.
 अनावृतं चेत्तन्नाशो 379, 9.
 अनिच्छन् शुल्कदातापि 333, 2.
 अनिर्दिष्टं तु भुञ्जानो 301, 10.
 अनिर्दिष्टं तु यद्व्ययम् 301, 7.
 अनिर्दिष्टस्तु यो राजा 577, 1.
 अनुकूलामवाग्दुष्टां 474, 6.
 अनेकार्थाभियुक्तेन 203, 3.
 अन्तिमा स्वैरिणीनां या 275, 3.

अन्नाकालभृतस्तद्वत् 336, 9.
 अन्नाकालभृतो दास्यात् 345, 9.
 अन्यत्र ब्राह्मणात्किञ्चित् 535, 7.
 अन्यत्र स्वामिसंदेशं 217, 17.
 अन्यथाशास्त्रकारी च 487, 9.
 अन्यवादी क्रियाद्वेषी 81, 13.
 अन्यहस्तात्परिभ्रष्टम् 437, 10.
 अन्यहस्ते च विक्रीय 369, 15.
 अन्यार्थमर्थहीनं च 63, 14.
 अन्याहितं हतं न्यस्तं 143, 13.
 अन्योन्यं त्यजतो रागः 474, 14.
 अन्वाहितं याचितकम् 313, 9.
 अपात्रे पात्रमित्युक्ते 318, 3.
 अपि सर्पेण वा दष्टो 382, 7.
 अप्रत्यक्षं च यद्भक्तं 143, 14.
 अप्रयच्छन् तथा शुल्कम् 333, 11.
 अप्राप्तव्यवहारश्च 50, 1.
 अबन्धलग्नकं चैव 135, 11.
 अभावे बीजिनो माता 217, 2.
 अभियुक्तस्तथान्येन 49, 14.
 अभ्युपेत्य च शुश्रूषां 334, 13.
 अयुक्तं साहसं कृत्वा (व्याख्या)
 210, 19.
 अयुक्तं साहसं कृत्वा 211, 4.
 अयोनौ यः समाक्रामेत् 333, 13.
 अर्घ्येदवहीयेत 366, 9.
 अर्चयेत्तु धटं पूर्वं 171, 2.
 अर्जुनस्तिलकोऽशोकः 169, 1.
 अर्थशास्त्रोक्तमुत्सृज्य 38, 8.

*अर्थिना संनियुक्तो वा 53, 7.
 अर्थी तु लेखयेत्तावत् 66, 2.
 अर्थेष्वधिकृतो यः स्यात् 340, 12.
 अर्धक्षयात्तु परतः 456, 9.
 अलिपितो ऋणी यः स्यात् 129, 1.
 अवकृष्य च सर्वत्र 449, 8.
 अवगूरुनिःशङ्क 410, 7.
 अवश्यकार्याः संस्काराः 511, 5.
 अवष्टब्धस्योत्तरणे 67, 8.
 अवस्करस्थलश्च 401, 1.
 अविद्यमाने पित्र्येऽर्थे 511, 4.
 अविशुद्धागमो भोगः 140, 5.
 अव्यायच्छन्नविक्रोशन् 375, 6.
 अशक्तप्रेतनष्टेषु 408, 13.
 अशुभं कर्म विज्ञेयम् 335, 12.
 अशुभं दासकर्मोक्तं 335, 8.
 अशुश्रूषाभ्युपेत्यैतत् 334, 14.
 अश्रुतार्थमदृष्टार्थम् 135, 6.
 अश्वः खरो वृषो दासो 262, 4.
 अष्टमाद्वत्सरात्सिद्धिः 104, 6.
 अष्टाङ्गोऽष्टादशपदः 10, 2.
 अष्टादशपदाभिज्ञः 28, 8.
 असंख्यातमविज्ञातम् 279, 13.
 असंभ्रान्तः शनैर्गच्छेत् 176, 6.
 असत्याः सत्यसंकाशाः 437, 12.
 असत्सु देवरेषु स्त्री 274, 10.
 असाक्षिणो ये निर्दिष्टा 100, 9.

असाक्षिणो ये निर्दिष्टा 101, 9.
 असाक्षिप्रत्ययास्त्वन्ये 118, 11.
 असाक्षिप्रत्यया ह्येते 118, 17.
 अस्वतन्त्रः स्मृतः शिष्यः 217, 10.
 अस्वतन्त्रजडोन्मत्त 70, 11.
 अस्वतन्त्राः प्रजाः सर्वाः 217, 9.
 अस्वामिना कृतो यस्तु 291, 7.
 अस्वाम्यनुमताहासात् 294, 1.
 अहश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये 173, 3.
 अहोरात्रोषिते स्नात 167, 1.
 आगमः प्रथमः कार्यो 47, 3.
 आगमेन विशुद्धेन 140, 4.
 आगमो दीर्घकालश्च 140, 9.
 आचार्यः शिक्षयेदेनं 338, 11.
 आचार्यस्य वसेदन्ते 338, 8.
 आज्ञालङ्घनकर्तारः 44, 7.
 आज्ञालेख्ये पट्टके 58, 11.
 आतृतीयात् तथा 104, 8.
 आत्मनैव लिखेज्जातम् 104, 3.
 आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च
 173, 1.
 आदित्याभिमुखास्तिष्ठन् 178, 12.
 आदौ तु कारणं दानं 146, 1.
 आदौ मध्येऽवसाने च 321, 14.
 आधर्यं पूर्वपक्षस्य 117, 1.
 आधि कृत्वा तु यो द्रव्यं 127, 14.
 आधिः पत्रं विक्रयो वा 58, 12.

* Referred to in the text as कात्यायन's, but is found in नारदस्मृति.

आधिरन्योऽथ वा कार्यो 232, 14.
 आधिस्तु द्विविधः प्रोक्तः 233, 7.
 आन्वीक्षिक्यादिकुशलः 28, 9.
 आपञ्चमात् तथा सिद्धिः 104, 7.
 आपत्स्वपि हि कष्टासु 313, 11.
 आप्रभावेन तद्रक्ष्यं 324, 2.
 आयुधान्यायुधीयानां 581, 6.
 आ विद्याग्रहणाच्छिष्यः 337, 15.
 आ संवत्सरात्सिद्धिं च 104, 9.
 आ संस्काराद्धरेद्भागम् 538, 11.
 आसामन्यतमां गच्छन् 465, 5.
 आसिद्धस्तं परासेधम् 48, 11.
 आसेधकाल आसिद्ध 48, 14.
 आसेधयेद्विवादार्थी 47, 13.
 आस्वेव तु भुजिष्यासु 468, 9.
 आहितोऽपि धनं दत्त्वा 345, 12.
 आहूतप्रपलायी च 81, 14.
 आह्वानादनुपस्थानात् 82, 3.
 इच्छतः श्रद्धाधानस्य 191, 7.
 इच्छतः स्वामिनश्चाङ्गैर् 335, 11.
 इच्छन्ति पितरः पुत्रान् 263, 5.
 इतरानितरः कुर्यात् 153, 2.
 इत्येवमादयो ज्ञेयाः 438, 9.
 इहैव तस्य देवत्वं 108, 14.
 उत्क्रोत्रकाः सोपधिकाः 438, 7.
 उत्क्रम्य तु वृत्तिं यत्र 379, 4.
 उत्क्रोशतां जनानां तु 447, 3.
 उत्तमं चेति शास्त्रेषु 450, 8.
 उत्तमः कार्यकर्ता च 336, 4.

उत्तमर्गाधिमर्गाभ्याम् 263, 6.
 उत्तमे साहसे दण्डः 450, 19.
 उत्पन्नसाहसाऽन्यस्मै 274, 9.
 उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा 189, 4.
 उद्दिष्टमेव भोक्तव्यम् 301, 5.
 उद्दिष्टे साक्षिणः पूर्वम् 64, 7.
 उपगच्छेत् परं कामात् 274, 17.
 उपभोक्ता तु तं द्रव्यम् 301, 12.
 उपहन्येत वा पण्यं 368, 12.
 उपानयेद्वा गोपालः 372, 8.
 उपयैर्विविधैरेषाम् 435, 11.
 उभयानुमतो यः स्यात् 96, 9.
 उलूखले पणार्धं तु 302, 1.
 उल्काहस्तोऽग्निदो ज्ञेयः 118, 12.
 ऊर्ध्वं यस्य द्विसप्ताहात् 193, 13.
 ऋज्वी धटतुला कार्या 169, 3.
 ऋणं तयोः पतिकृतम् 275, 4.
 ऋणं देयमदेयं च 220, 1.
 ऋणं वोढुः स भजते 275, 15.
 ऋणात् पिता मोत्रनीयः 263, 8.
 ऋणादानं ह्युपनिधिः 13, 5.
 ऋणादिषु हरेत्कालं 71, 5.
 ऋणिकः सधनो यस्तु 200, 12.
 ऋणिकस्तु प्रतिभुवे 252, 18.
 ऋणिष्वप्रतिकुर्वत्सु 248, 6.
 ऋत्विजां व्यसनेऽप्येवम् 309, 6.
 एकजातिर्द्विजातीस्तु 434, 7.
 एकत्र शिष्ये पुरुषम् 169, 19.
 एकस्थाली सहावासी 97, 14.

एकाहं श्र्यहपञ्चाहं 70, 4.
 एकोऽलुब्धस्तु साक्षी स्यात्
 100, 14.
 एतान्येव प्रमाणानि 217, 14.
 एते कर्मकरा ज्ञेया 335, 4.
 एतेनैव प्रकारेण 450, 12.
 एनः संभावयित्वा तु 192, 2.
 एनो गच्छति कर्तारिं(व्या०) 19, 26.
 एवंविधानि काष्ठानि 169, 2.
 एष एव विधिर्दृष्टः 287, 14.
 एषामेव प्रभेदोऽन्यो 15, 5.
 ऐन्द्रजालिक लुब्धोऽग्नौ 98, 6.
 औरसा अपि नैतैऽशं 544, 8.
 कण्ठेऽक्षमालामासज्य 576, 14.
 कन्यैवाक्षतयोनिर्या 274, 6.
 कर्ता ममायं कर्मेति 318, 2.
 कर्तुं नथो साक्षिणश्च 11, 3.
 कर्मकुर्वन् प्रतिश्रुत्य 325, 4.
 कर्मपि द्विविधं देयम् 335, 7.
 कर्मोपकरणं तेषां 324, 1.
 कवाटबीजसंयुक्तां 168, 14.
 काकिण्यादिस्त्वर्थदण्डः 204, 16.
 कामतो नाभिनन्देत 476, 3.
 कामात् क्रोधाच्च लोभाच्च 11, 7.
 कामात् समाश्रयेदन्यं 274, 13.
 कारणं भुक्तिरेवैका 146, 2.
 कार्यगौरवमासाद्य 101, 7.
 कार्षापणो दक्षिणस्यां 158, 12.
 कालं प्रार्थयते यत्र 70, 3.

कालः संवत्सरादर्वाक् 70, 12.
 कालकूटमथाशुद्धं 187, 12.
 कालेऽपूर्णे त्यजन्कर्म 326, 11.
 काष्ठभाण्डतृणादीनाम् 443, 12.
 कासत्यकस्माच्च 107, 8.
 कुटुम्बं विभृयाद्भ्रातुर 560, 1.
 कुटुम्बभरणाद्भ्रज्यम् 314, 9.
 कुटुम्बहेतोरुत्क्षिप्तं 267, 13.
 कुडालपाणिर्विज्ञेयः 118, 14.
 कुनखी दयावदन्तश्च 98, 5.
 कुबेरादित्यवरुण 109, 7.
 कुर्युर्यथेष्टं तत्सर्वम् 567, 13.
 कुर्युस्तेऽन्यभिचारेण 304, 9.
 कुर्वीत कर्णमात्रं तु 183, 15.
 कुलज्येष्ठस्तथा श्रेष्ठः 218, 17.
 कुलानि श्रेणयश्चैव 42, 6.
 कुहकः प्रत्यवसितः 98, 8.
 कूटसाक्षी स विज्ञेयः 107, 13.
 कूटाक्षदेविनः पापान् 576, 13.
 कृतं तु यदृणं कृच्छ्रे 269, 2.
 कृतकालव्यपगमात् 346, 4.
 कृतकालोऽपनेयश्च 230, 8.
 कृमिचोरव्याघ्रभयात् 375, 1.
 कृष्यमाणेषु क्षेत्रेषु 409, 1.
 केशकेशि गृहीतश्च 118, 13.
 कौमारं पतिमुत्सृज्य 274, 14.
 क्रमादव्याहतं प्राप्तं 265, 5.
 क्रयविक्रयधर्मेषु 365, 8.
 क्रियाभेदान्मनुष्याणाम् 15, 6.

क्रीतानुशय इत्येतत् 360, 8.
 क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं 360, 7.
 क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं 363, 11.
 क्रूरं धनुः सप्तशतं 182, 8.
 क्रेता पण्यं परीक्षेत 360, 12.
 क्लान्तसाहसिकश्रान्त 98, 1.
 क्लीबान् दीनान् सत्त्वहीनान्
 159, 14.
 क्षयं वृद्धिं च जानीयात् 362, 6.
 क्षुद्रमध्यममुख्यानाम् 436, 2.
 क्षेत्रं चेद्विकृषेत् कश्चित् 408, 14.
 खादको वित्तहीनश्च 248, 15.
 खादिरीं कारयेत्तत्र 168, 22.
 खिलोपचारं तत्सर्वं 409, 2.
 गणिते तुलिते मेये 64, 1.
 गणिमं तुलिमं मेयं 365, 10.
 गत्वा तु तज्जलस्थानं 183, 14.
 गन्धमाल्यैः सुरभिभिः 184, 10.
 गम्याः स्युरानुलोम्येन 468, 8..
 गम्या अपि हि नोपेया 468, 10.
 गरद उद्वचमिदाता 97, 16.
 गर्भस्थैः सदृशो ज्ञेयः 216, 15.
 गर्भस्य पातनं चैव 44, 10.
 गवां प्रचारे गोपालः 49, 15.
 गवां शताद्वत्सतरी 373, 1.
 गहनत्वाद्दिवादानाम् 71, 4.
 गुरुतल्पे भगः कार्यः 210, 5.
 गुरुत्वादस्य कार्यस्य 394, 2.
 गुह्याङ्गस्पर्शनोच्छिष्ट 335, 10.

गृहजातस्तथा क्रीतो 336, 8.
 गृहद्वाराशुचिस्थान 335, 9.
 गृहीतशिल्पः समये 339, 13.
 गृहीत्वोपगतं दद्यात् 261, 1.
 गृह्णात्यदत्तं यो लोभात् 314, 5.
 गृह्णात्यदत्तं यो लोभात् 321, 1.
 गोचरे यस्य मुष्येत 448, 1.
 गोपाः शाकुनिका व्याधा 391, 13.
 गोमिस्तु भक्षितं शस्यं 385, 1.
 गोरसेक्षुविकाराणां 443, 15.
 गौः प्रसूता दशाहं च 382, 13.
 गौरवानुक्रमात्तस्य 429, 5.
 महीतुः सह योऽर्थेन 282, 6.
 महीतुरावहेद्भ्रमम् 332, 6.
 ग्रामसीमासु च बहिर्ये च 391, 12.
 ग्रामोपान्ते च यत्क्षेत्रं 379, 8.
 ग्राह्यो दाप्योऽथवा द्रव्यम् 448, 2.
 चतुरस्रा त्रिभिः स्थानैः 169, 4.
 चतुर्णां करणादेष 11, 6.
 चतुर्णामपि वर्णानाम् 11, 2.
 चतुर्विधः कर्मकरः 335, 2.
 चतुर्विधः स्यादासेधः 47, 20.
 चतुर्हितश्चतुर्व्यापी 9, 7.
 चतुष्पथसुरस्थान 401, 2.
 चतुष्पादश्चतुःस्थानश्च 9, 6.
 चतुष्पाद् व्यवहारोऽयम् 10, 4.
 चरित्रं तु स्वीकरणे 10, 6.
 चीर्णा पीताश्च ता गावः 372, 9.
 चोरदण्डेन तं पापं 143, 10.

चोरापहतविक्रीता 347, 1.
 चोरेणापि परिक्षिप्तं 437, 11.
 च्युतः स्वधर्मात् कुलिकः 98, 11.
 जडरस्थो हि भूतानां 177, 16.
 जातकर्मकरस्तूक्तो 335, 6.
 जाल्यैव लोहकारो यः 177, 4.
 जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदं 434, 8.
 जीवतोर्न स्वतन्त्रः स्यात् 216, 18.
 ज्ञातिभिर्भागलेख्येन 569, 14.
 ज्येष्ठं श्रेष्ठविभागेन 491, 3.
 तज्जानीयादुपनिधिं 279, 14.
 ततः कोटिशते पूर्णे 262, 3.
 ततः प्रभृति वक्तव्यः 347, 14.
 तत्कृतं स्यात्कृतं कार्यं 218, 18.
 तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं 450, 7.
 तत्प्रदेशानुमानाच्च 394, 8.
 तत्प्रमाणं स्मृत लेख्यं 130, 14.
 तत्र कर्म च यत्कुर्यात् 339, 2.
 तत्र दासकृतं कार्यं 217, 16.
 तत्र पूर्वश्चतुर्वर्गो 343, 12.
 तत्र सत्ये स्थितो धर्मः 10, 5.
 तत्रापि दण्ड्यः स भवेत् 284, 9.
 तत्रापि नामुयात्काम्यम् 577, 15.
 तत् संभूयसमुत्थानम् 302, 9.
 तत्समुत्थेषु कार्येषु 334, 6.
 तत्साहसमिति प्रोक्तम् 449, 14.
 तत्स्त्रीणां जीवनं दद्यात् 535, 8.
 तत्स्वहस्तक्रियात्रिह 133, 15.
 तथा कुठारपाणिस्तु 118, 15.

तथाजाविकवत्सानाम् 381, 14.
 तथाष्टगुणमन्यस्मिन् 227, 8.
 तथोल्कोचपरीहास 317, 18.
 तदङ्गच्छेद इत्युक्तः 442, 2.
 तदङ्गच्छेद इत्युक्तो 450, 21.
 तदापि त्रिविधं ज्ञेयं 436, 1.
 तदप्यकृतमेवाहुः 217, 19.
 तदप्यपार्थ लिखितम् 135, 9.
 तदप्रमाणं लिखितम् 131, 15.
 तदा दद्यात् द्विजेभ्यस्तु 277, 9.
 तदा न व्यवहारोऽभूत् 7, 5.
 तदा भवति संशुद्धः 190, 15.
 तदा राज्ञा द्वयोः सीमाम् 395, 10.
 तदेनं संशयादस्मात् 178, 6.
 तदेनं संशयारूढं 172, 16.
 तदोमिति लिखेत्सर्वम् 54, 12.
 तद्देयमुपरुद्धचान्यत् 314, 10.
 तद्द्रव्यं वर्धते तावत् 262, 2.
 तद्भक्षितं यद्गुर्भिक्षे 345, 10.
 तद्भृत्तिर्गुरुदारेषु 337, 16.
 तपश्चैवाग्निहोत्रं च 261, 12.
 तपस्वी चाग्निहोत्री च 261, 11.
 तमष्टभागहीनं तु 188, 8.
 तमाहूयाभिशास्तं 192, 1.
 तयोरपि पिता श्रेयान् 217, 1.
 तवाहमिति वात्मानं 347, 6.
 तवाहमित्युपगतः 336, 11.
 तवाहमित्युपगता 275, 2.
 तवाहमित्युपगतो 346, 2.

तस्मात् सत्यं हि वक्तव्यम्
 108, 10.
 तस्माद्धर्मासनं प्राप्य 36, 5.
 तस्मान्मां संशयारूढं 178, 18.
 तस्य ज्ञेयः पूर्वपक्षो 59, 2.
 तस्य दण्डः क्रियापेक्षः 450, 17.
 तस्यापि दृष्टं त्रैविध्यम् 410, 6.
 तस्यार्थवादो दातव्यो 59, 7.
 तां क्रियां द्वेष्टि यो मोहात् 82, 2.
 तीरितं चानुशिष्टं च 213, 12.
 तुला शिरोभ्यामुद्भान्तं 174, 6.
 तुलितो यदि वर्धेत 173, 17.
 तृतीयतापे ताप्यन्तं 177, 8.
 तेषामपि न बालः स्यात् 100, 10.
 तेषां स एव धर्मः स्यात् 491, 5.
 तोयप्रवर्तनात् खेयो 406, 2.
 तोलयित्वेप्सिते काले 187, 15.
 तौ च तत्र नियोक्तव्यौ 186, 7.
 त्यजन् भार्यामवस्थाप्यो 474, 7.
 त्रयोदशमनङ्गाहम् 301, 14.
 त्रियोनिः कीर्त्यते तस्मात् 11, 8.
 त्रियोनिर्द्यभियोगश्च 10, 1.
 त्रीण्येव साहसान्याहुः 410, 9.
 त्वं मुखं सर्वदेवानां 177, 15.
 त्वं वेत्सि सर्वभूतानाम् 172, 13.
 त्वमग्ने देव जानीषे 178, 4.
 त्वमग्ने वेदाश्चत्वारः 177, 14.
 त्वमग्न सर्वभूतानाम् 178, 13.
 त्वमेव देव जानीषे 172, 14.

त्वमेव सर्व जानीषे 178, 16.
 त्वमेव सर्वभूतानाम् 178, 3.
 त्वरमाण इवात्यर्थम् 107, 12.
 दण्ड्यः स राज्ञो भवति 284, 4.
 दण्डनीयावुभावेतौ 314, 6.
 दत्तं सप्तविधं प्रोक्तम् 317, 14.
 दत्तमूल्यस्य पण्यस्य 370, 10.
 दत्तस्य पुनरादानम् 14, 2.
 दत्ताप्रदानिकं नाम 312, 19.
 दत्त्वा द्रव्यमसम्यग्यः 312, 18.
 दद्यादपुत्रा विधवा 270, 3.
 दद्याद्दण्डं तथा राज्ञे 296, 3.
 दद्युः पैतामहं पौत्राः 265, 6.
 दर्शितं प्रतिकालं यत् 136, 1.
 दानग्रहणधर्माश्च 220, 2.
 दानग्रहणपञ्च 569, 19.
 दाप्यो भूतेश्चतुर्भागं 330, 2.
 दाप्यो यत्तत्र नष्टं स्यात् 327, 2.
 दायभाग इति प्रोक्तं 477, 17.
 दासत्वात्स विमुच्येत 346, 10.
 दासनैकृतिकक्रुद्ध 97, 9.
 दासी नौका तथा धुर्यो 301, 11.
 दिवसे द्विपणं दासीम् 301, 13.
 दीयमानं न गृह्णाति 369, 8.
 दुकूरयति कृतं यत्स्यात्
 (व्या°) 379 18.
 दुहिताचार्यभार्या च 465, 3.
 दृश्यन्ते विविधा भावाः 437, 13.
 दृष्टप्रयोगश्चान्यत्र 177, 5.

*दृष्ट भुतानुभूतत्वात् 93, 19.
 दृष्टे साधारणेऽप्येको 63, 18.
 †देवब्राह्मणराशां च 436, 10.
 देवासुरमनुष्याणां 172, 17.
 देशं कालं च विज्ञाय 50, 12.
 देशजातिकुलादीनाम् 428, 13.
 देशधर्मानवेक्ष्य स्त्री 274, 8.
 देशाचाराविरुद्धं यत् 130, 13.
 दैवराजकृते तद्वत् 282, 7.
 दोषवत्करणं यत्स्यात् 356, 10.
 द्यूतं प्रकीर्णकं चैव 15, 4.
 द्यौर्भूमिरापो 173, 2.
 द्रव्यमस्वामिविक्रीतम् 291, 12.
 ¶ द्रव्यमस्वामिविक्रीतम् 293, 1.
 द्वयोरापन्नयोस्तुल्यम् 411, 4.
 द्वयोर्विवदतोरर्थे 116, 17.
 द्वावंशौ प्रतिपद्येत 491, 6.
 द्वावंशौ प्रतिपद्येत 497, 7.
 द्विः पादस्त्रिस्तृतीयांशः 456, 8.
 द्विगुणं तु तृतीयेऽह्नि 363, 16.
 द्विगुणं त्रिगुणं चैव 227, 7.

द्विगुणं दण्डमास्थाय 213, 13.
 द्विजानां संनिधानेन 189, 3.
 द्वितीये चैव यच्छेषं 441, 3.
 द्वितीयेऽह्नि दुर्बुद्धे 82, 5.
 द्वितीयेऽह्नि ददत्क्रेता 363, 15.
 इयभियोगस्तु विज्ञेयः 12, 1.
 धटकोशादिभिस्तासाम् 159, 17.
 धनस्त्रीहारिपुत्राणाम् 276, 14.
 धनिकर्णिकयोरेवम् 262, 13.
 धनिकस्यैव वर्धेत 261, 7.
 धर्मशास्त्रं पुरस्कृत्य 47, 1.
 § धर्मशास्त्रार्थशास्त्राभ्याम् 37, 6.
 धर्मश्च जानाति 173, 4.
 धर्मश्च व्यवहारश्च 10, 3.
 धर्मश्चार्थश्च कीर्तिश्च 36, 12.
 धर्मस्यार्थस्य यशसो 11, 5.
 धर्मेणोद्धरतो राज्ञो (व्याख्या)
 36, 10.
 धर्मिकतानाः पुरुषाः 7, 4.
 धारयेदुत्तरे पार्श्वे 170, 1.

* Referred to in the text as मनु's, but not found in मनुस्मृति. (Nirṇayasāgar edition).

† Referred to in the text as हारीत's, but also found in नारदस्मृति.

¶ Referred to in the text as मनु's but not found in मनुस्मृति (Nirṇayasāgar edition).

§ Referred to as बृहस्पति's in the text.

धूपोपहारमन्त्रैश्च 189, 2.
 ध्वजिनी मत्स्यिनी चैव 385, 13.
 न चान्यत्कारयेत्कर्म 338, 12.
 न चापि हारयेदग्निम् 160, 2.
 न तत्र दोषः पालस्य 382, 9.
 * न तत्सत्यं यत् 35, 16.
 न तस्य प्रतिमोक्षोऽस्ति 344, 7.
 न त्वेवं लिख्यते यत्र 64, 3.
 नदीसन्तारकान्तार 48, 10.
 न दृष्टं यच्च पूर्वेषु 579, 1.
 न पातयेत्तामप्राप्य 176, 7.
 न प्रावृषि विषं दद्यात् 162, 10.
 न बान्धवो न चारातिः 100, 11.
 न मज्जनीया स्त्री बाला 159, 18.
 न मण्डलमतिक्रामेत् 176, 8.
 न मयाभिहितं कार्यम् 81, 11.
 न लङ्घयेत्पशुर्वाश्वो 378, 6.
 न लेख्यं सिद्धिमाप्नोति 135, 7.
 न वृद्धिः प्रीतिदत्तानाम् 222, 18.
 न शीते तोयसिद्धिः स्यात् 162, 9.
 नष्टे धर्मे मनुष्येषु 7, 6.
 न स तं प्राप्नुयात्कामम् 347, 7.
 न स तं प्राप्नुयात्कामम् 577, 2.
 न स राज्ञा नियोक्तव्यः 287, 7.
 * न सा सभा यत्र 35, 13.

नापराद्धे न मध्याह्ने 187, 16.
 नाभियोज्यः स विदुषा 193, 14.
 नामजातिग्रहं चैषाम् 434, 10.
 नासौ धर्मो यत्र 35, 15.
 नास्तिकत्रात्यदारान्नि 97, 13.
 नास्ति सत्यात्परो धर्मः 108, 15.
 निक्षिप्तं वा परद्रव्यम् 290, 14.
 निक्षेपं पुत्रदारं च 313, 10.
 निक्षेपो नाम तत्प्रोक्तम् 279, 4.
 निखेयोऽयमयः शङ्कुर् 434, 11.
 निग्रहाद्वडवायास्तु 346, 5.
 निम्नगापहतोत्सृष्ट 394, 7.
 निरर्थकः स वै पक्षो 64, 17.
 निर्गच्छंस्तृणकाष्ठादि 331, 11.
 निर्गतं पुनरेतस्मात् 448, 3.
 निर्णये कालनियमो 104, 13.
 निर्दोषं दर्शयित्वा तु 369, 13.
 निर्मुक्तः सहसा वापि 174, 8.
 निर्वपेत्तत्सकुल्येषु 277, 7.
 निर्वृते वृष्टिरहिते 172, 7.
 निवार्याः स्युः प्रयत्नेन 382, 14.
 निवृत्ते वापि रमणे 486, 10.
 निवेष्टुकामो रोगार्तो 49, 13.
 निष्ठुराश्लीलतीव्रत्वात् 429, 4.
 नैकः समुच्चयेत्सीमां 394, 1.

* Referred to as a quotation from महाभारत but also found in नारदस्मृति.

* Referred to as a quotation from महाभारत.

नैतन्मया कृतं कार्यं (व्या°)

210, 23.

नैतन्मया कृतं कार्यं 211, 8.

नौकामश्वं च धेनुं च 301, 15.

न्यूनाधिके तु दोषः स्यात् 182, 12.

पक्षाच्चानां कृतान्नानाम् 443, 16.

पक्षद्वयाभिसंबन्धात् 12, 3.

पञ्चतालशतं कालं 190, 14.

पञ्चवर्षावसन्नं तु 409, 7.

पञ्चाशतो धावकानां 186, 6.

पञ्चाशत्पालिकं भूयः 177, 7.

पणक्रीडा वयोमिश्र 572, 15.

पण्यमूल्यं भृतिन्यासो 224, 8.

पण्यमूल्यं भृतिस्तुष्ट्या 317, 15.

पथि क्षेत्रे वृत्तिः कार्या 378, 5.

परक्षेत्रस्य मध्ये तु 405, 7.

परगात्रेष्वभिद्रोहो 409, 16.

परतो व्यवहारज्ञः 216, 17.

परपूर्वाः त्रियस्त्वन्याः 274, 4.

परभूमौ गृहं कृत्वा 331, 6.

परस्त्रीगमनं चौर्यं 44, 8.

परार्थवादी दण्ड्यः 54, 5.

परिभुक्तं च यद्वासः 364, 13.

परियोक्ता शिरःस्थाने 153, 1.

परिहासकृतं यच्च 577, 14.

परीक्षाभिमतं क्रीतं 360, 13.

पशुस्त्री भूम्यृणादाने 83, 12.

पश्चात्तत्सोदयं दाप्यं 200, 2.

पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी 411, 3.

पश्यन्ति लोकपालाश्च 109, 8.

पातनीयैरुपक्रोशैर् 429, 7.

पानीयादिसमायुक्तां 168, 15.

पापं पुनासि वै यस्मात् 177, 17.

पापेषु दर्शयात्मानं 178, 1.

पारिव्राज्यं गृहीत्वा तु 345, 4.

पारुष्यदोषावृतयोर् 411, 6.

पारुष्ये सति संरम्भात् 410, 15.

पालः शास्यो भवेत्तत्र 379, 5.

पालः शास्यो भवेत्तत्र (व्या°)

379, 19.

पाषण्डनैगमश्रेणि 351, 9.

पाषण्डनैगमश्रेणी 579, 7.

पाषण्डनैगमादीनां 348, 3.

पिटकं पूरयेत्तत्र 170, 2.

पितर्युपरते पुत्राः 264, 10.

पितापुत्रविवादश्च 579, 8.

पितुरेव नियोगाद्वा 269, 1.

पितृद्रव्यं समाश्रित्य 561, 1.

पितृद्विद् पतितः षण्डो 544, 7.

पितृव्यसाखिशिष्यस्त्री 465, 2.

पितृव्येणाविभक्तेन 271, 3.

पितैव वा स्वयं पुत्रान् 491, 2.

पित्रा विवादमानश्च 98, 12.

पित्रैव तु विभक्ता ये 491, 4.

पुत्रः पत्युरभावे वा 217, 15.

पुत्रेण च कृतं कार्यं 217, 18.

पुत्रेण सोऽर्थः शोध्यः स्यात्

145, 9.

पुत्रोऽसतोः स्त्री धनिनोः 276, 15.	प्रतिरूपकराद्यैव 438, 8.
पुनः पत्युर्गृहं यायात् 274, 15.	प्रतिशीर्षप्रदानेन 346, 3.
पुनः प्रमाणसंभेदः 579, 6.	प्रतिष्ठा व्यवहाराणाम् 42, 7.
पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता 274, 7.	प्रतिसंवत्सरं गोपे 373, 2.
पुनर्भूत्रिविधा तासाम् 274, 5.	प्रत्ययविह्वैर्विज्ञेयो 118, 16.
पुरराष्ट्रविरुद्धश्च 215, 10.	प्रत्यर्थिसंनिधानश्च 140, 10.
पूर्वदृष्टेषु विह्वेषु 181, 7.	प्रत्यात्मिकं भवेत्तस्य 193, 8.
पूर्वपक्षो भवेद्यस्य 116, 18.	प्रथमे ग्रन्थिभेदानाम् 441, 2.
पूर्वप्रवृत्तमुत्सन्नं 406, 5.	प्रदद्यात् सोपवासाय 189, 1.
पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु 411, 2.	प्रमाणानि प्रमाणज्ञैः 92, 5.
पूर्ववादं परित्यज्य 81, 9.	प्रवृत्तमपि तद्राजा 356, 11.
पूर्ववादस्तयोः पक्षः 12, 4.	प्रसादात् स्वामिनोऽन्यत्र 343, 13.
पूर्वाशिर्नां च या भर्तुः 476, 5.	प्राकृतानि च गूढानि 179, 4.
पूर्वाक्षे सर्वदिव्यानाम् 167, 2.	प्राङ्न्यायश्चोत्तराः प्रोक्ताः 72, 6.
पूर्वाक्षे सोपवासस्य 191, 5.	प्राङ्निवाकस्तथा शल्यम् 28, 13.
पृथक्कर्मगुणोपेता 567, 11.	प्राणोपरोधि यच्चान्यत् 450, 14.
प्रकाशं देवनं कुर्यात् 573, 13.	प्रापणीयस्तदा तेन 248, 12.
प्रकाशवच्चकास्तत्र 438, 6.	प्राप्ता देशाद्धनक्रीता 275, 1.
*प्रकाशे क्रयतः सिद्धिः 293, 2.	फलमूलोदकादीनां 450, 9.
प्रकीर्णकेषु विज्ञेया 579, 4.	बलात्कारेण यो भुङ्क्ते 301, 16.
प्रच्छन्नानि मनुष्याणाम् 178, 15.	बलाद्वासयितव्यः स्यात् 339, 10.
प्रजाभ्यो बहुमानं च 36, 13.	बान्धवादप्रजाज्जातं 139, 17.
प्रतिकूलं च यद्राजः 356, 9.	बाल आपोऽशार्षात् 216, 16.
प्रतिग्रहविलोपश्च 579, 9.	बालमूढास्वतन्त्रार्त 318, 1.
प्रतिदानं तथैवास्य 280, 16.	बाल वृद्ध स्त्रियो ऽन्धाश्च 159, 15.
प्रतिभूस्तु ऋणं दद्यात् 248, 7.	बालोऽज्ञानादसत्यास्त्री 100, 12.

* Referred to in the text as being मनु's but not found मनुस्मृति.

ब्राह्मणस्य धटो देयः 159, 6.
 † ब्राह्मणस्य तु यदेयं 277, 6.
 ब्राह्मणायैव दातव्यं 530, 9.
 ब्राह्मणार्थस्य तन्नाशे 530, 8.
 ब्रूयात्सर्वं वा सदसि (व्या°)
 210, 20.
 ब्रूयात्सर्वं वा सदसि 211, 5.
 ब्रूहीत्युक्तोऽपि न ब्रूयात् 82, 4.
 भक्तदासश्च विज्ञेयः 336, 12.
 भक्तस्योत्क्षेपणेनैव 345, 11.
 भङ्गाक्षेपावमर्दाद्यैः 450, 10.
 भरणं चास्य कुर्वारन् 531, 3.
 भरणं चास्य कुर्वारन् 538, 8.
 भर्तुश्च वधमिच्छन्तीं 476, 7.
 भर्त्रा प्रीतेन यद्वत् 549, 10.
 भस्मादीनामुपक्षेपैर् 409, 17.
 भागं विद्याधनात्तस्मात् 560, 2.
 भाण्डं व्यसनमागच्छेत् 327, 1.
 भाण्डपिण्डव्ययोद्धार 304, 8.
 भाषाया उत्तरं यावत् 66, 1.
 भिद्यते मुखवर्णोऽस्य 107, 10.
 भिन्नक्रमो व्युत्क्रमार्थः 64, 12.
 भिन्नवृत्तासमावृत्त- 98, 2.
 भूतं तत्त्वार्थसंयुक्तं 13, 2.
 भूतकालमतिक्रान्तं 64, 18.
 भूतच्छलानुसारित्वात् 13, 1.
 भूताविष्टनृपद्विष्ट 98, 3.

भूतावनिश्चितायां तु 321, 18.
 भृतिं गृहीत्वाकुर्वाणः 325, 5.
 भृत्यस्तु त्रिविधो ज्ञेयः 340, 6.
 भृत्यानां वेतनस्योक्तो 321, 8.
 भृत्याय वेतनं दद्यात् 321, 13.
 भृष्टं च चारितं चैव 187, 11.
 भोगच्छलापदेशेन 140, 14.
 भोज्यान्नोऽथ प्रतिग्राह्यो 347, 15.
 भ्रातृणामप्रजाः प्रेयात् 531, 1.
 भ्रातृणामविभक्तानाम् 569, 15.
 मण्डलं चाष्टमं गत्वा 176, 9.
 मण्डलं रक्तसंकाशं 181, 8.
 मत्ताभियुक्तस्त्रीबाल 131 14.
 मत्तोन्मत्त-प्रमत्तार्त्त 97, 10.
 मध्यमस्य तु शास्त्रज्ञैः 450, 18.
 मध्यमेन तु चापेन 182, 10.
 मध्यमो जातिपूगानां 434, 9.
 मध्ये यत्स्थपितं द्रव्यं 200, 1.
 *मनुः प्रजापतिर्यस्मिन् 7, 3.
 मनुष्यविषमांसास्थि 98, 9.
 मन्दं पञ्चशतं ज्ञेयं 182, 9.
 मर्दितो यदि नो दग्धः 181, 5.
 मर्यादातिक्रमे सद्यो 411, 10.
 मला ह्येते मनुष्याणाम् 412, 1.
 महागुणोऽल्पबाधश्चेत् 405, 8.
 महापथिकसामुद्रि 97, 11.
 माता मातृष्वसा श्वभूर 465, 1.

† Not found in नारद's दायभागप्रकरण.

* This half only is not found in the Institutes of Nārada edited by Jolly.

मातुर्दुहितरोज्भावे 551, 6.
 मातुर्निवृत्ते रजसि 486, 9.
 मात्रा वा यत्कुटुम्बार्थे 271, 4.
 माषं गां दापयेद्दण्डं 381, 13.
 माषो विंशतिमो भागः 381, 7.
 मासं चतुष्टयं वर्षं 70, 5.
 मासं त्रिंशत् समातीते 70, 10.
 मिथ्या संप्रतिपत्तिश्च 72, 5.
 मूलमर्थं परित्यज्य 64, 16.
 मूल्यं तद्विगुणं दाप्यो 369, 14.
 मूल्यं तस्य भवेद्देयम् 248, 16.
 मूल्याष्टभागो हीयेत 456, 7.
 मृताः स्युः साक्षिणो यत्र 135, 8.
 मृते तु स्वामिनि पुनः 406, 7.
 मृते पतौ तु भार्याः स्युः 541, 3.
 मृते भर्तारि तु प्राप्तान् 274, 16.
 †मृद्भाण्डासनखट्वास्थि- 436, 5.
 मोक्षितो महत्तर्णात् 336, 10.
 मौलवृद्धादयस्त्वन्ये 397, 12.
 यं चार्थं प्रतिभूर्दद्यात् 252, 17.
 यच्च यस्योपकरणं 581, 8.
 यक्षिषां वृत्त्युपादानम् 356, 8.
 यत्तत्र क्रियते लेख्यं 127, 15.
 यत्र विप्रतिपत्तिः स्यात् 38, 7.
 यत्र संख्या न निर्दिष्टा 64, 2.

यत्रस्थो नोपहन्येत 168, 13.
 यत्र स्यादुभयं सर्वं 64, 8.
 यत्रार्थं साधयेत्तेन 284, 8.
 यत्रैतानि न लिख्यन्ते 64, 5.
 यथा शल्यं भिषक्कायात् 28, 12.
 यथास्थाननिवेशेन 64, 14.
 यदा तु न विभाव्येते 181, 3.
 यदा तु न सकुल्याः स्युः 277, 8.
 यदा तु न स्युर्जातारः 395, 9.
 यदा दुहितरस्तस्याः 538, 10.
 यदा वायुप्रणुन्नं वा 174, 7.
 यदि वा नोपरि लिखेत् 261, 6.
 यद्वत्तं स्यादविज्ञानात् 318, 4.
 यद्बालः कुरुते कार्यं 216, 13.
 यद्येकजाता बहवः 567, 10.
 यद्वचः प्रतिकूलार्थम् 428, 14.
 यमेव ह्यतिवर्तेत 411, 11.
 यक्षिषां स्वामिनं कश्चित् 346, 9.
 यस्त्वात्मदोषात् दुष्टत्वात् 107, 6.
 यस्मिन्पक्षे द्विधा साध्यं 65, 1.
 यस्मिन् स्यात् संशयो लेख्ये
 133, 4.
 यस्य नोपहता बुद्धिः 104, 15.
 यस्य स्यादधिका पीडा 59, 6.

† Referred to as being हारीत's but found also in
 नारद.

यास्तत्र चोरान् गृहीयात् 449, 7.
 याच्यमानं न दद्यात् 262, 1.
 याच्यमानस्तु यो दातुर् 284, 3.
 या तु सप्रधनैव स्त्री 275, 7.
 यान्येव तृणकाष्ठानि 331, 12.
 यावत्क्षीणदशं जीर्णम् 456, 10.
 या सा तद्विषयमादद्यात् 270, 4.
 येषामेताः क्रिया लोके 570, 1.
 यो धर्मः कर्म यच्चैषाम् 356, 7.
 यो न भ्राता न च पिता 54, 4.
 यो निरुद्धस्तु विज्ञेयो 181, 9.
 * यो यस्यार्थे विवदते 53, 8.
 रक्तैर्गन्धैश्च माल्यैश्च 171, 1.
 रक्षन्ति शय्यां भर्तुश्चेत् 531, 4.
 रक्षन्ति शय्यां भर्तुश्चेत् 538, 9.
 रक्ष्यमाणोऽपि यत्राधिः 232, 13.
 रागादज्ञानतो वापि 33, 17.
 रागादिना यदैकेन 54, 11.
 राजग्रहगृहीतो वा 382, 6.
 राजशासननीता च 385, 14.
 राजानमामन्त्र्य ततः 406, 8.
 राजा भवत्यनेनास्तु (व्या०)
 19, 25.
 राजा सत्पुरुषः सभ्याः 13, 3.
 राज एव हि दासः स्यात् 344, 6.
 राजा दापयितव्यः स्यात् 200, 13.
 राजामाज्ञाप्रतीघातः 579, 5.

राज्ञा मोचयितव्यास्ते 347, 2.
 राज्ञी प्रव्रजिता धात्री 465, 4.
 राज्ञे कुर्यात् पूर्वम् 59, 1.
 रोगिणो ये च वृद्धाः स्युः 159, 19.
 रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणम् 193, 7.
 लक्षयेत्तस्य चिह्नानि 179, 3.
 लब्धं दानात्क्रयात्प्राप्तं 139, 16.
 लभते दक्षिणाभागम् 309, 7.
 लाभं गोवीर्यशस्यानां 321, 19.
 लेखयित्वा तु यो भाषां 64, 6.
 लेखयित्वा तु यो वाक्यं 81, 17.
 लेखयेद्यस्तु भाषायाम् 63, 19.
 लेख्यं दत्त्वा ऋणी शुध्येत् 262, 12.
 लेख्यं यच्चान्यनामाङ्कं 139, 4.
 लेख्यं सिध्यति सर्वत्र 136, 2.
 लेख्यस्थानादिभिर्भ्रष्टं 63, 15.
 लेख्ये देशान्तरन्यस्ते 129, 9.
 लोकेऽस्मिन्निद्विधं द्रव्यं 365, 7.
 वक्तव्यार्थे न तिष्ठन्तम् 47, 12.
 वणिक्प्रभृतयो यत्र 302, 8.
 वदेद्वादी स हीयेत 81, 18.
 वधः सर्वस्वहरणम् 450, 20.
 वधः सर्वस्वहरणम् 442, 1.
 वधकश्चित्रकृन्मूर्खः 98, 7.
 वधेन गोपो मुच्येत 384, 11.
 वन्ध्यां स्त्रीजननीं निन्द्यां 476, 2.
 वरुणाय प्रकुर्वीत 184, 11.

वर्णसंकरदोषश्च 579, 10.
 वर्णानां प्रातिलोम्येन 341, 13.
 वर्षे चतुर्यवा मात्रा 188, 3.
 वाक्पाहृष्यं तथैवोक्तं 15, 3.
 वाक्पाहृष्यमवाच्यं यत् 44, 9.
 वाग्दृष्टदोषशैलूषा 97, 15.
 वाढसंक्रमगात् ज्ञेयो 81, 10.
 † वासः कौशेयवर्जं तु 436, 7.
 वासःपञ्चन्नपानानां 450, 11.
 विंशत्यब्दे दशाहं तु 70, 9.
 विक्रीणीतेऽस्वतन्त्रः सन् 344, 1.
 विक्रीयतेऽसमक्षं यत् 290, 15.
 विक्रीणं पण्यं मूल्येन 367, 1.
 विक्रीय पण्यं मूल्येन 365, 3.
 विक्रीयासंप्रदानं च 14, 3.
 विक्रीयासंप्रदानं तत् 365, 4.
 विक्रेता चात्मनः शाले 336, 13.
 विक्रेता ब्राह्मणश्चैव 98, 10.
 विक्रेता स्वामिने यत्स्वम् 296, 2.
 विक्रेतुः प्रतिदेयं तत् 363, 12.
 विक्रेतुरेव सोऽनर्थो 268, 13.
 विचारो निर्णयश्चात 47, 4.
 विचार्य तस्य वा वृत्तम् 287, 11.
 विद्यमानेऽपि लिखिते 146, 12.
 विधिः पञ्चविधस्तूक्तः 410, 14.
 विनष्टे मूलनाशः स्यात् 236, 17.
 विनिर्गच्छंस्तु तत्सर्वं 331, 13.

विनेयाः प्रथमेनैव 397, 13.
 विब्रुवंश्च भवेदेवम् 81, 12.
 विब्रूयुर्वान्धवाः क्षेप्तात् 100, 13.
 विभक्तानवगच्छेयुर् 570, 2.
 विभक्तानां पृथग्ज्ञेया 569, 20.
 विभक्ता भ्रातरः कुर्युः 255, 2.
 विभक्ता भ्रातः कुर्युर् 569, 18.
 विभक्ता ह्यविभक्ता वा 264, 11.
 विभजेरन् धनं तस्य 531, 2.
 विभागधर्मसंदेहे 569, 13.
 विभागे सति धर्मोऽपि 569, 16.
 विभागोऽर्थस्य पैगस्य 477, 16.
 विभावितैकदेशेन 203, 4.
 विमृश्यते क्रियाभेदात् 65, 2.
 विलिखत्यवनि पद्भ्याम् 107, 9.
 विवादसंभित धर्म 28, 10.
 विवादे साक्षिगस्तत्र 117, 2.
 विवादे सौत्तर्पण 204, 11.
 विवाहादिविधिः स्त्रीगाम् 472, 14.
 विवृत्य वै परीक्ष्यं तत् 139, 5.
 विवेचयति यस्तस्मात् 28, 11.
 विशालामुच्छ्रितां शुभ्रां 168, 11.
 विशेषतः स्थावराणाम् 146, 13.
 विशेषश्चेन्न लक्ष्येत 411, 7.
 विश्वासार्थं कृतस्त्वाधिः 248, 11.
 विषमस्थाश्च नाम्नेऽया 50, 2.
 विषस्य पलषद्भागात् 188, 7.

† Referred to in the text as हारीत's, but also found in नारद.

वृथादानाक्षिरूपणा 224, 9.
 * वृद्धा न ते ये 35, 14.
 वेणुवैगवभाण्डानाम् 143, 13.
 वेतनस्यानपाकर्म 14, 1.
 वेतनस्यानपाकर्म 321, 9.
 वेद्याप्रधाना ये तत्र 334, 5.
 वेद्यास्त्रीगामलंकागन् 581, 7.
 वेष्टगीत सितैर्गितो 179, 16.
 वैद्यो वैद्याय नाक्रामो 560, 19.
 वैद्यस्य सलिलं देयम् 159, 7.
 वोढुमर्हति गोपस्ताम् 375, 7.
 व्यङ्गैकश्रोत्रियाऽऽचार- 97, 12.
 व्यभिचारं सदैर्येषु 163, 20.
 व्यवहारः कृतोऽप्येषु 214, 10.
 व्यवहाराभिगस्तोऽयं मानवः
 172, 15.
 व्यवहाराभिगस्तोऽय 178, 5.
 व्यवहाराभिगस्तोऽयं 178, 17.
 व्यवहारेषु विज्ञेयः 313, 2.
 व्याघ्रादिभिर्हतो वापि 382, 8.
 व्याधितः कुपितश्चैव 487, 8.
 व्याधिना पीडितो यस्तु 211, 7.
 व्याधिना पीडितो यस्तु 210, 22.
 व्यापादो विषशस्त्राद्यैः 450, 13.
 व्याप्नोति पादशो यस्मात् 11, 4.
 व्यायच्छेच्छक्तितः क्रोशेत् 375, 2.

व्रीहीनतिप्रयत्नेन 181, 4.
 शङ्कासतां तु संसर्गात् 12, 2.
 शक्ताश्च य उपेक्षन्ते 447, 2.
 शक्तितश्चानुमान्यैनम् 339, 14.
 शक्तिभक्तानुसाराभ्याम् 340, 7.
 शक्त्यपेक्षमृणं दाप्यः 258, 2.
 शमादीनां प्रयोगे च 101, 15.
 † शमी धान्यं कृतान्नं च 436, 6.
 शग्द्वाग्मे तु सलिलम् 162, 8.
 शस्यते न स पक्षस्तु 64, 15.
 शाकानामार्द्रमृलानाम् 443, 14.
 शार्करश्चार्थदण्डश्च 204, 14.
 शार्करस्ताडनादिस्तु 204, 15.
 शारीरो दशधा प्रोक्तो 204, 17.
 शालानत्वाद्भयार्तत्वात् 70, 2.
 शास्त्रविद्भिर्यथा प्रोक्तम् 191, 4.
 शिष्यद्वयं समासाद्य 169, 18.
 शिक्षयन्तमदुष्टं च 339, 9.
 शिक्षितोऽपि कृतं कालम् 339, 1.
 शिरो वा सर्वगात्राणाम् 108, 8.
 शिल्पिनश्चापि तत्काल 49, 16.
 शिल्पिषूपनिधौ न्यासे 287, 15.
 शिशिपा तदभावे तु 168, 23.
 शिभस्योत्कर्तनं तस्य 465, 6.
 शिष्यान्तेवासिदासस्त्री 267, 12.
 शिष्यान्तेवासिभृतकाः 335, 3.

* Referred to in the text as occurring in the महाभारत, but found in नारद too.

† Referred to in the text as हारीत's, but also found in नारद.

शीर्षिकस्थो यदा न स्यात् 152, 6.
 शुल्कं गृहीत्वा पण्यस्त्री 333, 1.
 शुल्कं त्वष्टगुणं दाप्यो 333, 14.
 शुश्रूषकः पञ्चविधः 335, 1.
 शूर्पस्य च पणार्धं तु 302, 2.
 शोधयेत् पूर्ववादं तु 67, 7.
 शोध्यः शुद्धः स सत्कृत्यो 181, 6.
 शोषमागच्छतश्चौष्ठौ 107, 11.
 श्रुत्वा ये नाभिधावन्ति 447, 4.
 श्वपदेनाङ्कयित्वा तं 345, 5.
 श्वपाकषण्डपाषण्ड 411, 8.
 षडब्धिके त्रिरात्रं तु 70, 8.
 षट्विधस्तस्य तु बुधैः 365, 9.
 संदिग्धमिव लिख्येत 64, 9.
 * संदिग्धेषु च कार्येषु 93, 18.
 संभवन्ति गुणाः सर्वे 36, 11.
 संभोगं केवलं यस्तु 140, 13.
 संरक्षेत्समयं राजा 351, 10.
 संवत्सरेणार्धखिलम् 409, 6.
 संसक्तसक्तसक्तास्तु 397, 11.
 संसृष्टानां तु यो भागः 531, 7 & 13.
 स एव दण्डः स्तेयेऽपि 442, 7.
 स एव विनयं कुर्यात् 411, 12.
 स एवास्य भवेद्दोषो 369, 4.
 स जघन्यतमस्तेषां 344, 2.

स तद्गृहीत्वा निर्गच्छेत्, 331, 7.
 स तयोर्दण्डमाप्नोति 411, 5.
 सतस्तत्कालकरण 129, 10.
 सत्यं देवाः समानेन 108, 13.
 सत्यमेव परं दानं 108, 4.
 सत्यमेव परो धर्मः 108, 12.
 सत्यसन्धो हि भगवान् 172, 18.
 सत्येन पूयते साक्षी 108, 9.
 सदोषमपि तत्क्रांतम् 364, 14.
 सद्यः कृते तदा वादः 70, 7.
 सद्यः कृते तदा वादः 230, 9.
 स पुनर्द्विविधः प्रोक्तः 280, 15.
 सप्ताहाभ्यन्तरे यस्य 193, 6.
 सभाराजकुलद्वार 163, 10.
 सभाराजगृहद्वार 168, 10.
 सभ्याश्च साक्षिणश्चैव 82, 1.
 सभ्योऽसभ्यः स विज्ञेयः 33, 18.
 समः स्यात् सर्वभूतेषु 36, 6.
 समयस्यानपाकर्म 15, 1.
 समयस्यानपाकर्म 348, 4.
 समयैः परिगृह्याथ 172, 6.
 स मान्यते यः क्षमते 411, 1.
 समा मासस्तथा पक्षः 64, 4.
 समाहितमतिः पश्येत् 47, 2.

* Referred to as मनु's in the text, but not found as his in the मनुस्मृति (Nirṇayasāgar edition).

* समीक्षमाणो निपुणं 37, 7.
 समूलशस्यनाशे तु 384, 10.
 समो वा हीयमानो वा 173, 18.
 सर्वस्वहरणेऽप्येतत् 581, 9.
 सर्वे पृथग्पृथग्दण्ड्या 397, 9.
 सर्वेषामल्पमृत्यानां 443, 17.
 सर्वेष्वर्थविवादेशु 83, 11. .
 * सर्वे सपिण्डाः स्वधनं 541, 4.
 सवर्णायासपिण्डाय 274, 11.
 स विनेयोऽन्यथाकुर्वन् 48, 15.
 सशूकस्याव्यसनिनः 191, 6.
 स साक्ष्येकोऽपि साक्षित्वे 96, 10.
 सहसा क्रियते कर्म 449, 13.
 साक्षताभिः सपुष्पाभिः 347, 12.
 साक्षित्वं प्रातिभाव्यं च 255, 1.
 साक्षित्वं प्रातिभाव्यं च 569, 17.
 साक्षिधर्मे विशेषेण 108, 16.
 साक्षिसभ्यावसन्नानां 215, 18.
 * साक्षी वा साक्षिणान्येन 129, 2.
 साक्षेपं निष्ठुरं ज्ञेयं 429, 6.
 साधारणः समस्तानाम् 159, 8.
 सामन्तात्परतो ये स्युः 397, 10.
 सामन्तानुमते ज्ञेयं 385, 2.
 सामन्तान्मार्गपालांश्च 448, 4.
 सामाद्युपायसाध्यत्वात् 11, 1.
 सामान्यमस्वतन्त्रत्वं 335, 5.

सा यथाकाममभूयात् 549, 11.
 साहसेऽप्यागतनेतान् 160, 1.
 साहसेषु य एवास्ते 442, 6.
 सिद्धिरस्योभयस्यापि 233, 8.
 सीदन्ति हि प्रमेयानि 92, 6.
 सुदीर्घेणापि कालेन 104, 2.
 सुदीर्घेणापि कालेन ससाक्षी 104, 16.
 सुप्रमत्तप्रमत्तेभ्यः 435, 12.
 सेतुं प्रवर्तयेत्कश्चित् 406, 6.
 सेतुस्तु द्विविधो ज्ञेयः 406, 1.
 सोत्तरोऽनुत्तरश्चेति 8, 9.
 सोत्तरोऽभ्यधिको यत्र 8, 10.
 सोऽधिकर्मकृतो ज्ञेयः 340, 13.
 सोऽपि तद्विगुणं दाप्यो 369, 16.
 सोऽस्या दद्यादृणं भर्तुः 275, 8.
 स्कन्धादादाय तस्यासौ 347, 11..
 स्तेये च श्वपदं कार्यम् 210, 6.
 स्तेयेऽपि साहसे चैव 101, 14.
 स्तोमवाहीनि भाण्डानि 332, 5.
 स्तोमाद्विना वसित्वा तु 331, 10.
 स्त्रीं धनभ्रष्टसर्वस्वां 476, 6.
 स्त्रीणां तु न विषं प्रोक्तं 159, 16.
 स्त्रीपुंसयोगसंज्ञं तत् 472, 15.
 स्त्रीपुंसयोर्न चोढाया 474, 15.
 स्त्रीपुंसयोश्च संबन्धो 15, 2.
 स्त्री प्रसूताप्रसूता वा 274, 12.

* Referred to as बृहस्पति's in the text. Jolly's edition of नारद reads संपश्यमानो for समीक्षमाणो.

स्त्रीबुद्धेरस्थिरत्वाच्च 100, 15.
 स्त्रीशुल्कानुग्रहार्थं च 317, 16.
 स्त्रीषु रात्रौ बहिर्गमाद् 214, 9.
 स्थानात् स्थानान्तरं गच्छेत् 107, 7.
 स्थानासेधः कालकृतः 47, 19.
 स्थायिनामेष नियमो 366, 10.
 स्थावरस्योदयं दाप्यो 367, 2.
 स्थित्वैकस्मिन्ततोऽन्यानि 176, 5.
 स्मृत्यपेक्षं हि साक्षित्वम् 104, 14.
 स्वं शिल्पमिच्छन्वा हर्तु 338, 7.
 स्वदासमिच्छेद्यः कर्तु 347, 10.
 स्वद्रव्यं यत्र विसम्भात् 279, 3.
 स्वधर्मत्यागिनोऽन्यत्र 341, 14.
 स्वपणं स्वकृतं दाप्यो 204, 12.
 स्वपर्याप्तमृणं दत्त्वा 346, 1.
 स्वबलेनैव भुञ्जानः 301, 8.
 स्वभागान्यदि दद्युस्ते 567, 12.
 स्वयमेव तु यो दद्यात् 287, 6.
 स्ववाचैव जितानां तु 215, 19.
 स्वाभिदोषादकरणे 326, 12.
 स्वैरिण्यब्राह्मणी वेद्या 468, 7.
 हज्यं वहसि देवानां 178, 14.
 हस्तक्षतेषु सर्वेषु 179, 5.
 हस्तानां तु शते सार्धे 182, 11.
 हस्ताभ्यां तं समादाय 176, 4.
 हस्तिपत्रात्यदासेषु 411, 9.

हिरण्यममिरुदकम् 13, 4.

† हिरण्यरत्न कौशेय 436, 9.

† हिरण्यवर्जं लोहं च 436, 8.

हीनमध्योत्तमानां तु 410, 8.

हीनमूल्यमवेलायाम् 294, 2.

हेमन्ते सा सप्तयवा 188, 4.

१०. पाणिनि.

साक्षाद्दृष्टि संज्ञायाम् 93, 15.

११. पारस्कर

अप्रत्तायास्तु दुहितुः 552, 6.

पुत्रस्तु नैव लभते 552, 7.

१२. पितामह

अक्रूरहृदयः शान्तः 183, 6.

अग्निं शिशिरहेमन्त 162, 4.

अग्नेः पश्चिमभागे तु 165, 12.

अभ्यादिलोकपालांश्च 164, 14.

अङ्गुष्ठाङ्गुलियोगेन 195, 18.

अजैकपादहिर्बुध्न्यः 165, 14.

अतस्तस्य तु पत्राणि 180, 13.

अतस्त्वं दर्शयात्मानं 185, 3.

अधुना संप्रवक्ष्यामि 197, 14.

अनियुक्तप्रभाषी च 43, 15.

अन्तःपुरं वासगृहम् 43, 4.

अन्तर्गं तु तयोर्हस्तो 168, 18.

अन्तर्जलगतं सम्यक् 186, 4.

अन्यथा न विशुद्धिः स्यात् 186, 9.

† Referred to in the text as हारीत's but also found in नारद.

अभियुक्तस्ततश्चैकम् 198, 5.
 अभियुक्ताय दातव्यम् 152, 10.
 अभियोक्ता शिरस्थाने 152, 9.
 अभिशापे समुत्तीर्णे 128, 10.
 अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन 197, 17.
 अर्घ्यादि पश्चादङ्गानाम् 166, 7.
 अवलम्बौ च कर्तव्यौ 169, 15.
 अवष्टम्भाभियुक्तानां 153, 15.
 अष्टमं मण्डलं गत्वा 176, 13.
 अष्टमं मण्डलं गत्वा 180, 19.
 असंगतं चासहीनं 176, 15.
 अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये
 167, 17.
 आगतं प्राङ्मुखं कृत्वा 184, 7.
 आगतस्तु शरणाही 186, 3.
 आज्येन हविषा चैव 166, 10.
 आदित्यत्रन्द्रावनिलो नलश्च
 167, 16.
 आरामछन्दसश्चैव 45, 7.
 आवाहयेत्ततो देवान् 198, 2.
 आवाह्य तु धटे धर्मं 164, 9.
 आविशोत् सलिले नित्यम् 184, 5.
 आसङ्गी मुक्तकेशश्च 44, 3.
 आहार्यं वर्जयेत्तोयं 184, 4.
 इतरेषां तु देवानां 192, 10.
 इत्येते द्वादशादित्या 165, 11.
 इन्द्रं पूर्वं तु संस्थाप्य 164, 12.
 इन्द्रः पीतो यमः दयामो 164, 15.
 इन्द्रस्थाने सभायां वा 163, 7.

इन्द्रस्थाने सभायां वा 168, 8.
 इन्द्रस्य दक्षिणे पार्श्वे 165, 4.
 इन्द्रो विवस्वान्पूषा 165, 9.
 इषून् प्रक्षिपेद्विद्वान् 183, 9.
 इष्टकाभस्मपाषाण 170, 6.
 ईशानस्तु भवेद्रक्तः 165, 3.
 उत्कृती सस्यघाती च 45, 4.
 उत्तमेषु समस्तेषु 128, 8.
 उदकं च प्रदातव्यम् 170, 12.
 उपलिप्ते शुभौ देशे 198, 1.
 उपोषितं ततः स्नातन् 196, 15.
 ऋक्थिनः सुहृदं वापि 200, 9.
 ऋणोपनिधिनिक्षेप 71, 8.
 ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान् 168, 3.
 ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान् 174, 15.
 एकवासास्तथाभ्यक्तो 43, 16.
 एकस्मिन्तोलयेन्मर्त्यं 170, 5.
 एताः प्रकृतयः प्रोक्ता 46, 8.
 एतानि धर्मशास्त्राणि 37, 11.
 एतासां देवतानां च 166, 5.
 एते साधारणा मासा 162, 2.
 एवं कारयिता राजा 174, 16.
 एवं मन्त्रविधिं कृत्वा 167, 19.
 एवं विधायोपलिप्य 197, 19.
 एवं समासतः प्रोक्तं 198, 7.
 एषु कोषः प्रदातव्यो 154, 5.
 एतेहि भगवन्धर्म 164, 7.
 औषधीर्मन्त्रयोगांश्च 190, 11.
 करामं यो न धुनुयात् 196, 1.

कर्कटानि च देयानि 169, 7.
 कर्तुः शरीरसंस्थांस्तु 190, 12.
 कारयेदायसं पात्रं 195, 11.
 कार्यः परीक्षकैर्नित्यम् 170, 11.
 कुबेरस्तु सुवर्णाभो 165, 1.
 कुर्याच्च प्रतिभूर्वादि 252, 6.
 कुष्ठिनां वर्जयेदग्निम् 160, 9.
 कुङ्कादिभयाद्राजा 190, 10.
 कैवर्तकश्च विशेषो 46, 3.
 कोसेदिकाभारुपदा 46, 7.
 क्रीते क्रयप्रकाशार्थं 128, 4.
 क्षेप्रा च क्षत्रियः कार्यः 183, 5.
 गगनस्पर्शनो वायुः 166, 2.
 गच्छेत्तोरणमूलं तु 186, 2.
 गच्छेत्तोरणमूलात्तु 185, 21.
 गन्तुश्चापि च कर्तुश्च 185, 20.
 गन्धादिकां नैवेद्यान्तां 166, 8.
 गव्यं घृतमुपादाय 195, 16.
 गव्यं घृतमुपादाय 196, 6.
 गोमयेन मृदा वापि 197, 20.
 ग्रामे दृष्टः पुरे यायात् 42, 10.
 ग्राहयेन्मुद्रिकां तां तु 196, 16.
 ग्रीष्मे सलिलमित्युक्तं 162, 5.
 चतुरङ्गलखातं तु 195, 12.
 चतुर्दिक्षु तथा होमः 166, 9.
 चतुर्हस्ता तुला कार्या 168, 17.
 चैत्रो मार्गशिरश्चैव 162, 1.
 चौर्ये तु तण्डुला देया 194, 4.
 छलानि वापराधांश्च 42, 16.

छलान्येतानि पञ्चाशत् 44, 5.
 छित्वा तु याज्ञिकं वृक्षं 168, 19.
 ज्ञानिनः शुचयोऽस्तुब्ध्या 173, 10.
 ज्योतिर्विद्वाद्भ्रमणः श्रेष्ठः 173, 7.
 तण्डुलानां प्रवक्ष्यामि 194, 3.
 तत आवाहयेद्देवान् 170, 16.
 तत आवाहयेद्देवान् 164, 5.
 ततस्तं समुपादाय 180, 15.
 ततस्त्वावाहयेद्देवान् 184, 8.
 ततस्तद्धस्तयोः प्रास्येत् 181, 16.
 ततस्त्रिपुरुषो भोगः 144, 15.
 ततस्त्वष्टा ततो विष्णुः 165, 10.
 तत्तेनैव कृतं ज्ञेयं 54, 2.
 तत्सिद्धयर्थं तु यल्लेख्यं 128, 7.
 तथैव निष्कृतिः श्यामो 165, 2.
 तदेनं संशयादस्मात् 171, 11.
 तन्दुलाश्चैव कोशश्च 153, 16.
 तप्तमाषस्य वक्ष्यामि 195, 10.
 तरु गुल्म लता वल्ली 183, 11.
 तस्मिन्गते द्वितीयोऽपि 186, 1.
 तस्यैकस्य तु सर्वस्य 192, 14.
 तृणशैवालरहिते 184, 2.
 तेषां नृपः प्रमाणं स्यात् 93, 4.
 तेषां वचनतो गम्यः 173, 11.
 तोय त्वं प्राणिनां प्राणः 185, 1.
 तोरणे तु तयोः कार्ये 169, 13.
 तोलयित्वा नरं पूर्वं 170, 14.
 त्रायस्वैनं नरं पापात् 189, 12.
 त्रिरात्रं पञ्चरात्रं स्यात् 190, 9.

त्रिरात्रात्सप्तरात्राद्वा 192, 12.
 त्रिरात्रोपोषितायैव 167, 9.
 त्वं घट ब्रह्मणा सृष्टः 171, 6.
 त्वं विष ब्रह्मणा सृष्टं 189, 9.
 त्वमेव घट जानीषे 171, 9.
 त्वरमाणो न गच्छेत् 180, 17.
 दन्तोलेखनकश्चैव 44, 4.
 दह पावक पापं त्वं 196, 14.
 दिवसस्य तु पूर्वाह्ने 163, 3.
 दिव्येषु सर्वकार्याणि 164, 4.
 दुर्गायाः पाययेच्चोरान् 192, 6.
 दुर्गायाः स्नापयेच्छूलं 192, 9.
 देवखातेषु यत्तोयं 184, 3.
 देवेशेशानयोर्मध्ये 165, 7.
 द्वाविंशतिपदान्याहुः 45, 10.
 धकाराद्धर्ममूर्तिस्त्वं 171, 7.
 धटं तु कारयेन्नित्यं 170, 15.
 धटः सर्वर्तुकः प्रोक्तो 162, 3.
 धटमामन्त्रयेच्चैव 171, 5.
 धटादीनि विषान्तानि 154, 7.
 धटादुच्चतरे स्याताम् 169, 14.
 धनिकस्य धनं दाप्यो 252, 5.
 धरो ध्रुवस्तथा सोम 165, 5.
 धर्मस्योत्तरभागे तु 166, 4.
 धर्मावाहनपूर्वं तु 198, 3.
 धर्मे गृहीते शुद्धिः स्यात् 198, 6.
 धातार्यमा च मित्रश्च 165, 8.
 धृतो भावयते यस्मात् 171, 8.
 न च दिव्यावतारोऽस्ति 93, 2.

न चैतत् क्षत्रविप्राणां 210, 26.
 न चैतत् क्षत्रविप्राणां 211, 11.
 न मण्डलमतिक्रामेत् 180, 18.
 न रागेण न लोभेन 42, 13.
 नित्यं देयानि दिव्यानि 167, 10.
 निपानस्य विनाशी च 43, 2.
 निर्ऋतेरुत्तरे भागे 165, 20.
 निर्विकारो दिनस्यान्ते 181, 18.
 निर्विकारो दिनस्यान्ते 190, 19.
 निर्विशङ्केन तेषां तु 181, 17.
 निश्चेतुं ये न शक्याः 93, 3.
 पटहाघोषणाच्छादी 45, 8.
 पथिभङ्गी कराक्षेपो 43, 1.
 परं पवित्रममृतं 196, 13.
 परिखापूरकश्चैव 43, 3.
 परीक्षका नियोक्तव्याः 170, 9.
 परीक्षेतार्द्रपर्णेन 196, 10. .
 परैरप्रार्थितानर्थान् 42, 14.
 पर्यङ्कासनबन्धश्चा 43, 7.
 पापेषु दर्शयात्मानं 189, 10.
 पिण्डं तु तापयेदग्नौ 176, 16.
 पिता माता सुहृद्वापि 53, 12.
 पित्त श्लेष्मवतां नित्यम् 160, 10.
 पिप्पलाज्जायते वह्निः 180, 12.
 पुनरारोहयेल्लोहम् 181, 1.
 पूरयेद्धृततैलाभ्यां 195, 15.
 पूर्वाह्नेऽग्निपरीक्षा स्यात् 163, 1.
 पूर्वोक्तेन विधानेन 191, 15.
 प्रणम्य लोकपालेभ्यः 168, 20.

प्रत्यक्षं दापयेद्विष्यं 164, 1.
 प्रत्यूषश्च प्रभासश्च 165, 6.
 प्रदेशिनीं च तस्याथ 197, 1.
 प्रव्रज्यावसितं शूद्रं 210, 27.
 प्रव्रज्यावसितं शूद्रं 212, 1.
 प्रविशत्यनियुक्तो यो 43, 5.
 प्राङ्मुखं कारिणं कृत्वा 191, 14.
 प्राङ्मुखः प्राञ्जलिर्भूत्वा 164, 6.
 प्राङ्मुखो निश्चलः कार्यः 168, 7.
 प्राणः प्राणेश जीवौ च 166, 3.
 प्रेतेशरक्षोमध्ये 165, 17.
 ब्राह्मणानां श्रुतवतां 164, 2.
 ब्राह्मी माहेश्वरी चैव 165, 18.
 भक्तो यो यस्य देवस्य 192, 4.
 भक्षिते तु यदा स्वस्थो 190, 18.
 भयार्तः पातयेद्यस्तु 180, 20.
 भास्करस्य च यत्तोयं 192, 7.
 भुवनाधीश्वरश्चैव 165, 15.
 भूषावसानं धर्माय 166, 6.
 भ्रमद्भीचितरङ्गाढ्ये 196, 9.
 मध्याह्ने तु जलं देयं 163, 2.
 मन्त्रेणानेन सहितं 167, 14.
 महर्तां कीर्तिमाप्नोति 174, 17.
 मृण्मयौ सूत्रसंबद्धौ 169, 16.
 मृत्युमूर्ते विष त्वं हि 189, 11.
 मृद्गाण्डकेऽनुपहते 197, 21.
 मेथिकस्त्रिरवग्यालः 46, 6.
 यं चार्थमभियुक्तः स्यात् 167, 13.
 यः कश्चित्कारयेत्किञ्चित् 54, 1

यदि कुर्युरुपस्थानं 53, 13.
 यदि पापविमुक्तोऽहं 198, 4.
 यद्यत्पुरःसरभ्रेणी 128, 6.
 यथापद्वारेण प्रविशेत् 43, 9.
 यास्मिन्न प्लवते तोयम् 170, 13.
 यस्य विस्फोटका न स्युः 197, 2.
 येन दोषेण शूद्रस्य (व्याख्या)
 210, 25.
 येन दोषेण शूद्रस्य 211, 10.
 यो यस्य प्रतिभूर्भूत्वा 252, 4.
 रजकश्चर्मकारश्च 46, 4.
 राजतं कारयेद्धर्मम् 197, 15.
 राजन्यासन्नशयने 43, 11.
 राजावलीढद्रव्यं च 45, 9.
 राज्ञा दृष्टः कुदृष्टो वा 42, 11.
 राज्ञोऽतिरिक्तवेषश्च 43, 8.
 राज्ञो विद्विष्टसेवी च 43, 12.
 रात्रौ तु पश्चिमे यामे 163, 4.
 रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं 192, 15.
 लिखितं सर्वकार्येषु 130, 11.
 लिखेद्भूर्जे पटे वापि 197, 16.
 लेख्यं यत्र न विद्येत 93, 1.
 वाणिजो हेमकाराश्च 170, 10.
 वधेन गमयेत्पापम् 210, 28.
 वधेन गमयेत्पापम् 212, 2.
 वरुणं पश्चिमे भागे 164, 13.
 वरुणस्योत्तरे भागे 166, 1.
 वर्णानामाश्रमाणां च 46, 9.
 वस्त्राभरणयोश्चैव 43, 13.

वादित्र तूर्यघोषैश्च 170, 17.
 वादिभ्यामभ्यनुज्ञातं 130, 10.
 वागाही च महेन्द्राणी 165, 19.
 विक्रेत्रनुमतं क्रेत्रा 128, 5.
 विचित्रिताङ्गः सग्वी च 44, 1.
 विष्मूत्र श्लेष्मघातानां 43, 6.
 विनाड्यः पञ्च विज्ञेयाः 173, 8.
 विवेसकः कुमार्याश्च 45, 5.
 विशुद्धिपत्रकं ज्ञेयं 128, 11.
 विषमे वा प्रदेशे च 183, 10.
 विस्रम्भे सर्वशङ्कासु 154, 4.
 वीरभद्रश्च शम्भुश्च 165, 13.
 वृत्तानुवादलेख्यं यत् 128, 9.
 वेदाः साङ्गास्तु चत्वारो 37, 10.
 वैकृतं यत्र दृश्येत 192, 13.
 व्यवहाराभिगस्तोऽयं 171, 10.
 शंसितेऽन्यत्र वा स्थाने 55, 7.
 शय्यासने पादुके च 43, 10.
 शरस्य पतनं ग्राह्यं 183, 7.
 शिरः प्रच्छादनश्चैव 44, 2.
 शिरस्थायिविहानानि 154, 6.
 शुद्धेस्त्वं कारणं प्रोक्तं 185, 2.
 शुद्धो भवति धर्मेण 196, 2.
 संदंशेन नियुक्तोऽथ 180, 16.
 सङ्घिः परिवृतो राजा 174, 14.
 सप्त पिप्पलपत्राणि 180, 5.
 सभायाः पुरतः स्थाप्यो 55, 6.
 समभावे तु देवानाम् 192, 5.
 समये दायभागे च 71, 9.

सर्पन्सर्पन्शरो यायात् 183, 8.
 मलिलेन सकृद्धौतां 196, 8.
 सव्रतानां कृशाङ्गानाम् 161, 6.
 सहितो लोकपालैश्च 164, 8.
 साक्षिणो ब्राह्मणाः श्रेष्ठाः 173, 9.
 सावित्र्या प्रणवेनाथ 166, 11.
 सितपुष्पस्तु धर्मः स्यात् 197, 18.
 सुवर्णमाषकं तस्मिन् 195, 17.
 सेतु कण्टकभेत्तारः 45, 6.
 सोपसर्गस्तदा दग्ध्यो 252, 7.
 सौवर्णा राजतां ताम्रां 196, 7.
 सौवर्णे राजते ताम्रे 196, 5.
 स्त्रीणां तु न भवेद्दिव्यं 161, 7.
 स्थाणुर्भगश्च भगवान् 165, 16.
 स्थानादन्यत्र गमनात् 186, 10.
 म्थापयेत्प्रथमं तोये 184, 6.
 स्थिरतोये निमज्जेत्तु 184, 1.
 स्वयं ग्राहेण ताम्बूलं 43, 14.
 स्वयमेव निगृह्णीयात् 42, 17.
 स्वहस्तकाज्ज्ञानपदं 144, 14.
 हस्तद्वयं निखेयं तु 169, 8.
 हस्तयोर्निक्षिपेत्तत्र 180, 6.

१३. पुराण.

अध्यक्षाणां च निक्षेपः

(भविष्यत्पु०) 38, 3.

अष्टानां परमाणूनां 157, 6.

गृहीत्वा वेतनं वेद्या (मत्स्य-
पु०) 334, 1.

ज्ञात्वा त्वनृततो दोषान् 111, 1.

तां दमं दापयेद्वात् (मस्य-
पु०) 334, 2.

त्रसरेणुः स विख्यातः 157, 7.

दृष्टार्थे संस्मृतिः प्रोक्ता

(मविष्यत्पु०) 38, 4.

पङ्कन्धवधिरो मूकः 110, 17.

बुभुक्षितः शत्रुगृहे 110, 18.

श्रेयस्करमिहामुत्र 111, 2.

षाड्गुण्यस्य प्रयोगश्च

(मविष्यत्पु०) 38, 1.

स नरो जायते पश्चात् 110, 16.

सामादीनामुपायानां

(मविष्यत्पु०) 38, 2.

१४. पैठीनसि.

अपुत्रायां कुमार्यां च 555, 2.

प्रेतायां पुत्रिकायां तु 555, 1.

१५. प्रजापति.

अगृहीते धने तत्र 138, 2.

अमेर्विधिं प्रवक्ष्यामि 175, 3.

अजातश्चास्मि तत्काल 73, 9.

अन्तर्धनं तु यद्द्रव्यम् 540, 5.

अपृष्टसत्यवचने 116, 1.

अभियुक्ताय दातव्यं 187, 4.

अव्याख्यागम्यमित्येतद् 69, 8.

अष्टमिमण्डलैरेवम् 175, 12.

अस्मिन्नर्थान्तरे पूर्वम् 73, 5.

आग्नेयं मण्डलं चाद्यं 175, 5.

आढकं भर्तृहीनायाः 535, 16.

आदानकालादारभ्य 147, 8.

आदाय दापयेच्छाद्धम् 524, 7.

* इति संप्रतिपत्त्याख्यं 73, 2.

एवं सह वसेयुर्वा 488, 3.

कारयेन्मंडलान्यष्टौ 175, 4.

कृत्वा तदाधिलिखितं 128, 2.

कृत्वा तदाधिलिखितं 242, 14.

गोमयेन कृतानि स्युः 175, 10.

चारितानि च जीर्णानि 187, 8.

जङ्गमं स्थावरं हेम 524, 6.

जितश्चायं मया तत्र 72, 6.

तावत्सर्वमसंभूतम् 72, 18.

तृतीयं वायुदैवत्यं 175, 6.

तोयस्यातः प्रवक्ष्यामि 182, 3.

दत्तमेव ममानेन 73, 3.

द्वात्रिंशदङ्गुलान्याहुः 175, 11.

धनी धनेन तेनैव 128, 1.

धनी धनेन तेनैव 242, 13.

धर्मासनगतः पश्येत् 36, 3.

पक्षस्य व्यापकं सारं 69, 7.

पञ्चमं तु इन्द्रदैवत्यं 175, 7.

पितृव्यगुरुदीहित्रान् 524, 8.

पित्र्यं वाथ स्वयं प्राप्तम् 316, 9.

पुरस्तान्नवमं यत्तु 175, 9.

पूजयेत्कव्यपूर्ताभ्याम् 524, 9.

* पृथग्विवर्धते धर्मः 488, 4.

* Referred to as प्रजापति's but not found in his work.

The quotation, however, is in मनु IX. 111.

प्रतिदत्तमितीदृक्च 73, 4.
 भूमिं गृहं त्वसंसृष्टाः 540, 6.
 भूमिजातानि सर्वाणि 187, 9.
 मङ्गलैः पुष्पधूपैश्च 182, 6.
 मण्डलं धूपदीपाभ्यां 182, 4.
 मण्डले मण्डले देयाः 175, 14.
 मिथ्यैतन्नाभिजानामि 73, 8.
 यवाः सप्त प्रदातव्या 187, 5.
 यस्थैतदेवमेवैतम् 73, 1.
 यावदावेदितं किञ्चित् 72, 17.
 राजामिषेकसंयुक्तो 36, 2.
 विषस्यापि प्रवक्ष्यामि 187, 3.
 शरान्संपूजयेद् भक्त्या 182, 5.
 शृङ्गिणो वात्सनाभस्य 187, 6.
 षट् पञ्चाशत्समाधिकं 175, 13.
 सप्तमं सोमदेवत्यं 175, 8.
 सप्तागमाद्बृहक्षेत्रात् 316, 8.
 समा विंशत्यवधिका 147, 9.
 साक्षिणश्च निरोद्धव्या 116, 2.
 स्वनामगोत्रैस्तत्तुल्य 138, 1.

१६. बृहन्मनु.

जन्मनामस्मृतेरेके 528, 12.
 सपिण्डता तु पुरुषे 528, 10.
 समानोदकभावस्तु 528, 11.

१७. बृहस्पति.

अक्रिया कारिणश्चैव 438, 3.
 अभिवर्णं तु तच्चोरो 197, 8.
 अङ्गयित्वा भगाङ्गेन 472, 9.

अङ्गच्छेदार्हकस्त्वर्थ

(व्याख्या) 211, 14.

अङ्गच्छेदार्हकस्त्वर्थ 212, 5.
 अङ्गादङ्गात्संभवति 524, 13.
 अङ्गावपीडने चैव 420, 3.
 अज्ञातौषधि मंत्रस्तु 439, 8.
 अज्ञानानिमिरोपेतान् 32, 15.
 अत्यागात् परकुड्यस्य 400, 14.
 अत्युज्वलं चिरकृतं 137, 11.
 अत्र साक्षी त्वमस्माकं 103, 2.
 अदुष्टं दूषयन्वादी 105, 2.
 अदेयदेयदत्तानाम् 312, 14.
 अध्यक्षः सभ्यसहितः 103, 10.
 अनपत्यस्य धर्मोऽयम् 541, 11.
 अनाख्यातं व्यवहितम् 279, 8.
 अनागमं तु यद्भुक्तं 149, 8.
 अनाच्छेद्य करास्तेभ्यः 349, 1.
 अनाच्छेद्यमनाहार्यं दान 120, 4.
 अनाच्छेद्यमनाहार्यं सर्वं 120, 17.
 अनादेयास्तु ते सर्वे 67, 13.
 अनावेद्य तु राज्ञे यः 258, 9.
 अनिच्छया त्वपकृतम् 462, 5.
 अनिर्गते दशाहे तु 240, 2.
 अनिर्दिष्टो वार्यमाणः 305, 10.
 अनिषिद्धेन यद्भुक्तं 141, 14.
 अनुमानं त्रिधा प्रोक्तं 87, 16.
 अनुमानेन निर्णीतं 198, 19.
 अनुमानेन विज्ञेयम् 570, 10.
 अनेकधा कृताः पुत्रा
 (व्याख्या) 520, 15.

अन्तर्गृहे बहिर्गामात् 293, 10.
 अन्यं संभावयेत्तं तु 103, 4.
 अन्यग्रामात्समाहत्य 398, 9.
 अन्यथा न भवेत्लाभो 398, 12.
 अन्यायवादिनः सभ्याः 34, 8.
 अन्यायवादिनः सभ्याः 439, 12.
 अन्यूनं चेन्निगदितं 114, 2.
 अन्ये वा ये पुरग्राम 67, 12.
 अन्योन्यपरिगृहीताः 573, 7.
 अन्योन्यमनुरागेण 462, 9.
 अन्वाहितादि वाहत्य 256, 2.
 अन्वाहिते याचितके 288, 7.
 अपदिश्याभियोगं यः 65, 12.
 अपराधानुरूपं तु 198, 14.
 अपाङ्गप्रेक्षणं हास्यम् 462, 13.
 अपूर्णे तु प्रकुर्याताम् 246, 2.
 अप्रगल्भभयार्तानाम् 135, 15.
 अप्रत्ता चेत्समूढा तु 552, 4.
 अभक्ष्यापेयकथनम् 430, 3.
 अभियुक्तोऽभियोगस्य 72, 8.
 अभियोक्ताप्रगल्भत्वात् 66, 5.
 अभियोगानुरूपेण 51, 11.
 अभ्यनुज्ञातमन्यैस्तु 578, 13.
 अरुन्तुदः सूत्रकश्च 355, 14.
 अर्थदण्डवधावुक्तौ 32, 4.
 अर्थपकर्षणं दण्डः 69, 5.
 अर्थिनाभिहितो योऽर्थः 72, 12.
 अर्थिप्रत्यर्थिनोर्वापि 103, 7.
 अर्थिप्रत्यर्थिवचने 102, 15.

अर्थी तृतीयपादे तु 87, 7.
 अल्पमूल्यं तु संस्कृत्य 439, 18.
 अल्पाक्षरस्त्वसंदिग्धो 61, 8.
 अवधिस्यागमात्रेण 82, 15.
 अष्टमं कालमित्युक्तम् 150, 13.
 अष्टाङ्गलं भवेद्दीर्घम् 197, 7.
 असत्कालसरोगार्त 303, 1.
 असत्याः सत्यसदृशाः 39, 11.
 असुतस्य प्रमीतस्य 523, 21.
 अस्वतन्त्रेण मूढेन 370, 6.
 अहंपूर्विकया यातौ 59, 14.
 आकारणे रक्षणे च 31, 2.
 आकृष्टस्तु समाक्रोशन् 412, 5.
 आगतानां विवदतां 52, 12.
 आगमं च प्रमाणं च 392, 12.
 आचारेणावसन्नोऽपि 72, 14.
 आद्यौ तु वितथे दाप्यौ 250, 11.
 आधिर्वन्धः समाख्यातः 230, 17.
 आधिस्तु सोदये द्रव्ये 244, 20.
 आयव्ययज्ञैः शुचिभिः 302, 13.
 आयसं द्वादशपल 197, 6.
 आसन्ने सैनिकः संख्ये 49, 10.
 आहूतव्यपलापी च 82, 7.
 आहूतो यस्तु नागच्छेत् 51, 10.
 आहूतो यस्तु नागच्छेत् 115, 14.
 आहूय यः कृतः साक्षी 102, 11.
 आहत्य स्थापयेत्तत्र 348, 10.
 आहैको दर्शयामीति 246, 18.
 इष्टं विना तु प्रथमम् 429, 18.
 इह कीर्तिं राजपूजां 32, 17.

उक्ता पञ्चगुणा शाके 227, 1.
 उक्तो नियोगो मनुना 520, 11.
 उत्कृत्य लिङ्गवृषणौ 466, 6.
 उत्क्षेपकस्तु संदर्शैः 440, 11.
 उत्क्षेपकाः सस्यहराः 438, 13.
 उत्तरौ तु विसंवादे 250, 12.
 उद्धारपत्रं तत्प्रोक्तं 120, 14.
 उद्धृत्य कूपवाप्यम्भः 564, 19.
 उन्मत्त जड मूकानाम् 135, 14.
 उन्मत्त मत्त निर्धूता 68, 1.
 उन्मत्त लुब्ध क्रुद्धाश्च 27, 4.
 उपस्थिताः परीक्ष्याः स्युः 107, 4.
 उपस्थिते ततस्तास्मिन् 61, 2.
 उपांशुजनविक्रीतम् 291, 2.
 उभयोरपि संदिग्धौ 576, 5.
 उभयोः संमतः साधुः 102, 16.
 उभाभ्यां यस्य विश्वस्तं 103, 5.
 उभौ वा भोत्रियौ ख्यातौ 95, 14.
 उषरं मूषिकव्याप्तं 309, 15.
 ऊढया कन्यया वापि 549, 4.
 ऊनमभ्यधिकं वार्थं 114, 7.
 ऊनाधिकं पूर्वपक्षे 65, 14.
 ऋणं दमन्त्र दाप्यः 115, 15.
 ऋणं पुत्रकृतं पित्रा 268, 10.
 ऋणमात्मीयवत् पित्र्यं 265, 1.
 ऋणादानप्रधानानि 219, 16.
 ऋणादिकेऽपि समये 119, 9.
 ऋणानुरूपं परतो 240, 15.
 ऋणिको दाप्यते यत्र 256, 4.

ऋणिसाक्षिलेखकानां 119, 12.
 ऋणिसाक्षिलेखकानां 129, 15.
 ऋणि साक्षि लेखकानाम् 134, 2.
 ऋणी न लभते बन्धं 246, 12.
 ऋत्विक्पुरोहितामात्याः 207, 14.
 एकं भवेद्विभक्तानाम् 488, 8.
 एक एव प्रमाणं स्यात् 96, 2 & 103, 17.
 एकत्र कूलपातं तु 399, 1.
 एकदेशोपभोगेऽपि 149, 16.
 एकपाकेन वसताम् 488, 7.
 एकशय्यासनं क्रीडा 463, 2.
 एकस्मिन् यत्र दृश्येते 67, 17.
 एकां स्त्रीं कारयेत्कर्म 563, 7.
 एकां स्त्रीं कारयेत्कर्म 565, 1.
 एकैको द्विविधः प्रोक्तः 198, 13.
 एकैकानेकधा भिन्ना 87, 13.
 एकोऽप्यनीशः सर्वत्र 316, 16.
 एको ह्यनीशः सर्वत्र 568, 5.
 एतत्संमहणं प्रोक्तम् 463, 3.
 एतद्वशाद्भ्रूकरणम् 31, 14.
 एतद्विधानमाख्यातम् 149, 10.
 एते च शपथाः प्रोक्ता 151, 6.
 एवं दुष्टं नृपस्थाने 132, 13.
 एवं परंपराज्ञाते 388, 3.
 एवंविधं राजकृतं 121, 5.
 एवं शाखोदितं राजा 219, 7.
 एवं संख्या निकृष्टानाम् 154, 15.

एवं सम्यक् समुत्थानं 21, 6.
 एष एवोदितो धर्मः 288, 8.
 एष दण्डो हि शूद्रस्य 211, 16 &
 212, 7.

एषां मूर्धा नृपोऽङ्गानां 35, 8.
 एषाखिलेनाभिहिता 312, 13.
 एषोदिता घातकानाम् 453, 6.
 करणं कारयेद्वापि 306, 10.
 करीषास्थितुषाङ्गार 387, 11.
 कर्तव्यं वचनं तेषाम् 354, 2.
 कर्म कुर्यात्प्रतिज्ञातं 340, 2.
 कर्म तत्स्वामिनः कुर्यात् 339, 19.
 कर्माणि ते करोमीति 120, 12.
 कर्मानुरूपं निर्वेशं 310, 9,
 काणं खञ्जं विना दद्यात् 310, 2.
 कामात् पुरीषं कुर्याच्चेत् 401, 10.
 कायिका कर्मसंयुक्ता 220, 17.
 कायिका कालिका चैव 220, 15.
 कारिता च शिखावृद्धिः 220, 16.
 कार्षापणसहस्रं तु 159, 3.
 कार्षापणान्ता सा दिव्ये 159, 2.
 कुड्यव्यवहितो यस्तु 102, 9.
 कुरुते दानहरणं 398, 16.
 कुलानुबन्धव्याघात 570, 12.
 कुलायनं निरोधश्च 350, 16.
 कुलीनदक्षानलसैः 302, 12.
 कुल्येषु विद्यमानेषु 523, 20.
 कुसीद कृषि बाणिज्ये 218, 7.
 कुसीद निधि देयाद्यं 21, 2.

कूटलेख्यं तु तत्पाहुः 131, 8.
 कूटसाक्षी स विज्ञेयः 103, 6.
 कूटाक्षदेविनः क्षुद्राः 439, 10.
 कृतं रूपार्थलोभेन 462, 10.
 कृतान्नं वा कृतान्नेन 564, 18.
 कृते कर्मणि यः स्वामी 332, 12.
 कृशातिवृद्धं क्षुद्रं च 310, 1.
 केवलं शास्त्रमाश्रित्य 39, 7.
 केवलं शास्त्रमाश्रित्य 203, 9.
 कोशेन लेख्याक्रियया 353, 1.
 क्रमशः संप्रवक्ष्यामि 219, 17.
 क्रयविक्रयानुशयः 21, 4.
 क्रियते निर्णयस्तत्र 18, 4.
 क्रियमाणे तु कर्तव्ये 103, 1.
 क्रियापादस्तृतीयस्तु 16, 8.
 क्रियामुक्त्वान्यथा ब्रूयात् 65, 13.
 केतुर्मूल्यं प्रदाप्यास्ते 440, 2.
 क्षेत्रे राज्ञे मूल्यदण्डौ 295, 17.
 क्षत्रियं मध्यमं चैव 432, 7.
 क्षयहानिर्यदा तत्र 305, 6.
 क्षयोदयौ जीवनं च 398, 13.
 क्षिपन् स्वस्त्रादिकं दद्यात् 431, 10.
 क्षेत्रं गृहीत्वा यः कश्चित् 408, 3.
 क्षेत्रमेकं द्वयोर्वन्धे 233, 18.
 क्षेत्रशस्यं समुल्लङ्घ्य 399, 5.
 क्षेत्रादिकं यदा भुक्तम् 244, 16.
 गंधमाल्यैः समभ्यर्च्य 562, 13.
 गणकः पश्चिमास्यस्तु 35, 5.
 गणकाः वञ्चकाश्चैव 439, 11.

गणको गणयेदर्थं 32, 1.
 गात्रं च कम्पते यस्य 195, 6.
 गुडे मधुनि त्रैवोक्ता 227, 3.
 गुणधर्मानतो राज्ञः 4, 12.
 गुणहीनस्य पाहृष्ये 434, 18.
 गुणाधिकाय वा दत्ता 399, 15.
 गुणिवैधे क्रियायुक्ताः 116, 5.
 गुरून् पुरोहितान् पूज्यान् 206, 12.
 गृहक्षेत्रादिकं क्रीत्वा 120, 5.
 गृहात्स्तोमः शदः क्षेत्रात् 221, 2.
 गृहीतवेतनः कर्म 324, 11.
 गोचोरस्य प्रदातव्यं 154, 14.
 गोप्यभोग्यक्रियायुक्तम् 120, 8.
 गोहर्तुर्नासिकां छिन्द्यत् 440, 10.
 ग्रहीता निहृते यत्र 285, 5.
 ग्रहीतुरेवापहतम् 282, 20.
 ग्रहीतृद्रव्यसहितम् 281, 20.
 ग्रामयोरुभयोर्यत्र 398, 15.
 ग्राम श्रेणी गणानां च 350, 4.
 ग्रामादिसमयात्कुर्यात् 120, 9.
 चतुरोऽशान् भजेन्मुख्यः 311, 7.
 चतुर्गुणोत्तमानां तु 154, 16.
 चतुर्धा निर्णयः प्रोक्तः 66, 12.
 चतुर्विधः पूर्वपक्षः 66, 11.
 चतुर्विधा सभा प्रोक्ता 24, 3.
 चतुष्प्रकारोऽभिहितः 16, 13.
 चतुःप्रकारः प्रतिभूः 246, 17.
 चतुःप्रकारोऽभिहितः 198, 12.
 चतुःशतेऽभियोगे तु 154, 11.

चतुःशालं स्यन्दनिकाम् 400, 2.
 चन्द्रार्कसमकालीनं 120, 18.
 चिरन्तनोपांशुकृते 90, 1.
 चिरावसन्ने दशमम् 408, 6.
 चोरोऽचौरः साध्वसाधुः 39, 9.
 छद्मनाकारयेद्यस्तु 472, 8.
 छद्मना गृहमानीय 462, 7.
 छद्मना यात्रितं चार्थम् 256, 1.
 जङ्गमः स्थावरश्चैव 230, 18.
 जङ्गमं स्थावरं बंधं 120, 7.
 जडातिवृद्धबालाश्च 68, 2.
 जन्मविद्यागुणैर्ज्यैष्ठो 490, 15.
 जातशस्यो त्रिभागं तु 322, 13.
 जातसस्यात्तथा क्षीरात् 340, 10.
 जातिनामाभिलिखितम् 102, 5.
 जात्यन्ध पतितोन्मत्त 264, 5.
 ज्ञातं मथेति लिखितं 121, 4.
 ज्ञातृचिह्नैर्विना साधुः 393, 14.
 ज्ञात्वा सदोषं पण्यं यो 370, 1.
 ज्ञात्वा सम्यग्धनं हत्वा 454, 6.
 ज्योतिर्ज्ञानं तथोत्पातम् 439, 14.
 तज्जाया स्थावरं मुक्त्वा 536, 11.
 ततः पौगण्डबालानाम् 388, 1.
 ततो लभ्येत यत्किञ्चित् 358, 15.
 तत्पुत्रा विषमसमाः 495, 13.
 तत्पुनस्त्रिविधं प्रोक्तम् 462, 12.
 तत्र नैवागमः कार्यो 141, 15.
 तत्र मूलं दर्शनीयम् 295, 10.
 तत्र राजाज्ञया सन्धिः 85, 8.

तत्रणीं चापुयाद्वन्धम् 245, 13.
 तत्रार्धिं दापयेद्दद्यात् 232, 5.
 तत्रोपशमनं कार्यम् 350, 7.
 तत्सुतो वा धनं तासाम् 555, 13.
 तत् स्यात् पालयतो न्यासम्
 281, 14.
 तत्स्वामिना पणो देयो 577, 12.
 तथानाथदरिद्राणां 350, 15.
 तथा पान्थमुषो वृक्षे 440, 8.
 तथा राज्ञा नियन्तव्याः 37, 2.
 तथैव तस्य दातव्यम् 281, 5.
 तथैव ते पालनीया 492, 3.
 तथ्येन हि प्रमाणं तु 132, 12.
 तदर्थं क्षत्रियो वैश्यम् 432, 3.
 तदर्थं गुरुशुश्रूषाम् 338, 2.
 तदर्थं मध्यमः प्रोक्तः 159, 4.
 तदर्थानुक्ताविज्ञेयम् 114, 8.
 तदा तच्छान्तलाभेऽर्थे 244, 19.
 तदा विचारयेद्राजा 355, 6.
 तदुच्यते संसरणम् 401, 6.
 तदेव द्विगुणं दाप्यः 370, 2.
 तदैव तस्य मोक्तव्यः 243, 5.
 तद्भोगः स्थिरतां याति 141, 13.
 तद्राज्ञाप्यनुमन्तव्यम् 356, 4.
 तपोज्ञानसमायुक्ताः (व्याख्या)
 520, 13.
 तप्रमासिञ्चयेत्तैलम् 434, 15.
 तमेवानाथयेद्राजा 50, 10.
 तथा धेनुभृतः क्षीरम् 373, 7.

तयोः पैतामहं पूर्वं 264, , 19.
 तस्मात्पितृधनं त्वन्यः 524, 15.
 तस्माद् वर्णाभ्रमाणां तु 5, 2.
 तस्मात्सर्वेषु कार्येषु 398, 14.
 तस्य कालः प्रदातव्यः 66, 6.
 तस्य तन्नापहर्तव्यम् 561, 16.
 तस्य सर्वाणि भूतानि 4, 17.
 तस्य सा नापहर्तव्या 147, 14.
 तस्यांशं दशमं दत्त्वा 306, 2.
 ताडनं बन्धनं चैव 211, 15.
 ताडनं बन्धनं चैव 212, 6.
 ता द्वादश सुवर्णस्तु 158, 7.
 ताम्रकर्षकृता मुद्रा 158, 5.
 तुलामिरुदकं चैव 150, 11.
 तृणकाष्ठेष्टकासूत्र 229, 5.
 तेजोमात्रां समुद्धृत्य 4, 16.
 तेन दुष्टं भवेत्लेख्यं 133, 3.
 तेनैव तद्भवेद्देयं 305, 11.
 तेनैव सा प्रदातव्या 310, 5.
 तैः कृतं यत्स्वधर्मेण 356, 3.
 त्रिंशत्समा या तु भुक्ता 142, 6.
 त्रिपुरुषं भुज्यते येन 147, 13.
 त्रिपुरुषी च त्रिगुणा 142, 8.
 त्रिभागं पञ्चभागं वा 322, 8.
 त्रिभागोने तु सलिलं 154, 10.
 त्रिविधस्यास्य लेख्यस्य 129, 14
 & 134, 1.
 त्रिशते तन्दुलं देयम् 154, 12.
 दण्डयेज्जयिना साकं 213, 2.

दण्डाजिनादिभिर्युक्तम् 439, 16.
 दण्ड्यः स राज्ञो भवति 284, 16.
 दत्तं लेख्ये स्वहस्तं तु 133, 6.
 दत्त्वा भूम्यादिकं राजा 120, 15.
 ददतो यद्भवेत् पुण्यम् 281, 13.
 दद्यात्तत्पक्षसंबद्धं 68, 14.
 दद्याद्धनं च पर्याप्तम् 549, 1.
 दर्शनप्रतिभूर्यस्तु 247, 8.
 दर्शने प्रत्यये दाने 246, 16.
 दर्शयेयुश्च लिङ्गानि 392, 2.
 दशानामपि चैतेषाम् 31, 16.
 दाताहमेतद्विणम् 246, 19.
 दातुः पालयितुः स्वर्ग्यं 121, 1.
 दारपुत्रपशून्बध्वा 256, 5.
 दिनमासार्धषण्मास 340, 1.
 दिव्यान्येतानि सर्वाणि 150, 14.
 दिव्यैर्विशोधितः सम्यक् 198, 16.
 दिव्यैः कार्यं परीक्षेत 89, 11.
 दीप्यमानः स्ववपुषा 28, 4.
 दुर्गमध्ये गृहं कुर्यात् 21, 17.
 दूतकः खटिकाग्राही 103, 16.
 दूषितो गर्हितः साक्षी 131, 7.
 दृश्यन्ते भ्रान्तिजनकाः 39, 12.
 देयं बधिर वृद्धान्ध 359, 2.
 देवब्राह्मणपादाश्च 151, 5.
 देशकालवयोद्रव्य 114, 1.
 देश ग्राम कुलादीनाम् 429, 17.
 देश स्थान समा मास 61, 4.
 देशस्थित्या तृतीयस्तु 199, 1.

देशस्थित्यानुमानेन 18, 3.
 देशाचारयुतं वर्ष 119, 11.
 देशाचारानभिज्ञा ये 27, 3.
 देशादिकं यस्य राजा 121, 6.
 देशानुरूपतः पक्षं 247, 17.
 दैवराजकृतो दोषः 82, 14.
 दैव राजभयाद्यस्तु 306, 1.
 दैव राजोपघाते च 232, 3.
 दैवराजोपघातेन 281, 19.
 दैविके वापि निक्षिप्तं 282, 19.
 दैवोत्पातविदो भद्राः 438, 2.
 दोलायमानयोः सन्धिः 85, 6.
 दोषो भवेत्तथा न्यासे 281, 17.
 द्यूतं निषिद्धं मनुना 578, 12.
 द्यूतकः शटिकाग्राही 96, 1.
 द्रव्यं तदीयं संगृह्य 240, 13.
 द्रव्यसंख्योदयं पीडां 61, 5.
 द्रव्ये पितामहोपात्ते 496, 13.
 द्वंद्वयुद्धेन यः कश्चित् 577, 11.
 द्वयोः संतप्रयोः सन्धिः 85, 4.
 द्वयोः समानो धर्मज्ञः 102, 14.
 द्वापरे च कलौ नृणाम्
 (व्याख्या). 520, 14.
 द्विगुणं न प्रतिभुवे 253, 10.
 द्विपदो व्यवहारः स्यात् 20, 17.
 द्विप्रकारा क्रिया प्रोक्ता 87, 12.
 द्विप्रकारो भागभूतः 340, 9.
 द्विसप्तकोऽर्थमूलस्तु 20, 18.
 द्वौ त्रयः पंच वा कार्याः 354, 1.

धनं भवेत्समृद्धानाम् 564, 14.
 धनं मूलीकृतं दत्त्वा 243, 4.
 धनं वृद्ध्या गृहीत्वा तु 120, 13.
 धनिकार्णिकसंदिग्धौ 4, 13.
 धनी तावत् समादद्यात् 230, 3.
 धर्मप्रधानाः पुरुषाः 7, 9.
 *धर्मशास्त्रार्थशास्त्राभ्याम् 37, 6.
 धर्माद्विचलिता दण्ड्या 207, 15.
 धर्मेण व्यवहारेण 16, 12.
 धर्मेण व्यवहारेण 198, 11.
 धर्मोऽक्षयः श्रोत्रियस्य 149, 11.
 धर्मोपदेशं धर्मेण 434, 14.
 धर्मोपधि बलात्कारैः 255, 15.
 धात्राक्षराणि सृष्टानि 119, 10.
 धान्यहर्ता दशगुणम् 440, 12.
 धान्ये चतुर्गुणा प्रोक्ता 226, 17.
 न तत्र विद्यते दोषः 293, 7.
 न दग्धश्चेत् शुद्धिं 197, 9.
 न दद्यादुत्तरं यावत् 65, 15.
 न दद्याद्याच्यमानो वा 283, 9.
 नदीतीरे प्रकुरुते 399, 2.
 नदीस्रोतः प्रवाहेण 399, 6.
 नद्योत्सृष्टा राजदत्ता 398, 11.
 न प्रतिग्रहभूदेया 505, 10.
 न ब्रूयादक्षरसमम् 114, 4.
 न याचते च यः कश्चित् 306, 7.
 न लेखयति यस्त्वेवम् 67, 15.
 नव सप्त च पञ्च स्युः 95, 13.

न शक्यन्तेऽधुना कर्तुम्
 (व्याख्या) 520, 16.
 नष्टस्यान्वेषणे कालम् 247, 16..
 न साक्षिणस्ते दुष्टत्वात् 100, 19.
 न सा चालयितुं शक्या 144, 12.
 नानालिपिज्ञौ कर्तव्यौ 30, 2.
 नाराजके कृषिवर्णिक 5, 1.
 निक्षेपान्वाहितन्यास 291, 1.
 नित्यं नैमित्तिकं काम्यम् 349, 7.
 निबन्धं वावहेत्तत्र 247, 9.
 निरवद्यं सप्रतिज्ञं 61, 3.
 निरामयान्यः कुरुते 32, 16.
 निर्णयं सा तु राजाज्ञा 18, 6.
 निर्णीते व्यवहारे तु 103, 9.
 निर्दिष्टेष्वर्थजातेषु 114, 3.
 निर्वासनं वधो वापि 206, 7.
 निर्वासनाङ्ककरणे 210, 3.
 निवासं च समुद्दिष्टं 102, 6.
 निवेशकालादारभ्य 399, 17.
 निश्चितं लोकसिद्धं च 61, 7.
 निश्चित्य बहुभिः सार्धं 213, 1.
 नृत्यादिकं च तत्प्राप्तम् 338, 5.
 नृपोऽधिकृतसभ्याश्च 31, 12.
 नृपोऽध्यक्षस्तथा ग्रामः 102, 3.
 नैगमा वैद्यकितवाः 438, 1.
 न्यायं पश्येत् कृतमतिः 31, 15.
 न्यायं वा नेच्छते कर्तुं 67, 14.
 न्यायाङ्गान्यमतः कृत्वा 28, 2.

न्यासद्रव्येण यः कश्चित् 284, 15.
 न्यासवत्परिपाल्योऽसौ 232, 4.
 पक्षः प्रोक्तस्त्वनादेयो 68, 3.
 पण्यं तद्विगुणं दाप्यो 439, 7.
 पत्रं कारयते यत्र 120, 6.
 पत्रस्थैः साक्षिभिर्वाचा 133, 7.
 पदांशसहितस्त्वेष 219, 14.
 पदान्यष्टादशैतानि 21, 12.
 परिपूर्णं गृहीत्वाधि 220, 9.
 परिभाष्य यदा क्षेत्रं 244, 18.
 परीक्षकाः साक्षिणश्च 305, 1.
 परीक्षितं बहुमतं 360, 17.
 पर्वते नगराभ्याशे 309, 14.
 पापमूलं संग्रहणम् 462, 3.
 पारुष्यं मध्यमं प्रोक्तम् 430, 2.
 पारुष्यमुत्तमं प्रोक्तम् 430, 4.
 पारुष्यमुभयं चैव 450, 2.
 पारुष्ये द्वे साहसं च 21, 8.
 पालनीया समस्तैस्तु 351, 1.
 पिता पितामहो यस्य 142, 5.
 पितामहपितृभ्यां च 561, 15.
 पितृव्य भ्रातृ पुत्र स्त्री 267, 9.
 पितृव्येणाथवा प्रीत्या 537, 9.
 पित्र्यमेवाप्तो देयम् 264, 18.
 पीडातिशयमाश्रित्य 68, 5.
 पीडितः स्वयमायातः 52, 14.
 पुत्र दार धनानां च 193, 18.
 पुत्रवत्परिपाल्यं तु 281, 3.
 पुनरेव प्रभिन्नानि 21, 7.
 पुरभ्रेणिगणाध्यक्षाः 356, 1.

पूर्णे प्रकर्षे तत्साम्यं 246, 1.
 पूर्णैऽवधौ शान्तलाभम् 262, 17.
 पूर्णे विधौ शान्तलाभे 240, 1.
 पूर्वपक्षं लेखयतो 65, 11.
 पूर्वपक्षः स्मृतः पादो 16, 7.
 पूर्वपक्षे यथार्थे तु 69, 2.
 पूर्वपादे विलिखितं 87, 6.
 पूर्वरूपे संनिविष्टे 84, 12.
 पूर्ववैरानुमानेन 453, 2.
 पूर्वस्वामी तु तद् द्रव्यं 295, 9.
 पूर्वमुखस्तूपविशेत् 35, 4.
 पूर्वोत्तरक्रियायुक्तं 200, 4.
 पूर्वोत्तरक्रियावाद 121, 8.
 पूर्वोत्तरेऽभिलिखिते 85, 3.
 पृथगायव्ययधनाः 570, 5.
 पैतामहं समं देयं 265, 2.
 पैतामहं हतं पित्रा 498, 10.
 पौराणां कर्म कुर्युस्ते 349, 8.
 प्रकाशचिह्नान्येतानि 387, 8.
 प्रकाशतस्करा ह्येते 438, 4.
 प्रकाशवधका ये तु 454, 5.
 प्रकाशाश्चाप्रकाशाश्च 437, 16.
 प्रक्षिप्य कुम्भेष्वेतानि 387, 13.
 प्रचारश्च यथांशेन 565, 4.
 प्रच्छाद्य दोषं व्यामिश्रम् 439, 6.
 प्रज्ञासामर्थ्यमायाभिः 437, 17.
 प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं 61, 6.
 प्रतिज्ञार्थे स्थिरीभूते 68, 16.
 प्रतिभुवा तु यद्वत्तं 253, 9.

प्रतिमालेख्यदेवैश्च 22, 2.
 प्रतिवादी प्रपद्येत 198, 15.
 प्रतिवेश्यानुवेश्यौ च 453, 3.
 प्रतिश्रुतमथान्यस्य 313, 6.
 प्रतिष्ठिता पुरे ग्रामे 24, 4.
 प्रतिष्ठिताप्रतिष्ठिता 24, 2.
 प्रत्यक्षं लिख्यते यस्य 102, 8.
 प्रत्यर्थिसम्भ्यानयनं 32, 2.
 प्रत्यर्था दापनीयः स्यात् 69, 3.
 प्रत्यहं गृह्यते या तु 221, 1.
 प्रदत्तान्यस्य तुष्टेन 399, 11.
 प्रदद्याज्जयिने लेख्यं 121, 9. &
 200, 5.
 प्रदाप्यापहतं दण्ड्या 439, 5.
 प्रदुष्टेष्वनुमानेषु 90, 2.
 प्रपद्य कारणं ब्रूयात् 72, 13.
 प्रपलायी तु पक्षेण 82, 10.
 प्रभेदमेषां वक्ष्यामि 102, 4.
 प्रमाणं तत्कृतं सर्वं 218, 8.
 प्रमाणनिश्चितो यस्तु 198, 17.
 प्रमाणरहितां भूमिम् 399, 14.
 प्रमाणसमता यत्र 85, 7.
 प्रमाणसमतायां तु 199, 2.
 प्रमाणहीने वादे तु 150, 4.
 प्रमाणहीनवादे तु 299, 3.
 प्रयोगं कुर्वते ये तु 303, 6.
 प्रलये यत्तु रहसि 462, 6.
 प्रशमं ये मिथो यान्ति 84, 13.
 प्रष्टव्या राजपुरुषैः 453, 4.

प्रसह्य स विनेयः स्यात् 254, 10.
 प्रहरन्ते कृतपणास् 573, 8.
 प्राग्दिशि प्राङ्मुखीं तस्य 21, 18.
 प्राङ्निवाकस्तु तं पृच्छेत् 52, 15.
 प्रातिभाव्यं दण्डशुल्क 265, 18.
 प्रामोति तत्र दातव्यो 537, 15.
 प्रायेण धनिने दाव्यो 255, 18.
 प्रियपूर्वं प्राग्वदति 28, 6.
 प्रियपूर्वं वत्रः साम 69, 4.
 प्रेषणं गन्धमाल्यानाम् 462, 15.
 चलेन चतुरङ्गेन 28, 3.
 वलोपाधिकृते द्वे तु 462, 4.
 बहवो ज्ञातयो यत्र 529, 3.
 बहुधार्थभृतः प्रोक्तः 339, 20.
 बहुमूल्यं यत्र नष्टं 232, 2.
 बहूनां संमतो यस्तु 306, 9.
 बह्वचः समांशतो देया 565, 2.
 बह्वचः समांशतो देया 563, 8.
 बाधां कुर्युर्यदैकस्य 355, 1.
 बाधाकाले तु सा कार्या 350, 5.
 बाहू सभ्याः स्मृतिर्हस्तौ 35, 9.
 बृहत्त्वे द्विगुणं तत्र 432, 5.
 भक्ताच्छादभृतः सीमात् 322, 12.
 भगिनीमातृसंबन्धम् 430, 1.
 भग्नोन्मृष्टाक्षरयुतं 131, 12.
 भयाद् भोगाय कल्पन्ते 4, 18.
 भर्तृद्रोहे यथा नार्याः 281, 16.
 भर्तुर्धनहरी पत्नी 524, 12.
 भागदानक्रयाधानं 119, 18.

भुक्तभाव्याश्च वृषतिः 349, 2.
 भुक्तिः सा पौरुषी ज्ञेया 142, 7.
 भुक्तिर्बलवती शास्त्रे 145, 1.
 भुक्तिस्त्रैपुरुषी यत्र 141, 12.
 भुक्ते वासारतां प्राप्ते 232, 1.
 भूभागलक्षणं चैव 392, 13.
 भूमिं दत्त्वा तु यत्पत्रं 120, 3.
 भूमौ विवादश्चेत् क्षिप्रं 71, 16.
 भृतकस्तु न कुर्वीत 324, 7.
 भृतिहानिं समाप्नोति 324, 8.
 भृत्दानमशुभ्रूषा 21, 3.
 भेदेनोपेक्षया न्यासम् 283, 8.
 भ्रातरः संविभक्ता ये 120, 1.
 भ्रातुः सकाशात् पित्रोर्वा 549, 5.
 भ्रान्तिः शङ्का समुद्दिष्टा 66, 15.
 मणिमुक्ता प्रवालानाम् 89, 12.
 मत्तोन्मत्तेन विक्रीतं 370, 5.
 मत्तो वृद्धोऽनुयुक्तश्च 49, 9.
 मध्यस्था वञ्चयन्त्येकम् 440, 3.
 मध्यस्थितमनाजीव्यम् 564, 15.
 मध्योत्तमेऽर्थदण्डस्तु 206, 6.
 मनुष्यमारणं चौर्यम् 450, 1.
 मनुष्यहारिणो राज्ञा 440, 9.
 महानद्याथवा राज्ञा 398, 10.
 महापातकयुक्तोऽपि 210, 2.
 महापापाभिशापेषु 89, 10.
 मातृष्वसा मातुलानी 555, 10.
 मातृधूपासनोपेतां 22, 1.
 मित्रादिषु प्रयुञ्जीत 206, 10.

मिथ्या तत्तु विजानीयात् 72, 9.
 मुख्यैः सह समूहानाम् 355, 5.
 मुद्राङ्कितं च यद्वत्तम् 279, 9.
 मुद्रिताध्यक्षसंयुक्ता 24, 5.
 मुमूर्षुहीनलुप्रार्थिः 131, 9.
 मूलं सर्वविवादानाम् 21, 13.
 मूलोदयं प्रविष्टं चेत् 244, 17.
 मृतोऽनपत्योऽभार्यश्चेत् 542, 3.
 मृषायुक्तं क्रियाहीनं 65, 10.
 यः कश्चिद्वञ्चकस्तेषाम् 305, 3.
 यः स्वामिना नियुक्तस्तु 218, 6.
 यत्तैः प्राप्तं रक्षितं वा 359, 6.
 यत्रर्णो दाप्यतेऽर्थं स्वम् 256, 6.
 यत्र विप्रो न विद्वान्स्यात् 29, 8.
 यत्र साक्षी दिशं गच्छन् 103, 3.
 यत्राधिकं गृहक्षेत्रम् 245, 12.
 यत्रोपविष्टा विप्राः स्युः 27, 1.
 यत्त्वेवं लिखितं पत्रम् 350, 17.
 यथा यमः प्रियद्वेष्यौ 37, 1.
 यदा त्वेवंविधः पक्षः 68, 13.
 यदा विद्वेषिणस्ते तु 576, 6.
 यदासामौरसो न स्यात्
 555, 12.
 यदा स्वगृहमानीय 256, 3.
 यदि प्रकर्षितं तत्स्यात् 246, 11.
 यदृच्छास्मारिताः कुल्याः 103, 15.
 यदृच्छोत्तरसाक्षी च 102, 2.
 यद्वृहीतं कुटुम्बार्थं 267, 10.
 यद्यप्येषां पिता दद्यात् 505, 11.

यथेकजाता बहवः 503, 4.
 यथेकशासने ग्रामे 149, 15.
 यद्विभक्ते धने किञ्चित् 536, 10.
 यस्तत्र संसरे श्वभ्रम् 401, 9.
 यस्तु साधारणं हिंस्यात् 354, 12.
 यस्त्वासन्नतरस्तेषाम् 529, 4.
 यस्मात्तदावृशंस्यार्थम् 549, 7.
 यस्माद्देवैः प्रयुक्तानि 150, 15.
 यस्य त्रिपुरुषा भुक्तिः 144, 11.
 यस्याभियोगं कुरुते 50, 9.
 यस्याशेषः प्रतिज्ञार्थः 114, 5.
 याचमानाय दातव्यम् 262, 16.
 या तस्य भगिनी सा तु 541, 10.
 यादृग्वादी यश्च पक्षो 68, 4.
 यादृच्छिकः सावधिश्च 230, 19.
 यान्त्यायान्ति जना येन 401, 5.
 या राज्ञा क्रोधलोभेन 399, 10.
 युक्तिं विना विचारेण 39, 10.
 युक्तिहीने विचारे तु 39, 8.
 युक्तो विरोधिकरणे 61, 9.
 युक्त्या विभजनीयं तद् 564, 16.
 युगन्हासादशक्रयोऽयम् (व्याख्या)
 520, 12.
 येन क्रीतं तु मूल्येन 293, 6.
 येन ते कूटतां यान्ति 133, 2.
 येन भुक्तं भवेत्पूर्वम् 233, 19.
 येन यावद्यथा भुक्तम् 399, 18.
 ये समाः स्युस्तु तैः सार्धम्
 309, 11.

योगक्षेमवतो लाभः 565, 8.
 यो भुङ्क्ते परदासीं तु 339, 18.
 रक्तमाल्याम्बरधरो 393, 15.
 रक्षेद्वा कृतमूल्यं तु 240, 14.
 रहो दत्ते निधौ यत्र 285, 13.
 राजचोरारातिभयात् 279, 10.
 राजलेख्यं स्थानकृतं 119, 13.
 राजा कार्याणि संपश्येत् 28, 1.
 राजाविरोधिधर्मार्थं 120, 10.
 राज्ञः प्रसादलब्धं च 359, 7.
 राज्ञा दापयितव्यः स्यात् 332, 13.
 राज्ञापवर्जितो यस्तु 67, 10.
 राज्ञा ये विदिताः सम्यक् 32, 5.
 राज्ञा सर्वे गृहीतार्थाः 355, 2.
 राज्ञे दत्त्वा तु षड्भागम् 311, 6.
 राष्ट्रस्य वा समस्तस्य 67, 11.
 रोगिभ्योऽर्थं समादत्ते 439, 9.
 लब्धेऽर्थेऽभ्यर्थिनं मोहः 66, 16.
 ललाटाङ्कं ब्राह्मणस्य 210, 1.
 लवणस्वेदमद्येषु 227, 2.
 लिखितस्याधुना वच्मि 119, 8.
 लिखिते लेखितो गूढः 102, 1.
 लिखितौ द्वौ तथा गूढौ 103, 14.
 लेख्यंतु त्रिविधं प्रोक्तम् 119, 14.
 लेख्यारूढं साक्षिमद्वा 220, 10.
 लोकवेदाङ्गधर्मज्ञाः 26, 10.
 लोभद्वेषादिकं त्यक्त्वा 32, 18.
 लोभद्वेषाभिभूतानाम् 7, 10.
 वक्ताध्यक्षो वृषः शास्ता 31, 17.

वणिक्पथं च ये कुर्युः 570, 6.
 वणिग्विक्रीतपण्यस्तु 50, 5.
 वधार्हकः स्वर्णशतम्
 (व्याख्या) 211, 13.
 वधार्हकः स्वर्णशतम् 212, 4.
 वधेन गमयेत्पापं 210, 28 &
 212, 2.
 वर्चःस्थानं वह्निचयम् 400, 13.
 वस्त्रादयोऽविभज्या यैः 564, 13.
 वस्त्रान्नहीनः कान्तारे 120, 11.
 वस्त्रालंकारशय्यादि 562, 12.
 वाक्छलानुत्तरत्वेन 198, 18.
 वाग्दण्डश्चैव धिग्दण्डो 32, 3.
 वाग्धिग्दमं परित्यागं 356, 2.
 वाटचोरभये बाधा 350, 6.
 वाणिज्याद्याः सहितैस्तु 303, 2.
 वातायनं प्रणालीश्च 400, 1.
 वादान्पश्येन्नात्मकृतान् 52, 13.
 वादो वर्णानुपूर्व्येण 59, 15.
 वापीकूपतडागानि 387, 6.
 वार्धके च शिशूनां ते 388, 2.
 वाह्यबीजात्ययाद्यस्य 310, 4.
 वाह्यवाहकबीजाद्यैः 309, 10.
 विक्रये चैव दाने च 549, 8.
 विक्रीय वस्त्राभरणम् 564, 17.
 विक्रेता दर्शितो यत्र 295, 16.
 विचारयति यः सम्यक् 4, 14.
 विच्छिन्नापि हि सा ज्ञेया 145, 2.
 विज्ञानमुच्यते शिल्पम् 338, 4.

विज्ञेयोऽसाधुसंसर्गात् 453, 5.
 वितत्येह यशो राजा 219, 10.
 वितत्येह यशो लोके 219, 8.
 विद्यया क्रयबन्धेन 139, 13.
 विद्या त्रयी समाख्याता 338, 1.
 विद्याशौर्यादिना प्राप्तम् 498, 11.
 विद्वेषिणो व्यसनिनः 353, 9.
 विनयोऽभिहितः शास्त्रे 430, 13.
 विनिश्चिते पूर्वपक्षे 68, 15.
 विनिहृते यथाभूतं 102, 10.
 विभक्ता वाविभक्ता वा
 316, 15 & 568, 4.
 विभक्तो यः पुनः पित्रा 537, 8.
 विभागपत्रं कुर्वन्ति 120, 2.
 विभागे दान आधाने 102, 13.
 विभावकं तत्र दिव्यम् 285, 14.
 विभाव्य दापयेज्यासम् 285, 6.
 विमृश्य ब्राह्मणैः सार्धम् 133, 1.
 विरुद्धं चाविरुद्धं च 67, 16.
 विवादकारणान्यस्य 219, 15.
 विवादिनो नरांश्चान्यान् 206, 13.
 विवादिनो नरांश्चापि 206, 11.
 विवादे पृच्छति प्रश्नम् 28, 5.
 विश्वस्तवञ्चकाश्चैव 439, 13.
 विश्वस्ते वञ्चकाश्चैव 34, 9.
 विश्वासं प्रथमं कृत्वा 353, 2.
 विषं सहस्रेऽपहते 154, 9.
 विषमस्थाश्च नासेध्याः 49, 11.
 विषोपधिबलात्कार 131, 10.

विहाय चरिताचारं 18, 5.
 विहायोपानदुष्णीषं 112, 12.
 वृत्ते वादे पुनर्न्यायः 66, 14.
 वृद्धा लुब्धाश्च बालाश्च 353, 10.
 वृद्धिश्चतुर्विधा प्रोक्ता 220, 13.
 वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः 220, 18.
 वेदविद्याविदो विप्रान् 348, 9.
 वैवाहिके क्रमायाते 317, 10.
 वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं 29, 9.
 वैश्यमाक्षारयन् शूद्रो 432, 6.
 वैश्यस्य क्षत्रियाक्रोशे 432, 2.
 व्ययं दद्यात्कर्म कुर्यात् 303, 10.
 व्यवहारः स विज्ञेयो 18, 2.
 व्यवहारः स विज्ञेयो 203, 10.
 व्यस्ताः समस्ता एकस्य 206, 8.
 व्युषितं छादितं यत्र 103, 11.
 शङ्काभियोगस्तत्त्वंच 66, 13.
 शते हते निहते वा 154, 13.
 शदश्च सदमं चीर्णे 384, 8.
 शपथार्थी हिरण्याग्नि 31, 19.
 शपथैः स विशोध्यः स्यात् 305, 4.
 शब्दाभिधानतत्त्वज्ञौ 30, 1.
 शस्यान्निवारयेद्वास्तु 384, 6.
 शापिताः शपथैः स्वैः स्वैः 392, 1.
 शासनं कारयेद्धर्मं 120, 16.
 शास्त्रं केवलमाश्रित्य 18, 1.
 शास्त्रसभ्याविरोधेन 199, 3.
 शास्त्रोदितेन विधिना 32, 19.
 शिखावृद्धिं कायिकां च 230, 2.

शुचयो वेदधर्मज्ञा 353, 11.
 शुद्धः स्याच्छुक्लनिष्ठीवे 195, 4.
 शुद्धेषु साक्षिषु ततः 105, 4.
 शूद्राक्रोशे क्षत्रियस्य 432, 4.
 शोणितं दृश्यते यत्र 195, 5.
 श्रावयन्त्यर्थलोभेन 439, 15.
 श्रुत्वाभियोगं प्रत्यर्था 72, 10.
 श्रेणिपूगनृपद्वेष्टा 355, 15.
 श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च 555, 11.
 श्वश्रूणादिभिर्गुरुस्त्रीभिः 474, 4.
 षड्विधास्मिन्समाख्याता 220, 14.
 षष्टिवर्षसहस्राणि 121, 2.
 षष्ठश्च तण्डुलः प्रोक्तः 150, 12.
 षण्मासिकं वत्सरं वा 359, 1.
 संख्या रश्मिरजोमूला 159, 1.
 संदिग्धेर्ध्वज्जनार्थं 305, 2.
 संधिक्रियाक्रियाभेदैः 102, 7.
 संधिच्छिदः पान्थमुषो 438, 12.
 संधिच्छेदकृतो ज्ञात्वा 440, 7.
 संप्रति स्थावरप्राप्तेः 139, 11.
 संभाषणं रहासि च 463, 1.
 संभूय कुर्वतां तेषाम् 310, 15.
 संयोगः क्रियते यत्तु 462, 8.
 संवित्क्रियां विहन्याच्च 354, 13.
 संसर्गविह्वरूपैश्च 439, 4.
 संसृष्टानां तु यः कश्चित् 537, 14.
 संस्कर्ता तु कलाभिज्ञः 311, 2.
 स एव चान्द्रिका प्रोक्ता 158, 6.
 स एव तत्र साक्षी स्यात् 103, 8.

- सकृतोऽपि भवेत् साक्षी 103, 12.
 सकृद्याहितमर्पयेत् 286, 10.
 सच्छूद्रस्यायमुद्दिष्टो 434, 17.
 सतां वाहनशस्त्राणि 151, 4.
 सत्यं ग्रीचं बन्धुजनम् 280, 13.
 सत्यव्रतः सोपवासः 393, 16.
 सत्रोद्यताश्चैव तथा 50, 6.
 सत्रोद्वाहोद्यतो रोगी 49, 8.
 सदृशी सदृशेनोद्वा 524, 14.
 सपिण्डस्याप्रजस्यांशं 139, 14.
 सप्तधा लौकिकं लेख्यम् 119, 19.
 सप्ताह्वा द्विसप्ताहात् 193, 17.
 सभा प्रपा देवगृहं 350, 14.
 सभिकाधिष्ठितं कार्यम् 573, 10.
 & 578, 14.
 सभिको ग्राहकस्तत्र 574, 18.
 सभ्याधीनः सत्यवादी 31, 3.
 समजातिगुणानां तु 430, 12.
 समन्यूनाधिकत्वेन 299, 4.
 समन्यूनाधिका भागाः 492, 2.
 समन्यूनाधिकैरंशैः 303, 7.
 सममंशित्वमाख्यातं 496, 14.
 समर्थश्चेद्दमं दाप्यो 324, 12.
 समर्थस्तु हरेद्व्यंशम् 311, 8.
 समवेतैस्तु यद्वत्तम् 306, 6.
 समीक्षमाणो निपुणं 37, 7.
 स त्थानं व्ययं चासौ 420, 1.
 समुत्थानव्ययं दाप्यः 420, 4.
 समुद्रावर्षमासदि 121, 3.
 समो न्यूनाधिको वांशो 303, 9.
 स राज्ञां शक्यते स्थाप्यः 572, 4.
 सर्वकार्यप्रवीणाश्च 353, 12.
 सर्वस्वहरणं दण्डः 351, 2.
 सर्वेषामेव सा प्रोक्ता 305, 7.
 सर्वे सपिण्डास्तदायम् 542, 4.
 सवर्णलिंगसंख्या ये 503, 7.
 स विनेयो जितः पूर्वम् 72, 15.
 ससाक्षिकं रहोदत्तं 281, 2.
 सहसा कामयेद्यस्तु 466, 5.
 सहेमाग्न्यम्बुपुरुषाः 31, 13.
 सांतानिकादिषु तथा 359, 3.
 सांनिध्येऽपि पितुः पुत्रैः 264, 4.
 साक्षिगश्चान्यथा नृयुर 440, 4.
 साक्षिणामेष निर्दिष्टः 119, 7.
 साक्षिणो दूषणं हार्यं 105, 3.
 साक्षिणोऽर्थसमुद्दिष्टान् 105, 1.
 साक्षिद्वैधे प्रभूताः स्युः 116, 4.
 साक्षिभिस्तत्क्षणेनैव 82, 11.
 साक्षिलेख्यानुमानं च 87, 14.
 साक्षि-लेख्यानुमानेन 219, 9.
 साक्षिसभ्यविकल्पस्तु 85, 5.
 साक्षी द्वादशभेदस्तु 87, 15.
 सा तु संप्रतिपत्तिस्तु 72, 11.
 सामान्यं पुत्रदारादि 313, 5.
 साहसं स्थावरस्वाम्यम् 570, 9.
 साहस-न्यायवर्ज्यानि 32, 6.
 साहसस्तेयपारुष्य 71, 15.
 सिकतेऽष्टकगोबाल- 387, 12.
 सुतस्त्रेहेन वा दद्यात् 268, 11.
 सुसंस्कृते तु षष्ठं स्यात् 408, 7.

सुहृत्संबन्धिसन्दिष्टैः 255, 17.
 सुहृद्वन्धुसकुल्यैश्च 149, 9.
 सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यः 474, 3.
 सेवाशौर्यादिना तुष्टः 121, 7.
 सोऽजयी स्यादन्यनीतं 114, 6.
 सोपवासः सूर्यग्रहे 195, 3.
 सोमाऽभ्यर्काऽनिलेन्द्राणाम्
 4, 15.
 सौदायिकं क्रमायातं 317, 6.
 सौदायिकं धनं प्राप्य 549, 6.
 सौराक्षिकं वृथा दानं 265, 17.
 स्तेनाः साहासिकाः षण्ढाः 100, 18.
 स्त्रीज्ञातिस्वाम्यनुज्ञातम् 317, 7.
 स्त्रीधनं तदपत्यानाम् 552, 3.
 स्त्रीपुंसयोगः स्तेयं च 21, 5.
 स्त्रीबालकान् वञ्चयन्ति 439, 19.
 स्थलनिघ्ननदीस्रोतः 387, 7.
 स्थानं गृहं स्थलं चैव 280, 12.
 स्थापितं येन विधिना 281, 4.
 स्थाप्यतेऽन्यगृहे यत्तु 289, 11.
 स्थावरस्य तथाऽऽख्यातं 150, 3.
 क्षेहः सुहृद्वन्धवेषु 149, 12.
 स्पर्शो भूषणवस्त्राणाम् 462, 14.
 स्मार्यते च मुहुस्तच्च 102, 12.
 स्मृतिर्विनिर्णयं ब्रूते 31, 18.
 स्वदेशे वा विदेशे वा 218, 9.

स्वधनैस्तैर्विभक्तव्यम् 503, 5.
 स्वल्पेऽपराधे वाग्दण्डो 206, 5.
 स्ववाक्यप्रतिपन्नश्च 82, 8.
 स्वस्वभोगस्थावरस्य 570, 13.
 स्वामिने स शतं दाप्यो 408, 4.
 स्वामी शतदमं दाप्यः 384, 7.
 स्वाम्याज्ञया तु यच्चैरिः 311, 5.
 स्वार्थसिद्धिपरो वापि 68, 6.
 स्वेच्छाकृतविभागो यः 572, 3.
 स्वेच्छादेयं स्वयं प्राप्तम् 316, 13.
 हतः संदृश्यते यत्र 453, 1.
 हत्यापराधिनं चैव 412, 6.
 हर्म्यं देवगृहं वापि 310, 14.
 हिंसकोऽन्त्याङ्गनासेवी 89, 13.
 हिंसन्तश्छद्मना नृणाम् 439, 17.
 हिंसोद्भवपदान्येवं 21, 9.
 हिरण्यं गोशकृद्दर्भान् 112, 13.
 हिरण्यकुप्यसूत्राणां 311, 1.
 हिरण्ये द्विगुणा वृद्धिः 226, 16.
 हिरण्ये द्विगुणीभूते 240, 12. *
 हीनमध्योत्तमत्वं च 339, 21.
 हीनमूल्यं च यत्क्रीतम् 293, 11.
 हेतिपुष्पफलानां च 229, 6.
 हेमकारादयो यत्र 310, 8.
 हेमरत्नप्रवालाद्यान् 440, 1.
 हेमाभ्यम्बवन्नपुरुषाः 35, 10.

१८. बौधायन.

अप्रजां दशमे वर्षे 476, 10.
 † अशुश्रूषाकरीं नारीं 477, 4.
 आत्मपितृष्वसुः पुत्राः 528, 15.
 आत्ममातुलपुत्राश्च 528, 16.
 ऋक्थं मृताया गृहीयुः 554, 16.
 क्षत्रियादीनां ब्राह्मणवधे
 वधः सर्वस्वहरणं च । 454, 8.
 तदभावे भवेन्मातुः 554, 17.
 † त्यजन्ति पुरुषाः प्राज्ञाः 477, 5.
 तां ग्राममध्ये विख्याप्य 477, 2.
 पितुर्मातुलपुत्राश्च 528, 18.
 पितुः पितृष्वसुः पुत्राः 528, 17.
 भर्तुः प्रतिनिवेशेन 477, 1.
 मातुर्मातुलपुत्राश्च 528, 20.
 मातुः पितृष्वसुः पुत्रा 528, 19.
 मृतप्रजां पञ्चदशे 476, 11.

१९. भ(भा)रद्वाज.

अर्थप्रत्ययहेतुश्च 231, 9.
 आधिस्तु द्विविधः प्रोक्तो 231, 8.
 ऋणिकस्य धनाभावे 259, 5.
 क्षेत्राभावे तथारामः 259, 9.
 द्विजातीनां गृहाभावे 259, 10.
 धनिकस्य तु विक्रीय 259, 8.
 धान्यं हिरण्यं लोहं वा 259, 6.
 वस्त्रं भूदीसवर्गं च 259, 7.

२०. भृगु.

आरण्यास्तु स्वकैः कुर्युः 24, 10.
 उभयानुमतं चैव 24, 12.
 कुलानि कुलिकाश्चैव 24, 15.
 कुलिकाः सार्थमुख्याश्च 24, 13.
 ग्रामपौरगणश्रेण्यः 24, 14.
 दश स्थानानि वादानां 24, 8.
 निर्णयं येन गच्छन्ति 24, 9.
 सैनिकाः सैनिकैरेव 24, 11.

२१. मनु.

अंशमंशं यवीयांस 489, 15.
 अकृता वा कृता वापि 525, 12.
 अक्षभङ्गे च यानस्य 421, 4.
 अगुमैकाङ्गसर्वस्वी 466, 2.
 अङ्गुलीग्रन्थिभेदस्य 440, 14.
 अङ्गुल्योरेव वा च्छेदम् 470, 14.
 अजानां पक्षिणां चैव 444, 5.
 अजाविके तु संरुद्धे 376, 1.
 अज्ञानाद्वै शते पूर्णे 115, 2.
 अज्ञानाद्दालभावाच्च 114, 15.
 अत ऊर्ध्वं सकुल्यः स्यात् 529, 8.
 अतो यदन्यद्विब्रूयुः 113, 17.
 अथ मूलमनाहार्यम् 296,
 15 & 298, 14.
 अदण्ड्यान्दण्डयन्राजा 32, 11.
 अदण्ड्यो मुच्यते राजा 296, 16.
 अदर्शयन् स तं तस्य 247, 13.

अदर्शयित्वा तत्रैव 260, 3.
 * अदेयं यश्च गृह्णाति 314, 1.
 अध्यम्यध्यावाहनिकम् 547, 11.
 अनंशौ क्लीबपतितौ 273, 9.
 अनंशौ क्लीबपतितौ 544, 3.
 अनन्तरः सपिण्डाद्यः 527, 3,
 541, 16.
 अनिच्छतः प्राभवत्वात् 343, 2.
 अनियुक्तासुतश्चैव 546, 12.
 अनिर्दिशाहां गां सूताम् 383, 2.
 अनिषिद्धैर्धर्मातव्यो 444, 16.
 अनुपपन्नं पितृद्रव्यम् 558, 11.
 अनेन विधियोगेन 306, 18.
 अन्यस्मिन् हि नियुञ्जाना 38, 17.
 अन्यस्मिन् हि नियुञ्जाना 519, 17.
 अन्येषां चैवमादीनाम् 444, 7.
 † अपुत्रा शयनं भर्तुः 534, 5.
 अपुत्रायां मृतायां तु 555, 5.
 अप्रजायामतीतायाम् 553, 6.
 अप्रजायामतीतायाम् 553, 8.
 अप्राणिभिर्यत्क्रियते 572, 9.
 अप्सु भूमिवदित्याहुः 112, 3.
 अग्नेषु चैव रत्नेषु 112, 4.
 अभिषद्य तु यः कन्याम् 470, 7.

अमात्यः प्राड्विवाको वा
 (व्याख्या.) 211, 25.
 अमात्यः प्राड्विवाको वा 212, 20.
 अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः 38, 20.
 अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः 519, 20.
 अयशो महदप्नोति 32, 12.
 अराजके हि लोकेऽस्मिन् 3, 12.
 अर्थस्य संग्रहे चैनाम् 473, 11.
 अर्थानर्थानुभौ बुद्ध्वा 60, 3.
 अर्थेऽपव्ययमानं तु 202, 7.
 अवनिष्ठो वतो दर्पात् 418, 17.
 अवमूत्रयतो मेढ्रम् 418, 18.
 अशीतिभागं गृह्णीयात् 221, 4.
 अश्वस्तननिधानेन 444, 18.
 अष्टादशसु मार्गेषु 23, 6.
 अष्टादशसु मार्गेषु 40, 18.
 अष्टापाद्यं तु शूद्रस्य 442, 10.
 असंवद्धकृतश्चैव 215, 7.
 अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्याः 473, 1.
 अहार्यं ब्राह्मणद्रव्यम् 530, 4.
 आकरिरिङ्गितैर्गत्या 55, 12.
 आक्रन्दे चाप्यपैहीति 421, 6.
 आक्षारयन् शतं दाप्यः 431, 6.
 आत्मैव ह्यात्मनः साक्षी 109, 10.
 आददानः परक्षेत्रान् 444, 13.

* Cited as Manu's, but not found in the printed editions of Manu.

† Referred to as मनु's, but not found in the printed editions of मनुस्मृति.

आददानो ददच्चैव 364, 10.
 आद्यमध्योत्तमान् दण्डान्
 433, 14.
 आधिसीमाबलधनं 148, 1.
 आनृण्यं कर्मणा गच्छेत् 209, 2.
 आपद्रतोऽथवा वृद्धो 402, 1.
 आप्राः सर्वेषु वर्णेषु 94, 6.
 अर्तिस्तु कुर्यात् स्वस्थः 329, 6.
 इतरेषां तु वर्णानाम् 209, 13.
 इतरेषां तु वर्णानाम् 530, 5.
 इन्द्रवित्तेशयोश्चैव 3, 15.
 इमं निगृह्य दाप्यः स्यात् 286, 16.
 इमं हि सर्ववर्णानाम् 473, 5.
 इमानप्यनुयुञ्जीत 390, 12.
 इह चानुत्तमां कीर्तिं 108, 4.
 उत्तमां सेवमानस्तु 471, 4.
 उदङ्मुखान्प्राङ्मुखान्वा 111, 5.
 उद्धारेऽनुद्धृते तेषाम् 489, 13.
 उन्मत्तजडमूकाश्च 273, 10.
 उन्मत्तजडमूकाश्च 544, 4.
 उपस्थमुदरं जिह्वा 205, 6.
 उभावपि तु तावेव 465, 10.
 उभौ तौ नर्हितो भागम् 546, 13.
 ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च 478, 10.
 ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च 489, 5.
 ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु 499, 10.
 ऋणं दातुमशक्तो यः 259, 12.
 ऋणिकः सधनो यस्तु 258, 5.
 ऋणे धने च सर्वस्मिन् 566, 2.

ऋत्विग्यदि वृतो यज्ञे 308, 13.
 ऋत्विजः समवेतास्तु 306, 13.
 एक एवौरसः पुत्रः 515, 16.
 एकजातिर्द्विजातोस्तु 434, 7.
 एकमुत्पादयेत्पुत्रं 519, 12.
 एकमेव दहत्यग्निर् 4, 3.
 एकाधिकं हरेज्ज्येष्ठः 489, 14.
 एतानाहुः कूटसाक्ष्ये 115, 3.
 एतान्दोषानवेक्ष्य त्वं 112, 5.
 एतैरुपाययोगैस्तु 473, 10.
 एतैर्लिङ्गैर्नयेत्सीमाम् 388, 6.
 एनो गच्छति कर्तारं 33, 14.
 एवं दण्डविधिं कुर्यात् 358, 1.
 एवं सर्वानिमान्राजा 583, 11.
 एवं सह वसेयुर्वा 488, 3.
 एषामन्यतमे स्थाने 114, 16.
 औरसः क्षेत्रजश्चैव 517, 7.
 औरसो विभजन् दायम् 516, 5.
 कट्यां कृताङ्गो निर्वास्यः 419, 4.
 कनीयान् ज्येष्ठभार्यायाम् 532, 16.
 कन्यैव कन्यां या 470, 11.
 कर्णौ चर्म च बालांश्च 376, 12.
 कर्मणापि समं कुर्यात् 257, 15.
 काणं वाप्यथवा खञ्जम् 431, 1.
 कानीनश्च सहोढश्च 517, 9.
 कामादशगुणं पूर्वं 115, 1.
 कार्यं चावेक्ष्य शक्तिं च 4, 5.
 कार्षापणस्तु विज्ञेयः 157, 1.

कितवान् कुशीलवान् . .

कौलान् 578, 7.

कुटुम्बार्थेऽनधीनोऽपि 218, 12.

कुरुते धर्मसिद्धयर्थम् 4, 6.

कुर्याद्विनिर्णयं राजा 287, 2.

कुर्युर्यथार्हं ते कर्म 306, 14.

कुर्वति चैषां प्रत्यक्षं 461, 7.

कुलं दहति राजाग्निः 4, 4.

कुलजे वृत्तसंपन्ने 280, 8.

कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यम् 228, 12.

कृटसाक्ष्यं तु कुर्वाणान् 115, 5.

* कृतं तद्धर्मतो ज्ञेयम् 582, 10.

कृतं तद्धर्मतो विद्यात् 214, 5.

कृत्स्नमेव लभेतांशम् 309, 2.

केशेषु गृह्यतो हस्तौ 419, 1.

कोष्ठागारायुधागार

(व्याख्या) 441, 14.

क्रियाभ्युपगमात्क्षेत्रम् 518, 17.

क्रीर्णायाद्यस्त्वपत्यार्थं 514, 11.

क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चित्

364, 1.

क्षत्रविदशूद्रयोनिस्तु 209, 1.

क्षत्रियं चैव वैश्यं च 342, 11.

क्षुद्रकाणां पशूनां तु 424, 8.

गर्दभाजाविकानां तु 425, 1.

गुरुतल्पे भगः कार्यः 445, 6.

गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च 517, 8.

गृहं तडागमारामम् 408, 4.

गृहिणः पुत्रिणो मौलाः 94, 4.

गोकुमारीदेवपशून् 424, 4.

गोत्रक्रवथानुगः पिण्डो 522, 2.

गोत्रक्रवथे जनयितुर्न 522, 1.

गोपः क्षीरभृतो यस्तु 373, 11.

गोबीजकाञ्चनैर्वैद्यं 111, 9.

गोस्वाम्यनुमते भृत्यः 373, 12.

ग्रामजातिसमूहेषु 358, 2.

ग्रामीयककुलानां च 392, 6.

ग्रासाच्छादनमत्यन्तम् 545, 4.

घातयेद्विविधैर्दण्डैः 581, 2.

चक्षुर्नासा च कर्णौ च 205, 7.

चणकव्रीहिगोधूम 444, 15.

चतुरोऽंशान् हरेद्विप्रः 505, 5.

चतुःसुवर्णान् षण्णिष्कान् 357, 15.

चतुः सौवर्णिको निष्को 157, 3.

चन्द्रानिलयमार्काणाम् 3, 14.

चौरैर्हतं जलेनोदम् 282, 13.

छिन्ननास्ये भग्नयुगे 421, 3.

छेत्तव्यं तत्तदेवास्य 417, 13.

छेदने चैव यन्त्राणाम् 421, 5.

जनन्यां संस्थितायां तु 551, 14.

* Referred to in the text as कात्यायन's but also found in मनु (IX. 233).

जन्मप्रभृति यत्किञ्चित् 111, 12.
जातिजानपदान्धर्मान् 46, 11.
जातिमात्रोपजीवी वा 29, 11.
जालान्तरगते भानौ 156, 12.
जिह्वायाः प्राभुयाच्छेदम् 434, 8.
ज्येष्ठ एव तु गृहीयात् 489, 8.
ज्येष्ठस्य त्रिंश उद्धारः 486, 1.
ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः 489, 10.
ज्येष्ठेन जातमात्रेण 513, 20.
ज्येष्ठे मासे नयेत् सीमाम् 396, 8.
तं कानीनं वदेन्नाम्ना 513, 9.
ततः प्रभृति यो मोहान् 520, 3.
ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात् 486, 2.
ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात् 489, 11.
तत्ते सर्वं शुनो गच्छेत् 111, 13.
तत्र वक्तव्यमनृतम् 113, 9.
तत्र साक्ष्यवृत्तं वदेत् 18, 10.
तत्र स्वामी भवेद्दण्ड्यो 421, 10.
तत्रापरिवृतं धान्यम् 380, 1.
तत्रासीनः स्थितो वापि 23, 3.
तत्स्वयं नृपतिः कुर्यात्
(व्याख्या) 211, 26.
तत्स्वयं नृपतिः कुर्यात् 212, 21.
तथातथा दमः कार्यो 425, 10.
तथैव सप्तमे भक्ते 444, 17.
तथोपनिधिहर्तारम् 285, 2.
तथ्येनापि ब्रुवन् दाप्यो 431, 2.

तदा नियुक्त्याद्विद्वांसं 27, 11.
तद्वत् सर्वं सत्येन 108, 2.
तपत्यादित्यवच्चैव 3, 18.
तयोर्नित्यं प्रतीयते 578, 2.
तस्मादभिभवत्येष 3, 17.
तस्मादस्य वधं राजा 209, 15.
तस्य कर्मानुरूपेण 308, 14.
तस्य दण्डविशेषं तु 114, 17.
तस्य प्रक्षुभ्यते राष्ट्रं 29, 16.
तस्य सीदति तद्राष्ट्रम् 29, 14.
तस्याशु कर्त्तुं अङ्गुल्यौ 470, 8.
तस्येह भागिनौ दृष्टौ 518, 18.
तांस्तु देवाः प्रपद्यन्ति 109, 13.
तादृशान् संप्रवक्ष्यामि 94, 3.
तान् सर्वान् घातयेद्राजा 577, 18.
तामनेन विधानेन 521, 5.
ताम्ररूप्यसुवर्णान्ताः 156, 11.
ता राजसर्षपस्तिस्रः 156, 15.
तावतः संख्यया तस्मिन् 111, 15.
तावानेव स विज्ञेयो 285, 9.
तावुभौ चोरवच्छास्यौ 286, 2.
तावुभौ चोरवच्छास्यौ 314, 2.
तासां चेदवरुद्धानाम् 376, 7.
तासां पुत्रेषु जातेषु 504, 8.
तीरितं चानुशिष्टं च 214, 4.
* तीरितं चानुशिष्टं च 582, 9.
तृतीयं धनदण्डं च 206, 2.

* Referred to in the text as कात्यायन's but also found in Manu (IX. 233).

तृतीयनिस्तृतीयांशाः 307, 9.	द्वयोर्हि कुलयोः शोकम् 473, 4.
तेनार्धवृद्धिर्मोक्तव्या 237, 20.	द्विकं त्रिकं चतुष्कं च 221, 14.
ते पृष्ठास्तु यथा ब्रूयुः 392, 8.	द्विगुणा वा चतुःषष्टिः 442, 13.
तेषां न दद्याद्यदि तु 286, 15.	द्विजान्निहाय यः पश्येत् 29, 15.
ते षोडश स्याद्धरणं 156, 21.	द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिः 444, 12.
तौ नृपेण ह्यधर्मज्ञौ 201, 9.	द्वितीये हस्तचरणौ 440, 15.
त्रसरेणवोऽष्टौ विज्ञेया 156, 14.	द्विशतं तु दमं दाप्यः 470, 10.
त्रैविद्याः शुचयो दान्ताः 529, 19.	द्वे कृष्णले समधृते 156, 20.
त्र्यंशं दायाद्धरेद्विप्रो 505, 1.	धनं तत्पत्रिकाभर्ता 555, 6.
त्वग्भेदकः शतं दण्ड्यो 415, 5.	धनं यो विभृयाद्भातुः 532, 14.
दक्षिणासु प्रदत्तासु 309, 1.	धरणां दश ज्ञेयः 157, 2.
दण्डशुल्कावशिष्टं च 266, 11.	धर्मप्रवक्ता वृषतेर 29, 12.
दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य 444, 2.	धर्मस्याव्यभिचारार्थम् 115, 4.
दर्शनप्रातिभाष्ये तु 266, 12.	धर्मासनमधिष्ठाय 52, 3.
दश स्थानानि दण्डस्य 205, 5.	धर्मेण व्यवहारेण 256, 8.
दापयेद्धनिकस्यार्थं 202, 8.	धर्म्यं विभागं कुर्वीत 505, 4.
दायादेभ्यो न तद्द्यात् 558, 12.	धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो 442, 15.
दास्यं तु कारयेन्मोहात् 343, 1.	धान्ये शदे लवे बाह्ये 226, 11.
दास्यायैव हि सृष्टोऽसौ 343, 7.	धेनुरुष्ट्रो वहन्नश्वो 149, 2.
* दृष्टश्रुतानुभूतत्वात् 93, 19.	ध्वजाहतो भक्तदासो 337, 10.
देवब्राह्मणसानिध्ये 111, 4.	न कश्चिद्योषितः शक्तः 473, 9.
देवराट्वा सपिण्डाट्वा 519, 9.	न च वासांसि वासोभिः 456, 4.
द्यूतं समाह्वयं चैव 577, 17.	न चाधः कालसंरोधात् 239, 6.
द्यूतं समाह्वयं चैव 578, 4.	न चासां न च न्यूनम् 371, 8.
द्यौर्भूमिरापो हृदयम् 109, 14.	न चैनं भुवि शक्नोति 3, 19.
द्रव्यमस्वामिपिक्रीतं 293, 1.	न तं भजेरन् दायादा 562, 19.

* Referred to as Manu's but not found in the printed editions of Manusmriti.

न तत्र प्रणयेदण्डम् 380, 2.
 न तत्पुत्रैर्भजेत्सार्धम् 498, 4.
 न तस्य वेतनं देयम् 326, 7.
 न दद्याद्यदि तस्मात्सः 282, 14.
 न दृष्टदोषाः कर्तव्याः 96, 13.
 न द्वितीयश्च साध्वीनाम् 272, 6.
 न ब्राह्मणवधाद्भयान् 209, 14.
 न भोक्तव्यो बलादाधिग 237, 15.
 न भ्रातरो न पितरः 272, 1.
 न भ्रातरो न पितरः 518, 4.
 नयेत् तथानुमानेन 39, 15.
 न विवाहविधावुक्तम् 38, 19.
 न विवाहविधावुक्तम् 519, 19.
 न वृद्धो न शिशुर्नैको 97, 4.
 न श्रमार्तो न कामार्तो 97, 6.
 न श्रोत्रियो विलिङ्गस्थो 97, 2.
 नष्टं विनष्टं कृमिभिः 374, 7.
 न साक्षी नृपतिः कार्यो 97, 1.
 नाङ्ग्या राज्ञा ललाटे स्युः 446, 2.
 नाततायिवधे दोषो 467, 5.
 नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति 207, 13.
 नाधिकं दशमाह्व्यात् 507, 9.
 नान्यदन्येन संसृष्टरूपम् 371, 7.
 नान्यस्मिन्विधवा नारी (व्याख्या)
 38, 16.
 नान्यस्मिन्विधवा नारी 519, 16.
 नान्यार्थिनो न वक्तव्यो 97, 3.

नामजातिगृहं चैषाम् 434, 10.
 नार्तो न मत्तो नोन्मत्तो 97, 5.
 नार्थसंबन्धिनो नाप्ता 96, 12.
 नासौ विभागा विज्ञेयः 566, 13.
 निक्षिप्तस्य धनस्यैवं 287, 1.
 निक्षेपस्यापहर्तारम् 285, 1.
 निक्षेपस्यापहर्तारम् 285, 16.
 निक्षेपो यः कृतो येन 285, 8.
 निखेयोऽयोमयः शङ्कुः 434, 11.
 निगृह्य दापयेदेनम् 357, 14.
 निबधीयात्तथा सीमाम् 392, 9.
 नियोजत्यपत्यार्थम् 520, 4.
 निरन्वयं भवेत् स्तेयम् 435, 3.
 नेत्रवक्त्रविकर्गिश्च 55, 13.
 नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु 38, 18.
 नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु 519, 18.
 पक्वान्नां च सर्वेषाम् 444, 8.
 पञ्चकृष्णलको माषः 156, 18.
 पञ्च पञ्चगृते हन्ति 111, 16.
 पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे 461, 6.
 पञ्चशतस्त्वभ्यधिके 443, 1.
 पञ्चाशत्तु भवेदण्डः 424, 9.
 पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्ड्यः 431, 14.
 पणानां द्वे शते सार्धे (व्याख्या)
 211, 18.
 पणानां द्वे शते 212, 9.
 † पत्न्येव दद्यात्तत्पिण्डं 534, 6

† Cited as Manu's but not found in the printed editions of Manu.

पत्न्यौ जीवति यस्त्रीभिः 562, 18.
 पथि क्षेत्रे परिवृते 378, 10.
 परस्परस्यानुमते 463, 18.
 परिभाषणमर्हन्ति 402, 2.
 परेण तु दशाहस्य 364, 9.
 पलं सुवर्णाश्चत्वारः 156, 19.
 पशुषु स्वामिनां चैव 372, 3.
 पशुषु स्वामिनां दद्यात् 376, 13.
 पश्चाद्दृश्येत यत्किञ्चित् 566, 3.
 पाणिमुद्यम्य दण्डं वा 418, 3.
 पादः सभासदः सर्वान् 19, 11.
 पादयोर्दीढिकायां च 419, 2.
 पादेन प्रहरन् कोपात् 418, 4.
 पादो धर्मस्य कर्तारम् 19, 19.
 पापोपपापवक्तारः 433, 13.
 पिताचार्यः सुहन्माता 207, 12.
 पिता हरेदपुत्रस्य 272, 2.
 पिता हरेदपुत्रस्य 526, 14.
 पिता हरेदपुत्रस्य 531, 19.
 पितृवेश्मनि कन्यां तु 513, 8.
 पुत्रिकायां कृतायां तु 514, 5.
 पुत्रे नियोगादुत्पन्ने 519, 14.
 पुत्रैः सह विभक्तेन 499, 18.
 पुनर्विभागः कर्तव्यः 571, 12.
 पुरुषाणां कुलीनानाम् 443, 3.
 पूर्वभुक्त्या च सततम् 388, 7.
 पृथग्विवर्धते धर्मः 488, 4.

पैतृकं तु पिता द्रव्यम् 498, 3. .
 पैतृको दण्डदासश्च 337, 11.
 पौत्री मातामहस्तेन 525, 13.
 प्रकाशं वाप्रकाशं वा 467, 6.
 * प्रकाशे ऋयतः सिद्धिः 293, 2.
 प्रकाशमेतत्तास्कर्यम् 578, 1.
 प्रजेप्सिताधिगन्तव्या 519, 10.
 प्रगम्य लोकपालेभ्यः 52, 4.
 प्रतिकुर्याच्च तत्सर्वम् (व्याख्या)
 441, 19.
 प्रत्यक्षं क्षेत्रिणामर्थो 518, 20.
 प्रत्यहं देशदृष्टिश्च 40, 17.
 प्रत्यहं देशदृष्टिश्च 23, 5.
 प्रथमं तत्प्रमाणानाम् 156, 13.
 प्रदिशेद्भूमिमेकेषाम् 396, 2.
 प्रयुक्तं साधयेदर्थम् 256, 9.
 प्रयोगः कर्मयोगश्च 483, 10.
 प्रवक्तुं साक्ष्यमर्हन्ति 94, 5.
 प्रवासयेदण्डयित्वा 115, 6.
 प्रष्टव्याः सीमलिङ्गानि 392, 7.
 प्राजकश्चेद्भवेदाप्तः 422, 4.
 प्राङ्निवाको नियुञ्जीत 107, 17.
 प्राणभृत्सु महत्स्वर्धम् 424, 7.
 प्राणिभिः क्रियते यस्तु 572, 10.
 प्रातिभाव्यं वृथादानम् 266, 10.
 प्रायश्चित्तं तु कुर्वाणाः 446, 1.
 फलं त्वनभिसंधाय 518, 19.

बहुत्वं प्रतिगृहीयात् 116, 7.
 बालोऽपि नावमन्तव्यो 4, 1.
 बाह्यिर्विभावयेल्लिङ्गैः 40, 1.
 बाह्यिर्विभावयेल्लिङ्गैः 55, 10.
 विभृयादानृशंस्येन 342, 12.
 ब्रह्मघ्नो ये स्मृता लोका 111, 10.
 ब्राह्मणक्षत्रियविशाम् 506, 3.
 ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः 442, 12.
 ब्राह्मणस्य वधो मौण्ड्यम् 581, 12.
 ब्राह्मणस्यानुपूर्व्येण 504, 7.
 ब्राह्मणान् बाधमानं तु 582, 3.
 ब्राह्मणो यद्यगुप्तं तु 465, 12.
 ब्राह्मणी तद्धरेत्कन्या 552, 15.
 ब्राह्मणो वा मनुष्यागाम् 108, 5.
 ब्राह्मदैवार्षिगान्धर्व 553, 5.
 भजेरन् पैतृकंमृक्थम् 478, 11.
 भजेरन् मातृकंमृक्थम् 551, 15.
 भयाद्वै मध्यमं दण्ड्यो 114, 19.
 भृत्योऽनातो न कुर्याद्यो 326, 1.
 भ्रातरो ये च संसृष्टा 539, 6.
 भ्रातृमातृपितृप्राप्तम् 547, 12.
 मत्तोन्मत्तार्ताध्यधीनैर् 215, 6.
 मध्यमः पञ्च विज्ञेयः (व्या.)
 211, 19.
 मध्यमः पञ्च विज्ञेयः 212, 10.
 † मध्यमो जातिपूगानाम् 434, 9.
 मनुष्यमारणे क्षिप्रम् 424, 6.

मनुष्याणामपि प्रोक्तो 519, 21.
 मन्त्रज्ञैर्मन्त्रिभिश्चैव 23, 2.
 मन्यन्ते वै पापकृतो 109, 12.
 महतो देवता ह्येषा 4, 2.
 महापक्षे धनिन्याप्ते 280, 9.
 मांसच्छेदे शतं निष्कान् 415, 6.
 मांसस्य मधुनश्चैव 444, 6.
 मातरं पितरं जायाम् 431, 5.
 मातर्यपि च वृत्तायाम् 527, 13.
 माता पिता वा दद्याताम्
 (व्याख्या) 513, 14.
 मातामह्या धनार्त्तिकित् 551, 2.
 मातुस्तु यौतकं यत्स्यात् 552, 9.
 मांस्वमंस्थाः स्वमात्मानम् 109, 11.
 माषिकस्तु भवेद्दण्डः 425, 2.
 मासस्य वृद्धिं गृहीयात् 221, 15.
 मित्रद्रुहः कृतघ्नस्य 111, 11.
 मिथो भजेताप्रसवात् 521, 7.
 मूल्येन तोषयेदेनम् 237, 3.
 मूल्येन तोषयेदेनम् 249, 1.
 मृन्मयानां च हरणे 444, 4.
 मौण्ड्यं प्राणान्तिको दण्डो
 209, 12.
 म्रियेतान्यतरो वाऽपि 539, 4.
 यः साधयन्तं छन्देन 201, 4.
 यः स्वामिनाननुज्ञातम् 237, 19.
 यतन्ते रक्षितुं भार्याम् 473, 6.

यत्र वाप्युपधिं पश्येत् 216, 2.
 यत्रापवर्तते युग्यम् 421, 9.
 यत्त्वस्याः स्याद्धनं दत्तम् 553, 7.
 यथानयत्यसृक्पतिः 39, 14.
 यथाविध्यधिगम्यैनाम् 521, 6.
 यथाश्रुतं यथादृष्टम् 112, 6.
 यथोक्तमार्तः स्वस्थो वा 326, 6.
 यदा स्वयं न कुर्यात्तु 27, 10.
 यदि देशे च काले च 374, 12.
 यदि संशय एव स्यात् 388, 8.
 यदेवास्य पिता दद्यात् 506, 4.
 यद्वयोरनयोर्वैत्य 108, 1.
 यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रो 507, 8.
 यद्येकरिन्निधनौ स्याताम् 516, 18.
 यस्मादेषां सुरेन्द्राणाम् 3, 16.
 यस्मिन्देशे निषीदन्ति
 (व्याख्या) 26, 16.
 * यस्य पश्येत्तु समाहात् 115, 7.
 यस्य यत्पैतृकं रिक्तं 516, 19.
 यस्य वाप्युपधिं पश्येत् 320, 12.
 यस्य शूद्रस्तु कुरुते 29, 13.
 यस्या म्रियेत कन्यायाः 521, 4.
 यां प्रसह्य वृको हन्यात् 376, 2.
 याजनाध्यापनेनापि 482, 2.
 या तु कन्यां प्रकुर्यात्स्त्री 470, 13.
 यादृशा धनिभिः कार्या 94, 2.

यामुत्सृत्य वृको हन्यात् 376, 8.
 यावती संभवेद्वृद्धिस् 260, 4.
 यावतो बान्धवान्यस्मिन् 111, 14.
 यास्तासां स्युर्दुहितरः 551, 1.
 येन केनचिदङ्गेन 417, 12.
 येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा 539, 3.
 योऽकामां दूषयेत्कन्याम् 471, 6.
 योगक्षेमं प्रचारं च 562, 8.
 योगाधमनविक्रीतम् 216, 1.
 योगाधमनविक्रीतम् 320, 11.
 यो ग्रामदेशसंघानाम् 357, 12.
 यो ज्येष्ठो विनिकुर्वीत 567, 3.
 योऽदत्तादायिनो हस्तात् 482, 1.
 यो निक्षेपं नार्पयति 286, 1.
 यो ब्राह्मण्यामगुप्तायाम् 467, 12.
 यो यथा निक्षिपेद्धस्ते 281, 8.
 यो यस्य प्रतिभूस्तिष्ठेत् 247, 12.
 यो यावन्निह्नुवीतार्थम् 201, 8.
 यो यो ह्यनन्तरः पिण्डात् 529, 7.
 रक्षार्थमस्य लोकस्य 3, 13.
 रत्नानां चैव मुख्यानाम् 441, 4.
 रत्नानां चैव सर्वेषाम् 442, 18.
 रथं हरेत बाध्वर्युः 307, 4.
 राजस्वं श्रोत्रियद्रव्यम् 148, 2.
 राजान्त्वकारिणावेतौ 578, 5.
 राजा भवत्यनेनास्तु 33, 13.

राज्ञः कोशापहर्तृश्च 581, 1.
 राज्ञश्चाधिकृतो वेद्वान् 26, 17.
 राज्ञा दापयितव्यः स्यात् 258, 6.
 रात्रिः सन्ध्ये च धर्मश्च 109, 15.
 † रोगोऽभिर्ज्ञातिमरणम् 115, 8.
 ललाटे चाभिश्च स्ताङ्कः 581, 13.
 लोकसंव्यवहारार्थं 156, 10.
 लोभात्सहस्रं दण्ड्यस्तु 114, 18.
 लोभान्मोहाद्भयान्मैत्रात् 114, 14.
 वनस्पतीनां सर्वेषाम् 425, 9.
 वर्णक्रमेण सर्वाणि 60, 4.
 वर्णानां संकरं चक्रे 520, 2.
 वस्त्रं पत्रमङ्कारम् 562, 7.
 वाग्दण्डं प्रथमं कुर्यात् 206, 1.
 वाहयन्साहसं पूर्वम् 424, 5.
 विकर्मस्थान् शौण्डिकांश्च 578, 8.
 विघुष्य तु हतं चौरैः 374, 11.
 विधवायां नियुक्तस्तु 519, 11.
 विनीतवेषाभरणः 23, 4.
 विप्रुतौ शूद्रवदण्ड्यौ 465, 11.
 विभक्तजस्य तत्सर्वं 499, 19.
 विभक्ताः सह जीवन्तो 537, 1.
 विभागे तु कृते किञ्चित् 566, 12.
 विभागे यत्र संदेहो 571, 11.
 विवादं संप्रवक्ष्यामि 372, 4.
 विषयेषु च सज्जन्त्यः 473, 2.

विसंवदेन्नरो लोभात् 357, 13.
 वेणुवैणवभाण्डानाम् 444, 3.
 वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात् 465, 13.
 वैश्यश्चेत्क्षत्रियां गुप्ताम् 467, 11.
 वैश्याजः सार्धमेवांशम् 505, 2.
 वैश्यापुत्रो हरेद् द्वयंशम् 505, 6.
 वैश्ये स्यादर्धपञ्चाशत् 431, 15.
 वैश्योऽन्यर्धशतं द्वे वा 431, 13.
 व्यपोह्य किञ्चिद्विषं सर्वम् 583, 12.
 व्यवहारान्दिदृक्षुस्तु 23, 1.
 व्याधाञ्छाकुनिकान् गोपान्
 391, 1.
 व्यालप्राहानुञ्छवृत्तीन् 391, 2.
 शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य 431, 12.
 शतमश्वानृते हन्ति 111, 17.
 शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यात् 403, 5.
 शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यात्
 464, 13.
 शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं 467, 4.
 शाल्मलीफलके श्लक्ष्णे 456, 3.
 शाल्मलीसालतालांश्च 387, 2.
 शिफाविदलरज्ज्वाद्यैर् 209, 9.
 शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वाम् 393, 9.
 शिष्येण वापि दासेन 101, 11.
 शुल्कं च द्विगुणं दद्यात् 470, 12.
 शुल्कं दद्यात्सेवमानः 471, 5.

शूद्रं तु कारयेद्दास्यम् 343, 6.
 शूद्रविदक्षत्रविप्राणां 113, 8.
 शूद्रायां क्षत्रियविशोः 464, 15.
 शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा 466, 1.
 शेषाणामानृशंस्यार्थम् 515, 17.
 शेषास्तमुपजीवेयुः 489, 9.
 शेषे त्वेकादशगुणं 443, 2.
 शेषेऽप्येकादशगुणं 442, 16.
 शौचे धर्मेऽन्नपक्त्यां च 473, 12.
 षष्ठं तु क्षेत्रजस्यांशम् 516, 4.
 षोडशैव तु वैद्यस्य 442, 11.
 संक्रमः व्रजयष्टीनाम्
 (व्याख्या) 441, 18.
 संदिग्धेषु च कार्येषु 93, 18.
 संप्रीत्या भुज्यमानानि 149, 1.
 संसृष्टास्तेन वा ये 500, 1.
 संभूय स्वानि कर्माणि 306, 17.
 सकामां दूषयंस्तुल्यो 470, 9.
 सकामां दूषयंस्तुल्यो 471, 7.
 स कुबेरः स वरुणः 3, 21.
 सकृदंशो निपतति 571, 15.
 सकृदाह ददामीति 571, 16.
 स क्रीतिकः सुतस्तस्य 514, 12.
 स च राज्ञा चतुर्भागम् 201, 5.
 स चैनं भुवि शक्नोति 3, 19.
 स तथैव ग्रहीतव्यो 281, 9.

सत्यं सत्ये ब्रुवन् साक्षी 108, 3.
 सत्येन शापयेद्विप्रं 111, 8.
 स दण्ड्यः कृष्णलान्यष्टौ 326, 2.
 स दत्त्वा निर्जितां वृद्धिं 259, 13.
 सदृशं प्रीतिसंयुक्तं 513, 15.
 स द्वौ कार्षापणौ दद्यात् 401, 13.
 सपालः शतदण्डार्हो 378, 11.
 सपालान्वा विपालान्वा 383, 3.
 सप्त वित्तागमा धर्म्या 483, 9.
 सभान्तः साक्षिणः सर्वान् 107, 16.
 सभामेव प्रविश्याम्याम् 27, 13.
 समक्षदर्शनात्साक्षी 93, 8.
 समस्तत्र विभागः स्यात् 514, 6.
 समस्तत्र विभागः स्यात् 532, 17.
 समस्तत्र विभागः स्यात् 537, 2.
 स महीमखिलां भुञ्जन् 520, 1.
 समीक्ष्य कुलधर्मांश्च 46, 12.
 समुत्सृजेद्राजमार्गे यः 401, 12.
 समुद्रे नाप्नुयात्किञ्चित् 283, 1.
 समेषु तु गुणोत्कृष्टान् 116, 8.
 समोपकृष्टजातिश्च 257, 16.
 सर्वं भूम्यनृते हन्ति 112, 2.
 सर्वं वा ऋक्थजानं तत् 505, 3.
 सर्वं एव विकर्मस्था 273, 17.
 सर्वधर्मविदोऽलुब्धा 94, 7.
 सर्वेषामपि तु न्याय्यं 545, 3.

* Referred to as Manu's but not found in the Nir-nayasāgar edition of the Manusmṛiti.

सर्वेषामप्यभावे तु 529, 18.
 सर्वेषामर्थिनो मुख्याः 307, 8.
 सर्वैरुपायैरन्विच्छेत् 285, 17.
 सर्षपाः षड्यवो मध्यः 156, 16.
 सहस्रं त्वन्त्यजस्त्रियम् 471, 17.
 सहस्रं ब्राह्मणो दण्डम् 464, 14.
 सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो 464, 12.
 सहासनमभिप्रेप्सुः 419, 3.
 साक्षिप्रत्यय एव स्यात् 388, 9.
 साक्ष्यभावे तु चत्वारो 388, 10.
 सामन्तानामभावे तु 390, 11.
 सीमां प्रति समुत्पन्ने 396, 7.
 सीमायामविषयायाम् 396, 1.
 सीमाविनिर्णयं कुर्युः 388, 11.
 सीमावृक्षांस्तु कुर्वीत 387, 1.
 सुकृतैः शापिताः स्त्रियः स्त्रियः
 393, 10.
 सुदीर्घस्यापि कालस्य 329, 7.
 सुवर्णरजतादीनाम् 442, 17.
 सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यः 473, 3.
 सूत्रकार्पास किण्वानाम् 444, 1.
 सोऽग्निर्भवति वागुश्च 3, 20.
 सोऽज्येष्ठः स्यादभागश्च 567, 4.
 सोऽर्या विभजेयुस्तम् 539, 5.
 सोऽन्तर्दशाहान्तद्वयं 364, 2.
 सोऽपत्यं भ्रातुरुत्पाद्य 532, 15.
 सोऽस्य कार्याणि संपश्येत्
 27, 12.
 स्तेये च श्वपदं कार्यम् 445, 7.

स्त्रियं स्पृशेददेशे यः 463, 17.
 स्त्रियाप्यसंभवे कार्यम् 101, 10.
 स्त्रियास्तु यद्भवेद्विचित्रम् 552, 14.
 स्त्रीबालोन्मत्तवृद्धानाम् 209, 8.
 स्यात्साहसं त्वन्वयवत् 435, 2.
 वं च धर्मं प्रयत्नेन 473, 8.
 स्वदेशे वा विदेशे वा 218, 13.
 स्वभावेनैव यद्भूयुः 113, 16.
 स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च 517, 10.
 स्वयमीहितलब्धं तत् 558, 13.
 स्वरवर्णेङ्गिताकारिः 40, 2.
 स्वरवर्णेङ्गिताकारैः 55, 11.
 स्वां प्रसृतिं चरित्रं च 473, 7.
 स्वात्स्वादंगाच्चतुर्भागम् 509, 11.
 स्वेभ्योऽशोभ्यस्तु कन्याभ्यः
 509, 10.
 हन्ति जातानजातांश्च 112, 1.
 हन्याच्चित्रैर्वधोपायैः 582, 4.
 हस्त्यश्वरथहर्तृश्च
 (व्याख्या.) 441, 15.
 हीनं पुरुषकारेण 374, 8.
 होता वापि हरेदश्वम् 307, 5.
 २२. मरीचि.
 अर्थप्रत्ययहेतुर्यः 231, 13.
 अविज्ञातनिवेशत्वात् 301, 1.
 आज्ञाधिर्नाम यो राज्ञा 231, 14.
 गोप्याधिस्तु परेभ्यस्तु 231, 12.
 चतुःपञ्चाब्दिकं ज्ञेयम् 148, 17.
 तदधीनकुटुम्बिन्यः 51, 7.

दिवा गृहीतं यत्केत्रा 298, 12.
 धनबाह्यालंकरणम् 148, 16.
 निष्कुला याश्च पत्निताः 51, 8.
 प्रतिग्रहे च क्रीते च 128, 19.
 वणिग्वीथीपरिगतम् 298, 11.
 भावणात् पूर्वलिखितौ 231, 11.
 सर्ववर्णोत्तमा कन्या 51, 6.
 स्थावरे विक्रियाधाने 128, 18.
 हानिस्तत्र सभा कल्प्या 301, 2.

२३. महाभारत.

न तत्सत्यं यत् 35, 16.
 न सा सभा यत्र 35, 13.
 नासौ धर्मो यत्र 35, 15.
 मयेन निर्मिता दिव्या
 (व्याख्या) 26, 13.
 वृद्धा न ते ये 35, 14.

२४. यम.

एवं धर्मप्रवृत्तस्य 583, 8.
 न चैव स्त्रीवधं कुर्यात् 477, 9.
 न वधं न च वैरूप्यम् 477, 8.
 बलाइत्तं बलाद्भुक्तम् 216, 7.
 यशोऽस्मिन्प्रथते लोके 583, 9.
 सर्वान्वलकृतानर्थान् 216, 8.
 स्वच्छन्दगा तु या नारी 475, 1.
 स्वच्छन्दव्यभिचारिण्याः 477, 7.

२५. याज्ञवल्क्य.

अकारणे च विक्रोष्टा 451, 12.
 अकूटं कूटकं ब्रूते 457, 13.
 अक्षतायां क्षतायां वा 513, 1.
 अगृहीते समं दाप्यो 324, 14.
 अजातौ जातिकरणे 458, 6.
 अत्राहममुकः साक्षी 126, 12.
 अदेशकालसंभाषा 463, 8.
 अधिविन्नस्त्रियै दद्यात् 488, 12.
 अनिवेद्य नृपे दण्ड्यः 291, 17.
 अनिश्चित्य भृतिं यस्तु 322, 5.
 अनेकपितृकाणां तु 495, 6.
 अन्तरेण तयोर्यः स्यात् 457, 4.
 अन्तेवासी गुरुप्राप्त 339, 6.
 *अन्त्याभिगमने त्वङ्ग्यः 471, 10.
 अन्धोऽचिकित्स्यरोगाद्या 544, 15.
 अन्येऽपि शङ्क्या ग्राह्या 436, 15.
 अन्योदर्यस्तु संसृष्टी 538, 18.
 अन्योन्यापहतं द्रव्यम् 565, 14.
 अपश्यता कार्यवशात् 27, 6.
 अपुत्रां गुर्वनुज्ञातो
 (व्याख्या) 38, 13.
 अपुत्रा योषितश्चैषां 546, 5.
 अपुत्रेण परक्षेत्रे 518, 9.
 अप्रजायामतीतायां 547, 2.
 अप्राप्तव्यवहारं च 457, 18.
 अवध्यं यश्च बध्नाति 457, 17.

* Cited in the text as Manu's, but not found in Manusmriti.

अभावे ज्ञातृविज्ञानाम् 395, 13.
 अभिगन्तास्मि भगिनीम् 433, 5.
 अभिघाते तथा छेदे 428, 1.
 अभियुक्तं च नान्येन 85, 11.
 अभियोगमनिस्तीर्य 85, 10.
 अभियोगेऽथ साक्ष्ये वा 56, 6.
 अभिलेख्यात्मनो वंद्यान् 122, 15.
 अभ्रातृको हरेत्सर्वम् 522, 14.
 अमेध्यपार्ष्णिनिष्ठयूत 413, 5.
 अयुक्तं शपथं कुर्वन् 451, 14.
 *अयोनौ गच्छतो योषाम् 471, 12.
 अराजदैविकं नष्टम् 328, 1.
 अर्घोऽनुग्रहकृत्कार्यः 459, 2.
 अर्घस्य ऋणसं वृद्धिं वा 458, 12.
 अर्घ्याक्रोशतिक्रमकृत् 451, 7.
 अर्धत्रयोदशपणः 375, 11.
 अलंकृतां हरन्कन्याम् 469, 1.
 अवरुद्धासु दासीषु 467, 15.
 अविज्ञातहतस्यापि 453, 8.
 अविभक्तैः कुटुम्बार्थे 270, 15.
 अशक्तस्तु वदन्नेवं 432, 11.
 अशीतिभागो वृद्धिः स्यात् 221, 9.
 असंबद्धकृतश्चैव 215, 2.
 असंसृष्ट्यपि वा दद्यात् 539, 15.
 असंसृष्ट्यपि वा दद्यात् 538, 19.
 असंस्कृतास्तु संस्कार्या 509, 2.
 असाक्षिके हते चिह्नैः 40, 5.

असाक्षिकहते चिह्नैः 412, 12.
 असाक्षिणस्ते वचनात् 101, 8.
 आगमेनोपभोगेन 294, 10.
 आगमेनोपभोगेन 298, 2.
 आगमेनोपभोगेन
 (व्याख्या) 298, 19.
 आगामिभद्रनृपति 122, 2.
 आजीवन् स्वेच्छया दण्डो
 284, 12.
 आज्ञासंपादिनीं दक्षाम् 474, 10.
 आधानं विक्रियं चापि 458, 8.
 आधिः प्रणश्येद्विगुणे 238, 11.
 and 244, 6.
 आधिवेदनिकाद्यं च 546, 17.
 आधिसीमोपनिक्षेप 147, 16.
 आधेः स्वीकरणात्सिद्धी 233, 1.
 आधौ प्रतिग्रहे क्रीते 235, 12.
 आरामायतनग्राम
 (व्याख्या) 403, 8.
 आवेदयति चेद्राज्ञे 52, 18.
 उत्तमो बाधमो वापि 452, 6.
 उत्पन्ने स्वाभिनो भोगः 406, 13.
 उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु 513, 5.
 उद्धूर्णे प्रथमो दण्डः 417, 7.
 उद्धूर्णे हस्तपादे तु 414, 6.
 उपजीव्यद्रुमाणां च 426, 11.
 उपपातकयुक्ते तु 433, 10.

* Cited in the text as Mauu's, but not found in Manusmriti.

उपस्थितस्य मोक्षव्यः 243, 10.

उभयाभ्यर्थितेनैव 126, 13.

उभयोः प्रतिभूर्ग्राह्यः 57, 1.

उभयोरप्यसाध्यं चेत् 323, 10.

उभयोरप्यसौ ऋक्थी 518, 10.

ऋणं दद्यात् पतिस्तासाम्
269, 15.

एकं व्रतां बहुनां च 416, 3.

एकच्छायाश्रितेष्वेवं 251, 10.

एकादशगुणं दाप्यो 358, 11.

एभिस्तु व्यवहर्ता यः 457, 12.

एवमुक्त्वा विषं शार्ङ्गम् 189, 15.

एष एव विधिर्ज्ञेयः 577, 6.

एष एव विधिर्दृष्टो

(व्याख्या) 403, 9.

एषामपतितान्योन्य 452, 3.

एषामन्यतमाभावे 150, 8.

एषामभावे पूर्वस्य 523, 11.

औरसाः क्षेत्रजास्तेषाम् 546, 1.

औरसो धर्मपत्नीजः 512, 1.

कन्धराबाहुसक्थनां च 416, 2.

करपाददतो भङ्गे 415, 11.

करो विमृदितव्रीहि 179, 10.

कर्तव्यं वचनं सर्वैः 354, 5.

कलहापहतं देयम् 420, 6.

कानीनः कन्यकाजातो 512, 4.

कान्तारगास्तु दशकं 222, 1.

कारयेत्सर्वदिव्यानि 167, 6.

काले कालकृतो नश्येत् 238, 12.

कुर्यात्प्रत्यभियोगं तु 85, 18.

कुलानि प्रकृतोन्नेव 46, 15.

कृतशिल्पोऽपि निवसेत् 339, 5.

क्रमादभ्यागतं द्रव्यम् 557, 16.

क्रमेणाचार्यसाच्छिष्य 542, 8.

क्रयो वा निःस्रवस्तस्मात्
458, 16.

क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः 513, 3.

क्रीत्वा नानुशयः कार्यः 362, 14.

क्रीबोऽथ पतितस्तज्जः 544, 14.

क्षत्रजात्रिद्व्येकभागा 503, 11.

क्षयं वृद्धिं च वणिजा 362, 13.

क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु 512, 2.

क्षेत्रवेदमवनग्राम 452, 11.

क्षेत्रस्य हरणे दण्डा 402, 12.

क्षेपं करोति चेदण्ड्यः 430, 7.

गणद्रव्यं हरेद्यस्तु 355, 9.

गते तस्मिन्निमग्नाङ्गम् 185, 10.

गम्यास्वपि पुमान् दाप्यः
467, 16.

गुल्मगुच्छक्षुपलता 427, 3.

गृहीतं स्त्रीधनं भर्ता 555, 19.

गृहीतमूल्यं यः पण्यम् 365, 17.

गृहीतानुक्रमादाप्यो 256, 18.

गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो 512, 3.

गृहीत्यादूर्तकितवादि 573, 17.

गोपशीण्डिकशैलूष 269, 14.

गोपाः सीमाकृषाणां ये 391, 7.

गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः 237, 6.

ग्रामेच्छया गोप्रचारो 377, 5.
 ग्राहकैर्गृह्यते चोरो 436, 13.
 ग्लहे शतिकवृद्धेस्तु 573, 16.
 घातितेऽपहते दोषो 447, 7.
 †चतुर्विंशतिको दण्डः 471, 13.
 चतुष्पाद्यवहारोऽयं 16, 4.
 चतुस्त्रिंशद्व्येकभागाः स्युर् 503, 10.
 चरित्रबन्धककृतम् 241, 13.
 चेष्टाभोजनवायोधे 416, 1.
 चैत्यश्मशानसीमास्तु 427, 1.
 छलं निरस्य भूतेन 40, 10.
 जातद्रुमाणां द्विगुणो 427, 2.
 जातोऽपि दास्यां शूद्रेण 522, 12.
 जितं तद्वाहयेज्जेत्रे 574, 12.
 जितं ससभिके स्थाने 575, 9.
 ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन 485, 13.
 ततोऽर्थी लेखयेत्सद्यः 87, 3.
 तत्कालकृतमूल्यो वा 244, 11.
 तत्पुनस्ते समैरंशैः 565, 14.
 तत्प्रमाणं स्मृतं सर्वं 130, 7.
 तत्र स्यात्सदृशं स्वाभ्यम् 496, 17.
 तत्सत्यं वद कल्याणि 171, 17.
 तत्सुतो गोत्रजो बन्धुः 523, 10.
 तथा शक्तः प्रतिभुवं 432, 12.
 तथोपनिधिराजस्त्री 147, 17.
 तदर्थं मध्यमः प्रोक्तः 211, 22.

तदर्थं मध्यमः प्रोक्तः 212, 15.
 तदा तु स्वामिनच्छन्दो 323, 2.
 तद्बुद्धिगुणं प्रसूता चेत् 550, 12-13.
 तन्मूल्याद्विगुणो दण्डो 451, 2.
 तपस्विनो दानशीलाः 94, 15.
 ताभ्य ऋतेऽन्वयः 499, 6.
 तुलाभ्यापो विषं कोशो 151, 11.
 तुलाधारणाविद्वद्भिर् 171, 14.
 तुलाशासनमानानाम् 457, 11.
 त्यजन् दाप्यस्तृतीयांशम् 474, 11.
 त्रायस्वास्मादभीशापात् 189, 18.
 त्रैविद्यनृपदेवानाम् 434, 2.
 त्रैविद्यान् वृत्तिमद्भूयात् 348, 13.
 त्र्यवराः साक्षिणो ज्ञेयाः 95, 1.
 त्वं तुले सत्यधर्मासि 171, 16.
 त्वं विष ब्रह्मणः पुत्रः 189, 17.
 दण्डं तस्य पणं चैव 204, 8.
 दण्डं दद्यात्सवर्णासु 469, 2.
 दण्डं स दाप्यो द्विशतम् 458, 2.
 दण्डः क्षुद्रपशूनां तु 422, 9.
 दण्डनीया तदर्थं तु 380, 10.
 दत्तात्मा तु स्वयंदत्तो 513, 4.
 दत्ते त्वर्थं प्रकल्पयेत् 487, 18.
 दत्ते त्वर्थांशहारिणी 502, 1.
 दत्त्वर्णं पाटयेत्पत्रम् 128, 15.

† Cited in the text as Manu's but not found in Manusmriti.

दत्तवर्ण पाटयेलेख्यम् 262, 7.
 दत्त्वा चौरस्य वा हन्तुर् 446, 7.
 दत्त्वा तु ब्राह्मणायैव 256, 19.
 दत्त्वा भूमिं निबन्धं वा 122, 1.
 दद्याच्चापहरेच्छांशम् 538, 2.
 दद्यादृते कुटुम्बार्थान् 286, 5.
 दद्यान्माता पिता वा यम् 513, 2.
 दद्युर्वा स्वकृतां वृद्धिं 222, 6.
 दद्युस्तद्विधिधनः प्रेते 270, 16.
 दर्शनप्रतिभूर्यत्र 250, 1.
 दशकं पारदेश्ये तु 458, 18.
 दाप्यः सर्वं नृपेणार्थं 202, 13.
 दाप्यस्तु दशमं भागम् 322, 4.
 दाप्यो दण्डं च यो यस्मिन् 420, 8.
 दायादेभ्यो न तदद्यात् 557, 17.
 दीयमानं न गृह्णाति 225, 15.
 दुःखमुत्पादयेद्यस्तु 420, 7.
 दुःखे च शोणितोत्पादे 422, 8.
 दुःखोत्पादि गृहे द्रव्यम् 428, 3.
 दुर्दृष्टांस्तु पुनर्दृष्ट्वा 213, 4.
 दुर्मिक्षे धर्मकार्ये च 555, 18.
 दूषणे तु करच्छेदः 469, 11.
 दृश्याद्वा तद्विभागः 500, 5.
 देयं प्रतिश्रुतं नैव 318, 12.
 देवानुग्रान्समभ्यर्च्य 191, 10.
 देशं कालं च योऽतीयात् 323, 1.
 देशकालातिपत्तौ वा 292, 4.
 देशादेशान्तरं याति 56, 1.
 देशान्तरस्थे दुर्लेख्ये 129, 5.

दैवराजोपघातेन 368, 7.
 द्यूतस्त्रीपानसक्ताश्च 436, 16.
 द्रव्यं तदौपनिधिकं 280, 3.
 द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु 40, 6.
 द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु 412, 13.
 द्रष्टारो व्यवहाराणां 575, 14.
 द्वात्रिंशतं पणान् दण्ड्यो 415, 2.
 द्विगुणं प्रतिदातव्यम् 252, 12.
 द्विनेत्रभेदिनो राजत् 581, 15.
 द्विपणे द्विशतो दण्डो 458, 10.
 द्वे शते खर्वटस्य स्यात् 377, 11.
 धनी वोपगतं दद्यात् 138, 5.
 धनुःशतं परीणाहो 377, 10.
 धर्मप्रधाना ऋजवः 94, 16.
 धर्मशास्त्रानुसारेण 6, 2.
 न चाहूतो वदेत् किञ्चित् 84, 7.
 न तत्पुत्रा ऋणं दद्युर् 250, 2.
 न तत्र कारणं भुक्तिः 145, 5.
 न दत्तं स्त्रीधनं यस्यै 488, 13.
 न दत्तं स्त्रीधनं यासां 487, 13.
 न दाप्योऽपहतं तं तु 282, 10.
 न निषेध्योऽल्पबाधस्तु 405, 1.
 न पतिः स्त्रीकृतं तथा 269, 11.
 नयेयुरेते सीमानम् 391, 8.
 न योषित् पतिपुत्राभ्याम् 268, 4.
 नष्टापहतमासाद्य 292, 3.
 नष्टो देयो विनष्टश्च 237, 7.
 नाभिदण्डकस्यस्य 185, 6.
 निजधर्माविरोधेन 349, 10.

निराया व्ययवन्तश्च 436, 18.
 निर्वास्या व्यभिचारिण्यः 546, 6.
 निष्कं सुवर्णाश्चत्वारः 158, 2.
 निह्वे भावितौ दद्यात् 201, 13.
 निह्वेते लिखितं नैकं 202, 12.
 नीवीस्तनप्रावरणसक्थि 463, 7.
 न्यूनं वाभ्यधिकं वापि 580, 1.
 पञ्चकं तु शतं दाप्यः 257, 5.
 पञ्चग्रामो बहिः क्रोशात् 447, 10.
 पञ्चबन्धो दमस्तस्य 294, 11.
 पञ्चबन्धो दमस्तत्र 298, 3.
 पञ्चबन्धो दमस्तत्र
 (व्याख्या) 298, 20.
 पञ्चाशत्पाणिको दण्डः 451, 10.
 पणान्दाप्यः पञ्चदश 428, 2.
 पण्यस्योपरि संस्थाप्य 459, 1.
 पण्येषु प्रक्षिपन् हीनम् 458, 4.
 पतनीयकृते क्षेपे 433, 9.
 पत्नी दुहितरश्चैव 523, 9.
 परद्रव्यगृहाणां च 436, 17.
 परभूमिं हरन् कूपः 405, 2.
 परस्परं तु सर्वेषां 414, 7.
 परिशुष्यत्स्वलद्वाक्यो 56, 3.
 परेण भुज्यमानाया 147, 5.
 पलं सुवर्णाश्चत्वारः 158, 9.
 पशून् गच्छन् शतं दाप्यो
 469, 13.
 पश्यतोऽब्रुवतो भूमेर् 147, 4.
 पादकेशांशुककरो 415, 9.

पारदारिकचोरं वा 580, 2.
 पालदोषविनाशे तु 375, 10.
 पालो येषां न ते मोच्या 383, 8.
 पिण्डदोशहरश्चैषां 513, 6.
 पिण्डाकर्षांशुकविष्ट 415, 10.
 पितरि प्रोषिते प्रेते 265, 13.
 पितापुत्रविरोधे तु 457, 3.
 पितुरुर्ध्वं विभजताम् 501, 13.
 पितृद्रव्याविरोधेन 557, 14.
 पितृभ्यां यस्य यद्वत्तं 501, 10.
 पितृपुत्रस्वसृभ्रातृ 452, 2.
 पितृमातृपतिभ्रातृ 546, 16.
 पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयम् 265, 14.
 पुत्रहीनस्य रिक्थिनः 273, 3.
 पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः 271, 8.
 & 272, 9.
 पुमान् संग्रहणे ग्राह्यः 463, 5.
 पूर्वकर्मपिराधी च 436, 14.
 पूर्वपक्षेऽधरीभूते 118, 8.
 पूर्वस्मृतादर्धदण्डः 427, 4.
 प्रक्रान्ते सप्तमं भागम् 328, 3.
 प्रतिग्रहपरीमाणं 122, 16.
 प्रतिपन्नं स्त्रिया देयम् 270, 7.
 प्रतिभूर्दापितो यत्र 252, 11.
 प्रतिमानसमीभूतो 171, 15.
 प्रत्यर्थिनोऽग्रतो लेख्यम् 60, 10.
 प्रपन्नं साधयन्नर्थं 255, 9.
 प्रमाणं लिखितं भुक्तिः 89, 1.
 प्रमाणं लिखितं भुक्तिः 150, 7.

प्रमादमृतनष्टांश्च 374, 3.
 प्रयोजकेऽसति धनं 243, 11.
 प्ररोहिशाखिनां शाखा 426, 10.
 प्रव्रज्यावसितो 344, 10.
 प्रष्टव्या योषितश्चास्य 453, 9.
 प्रसह्य घातकांश्चैव 441, 7.
 प्रसह्य दास्यभिगमे 468, 14.
 प्रस्थानविघ्नकृच्चैव 328, 2.
 प्रातिभाव्यमृगं साक्ष्यम् 254, 12.
 & 571, 2.
 प्रातिलोम्यापवादेषु 418, 9.
 प्रातिलोम्ये वधः पुंसो 464, 5.
 प्राप्ते नृपतिना भागे 575 8.
 फालाहतमपि क्षेत्रम् 407, 9.
 वन्दिग्राहान् तथा वाजि 441, 6.
 बन्धुदत्तं तथा शुल्कम् 547, 1.
 बलाहासीकृतश्चेरिः 346, 13.
 बलोपाधिविनिर्वृत्तान् 214, 14.
 बहवस्तु यदि स्वांशैः 251, 9.
 बहुनां यद्यकामासौ 468, 15.
 बाहुमीवानेत्रसक्थि 432, 9.
 ब्राह्मणस्तु परिक्षीणः 257, 11.
 भक्तावकाशाग्न्युदक 446, 6.
 भक्षयित्वोपविष्टानाम् 380, 11.
 भगिन्यश्च निजादंशात् 509, 3.
 भस्मपङ्कुरजःस्पर्शे 413, 4.
 भिक्षे दग्धेऽथवा छिन्ने 129, 6.
 भिषङ् मिथ्या चरन् दण्ड्यः
 457, 15.

भूतमप्यनुपन्यस्तं 40, 11.
 भूर्या पितामहोपात्ता 496, 16.
 भृतिमर्धपथे सर्वाम् 328, 4.
 भेषजस्नेहलवण 458, 3.
 भ्रातृणामथ दम्पत्योः 571, 1.
 भ्रातृणामपि दम्पत्योः 254, 11.
 मतं मेऽमुकपुत्रस्य 126, 7.
 भक्तोन्मत्तार्तव्यसिनि 215, 1.
 मध्यमो जातिपूगानाम् 434, 3.
 मध्यस्थस्थापितं नत्स्यात्
 225, 16.
 मध्यो दण्डो व्रणोद्भेदे 415, 12.
 मर्यादायाः प्रभेदे च 402, 11.
 महापराधिनमपि 445, 2.
 महापशूनामेतेषु 422, 11.
 महाभियोगेऽवेतानि 151, 12.
 महोक्षोत्सृष्टपशवः 383, 7.
 मातुर्दुहितरः शेषम् 550, 7.
 मातुर्दुहितरः शेषम् 494, 11.
 मानुषे मध्यमं राज 457, 16.
 मानेन तुलया वापि 458, 1.
 माषानष्टौ तु महिषी 380, 9.
 मिथ्याभियोगी द्विगुणम् 201, 17.
 मृच्चर्ममणिसुत्रायः 458, 5.
 मृतायां दत्तमादद्यात् 554, 12.
 मृते पितरि कुर्युस्तं 522, 13.
 मृत्युदेशसमासन्नम् 453, 11.
 मैत्रमौद्वाहिकं नैव 557, 15.
 मोच्य आधिस्तदुत्पन्ने 245, 6.

यः साहसं कारयति 451, 3.
 यथाजाति यथावर्ण 95, 2.
 यथार्पितान्पशून्गोपः 372, 13.
 यदा तु द्विगुणीभूतम् 245, 5.
 यदि कुर्यात्समानंशान् 487, 12.
 यद्यस्मि पापकृन्मातर 172, 1.
 यश्चैवमुक्तवाहं दाता 451, 4.
 यस्तत्र विपरीतः स्यात् 354, 6.
 यस्य वैगैर्विना जीयेत् 189, 16.
 याचितान्वाहितन्यास 288, 1.
 यातश्चेदन्य आधेयो 233, 2.
 युक्तिप्राप्तिक्रियाचिह्न 133, 11.
 योज्या व्यस्ताः समस्ता वा
 205, 15.
 योऽभियुक्तः परेतः स्यात् 145, 4.
 यो यावत्कुरुते कर्म 323, 9.
 रक्तस्रग्वसनाः सीमाम् 393, 2.
 रागालोभाद्गयाद्वापि 34, 4.
 राजनि स्थाप्यते योऽर्घः 458, 15.
 राजपत्न्यभिगामी च 452, 13.
 राजयानासनारोहः 580, 12.
 राजा कृत्वा पुरे स्थानम् 348, 12.
 राजाधमर्णिको दाप्यः 257, 4.
 राजा सन्निहं निर्वास्याः 576, 8.
 राजा सभासदः कार्या 26, 7.
 रिक्थमाही ऋणं दाप्यो 271, 7.
 & 273, 1.
 रुच्या वान्यतरः कुर्यात् 152, 16.
 ललाटं स्विद्यते तस्य 56, 2.

लाभालाभौ यथाद्रव्यम् 303, 14.
 लिखितं ह्यमुकेनेति 126, 14.
 लिङ्गस्य छेदने मृत्यौ 422, 10.
 लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेत् 260, 10.
 लेख्यस्य पृष्ठे विलिखेत् 138, 4.
 वर्णक्रमाच्छतं द्वित्रि 221, 10.
 वर्णानामानुलोम्येन 418, 10.
 वसानस्त्रीन्पणान् दण्ड्यो 455, 12.
 वस्त्रं चतुर्गुणं प्रोक्तम् 253, 6.
 वस्त्रधान्यहिरण्यानाम् 226, 2.
 वाक्चक्षुः पूजयति नो 56, 4.
 वाग्दण्डस्त्वथ धिग्दण्डः 205, 14.
 वानप्रस्थयातिब्रह्म 542, 7.
 वासनस्थमनाख्याय 280, 2.
 विकर्णकरनासौष्टीम् 452, 10.
 विक्रयावक्रयाधान 455, 13.
 विक्रीणतां च विहितो 458, 14.
 विक्रीतमपि विक्रेयम् 369, 7.
 विनापि साक्षिभिर्लेख्यं 130, 6.
 विप्रचिह्नेन शूद्रस्य 581, 16.
 विप्रदुष्टां स्त्रियं चैव 452, 7.
 विप्रपीडाकरं छेद्यम् 417, 6.
 विभक्तेषु सुतो जातः 499, 1.
 विभजेयुः सुताः पित्रोः 489, 1.
 विभजेरन् सुताः पित्रोर् 551, 10.
 विभागं चेत्पिता कुर्यात् 485, 12.
 विभागनिह्वे शांतबन्धु 569, 7.
 विभागभावना ज्ञेया 569, 8.
 विवादयेत्सद्य एव 71, 12.

विवीतभर्तुस्तु पथि 447, 8.
 विषाग्निदां पतिगुरु 452, 9.
 वृथादानं तथैवेह 267, 2.
 वृषक्षुद्रपशूनां च 451, 15.
 व्यवहारानृपः पश्येत् 6, 1.
 शक्तस्यानीहमानस्य 494, 7.
 शतं स्त्रीदूषणे दद्यात् 469, 12.
 शतमानं तु दशभिर् 158, 1.
 शत्यस्तदर्धिकः पाद 432, 10.
 शपन्तं दापयेद्राजा 433, 6.
 शस्त्रावपाते गर्भस्य 452, 5.
 शुद्धश्चेद्रमयोर्ध्वं मां 172, 2.
 शूद्रप्रव्रजितानां च 451, 13.
 *शूद्रस्तथाङ्ग्य एव स्यात्
 471, 11.
 शोणितेन विना दुःखम् 415, 1.
 श्रुताध्ययनसंपन्ना 26, 6.
 श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यम् 68, 10.
 श्रोत्रियास्तापसा वृद्धा 101, 2.
 षोडशाद्यः पणान् दाप्यो 428, 4.
 संततिः स्त्रीपशुष्वेव 253, 5.
 संनतिस्तु पशुस्त्रीणां 226, 1.
 संदिग्धलेख्यशुद्धिः स्यात्
 133, 10.
 संदिग्धार्थस्वतन्त्रो यः 84, 6.
 संदिष्टस्याप्रदाता च 451, 8.

संभूय कुर्वतामर्घम् 458, 11.
 संभूय वणिजा पण्यम् 458, 13.
 संभ्राज्य पाययेत्तस्मात् 191, 11.
 संसृष्टिनस्तु संसृष्टी 538, 1.
 सकामास्वनुलोमासु 469, 3.
 सविहं ब्राह्मणं कृत्वा 445, 1.
 सचैलं स्नातमाह्वय 167, 5.
 सजातावुत्तमो दण्ड 464, 4.
 स तमादाय सप्तैव 176, 1.
 सत्यंकारकृतं द्रव्यम् 241, 14.
 सत्यंकारकृतं द्रव्यम् 371, 4.
 सत्यासत्यान्यथा स्तोत्रैः 430, 6.
 सत्येन मामभिरक्ष त्वं 185, 5.
 सदानमानसत्कारैः 358, 9.
 सद्यो वा कामजेश्चिह्नैः 463, 6.
 स नाणकपरीक्षी तु 457, 14.
 सपणश्चेद्विवादः स्यात् 204, 7.
 सपिंडो वा सगोत्रो वा (व्याख्या)
 38, 14.
 सप्ताश्वत्थस्य पर्णानि 179, 11.
 स प्रदाप्यः कृष्टफलम् 407, 10.
 सभ्याः पृथक्पृथग्दण्ड्याः 34, 5.
 सभ्याः सजयिनो दण्ड्याः 213, 5.
 सभ्यैः सह नियोक्तव्यो 27, 7.
 समकालमिषुं मुक्तम् 185, 9.
 सममेषां विवीतेऽपि 380, 12.
 समवायेन वणिजाम् 303, 13.

* Cited in the text as Manu's but not found in Manusmriti.

समाप्तेऽर्थे ऋणी नाम 126, 7.
 समामासतदर्धाहर् 60, 11.
 समुद्रपरिवर्त च 458, 7.
 समूहकार्य आयातान् 358, 8.
 समूहकार्यप्रहितो 358, 10.
 समेष्वेवं परस्त्रीषु 413, 6.
 सर्वस्वहरणं कृत्वा 355, 10.
 सर्वेष्वर्थविवादेषु 236, 1.
 स सम्यक्पालितो दद्यात् 574, 11.
 साक्षिणं ख्यापयेद्यद्वा 262, 8.
 साक्षिणश्च स्वहस्तेन 126, 11.
 साक्षिषूभयतः सत्सु 118, 7.
 साधारणस्यापलार्पा 452, 1.
 साध्यमानो नृपं गच्छेत् 255, 10.
 सामन्तकुलिकादीनाम् 451, 9.
 सामन्ता वा समग्रामाः 393, 1.
 साशीतिपणसाहस्रो 211, 21.
 साशीतिपणसाहस्रो 212, 14.
 साहसस्तेयपारुष्य 71, 11.
 सीम्नो विवादे क्षेत्रस्य 391, 6.
 सुताश्रिषां च भर्तव्या 546, 4.
 सुराकामद्यूतकृतम् 267, 1.
 सेतुभेदकर्त्री चाप्सु 452, 8.
 सेतुवल्मीकिनिम्नास्थि 391, 9.
 सोदयं तस्य दाप्योऽसौ 365, 18.
 सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यो 349, 11.
 श्रीद्रव्यवृत्तिकामो वा 453, 10.
 स्त्रीनक्तमन्तरागार 214, 15.

स्मृत्याचारव्यपेतेन 52, 17.
 स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु 39, 3.
 स्वं कुटुम्बाविरोधेन 314, 16.
 स्वं लभेतान्यविक्रीतम् 292, 11.
 स्वच्छन्दं विधवागामी 451, 11.
 स्वदेशपण्ये तु शतम् 458, 17.
 स्वधर्माच्चलितान् राजा 46, 16.
 स्वभावाद्भिकृतिं गच्छेत् 56, 5.
 स्वयं कृतं वा यदृणम् 270, 8.
 स्वयंतिस्य ह्यपुत्रस्य 523, 12.
 स्वसीमि दद्याद्ग्रामस्तु 447, 9.
 स्वामिने योऽनिवेद्यैव 406, 12.
 हानिर्विक्रेतुरेवासौ 368, 8.
 हानिश्चेत् क्रेतृदोषेण 369, 8.
 हीनजातिं परिक्षीणम् 257, 10.
 हीनाद्रहो हानमृत्यु 292, 12.
 हीने पणे तु पञ्चाशत् 458, 9.
 हीनेष्वर्धदमो मोह 413, 7.
 हतं प्रनष्टं यो द्रव्यम् 291, 16.

२६. लौगाक्षि.

अविभाज्ये च ते प्रोक्ते 563, 18.
 क्षेमं पूर्तं यागमिष्टम् 563, 17.

२७. वसिष्ठ.

अक्षया वृद्धिरेतेषाम् 229, 16.
 अथ चेदनृतं ब्रूयात् 110, 1.
 अथ भ्रातृणां दायविभागो 501, 4-5.
 अदूरबान्धवं बन्धुसंनिकृष्टे 513,
 24.

अनशास्त्वाभ्रमान्तरगताः 543, 4.
 544, 10, 545, 11.
 अभ्रातृकां प्रदास्यामि 512, 9.
 अस्यां यो जायते पुत्रः 512, 10.
 आज्ञाप्रज्ञापनापत्रम् 121, 15.
 आज्ञाप्रज्ञापनापत्रे 125, 5.
 उभौ क्रियानुसारेण 236, 11.
 ऋत्विक्पुरोहिताचार्य 125, 8.
 एकैकं वादयेत्तत्र 113, 14.
 कार्यं निवेदितं येन 125, 9.
 कार्यमादिश्यते येन 125, 7.
 कालं निवेद्य राजानं 126, 1.
 किमेतयोर्बलीयः स्यात् 236, 6.
 कृतं यत्रैकदिवसे 236, 8.
 कृमिकीटपतङ्गेषु 110, 11.
 क्लीबोन्मत्तपतिताश्च 545, 13.
 मानुषत्वं यदाप्नोति 110, 13.
 मृगस्तु दशवर्षाणि 110, 12.
 चतस्रस्तु परित्याज्याः 475, 4.
 चतुर्थभागभागी स्यात् 515, 2.
 जातिं गोत्रं च शाखां च 126, 3.
 तन्मायान्तं पुनर्जित्वा 213, 17.
 तस्मिन्नेत्यतिगृहीते 515, 1.
 ताम्रायःकांस्यरीतीनां 227, 15.
 तुल्यकाले निष्ठानां 234, 1.
 तृतीयः पुत्रिकैवेति (व्याख्या)
 512, 14.
 त्रयाणामिति संदेहे 236, 9.
 त्रयोऽपि तद्धनं धर्म्यं 236, 10.

त्रिगुणा तिष्ठते वृद्धिः 227, 16.
 दन्तचर्मस्थिशृङ्गाणां 229, 15.
 दायकं ग्राहकं चैव 126, 2.
 दारिद्र्यं तु भवेत्तस्य 110, 14.
 द्विगुणं हिरण्यं त्रिगुणं धान्यं
 226, 8.
 द्विगुणा दाप्यते वृद्धिः 227, 14.
 न त्वेकं पुत्रं दद्यात् 315, 4.
 न त्वेकैकं पुत्रं दद्यात् 513, 18.
 पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन् 316, 1.
 पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन् 513, 22-24.
 पुष्पमूलफलादीनि 226, 9.
 प्रतिध्नी तु विशेषेण 475, 5.
 प्राङ्मुखोऽवस्थितः साक्षी 112, 9.
 प्राङ्निवाकादिहस्ताङ्गं 124, 11.
 भिन्नकाले तु तत्कार्यं 113, 13.
 मानुषत्वं यदाप्नोति 110, 13.
 मृगस्तु दशवर्षाणि 110, 12.
 मृतो नरकमायाति 110, 2.
 यं पूर्वतरमाधाय 236, 5.
 यदेकदिवसे तौ तु 234, 4.
 येन त्रैषां यदुपार्जितम् 560, 11.
 येन भुक्तं भवेत्पूर्वं 234, 2.
 यो मन्येताजितोऽस्मीति 213, 16.
 लौकिकं राजकीयं च 119, 16.
 वच्चशुक्तिप्रवालानां 227, 13.
 विभज्याधिः समं तत्र 234, 5.
 विभिन्नैरेव तत्कार्यं 113, 12.
 वृद्धिं ग्राहकहस्तं च 126, 4.

व्यवाये तीर्थगमने 475, 12.
 शासनं प्रथमं ज्ञेयम् 121, 14.
 आ चैव दशवर्षाणि 110, 10.
 समवेतैस्तु यदृष्टं 113, 11.
 स हि संतानाय 315, 5.
 सामन्तेष्वथ भृत्येषु 125, 6.
 सिद्धेऽर्थे वादिने दद्यात् 124, 12.
 सुकरो दशवर्षाणि 110, 9.
 द्विगुणं गोशकृद्भान् 112, 10.

२८. विषतन्त्र.

तस्योर्ध्वं तत्परौ द्वौ 190, 5.
 यो वेगः पञ्चमोऽसौ 190, 6.
 वेगो रोमाञ्चमाद्यो 190, 4.
 षष्ठो निश्वासमोहो 190, 7.

२९. विष्णु.

अनुक्तानां द्विगुणा 228, 8.
 अपुत्रपौत्रसंताने 525, 8.
 अपुत्रस्य ऋक्थस्य 508, 2.
 अप्रशस्तास्तु कानीन 515, 12.
 असमग्रदाने लेख्या 260, 13.
 उत्तमर्णश्चेद्राजानम् 200, 17.
 उपाधिदेविनाम् 576, 18.
 ऊनां चेत्योडश 234, 13.
 करौ विमर्दितव्रीहि 179, 1.
 किण्वकार्पासिसूत्रचर्मवर्मा
 229, 11.
 कितवेष्टेष्वेव तिष्ठेरन् 576, 1.

कोशवर्जं चतुर्गुणे 156, 2.
 गृहीतमूल्यं यः पण्यं 367, 10.
 गोचर्ममात्राधिकां 234, 11.
 ग्राम्यपशुघाते कार्षापणम्
 420, 11.
 तत्र कृष्णलोने शूद्रम् 155, 10.
 तदनपत्यस्य स्वर्यातस्य 527.
 16-19.
 तदेनं संशयादस्मात् 184, 18.
 तमशुद्धं विजानीयात् 193, 3.
 तस्मादनिर्मोच्यान्यस्य 234, 12.
 तिलकं त्रिकृष्णलोने 155, 12.
 तुलाधारस्य ते लोकाः 172, 11.
 त्रिगुणेऽर्थे राजन्यस्य 156, 1.
 त्वमन्तः सर्वभूतानाम् 184, 15.
 त्वमेवाम्भो विजानीषे 184, 16.
 दुर्वाकः शापयेत् 155, 11.
 द्यूते कृटाक्षदेविनाम् 576, 17.
 द्विजातीनां शौद्रस्त्वेकः 508, 1.
 न दद्याल्लोभतः पश्चात् 222, 12.
 पथि ग्रामप्रान्ते च 380, 6.
 पशूनां पूंस्त्वोपघातकारी 423, 5.
 पूर्वेषां तु स्वधाकारे 525, 9.
 पौनर्भवश्च तेनैव 515, 13.
 प्राकृतानि च गूढानि 179, 4.
 प्राप्तार्थश्चोत्तमर्णो 200, 19.
 फलोपभोगद्रुमच्छेदो तूत्तमम्
 526, 3.

ब्रह्मप्राणां स्मृता लोका 172, 10.
 † भर्ता प्रीतेन यद्वत् 483, 17.
 म्रियते तत्र तल्लेख्यम् 134, 12.
 य एव तत्र द्रष्टारः 576, 2.
 यत्रर्णा धनिको वापि 134, 11.
 यथाभिहिता समयक्रिया 155, 16.
 ययोर्निक्षिप्त आधिस्तौ 233, 15.
 यस्य पश्येत् द्विसप्ताहात् 193, 1.
 यस्य भुक्तिर्जयस्तस्य 233, 16.
 यो गृहीत्वा ऋणं पूर्वं 222, 11.
 रजतकरं चतुः कृष्णलोने 155, 13.
 राज्ञे धनदशभाग 200, 18.
 रोगोऽग्निर्जातिमरणम् 193, 2.
 लक्षयेत्तस्य विद्वाने 179, 3.
 व्यवहाराभिशास्तोऽयं 184, 17.
 शिरोऽमृतमहीकरं 155, 15.
 समक्षदर्शनात् साक्षी 93, 11.
 सत्र च पुरुषपीडाकराः
 420, 15.
 सर्वेषु चार्थजातेषु 155, 9.
 † सा यथाकाममभूयात् 483, 18.
 सुवर्णकरं पञ्चकृष्णलोने
 155, 14.
 खीब्राह्मण.....व्याध्युपसृष्टे च
 162, 13-18.
 हस्तक्षतेषु सर्वेषु 179, 5.

३०. वृद्धमनु.

अथ तस्यापि देयं स्यात् 329, 13.
 अपुत्रा शयनं भर्तुः 524, 1.
 उद्धृत्यान्वस्तु कार्यः स्यात्
 327, 13.
 न तु दाप्यो हतं चौरैः 327, 6.
 पत्न्येव दद्यात्तत्पिण्डम् 524, 2.
 पथि विक्रीय तद्भाण्डम् 329, 12.
 प्रतिश्रुत्य न कुर्याद्यः 325, 12.
 प्रमादान्नाशितं दाप्यः 327, 5.
 भाण्डं न दद्यात्परतो 330, 9.
 मुषितः शपथं दाप्यो 449, 5.
 यः कर्मकाले संप्राप्ते 327, 12.
 यदि तस्मिन्दाप्यमाने 449, 4.
 यो भाटयित्वा शकटम् 330, 8.
 स चेन्न कुर्यात्तत्कर्म 325, 12.

३१. वृद्धयाज्ञवल्क्य.

विभागधर्मसंदेहे 571, 7.
 विभागभावना कार्या 571, 8.

३२. वृद्धविष्णु.

अपुत्रयनं पत्न्यभिगाभि
 526, 7.
 अपुत्रस्याथ कुलजा 526, 9.
 तदभावे पिता माता 526, 10.

† Referred to as विष्णुवचनं (P. 484, L. 18) but not found
 in the विष्णुस्मृति edited by Jolly.

३३. व्याघ्र.

वाग्दण्डयोश्च पारुष्ये 101, 18.
साहसेषु च सर्वेषु 101, 17.

३४. व्यास.

अगृहीते धने तत्र 90, 13.
अगोपयन्तो भाण्डानि 304, 5.
अजिता अपि दण्ड्याः स्युः 199, 13.
अतोऽन्तरा धनं दत्त्वा 244, 1.
अतोऽर्वाक्पण्यदोषस्तु 361, 11.
अधरीकृत्य तत्पत्रम् 90, 11.
अधोगतो न शुद्ध्येत्तु 174, 1.
अन्यथा द्विगुणं दाप्याः 304, 6.
अन्यथा नश्यते लाभो 232, 10.
अप्रकाशोत्साधियुक्तम् 137, 11.
अवश्यं तेन वक्तव्यम् 139, 2.
अविज्ञातनिवासाश्च 438, 16.
अशक्यो निर्णयो ह्यन्यैः 42, 2.
असंस्कृतास्तु ये तत्र 508, 7.
असुतास्तु पितुः पत्न्यः 502, 8.
आधिपत्रं चतुर्थं च 126, 19.
आवेदयित्वर्णिकुले 240, 7.
उत्कोचजीविनो द्रव्य 580, 10.
उत्क्षेपकः संधिभेत्ता 438, 17.
ऋणं दाप्यस्तु तच्चाशे 232, 11.
ऋणं दाप्याः प्रतिभुवः 251, 2.
ऋणं पैतामहं पौत्रः 250, 8.
ऋणं सलामं संशोध्य 236, 14.
एतत्सर्वं समासेन 124, 9.

एवं निष्कप्रमाणं तु 158, 15.
एवं निःसंशयज्ञानात् 174, 4.
करोत्युत्तरकार्याणि 580, 9.
काले काले पालनीयः 123, 13.
कालेऽतीते मुक्तपाशाः 110, 7.
किञ्चिदूनं प्रदाप्यः स्यात् 283, 15.
कुटुम्बिनोऽथ कायस्थ 123, 5.
कुर्याज्ज्ञानपदं लेख्यम् 137, 10.
कुर्वीत पुनराह्वानम् 51, 19.
क्रमायातो दृढः शूद्रः 30, 10.
क्रियाकारकसंबन्धम् 122, 11.
गुरुः स्वामी कुटुम्बी च 42, 3.
गृहीतदोषो नष्टश्च 236, 13.
गृहीतबन्धोपस्थाने 249, 13.
गोप्याधिर्द्विगुणादूर्ध्वं 240, 6.
गोप्याधिं द्विगुणादूर्ध्वं 244, 3.
ग्रहीता प्रतिदाप्यः स्यात् 283, 19.
ग्रामयोरुभयोः सीम्नि 386, 3.
चर्मकाष्ठेष्टकासूत्र 361, 3.
चीरकं च स्वहस्तं च 126, 18.
जङ्गमं स्थावरं येन 124, 4.
जयपत्रं ततो दद्यात् 124, 3.
जितं तु दण्डयेद्राजा 199, 12.
ज्ञात्वा तु घातकं सम्यक् 454, 2.
ज्ञेया सा प्रतिपत्तिश्च 202, 5.
तदन्तरा धनं दत्त्वा 239, 3.
तस्मात्सत्यं हि वक्तव्यम् 109, 5.
तस्य भागद्वयं देयम् 582, 5.
तस्य राज्ञा प्रदातव्यम् 124, 6.

ताम्रपट्टे पटे वापि 122, 10.
 तुषाङ्गारकपालैस्तु 386, 7.
 ते च चण्डालपर्यन्तान् 123, 6.
 तेषां वर्षशते पूर्णे 110, 6.
 त्रिपुरुषी त्रिगुणिता 142, 3.
 त्रिस्कन्धज्योतिषाभिज्ञं 30, 4.
 त्र्यहाहोद्यं परीक्षेत 361, 7.
 दत्तं मयामुकायाथ 123, 8.
 दशाहात्सर्वबीजानां 361, 10.
 दानवादप्रतिभुवौ 251, 3.
 दाप्यः स्याद्विगुणं दण्डम् 298, 8.
 देशाध्यक्षादिना लेख्यम् 137, 13.
 दैवराजोपघाते तु 232, 9.
 द्रव्यभेदप्रमाणं च 125, 14.
 द्वित्रिर्लिपिज्ञैः स्वकृतम् 137, 9.
 द्विपदामर्धमासं म्यात् 361, 9.
 धर्मज्ञाः पुत्रिणो मौलाः 94, 10.
 न मयैतत्कृतं पत्रम् 90, 10.
 न वर्धते प्रयत्नस्य 225, 7.
 नानापण्यानुसारात्ते 304, 4.
 निगदं स्मृतिवाक्यं च 124, 8.
 निराधारे द्विकशतम् 221, 19.
 निह्नुते तु यदा वादी 202, 4.
 न्यायस्थाने गृहीत्वार्थं 580, 8.
 पण्यमेव निवृष्टं तत् 370, 17.
 परानीकहते देशे 51, 18.
 पलान्यष्टौ सुवर्णं स्यात् 158, 14.
 पालयहे ग्रामघाते 374, 15.
 पितरश्चावलम्बन्ते 109, 3.

पितामहश्च सर्वास्ताः 502, 9.
 पितृपूर्वं नामजाती 125, 13.
 पूर्वोत्तरे क्रियापाठम् 124, 7.
 प्रकाशं साक्षिभिर्भाव्यं 89, 8.
 प्रतिग्रहीतृजात्यादि 123, 2.
 प्रत्यक्प्रवाहिनी यत्र 386, 6.
 प्रमाणमेकोऽपि भवेत् 96, 5.
 प्रमाणान्तरमिष्टं हि 137, 8.
 प्रातिभाव्यं भुक्तबन्धम् 225, 6.
 फलभोग्यं पूर्णकालम् 243, 16.
 बध्यन्ते वारुणैः पारैः 110, 4.
 बन्धकस्य धनी स्वामी 239, 2.
 ब्राह्मणास्तु तथैवान्यान् 123, 4.
 भाक्षिते सोदयं दाप्यः 283, 14.
 भागाभिशापसंदिग्धे 124, 5.
 भुक्तिः सा पौरुषी ज्ञेया 142, 2.
 भूयो भूयो याचते रामचन्द्रः
 123, 15.
 मणिमुक्ताप्रवालानां 361, 8.
 मतं मेऽमुकपुत्रस्य 123, 11.
 मातापित्रोर्गत्मनश्च 123, 7.
 मूलेन सह वादस्तु 295, 13.
 मूले समाहते क्रेता 295, 12.
 यच्चान्यस्य कृतं लेख्यम् 139, 1.
 यत्प्रणष्टं हतं वा स्यात् 374, 16.
 यन्नामलेख्यं तल्लेख्यम् 90, 12.
 याचनानन्तरं नागौ 283, 18.
 याज्ज्ञाधर्मेण यदुक्तम् 149, 5.
 युवानः साक्षिणः कार्यो 84, 13.

रहःकृतं प्रकाशं च 89, 7.
 राजवंशक्रमयुतं 125, 12.
 राज्ञा तु स्वयमादिष्टः 122, 9.
 लिखेज्ज्ञानपदं लेख्यम् 125, 11.
 लेख्ये कृते च दिव्ये च 249, 12.
 लोकप्रसादात्स्वकृतात् 137, 12.
 वणिकशिल्पिप्रभृतिषु 42, 1.
 वदन्त्यष्टगुणान् काले 228, 2.
 वर्षाणि विंशतिं भुक्त्वा 142, 1.
 वस्त्ररूप्यहिरण्यानाम् 361, 4.
 वादी चोन्मार्गं ब्रवीन् 298, 7.
 विक्रेतुः प्रतिदेयं तत् 361, 12 &
 363, 12.
 विद्याप्राप्तं शौर्यधनम् 559, 1.
 विप्रत्यये लेख्यादिव्यदर्शने 251, 1.
 विभागकाले तत्तस्य 559, 2.
 विभिन्नमातृकास्तेषाम् 503, 2.
 विवादं नैव पश्येयुः 42, 4.
 विशुद्धिपत्रकं चैव 127, 2.
 व्यवहारं स्वयं दृष्ट्वा 124, 2.
 शाककार्पासबीजेक्षौ 228, 1.
 शिष्यच्छेदेऽक्षभङ्गे च 174, 3.
 शुचिक्रियश्च धर्मज्ञः 96, 4.
 शौर्यादिनाप्नोति धनम् 562, 4.
 श्रुताध्ययनसंपन्नम् 30, 5.
 श्रोत्रिया न पराधीनाः 94, 12.
 श्रौतस्मार्तक्रियायुक्ता 94, 11.
 षड्विंशं तु तयोः प्रोक्तम् 169, 11.
 षष्टिर्वर्षसहस्राणि 110, 5.

षष्ठं तु स्थितिपत्राख्यम् 127, 1.
 सत्यंकारं च यो दत्त्वा 370, 16.
 सत्यवाक्ये व्रजन्त्यूर्ध्वम् 109, 4.
 संनिवेशं प्रमाणं च 123, 10.
 संस्कार्या भ्रातृभिर्ज्यैष्ठैः 508, 8.
 सबन्धे भाग आशीतः 221, 18.
 समं दद्यात्तत्सुतौ तु 250, 9.
 समकालं पश्चिमं वा 137, 14.
 समक्षमसमक्षं वा 304, 3.
 समानजातिसंख्या ये 503, 1.
 समामासतदर्धाहर् 123, 1.
 समुच्छ्रिता ध्वजाकारा 386, 4.
 समोऽपि न विशुद्धः स्यात् 174, 2.
 सर्वनितान्भाविनः पार्थिवेन्द्रान्
 123, 14.
 साक्षिणा धर्मसंस्थेन 109, 1.
 साक्षिभावे नियुक्तानां 109, 2.
 साधनाङ्गान्विता रात्रौ 438, 15.
 साधारणं समाश्रित्य 562, 3.
 साध्यपालस्तु कर्तव्यो 30, 9.
 सामान्योऽयं धर्मसेतुर्नृपाणाम्
 123, 12.
 सीमात्र विहिता कार्या 386, 8.
 सुहृद्भिर्बान्धवैश्चापि 149, 6.
 स्त्रीपुंसयोः पशुस्तेयी 438, 18.
 स्थानवंशादिपूर्वं च 123, 3.
 स्पष्टाक्षरं जितक्रोधं 30, 7.
 स्फुटलेखं नियुञ्जीत 30, 6.
 स्वच्छन्दगा बहुजला 386, 5.

स्वहस्तकाज्ज्ञानपदम् 137, 7.
 इत्यादित्रयोपायैः 454, 3.
 हस्तद्वयं निखेयं तु 169, 10.
 हिरण्ये द्विगुणीभूते 239, 1. and
 240, 4.

३५. शङ्ख.

अकामे पितरि ऋक्थविभागो
 487, 2.
 अदण्ड्यौ मातापितरौ 206, 15.
 अर्थधर्मयोरस्वातन्त्र्यात्
 479, 19.
 तत्र दिव्यं नाम तुलाधारणम्
 151, 1.
 त्रयाणामपि वर्णानाम् 208, 15.
 न जीवति पितरि 479, 17.
 पूर्वनष्टां तु यो भूमिं 558, 7.
 यथाभागं लभन्त्यन्ये 558, 8.
 यद्यपि स्यात्पश्चात् 479, 18.
 लोहधारणम् 151, 2.
 वानप्रस्थौ जन्मकर्म 206, 16.
 विभज्यमाने दाये 511, 11.
 विवासनं धिक्करणम् 208, 16.
 वैवाहिकं स्त्रीधनं च 511, 12.
 स्वर्गातस्य ह्यपुत्रस्य 540, 19.

३६. शङ्खलिखितौ

इष्टापूर्तप्रदानम् 151, 8.
 केशकेशिमहणात् 119, 1.
 दिवा त्रीन् । मुहूर्ते माषम् 382, 4.
 रात्रौ चरन्ती गौः पञ्च 382, 3.

शङ्खपणिर्घातकः 119, 2.
 समं सर्वे सहोदरा मातृकं....
 551, 20.
 सीमाव्यतिक्रमे त्वष्टसहस्रम्
 404, 7.

३७. श्रुति.

जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान्
 जायते 263, 11.
 तस्मात्त्रियो निरिन्द्रिया अदायादा
 536, 5.
 यो वै भागिनं भागाद्गृह्णते चयते नैनं
 स यदि नैनं न चयतेऽथ पुत्रमथ
 पौत्रं चयते. 566, 17-18.

३८. संग्रहकार.

अन्यस्वमन्यहस्तेषु 481, 12.
 अर्थवद्धर्मसंयुक्तम् 63, 1.
 अर्थिप्रत्यर्थिनिर्दिष्टम् 127, 5.
 असत्यामपि तस्यां तु 530, 13.
 असाध्यन्साध्यन्वा 199, 9.
 अस्वतन्त्रतयास्वाम्यम् 479, 8.
 आगमे क्रयदानादौ 141, 4.
 आचार्यस्याप्यभावे तु 530, 18.
 उक्तप्रकाररूपेण 199, 5.
 एवमेवोपरितनां 530, 14.
 कार्यतं दायशब्देन 478, 8.
 कृतागमस्योक्तकाले 146, 4.
 क्षमालिङ्गात्मपीडावत् 63, 9.
 गुर्वदेशनियोगस्या 538, 7. *

मामण्यः क्षेत्रसामन्ताः 141, 2.
 नीरकं नाम लिखितम् 127, 4.
 तथोद्धारविभागोऽपि 492, 9.
 तदभावेऽसपिण्डाः स्युर् 530, 15.
 तस्यामविद्यमानायां 530, 12.
 तस्यैवात्मतृतीयस्य 146, 5.
 वृष्टकारणदोषो वा 199, 10.
 धटादीनि विषान्तानि 153, 13.
 परात्मपूर्वजानेक 63, 8.
 परित्यक्तागमा भुक्तिः 146, 7.
 पितर्यविद्यमानेऽपि 530, 11.
 पितृद्रव्यविभागस्य 479, 7.
 पितृद्वारागतं द्रव्यम् 478, 7.
 प्रतिनामभिराक्रान्तम् 127, 7.
 प्रसिद्धमविरुद्धं च 63, 3.
 भाषाक्षरसमं साध्यम् 199, 8.
 भुक्तिप्रसाधने मुख्याः 141, 1.
 भुक्तिर्या सा चतुर्थस्य 146, 6.
 भ्रातृषु प्रविभक्तेषु 533, 6.
 मातृद्रव्यविभागोऽपि 479, 9.
 यथा नियोगधर्मोऽयम् 492, 8.
 यदावेदयते राज्ञे 63, 10.
 यो यथोक्तान्यतमया 199, 7.
 राज्ञा परीक्ष्य साक्ष्यैश्च 199, 6.
 लिखितं साक्षिणो भुक्तिः 141, 3.
 वर्तते यस्य यदस्ते 481, 11.
 वर्षर्तुमासपक्षाहो 63, 5.

शूद्रस्यैकोदकाभावे 530, 17.
 संक्षिप्तं निखिलार्थं च 63, 4.
 सत्स्वपत्येषु यस्मान्न 479, 10.
 सब्रह्मचारी सद्भिः 530, 16.
 साध्यप्रमाप्यसंख्यावत् 63, 7.
 साध्यवद्वाचकपदम् 63, 2.
 स्थानावसथसाध्याख्या 63, 6.
 स्पष्टावगमसंयुक्तम् 127, 8.
 स्वकीयैः प्रतिनामाद्यैः 127, 6.

३९. संवर्त.

आसेधं प्रतिभङ्गं च 44, 13.
 कन्यापहारकं पापं 44, 15.
 गोत्राह्मणनिहन्तारम् 45, 1.
 चतुर्दशी ह्यमावास्या 23, 13.
 तिथिष्वासु न पश्येत्तु 23, 14.
 दशैतानपराधांश्च 45, 2.
 न वृद्धिः स्त्रीधने लाभे 224, 16.
 परार्थवादसंयुक्तम् 44, 16.
 प्रदत्तान्यस्य तुष्टेन 144, 5.
 भुक्तिर्यस्य भवेत्तस्य 146, 17.
 भुज्यमाने गृहे क्षेत्रे 146, 16.
 या राज्ञा क्रोधलोभेन 144, 4.
 षड्भागकालं शुक्रार्थे 44, 17.
 संदिग्धे प्रातिभाष्ये च 224, 17.
 स्वयमन्वेषयेद्राजा 44, 14.
 स्वराष्ट्रे चौर्यभीतिं च 44, 18.

४०. स्मृतिःस्मृत्यन्तरंस्मरणंवा.

अकूरो मधुरः क्षिग्धः 29, 2.
 अनीशाः पूर्वजाः पित्रोः 499, 13.
 अनुक्तसंख्या यत्र 166, 14.
 अन्तर्हितं हरन् शुद्धः 180, 9.
 अन्नार्थं तण्डुलप्रस्थम् 536, 2.
 अप्रसिद्धं निराबाधम् 61, 16.
 अप्सु प्रवेशने यस्य 186, 13.
 अयस्तप्तं तु पाणिभ्याम् 180, 8.
 अवष्टम्भाभियुक्तानाम् 152, 1.
 असाध्यं वा विरुद्धं वा 61, 17.
 आगमस्तु कृतो येन 145, 13.
 आपत्काले कुटुम्बार्थं 485, 9.
 आमन्त्रिता च नागच्छेत् 333, 8.
 उत्साहवानलुब्धश्च 29, 3.
 ऊनत्रिके तु पुष्पं स्यात् 156, 5.
 एकोऽपि स्थावरे कुर्यात् 485, 8.
 कर्णौ चर्म च वालांश्च 377, 2.
 कलौ युगे त्विमान् धर्मान् 522, 10.
 कुलीना ऋजवः शुद्धा 95, 5.
 कोशः प्राज्ञैर्न दातव्यो 160, 13.
 जनन्यस्वधना पुत्रैर् 502, 4.
 तथाजाविकवत्सानां 381, 4.
 तदङ्गच्छेद इत्येको 404, 4.
 तदप्यन्यायविहितम् 582, 18.
 तन्दुलाश्चैव कोशश्च 152, 2.
 तस्य प्रक्षुभ्यते राष्ट्रम् 357, 4.
 तिर्यग्यवोदराण्यष्टौ 175, 19.

ज्यवराः साक्षिगो ज्ञेयाः 95, 6..
 दत्तौरसेतरेषां तु 522, 8.
 दूर्वायाः सप्तपर्णानि 180, 2.
 देवरेण सुतोत्पत्तिः 522, 9.
 द्विजातिलिङ्गिनः शूद्रान् 581, 19.
 धातोर्धात्वन्तरप्राप्तिर् 190, 1.
 न तत्सुतस्तत्सुतो वा 145, 14.
 न प्रतिग्रहभूदेया 564, 9.
 निष्के तु सत्यवचनं 156, 4.
 न्यायापेनं यदन्येन 582, 17.
 पणस्य पादौ द्वौ गां तु 381, 3.
 पण्यस्त्रीणां व्यसनिनाम् 160, 12.
 पत्रैरञ्जलिमापूर्य 179, 14.
 पशुस्वामिषु दद्यात् 377, 3.
 प्रतिग्रहः प्रकाशः स्यात्
 568, 13-14.
 प्रतिवर्णं भवेयुस्ते 95, 8.
 प्रमाणमङ्गुलस्योक्तम् 175, 20.
 प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु 77, 19.
 बहिर्वामिषु बाह्याश्च 95, 10.
 बान्धवादप्रजायस्तु 295, 2.
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः 95, 7.
 मिथ्या क्रिया पूर्ववादे 77, 14.
 यस्य राजस्तु कुरुते 357, 3.
 लब्धं दानक्रमप्राप्तम् 295, 1.
 ललाटे चाभिः शस्ताङ्कः 205, 11.
 वत्सानां द्विगुणः प्रोक्तः 381, 11.
 वधः सर्वस्वहरणं 404, 3.
 वर्षाणि पञ्चत्रिंशत् 142, 10.

वाक्पाहण्ये महीवादे 395, 6.
वाक्पाहण्ये य एवोक्तः (व्याख्या)
416, 17.

व्याधिना संभ्रमा व्यमा 333, 6.
शान्त्यर्थं जुहुयादमौ 177, 1.
शिरसो मुण्डनं दण्डः 205, 10.
शिरोमात्रं तु वृक्षयेत 186, 12.
श्रेणिषु श्रेणिपुरुषाः 95, 9.
स एव दण्डपाहण्ये (व्याख्या).
416, 18.

सप्त पिप्पलपत्राणि 180, 1.
स्वयामज्ञातिसामन्त 568, 11.
हिरण्योदकदानेन 568, 12.

४१. हारीत.

अकल्पबालस्थविर 50, 15.
अधरीकृत्य तत्पत्रम् 137, 17.
अनल्पमव्यस्तपदम् 69, 11.
अवादेयास्तु ते सर्वे 215, 16.
अन्यथा नश्यते लाभो 231, 19.
अन्यायेनापि यद्भुक्तम् 144, 7.
अन्ये वा ये पुनर्ग्राम 215, 15.
अभक्षणे प्रत्यये दाने 249, 6.
अर्थिभ्रवमगूढार्थम् 69, 13.
भागमस्तु भवेन्मूलम् 140, 2.
भादाने वा विसर्गे वा 217, 7.
आयुषो रक्षणार्थं तु 535, 13.

आर्द्रवासाः शुचिश्चैव 178, 10.*
उत्तरं तत्र विज्ञेयम् 79, 3.
कार्यातिपातिव्यसनि 50, 16.
कोशतन्दुलधर्मास्तु 161, 16.
गर्भघ्नीमधमवर्णाम् 475, 8.
जीवति पितरि पुत्राणां 480, 4.
दाने वाधमने वा पि 217, 6.
* देवब्राह्मणराज्ञां च 436, 10.
धर्मोत्सुकाञ्जडानार्त 50, 18.
न तच्छक्यमपाकर्तुं 144, 8.
न त्वङ्गभेदं विप्रस्य 208, 13.
न मयैतत्कृतं पत्रम् 137, 16.
न मूलेन विना शाखा 140, 1.
न विषं ब्राह्मणे दद्यात् 161, 15.
न्यायेन क्रियते यत्तु 7, 15.
पञ्चस्वेषु प्रकारेषु 249, 7.
पुत्रदारादिशपथान् 161, 17.
पूर्वपक्षार्थसंबद्धम् 69, 10.
प्राङ्मुखस्तु ततस्तिष्ठेत् 178, 9.
बन्धं यथा स्थापितं स्यात् 231, 18.
बिन्दुमात्राविहीनं यत् 131, 5.
मत्तोन्मत्तप्रमत्तांश्च 50, 17.
मिथ्याकारणयोर्वापि 80, 11.
मिथ्योत्तरं कारणं च 78, 16.
*मृद्गाण्डासनखट्वास्थि 436, 5.

* Those marked with an asterisk are given as Hārīta's by Mādhavāchārya but they are also found in Nārada.

अथ काकपदाकीर्णम् 131, 4.
 यत्प्रभृतार्थविषयम् 79, 2.
 राजन्येऽग्निं घटं विप्रे 161, 14.
 राजा विवर्जितो यस्तु 215, 13.
 राष्ट्रस्य वा समस्तस्य 215, 14.
 *वासः कौशेयवर्जं तु 436, 7.
 विधवा यौवनस्था चेत् 535, 12.
 विभजिष्यमाण एकविंशं
 कानीनाय दद्यात् 517, 1.

व्यवहारस्वरूपं च 46, 2.
 *शमी धान्यं कृताञ्चं च 436, 6.
 शास्त्राणि वर्णधर्मास्तु 46, 1.
 सत्यं वापि सहान्येन 78, 17.
 सारभूतमसंदिग्धम् 69, 12.
 स्वधर्मस्य यथा प्राप्तिः 7, 14.
 *हिरण्यरत्नकौशेय 436, 9.
 *हिरण्यवर्जं लोहं च 436, 8.

* Those marked with an asterisk are given as Hārīta's by Mādhavāchārya but they are also found in Nārada.

THE GENERAL INDEX OF QUOTATIONS

VOL. III, PARTS I AND II.

अ.		अभिः शिशिरहेमन्त ... १६२
अंशमंशं यवीयांसः ४८९		अभिवर्णं तु तच्चोरः ... १९७
अकल्पबालस्थविर ६०		अभिवर्णमयःपिण्डं ... १७७
अकल्पादीनपि शनैः ६०		अभिहोत्रं गवालम्भं
अकामे पितरि ऋक्थ ४८७		(व्याख्या)
अकारणे च विक्रोष्टा ४६१		अग्नेः पश्चिमभागे तु ... १६८
अकूटं कूटकं ब्रूते ... ४६७		अग्नेर्विधिं प्रवक्ष्यामि ... १७८
अकृतं तदपि प्राहुः ... २१६		अग्न्यादिलोकपालांश्च ... १६४
अकृतः स तु विज्ञेयः ... २९१		अघशंस्यात्मविक्रेतु ... ९८
अकृता वा कृता वापि ... ६२८		अघशंस्यात्मविष्कम्भ
अक्रमेण तु संगच्छेत् ... ३३३		(व्याख्या) ९८
अक्रमोढासुतश्चैव ... ६४६		अङ्कयित्वा भगाङ्केन ... ४७२
अक्रियाकारिणश्चैव ... ४३८		अङ्गच्छेदार्हकरत्वर्धं ... २१२
अक्रूरहृदयः शान्तः ... १८३		अङ्गादङ्गात्संभवति ... ६२४
अक्रूरो मधुरः क्षिग्धः ... २९		अङ्गावपीडने चैव ... ४२०
अक्षतायां क्षतायां वा ... ६१३		अङ्गलीर्ग्रन्थिभेदस्य ... ४४०
अक्षभङ्गे च यानस्य ... ४२१		अङ्गुल्योरेव वा छेदं ... ४७०
अक्षया वृद्धिरेतेषां ... २२९		अङ्गुष्ठाङ्गुलियोगेन ... १९८
अक्षवधशलाकाद्यैः ... ६७२		अच्छलेनैव वान्विष्येत् ... २८७
अगुप्तैकाङ्गसर्वस्वी ... ४६६		अजातशत्रुमि तत्काले ... ७३
अगृहीतं च दिस्सतः २२८		अजातेष्वेव शस्येषु ... ३७८
अगृहीते धने तत्र ... ९०		अजातौ जातिकरणे ... ४८८
अगृहीते धने तत्र ... १३८		अजानां पक्षिणां चैव ... ४४४
अगृहीते समं दाप्यः ... ३२४		अजाविक्रे तु संरुद्धे ... ३७६
अगोपयन्तो भाण्डानि ... ३०४		अजिता अपि दण्ड्याः स्युः १९९
अग्निं शिशिरहेमन्त ... १६२		अजैकपादाहिवृद्धयः ... १६८

अज्ञातौषधिमन्त्रस्तु ...	४३९	अत्राहममुकः साक्षी	१२६
अज्ञानतिमिरोपेतान्	३२	अथ कार्यविपत्तिस्तु	२९०
अज्ञाननाशितं चैव ...	२८३	अथ चेदनृतं ब्रूयात्	११०
अज्ञानाद्बालभावाच्च ...	११४	अथ चेदनृतं ब्रूयुः	३९७
अज्ञानाद्दे शते पूर्णे ...	११५	अथ चेत्प्रातिभूर्नास्ति	५८
अज्ञानोक्तान्दण्डयित्वा ...	३९८	अथ तस्यापि देयं स्यात्	३२९
अतः क्रिया तदा प्रोक्ता	८७	अथ पञ्चत्वमापन्ने	१३४
अतः परं प्रवक्ष्यामि ...	१९१	अथ प्रागेव दत्ता स्यात्	३१९
अतः पुत्रेण जनेन ...	२६३	अथ भ्रातृणां दाय	५०७
अत ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा	४८६	अथ मूलमनाहाय	२९६
अत ऊर्ध्वं सकुल्यः स्यात्	५२९	अथ मूलमनाहार्य	२९८
अतश्च सुतदागणां	३१५	अथ वा कितवो राज्ञे	५७३
अतस्तस्य तु पत्राणि	१८०	अथवा शुद्धभावेषु	१७८
अतस्तान्घातयेद्राजा	४१२	अथ विंशतिवर्षाणि	१३६
अतस्त्वं दर्शयात्मानं	१८५	अथ शक्तिविहीनः स्यात्	२५८
अतिक्रमेऽप्याते च	५८	अथ शास्त्रोक्तमुत्सृज्य	३८
अतिक्रान्ते सप्ररात्रे	८१	अथारूढविवादस्य	१४५
अतीतकालः पक्षोऽसौ ...	६४	अथावेद्य प्रयुक्तस्तु	४०७
अतीतकालोद्दिष्टश्च	६४	अदग्धं तं विदुर्देवाः	१८१
अतोऽन्तरा धनं दत्वा	२४४	अदण्ड्यागन्तुकी गौश्च	३८४
अतोऽन्यथा भावनायाः	१०६	अदण्ड्यान्दण्डयनराजा	३२
अतोऽन्येषु तु कार्येषु	१६३	अदण्ड्या मृतवत्सा च	३८४
अतोऽन्येषु विवादेषु	११५	अदण्ड्याश्चोत्सवे गावः	३८४
अतो यदन्यद्विब्रूयुः	११३	अदण्ड्या हस्तिनो ह्यश्वः	३८३
अतोऽर्वाक्पण्यदोषस्तु	३६१	अदण्ड्यौ काणकुब्जौ च	३८३
अत्यारात्परकुड्यस्य	४००	अदण्ड्यो मुच्यते राज्ञा	२९६
अत्युज्ज्वलं चिरकृतं	१३१	अदण्ड्यौ मातापितरौ	२०६
अत्र यद्युक्तं	५२६	अदत्तं तु भयक्रोध	३१७
अत्र साक्षी त्वमस्माक ...	१०३	अदत्तत्यक्तविक्रीतं	२९५

अदत्तेऽन्यत्र समयात्	३७०	अनंशौ क्लीबपतितौ	२७३
अदत्त्वा तु मृते दाप्यः	३२०	अनंशौ क्लीबपतितौ	५४४
अददद्याच्च्यमानस्तु	२६१	अनड्वाहं तथा धेनुं	३०१
अदर्शयन्स तं तस्य	२४७	अनन्तरः सपिण्डाद्यः	५२७
अदर्शयित्वा तत्रैव	२६०	अनन्तरः सपिण्डाद्यः ...	५४१
अदायिकं राजगामि	५३५	अनपत्यस्य धर्मोऽयं	५४१
अदास इति चोक्त्वा त्रिः....	३४७	अनपत्योऽशभाग्योऽपि	५३१
अदुष्टं दूषयन्वादी	१०५	अनयन्भाटयित्वा तु	३३०
अदुष्टां लभते त्यक्तुं ...	४७५	अनयन्वाहकोऽप्येवं ...	३३०
अदृष्टाश्रावितं लेख्यं	१३५	अनर्थनिचयो भिक्षुः	५४३
अदेयं यश्च गृह्णाति	३१४	अनर्थशीलां सततं	४७६
अदेयदायको दण्ड्यः	३२१	अनर्पितं तु यो भुङ्क्ते ...	३०१
अदेयदेयदत्तानां	३१२	अनल्पमव्यस्तपदं	६९
अदेयमथ देयं च	३१३	अनाकारितमप्यूर्ध्वं	२२२
अदेयान्याहुराचार्याः	३१३	अनाख्यातं व्यवहितं	२७९
अदेशकालसंभाषा	४६३	अनागमं तु यद्भुक्तं	१४९
अदेशकाले दत्तानि ...	१६३	अनागमं तु यो भुङ्क्ते	१४३
अधनस्य ह्यपुत्रस्य	२७५	अनाच्छेद्यकरास्तेभ्यः	३४९
अधमो भारवाही स्यात्	३३६	अनाच्छेद्यमनाहार्यं दानलेख्यं	१२०
अधरीकृत्य तत्पत्रं	९०	अनाच्छेद्यमनाहार्यं सर्वं	१२०
अधरीकृत्य तत्पत्रं	१३७	अनादेयास्तु ते सर्वे	६७
अधिकान्छेदयेदर्थान्	६५	अनादेयास्तु ते सर्वे	२१५
आधक्रियत इत्याधिः	२३०	अनादेयो भवेद्वादः	२१५
अधुना संप्रवक्ष्यामि	१९७	अनावृतं चेत्तन्नाशे	३७९
अधोगतो न शुद्ध्येत्तु	१७४	अनावेद्य तु राज्ञे यः ...	२५८
अध्यक्षः सभ्यसहितः	१०३	अनिच्छतः प्रभावत्वात् ...	३४३
अध्यक्षाणां च निक्षेपः ...	३८	अनिच्छन्शुल्कदातापि	३३३
अध्यग्न्यध्यावाहनिकं	५४७	अनिच्छया त्वपकृतं	४६२
अध्यावाहनिकं नाम	५४८	अनियम्यांशकर्तृणां	३१२
अनंशास्त्वाश्रमान्तरगताः	५४४	अनियुक्तप्रभाषी च	४३

अनियुक्तासुतश्चैव	.... ५४६	अनेन विधिना लेख्यं	... १२४
अनिर्गते दशाहे तु	.... २४०	अनेन विधियोगेन	... ३०६
अनिर्णीते तु यद्यर्थे	.... ३५	अन्तःपुरं वासगृहं	... ४३
अनिर्दशाहं गां सूतां	... ३८३	अन्तरं तु तयोर्हस्तः	... १६८
अनिर्दिष्टं तु भुञ्जानः	... ३०१	अन्तरेण तयोर्थः स्यात्	... १५७
अनिर्दिष्टं तु यद्द्रव्यं	... ३०१	अन्तर्गृहे बहिर्ग्रामात्	... ५९३
अनिर्दिष्टस्तु यो राज्ञा	.... ५७७	अन्तर्जलगतं सम्यक्	... १८६
अनिर्दिष्टाच्च निर्दिष्टं	.... २३८	अन्तर्धनं तु यद्द्रव्यं	... २४०
अनिर्दिष्टो वार्यमाणः	.... ३०५	अन्तर्हितं हरन्गुह्यः	... १८०
अनिवेश्य गृहे दण्ड्यः	.... २९१	अन्तिमा स्वैरिणीनां या	... २७५
अनिश्चित्य भृतिं यस्तु	.... ३२२	अन्तेवार्सा गुरुप्राप्त	... ३३९
अनिषिद्धेन यद्भुक्तं	.... १४१	अन्त्याभिगमने त्वद्भुक्तः...	४७१
अनिषिद्धैर्ग्रहीतव्यः	.... ४४४	अन्धशस्यात्मावक्रतु	
अनिषेद्धा क्षमो यः स्यात्	४८५	(व्याख्या)	९८
अनीशाः पूर्वजाः पित्रोः	.... ४९९	अन्धोचि किन्त्यरोगाद्याः	५४४
अनुकूलामवाग्दुष्टां	... ४७४	अन्नाकालभृतस्तद्वत्	... ३३६
अनुक्तमेतन्मन्यन्ते	.... ७४	अन्नाकालभृतो दास्यात्	... ३४८
अनुक्तसंख्या यत्र स्यात्	... १६६	अन्नार्थं तण्डुलप्रस्थं	... ८३६
अनुक्तानां द्विगुणा	.... २२८	अन्यं संभ्रावयेत्तु	.... १०३
अनुत्तीर्णाश्च नासेध्याः	... ४९	अन्यक्षेत्रे तु जातानां	... ४०४
अनुपपन्नपितृद्रव्यं	... ५८८	अन्यग्रामात्समाहृत्य	... ३९८
अनुपस्थापयन्मूलं	... २९७	अन्यत्र ब्राह्मणात्किञ्चित्...	५३८
अनुमानं त्रिधा प्रोक्तं	... ८७	अन्यत्र स्वामिसंदेशं	... २१७
अनुमानेन निर्णीतं	... १९८	अन्यथा द्विगुणं दाप्याः	... ३०४
अनुमानेन विज्ञेयं	... ५७०	अन्यथा न प्रवर्तेत	... ३१८
अनेकधा कृताः पुत्राः		अन्यथा न भवेत्लाभः	... ३९८
(व्याख्या)	५२०	अन्यथा न विशुद्धिः स्यात्	१८६
अनेकपदसंकीर्णः	... ६५	अन्यथा नश्यते लाभः	... २३१
अनेकपितृकाणां तु	... ४९५	अन्यथा नश्यते लाभः	... २३२
अनेकार्थाभियुक्तेन	... २०३	अन्यथा शास्त्रकारी च	... ४८७
अनेकार्थाभियोगे तु	... २०३	अन्यवादी क्रियाद्वेषी	... ८१

अन्यवादी पणान्पञ्च ...	८३
अन्यवाद्यादिहीनेभ्यः ...	१२८
अन्यस्मिन्नि नियुञ्जाना (व्याख्या)	३८
अन्यस्मिन्नि नियुञ्जाना....	५१९
अन्यस्वमन् हस्तेषु ...	४८१
अन्यहस्तात्परिभ्रष्टं ...	४३७
अन्यहस्ते च विक्रीय ...	३६९
अन्यायवादिनः सभ्याः ...	३४
अन्यायवादिनः सभ्याः ...	४३९
अन्यायेनापि तं यान्तं ...	३३
अन्यायेनापि यद्भुक्तं ...	१४४
अन्यार्थमर्थहीनं च ...	६३
अन्याहितं हतं न्यस्तं ...	१४३
अन्यूनं चेन्निगदितं ...	११४
अन्येऽपि शङ्क्या ग्राह्याः ...	४३६
अन्ये वा ये पुरग्राम ...	६७
अन्ये वा ये पुनर्ग्राम ...	२१८
अन्येषां त्रैवमादीनां ...	४४४
अन्योदर्यस्तु संसृष्टा ...	८३८
अन्योन्यं त्यजतो रागः ...	४७४
अन्योन्यपरिगृहीताः ...	८७३
अन्योन्यमनुरागेण ...	४६२
अन्योन्यापहतं द्रव्यं ...	८६८
अन्योन्यापहतं द्रव्यं ...	८६६
अन्वाधेयं तु तद्द्रव्यं ...	८४८
अन्वाहितं च निक्षेपं ...	३१३
अन्वाहितं याचितकं ...	३१३
अन्वाहितादि वाहृत्य ...	२८६
अन्वाहिते याचितके ...	२८८
अपचारक्रियायुक्ता ...	५३२

अपदिश्याभियोगं यः ...	६६
अपन्यायप्रवृत्तं तु ...	३३
अपराधानुरूपं तु ...	१९८
अपश्यता कार्यवशात् ...	२७
अपाङ्गप्रेक्षणं हास्यं ...	४६२
अपात्रे पात्रमित्युक्ते ...	३१८
अपास्य श्रोत्रियद्रव्यं ...	८३८
अपि सर्पेण वा दष्टः ...	३८२
अपुत्रधनं पत्न्य ...	८२६
अपुत्रपौत्रसंताने ...	८२८
अपुत्रस्य ऋक्थस्य ...	८०८
अपुत्रस्याथ कुलजा ...	८२६
अपुत्रस्याथ कुलजा ...	८२८
अपुत्रां गुर्वनुज्ञातो (व्याख्या)	३८
अपुत्रायां कुमार्यां च ...	८८८
अपुत्रायां मृतायां तु ...	८८८
अपुत्रा योषितश्चैषां ...	८४६
अपुत्रा शयनं भर्तुः ...	८२४
अपुत्रा शयनं भर्तुः ...	८३४
अपुत्रेण परक्षेत्रं ...	८१८
अपूर्णे तु प्रकुर्यातां ...	२४६
अपृष्टसत्यवचने ...	११६
अप्रकाशोत्साधियुक्तं ...	१३७
अप्रगल्भभयार्तीनां ...	१३८
अप्रजां दशमे वर्षे ...	४७६
अप्रजायामतीतायां ...	८४७
अप्रजायामतीतायां ...	८८३
अप्रतिपन्नापि सा दाप्या... २७०	
अप्रप्ता चेत्समृद्धा तु ...	८८२
अप्रप्तायास्तु दुहितुः ...	८८२

अप्रत्यक्षं च यद्भुक्तं	१४३	अभियुक्तोऽभियोगस्य ...	७२
अप्रयच्छन् तथा शुल्कं ...	३३३	आभियोक्ता धनं कुर्यात् ...	३००
अप्रशस्तास्तु कानोन ...	५१५	अभियोक्ताप्रगल्भत्वात् ..	६६
अप्रसिद्धं निराबाधं ...	६१	अभियोक्ता शिरस्थाने	१५२
अप्रसिद्धं विरुद्धं यत् ...	७३	अभियोगमनिस्तौर्य ...	८५
अप्राणैर्भिर्यात्क्रियते ...	५७२	अभियोगानुरूपेण	५१
अप्राप्तव्यवहारं च ...	४५७	अभियोगेऽथ साक्ष्ये वा ...	५६
अप्राप्तव्यवहारश्च ...	५०	अभिलेख्यात्मनो वंद्यान्....	१२२
अप्राप्तेऽर्थे कृच्छ्रकाले ...	३६७	अभिवन्द्य च गुर्वादान् ...	२२
अप्राप्ते वेसकाले तु ...	२९०	आभेशापि समुत्तर्णे	१२८
अप्रियं चास्य यो वक्ता ...	५८०	आभेषह्य तु यः कन्यां	४७०
अप्सु प्रवेशने यस्य ...	१८६	अभोक्षणं चाद्यमानोऽपि ...	९१
अप्सु भूमिवदित्याहुः ...	११२	अभोषणेन दण्डेन	४१२
अबध्यं यश्च बध्नाति ...	४५७	अभ्यनुज्ञातमन्यैस्तु	५७८
अबन्धलग्नकं चैव ...	१३५	अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन	१९७
अब्जेषु चैव रत्नेषु ...	११२	अभ्युत्थानमधर्मस्य	३
अभक्षणे प्रत्यये ढाने ...	२४९	अभ्युपेत्य च शुश्रूषां ...	३३४
अभक्ष्यापेयकथनं ...	४३०	अभ्रातृकां प्रदास्यामि	
अभावग्रन्थनं दाप्यः ...	१०६	(व्याख्या)	५१२
अभावे ज्ञातृविज्ञानां ...	३९५	अभ्रातृको हरेत्सर्वं ...	५२२
अभावे तदपत्यानां ...	५५४	अमात्यः प्राड्विवाको वा	२१२
अभावे बीजिनो माता ...	२१७	अमूलैर्वाथ मूलैर्वा ...	४२९
अभिगन्तास्मि भगिनां ...	४३३	अमेध्यं शोधयेत्वा तु ...	४०२
अभिघाते तथा च्छेदे ...	४२८	अमेध्यपार्ष्णिनिष्ठयूत ...	४१३
अभियुक्तं च नान्येन ...	८५	अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः ...	५१९
अभियुक्तस्ततश्चैकं ...	१९८	अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः	
अभियुक्तस्तथान्येन ...	४९	(व्याख्या)	३८
अभियुक्ताय दातव्यं ...	१५२	अयशो महदाप्नोति ..	३२
अभियुक्ताय दातव्यं ...	१८७	अयस्तप्तं तु पाणिभ्या ..	१८०
		अयुक्तं चैव यो ब्रूयात् ...	३५४
		अयुक्तं तत्र यो ब्रूयात् ..	८४

अयुक्तं शपथं कुर्वन् ...	४५१	अर्थिनाभिहितो योऽर्थः ...	७२
अयुक्तं साहसं कृत्वा ...	२११	अर्थिना संनियुक्तो वा ...	५३
अयोनौ गच्छतो योषां	४७१	अर्थिप्रत्यर्थिनिर्दिष्टं	१२७
अयोनौ यः समाक्रामेत् ...	३३३	अर्थिप्रत्यर्थिनोर्वापि ...	१०३
अरत्निद्वयमुत्सृज्य ...	४००	अर्थिप्रत्यर्थिवचने ...	१०२
अराजके हि लोकेऽस्मिन् ...	३	अर्थिभवमगूढार्थं ...	६९
अराजदैविके चापि ...	२८२	अर्थी तु लेखयेत्तावत् ...	६६
अराजदैविकं नष्टं ...	३२८	अर्थी तृतीयपादे तु ...	८७
अरिक्थभाजस्ते सर्वे ...	५३४	अर्थेऽपव्ययमानं तु ...	२०२
अरुन्तुदः सूत्रकश्च ...	३५५	अर्थेऽप्यधिकृतो यः स्यात् ...	३४०
अर्धश्रेदवहीयेत ...	३६६	अर्धं द्वयोरपहतं ...	३००
अर्धस्य ञ्हासं वृद्धिं वा	४५८	अर्धं द्वयोरपहतं ...	२९७
अर्धोऽनुग्रहकृत्कार्यः	४५९	अर्धक्षयान्तु परतः ...	४५६
अर्ध्याक्रोशातिक्रमकृत्	४५१	अर्धत्रयोदशपणः ...	३७५
अर्ध्यादिपश्चादङ्गानां	१६६	अलंकारो भार्याया	४९३
अर्चयेत्तु धटं पूर्व....	१७१	अलङ्कृता हगन्कन्यां ...	४६९
अर्जुनस्तिलकोऽशोकः	१६९	अलिपिज्ञो ऋणी यः स्यात् ...	१२९
अर्थकालबलापेक्ष....	९२	अलेख्यासाक्षिके दैवीं ...	३००
अर्थदण्डवधावुक्तौ	३२	अल्पमूल्यं तु संस्कृत्य ...	४३९
अर्थप्रत्ययहेतुर्यः	२३१	अल्पाक्षरस्त्वसंदिग्धः ...	६१
अर्थप्रत्ययहेतुश्च	२३१	अवकृष्य च सर्वत्र ...	४४९
अर्थवद्धर्मसंयुक्तं	६३	अवगूरुगनिःशङ्क ...	४१०
अर्थशास्त्रोक्तमुत्सृज्य	३८	अवधित्यागमात्रेण ...	८२
अर्थस्य निवयं कुर्यात्	५४३	अवनिष्ठीवतो दर्पात् ...	४१८
अर्थस्य संग्रहे चैनां	४७३	अवमृत्रयतो मेढं... ...	४१८
अर्थस्योपारे वक्तव्यं ...	११३	अवरुद्धासु दासीषु ...	४६७
अर्थानर्थावुभौ बुद्ध्या ...	६०	अवलम्बौ च कर्तव्यौ ...	१६९
अर्थपकर्षणं दण्डः ...	६९	अवश्यं तेन वक्तव्यं ...	१३९
अर्थार्थं चान्यविषये ...	१४८	अवश्यकार्याः संस्काराः...	५११

अवष्टब्धस्योत्तरणे ...	६७	अशुभं दासकर्मोक्तं	३३६
अवष्टम्भाभियुक्तानां ...	१६२	अशुश्रूषाकरिं नारीं	४७७
अवष्टम्भाभियुक्तानां ...	१६३	अशुश्रूषाभ्युपेत्यैतत्	३३४
अवस्करस्थलश्वभ्र ...	४०१	अश्रुतार्थमदृष्टार्थं	१३८
अविज्ञातं तु यत्क्रीतं	३६१	अश्वः खरो वृषो दासः	२६२
अविज्ञातक्रयो दोषः ...	३००	अश्वस्तनविधानेन	४४४
अविज्ञातनिवासाश्च ...	४३८	अष्टभिर्मण्डलैरेवं	१७६
अविज्ञातनिवेशत्वात्	३०९	अष्टमं फालमित्युक्तं	१८०
अविज्ञातस्थानकृतं ...	३००	अष्टमं मण्डलं गत्वा	१७६
अविज्ञातहतस्यापि ...	४६३	अष्टमं मण्डलं गत्वा	१८०
अविज्ञाताश्रयात्क्रीतं ...	२९७	अष्टमाद्वत्सरात्सिद्धिः	१०४
अविद्यमाने पित्र्येऽर्थे ...	६११	अष्टव्यक्तिकलाधरो नव	१
अविभक्तविभक्तानां ...	४९६	अष्टाङ्गलं भवेद्दीर्घं	१९७
अविभक्तेऽनुजे प्रेते ...	४९८	अष्टाङ्गोऽष्टादशपदः	१०
अविभक्तैः कुटुम्बार्थे ...	२७०	अष्टादशक्रियाभेदात्	२०
अविभाज्यं सगोत्राणां ...	६६४	अष्टादशपदाभिज्ञः	२८
अविभाज्ये च ते प्रोक्ते ...	६६३	अष्टादशसु मार्गेषु	२३
अविशुद्धागमो भोगः ...	१४०	अष्टादशसु मार्गेषु	४०
अव्याख्यागम्यमित्येतत् ...	६९	अष्टानां परमाणूनां	१८७
अव्यायच्छन्नविक्रोशन्	३७२	अष्टापाद्यं तु शूद्रस्य	४४२
अशक्तप्रेतनष्टेषु ...	४०८	असंख्यातमविज्ञातं	२७९
अशक्तस्तु वदन्नेवं ..	४३२	असंबद्धकृतश्चैव	२१८
अशक्तितो न दद्याच्चेत् ...	४०९	असंभूय सुतान्सर्वान्	४८८
अशक्तौ बन्धनागारे ...	२०९	असंभ्रान्तः शनैर्गच्छेत्	१७६
अशक्यो निर्णयो ह्यन्यैः ...	४२	असंयतं चास्रहीनं	१७६
अशिरांसि च दिव्यानि ...	१६३	असंसृष्ट्यपि वा दद्यात् ८३८-८३९	
अशीतिभागं गृह्णीयात्	२२१	असंस्कृतास्तु ये तत्र	८०८
अशीतिभागो वृद्धिः स्यात् २२१		असंस्कृतास्तु संस्कार्याः	८०९
अशीतेस्तु विनाशो वै	१६६	असक्तालसरोगार्तं	३०३
अशुभं कर्म विज्ञेयं	३३६	असत्याः सत्यसंकाशाः	४३७

असत्याः सत्यसदृशाः	३९	अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्याः	४७३
असत्यामपि तस्यां तु	५३०	अस्वतन्त्रेण मूढेन	३७०
असत्सदीति यः पक्षः	२१४	अस्वस्थमत्तोन्मत्तार्त	५१
असत्सु देवरेषु स्त्री	२७४	अस्वामिना कृतो यस्तु	२९१
असमयदाने लेख्यास	२६०	अस्वामिविक्रयं दानं	२९१
असमाहार्यमूलस्तु	२९७	अस्वाम्यं हि भवेत्तेषां	४८०
असम्यग्भावितः कार्यः	१३८	अस्वाम्यनुमतादासात्	२९४
असवर्णे तु विप्रस्य	३४२	अस्वाम्यनुमतेनैव	४०७
असाक्षिकहते त्रिहैः	४१२	अहंपूर्विकथा यातौ	५९
असाक्षिके हते त्रिहैः	४०	अहश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये	१७३
असाक्षिणस्ते वचनात्	१०१	अहार्थं ब्राह्मणद्रव्यं	५३०
असाक्षिणो ये निर्दिष्टाः	१००	अहीनक्रमचिह्नं च	१२९
असाक्षिणो ये निर्दिष्टाः	१०१	अहोरात्रोषिते क्षाते	१६७
असाक्षिप्रत्ययास्त्वन्ये	११८	अहो मासस्य षण्णां वा	५४३
असाक्षिप्रत्यया ह्येते	११८	आ	
असाक्षिमत्साक्षिमच्च	१००		
असाध्यन्साध्यन्वा	१९९	आकाममननुज्ञातं	२३८
असाध्यं वा विरुद्धं वा	५१	आकारणे रक्षणे च	३१
असारमिति तत्त्वेन	७८	आकारैरिङ्गितैर्गत्या	५८
असुतस्य प्रमीतस्य	५२३	आकाशभूतमानेन	२३८
असुतास्तु पितुः पत्न्यः	५०२	आकृष्टस्तु समाक्रोशन्	४१२
अस्मिन्नर्थान्तरे पूर्वं	७३	आक्रन्दे चाप्यपैहीनि	४२१
अग्नौ दत्तं मया सार्धं	७४	आक्षारयन्शतं दाप्यः	४३१
अस्यां यो जायते पुत्रः (व्याख्या).	५१२	आगतं प्राङ्मुखं कृत्वा	१८४
अस्वतन्त्रः स्मृतः शिष्यः	२१७	आगतस्तु शरग्राही	१८६
अस्वतन्त्रकृतः सिद्धिः	२१७	आगतानां विवदतां	५२
अस्वतन्त्रतया स्वाम्यं	४७९	आगमं च प्रमाणं च	३९२
अस्वतन्त्रजडोन्मत्त	७०	आगमः प्रथमः कार्यः	४७
अस्वतन्त्राः प्रजाः सर्वाः	२१७	आगमस्तु भवेन्मूलं	१४०
		आगमस्तु कृतो येन	१४८

आगमे क्रयदानादौ	१४१	आदानकालादारभ्य	१४७
आगमेन विशुद्धेन	१४०	आदाने वा विसर्गे वा	२१७
आगमेनोपभोगेन	२९४	आदाने वा विसर्गे वा	५५६
आगमेनोपभोगेन ...	२९८	आदाय दापयेच्छ्राद्धं	५२४
आगमो दीर्घकालश्च	१४०	आदाय दापयेच्छ्राद्धं	५३६
आगामिभद्रगृपति	१२२	आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च	१७३
आग्नेयं मण्डलं चाद्यं	१७५	आदित्याभिमुखस्तिष्ठन्	१७८
आचारेणावसन्नोऽपि	७२	आदौ तु कारणं दानं	१४६
आचार्यः शिक्षयेदेनं	३३८	आदौ मध्येऽवसाने च	३२१
आचार्यस्य पितुर्मातुः	२०६	आद्यमध्योत्तमान्दण्डान्	४३३
आचार्यस्य वसेदन्ते	३३८	आद्यौ तु वितथे दाप्यौ ...	२५०
आचार्यस्याप्यभावे तु	५३०	आधर्यं पूर्वपक्षस्य	११७
आजीवन्स्वेच्छया दण्ड्यः	२८४	आधाता यत्र न स्यात्तु	२४१
आज्येन हविषा चैव	१६६	आधानं विक्रयं चापि	४५८
आज्ञाधिर्नाम यो राज्ञा	२३१	आधानं विक्रयो दानं	२३४
आज्ञाप्रज्ञापनापत्रं	१२१	आधानसहितं यत्र	१३६
आज्ञाप्रज्ञापनापत्रे	१२५	आधिं कृत्वा तु यो द्रव्यं	१२७
आज्ञालङ्घनकर्तारः	४४	आधिः पत्रं विक्रयो वा	५८
आज्ञालेख्ये पट्टके शासने वा	५८	आधिः प्रणश्येद्विगुणे	२३८
आज्ञासंपादिनीं दक्षां	४७४	आधिः प्रणश्येद्विगुणे	२४४
आढकं भर्तृहीनायाः	५३५	आधिक्यं न्यूनता चांशे	३८६
आढ्यस्य निकटस्थस्य	१३४	आधिपत्रं चतुर्थं च	१२६
आतृतीयात्तथा वर्षात्	१०४	आधिमेकं द्वयोः कृत्वा	२३४
आत्मनैव लिखेज्जातं	१०४	आधिरन्योऽथवा कार्यः	२३२
आत्मपितृष्वसुः पुत्राः	५२८	आधिर्बन्धः समाख्यातः	२३०
आत्ममातुलपुत्राश्च	५२८	आधिवेदनिकाद्यं च	५४६
आत्मार्थं विनियुक्तं वा	३५९	आधिसीमाबलधनं ...	१४८
आत्मैव ह्यात्मनः साक्षी	१०९	आधिसीमोपनिक्षेप	१४७
आददानः परक्षेत्रात्	४४४	आधिस्तु द्विविधः प्रोक्तः	२३१
आददानो ददच्चैव	३६४		

आधिस्तु द्विविधः प्रोक्तः....	२३३
आधिस्तु सोदये द्रव्ये	२४४
आधेः स्वीकरणात्सिद्धिः ...	२३३
आधौ प्रतिग्रहे क्रीते	२३५
आनुलोम्येकपुत्रस्तु	५०७
आनृण्यं कर्मणा गच्छेत्	२०२
”	२०९
आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता (व्याख्या)	२५
आन्वीक्षिक्यादिकुशलः....	२८
आपञ्चमात्तथा सिद्धिः	१०४
आपत्काले कुटुम्बार्थे	४८५
आपत्कालेऽपि कर्तव्यं	३१५
आपद्रुतोऽथवा वृद्धः	४०२
आपत्स्वपि न देयानि	३१३
आपत्स्वपि हि कष्टासु	३१३
आप्तभावेन तद्रक्ष्यं	३२४
आप्ताः सर्वेषु वर्णेषु	९४
आभ्यन्तरस्तु विज्ञेयः	९६
आमन्त्रिता च नागच्छेत्....	३३३
आयव्ययज्ञैः शुचिभिः	३०२
आयसं द्वादशपल-	१९७
आयुधान्यायुधीयानां	५८१
आयुषो रक्षणार्थं तु	५३५
आरण्यास्तु स्वकैः कुर्युः....	२४
आरम्भकृत्सहायश्च	४५५
आरम्भकृत्सहायश्च	४५५
आरम्भात्संग्रहं यावत्	४९
आरामञ्छन्दसश्चैव....	४५
आरामायतनग्राम (व्याख्या)	४०३
आरुह्य संशयं यत्र	५६१

आर्तिस्तु कुर्यात्स्वस्थः सन्	३२९
आर्द्रवासाः शुचिश्चैव	१७८
आर्यस्यभिगमने	४६६
आवाहनादि पूर्वं तु	१९४
आवाहयेत्ततो देवान्	१९८
आवाह्य तु धटे धर्म	१६४
आ विद्याग्रहणाच्छिष्यः	३३७
आविशेत्सलिले नित्यं	१८४
आवेदयति चेद्राज्ञे	५२
आवेदयति यः पूर्वं	४५
आवेदायित्वर्णिकुले	२४०
आवेद्य प्रगृहीतार्थं	८४
आश्रयः शस्त्रदाता च	४५५
आश्रितस्तृणं दद्यात्	२७५
आसंवत्सरात्सिद्धिं च	१०४
आसंस्कारादरेद्भागं	५३८
आसङ्गी मुक्तकेशश्च	४४
आसन्ने सैनिकः सङ्गृहे	४९
आसामन्यतमां गच्छन्	४६५
आसिद्धस्तं परासेधं	४८
आसुरादिषु यल्लब्धं	५५४
आसेधं प्रतिभङ्गं च	४४
आसेधकाल आसिद्धः	४८
आसेधयेदनासेधैः	४८
आसेधयेद्विवादार्था	४७
आस्वेव तु भुजिष्यासु	४६८
आहरन्मूलमेवासौ	२९७
आहर्ता भुक्तियुक्तोऽपि	१४५
आहार्यं वर्जयेत्तोयं	१८४
आहितोऽपि धनं दत्वा	३४५

आहूतव्यपलापी च	८२
आहूतप्रपलायी च	८१
आहूतप्रपलायी च	८३
आहूतस्त्ववमन्येत	८१
आहूतो यस्तु नागच्छेत्	५१
आहूतो यस्तु नागच्छेत्	११८
आहूय यः कृतः साक्षा	१०२
आहृत्य स्थापयेत्तत्र	३४८
आहैको दर्शयामीति	२४६
आह्वानादनुपस्थानात्	८२
इ	
इच्छतः श्रद्धाधानस्य	१९१
इच्छतः स्वामिनश्चाङ्गैः	३३८
इच्छन्ति पितरः पुत्रान्	२६३
इतरानितरः कुर्यात्	१८३
इतरेषां तु देवानां	१९२
इतरेषां तु वर्णानां	२०९
इतरेषां तु वर्णानां	२१०
इतरेषां तु वर्णानां	८३०
इति संप्रतिपत्त्याख्यं	७३
इति कस्मिन्कथं कस्मात्	८२
इत्येते द्वादशादित्याः	१६८
इत्येवमादयो ज्ञेयाः	४३८
इन्द्रं पूर्वं तु संस्थाप्य	१६४
इन्द्रः पीतो यमः श्यामो	१६४
इन्द्रवित्तेशयोश्चैव	३
इन्द्रस्थाने सभायां वा	१६३
इन्द्रस्थाने सभायां वा	१६८
इन्द्रस्य दक्षिणे पार्श्वे	१६८
इन्द्रस्याङ्गिरसो नलस्य	१

इन्द्रो विवस्वान्पूषा च	१६८
इमं निगृह्य दाप्यः स्यात्	२८६
इमं हि सर्ववर्णानां	४७३
इमानप्यनुयुञ्जीत	३९०
इषून् प्रक्षिपेद्विद्वान्	१८३
इष्टं विना तु प्रथमं	४२९
इष्टकाभस्मपाषाण	१७०
इष्टापूर्तप्रदानमन्यांश्च	१८१
इह कीर्त्तिं राजपूजां	३२
इह त्रानुत्तमां कीर्त्तिं	१०८
इहैव तस्य देवत्वं	१०८

ई

ईशानस्तु भवेद्रक्तः	१६८
--------------------------	-----

उ

उक्तं तुष्टिकरं तत्तु	२६६
उक्तप्रकाररूपेण	१९९
उक्ता पञ्चगुणा शाके	२२७
उक्तेऽर्थे साक्षिणो यस्तु	१०६
उक्तो नियोगो मनुना	
(व्याख्या)	८२०
उत्कृती सस्यघाती च	४८
उत्कृत्य लिङ्गवृषणौ	४६६
उत्कोचकाः सोपधिकाः	४३८
उत्कोचजीविनो द्रव्य	८८०
उत्क्रम्य तु वृत्तिं यत्र	३७९
उत्क्रोशतां जनानां तु	४४७
उत्क्षेपकस्तु संदंशैः	४४०
उत्क्षेपकः सन्धिभेत्ता	४३८
उत्क्षेपकाः सस्यहराः	४३८
उत्तमं चेति शास्त्रेषु	४८०
उत्तमः कार्यकर्ता च	३३६

उत्तमर्णधेद्राजानं	२००	उन्मत्तजडमूकानां	१३५
उत्तमर्णधिमर्णाभ्यां	२६३	उन्मत्तजडमूकाश्च	२७३
उत्तमां सेवमानस्तु	४७१	उन्मत्तजडमूकाश्च	५४४
उत्तमेषु च सर्वेषु	९०	उन्मत्तमत्तनिर्धूताः	६८
उत्तमेषु समस्तेषु	१२८	उन्मत्तलुब्धक्रुद्धाश्च	२७
उत्तमे साहसे दण्डः	४५०	उन्मत्तेनैव मत्तेन	२१६
उत्तमो बाधमो वापि	४५२	उपगच्छेत्परं कामात्	२७४
उत्तरं तत्र विज्ञेयं	७९	उपजीव्यद्रुमाणां च	४२६
उत्तरौ तु विसंवादे	२५०	उपधौ कूटसाक्ष्ये च	७२
उत्पत्त्यैवार्थं स्वामित्वात्	४८४	उपन्यस्तेषु यल्लब्धं	५५९
उत्पन्नसाहसान्यस्मै	२७४	उपपातकयुक्ते तु	४३३
उत्पन्ने त्वौरसे पुत्रे	५१५	उपप्लवनिमित्तं च	२६९
उत्पन्ने स्वामिनो भोगः	४०६	उपभोक्ता तु तं द्रव्यं	३०१
उत्साहवानलुब्धश्च	२९	उपलिप्ते शुचौ देशे	१९८
उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु	५१३	उपश्रवणसंभोग	३९०
उदकं च प्रदातव्यं	१७०	उपस्थमुदरं जिह्वा	२०५
उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा	१८९	उपस्थितस्य मोक्तव्यः	२४३
उदङ्मुखान्प्राङ्मुखान्वा	१११	उपस्थिता परीक्षयाः स्युः	१०७
उद्धरणे तु हस्तस्य	४१४	उपस्थिते ततस्तस्मिन्	६१
उद्धर्णे प्रथमो दण्डः	४१७	उपहन्येत वा पण्यं	३६८
उद्धर्णे हस्तपादे तु	४१४	उपांशुजनविक्रीतं	२९१
उद्दिष्टमेव भोक्तव्यं	३०१	उपाधिदेवीनां	५७६
उद्दिष्टे साक्षिणः पूर्वं	६४	उपानयेद्वा गोपालः	३७२
उद्धरान्ति पुनर्यस्मात्	३९०	उपायैर्विविधैरेपां	४३५
उद्धारपत्रं तत्प्रोक्तं	१२०	उपायैश्चोद्यमानस्तु	८१
उद्धारादिकमादाय	२६१	उपेक्षमाणाः सनृपाः	३३
उद्धारेऽनुद्धृते तेषां	४८९	उपेक्षाकारकश्चैव	४५५
उद्धृत्य कूपवाप्यम्भः	५६४	उपोषितं वतः क्षातं	१९६
उद्धृत्यान्यस्तु कार्यः स्यात्	३२७	उभयानुमतं चैव	२४
उद्युक्तः कर्षकः सस्ये	४९	उभयानुमतो यः स्यात्	९६

उभयाभ्यर्थितेनैव....	.... १२६
उभयोः प्रतिभूर्याहः	.... ६७
उभयोः संमतः साधुः	.... १०२
उभयोरपि संदिग्धौ	.... ६७६
उभयोरप्यसाध्यं चेत्	.... ३२३
उभयोरप्यसौ रिक्थी (व्याख्या)	.... ६१८
उभयोर्लिखिते वाक्ये	.... ८४
उभाभ्यां यस्य विश्वस्तं	.... १०३
उभावपि तु तावच्च	.... ४६८
उभौ क्रियानुसारेण	.... २३६
उभौ तौ नार्हतो भागं	.... ६४६
उभौ वा श्रोत्रियौ ख्यातौ	.... ९८
उलूखले पणार्धं तु	.... ३०२
उल्काहस्तोऽग्निदो ज्ञेयः	.... ११८
उत्तरं मूषिकव्याप्तं	.... ३०९

ऊ

ऊढ्या कन्यया वापि	.... ६४९
ऊनत्रिके तु पुष्पं स्यात्	.... १८६
ऊनमभ्यधिकं वार्थं	.... ११४
ऊनां चेत्योडश	.... २३४
ऊनाधिकं पूर्वपक्षे....	.... ६६
ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च	.... ४७८
ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च	.... ४८९
ऊर्ध्वं मासप्रयातस्य	.... २२३
ऊर्ध्वं यस्य द्विसप्ताहात्	.... १९३
ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु	.... ४९९
ऊर्ध्वं संवत्सरात्तस्य	.... २२३

ऋ

ऋकथं ऋणं सममिति	.... ६६७
ऋकथं मृताया गृहीयुः	.... ६६४

ऋकथभाज ऋणं प्रतिकुर्युः	.... ६६३
ऋक्थिनः सुहृदं वापि	.... २००
ऋज्वी धटतुला कार्या	.... १६९
ऋणं तयोः पतिकृतं	.... २७८
ऋणं तु दापयेत्पुत्रं	.... २६४
ऋणं दद्यात्पतिस्तासां	.... २६९
ऋणं दमं च दाप्यः स्यात्....	.... ११८
ऋणं दातुमशक्तो यः	.... २८९
ऋणं दाप्यस्तु तन्नाशे	.... २३२
ऋणं दाप्याः प्रतिभुवः	.... २८१
ऋणं देयमदेयं च	.... २२०
ऋणं पुत्रकृतं पित्रा	.... २६८
ऋणं पैतामहं पौत्रः	.... २८०
ऋणं प्रीतिप्रदानं च	.... ६८७
ऋणं वोढुः स भजते	.... २७८
ऋणं सलाभं संशोध्य	.... २३६
ऋणमात्मीयवत्पुत्रं	.... २६८
ऋणमेवंविधं शोध्यं	.... ६८७
ऋणात्पिता मोचनीयः	.... २६३
ऋणादानं ह्युपनिधिः	.... १३
ऋणादानप्रधानानि	.... २१९
ऋणादिकेऽपि समये	.... ११९
ऋणादिषु हरेत्कालं	.... ७१
ऋणानुरूपं परतः	.... २४०
ऋणिकः सधनो यस्तु	.... २००
ऋणिकः सधनो यस्तु	.... २८८
ऋणिकस्तु प्रतिभुवे	.... २८२
ऋणिकस्य धनाभावे	.... २८९
ऋणिको दाप्यते यत्र	.... २८६
ऋणिव्वप्रतिकुर्वत्सु	.... २४८

ऋणिसाक्षिलेखकानां	११९	एकद्वित्रिचतुर्भागान्	३१०
ऋणिसाक्षिलेखकानां	१२९	एकपाकेन वसतां	४८८
ऋणिसाक्षिलेखकानां	१३४	एकमुत्पादयेत्पुत्रं	५१९
ऋणस्वहस्तसंदेहे	१३४	एकमेव दहत्यग्निः	४
ऋणी न लभते बन्धं	२४६	एकवासास्तथाभ्यक्तो	४३
ऋणे धने च सर्वस्मिन्	५६६	एकशय्यासनं क्रीडा	४६३
ऋणे लेख्यं साक्षिगो वा	९१	एकस्थाली सहावासी	९७
ऋणोपनिधिनिक्षेप	७१	एकस्मिन्तोलयेन्मर्त्यं	१७०
ऋतुत्रयस्योपरिष्ठात्	२२४	एकस्मिन्यत्र दृश्येते	६७
ऋत्विक्पुरोहिताचार्य	१२८	एकां स्त्रीं कारयेत्कर्म	५६३
ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान्	१६८	एकां स्त्रीं कारयेत्कर्म	५६८
ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान्	१७४	एकादशगुणं दाप्यः	३८८
ऋत्विक्पुरोहितामात्याः	२०७	एकाधिकं हरेज्ज्येष्ठः	४८९
ऋत्विग्यदि वृतो यजे	३०८	एकाहं व्यहपञ्चाहं	७०
ऋत्विजः समवेतास्तु	३०६	एकैकं वादयेत्तत्र	११३
ऋत्विजां व्यसनेऽप्येवं	३०९	एकैकानेकधा भिन्ना	८७
ए		एकैको द्विविधः प्रोक्तः	१९८
एकं व्रतां बहूनां च	४१६	एकोऽपि स्थावरे कुर्यात्	४८८
एकं वेदहवो हन्युः	४८४	एकोऽप्यनीशः सर्वत्र	३१६
एकं भवेद्विभक्तानां	४८८	एकोऽस्तुब्धस्तु साक्षी स्यात्	१००
एक एव प्रमाणं स्यात्	९६	एको ह्यनीशः सर्वत्र	५६८
एक एव प्रमाणं स्यात्	१०३	एतत्संग्रहणं प्रोक्तं	४६३
एक एवौरसः पुत्रः	५१८	एतत्सर्वं पिता पुत्रैः	४९८
एकक्रियाविरुद्धं तु	२३४	एतत्सर्वं प्रदातव्यं	२६९
एकच्छायां प्रविष्टानां	२८२	एतत्सर्वं विभागे तु	८६१
एकच्छायाभितेज्ज्वेवं	२८१	एतत्सर्वं समासेन	१२४
एकजातिर्द्विजातीस्तु	४३४	एतदाकुलमित्युक्तं	७८
एकत्र कूलपातं तु	३९९	एतदशाङ्गकरणं	३१
एकत्र शिक्थे पुरुषं	१६९	एतद्वयं समाख्यातं	३००
एकदेशोपभोगेऽपि	१४९	एतद्विधाधनं प्राहुः	५८९

एताद्विधानमाख्यातं	१३९	एवं पृष्ठः स यद्भूयात्	५५
एताः प्रकृतयः प्रोक्ताः	४६	एवं प्रत्यर्थिनोक्ते तु	१३२
एतानाहुः कूटसाक्ष्ये	११५	एवं मन्त्रविधिं कृत्स्नं	१६७
एतानि धर्मशास्त्राणि	३७	एवंविधं राजकृतं	१२१
एतान्दोषानवेक्ष्य त्वं	११२	एवंविधानि काष्ठानि	१६९
एतान्येव प्रमाणानि	२१७	एवं विधायोपलिप्य	१९७
एतासां देवतानां च	१६६	एवं शास्त्रोदितं राजा	२१९
एते कर्मकरा ज्ञेया	३३५	एवं संख्या निकृष्टानां	१५४
एते च शपथाः प्रोक्ताः	१५१	एवं समासतः प्रोक्तं	१९८
एतेनैव प्रकारेण	४५०	एवं सम्यक्समुत्थानं	२१
एतेषामपराधे तु	२०६	एवं सर्वानिमान्राजा	५८३
एतेष्वेवाभियोगेषु	१६१	एवं सह वसेयुर्वा	४८८
एते सनाभयस्तूक्ताः	९९	एवमुक्त्वा विषं शार्ङ्गं	१८९
एते साधारणा मासाः	१६२	एवमेवोपरितनां	५३०
एतैरुपाययोगैस्तु	४७३	एष एव विधिर्ज्ञेयः	५७७
एतैरेव नियुक्तानां	१६१	एष एव विधिर्दृष्टः	२८७
एतैर्लिङ्गैर्नयेत्सीमां	३८८	एष एव विधिर्दृष्टः (व्याख्या)	४०३
एनः संभ्रावयित्वा तु	१९२	एष एवोदितो धर्मः	२८८
एनो गच्छति कर्तारं (व्याख्या)	१९	एष दण्डो हि शूद्रस्य	२१२
एनो गच्छति कर्तारं	३३	एषां मूर्धा नृपोऽङ्गानां	३५
एभिस्तु व्यवहर्ता यः	४५७	एषाखिलेनाभिहिता	३१२
एवं कारयिता राजा	१७४	एषामन्यतमाभावे	१५०
एवं दण्डविधिं कुर्यात्	३५८	एषामन्यतमे स्थाने	११४
एवं दुष्टं नृपस्थाने	१३२	एषामपतितान्योन्य	४५२
एवं धर्मप्रवृत्तस्य	५८३	एषामभावे पूर्वस्य	५२३
एवं धर्मो दशाहात्तु	३६७	एषामेव प्रभेदोऽन्यः	१५
एवं निष्कप्रमाणं तु	१५८	एषु कोशः प्रदातव्यो	१५४
एवं निःसंशयज्ञानात्	४१७	एषोदिता घातकानां	४५३
एवं परंपराज्ञाने	३८८	एहोहि भगवन्धर्म	१६४

ऐ			कर्णोष्ठप्राणपादादि ४१७
ऐन्द्रजालिकतुण्डोद्य	.... ९८	कर्णी चर्म च बालांश्च ३७६	
औ		कर्णी चर्म च बालांश्च ३७७	
औरसः क्षेत्रजश्चैव	.... ६१७	कर्तव्यं तत्प्रियं तत्र ३३	
औरसाः क्षेत्रजास्तेषां	.... ६४६	कर्तव्यं वचनं सर्वैः ... ३६४	
औरसा अपि नैतैऽशं	.... ६४४	कर्तव्यास्त्वविदुष्टास्तु ३८९	
औरसो धर्मपत्नीजः	.... ६१२	कर्ता ममायं कर्मेति ३१८	
औरसो विभजन्दायं	.... ६१६	कर्तुः शरीरसंस्थांस्तु १९०	
औषधीमन्त्रयोगांश्च	.... १९०	कर्तृनथो साक्षिणश्च ११	
क		कर्म कुर्यात्प्रतिज्ञातं ३४०	
कट्यां कृताङ्गो निर्वास्यः	४१९	कर्मणापि समं कुर्यात् २८७	
कण्ठेऽक्षमालामासज्य	.... ६७६	कर्म तत्स्वामिनः कुर्यात् ३३९	
कथितं दायशब्देन	.... ४७८	कर्मवियोगाविख्यापन २०८	
कनीयाञ्ज्येष्ठभार्यायां	.... ६३२	कर्माकुर्वन्प्रतिश्रुत्य ३२८	
कन्धराबाहुसङ्ग्रां च	.... ४१६	कर्माणि ते करोर्माति १२०	
कन्यापहारकं पापं	.... ४४	कर्मानुरूपं निर्वेशं ३१०	
कन्याभ्यश्च पितृद्रव्यं	.... ६१०	कर्मापि द्विविधं ज्ञेयं ३३८	
कन्याया दूषणे स्तेये	.... ७२	कर्मारम्भं तु यः कृत्वा ३०८	
कन्यावैवाहिकं चैव	.... २६९	कर्मेपकरणं तेषां ३२४	
कन्यैव कन्यां या कुर्यात्	४७०	कलहापहतं देयं ४२०	
कन्यैवाक्षतयोनिर्ग	.... २७४	कलानुबन्धव्याघात ८७०	
करणं कारयेद्वापि	.... ३०६	कनौ युगे त्विमान्धर्मान् ८००	
करपाददत्तो भङ्गे	.... ४१६	कवाटबीजसंयुक्तां १३८	
कराग्रं यो न धुनुयाद्	.... १९६	काकस्य दन्ता नो सन्ति ७८	
करीषास्थितुषाङ्गार	.... ३८७	काकिण्यादिस्त्वर्थदण्डः २०४	
करोत्युत्तरकार्याणि	.... ६८०	कागं खञ्जं विना दद्यात् ३१०	
करो विमर्दितग्रीही	.... १७९	कागं वाप्यथवा खञ्जं ४३१	
करो विमृदितग्रीही	.... १७२	कानीनः कन्यकाजातः ६१२	
कर्कटानि च देशानि	.... १३९	कानीनश्च सहोदरश्च ६१७	

कान्तारगास्तु दशकं	२२२	कालं विवादे याचेत	६९
कामं तदपि गृहीयात्	६६	कालः प्रमाणं दानं च	१४०
कामक्रोधास्वतन्त्रार्त-	३१९	कालः संवत्सरादर्वाक्	७०
कामतो नाभिनन्देत	४७६	कालकूटमथाशुभं	१८७
कामात्क्रोधाच्च लोभाच्च	११	कालहीनं ददहण्डं	२८६
कामात्पुरीषं कुर्याच्चेत्	४०१	काले कार्यार्थिनं पृच्छेत्	६२
कामात्समाश्रयेदन्यं	२७४	काले कालकृतो नश्येत्	२३८
कामादशगुणं पूर्वं	११८	कालेऽतीते मुक्तपाशाः	११०
कारिका कर्मसंयुक्ता	२२०	काले तु विधिना देयं	२६३
कारिका कालिका चैव	२२०	कालेऽपूर्णे त्यजन्कर्म	३२६
कारणं भुक्तिरेवैका	१४६	काले प्रतीते प्रतिभूः	२४८
कारणात्पूर्वपक्षोऽपि	८७	काष्ठभाण्डतृणादीनां	४४३
कारयेत्सर्वदिव्यानि	१६७	कासत्यकस्माच्च भृशं	१०७
कारयेदायसं पात्रं	१९५	किं कार्यं का च ते पीडा	६२
कारयेन्मण्डलान्यष्टौ	१७५	किञ्चिदूनं प्रदाप्यः स्यात्	२८३
कारिता च शिखावृद्धिः	२२०	किण्वकार्पास	३२९
कार्यं चावेक्ष्य शक्तिं च ...	४	कितवान्कुशीलवान्कौलान्	५७८
कार्यं निवेदितं येन	१२५	कितवेष्वेव तिष्ठेरन्	५७६
कार्यः परीक्षकैर्नित्यं	१७०	किं तेनैव सदा देयं	७५
कार्यगौरवमासाद्य	१०१	किमेतयोर्बलीयः स्यात्	२३६
कार्यमादिश्यते येन	१२५	कीर्तिते यदि भेदः स्यात्	३९७
कार्याणां निर्णयार्थं तु	१७	कुटुम्बं विभृयाद्भ्रातुः	५६०
कार्यातिपातिव्यसनि	८०	कुटुम्बभरणाद्भयं	३१४
कार्षापणसहस्रं तु	१५९	कुटुम्बहेतोरुत्क्षिप्तं	२६७
कार्षापणस्तु विज्ञेयः	१५७	कुटुम्बार्थमशक्ते तु	२६९
कार्षापणान्ता सा दिव्ये	१५९	कुटुम्बार्थेऽनधीनोऽपि	२१८
कार्षापणो दक्षिणस्यां	१८८	कुटुम्बिनोऽथ कायस्थ	१२३
कालं निवेद्य राजानं	१२६	कुड्यं व्यवहृतो यस्तु	१०२
कालं प्रार्थयते यत्र	७०	कुडालपाणिर्विज्ञेयः	११८

कुनखी श्यावदन्तश्च	९८	कुल्येषु विद्यमानेषु	.... ६२३
कुबेरस्तु सुवर्णाभिः	१६५	कुष्ठिनां वर्जयेदग्निं	.... १६०
कुबेरादित्यवरुण	१०९	कुसीदकृषिवाणिज्ये	.... २१८
कुरुते दानहरणं	३९८	कुसीदनिधिदेयाद्यं	.... २१
कुरुते धर्मसिद्ध्यर्थं	४	कुसीदवृद्धिद्वैगुण्यं	.... २२८
कुर्याच्च प्रतिभूवादिं	२५२	कुहकः प्रत्यवासितः	.... ९८
कुर्याज्ज्ञानपदं लेख्यम्	१३७	कुहकादिभयाद्राजा	.... १९०
कुर्यात्प्रत्यभियोगं तु	८८	कूटलेख्यं तु तत्प्राहुः	.... १३१
कुर्याद्विनिर्णयं राजा	२८७	कूटसाक्षी स विज्ञेयः	.... १०३
कुर्युर्भयाद्वा लोभाद्वा	३९७	कूटसाक्षी स विज्ञेयः	.... १०७
कुर्युर्यथार्हं ते कर्म	३०६	कूटसाक्ष्यं तु कुर्वाणान्	.... ११५
कुर्युर्यथेष्टं तत्सर्वं....	५६७	कूटाक्षदेविनः क्षुद्राः	.... ४३९
कुर्युस्तेऽप्यभिचारेण	३०४	कूटाक्षदेविनः पापान्	.... ५७६
कुर्वीत कर्णमात्रं तु	१८३	कूटोक्तौ साक्षिणां वाक्यं	१३८
कुर्वीत चैषां प्रत्यक्षं	४६१	कूटोक्तौ साक्षिणो वाक्यान्	१३४
कुर्वीत जीवनं येन	४९५	कृतं तद्धर्मतो विद्यान्	.... २१४
कुर्वीत पुनराह्वानं	८१	कृतं तु यदृणं कृच्छ्रे	.... २६९
कुलं दहति राजाग्निः	४	कृतं यत्रैकदिवसे	.... २३६
कुलजे वृत्तसंपन्ने	२८०	कृतं रूपार्थलोभेन....	.... ४६२
कुलज्येष्ठस्तथा श्रेष्ठः	२१८	कृतं सद्धर्मतो ज्ञेयं	.... ८८०
कुलशीलवयोवृत्त	३१	कृतकालव्यपगमात्	.... ३४६
कुलानां तु समूहो यः	३८०	कृतकालोऽपनेयश्च	.... २३०
कुलानि कुलिकाश्चैव	२४	कृतमस्वामिना यच्च	.... १३१
कुलानि प्रकृतीश्चैव	४८	कृतशिल्पोऽपि निवसेत्	.... ३३९
कुलानि श्रेण्यश्चैव	४२	कृतागमग्योक्तकाले	.... १४६
कुलायनं निर्गोधश्च	३८०	कृतान्नं वा कृतान्नेन	.... ८६४
कुलिकाः सार्धमुख्याश्च	२४	कृतं कर्मणि यः स्वामी	.... ३३२
कुलीना ऋजवः शुद्धाः	९८	कृत्वा तदाधिलिखित	.... १०८
कुलीनदक्षानलमैः	३०२	कृत्वा तदाधिलिखितं	.... २४२
कुले विनीतविद्यानां	५६०	कृत्वोद्धारमदत्त्वा यः	.... २०३

कृत्स्नमेव लभेतांशं	३०९	क्रियते निर्णयस्तत्र	१८
कृमिकीटपतङ्गेषु....	११०	क्रियमाणे तु कर्तव्ये	१०३
कृमिचोरव्याघ्रभयात्	३७८	क्रियाकारकसंबन्धं	१२०
कृशातिवृद्धं क्षुद्रं च	३१०	क्रिया तु दैविकी प्राप्ता	८८
कृष्यमाणेषु क्षेत्रेषु	४०९	क्रियापादस्तृतीयस्तु	१६
केन कस्मिन्कथं कस्मात्	८२	क्रियाभेदान्मनुष्याणां	१८
केवलं शास्त्रमाश्रित्य	३९	क्रियाभ्युपगमात्क्षेत्रं	८१८
केवलं शास्त्रमाश्रित्य	२०३	क्रियामुक्त्वान्यथा ब्रूयात्	६८
केशाकेशिगृहीतश्च	११८	क्रियासमूहकर्तृत्वे	१८४
केशाकेशिग्रहणात्पारदारिकः	११९	क्रियासमूहकर्तृत्वे	८८७
केशेषु गृह्यतो हस्तौ	४१९	क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं	
कैवतकर्त्रे विज्ञेयः	४६	(व्याख्या)	८१४
कोशः प्राज्ञैर्न दातव्यः	१६०	क्रीतं तत्स्वामिने देयं	३६१
कोशतन्दुलधर्मास्तु	१६१	क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः	८१३
कोशमल्पेऽपि दापयेत्	१६१	क्रीतानुशय इत्येतत्	३६०
कोशवर्जं चतुर्गुणे	१६६	क्रीते क्रयप्रकाशार्थं	१२८
कोशेन लेख्यक्रियया	२८३	क्रीत्वा नानुशयः कार्यः	३६०
कोष्ठागारायुधगार		क्रीत्वा प्राप्तं न गृह्णीयात्	३६७
(व्याख्या)	४४१	क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं	३६०
कोसेदिका भारुपदाः	४६	क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं	३६३
कौपीनाच्छादनार्थं तु	८४३	क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चित्	३६४
कौमारं पतिमत्सृज्य	२७४	कूरं धनुः सप्तशतं	१८२
क्रमशः संप्रवक्ष्यामि	२१९	क्रेता पण्यं परीक्षेत	३६०
क्रमात्पितृणां नामानि	६२	क्रेतारश्चैव भाण्डानां	४४८
क्रमादभ्यागतं द्रव्यं	८८७	क्रेतुर्मूल्यं प्रदाप्यास्ते	४४०
क्रमादव्याहतं प्राप्तं	२६८	क्रेत्रे राज्ञे मूल्यदण्डौ	२९८
क्रमायातो वृद्धः शूद्रः	३०	क्रान्तसाहसिकभ्रान्तं	९८
क्रमेणाचार्यसच्छिष्य	८४२	क्रीबान्दीनान्सत्त्वहीनान्	१८९
क्रयविक्रयधर्मेषु	३८८	क्रीबोऽथ पतितस्त्रजः	८४४
क्रयविक्रयानुशयः	२१	क्रीबोन्मत्तपतिताश्च	८४८
क्रयो वा निःस्वस्तस्मात्	४८८	क्षत्रजास्त्रिष्टोकभागाः	८०३

क्षत्रविदशूद्रयोनिस्तु	.... २०९
क्षत्रियं चैव वैश्यं च	.... ३४२
क्षत्रियं मध्यमं चैव	.... ४३२
क्षत्रियस्तु प्रजा रक्षन्	.... २
क्षत्रियस्य विजितम्	.... ४८०
क्षत्रियादीनां ब्राह्मण	.... ४५४
क्षमालिङ्गानि वाक्यानि	.... ६२
क्षमालिङ्गात्मपीडावत्	.... ६३
क्षयं वृद्धिं च जानीयात्	.... ३६२
क्षयं वृद्धिं च वाणिजा	.... ३६२
क्षयहानिर्यदा तत्र	.... ३०५
क्षयोदयौ जीवनं च	.... ३९८
क्षितिं धर्मेण पालयेत्	.... २
क्षिपन्स्वस्त्रादिकं दद्यात्	.... ४३१
क्षुद्रकाणां पशूनां तु	.... ४२४
क्षुद्रमध्यममुख्यानां	.... ४३६
क्षेत्रं गृहीत्वा यः कश्चित्	.... ४०८
क्षेत्रं चेद्विकृषेत्काश्चित्	.... ४०८
क्षेत्रकूपतडागानां (व्याख्या)	.... ४०३
क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु	.... ५१२
क्षेत्रमेकं द्वयोर्वन्धे	.... २३३
क्षेत्रवेदमवनयाम	.... ४५२
क्षेत्रशस्यं समुल्लङ्घ्य	.... ३९९
क्षेत्रस्य ऋग्णे दण्डाः	.... ४०२
क्षेत्रादिकं यदा भुक्तं	.... २४४
क्षेत्रादीनि तथैव स्युः	.... २१८
क्षेत्राभावे तथारामः	.... २५९
क्षेपं करोति चेदण्ड्यः	.... ४३०
क्षेप्ता च क्षत्रियः कार्यः	.... १८३
क्षेम पूर्तं यागमिष्टं	.... ५६३

ख

खादको वित्तहीनश्च	.... २४८
खादिरीं कारयेत्तत्र	.... १६८
खिलोपचारं तत्सर्वं	.... ४०९

ग

गगनस्पर्शनो वायुः	.... १६६
गच्छेत्तोरणमूलं तु	.... १८६
गच्छेत्तोरणमूलात्तु	.... १८५
गणकः पश्चिमास्यस्तु	.... ३५
गणका वज्रकाश्चैव	.... ४३९
गणको गणयेदर्थं	.... ३२
गणद्रव्यं हरेद्यस्तु	.... ३८५
गणमुद्दिश्य यत्किञ्चित्	.... ३५९
गणाः पाखण्डपूगाश्च	.... २६
गणिते तुलिते मेये	.... ६४
गणिनां शिल्पिवर्गाणां	.... ३८९
गणिमं तुलिमं मेयं	.... ३६५
गते तस्मिन्निमग्नाङ्गं	.... १८८
गत्वा तु तज्जलस्थानं	.... १८३
गन्तुश्चापि च कर्तुश्च	.... १८५
गन्धमाल्यैः समभ्यर्च्य	.... ५६२
गन्धमाल्यैः सुरभिभिः	.... १८४
गन्धादिकां नैवेद्यान्तां	.... १६६
गम्याः स्युरानुलोम्येन	.... ४६८
गम्या अपि हि नोपेयाः	.... ४६८
गम्यास्वापि पुमान्दाप्यः	.... ४६७
गरददृष्ट्यभिदाता	.... ९७
गरदाश्चामिदानाश्च (व्याख्या)	.... ९७
गर्दभाजाविकानां तु	.... ४२८
गर्भघ्नीमधमवर्णा	.... ४७५

गर्भस्थैः सदृशो ज्ञेयः	२१६	गृहप्रासादावसथ (व्याख्या)	४०३
गर्भस्य पातनं चैव	४४	गृहवार्यर्पिणादीनि	३३१
गवां प्रचारे गोपालः	४९	गृहात्स्तोमः शदः क्षेत्रात्	२२१
गवां शताव्रत्सतरी	३७३	गृहिणः पुत्रिणो मौलाः	९४
गव्यं घृतमुपादाय	१९५	गृहीतं स्त्रीधनं भर्ता	८५५
गव्यं घृतमुपादाय	१९६	गृहीतबन्धोपस्थाने	२४९
गहनत्वाद्द्विवाढानां	७१	गृहीतदोषो नष्टश्च	२३६
गात्रं च कम्पते यस्य	१९५	गृहीतमिति वाच्ये तु	७४
गुडे मधुनि त्रैलोक्या	२२७	गृहीतमूल्यं यः पण्यं	३६७
गुणधर्मान्तो राज्ञः	४	गृहीतवेतनः कर्म	३२४
गुणहीनस्य पारुष्ये	४३४	गृहीतशिल्पः समये	३३९
गुणाधिकाय वा दत्ता	३९९	गृहीतानुक्रमाहाप्यः	२५६
गुणिविधे क्रियायुक्ताः	११६	गृहीत्वा बन्धकं यत्र	२५१
गुरुं ज्योतिर्विदं वैद्यान्	२२	गृहीत्वा वेतनं वेद्या	३३४
गुरुः स्वामी कुटुम्बी च	४२	गृहीत्वोपगतं दद्यात्	२६१
गुरुकार्येषु ढण्डः स्यात्	८१	गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नः	८१२
गुरुतल्पे भगः कार्यः	२१०	गृहोद्यानतडागानां	४०७
गुरुतल्पे भगः कार्यः	४४५	गृहोपस्करवाह्यानां	५४८
गुरुतल्पे सुरापाने	२१०	गृहोपस्करवाह्याश्च	५५७
गुरुत्वादस्य कार्यस्य	३९४	गृह्णात्यदत्तं यो लोभात्	३१४
गुरुन्पुरोहितान्पूज्यान्	२०६	गृह्णात्यदत्तं यो लोभात्	३२१
गुरुन्पुरोहितान्पूज्यान्	२०७	गृह्णीयादूर्तकितवादि	८७३
गुर्वदिशनियोगस्था	८३३	गोकुमारीदेवपशून्	४२४
गुल्मगुच्छक्षुपलता	४२७	गोचर्ममात्राधिकां	२३४
गुह्याङ्गस्पर्शनोच्छिष्ट	३३५	गोचरे यस्य पुष्येत	४४८
गूढाः स्युः प्रकटाः सभ्यैः	१३२	गोचोरस्य प्रदातव्यं	१५४
गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च	५१७	गोत्ररिक्त्यानुगः पिण्डः	८२२
गृहं तडागमारामं	४०३	गोत्ररिक्त्ये जनयितुः	८२२
गृहक्षेत्रादिकं क्रीत्वा	१२०	गोपः क्षीरभृतो यस्तु	३७३
गृहजातस्तथा क्रीतः	३३६	गोपशीण्डिकशीलूष	२६९
गृहद्वाराशुचिस्थान	३३५		

गोपाः शाकुनिका व्याधाः	३९१	ग्रामयोरुभयोः सीम्नि	....	३८६	
गोपाः सीमाकृषाणा ये	....	३९१	ग्रामश्रेणीगणानां च	....	३९०
गोप्यभोग्यक्रियायुक्तं	....	१२०	ग्रामसीमादिषु तथा	....	३९७
गोप्याधि द्विगुणादूर्ध्वं	....	२४४	ग्रामसीमामु च बहिः	....	३९१
गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः	....	२३७	ग्रामादिसमयात्कुर्यात्	....	१२०
गोप्याधिद्विगुणादूर्ध्वं	....	२४०	ग्रामीयककुलानां च	....	३९२
गोप्याधिस्तु परेभ्यस्तु	....	२३१	ग्रामेच्छया गोप्रचारो	....	३७७
गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं	....	१११	ग्रामे दृष्टः पुरे याति		
गोब्राह्मणनिहन्तारं	....	४६	(व्याख्या)	....	१०
गोभिर्विनाशिनं धान्यं	....	३८८	ग्रामे दृष्टः पुरे यायात्	....	४२
गोभिस्तु भक्षितं शस्यं	....	३८८	ग्रामोपान्ते च यत्क्षेत्रं	....	३७९
गोमयेन कृतानि स्युः	....	१७८	ग्राम्यपशुघाते	....	४२०
गोमयेन मृदा वापि	....	१९७	ग्रामाच्छादनमत्यन्तं	....	८४८
गोरसेक्षुविकाराणां	....	४४३	ग्राहकेण स्वहस्तेन	....	१२७
गोस्वाम्यनुमते भृत्यः	...	३७३	ग्राहकैर्गृह्यते चोरः	....	४३६
गोहर्तुर्नासिकां छिन्द्यात्	....	४४०	ग्राहयेन्मुद्रिकां तां तु	....	१९६
गौः प्रसूता दशाहं च	....	३८२	ग्राह्यस्तूपनिधिः काले	....	२८६
गौरवानुक्रमात्तस्य	....	४०९	ग्राह्यो दाप्योऽथवा द्रव्यं	....	४४८
ग्रहीता निहृते यत्र	....	२८८	ग्रीष्मे सलिलमित्युक्तं	....	१६२
ग्रहीता प्रतिदाप्यः स्यात्	....	२८३	ग्लहे शतिकवृद्धेस्तु	....	८७३
ग्रहीतुः सह भाण्डेन	....	२८२	घ		
ग्रहीतुः सह योऽर्थेन	....	२८२	घातयेद्विधिर्दण्डैः	....	८८१
ग्रहीतुरावहेद्भ्रमं	....	३३२	घातितेऽपहते दोषः	....	४४७
ग्रहीतुरेवापहतम्	....	२८२	घृतेन योजितं श्लक्ष्णं	....	१८८
ग्रहीतृद्रव्यसहितं	....	२८१	च		
ग्रामजातिसमूहेषु	....	३८८	चक्षुर्नासा च कर्णौ च	...	१०५
ग्रामण्यः क्षेत्रसामन्ताः	....	१४१	चणकव्रीहिगोधूम	....	४४४
ग्रामपौरगणश्रेण्यः	....	२४	चतस्रस्तु परित्याज्याः	....	४७५
ग्रामयोरुभयोर्यत्र	....	३९८	चतुःप्रकारः प्रतिभूः	....	२४६
			चतुःपञ्चाब्दिकं देयं	....	१४८

चतुःप्रकारोऽभिहितः	१९८	चतुस्त्रिव्येकभागाः स्युः	५०३
चतुःशतेऽभियोगे तु	१९४	चतुस्त्रिव्येकमेवं च	२०४
चतुःशालं स्यन्दनिकां	४००	चन्द्रानिलयमार्काणां	३
चतुःसुवर्णान्धण्डिकान्	३५७	चन्द्रार्कसमकालीनं	१२०
चतुःसौवर्णिको निष्कः	१५७	चरित्रं तु स्वीकरणे	१०
चतुरङ्गलखातं तु	१९६	चरित्रबन्धककृतं	२४१
चतुरस्त्रा त्रिभिः स्थानैः	१६९	चर्मकाष्ठेष्टकासूत्र	३६१
चतुरोऽशान्हरेद्विप्रः	५०५	चर्मसस्यासबद्धते	२२५
चतुरोऽशान्भजेन्मुख्यः	३११	चारश्च दुसदां द्विधा(व्याख्या)	३०
चतुर्गुणोत्तमानां तु	१५४	चारितानि च जीर्णानि	१८७
चतुर्णां करणद्वेषः	११	चिरन्तनोपांशुकृते	९०
चतुर्णामपि वर्णानां	११	चिरस्थाने द्वैगुण्यं	२२८
चतुर्णामपि वर्णानां	२०८	चिरावसन्ने दशमं	४०८
चतुर्थभागभागी स्यात्	५१५	चिह्नाकारसहस्रं तु	७३
चतुर्थेन न दातव्यं	२६५	चीरकं च स्वहस्तं च	१२६
चतुर्दशी ह्यमावास्या	२३	चीरकं नाम लिखितं	१२७
चतुर्दिक्षु तथा होमः	१६६	चीर्णा पीताश्च ता गावः	३७२
चतुर्थी निर्णयः प्रोक्तः	६६	चेष्टाभोजनवाग्रोधे	४१६
चतुर्विधः कर्मकरः	३३५	चैत्यश्मशानसीमासु	४२७
चतुर्विधः पूर्वपक्षः	६६	चैत्रो मार्गशिरश्चैव	१६२
चतुर्विधः स्यादासेधः	४७	चोदना प्रतिकालं तु	९१
चतुर्विधा सभा प्रोक्ता	२४	चोदनाप्रतिघाते तु	९१
चतुर्विंशतिको दण्डः	४५१	चोरतः सलिलादग्नेः	३०५
चतुर्हस्ता तुला कार्या	१६८	चोरदण्डेन तं पापं	१४३
चतुर्हितश्चतुर्व्यापी	९	चोरहतमवजित्य	४४९
चतुष्पथसुरस्थान	४०१	चोराणां भक्तदा ये स्युः	४४६
चतुष्पादश्चतुःस्थानः	९	चोरापहतविक्रीताः	३४७
चतुष्पादेष्वयं धर्मः	११३	चोरेणापि परिक्षिप्तं	४३७
चतुष्पाद्व्यवहारोऽयं	१०	चोरोऽचीरः साध्वसाधुः	३९
चतुष्पाद्व्यवहारोऽयं	१६	चोराणां मुख्यभूतस्तु	३११
चतुष्प्रकारोऽभिहितः	१६		

चैरिहितं जलेनोढं	२८२	जातकर्मकरस्तूक्तः	३३६
चौर्ये तु तण्डुला देयाः	१९४	जातकुमाणां द्विगुणः	४२७
च्युतः स्वधर्मात्कुलिकः	९८	जातसस्यस्त्रिभागं तु	३२२
छ		जातसस्यात्तथा क्षीरात्	३४०
छद्मना कारयेद्यस्तु	४७२	जातिं गोत्रं च शाखां च	१२६
छद्मना गृहमानीय	४६२	जातिजानपदान्धर्मान्	४६
छद्मना याचितं चार्थ	२०६	जातिनामाभिलिखितं	१०२
छर्दिमूत्रपुरीषाद्यैः	४१३	जातिभ्रंशकरी वाथ	४२९
छलं निरस्य भूतेन	४०	जातिमात्रोपजीवी वा	२९
छलानि वापराधांश्च	४२	जातिसंज्ञाधिवासांश्च	६२
छलान्येतानि पञ्चाशत्	४४	जातोऽपि दास्यां शूत्रेण	८२२
छित्त्वा तु याज्ञिकं वृक्षं	१६८	जात्यन्धपतितोन्मत्त	२६४
छिन्ननास्ये भग्नयुगे	४०१	जात्यैव लोहकारो गः	१५७
छेत्तव्यं तत्तदेवास्य	४१७	जायमानो वै ब्राह्मणः	२६३
छेदने चैव यन्त्राणां	४२१	जालान्तरगते भानौ	१६६
छेदने चोत्तमो दण्डः	४१७	जितं तद्वाहयेज्जेत्रे	६७४
ज		जितं तु दण्डयेद्राजा	१९९
जङ्गमं स्थावरं बन्धं	१२०	जितं स सभिके स्थाने	६७६
जङ्गमं स्थावरं येन	१२४	जितः पुरा मयायं तु	७४
जङ्गमं स्थावरं हेम	८२४	जितः स विनयं दाप्यः	१०६
जङ्गमं स्थावरं हेम	८३६	जितश्चायं मया तत्र	७३
जङ्गमः स्थावरश्चैव	८३०	जिह्वायाः प्रामुयाच्छेदं	४३४
जउरस्थो हि भूतानां	१५७	जीवति पितरि पुत्राणां	४८०
जडातिवृद्धबालाश्च	६८	जीवन्पुत्रेभ्यो दायं विभजेत्	४९३
जनन्यस्वधना पुत्रैः	८०२	जीवतोर्न स्वतन्त्रः स्यात्	२१६
जनन्यां संस्थितायां तु	८८१	जेतुर्दद्यात्स्वकं द्रव्यं	६७६
जन्मनाम स्मृतेरेके	८२८	ज्ञातं मयेति लिखितं	१२१
जन्मप्रभृति यत्किंचित्	१११	ज्ञातिभिर्भागलेख्येन	६६९
जन्मविद्यागुणैर्ज्यैष्ठः	४९०	ज्ञातृनिहैर्विना साधुः	३९३
जयपत्रं ततो दद्यात्	१२४		

ज्ञात्वा तु घातकं सम्यक्....	४५४
ज्ञात्वा त्वनृततो दोषान्....	१११
ज्ञात्वा द्रव्यवियोगं तु	२८३
ज्ञात्वा संख्यां सुवर्णानां	१५६
ज्ञात्वा संख्यां सुवर्णानां	१५८
ज्ञात्वा सदोषं पण्यं यः	३७०
ज्ञात्वा सम्यग्धनं हत्वा	४५४
ज्ञानिनः शुचयोऽलुब्धाः	१७३
ज्ञेया सा प्रतिपत्तिश्च	२०२
ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन	४८८
ज्येष्ठं श्रेष्ठविभागेन	४९१
ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात्	४८९
ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः	४८६
ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः	४८९
ज्येष्ठेन जातमात्रेण (व्याख्या)	५१३
ज्येष्ठे मासे नयेत्मीमांसा	३९०
ज्येष्ठो दाय्याद इत्येके	४९३
ज्योतिर्ज्ञानं तथोत्पातं	४३९
ज्योतिर्विद्वाद्भणः श्रेष्ठः	१७३

त

तं कानीनं वदेन्नाम्ना (व्याख्या)	५१३
तं ततः कारितां वृद्धिं ...	२२३
तच्छास्त्रविप्रतिविद्धं	४९३
तज्जानीयादुपनिधि	२७९
तज्जाया स्थावरं मुक्त्वा	८३६
तडागोद्यानतीर्थानि	४०२
तण्डुलानां प्रवक्ष्यामि	१९४
तण्डुलान्कारयेच्छुक्लान्	१९४
तण्डुलान्भक्षयित्वा तु	१९४
ततः कोटिशते पूर्णे	२६२

ततः पौगण्डबालानां	३८८
ततः प्रभृति यो मोहात्	५२०
ततः प्रभृति वक्तव्यः	३४७
तत आवाहयेद्देवान्	१६४
तत आवाहयेद्देवान्	१७०
ततस्तद्धस्तयोः प्रास्थेत्	१८१
ततस्तं समुपादाय	१८०
ततस्त्रिपुरुषो भोगः	१४४
ततस्त्वष्टा ततो विष्णुः	१६८
ततस्त्रिवाहयेद्देवान्	१८४
ततोऽर्थां लेखयेत्सद्यः	८७
ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात्....	४८६
ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात्....	४८९
ततो लभ्येत यत्किञ्चित्	३८८
ततो विंशतिवर्षाणि	१३६
तत्कालकृतमृत्यो वा	२४४
तत्किं तामरसं किञ्चित्	७४
तत्कृतं स्यात्कृतं कार्यं	२१८
तत्तेनैव कृतं ज्ञेयं	८४
तत्ते सर्वं शुनो गच्छेत्	१११
तत्पुत्राः पितृदायांशं	८४८
तत्पुत्रा विषमसमाः	४९५
तत्पुनस्ते समैरंशैः	८६८
तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं	४५०
तत्पुनस्त्रिविधं प्रोक्तं ...	४६२
तत्प्रदेशानुमानाच्च	३९४
तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्यं	१३०
तत्प्रमाणं स्मृतं सर्वं	१३०
तत्प्रसिद्धानि दिव्यानि	१६१

तत्र कर्म च यत्कुर्यात्	३३९	तत्समुत्थेषु कार्येषु	३३४
तत्र कालो भवेत्पुंसां	७१	तत्साहसमिति प्रोक्तं	४४९
तत्र कृष्णलोने शूद्रम्	१५५	तत्सिद्धयर्थं तु यत्लेख्यं	१२८
तत्र दासकृतं कार्यं	२१७	तत्सुतो गोत्रजो बन्धुः	५२३
तत्र दिव्यं नाम तुला	१५१	तत्सुतो भुक्तिदोषास्तु	१४५
तत्र धर्मो ह्यधर्मेण	३२	तत्सुतो वा धनं तासां	५५५
तत्र नैवागमः कार्यो	१४१	तत्स्त्रीणां जीवनं दद्यात्	५३५
तत्र पूर्वश्चतुर्वर्गः	३४३	तत्स्यात्पालयतो न्यासं	७८१
तत्र मूलं दर्शनीयं	२९५	तत्स्वयं गृपतिः कुर्यात्	७१२
तत्र राजाज्ञया सन्धिः	८५	तत्स्वहस्तकृतैरन्यैः	१३४
तत्रर्गी चाभुयाद्वन्धं	२४५	तत्स्वहस्तक्रियाचिह्नं	१३३
तत्र लब्धं तु यत्किञ्चित्	५६१	तत्स्वहस्तादिभिस्तेषां	१३४
तत्र वक्तव्यमनृतं	११३	तत्स्वामिना पणो देयः	५७७
तत्र सत्ये स्थितो धर्मो	१०	तथा कुडाऽपाणिस्तु	११८
तत्र सभ्योऽन्यथावादी	३४	तथाजानिकवत्सानां	३८१
तत्र साक्ष्यगृतं वदेत्	१८	तथा तथा इमः कार्यः	४०५
तत्र सोपाधि यद्वत्तं	५४९	तथा तथा त्रिधातव्यं	४९०
तत्र स्यात्सदृशं स्वाम्यं	४९६	तथादृष्टं स्फुटं दोषं	१३६
तत्र स्वामी भवेदण्ड्यः	४२१	तथा दोषाः प्रयोक्तव्याः	१३२
तत्राधिं दापयेद्दद्यात्	२३२	तथानाथ दरिद्राणां	३५०
तत्रापरिवृतं धान्यं	३८०	तथा पान्थमुषो वृक्षं	४४०
तत्रापि दण्ड्यः स भवेत्	२८४	तथा राज्ञा नियन्तव्याः	३७
तत्रापि नामुयात्काम्यं	५७७	तथा शक्तः प्रतिभुवं	४३२
तत्रापि नाशुभं किञ्चित्	३४२	तथाष्टगुणमन्यस्मिन्	२०७
तत्राभियोक्ता प्राग्ब्रूयात्	५८	तथा सवर्णापुत्रोऽपि	२७३
तत्रासीनः स्थितो वापि	२३	तथैव तस्य दातव्यं	७८१
तत्रोपशमनं कार्यं	३५०	तथैव ते पालनीयाः	४९२
तत्संभूयसमुत्थानं	३०२	तथैव दण्डपारुष्ये	४१८
तत्संसक्तैस्तु कर्तव्यः	३८९	तथैव निर्कृतिः श्यामः	१६५
तत्सत्यं वद कल्याणि	१७१	तथैव भोजनैर्भाज्यं	३६०

तथैव सप्तमे भक्ते	४४४	तदर्धार्धस्य तण्डुलाः *	१९४
तथोत्कोचपरीहास	३१७	तदर्धार्धस्य नाशे तु	१५५
तथोद्धारविभागोऽपि	४९२	तदष्टभागहीनं तु....	४०९
तथोपनिधिराजस्त्री	१४७	तदा तच्छान्तलाभेऽर्थे	२४४
तथोपनिधिहर्तारं	२८५	तदा तुष्टिकरं देयं	४१९
तथ्येन हि प्रमाणं तु	१३२	तदा तु स्वामिनश्छन्दः	३२३
तथ्येनापि ब्रुवन्दाप्यः	४३१	तदा दद्याद्विजेभ्यस्तु	२७७
तदङ्गच्छेद इत्युक्तः	४४२	तदा न व्यवहागोऽभूत्	७
तदङ्गच्छेद इत्युक्तः	४५०	तदा नियुञ्ज्याद्विद्वांसं	२७
तदङ्गच्छेद इत्येकः	४०४	तदा भवति संशुद्धः	१९०
तदधीनकुटुम्बिन्यः	५१	तदा राजा द्वयोः सीमां	३९५
तदध्यमिकृतं सद्भिः	५४७	तदा विचारयेद्राजा	३५५
तदनपत्यस्य स्वर्ग्यं	५२७	तदुच्यते संसरणं....	४०१
तदन्तरा धनं दत्त्वा	२३९	तदूर्ध्वं स्थापयेच्छिल्पी	२८८
तदपि त्रिविधं ज्ञेयं	४३६	तदेनं संशयादस्मात्	१७१
तदप्यकृतमेवाहुः	२१७	तदेनं संशयादस्मात्	१७८
तदप्यन्यायविरितं	५८२	तदेनं संशयादस्मात्	१८४
तदप्यपार्थं लिखितं	१३५	तदेनं संशयारूढं	१७२
तदप्रमाणं लिखितं	१३१	तदेव द्विगुणं दाप्यः	३७०
तदभावे तु चिह्नस्य	११३	तदेव यद्यनुज्ञाप्य	५५६
तदभावे तु दुहिता	५२४	तदेव तस्य प्रोक्तव्यः	२४३
तदभावे पिता माता	५२८	तदोमिति लिखेत्सर्वं	५४
तदभावे पिता माता	५२६	तदुहितृणां प्रसूता	५५०
तदभावे भवेन्मातुः	५५४	तदेयमुपरुध्यान्यत्	३१४
तदभावेऽसपिण्डाः स्युः	५३०	तद्राज्ञाप्यनुमन्तव्यं	३५६
तदर्थं गुरुशुश्रूषां....	३३८	तद्व्यं वर्धते तावत्	२६२
तदर्थानुक्तविज्ञेयं	११४	तद्व्यमृणिकेनैव	२५९
तदर्धं क्षत्रियो वैश्यं	४३२	तद्व्रत सर्वं सत्येन	१०८
तदर्धं मध्यमः प्रोक्तः	१५९	तद्वक्षितं यदुर्मिक्षे	३४५
तदर्धं मध्यमः प्रोक्तः	२१२	तद्भोगः स्थिरतां याति	१४१

तद्वृत्तिर्गुरुदारेषु	३३७	तत्राहमित्युपगतः	३४६
तन्दुलाश्चैव कोशश्च	१८०	तत्राहमित्युपगता	२७८
तन्दुलाश्चैव कोशश्च	१८३	तस्माच्छास्त्रानुसारेण	४१
तन्दुलैर्न नियुञ्जीत	१६०	तस्मात्पितृधनं त्वन्यः	६०४
तन्मूलत्वात्तु ते मौलाः	३९०	तस्मात्सत्यं हि वक्तव्यं	१०८
तन्मूल्याद्विगुणो दण्डः	४८१	तस्मात्सत्यं हि वक्तव्यं	१०९
तन्मोक्षणार्थं यद्वत्तं	३११	तस्मात्सर्वेषु कार्येषु	३९८
तपत्यादित्यवश्चैव	३	तस्मान्निश्चयो निरिन्द्रियः	६३६
तपश्चैवामिहोत्रं च	२६१	तस्मादनिर्मोच्यान्यस	२३४
तपस्विनो दानशीलाः	९४	तस्मादभिभवत्येष	३
तपस्वी चाग्निहोत्री च	२६१	तस्मादर्थीत्य हीयेत	२८८
तपोज्ञानममायुक्ताः (व्याख्या) ६२०		तस्मादस्य वधं राजा	२०९
तप्तमाषकदिव्ये च	२०४	तस्माद्धर्मासनं प्राप्य	३६
तप्तमाषस्य वक्ष्यामि	१९८	तस्माद्द्वर्णाश्रमाणां तु	८
तप्तमासिञ्चयेत्तैलं	४३४	तस्मान्मां संशयारूढं	१७८
तप्तशुद्धं विजानीयात्	१९३	तस्मिन्नेत्यतिगृह्णाते	६१८
तप्तमृगभागहीनं तु	१८८	तस्मिन्कर्मणि तुष्टेन	६६१
तप्तायान्तं पुनर्जिन्वा	२१३	तस्मिन्गते द्वितीयोऽपि	१८६
तप्ताह्वयाभिः शस्तं तु	१९२	तस्मिन्नपि प्रसिद्धेऽर्थे	३१९
तमेवानाग्रयेद्राजा	८०	तस्मिन्मते वापि	२९०
तया धेनुभृतः क्षीरं	३७३	तस्य कर्मानुरूपेण	३०८
तया प्राप्तं धनं यत्तु	८८९	तस्य कालः प्रदातव्यः	६८
तयोः पूर्वकृतं ग्राह्यं	२३४	तस्य कुर्यान्पृपो दण्डं	८१
तयोः पैतामहं पूर्वं	२६४	तस्य ज्ञेयः पूर्वपक्षः	८९
तयोरन्ते सदस्यास्तु	८८	तस्य तन्नापत्तव्यं	८८१
तयोरपि पिता श्रेयान्	२१७	तस्य दण्डः क्रियापेक्षः	४८०
तयोर्नित्यं प्रतीघाते	८७८	तस्य दण्डदिशेषं तु	११४
तरुगुल्मलतावल्ली	१८३	तस्य प्रक्षुब्धते १११	२९
तवाहमिति वात्मानं	३४७	तस्य प्रक्षुब्धते ११२	३८७
तवाहमित्युपगतः	३३६	तस्य भागदत्तः ११३	८६२

तस्य राज्ञा प्रदातव्यं	१२४	तालशो लभते ह्यर्थ *	३१२
तस्य सर्वाणि भूतानि	४	तावतः सङ्ख्यया तस्मिन्....	१११
तस्य सा नापहर्तव्या	१४७	तावत्कुल्याः सपिण्डाः स्युः	४९६
तस्य मीदति तद्वाट्टं	२९	तावत्सर्वमसंभूतं	७२
तस्यांशं दशमं दत्त्वा	३०६	तावानेव स विज्ञेयः	२८५
तस्यांशो दशमो देयः	३०५	तावुभौ चोर्वच्छास्यौ	२८६
तस्यानुरूपं मूल्यं वा	४२५	तावुभौ चोर्वच्छास्यौ	३१४
तस्यापि दृष्टं त्रैविध्यं	४१०	तावुभौ पुण्यकर्माणि	५६९
तस्यामविद्यमानायां	५३०	तासां चेदवरुद्धानां	३७६
तस्यार्थवादो दातव्यः	५९	तासां पुत्रेषु जातेषु	५०४
तस्याशु कर्त्ये अङ्गुल्यौ....	४७०	तिथिष्वासु न पश्येत्त	२३
तस्यास्तु साधनं लेख्यं	८८	तिर्यग्यवोदराण्यष्टौ	१७५
तस्येह भागिनौ दृष्टौ	५१८	तिलकरं त्रिकृष्णलोने	१५५
तस्यैकस्य तु सर्वस्य	१९०	तीर्गितं चानुशिष्टं च	२१३
तस्यैवात्मतृतीयस्य	१४६	तीरितं चानुशिष्टं च	२१४
तां क्रियां द्वेष्टि यो मोहात्	८०	तीरितं चानुशिष्टं च	५८०
तां ग्राममध्ये विख्याप्य	४७७	तीरितः सोऽनुशिष्टस्तु	२१४
तां दमं दापयेद्दद्यात्	३३४	तुलाग्निरुदकं चैव....	१५०
तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति	१०९	तुलाभ्यापो विषं कोशः	१५१
ताडनं बन्धनं चैव	२१०	तुलादीनि नियोज्यानि	१५३
तादृशान्संप्रवक्ष्यामि	९४	तुलाधारणाविद्वद्भिः	१७१
ता द्वादश सुवर्णस्तु	१५८	तुलाधारस्य ते लोकाः	१७२
तान्सर्वान्धातयेद्राजा	५७७	तुलाशासनमानानां	४५७
ताभ्य ऋतेऽन्वयः....	४९२	तुलाशिरोभ्यामुद्भान्त	१७४
तामनेन विधानेन	५२१	तुलितो यदि वर्धेत	१७३
ताम्रकर्षकृता मुद्रा	१५८	तुल्यकाले निस्पृष्टाना	२३४
ताम्रपट्टे पटे वापि	१२२	तुषाङ्गारकपालैस्तु	३८६
ताम्ररूप्यसुवर्णान्ताः	१५६	तृणकाष्ठेष्टकासुत्र	२२९
ताम्रायःकांस्यरीतीनां	२२७	तृणशैवालरहिते	१८४
ता राजसर्षपास्तिस्रो	१५६	तृतीयं धनदण्डं त्र	२०६

तृतीयं आयुदैवत्यं	१७५	तोयस्यातः प्रवक्ष्यामि	१८२
तृतीयः शपथः प्रोक्तः	९१	तोरणे तु तयोः कार्ये	१६९
तृतीयतापे ताप्यन्तं	१७७	तोलयित्वा नरं पूर्वं	१७०
तृतीयनस्तृतीयांशः	३०७	तोलयित्वेप्सिते काले	१८७
ते च चण्डालपर्यन्तान्	१०३	तौ च तत्र निगोक्तव्यौ	१८८
तेजोमात्रां समुद्धृत्य	४	तौ नृपेण ह्यधर्मज्ञौ	२०१
तेन दुष्टं भवेत्लेख्यं	१३३	त्यक्त्वा दुष्टांस्तु सामन्तान्	३९८
तेन लेख्येन तत्सिद्धं	१३६	त्यजन्ति पुरुषाः प्राज्ञाः	४७७
तेनार्धवृद्धिर्मांशव्या	२३७	त्यजन्दाप्यस्तृतीयांशं	४७४
तेनैव तद्भवेद्देयं	३०८	त्यजन्भार्यामिवस्थाप्यो	४७४
तेनैव सा प्रदातव्या	३१०	त्यजेत्पथि सहायं यः	३३२
तेऽपि तद्भागिनस्तस्मात्	३३	त्रयाणामपि वर्णानां	२०८
ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः	३९०	त्रयाणाभिति संदेहे	२३६
तेषां चैत्प्रसृतां यो यः	३११	त्रयोदशमनङ्गाहं	३०१
तेषां न दद्याद्यदि तु	२८६	त्रयोऽपि तद्धनं धर्म्यं	२३६
तेषां नृपः प्रमाणं स्यात्	९३	त्रसरेणवोऽष्टौ विज्ञेयाः	१५६
तेषां पतितवर्ज्येभ्यः	५४५	त्रसरेणुः स विख्यातः	१५७
तेषां वचनतो गम्यः	१७३	त्रायस्वास्मादभीशापात्	१८९
तेषां वर्षशते पूर्णे	११०	त्रायस्वैनं नरं पापात्	१८९
तेषां स एव धर्मः स्यात्	४९१	त्रिंशद्दशत्रिंशो वै	१५५
तेषां म्वसमयैर्धर्मः	४१	त्रिशत्समा या तु भक्ता	१४२
तेषामपि न बालः स्यात्	१००	त्रिगुणा तिष्ठते वृद्धिः	२०७
तेषामभावे सामन्ताः	३८९	त्रिगुणेश्चै राजन्यस्य	१५६
तेषामभावे सामन्ताः	३९०	त्रिचतुःपञ्चकृत्वो वा ...	९१
तेषामेकोऽन्यथावार्ता	११६	त्रिपक्षपञ्चसप्ताहं	३९८
ते षोडश स्याद्गण	१८६	त्रिपक्षात्परतः सोऽर्थ	२८३
तैः कृतं यत्स्वधर्मेण	३८६	त्रिपुरुषं भुज्यते येन	१४५
तैलानां चैव सर्वेषां	२२८	त्रिपुरुषी या म्वतन्त्रा	१४१
तोय त्वं प्राणिनां प्राण	१८८	त्रिपुरुषी च त्रिगुणा	१४२
तोयप्रवर्तनात्स्वेयः	४०६	त्रिपुरुषी त्रिगुणिता	१४२

त्रिभागं पञ्चभागं वा	३२२	त्वमग्ने वेदाश्चत्वारः *....	१७७
त्रिभागोने तु सलिलं	१७४	त्वमन्तः सर्वभूतानां	१८४
त्रियोनिः कीर्त्यते तस्मात् ११		त्वमेव देव जानीषे	१७२
त्रियोनिर्द्यभियोगश्च	१०	त्वमेव धट जानीषे	१७१
त्रिरात्रं पञ्चरात्रं स्यात्	१९०	त्वमेव सर्व जानीषे	१७८
त्रिरात्रात्सप्तरात्राद्वा	१९२	त्वमेव सर्वभूतानां	१७८
त्रिरात्रोपोषितयिव	१६७	त्वमेवाम्भो विजानीषे	१८४
त्रिराहुतमनायातं	८३	त्वरमाण इवात्यर्थं	१०७
त्रिविधस्यास्य लेख्यस्य	१२९	त्वरमाणो न गच्छेत	१८०
त्रिविधस्यास्य लेख्यस्य	१३४	द	
त्रिशते तन्दुलं देयं	१७४	दक्षिणासु प्रदत्तासु	३०९
त्रिस्कन्धज्योतिषाभिज्ञं	३०	दण्डं त्रैकादशगुणं	३१९
त्रीण्येव साहस्रान्याहुः	४१०	दण्डं तत्र तु नैव स्यात्	२११
त्रुट्यादिप्रलयान्तकाल		दण्डं तस्य पणं त्रैव	२०४
(व्याख्या)	३०	दण्डं दद्यात्सवर्णासु	४६९
त्रैविद्यनृपदेवानां	४३४	दण्डः क्षुद्रपशूनां तु	४२२
त्रैविद्याः शुचयो दान्ताः....	८०९	दण्डं वा दण्डशेषं वा	२६७
त्रैविद्यान्वृत्तिमद्भूयात्	३४८	दण्डं स दाप्यो द्विशतं	४७८
त्र्यंशं दायाद्धरेद्विप्रः	८०७	दण्डनीया तदर्धं तु....	३८०
त्र्यवराः साक्षिणो ज्ञेयाः....	९८	दण्डनीयावुभावेतौ	३१४
त्र्यहाहोहं परीक्षेत्	३६१	दण्डयेज्जयिना साकं	२१३
त्वं तुले सत्यधर्मासि	१७१	दण्डशुल्कावशिष्टं च	२६६
त्वं धट ब्रह्मणा सृष्टः	१७१	दण्डस्थानेऽभिशम्तानां	१६३
त्वं मुखं सर्वदेवानां	१७७	दण्डाजिनादिभिर्युक्तं	४३९
त्वं विष ब्रह्मणः पुत्रः	१८९	दण्ड्यः स राज्ञो भवति	२८४
त्वं विष ब्रह्मणा सृष्टं	१८९	दत्तं मयामुकायाथ	१२३
त्वं वेत्सि सर्वभूतानां	१७२	दत्तं लेख्ये स्वहस्तं तु	१३३
त्वग्भेदकः शतं दण्ड्यः	४१८	दत्तं सप्तविधं प्रोक्तं	३१७
त्वमग्ने देव जानीषे	१७८	दत्तमूल्यस्य पण्यस्य	३७०
त्वमग्ने सर्वभूतानां	१७८	दत्तमेव ममानेन	७३

दत्तस्य पुनरादानं	१४	दर्शनप्रतिभूर्यत्र	२५०
दत्तात्मा तु स्वयं दत्तः	५१३	दर्शनप्रतिभूर्यस्तु	२४७
दत्तादत्तेषु भृत्यानां	८८	दर्शनप्रातिभाष्ये तु	२६६
दत्ताप्रदानिकं नाम	३१२	दर्शने प्रत्यये दाने	२४६
दत्तेऽपि काले देयं स्यात्	७१	दर्शनोद्धृत्तनष्टस्य	३२०
दत्ते त्वर्धं प्रकल्पयेत्	४८७	दर्शयेयुश्च लिङ्गानि	३९२
दत्ते त्वर्धांशहारिणी	५०२	दर्शितं प्रतिकालं यत्	१३६
दत्तौरसेतरेषां तु	५२२	दशकं पारदेश्ये तु	४५८
दत्त्वर्णं पाटयेत्पत्रं	१२८	दशगुर्वक्षरः प्राणः	१७३
दत्त्वर्णं पाटयेत्लेख्यं	२६२	दश स्थानानि दण्डस्य	२०५
दत्त्वा चौरस्य वा हन्तुः	४४६	दश स्थानानि वादानां	२४
दत्त्वा तु ब्राह्मणायैव	२५६	दशानामपि चैतेषां	३१
दत्त्वा द्रव्यमसम्यग्यः	३१२	दशाहात्सर्वबीजानां	३६१
दत्त्वा भूम्यादिकं राजा	१२०	दशैतानपराधांश्च	४८
दत्त्वा भूमिं निबन्धं वा	१२२	दह पावक पापं त्वं	१९६
ददतो यद्भवेत्पुण्यं	२८१	दाताहमेतद्भविष्यं	२४६
दद्याच्चापहरेच्चांशं	५३८	दातुः पालयितुः स्वर्ग्यं	१२१
दद्यात्तत्पक्षसंबद्धं	६८	दानं न लभते तत्तु	२५५
दद्यादपुत्रा विधवा	२७०	दानग्रहणधर्माश्च	२२०
दद्यादृते कुटुम्बार्थात्	२६८	दानग्रहणपञ्चन	५६९
दद्यादण्डं तथा राज्ञे	२९६	दानवादप्रतिभुवौ	२५१
दद्याद्धनं च पर्याप्तं	५४९	दाने बाधमने वापि	२१७
दद्यान्माता पिता वा यं	५१३	दानोपस्थानवादिषु	२४९
दद्युः पैतामहं पौत्राः	२६५	दापयेच्छिल्पिदोषात्तत्	२८८
दद्युर्वा स्वकृतां वृद्धिं	२२२	दापयेद्धनिकस्यार्थं	२०२
दद्युस्तद्विक्रियनः प्रेते	२७०	दाप्यः सर्वं नृपेणार्थं	२०२
दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य	४४४	दाप्यः स्याद्विगुणं दण्डं	२९८
दन्तचर्मास्थिशृङ्गाणां	२२९	दाप्यस्तु दशमं भागं	३२०
दन्तोल्लेखनकश्चैव	४४	दाप्यो दण्डं च यो यस्मिन्	४२०
दर्पाद्वा यदि वा मोहात्	४६४	दाप्यो भृतेश्चतुर्भागं	३३०

दाप्यो यत्तत्र नष्टं स्यात्	३२७	दीप्यमानः स्ववपुषा	२८
दायकं ग्राहकं चैव	१२६	दीयमानं न गृह्णाति	२२६
दायभाग इति प्रोक्तं	४७७	दीयमानं न गृह्णाति	३६९
दायादानां विभागे तु	६६६	दुःखमुत्पादयेद्यस्तु	४२०
दायादेभ्यो न तद्दद्यात्	६६७	दुःखे च शोणितोत्पादे	४२२
दायादेभ्यो न तद्दद्यात्	६६८	दुःखेन त्रिनिवार्यन्ते	३७८
दारपुत्रपशून्बद्धा	२६६	दुःखोत्पादिगृहे द्रव्यं	४२८
दाराः पुत्राश्च सर्वस्वं	३१६	दुर्गमध्ये गृहं कुर्यात्	२१
दारिद्र्यं तु भवेत्तस्य	११०	दुर्गायाः पाययेच्चोगान्	१९२
दासत्वात्स विमुच्येत	३४६	दुर्गायाः स्नापयेच्छूलं	१९२
दासनैकृतिकक्रुद्ध....	९७	दुर्दृष्टांस्तु पुनर्दृष्ट्वा	२१३
दासस्त्रीभ्रातृशिष्यैर्वा	२६८	दुर्भिक्षे धर्मकार्ये च	६६६
दासाः कर्मकराः शिष्याः....	६४	दुहिताचार्यभार्या च	४६६
दासी नौका तथा धुर्यः	३०१	दूतकः खटिकाग्राही	१०३
दास्यं तु कारयेन्मोहात्	३४३	दूर्वाकरं शापयेत्	१५५
दास्यं विप्रस्य न क्वचित्	३४१	दूर्वायाः सप्त पर्णानि	१८०
दास्यायैव हि सृष्टोऽसौ	३४३	दूषणे तु करच्छेदः	४६९
दिगन्तरप्रपन्ने च	७०	दूषयन्सिद्धतीर्थानि	४०२
दिनमासार्धषण्मास	३४०	दूषितो गर्हितः साक्षी	१३१
दिवसस्य तु पूर्वाह्ने	१६३	दृश्यन्ते भ्रान्तिजनकाः	३९
दिवसस्याष्टमं भागं	२३	दृश्यन्ते विविधा भावाः....	४३७
दिवसे द्विपणं दासीं	३०१	दृश्यमाना विभज्यन्ते	६६७
दिवा गृहीतं यत्क्रेत्रा	२९८	दृश्याद्वा तद्विभागः स्यात्	६००
दिव्यं प्रकल्पयेच्चैव	१६१	दृष्टकारणदोषो वा	१९९
दिव्यमालम्बते वादी	९०	दृष्टप्रयोगश्चान्यत्र	१७७
दिव्यान्येतानि सर्वाणि	१५०	दृष्टश्रुतानुभूतत्वात्	९३
दिव्येन शोधयेत्तत्र	९०	दृष्टार्थे संस्मृतिः प्रोक्ता	३८
दिव्येषु सर्वकार्याणि	१६४	दृष्टिपातं प्रणालीं च	४००
दिव्यैः कार्यं परीक्षेत	८९	दृष्टे साधारणेऽप्येकः	६३
दिव्यैर्विशोधितः सम्यक्....	१९८	देयं तद्वनिके द्रव्यं	२६४

देशं प्रतिश्रुतं चैव	३१८	देशाचारविरुद्धं यत्	१३१
देशं बधिरवृद्धान्ध	३५९	देशाचारानभिज्ञा ये	२७
देशं ममेति वक्तव्ये	७४	देशाचाराविरुद्धं यत्	१३०
देवखातेषु यत्तुयं	१८४	देशाचारेण चान्यांस्तु	२००
देवब्राह्मणपादाश्च	१५१	देशाचारेण दाप्याः स्युः	२५४
देवब्राह्मणराजां च	४३६	देशाचारेण दाप्याः स्युः	२५६
देवब्राह्मणसांनिध्ये	१११	देशादिकं यस्य राजा	१२१
देवराष्ट्रा सपिण्डाश्च	५१९	देशादेशान्तरं याति	५६
देवरेण सुतोत्पत्तिः	५२२	देशाध्यक्षादिना लेख्यं	१३७
देवरेण सुतोत्पत्तिः (व्याख्या)	५२०	देशानुरूपतः पक्षं	२४७
देवानुग्रान्समभ्यर्च्य	१९१	देशान्तरस्थे दुर्लेख्ये	१२९
देवासुरमनुष्याणां	१७२	देहेन्द्रियविनाशे तु	४१९
देवेशोशानयोर्मध्ये	१६५	दैवराजकृते तद्वत्	२८२
देशं कालं च योऽस्तीयात्	३२३	दैवराजकृतो दोषः	८२
देशं कालं च विज्ञाय	५०	दैवराजभयाद्यस्तु	३०६
देशं कालं तथात्मानं	६२	दैवराजोपघाते तु	२३२
देशकालवयोद्भव्य	११४	दैवराजोपघाते च	२३२
देशकालविहीनश्च	६१	दैवराजोपघातेभ्यः	२८१
देशकालातिपत्तौ वा	२९२	दैवराजोपघातेन	३६८
देशकालार्थसंबन्ध	९१	दैविकी वा क्रिया प्रोक्ता	९१
देशग्रामकुलादीनां	४२९	दैविके वापि निदिष्टं (व्याख्या)	२८२
देशजातिकुलादीनां	४२८	दैवोत्पातविदो भद्राः	४३८
देशधर्मानवेक्ष्य स्त्री	२७४	दोलायमानयोः सन्धिः	८५
देशपत्तनगोष्ठेषु	४१	दोषकारी तु कर्तृत्वं	१६
देशविशेषे सुवर्णं	४९३	दोषवत्करणं यत्स्यात्	३५६
देशस्थानसमामास	६१	दोषानुरूपं संमाद्यः	८३
देशस्थित्या तृतीयस्तु	१९९	दोषो भवेत्तथान्यासे	२८१
देशस्थित्याऽनुमानेन	१८	द्यूतं निषिद्धं मनुना	५७८
देशस्याचरणं निश्चयं	१७	द्यूतं प्रकीर्णकं चैव	१५
देशाचारयुतं वर्षं	११९	द्यूतं समाह्वयं चैव	५७७

वृत्तं समाह्वयं चैव	५७८	द्वावंशौ प्रतिपद्येत	४९१
वृत्तकः शटिकाग्राही	९६	द्वावंशौ प्रतिपद्येत	४९७
वृत्तस्त्रीपानसक्ताश्च	४३६	द्वाविंशतिपदान्याहुः	४८
वृत्ते कूटाक्षदेविनाम्	५७६	द्विः पादस्त्रिस्तृतीयांशः	४५६
वृत्ते समाह्वये चैव	८८	द्विकं त्रिकं चतुष्कं च	२२१
द्यौर्भूमिरापो हृदयं	१०९	द्विगुणं तु तृतीयेऽह्नि	३६३
द्रविणार्हश्च धुर्यश्च	२६४	द्विगुणं त्रिगुणं चैव	२२७
द्रव्यं तदीय संगृह्य	२४०	द्विगुणं ढण्डमास्थाय	२१३
द्रव्यं तदीपनिधिकं	२८०	द्विगुणं न प्रतिभुवे	२८३
द्रव्यं वित्तानुसारेण (व्याख्या) ९		द्विगुणं प्रतिदातव्यं	२८२
द्रव्यभेदप्रमाणं च....	१२८	द्विगुणं हिरण्यं त्रिगुणं यान्यं	२२६
द्रव्यमस्वामिविक्रीतं	२९१	द्विगुणा दाप्यते वृद्धिः	२२७
द्रव्यमस्वामिविक्रीतं	२९३	द्विगुणा वा चतुःषष्टिः	४४२
द्रव्यसंख्योदयं पीडां	६१	द्विजातिः प्रतिभूहीनः	८८
द्रव्ये पितामहोपात्ते	४९६	द्विजातिलिङ्गिनः शूद्रान्	५८१
द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु	४०	द्विजातीनां गृहाभावे	२८९
द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु	४१२	द्विजातीनां शौद्रस्त्वंकः	५०८
द्रष्टारो व्यवहाराणां	५७५	द्विजानां संनिधानेन	१८९
द्वन्द्वयुद्धेन यः कश्चित्	५७७	द्विजान्विहाय यः पश्येत	२९
द्वयोः संतप्रयोः सान्धः	८८	द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिः	४४४
द्वयोः समानो धर्मज्ञः	१०२	द्वितीये चैव यच्छेषं	४४१
द्वयोरापन्नयोस्तुल्यं	४११	द्वितीयेऽहनि दुर्बुद्धेः	८२
द्वयोर्विषदतोरर्थे	११६	द्वितीये हस्तचरणौ	४४०
द्वयोर्हि कुलयोः शोकं	४७३	द्वितीयेऽह्नि ढदस्त्रेता	३६३
द्वात्रिंशतं पणान्दण्ड्यः	४१८	द्वित्रिर्लिपिज्ञैः स्वकृतं	१३७
द्वात्रिंशदङ्गलान्याहुः	१७८	द्विनेत्रभेदिनो राज	५८१
द्वादश द्वादशाद्येभ्यः	३०८	द्विपणे द्विशतो ढण्डः	४५८
द्वादशाहः सपिण्डानां	३६४	द्विपणो द्वादशपणः	४२४
द्वापरे च कलौ नृणां (व्याख्या) ५२०		द्विपदामर्धमासं स्यात्	३६१
द्वारमार्गक्रियाभोगे	८९	द्विपदे साध्यभेदात्तु	२०

हिपदो व्यवहारः स्यात्	२०	धनिकस्य तु विक्रीय	२५९
हिप्रकारा क्रिया प्रोक्ता	८७	धनिकस्य धनं दाप्यः	२५२
हिप्रकारो भागभृतः	३४०	धनिकस्यापि वै दोषात्	१३१
हिशतं तु दमं दाप्यः	४७०	धनिकस्यैव वर्धेत	२६१
हिसप्तकोऽर्थमूलस्तु	२०	धनी तावत्समादद्यात्	२३०
हे कृष्णले समधृते	१८६	धनी धनेन तेनैव	१२८
हे शते खर्वटस्य स्यात्	३७७	धनी धनेन तेनैव	२४२
ह्रौ त्रयः पञ्च वा कार्याः	३८४	धनी वोपगतं दद्यात्	१३८
ह्रौ सपिण्डः संकुल्यो वा	८०७	धनुःशतं परीणाहो	३७७
ह्यभियोगस्तु विज्ञेयः	१२	धरणानि दश ज्ञेयः	१५७
ध		धरोध्रुवस्तथा सोमः	१६८
धटं तु कारयेन्नित्यं	१७०	धर्मज्ञाः पुत्रिणो मौलाः	९४
धटः सर्वर्तुकः प्रोक्तः	१६२	धर्मप्रधाना ऋजवः ...	९४
धकाराद्धर्ममूर्तिस्त्वं	१७१	धर्मप्रधानाः पुरुषाः ...	७
धटकोशादिभिस्तासां	१८९	धर्मप्रवक्ता नृपतेः ...	२९
धटमामन्त्रयेच्चैव	१७१	धर्मशास्त्रं पुरस्कृत्य ...	४७
धटादीनि विषान्तानि	१८३	धर्मशास्त्रविचारेण ...	२२
धटादीनि विषान्तानि	१८४	धर्मशास्त्रानुसारेण ...	६
धटादुच्चतरे स्यातां	१६९	धर्मशास्त्रार्थशास्त्राभ्यां	३७
धनं तत्पुत्रिकाभर्ता	८८८	धर्मश्च व्यवहारश्च	१०
धनं भवेत्समृद्धानां	८६४	धर्मश्चार्थश्च कीर्त्तिश्च	
धनं मूलीकृतं दत्त्वा	२४३	(व्याख्या) ३६	
धनं यो विभृयाद्भ्रातुः	८३२	धर्मसंस्थापनार्थाय	३
धनं वृद्ध्या गृहीत्वा तु	१२०	धर्मस्यार्थस्य यशसः	११
धनदानासहं बुद्धा	२०९	धर्मस्याव्यभिचारार्थं	११८
धनदारापहाराणां	१६१	धर्मस्योत्तरभागे तु	१६६
धनबाधालंकरणं	१४८	धर्माद्विचलिता दण्ड्याः	२०७
धनस्त्रीहारिपुत्राणां	२७६	धर्मावाहनपूर्वं तु	१९८
धनिकर्णिकसंदिग्धौ	४	धर्मासनमधिष्ठाय	८२
धनिकर्णिकयोरेवं	२६२	धर्मासनगतः पश्येत्	३६
		धर्मे गृहीते शुद्धिः स्यात्	१९८

न लेख्यं सिद्धिमाप्नोति	१३६	न साक्षिणस्तौ दुष्टत्वात्	१००
न लोहशिल्पिनामग्निं	१६०	न साक्षी नृपतिः कार्यः	९७
न बधं न च वैरूप्यं	४७७	न सा चालयितुं शक्या	१४४
न वर्धते प्रयत्नस्य	२२८	न सासभा यत्र न सन्ति वृद्धाः ३६	
नव सप्त च पञ्च स्युः	९८	न स्त्रीभ्यो दासबालेभ्यः	२८८
न विज्ञातो ग्रहीतव्यः	२८४	न स्वामी न च वै शत्रुः	६७
न विवाहविधावुक्तं (व्याख्या) ३८		न स्वामी न च वै शत्रुः	२८३
न विवाहविधावुक्तं	८१९	न हीनपक्षां युवतिं	८१
न विषं ब्राह्मणे दद्यात्	१६१	नाङ्ग्या राज्ञा ललाटे स्युः ४४६	
न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां	२२२	नाततायिवधे दोषः	४६७
न वृद्धिः स्त्रीधने लाभे	२७४	नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति २०७	
न वृद्धो न शिशुर्नैकः	९७	नाधिकं दशमादद्यात्	८०७
न शक्तो धनिने दातुं	२८४	नानापण्यानुसागत्ते	३०४
न शक्यन्तेऽधुना कर्तुं (व्याख्या) २०		नानायुधधरा व्राताः	३८२
न शङ्कासु शिरः कोशे	१८३	नानाऽपिज्ञौ कर्तव्यौ	३०
न शारीरो ब्राह्मणस्य	२०८	नानासंदेहहरणात्	७
न शीते तोयसिद्धिः स्यात् १६२		नान्यदन्येन संसृष्टरूपं	३७१
न श्रमार्तो न कामार्तः	९७	नान्यस्मिन्विधवा नारी (व्याख्या) ३८	
न श्रोत्रियो धिलिङ्गस्थः	९७	नान्यस्मिन्विधवा नारी	८१९
नष्टं विनष्टं कृमिभिः	३७४	नान्याधीनो न वक्तव्यः	९७
नष्टस्यान्वेषणार्थं तु	२४८	नापराद्धे न मध्याह्ने	१८७
नष्टस्यान्वेषणे कालं	२४७	नाभिदग्धोदकस्थस्य	१८८
नष्टापहतमासाद्य	२९२	नाभियोज्यः स विदुषा	१९३
नष्टे धर्मे मनुष्येषु	७	नामजातिग्रहं चैषां	४३४
नष्टे मृते प्रव्रजिते (व्याख्या) ३९		नाराजके कृषिवणिक्	८
नष्टो देवो विनष्टश्च	२३७	नार्तो न मत्तो नोन्मत्तः	९७
न स तं प्राप्नुयात्कामं	३४७	नार्थसंबन्धिनो नात्रा	९६
न स तं प्राप्नुयात्कामं	६७७	नाविज्ञातो ग्रहीतव्यः	६७
न सन्ति साधवो यत्र	१६१	नाविद्यानां तु वैद्येन	६६१
न स राज्ञा नियोक्तव्यः	२८७		

नाशक्तो धनिने दातुं	५७	नियोजयत्यपत्यार्थं	५२०
नाष्टिकस्तु प्रकुर्वीत	२९४	निरन्वयं भवेत्स्तेयं	४३६
नासौ धर्मो यत्र न सत्यमस्ति ३५		निरवयं सप्रतिज्ञं	६१
नासौ विभागो विज्ञेयः	५६६	निरर्थकः स वै पक्षः	६४
नास्ति सत्यात्परो धर्मः	१०८	निरस्ता तु क्रिया यत्र	१२४
नास्तिकब्राह्म्यदारामि	९७	निराधारे द्विकशतं	२२१
निक्षिप्तं वा परद्रव्यं	२९०	निरामयान्यः कुरुते	३२
निक्षिप्तं वृद्धिशेषं च	२२४	निराया व्ययवन्तश्च	४३६
निक्षिप्तस्य धनस्यैवं	२८७	निरुद्धो ढण्डितश्चैव	८७
निक्षेपं पुत्रदारं च	३१३	निरुद्धो ढण्डितश्चैव	२५४
निक्षेपस्यापहर्तारं	२८५	निर्कृतेरुत्तरे भागे	१६८
निक्षेपस्यापहर्तारं	२८८	निर्गच्छंस्तृणकाष्ठादि	३३१
निक्षेपान्वाहितन्यास	२९१	निर्गतं पुनरेतस्मात्	४४८
निक्षेपो नाम तत्प्रोक्तं	२७९	निर्णयं येन गच्छन्ति	२४
निक्षेपो यः कृतो येन	२८५	निर्णयं सा तु राजाज्ञा	१८
निखेयोऽयोमयः शङ्खः	४३४	निर्णये कालनियमः	१०४
निगदं स्मृतिवाक्यं च	१२४	निर्णीते व्यवहारे तु	१०३
निगूढार्थं तु तत्प्रोक्तं	७८	निर्दिश्य कालं वर्षं च	६०
निगूह्य दापयेदेनं	३८७	निर्दिष्टेष्वर्थजातेषु	११४
निग्रहाद्वडवायास्तु	३४६	निर्दोषं दर्शयित्वा तु	३६९
निजधर्माविरोधेन	३४९	निर्दोषं प्रथितं यत्तु	१३६
नित्यं देयानि दिव्यानि	१६७	निर्मुक्तः सहसा वापि	१७४
नित्यं नैमित्तिकं काम्यं	३४९	निर्यथेत्कृतकृत्यः सन्	३३०
नित्यकर्मोपगोधस्तु	५८	निर्वपेत्तत्सकुल्येषु	२७७
निपानस्य विनाशी च	४३	निर्वति वृष्टिरहिते	१७०
निबधीयात्तथा सीतां	३९२	निर्वासं कारयेद्विप्रं	३४८
निबध्यमानं यैर्दृष्टं	३९०	निर्वासनाङ्ककरणे....	२१०
निबन्धं वाऽवहेत्तत्र	२४७	निर्वासनं वधो वापि	२०६
निमज्ज्योत्प्लवते यस्तु	१८६	निर्वास्या व्यभिचारिण्यः	८४६
निमगापहतोत्सृष्ट	३९४	निर्विकारो दिनस्यान्ते	१९०

निर्विकारो दिनस्यान्ते ...	१८१	नत्रवक्रविकारिश्च	५५
निर्विशङ्केन तेषां तु .	१८१	नैकः समुन्नयेत्सीमां	३९४
निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोः	४८०	नैगमा वैद्यकितवाः	४३८
निवार्याः स्युः प्रयत्नेन	३८२	नैतन्मया कृतं कार्य	२११
निवासं च समुद्दिष्टं	१०२	नैव याचेत ऋणिकं	१३५
निवृत्ते वापि रमणे	४८६	नैव रिक्थी न रिक्थश्च	८७
निवेश दद्याद्विप्रेभ्यः	५८०	नैव रिक्थी न मित्रं च	२५४
निवेशकालादारभ्य	३९९	नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु (व्याख्या) ३८	
निवेशसमयाद्धूर्ध्व	४००	नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु	५१९
निवेशुकामो रोगार्तः	४९	नोपभोगे बलं कार्य	१४७
निश्चितं लोकसिद्धं च	६१	नोपस्थाता दश द्वे च	८३
निश्चित्य बहुभिः सार्ध	२१३	नौकामश्रं च धेनुं च	३०१
निश्चितुं ये न शक्याः स्युः	९३	न्यग्भावकरणं वाचा	४२९
निषाद एकपुत्रस्तु	८०७	न्यायं पश्येत्कृतमतिः	३१
निष्कं सुवर्णाश्चत्वारः	१५८	न्यायं वा नेच्छते कर्तुं	६७
निष्कुला याश्च पतिना	८१	न्यायमार्गादिपेतं तु	३३
निष्के तु सत्यवचनं	१५६	न्यायशास्त्रमतिक्रम्य	३२
निष्ठुरालीलितीव्रत्वात्	४२९	न्यायशास्त्राविरोधेन	१७
निस्पृष्टाः कृत्यकरणे	२१८	न्यायस्थाने गृहीत्वार्थ	५८०
निह्वये भावितो दद्यात्	२०१	न्यायाङ्गान्यमतः कृत्वा	२८
निह्वते तु यदा वार्ता	२०२	न्यायापेतं यदन्येन ...	५८२
निह्वते लिखितं नैकं	२०२	न्यायेन क्रियते यत्तु	७
नीवीस्तनप्रावरण	४६३	न्यासदोषाद्विनाशः स्यात्	२८८
नृत्यादिकं च तत्प्राप्तं	३३८	न्यासद्रव्येण यः कश्चित्	२८४
नृपद्रोहप्रवृत्तानां	१६३	न्यासवत्परिपाल्योऽसौ	२३२
नृपस्य समयं ज्ञात्वा	४५	न्यासादिकं परद्रव्यं	२८३
नृपापराधिनां चैव	१४८	न्यासे याचितके दत्ते	७१
नृपेणैव नियुक्तो यः	४५	न्यूनं वाभ्यधिकं वापि	५८०
नृपोऽधिकृतसभ्याश्च	३१	न्यूनाधिके तु दोषः स्वात्	१८२
नृपोऽध्यक्षस्तथा ग्रामः	१०२		

प		पटहाघोषणाच्छादी ४६
पक्षांशानां कृतान्नानां ४४३		पणक्रीडा वयोभिश्च ६७२
पक्षांशानां च सर्वेषां ४४४		पणस्य पादौ द्वौ गां तु ३८१
पक्षः प्रोक्तस्त्वनादेयः ६८		पणानां द्वे शते सार्धे २१२
पक्षद्वयाभिसम्बन्धात् १२		पणान्दाप्यः पञ्चदश ४२८
पक्षस्य व्यापकं सारं ६९		पण्यं गृहीत्वा यो मूल्यं २२४
पक्षैकदेशे यत्सत्यं ७७		पण्यं तद्विगुणं दाप्यः ४३९
पङ्ग्वन्धबधिरो मूकः ११०		पण्यमूल्यं भृतिन्यासः २२४
पञ्चकं तु शतं दाप्यः २६७		पण्यमूल्यं भृतिस्तुष्ट्या ३१७
पञ्चकृष्णलको माषः १८६		पण्यमेव निसृष्टं तत् ३१०
पञ्चग्रामी बहिःक्रोशान् ४४७		पण्यस्त्रीणां व्यसनिनां १६०
पञ्चतालशतं कालं १९०		पण्यस्योपरि संस्थाप्य ४८९
पञ्च पञ्चनृते हन्ति १११		पण्येषु प्रक्षिपन्हीनं ४८८
पञ्चबन्धो दमस्तस्य २९४		पतनीयकृते क्षेपे ४३३
पञ्चबन्धो दमस्तत्र २९८		पतिघ्नी तु विशेषेण ४५६
पञ्चमं त्विन्द्रदैवत्यं १७८		पत्नी दुहितरश्चैव ८२३
पञ्चरात्रमतिक्रान्तं ८३		पत्नी पत्युर्धनहरी ८२४
पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे ४६१		पत्न्येव दद्यात्तत्पिण्डं ८२४
पञ्चवर्षावसन्नं तु ४०९		पत्न्येव दद्यात्तत्पिण्डं ८३४
पञ्चस्कन्धकृती षडन्वयदृढः ?		पत्यौ जीवति यत्स्त्रीभिः ८६२
पञ्चस्वापत्सु नारीणां (व्याख्या) ३९		पत्रं कारयते यत्र १२०
पञ्चस्वेषु प्रकारेषु २४९		पत्रस्थैः साक्षिभिर्वाचा १३३
पञ्चाधिकम्य वा नाशे १८८		पत्रे विलिख्य तान्मवान् १०६
पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके ४४३		पार्थ क्षेत्रे परिवृते ३७८
पञ्चाशतो धावकानां १८६		पार्थ क्षेत्रे वृतिः कार्या ३७८
पञ्चाशन्तु भवेद्दण्डः ४२४		पथि ग्रामप्रान्ते च ३८०
पञ्चाशत्पणिको दण्डः ४८१		पथिभङ्गी कराक्षेपी ४३
पञ्चाशत्पणिकं भूयः १७७		पथि विक्रीय तद्गण्डं ३२९
पञ्चाशदाब्दिको भोगः १४८		पदांशसहितस्त्वेषः २१९
पञ्चाशद्वाह्यगो दण्ड्यः ४३१		पदान्यष्टादशैतानि २१

परं निरस्य यल्लब्धं	५५९	परीक्षका नियोक्तव्याः	१७०
परं पवित्रममृतं	१९६	परीक्षकाः साक्षिणश्च	३०८
परक्षेत्रस्य मध्ये तु	४०५	परीक्षाभिमतं क्रीतं	३६०
परगात्रेष्वभिद्रोहः	४०९	परीक्षितं बहुमतं	३६०
परतो व्यवहारज्ञः	२१६	परीक्षेतार्द्रपर्णेन	१९६
परद्रव्यगृहाणां च	४३६	परेण तु दशाहस्य	३६४
परपूर्वस्त्रियै दत्तं	२६६	परेण भुज्यमानायाः	१४७
परपूर्वाः स्त्रियस्त्रिन्याः	२७४	पत्रैरञ्जलिमापूर्य	१७९
परभक्तोपयोगेन	५५९	परैरप्रार्थितानर्थान्	४२
परभूमिं हरन्कृपः	४०८	पर्यङ्कासनबन्धाश्च	४३
परभूमौ गृहं कृत्वा	३३१	पर्याप्तं दित्सतस्तस्य	२८९
परराष्ट्रादनं यस्य	३११	पर्वते नगराभ्याशे	३०९
परस्परं तु सर्वेषां	४१४	पलं सुवर्णाश्रित्वागः	१८६
परस्त्रीगमनं चौर्यं	४४	पलं सुवर्णाश्रित्वागः	१८८
परस्परस्यानुमते	४६३	पलान्यष्टौ सुवर्णं स्यात्	१८८
परात्मपूर्वजानेक	६३	पशुषु स्वामिनां चैव	३७२
पराणीकहते देशे	५१	पशुषु स्वामिनां दद्यात्	३७६
परार्थवादसंयुक्तं	४४	पशुस्त्रीपुरुषादीनां	१४७
परार्थवादी दण्ड्यः स्यात्	५४	पशुस्त्रीभूम्यृणादाने	८३
परावरस्मृतजगदीहिता	२	पशुस्वामिषु दद्यात्	३७७
पराशरस्मृतिवि	२	पशूनां पूंस्त्वोपघातकारी	४२३
परिखापूरकश्चैव	४३	पशून्गच्छन्शतं दाप्यः	४६९
परित्यक्तागमा भुक्तिः	१४६	पश्चात्कारो भवेत्तत्र	१२५
परित्राणाय साधूनां	३	पश्चात्तत्सोदयं दाप्यं	२००
परिपूर्णं गृहीत्वाधिं	२२०	पश्चात्प्राप्तं विभज्येत	५६६
परिभाषणमर्हन्ति	४०२	पश्चादात्मविशुद्धयर्थं	३००
परिभाष्य यदा क्षेत्रं	२४४	पश्चाद्दृश्येत यत्किञ्चित्	५६६
परिभुक्तं च यद्वासः	३६४	पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी	८६
परियोक्ता शिरःस्थाने	१५३	पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी	४११
परिशुष्यत्स्वलङ्कायः	५६	पश्यतोऽनुवतो भूमेः	१४७
परिहासकृतं यच्च	५७७		

पश्यन्ति लोकपालाश्च	१०९	पाषण्डनैगमश्रेणि	३५१
पाणिमुद्यम्य दण्डं वा	४१८	पाषण्डनैगमश्रेणि	५७९
पाण्डुलेखेन फलके	६७	पाषण्डनैगमादीनां	३४८
पातनीयैरुपक्रोशैः....	४२९	पिटकं पूरयेत्तत्र	१७०
पादः सभासदः सर्वान्	१९	पिण्डं तु तापयेदग्नौ	१७६
पादकेशांगुककरो	४१५	पिण्डगोत्रषिसंबन्धाः	५३३
पादयोर्दाढिकायां च	४१९	पिण्डदोऽशहरश्चैषां	५१३
पादवन्दनिकं चैव....	५४८	पिण्डाकर्षांगुकावेष्ट	४१५
पादेन प्रहरन्कोपात्	४१८	पितरश्चावलम्बन्ते	१०९
पादो धर्मस्य कर्तारं	१९	पितरस्तस्य नाश्रन्ति	३८५
पानीयादिसमायुक्तां	१६८	पितरि प्रोषिते प्रेते	२६५
पापं पुनासि वै यस्मात्	१७७	पितर्यविद्यमानेऽपि	५३०
पापमूलं संग्रहणं	४६२	पितर्युपरते पुत्रः	४८०
पापेषु दर्शयात्मानं	१७८	पितर्युपरते पुत्राः....	२६४
पापेषु दर्शयात्मानं	१८९	पिताचार्यः सुहन्माता	२०७
पापोपपापवक्तारः	४३३	पिता पितामहो यस्य	१४२
पारदारिकचोरं वा	५८०	पितापुत्रविरोधे तु	४५७
पारिव्राज्यं गृहीत्वा तु	३४५	पितापुत्रविवादश्च	५७९
पारुष्यं मध्यमं प्रोक्तं	४३०	पिता बन्धुः पितृव्यश्च	१००
पारुष्यदोषावृतयोः	४११	पितामहपितृभ्यां च	५६१
पारुष्यमुभयं चैव....	४५०	पितामहश्च सर्वास्ताः	५०२
पारुष्यमुत्तमं प्रोक्तं	४३०	पिता माता सुहृद्वापि	५३
पारुष्ये द्वे साहसं च	२१	पिता हरेदपुत्रस्य	२७२
पारुष्ये सति संरम्भात्	४१०	पिता हरेदपुत्रस्य	५२६
पार्थिवैः शङ्कितानां च	१५३	पिता हरेदपुत्रस्य	५३१
पालः शास्यो भवेत्तत्र	३७९	पितुः पितृष्वसुः पुत्राः	५२८
पालग्रहे ग्रामघाते....	३७४	पितुरुर्ध्वं विभजतां	५०१
पालदोषविनाशे तु	३७५	पितुरेव नियोगाद्वा	२६९
पालनीया समस्तैस्तु	३५१	पितुर्मर्तुलपुत्राश्च	५२८
पालो येषां न ते मोक्ष्याः....	३८३	पितृद्रव्यं समाश्रित्य	५६१

पितृद्रव्यविभागस्य	.... ४७९	पीडयेत्तु धनी यत्र	.... २५८
पितृद्रव्याविरोधेन	.... ८५७	पीडयेद्भर्त्सयेच्चैव	.... २३८
पितृद्वारागतं द्रव्यं	.... ४७८	पीडातिशयमाश्रित्य	.... ६८
पितृद्विद् पतितः षण्ढः	.... ५४४	पीडितः स्वयमायातः	.... ८२
पितृपुत्रस्वसृभ्रातृ	.... ४८२	पुण्यानि पावनीयानि	.... ४०३
पितृपूर्वं नामजाती	.... १२८	पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन्	.... ३१६
पितृपैतामहं चैव	.... ६३	पुत्रः पत्युरभावे वा	.... २१७
पितृप्रसादाद्भुज्यन्ते	.... ४८४	पुत्रदारधनानां च	.... १९३
पितृभ्यां यस्य ग्रहत्तं	.... ८०१	पुत्रदारादिशपथान्	.... १६१
पितृमातृपतिभ्रातृ	.... ८४६	पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयं	.... २६८
पितृमातृपतिभ्रातृ	.... ८४८	पुत्रवत्परिपाल्यं तु	.... २८१
पितृमातृष्वसृवर्गे	.... ८८०	पुत्रस्तु नैव लभते	.... ८८३
पितृवेदमनि कन्या तु	.... ८१३	पुत्रहीनस्य रिक्थिनः	.... २७३
(व्याख्या) .	.... ८१३	पुत्राभावे तु दातव्यं	.... २६८
पितृव्यगुरुदौहित्रान्	.... ८२४	पुत्रिकायां कृतायां तु	.... ८१४
पितृव्यगुरुदौहित्रान्	.... ८३६	पुत्रेण च कृतं कार्यं	.... २१७
पितृव्यभ्रातृपुत्रस्त्री	.... २६७	पुत्रेण सोऽर्थः शोधयः स्यात्	१४८
पितृव्यसखिशिव्यस्त्री	.... ४६५	पुत्रे नियोगादुत्पन्ने	.... ५१९
पितृव्येणाथवा प्रीत्या	.... ८३७	पुत्रैः सह विभक्तेन	.... ४९९
पितृव्येणाविभक्तेन	.... २७१	पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः	.... २७१
पितृणां सूनुभिर्जतिः	.... २६३	पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः	.... २७२
पितृवैव पूर्वधनहारी	.... ८२६	पुत्रोऽस्ततोः स्त्रीधनिनोः	.... २७६
पितृवैव वा स्वयं पुत्रान्	.... ४९१	पुनः पत्युर्गृहं यायात्	.... २७४
पितृवैव वा स्वयं पुत्रान्	.... ४९१	पुनः प्रमाणसंभेदः	.... ५७९
पितृवैव वा स्वयं पुत्रान्	.... ४९१	पुनरारोहयेद्गोहं	.... १८१
पितृवैव वा स्वयं पुत्रान्	.... ४९१	पुनरेव प्रभिन्नानि	.... २१
पितृवैव वा स्वयं पुत्रान्	.... ४९१	पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता	.... २७४
पितृवैव वा स्वयं पुत्रान्	.... ४९१	पुनर्भूस्त्रिविधा तासां	.... २७४
पितृवैव वा स्वयं पुत्रान्	.... ४९१	पुनर्विभागः कर्तव्यः	.... ५७१
पितृवैव वा स्वयं पुत्रान्	.... ४९१	पुनस्तत्र निमज्जंस्तु	.... १८६
पितृवैव वा स्वयं पुत्रान्	.... ४९१	पुमान्संयहणे यावः	.... ४६३

पुरराष्ट्रविरुद्धश्च	६५	पूर्व वा पीडितो वाय	४१२
पुरराष्ट्रविरुद्धश्च	२१५	पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु	८६
पुरश्रेणिगणाध्यक्षाः	३५६	पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु	४११
पुरस्ताच्चवमं यत्तु	१७८	पूर्वमावेदयेद्यस्तु (व्याख्या)	८६
पुरा गृहीतं यद्भव्यं	७४	पूर्वमावेदितं न चेत्	१०५
पुरा मया च प्रमितं	७४	पूर्वरूपे संनिविष्टे	८४
पुरुषाणां कुलीनानां	४४३	पूर्ववादं परित्यज्य	८१
पुष्पमूलफलादीनि	२२६	पूर्ववादक्रियां यावत्	७४
पूगश्रेणिगणादीनां	८८	पूर्ववादस्तयोः पक्षः	१२
पूजयेत्कव्यपूर्ताभ्यां	५२४	पूर्ववैरानुमानेन	४५३
पूजयेत्कव्यपूर्ताभ्यां	५३६	पूर्वसाक्षी च यद्यस्तु(व्याख्या)	८६
पूरयेद्धृततैलाभ्यां	१९८	पूर्वस्मृतादर्धदण्डः	४२७
पूर्णे प्रकर्षे तत्साम्यं	२४६	पूर्वस्वामी तु तद्भव्यं	२९८
पूर्णेऽवधौ शान्तलाभं	२६०	पूर्वमुखस्तूपविशेषतु	३५
पूर्णे विधौ शान्तलाभे	२४०	पूर्वाशिनीं च यां भर्तुः	४७६
पूर्वकर्मापराधी च	४३६	पूर्वाह्नेऽग्निपरीक्षा स्यात्	१६३
पूर्वदृष्टेषु चिह्नेषु	१८१	पूर्वाह्ने सर्वदिव्यानां	१६७
पूर्वनष्टां तु यो भूभिं	८८८	पूर्वाह्ने सोपवासस्य	१९१
पूर्वपक्षं लेखयतः	६८	पूर्वेषां तु स्वधाकारे	५२८
पूर्वपक्षं स्वभावोक्तं	६७	पूर्वोक्तशीतले देशे	१८८
पूर्वपक्षः स्मृतः पादः	१६	पूर्वोक्तेन विधानेन	१९१
पूर्वपक्षार्थसंबद्धं	६९	पूर्वोत्तरक्रियायुक्तं	२००
पूर्वपक्षेऽधरीभूते	११८	पूर्वोत्तरक्रियावाद	१२१
पूर्वपक्षे यथार्थे तु	६९	पूर्वोत्तरे क्रियापादं	१२४
पूर्वपक्षो भवेत्तस्य	५९	पूर्वोत्तरेऽभिलिखिते	८५
पूर्वपक्षो भवेद्यस्य	११६	पृथक्कर्मगुणोपेताः	५६७
पूर्वपादे विलिखितं	८७	पृथगायव्ययधनाः	८७०
पूर्वप्रवृत्तमुत्सर्गं	४०६	पृथग्विवर्धते धर्मः	४८८
पूर्वभुक्त्या च सततं	३८८	पैतामहं च पित्र्यं च	५५६
पूर्वं मयेयं भुक्तेति	४६४	पैतामहं समं देवं	२६८

पैतामहं हतं पित्रा	.... ४९८	प्रज्ञासामर्थ्यमायाभिः	.... ४३७
पैतृकं तु पिता ब्रह्म	.... ४९८	प्रणम्य लोकपालेभ्यः	.... ६२
पैतृको दण्डदासश्च	.... ३३७	प्रणम्य लोकपालेभ्यः	.... १६८
पौत्री मातामहस्तेन	.... ६२८	प्रतिकुर्याच्च तत्सर्वं (व्याख्या)	४४१
पौनर्भवश्च तेनैव	.... ६१८	प्रतिकूलं च यद्राज्ञः	.... ३८६
पौराणां कर्म कुर्युस्ते	.... ३४९	प्रतिग्रहः प्रकाशः स्यात्	.... ६६८
प्रकाशं च क्रयं कुर्यात्	.... २९८	प्रतिग्रहपरीमाणं	.... १२०
प्रकाशं देवनं कुर्यात्	.... ६७३	प्रतिग्रहविलोपश्च	.... ६७९
प्रकाशं न क्रयं कुर्यात्	.... २९९	प्रतिग्रहीतृजात्यादि	.... १२३
प्रकाशं वाप्रकाशं वा	.... ४६७	प्रतिग्रहे च क्रीते च	.... १२८
प्रकाशं साक्षिभिर्भाव्यं	.... ८९	प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं	.... ६१
प्रकाशचिह्नान्येतानि	.... ३८७	प्रतिज्ञाय प्रयाताश्च	.... ४९
प्रकाशतस्करा ह्येते	.... ४३८	प्रतिज्ञार्थे स्थिरीभूते	.... ६८
प्रकाशमेतत्तात्पर्यं	.... ६७८	प्रतिदत्तं तदर्धं यत्	.... ७४
प्रकाशवच्चकास्तत्र	.... ४३८	प्रतिदत्तं मया बाल्ये	.... ७३
प्रकाशवधका ये तु	.... ४६४	प्रतिदत्तमितीदृक्च	.... ७३
प्रकाशाश्चाप्रकाशाश्च	.... ४३७	प्रतिदानं तथैवास्य	.... २८०
प्रकाशो क्रयतः सिद्धिः	.... २९३	प्रतिनामभिराक्रान्तं	.... १२७
प्रकीर्णकेषु विज्ञेयाः	.... ६७९	प्रतिपत्तौ तु साक्षित्वम्	.... १०६
प्रकुर्युः सर्वकर्माणि	.... ३६३	प्रतिपन्नं स्त्रिया देयं	.... २७०
प्रक्रान्ते सप्तमं भागं	.... ३२८	प्रतिभुवा तु ग्रहन्तं	.... २८३
प्रक्रान्ते साहसे वादः	.... ९१	प्रतिभूर्दापितो यत्र	.... २८२
प्रक्षिप्य कुम्भेष्वेतानि	.... ३८७	प्रतिभूस्तु ऋणं दद्यात्	.... २४८
प्रचारश्च यथांशेन	.... ६६६	प्रतिमानसमीभूतः	.... १७१
प्रच्छन्नानि मनुष्याणां	.... १७८	प्रतिमालेख्यदेवैश्च	.... २२
प्रच्छाद्य दोषं व्यामिश्रं	.... ४३९	प्रतिरूपकराश्चैव	.... ४३८
प्रजाभ्यो बहुमानं च (व्याख्या)	३६	प्रतिवर्णं भवेयुस्ते	.... ९८
प्रजेषिताधिगन्तव्या	.... ६१९	प्रतिवादी प्रपद्येत	.... १९८
प्रज्वालेनाभिः शस्तश्चेत्	.... १८१	प्रतिवेदं द्वादशाब्दः	.... १४८
प्रज्ञामूलमही विवेक	... १	प्रतिवेदयानुवेदयौ च	.... ४६३

प्रतिशीर्षप्रदानेन	३४६	प्रदद्यात्सोपवासाय	१८९
प्रतिश्रुतमथान्यस्य	३१३	प्रदाप्यापहतं दण्ड्यः	४३९
प्रतिश्रुत्य न कुर्याद्यः	३२५	प्रदिशेद्भूमिमेकेषां....	३९६
प्रतिष्ठा व्यवहाराणां	४२	प्रदुष्टेष्वनुमानेषु	९०
प्रतिष्ठिता पुरे ग्रामे	२४	प्रदेशिनीं च तस्याथ	१९७
प्रतिष्ठिताप्रतिष्ठिता	२४	प्रनष्टागमलेख्येन	१४०
प्रतिसंवत्सरं गोपे	३७३	प्रपद्य कारणं ब्रूयात्	७२
प्रत्यक्प्रवाहिनी यत्र	३८६	प्रपन्नं साधयन्नर्थं	२५५
प्रत्यक्षं क्षेत्रिणामर्थः	५१८	प्रपलायी तु पक्षेण	८२
प्रत्यक्षं दापयेद्दिव्यं	१६४	प्रभाते कारिणो देयाः	१९४
प्रत्यक्षं लिख्यते यस्य	१०२	प्रभेदमेषां वक्ष्यामि	१०२
प्रत्यग्दृष्टिरुन्धतीसहचरो	१	प्रमाणं तत्कृतं सर्वं	२१८
प्रत्यग्निर्विज्ञेयः	११८	प्रमाणं लिखितं भुक्तिः	८९
प्रत्यर्थिनोऽग्रतो लेख्यं	६०	प्रमाणं लिखितं भुक्तिः	१५०
प्रत्यर्थिनोऽर्थिनो वापि	१०६	प्रमाणं सर्व एवैते....	२१८
प्रत्यर्थिसंनिधानश्च	१४०	प्रमाणसमता यत्र....	८५
प्रत्यर्थिसंभ्यानयनं	३२	प्रमाणसमतायां तु	१९९
प्रत्यर्थी दापनीयः स्यात्	६९	प्रमाणनिश्चितो यस्तु	१९८
प्रत्यहं गृह्यते या तु	२२१	प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं	१७५
प्रत्यहं देशदृष्टैश्च	२३	प्रमाणमेकोऽपि भवेत्	९६
प्रत्यहं देशदृष्टैश्च	४०	प्रमाणमेव लिखितं	१३७
प्रत्यात्मिकं भवेत्तस्य	१९३	प्रमाणरहितां भूमिं	३९९
प्रत्यूषश्च प्रभासश्च	१६८	प्रमाणस्य हि ये दोषाः	१३२
प्रथमं तत्प्रमाणानां	१५६	प्रमाणहीनवादे तु	२९९
प्रथमे ग्रन्थिभेदानां	४४१	प्रमाणहीने वादे तु	१५०
प्रदत्तान्यस्य तुष्टेन	१४४	प्रमाणानि प्रमाणज्ञैः	९२
प्रदत्तान्यस्य तुष्टेन	३९९	प्रमाणान्तरमिष्टं हि	१३७
प्रदद्याज्जयिने लेख्यं	१२१	प्रमादमृतनष्टांश्च	३७४
प्रदद्याज्जयिने लेख्यं	२००	प्रमादान्नाशितं दाप्यः	३२७

प्रमाणे प्राणभृतां....	.... ४२५	प्रस्तुतार्योपयोगेन	.... १०६
प्रमुखा व्यंशमर्हन्ति	.... ३१२	प्रस्थानविघ्नकृच्चैव	.... ३२८
प्रयत्नसाध्ये विच्छिन्ने	.... ६	प्रहरन्ते कृतपणाः....	.... ५७३
प्रयुक्तं साध्येदर्थं....	.... २५६	प्राकृतानि च गूढानि	.... १७९
प्रयुक्ते शान्तिलाभे तु	.... १३५	प्राक्तनस्याधमर्णस्य	.... ३५९
प्रयोगं कुर्वते ये तु	.... ३०३	प्राग्दिशि प्राङ्मुखीं तस्य	.... २१
प्रयोगः कर्मयोगश्च	.... ४८३	प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु	.... ७७
प्रयोजकेऽसति धनं	.... २४३	प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु	.... ८०
प्ररोहिशाखिनां शाखाः	.... ४२६	प्राङ्न्यायश्चोत्तराः प्रोक्ताः	.... ७२
प्रलये यत्तु रहसि....	.... ४६२	प्राङ्मुखं कारिणं कृत्वा	.... १९१
प्रवक्तुं साक्ष्यमर्हन्ति	.... ९४	प्राङ्मुखः प्राञ्जलिर्भूत्वा	.... १६४
प्रवर्तकः स्मृति	.... २	प्राङ्मुखस्तु ततस्तिष्ठेत्	.... १७८
प्रवासयेद्दण्डयित्वा	.... ११५	प्राङ्मुखो निश्चलः कार्यः	.... १६३
प्रविशत्यनियुक्तो यः	.... ४३	प्राङ्मुखो निश्चलः कार्यः	.... १६८
प्रवृत्तमपि तद्राजा	.... ३५६	प्राङ्मुखोऽवस्थितः साक्षी....	.... ११२
प्रव्रज्यावसितं शूद्रं	.... २१२	प्राजकश्चेद्भवेदाप्तः....	.... ४२२
प्रव्रज्यावसितं शूद्रं	.... ५८२	प्राङ्निवाकस्तथा शल्यम्	.... २८
प्रव्रज्यावसितश्चैव	.... ५४६	प्राङ्निवाकस्तु तं पृच्छेत्	.... ५२
प्रव्रज्यावसिता ये तु	.... ३४५	प्राङ्निवाकादिहस्ताङ्कं	.... १२४
प्रव्रज्यावसितो राज्ञः	.... ३४४	प्राङ्निवाकोऽथ दण्ड्यः स्यात्	.... ३५
प्रशमं ये मिथो यान्ति	.... ८४	प्राङ्निवाको नियुञ्जीत	.... १०७
प्रष्टव्या योषितश्चास्य	.... ४५३	प्राणः प्राणेशजीवौ च	.... १६६
प्रष्टव्या राजपुरुषैः	.... ४५३	प्राणभृत्सु महत्स्वर्धं	.... ४२४
प्रष्टव्याः सीमलिङ्गानि	.... ३९२	प्राणात्यये तु यत्र स्यात्	.... २११
प्रसङ्गविनिवृत्त्यर्थं	.... २९७	प्राणान्तिकविवादिषु	.... ९०
प्रसह्य घातकांश्चैव	.... ४४१	प्राणिभिः क्रियते यस्तु	.... ५७२
प्रसह्य दास्यभिगमे	.... ४६८	प्राणोपरोधि यच्चान्यत्	.... ४५०
प्रसह्य स विनेयः स्यात्	.... २५८	प्रातरुत्थाय नृपतिः	.... २२
प्रसादात्स्वामिनोऽन्यत्र	.... ३४३		
प्रसाधिते क्रये राज्ञा	.... २९६		
प्रसिद्धमविरुद्धं च	.... ६३		

प्रातिभाष्यं तु यो दद्यात्	२५३	प्रेषितस्यामेतेनापि	.... २६८
प्रातिभाष्यं दण्डशुल्कं	२६५	प्रेषिते तत्सुतः सर्वं	.... २५२
प्रातिभाष्यं भुक्तबन्धं	२२५	फ	
प्रातिभाष्यं वृथादानं	२६६	फलं त्वनभिसंधाय	.... ५१८
प्रातिभाष्यमृणं साक्ष्यं	२५४	फलं पुष्पं च सामान्यं	.... ४०४
प्रातिभाष्यमृणं साक्ष्यं	५७१	फलभोग्यं पूर्णकालं	.... २४३
प्रातिलोम्यप्रसूतानां	१६१	फलमूलोदकादीनां	.... ४५०
प्रातिलोम्यप्रसूतानां	१६३	फालाहतमपि क्षेत्रं	.... ४०७
प्रातिलोम्यापवादेषु	४१८	ब	
प्रातिलोम्ये वधः पुंसः	४६४	बध्यन्ते वारुणैः पाशैः	.... ११०
प्रापणीयस्तदा तेन	२४८	बन्दिग्राहांस्तथा वाजि	.... ४४१
प्राप्तं वानेन चेत्किञ्चित्	१३७	बन्धं यथा स्थापितं स्यात्....	२३१
प्राप्तं शिल्पैस्तु यद्वत्तं	५५०	बन्धकस्य धनी स्वामी	.... २३९
प्राप्तकाले कृते कार्ये	२९०	बन्धुदत्तं तथा शुल्कं	.... ५४७
प्राप्तमेतैस्तु यत्किञ्चित्	३२०	बन्धुदत्त तु बन्धूना	.... ५५३
प्राप्ता देशाद्धनक्रीता	२७५	बलात्कारयितव्योऽसौ	.... ३२५
प्राप्तार्थश्चोत्तमर्गो	२००	बलात्कारेण शो भुङ्क्ते	.... ३०१
प्राप्ते नृपतिना भागे	५७५	बलाद्वत्तं बलाद्भुक्तं	.... २१६
प्राप्तुयात्साहसं पूर्वं	३३२	बलादासीकृतश्चेरैः	.... ३४६
प्राप्तुयात्साहसं पूर्वं	३३८	बलाबलेन चैतेन	७४
प्राप्नोति तत्र दातव्यः	५३७	बलादासयितव्यः स्यात्	.... ३३९
प्रायश्चित्तं तु कुर्वाणा	४४६	बलेन चतुरङ्गेण	२८
प्रायेण धनिने दाप्यः	२५५	बलोद्भूतेषु कार्येषु	.... ९१
प्रियपूर्वं वचः साम	६९	बलोपाधिकृते द्वे तु	.... ४६२
प्रियपूर्वं प्राग्वदति....	२८	बलोपाधिविनिर्वृत्तान्	.... २१४
प्रीतिदत्तं न वर्धेत	२२३	बहवस्तु यदि स्वांशैः	.... २५१
प्रीत्या दत्तं तु यत्किञ्चित्....	५४८	बहवो ज्ञातयो यत्र	.... ५२९
प्रेतायां पुत्रिकायां तु	५५५	बहिर्वासिषु बाध्याश्च	.... ९५
प्रेतेशरक्षोमध्ये च	१६५	बहुत्वं प्रतिगृहीयात्	.... ११६
प्रेषणं गन्धमाल्यानां	४६२		

बहुधार्थभृतः प्रोक्तः	३३९	ब्राह्मणक्षत्रियविशां	५०६
बहुप्रतिज्ञं यत्कार्यं	६५	ब्राह्मणस्तु परिक्षीणः	२५७
बहुमूल्यं यत्र नष्टं	२३२	ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः	४४२
बहूनां तु गृहीतानां	३९७	ब्राह्मणस्य तु यद्देयं	२७७
बहूनां यद्यकामासी	४६८	ब्राह्मणस्य धटो देयः	१५९
बहूर्नां संमतो यस्तु	३०६	ब्राह्मणस्य वधो मौण्ड्यं	५८१
बह्व्यः समांशतो देयाः	५६३	ब्राह्मणम्याधिकं लब्धं	४८०
बह्व्यः समांशतो देयाः	५६५	ब्राह्मणस्यानुपूर्व्येण	५०४
बाधां कुर्युर्यदिकस्य	३५५	ब्राह्मणस्यापराधे तु	२१०
बाधाकाले तु सा कार्या	३५०	ब्राह्मणांस्तु तथैवान्यान्	१२३
बान्धवादप्रजाज्जातं	१३९	ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः....	९५
बान्धवादप्रजाद्यत्तु	२९५	ब्राह्मणानां श्रुतवतां	१६४
बाल आषोडशावर्षात्	२१६	ब्राह्मणान्बाधमानं तु	५८२
बालपुत्राधिकार्या वा	२७५	ब्राह्मणायैव दातव्यं	५३०
बालमृदास्वतन्त्रार्थ	३१८	ब्राह्मणार्थस्य तन्नाशे	५३०
बालवृद्धस्त्रियोऽन्धांश्च	१५९	ब्राह्मणीं यद्यगुप्तां तु	४६५
बालोऽज्ञानादसत्यात्स्नी	१००	ब्राह्मणी तद्धरेत्कन्या	५५२
बालोऽपि नावमन्तव्यो	४	ब्राह्मणो यत्र न स्यात्तु	२९
बाहुग्रीवानेत्रसक्थि	४३२	ब्राह्मणो वा मनुष्याणां	१०८
बाहू सभ्याः स्मृतिर्हस्तौ	३५	ब्राह्मदैवार्षगान्धर्व....	५५३
बाधिर्विभावयेल्लिङ्गैः	४०	ब्राह्मी माहेश्वरी चैव	१६५
बाधिर्विभावयेल्लिङ्गैः	५५	ब्रूयात्सर्वं वा सदसि	२११
बिन्दुमात्राविहीनं यत्	१३१	ब्रूहीत्युक्तोऽपि न ब्रूयात्....	८२
बिभृयादानृशंस्येन	३४२	भ	
बुभुक्षितः शत्रुगृहे	११०	भक्तदासश्च विज्ञेयः	३३६
बृहत्स्वे द्विगुणं तत्र	४३२	भक्तस्योत्क्षेपणेनैव	३४५
ब्रह्मज्ञानां स्मृता लोकाः....	१७२	भक्ताच्छादभृतः सीरात्	३२२
ब्रह्मघ्नो ये स्मृता लोका	१११	भक्तावकाशाम्युदक	४४६
ब्रह्मचारी चरेत्कश्चित्	१४८	भक्तो यो यस्य देवस्य	१९२
ब्राह्मणः परीक्षार्थमपि	४६६	भक्षयित्वोपविष्टानां	३८०

भक्षिते तु यदा स्वस्थः	१९०	भारद्वाजं कुलं यस्य	२
भक्षिते सोदयं दाप्यः	२८३	भाविताः साक्षिणः सर्वे	१०६
भगिनीमातृसंबन्धं	४३०	भाषाक्षरसमं साध्यं	१९९
भगिनीशुल्कं सोदर्याणां	५५४	भाषान्तरेण वा प्रोक्तं	७३
भगिन्यश्च निजादंशात्	५०९	भाषाया उत्तरं यावत्	६६
भग्नोन्मृष्टाक्षरयुतं....	१३१	भास्करस्य च यत्तोयं	१९२
भङ्गाक्षेपावमर्दाद्यैः	४५०	भिद्यते मुखवर्णोऽस्य	१०७
भजेरन्पैतृकं रिक्थं	४७८	भिन्नकाले तु यत्कार्यं	११३
भजेरन्मातृकं रिक्थं	५५१	भिन्नक्रमो व्युत्क्रमार्थः	६४
भयाद्भोगाय कल्पन्ते	४	भिन्नवृत्तासमावृत्त्य	९८
भयाद्वै मध्यमं दण्ड्यो	११४	भिन्ने दग्धेऽथवा च्छिन्ने	१२९
भयार्तः पातयेद्यस्तु	१८०	भिषङ्गिथ्या चरन्दण्ड्यः	४५७
भरणं चास्य कुर्वीरन्	५३१	भुक्तभाव्याश्च नृपतिः	३४९
भरणं चास्य कुर्वीरन्	५३८	भुक्ताधिर्न वर्धते	२२५
भर्तुः प्रतिनिवेशेन....	४७७	भुक्तिः सा पौरुषी ज्ञेया....	१४२
भर्तुः स्वाम्यं तदा तत्र	५५०	भुक्तिप्रसाधने मुख्याः	१४१
भर्तुर्धनहरी पत्नी	५२४	भुक्तिरेव तु गुर्वी स्यात्	८९
भर्तुर्धनहरी पत्नी	५३२	भुक्तिरेव तु गुर्वी स्यात्	१४६
भर्तुश्च वधमिच्छन्तीं	४७६	भुक्तिर्बलवती शाल्वे	१४५
भर्तृद्रोहे यथा नार्याः	२८१	भुक्तिर्यस्य भवेत्तस्य	१४६
भर्त्रा प्रीतिन यद्वत्तं	४८३	भुक्तिर्या सा चतुर्थस्य	१४६
भर्त्रा प्रीतिन यद्वत्तं	५४९	भुक्तिस्तु द्विविधा प्रोक्ता....	१४१
भस्मपङ्कुरजःस्पर्शे	४१३	भुक्तिस्त्वैपुरुषी यत्र	१४१
भस्मादीनामुपक्षेपैः	४०९	भुक्ते वासारतां प्राप्ते	२३२
भागं विद्याधनात्तस्मात्	५६०	भुज्यमाने गृहे क्षेत्रे	१४६
भागदानक्रयाधानं	११९	भुञ्जीतामरणात्क्षान्ता	५३४
भागाभिशापसन्दिग्धे	१२४	भुवनाधीश्वरश्चैव	१६५
भाण्डं न दद्यात्परतः	३३०	भूतं तत्त्वार्थसंयुक्तं	१३
भाण्डं व्यसनमागच्छेत्	३२७	भूतकालमतिक्रान्तं	६४
भाण्डपिण्डव्ययोद्धार	३०४	भूतच्छलानुसारित्वात्	१३

भूतमप्यनुपन्यस्तं	४०	भोक्त्री तत्स्वयमेवेदं	५५६
भूताविष्टनृपद्विष्ट	९८	भोगच्छलापदेशेन	१४०
भूधिष्ण्यमहसंस्थितेश्च (व्याख्या)	३०	भोज्यान्नोऽथ प्रतिग्रहः	३४७
भूभागलक्षणं चैव	३९२	भ्रमद्वीचितरङ्गाढ्ये	१९६
भूमिं गृहं त्वसंसृष्टाः	५४०	भ्रातरः संविभक्ता ये	१२०
भूमिं दत्त्वा तु यत्पत्रं	१२०	भ्रातरो ये च संसृष्टाः	५३९
भूमिं यः प्रतिगृह्णाति	५६९	भ्राता वा जननी वाथ	५३२
भूमिजातानि सर्वाणि	१८७	भ्रातुः सकाशात्पित्रोर्वा	५४९
भूमेर्दशाहे विक्रेतुः	३६४	भ्रातृमातृपितृप्राप्तं	५४७
भूमौ निवेशयेत्तावत्	६५	भ्रातृषु प्रविभक्तेषु	५३३
भूमौ विवादयेत्क्षिप्रं	७१	भ्रातृणामथ दम्पत्योः	२५४
भूयो दायविभागः स्यात्	४९६	भ्रातृणामपि दम्पत्योः	५७१
भूर्जस्यैव तु नान्यस्य	१९५	भ्रातृणामप्रजाः प्रेयात्	५३१
भूर्या पितामहोपात्ता	४९६	भ्रातृणामविभक्तानां	५६९
भूषावसानं धर्माय	१६६	भ्रान्तिः शङ्का समुद्दिष्टा	६६
भृतकस्तु न कुर्वीत	३२४	म	
भृतावनिधितायां तु	३२१	मङ्गलैः पुष्पधूपैश्च	१८२
भृतिं गृहीत्वाकुर्वाणः	३२५	मज्जनसज्जनतीर्थसङ्गनिपुणः	१
भृतिर्धर्मपथे सर्वा	३२८	मणिमुक्ताप्रवालानां	८९
भृतिहानिं समाप्नोति	३२४	मणिमुक्ताप्रवालानां	३६१
भृत्यदानमष्टुभूषा	२१	मणिमुक्ताप्रवालानां	४८४
भृत्यस्तु त्रिविधो ज्ञेयः	३४०	मण्डलं चाष्टमं गत्वा	१७६
भृत्यानां वेतनस्योक्तः	३२१	मण्डलं धूपदीपाभ्यां	१८२
भृत्याय वेतनं दद्यात्	३२१	मण्डलं रक्तसंकाशं	१८१
भृत्यो नार्तो न कुर्याद्यः	३२६	मण्डले मण्डले देयाः	१७५
भृष्टं च चारितं चैव	१८७	मतं मेऽमुकपुत्रस्य	१२३
भेदेनोपेक्षया न्यासं	२८३	मतं मेऽमुकपुत्रस्य	१२६
भेषजकोहलवण	४५८	मतिरुत्पद्यते यावत्	६६
भोक्ता कर्मफल दाप्यः	२३८	मत्ताभियुक्तस्त्रीबाल	१३१
		मत्तोन्मत्तप्रमत्तार्त	९७

मत्तोन्मत्तप्रमत्तांश्च	.... ५०	मथन निर्मिता दिव्या	
मत्तोन्मत्तार्तव्यसनि	.... २१५	(व्याख्या)	२६
मत्तोन्मत्तार्ताध्यधीनैर्	.... २१५	मर्तुकामेन या भर्त्रा	.... २७०
मत्तोन्मत्तेन विक्रीतं	.... ३७०	मर्दितो यदि नो दग्धः	.... १८१
मत्तो वृद्धोऽनुयुक्तश्च	.... ४९	मर्मवाती तु यस्तेषां	.... ४५४
मध्यमः पञ्च विशेषः	.... २१२	मर्यादातिक्रमे सद्यः	.... ४११
मध्यमस्य तु शास्त्रज्ञैः	.... ४५०	मर्यादायाः प्रभेदे च	.... ४०२
मध्यमेन तु चापेन	.... १८२	मला ह्येते मनुष्याणां	.... ४१२
मध्यमो जातिपूगानां	.... ४३४	महती कीर्तिमाप्नोति	.... १७४
मध्यस्थस्थापितं तत्स्यात्	.... २२५	महती देवता ह्येषा	.... ४
मध्यस्था वञ्चयन्त्येकं	.... ४४०	महागुणोऽल्पबाधश्चेत्	.... ४०५
मध्यस्थितमनाजीव्यं	.... ५६४	महानद्याऽथवा राज्ञा	.... ३९८
मध्याह्ने तु जलं देयं	.... १६३	महापक्षे धनिन्याप्ते	.... २८०
मध्ये यत्स्थापितं द्रव्यं	.... २००	महापथिकसामुद्रि-	.... ९७
मध्योत्तमेऽर्थदण्डस्तु	.... २०६	महापराधिनमपि	.... ४४५
मध्यो दण्डो व्रणोद्भेदे	.... ४१५	महापशूनामेतेषु	.... ४२२
मनुः पुत्रेभ्यो दायं	.... ४९३	महापातकयुक्तानां	.... १६०
मनुः प्रजापतिर्यस्मिन्	.... ७	महापातकयुक्तोऽपि	.... २१०
मनुष्यमारणं चौर्यं	.... ४५०	महापातकयोक्त्री च	.... ४२९
मनुष्यमारणे क्षिप्रं	.... ४२४	महापापाभिशापेषु....	.... ८९
मनुष्यविषमांसास्थि	.... ९८	महाभियोगेष्वेतानि	.... १५१
मनुष्यहारिणो राज्ञा	.... ४४०	महोक्षोत्सृष्टपशवः	.... ३८३
मनुष्याणां पशूनां च	.... ४१७	मांसच्छेदे शतं निष्कान्	.... ४१५
मनुष्याणामपि प्रोक्तः	.... ५१९	मांसस्य मधुनश्चैव	.... ४४४
मन्त्रश्चैर्मन्त्रिभिश्चैव	.... २३	मातरं पितरं जायां	.... ४३१
मन्त्रयोगविदां चैव	.... १६०	मातर्यपि च वृत्तायां	.... ५७२
मन्त्रेणानेन सहितं	.... १६७	माता पिता वा दद्यातां	
मन्त्रैः पल्लविता विशालविटपा	१	(व्याख्या)	.... ५१३
मन्दं पञ्चशतं श्रेयं	.... १८२	मातापित्रोरात्मनश्च	.... १२३
मन्यन्ते वै पापकृतः	.... १०९	मातामह्या धनात्किंचित्	.... ५५१
यथा गृहीतं पूर्वं नो	.... ७४	माता मातृष्वसा श्वभूः	.... ४६५
		मातुः पितृष्वसुः पुत्राः	.... ५२८

मातुः स्वसुः सुताथैव	९९	मिथ्या चैवैकदेशे वत्	७७
मातुर्दुहितरः शेषं	४९४	मिथ्या तत्तु विजानीयात्....	७२
मातुर्दुहितरः शेषं	५५०	मिथ्याभियोगी द्विगुणं	२०१
मातुर्दुहितरोऽभावे	५५१	मिथ्याभियोगे दण्ड्यः स्यात्	१३२
मातुर्निवृत्ते रजसि	४८६	मिथ्याभोगे तु दण्ड्यः स्यात्	१०६
मातुर्मर्तुलपुत्राश्च....	५२८	मिथ्यासंप्रतिपत्तिश्च	७२
मातुस्तु यौतकं यस्यात्....	५५२	मिथ्यैतन्नाभिजानामि	७३
मातुर्द्रव्यविभागोऽपि	४७९	मिथ्योत्तरं कारणं च	७८
मातुर्पितृद्विजगुरु	१६०	मुख्यैः सह समूहानां	३५५
मातुर्ष्वसा मातुलानी	५५५	मुद्रां वा निक्षिपेत्तस्मिन्	५५
मात्रा वा यत्कुटुम्बार्थे	२७१	मुद्राङ्कितं च यद्वत्तं	२७९
मानुषत्वं यदाप्नोति	११०	मुद्रिताध्यक्षसंयुक्ता	२४
मानुषीं तत्र गृहीयात्	८७	मुमूर्षुहीनलुप्तार्थिः....	१३१
मानुषे मध्यमं राज	४५७	मुषितः शपथं दाप्यः	४४९
मानेन तुलया वापि	४५८	मूलं वा साक्षिणो वाथ	७०
माल्यधूपासनोपेतां	२२	मूलं सर्वविवादानां	२१
मावमंस्थाः स्वमात्मानं	१०९	मूलमर्थं परित्यज्य	६४
माषं गां दापयेद्दण्डं	३८१	मूलमेव स दाप्यः स्यात्....	५५६
माषानष्टौ तु महिषी	३८०	मूलानयनकालश्च	२९६
माषिकस्तु भवेद्दण्डः	४२५	मूले समाहते क्रेता	२९५
माषो विंशतिमो भागः	३८१	मूलेन सह वादस्तु....	२९५
मासं चतुष्टयं वर्ष....	७०	मूलोदयं प्रविष्टं चेत्	२४४
मासं त्रिंशत्समातीते	७०	मूल्यं तद्विगुणं दाप्यः	३६९
मासस्य वृद्धिं गृहीयात्	२२१	मूल्यं तस्य भवेद्देयं	२४८
मित्रद्रुहः कृतघ्नस्य	१११	मूल्यं लब्धं तु यत्किंचित्....	५४८
मित्रादिषु प्रयुञ्जीत	२०६	मूल्याष्टभागो हीयेत	४५६
मिथो भजेताप्रसवात्	५२१	मूल्येन तोषयेदेनं	२३७
मिथ्याकारणयोर्वापि	८०	मूल्येन तोषयेदेनं....	२४९
मिथ्या क्रिया पूर्ववादे	७७	मृगस्तु दशवर्षाणि	११०

मृच्छर्ममणिसुत्रायः	४५८	यं चार्थमभियुक्तः स्यात्	१६७
मृष्मये भाजने कृत्वा	१९४	यं नत्वा कृतकृत्याः स्युः....	१
मृष्मयी सूत्रसंबन्धौ	१६९	यं पूर्वतरमाधाय	२३६
मृतं साक्षिप्रमाणं तु	१३६	यः कर्मकाले संप्राप्ते	३२७
मृतप्रजां पञ्चदशे....	४७६	यः कश्चित्कारयेत्किञ्चित्	५४
मृताः स्युः साक्षिणो यत्र....	१३५	यः कश्चिद्वञ्चकस्तेषां	३०५
मृतायां दत्तमाढ्यात्	५५४	यः साधयन्तं छन्देन	२०१
मृते तु स्वामिनि पुनः	४०६	यः साहसं कारयति	४५१
मृते पतौ तु भार्याः स्युः....	५४१	यः स्वामिनाननुज्ञातं	२३७
मृते पितरि कुर्युस्तं	५२२	यः स्वामिना नियुक्तस्तु	२१८
मृते भर्तारि तु प्राप्तान्	२७४	य एव तत्र द्रष्टारः	५७६
मृतोऽनपत्योऽभार्यश्चेत्	५४२	यच्च काकपदाकीर्णं	१३१
मृतो नरकमायाति	११०	यच्च यस्योपकरणं	५८१
मृत्युदेशसमासन्नं....	४५३	यच्चान्यस्य कृतं लेख्यं	१३९
मृत्युमूर्ते विष त्वं हि ...	१८९	यच्चैषां वृत्त्युपादानं	३५६
मृद्गाण्डकेऽनुपहते	१९७	यज्जार्थं ब्रव्यमुत्पन्नं	५३४
मृद्गाण्डासनखट्वास्थि	४३६	यज्जार्थं विहितं वित्तं	५३४
मृन्मयानां च हरणे	४४४	यतन्ते रक्षितुं भार्या	४७३
मृषायुक्तं क्रियाहीनं	६५	यत्तत्र क्रियते लेख्यं	१२७
मेथिकस्त्रिरवव्यालः	४६	यत्तैः प्राप्तं रक्षितं वा	३५९
मैत्रमीदृशिकं चैव....	५५७	यत्पुनर्लभते नारी....	५४७
मोक्षितो महतश्चर्णात्	३३६	यत्प्रनष्टं हतं वा स्यात्	३७४
मोच्य आधिस्तदुत्पन्ने	२४५	यत्प्रभूतार्थविषयं	७९
मौण्ड्यं प्राणान्तिको दण्डः	२०९	यत्रर्णी दाप्यतेऽर्थं स्त्रं	२५६
मौलवृद्धादयस्त्वन्ये	३९७	यत्रर्णी धनिको वापि	१३४
म्रियते तत्र तल्लेख्यं	१३४	यत्र वाप्युपधिं पश्येत्	२१६
म्रियेतान्यतरो वापि	५३९	यत्र विप्रतिपत्तिः स्यात्	३८
य		यत्र विप्रो न विद्वान्स्यात्	२९
यं चार्थं प्रतिभूदद्यात्	२५२	यत्र संख्या न निर्दिष्टा	६४

यत्र साक्षी हिंसां गच्छन्....	१०३	यथासंस्थाः स्थिता वर्णाः....	१३०
यत्रस्थो नोपहन्येत....	१६८	यथास्थाननिवेशेन....	६४
यत्र स्यादुभयं सर्वं....	६४	यथोक्तमार्तः स्वस्थो वा....	३२६
यत्र स्यात्सोपधं लेख्यं....	९०	यथोक्तेन नयन्तस्ते....	३९८
यत्र हिंसां समुत्पाद्य....	२६६	यदा तु द्विगुणीभूतं....	२४५
यत्राधिक्रियते स्थाने....	२२	यदा तु न विभाव्येते....	१८१
यत्राधिकं गृहक्षेत्रं....	२४५	यदा तु न सकुल्याः स्युः....	२७७
यत्रापवर्तते युग्यं....	४२१	यदा तु न स्युर्ज्ञातारः....	३९५
यत्रार्थं साधयेत्तेन....	२८४	यदा त्वेवंविधः पक्षः....	६८
यत्रैतानि न लिख्यन्ते....	६४	यदा दुहितरस्तस्याः....	५३८
यत्रोपविष्टा विप्राः स्युः....	२७	यदा मूलमुपन्यस्येत्....	२९७
यस्त्वस्याः स्याद्धनं दत्तं....	५५३	यदा यदा हि धर्मस्य....	३
यस्त्वेवं लिखितं पत्रं....	३५०	यदा वायुप्रणुन्नं वा....	१७४
यथा च पथि तद्गण्डं....	३२९	यदा विद्वेषिणस्ते तु....	५७६
यथाजाति यथावर्ण....	९५	यदा वेदयते राज्ञे....	६३
यथा नयत्यसृक्पतिः....	३९	यदासामौरसो न स्यात्....	५५५
यथानियोगधर्मोऽयं....	४९२	यदा स्वगृहमानीय....	२५६
यथाभागं लभन्त्यन्ये....	५५८	यदा स्वयं न कुर्यात्तु....	२७
यथाभियोगं धनिने....	२९७	यदि कुर्यात्समानंशान्....	४८७
यथानिहिता समयक्रिया....	१५५	यदि कुर्युरुपस्थानं....	५३
यथा यथा भवेदुःखं....	४१७	यदि चैकतरोऽप्येषां....	५५६
यथायथा विभागान्....	४९०	यदि तत्कार्यमादिश्य....	२८९
यथा यमः प्रियोद्देष्ट्यौ....	३७	यदि तस्मिन्दाप्यमाने....	४४९
यथार्पितान्पशून्गोपः....	३७२	यदि देशे च काले च....	३७४
यथार्हमेतान्संपूज्य....	२२	यदि पापविमुक्तोऽहं....	१९८
यथाविध्यधिगम्येनां....	५२१	यदि प्रकर्षितं तत्स्यात्....	२४६
यथाशक्त्यनुरूपं तु....	४५५	यदि लब्धं भवेत्किंचित्....	१३७
यथाशक्त्या द्विसाहस्रात्....	५४८	यदि वादी निराकाङ्क्षः....	१०६
यथा शल्यं भिषकायात्....	२८	यदि वा नोपरि लिखेत्....	२६१
यथाश्रुतं यथादृष्टं....	११२		

यदि संशय एव स्यात्	३८८	यद्भिभक्ते धने किञ्चित्	५३६
यदि स्वं नैव कुरुते	२९७	यद्यस्तपदमव्यापि	७३
यदि स्वं व्यवहारं ते	२१८	यन्नामलेख्यं तल्लेख्यं	९०
यदृच्छास्मारिताः कुल्याः	१०३	यमेव क्षतिवर्तेत	४११
यदृच्छोत्तरसाक्षी च	१०२	ययोर्निक्षिप्तं आधिस्तौ	२३३
यदेकदिवसे तौ तु	२३४	यवाः सप्त प्रदातव्याः	१८७
यदेवमाह विशेषं	७३	यशोऽस्मिन्प्रथते लोके	५८३
यदेवास्य पिता दद्यात्	५०६	यथापद्वारेण प्रविशेत्	४३
यद्गृहीतं कुटुम्बार्थं	२६७	यश्चैवमुक्त्वाहं दाता	४५१
यद्वत्तं यत्कृतं वाथ	२१६	यश्चैषां स्वामिनं कश्चित्	३४६
यद्वत्तं स्यादविज्ञानात्	३१८	यस्तत्र विपरीतः स्यात्	३५४
यद्व्यं तत्स्वकं देयं	३१४	यस्तत्र संसरे श्रभ्रं	४०१
यद्वयोरनयोर्वेत्य	१०८	यस्तु न माहयेच्छिल्पं	३३८
यद्धर्मं स्थापयेद्राजा	१७	यस्तु साधारणं हि स्यात्	३५४
यद्दालः कुरुते कार्यं	२१६	यस्त्वसत्संज्ञितैरङ्गैः	४२९
यद्यत्पुरःसरश्रेणी	१२८	यस्त्वात्मदोषदुष्टत्वात्	१०७
यद्यदाचर्यते येन	१७	यस्त्वाधिं कर्म कुवाणं	२३८
यद्यद्यदास्य विद्येत	२३५	यस्त्वासन्नतरस्तेषां	५२९
यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रः	५०७	यस्त्विन्द्रियनिरोधेन	४८
यद्यप्येषां पिता दद्यात्	५०५	यस्मात्तदानृशंस्यार्थं	५४९
यद्यसौ दर्शयेत्तत्र	२४८	यस्मादेषां सुरेन्द्राणां	३
यद्यस्मि पापकृन्मातः	१७२	यस्मोद्देवैः प्रयुक्तानि	१५०
यद्येकजाता बहवः	५०३	यस्मिन्देहो निर्षीदन्ति (व्याख्या)	२६
यद्येकजाता बहवः	५६७	यस्मिन्न प्रवते तोयं	१७०
यद्येकदेशप्राप्तपि	८८	यस्मिन्पक्षे द्विधा साध्यं	६५
यद्येकरिक्थिनौ स्यातां (व्याख्या)	५१६	यस्मिन्स्यात्संशयो लेख्ये	१३३
यद्येकशासने ग्रामे	१४९	यस्य तत्पितृकं रिक्थं (व्याख्या)	५१६
यद्येको मानुषीं ब्रूयात्	८७	यस्य त्रिपुरुषा भुक्तिः	१४४
यद्दधः प्रतिकूलार्थं	४२८	यस्य देशस्य यो धर्मः	४१
यद्दत्तस्य विभोरभूत्कुलगुरु १			

यस्य दोषाः प्रवक्तव्याः	१३६	याज्यं क्षेत्रं च पत्रं च	५६४
यस्य द्रव्येण यत्पण्यं	२५९	यातश्चेदन्य आधेयः	२३३
यस्य नोपहता बुद्धिः	१०४	या तस्य भगिनी सा तु	५४१
यस्य पश्येत्तु समाहात्	११५	या तु कन्यां प्रकुर्यात्स्त्री....	४७०
यस्य पश्येद्विसमाहात्	१९३	या तु कार्यस्य सिद्ध्यर्थ....	३१९
यस्य बौधायनं सूत्रं	२	या तु सप्रधनैव स्त्री	२७५
यस्य भुक्तिर्जयस्तस्य	२३३	यावृग्वादी यश्च पक्षः	६८
यस्य राज्ञस्तु कुरुते	३५७	यावृच्छिकः सावधिश्च	२३०
यस्य वाप्युपधिं पश्येत्	३२०	यावृशा धनिभिः कार्या	९४
यस्य विस्फोटका न स्युः	१९७	यान्त्यायान्ति जना येन	४०१
यस्य शूद्रस्तु कुरुते	२९	यान्येव तृणकाष्ठानि	३३१
यस्य स्यादधिका पीडा	५९	यामुत्प्लुत्य वृको हन्यात्	३७६
यस्याभियोगं कुरुते	५०	या राज्ञा क्रोधलोभेन	१४४
यस्या म्रियेत कन्यायाः....	५२१	या राज्ञा क्रोधलोभेन	३९९
यस्याशेषः प्रतिज्ञार्थः	११४	यावती संभवेद्बुद्धिः	२६०
यस्यैतदेवमेवैतं	७३	यावतो बान्धवान्यस्मिन्....	१११
यस्यै वेगैर्विना जीर्येत्	१८९	यावत्क्षीणदशं जीर्णं	४५६
यां प्रसह्य वृको हन्यात्	३७६	यावदावेदितं किञ्चित्	७२
यांस्तत्र चोगाङ्गुलीयात्	४४९	यावानध्वा गतस्तेन	३२९
याचनानन्तरं न्यासे	२८३	या सा तत्रिक्थमादद्यात्....	२७०
याचमानाय दातव्यं	२६२	यास्तासां स्युर्दुहितरः	५५१
याचितान्वाहितन्यास	२८८	युक्तिं विना विचारेण	३९
याधितोऽर्धकृते नस्मिन्	२८९	युक्तिप्राप्तिक्रियाविह्व	१३३
याज्ञाधर्मेण यद्भुक्तं	१४९	युक्तियुक्तं च यो हन्यात्	३५४
याच्यमानं न दद्याद्यत्	२६२	युक्तिष्वप्यसमर्थासु	९२
याच्यमानमदत्तं चेत्	२२३	युक्तिष्वप्यसमर्थासु	५७१
याच्यमानमदत्तं चेत्	२२४	युक्तिहीने विचारे तु	३९
याच्यमानस्तु यो दातुः	२८४	युक्त्या विभजनीयं तत्	५६४
याजनाध्यापनेनापि	४८२	युक्तो विरोधिकरणे	६१

युगहासादशक्योऽयं		यो निक्षेपं नार्पयति	२८६
(व्याख्या)	५२०	यो निरुद्धस्तु विज्ञेयः	१८१
युद्धोपदेशकश्चैव	४५५	यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां	४६७
युवानः साक्षिणः कार्याः	९४	यो भाटयित्वा शकटं	३३०
ये जाता येऽप्यजाताश्च	४८५	योऽभियुक्तः परेतः स्यात्	१४५
ये तत्र पूर्वं सामन्ताः	३९०	यो भुङ्क्ते परदासीं तु	३३९
येन केनचिदङ्गेन	४१७	यो मन्येताऽजितोऽस्मीति	२१३
येन क्रीतं तु मूल्येन	२९३	यो यथा निक्षिपेद्धस्ते	२८१
येन चैषां यदुपार्जितम्	५६०	यो यथोक्तान्यतमया	१९९
येन ते कूटतां यान्ति	१३३	यो यस्य प्रतिभूत्वा	२५२
येन दोषेण शूद्रस्य	२११	यो यस्य प्रतिस्तिष्ठेत्	२४७
येन भुक्तं भवेत्पूर्वं	२३३	यो यस्यार्थे विवदते	५३
येन भुक्तं भवेत्पूर्वं	२३४	यो याचितकमादाय	२२३
येन यावद्यथा भुक्तं	३९९	यो यावत्कुरुते कर्म	३२३
येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा	५३९	यो यावन्निहूवीतार्थं	२०१
येषामेताः क्रिया लोके	५७०	यो यो ह्यनन्तरः पिण्डात्	५२९
ये समाः स्युस्तु तैः सार्धं	३०९	यो विद्यमानं प्रथमं	२३५
यैश्च संस्क्रियते न्यासः	२८८	यो वेगः पञ्चमोऽसौ	१९०
योऽकामां दुषयेत्कन्यां	४७१	यो वै भागिनं भागात्	५६६
योगक्षेमं प्रचारं च	५६२		
योगक्षेमवतो लाभः	५६५	र	
योगसंभारभेदांश्च	५४३	रक्तमाल्याम्बरधरः	३९३
योगाधमनविक्रीतं	२१६	रक्तस्रग्वसनाः सीमां	३९३
योगाधमनविक्रीतं	३२०	रक्तैर्गन्धैश्च माल्यैश्च	१७१
यो गृहीत्वा ऋणं पूर्वं	२२२	रक्षन्ति शय्यां भर्तुश्चेत्	५३१
यो ग्रामदेशसंघानां	३५७	रक्षन्ति शय्यां भर्तुश्चेत्	५३८
योज्या व्यस्ताः समस्ता वा	२०५	रक्षार्थमस्य लोकस्य	३
यो ज्येष्ठो विनिकुर्वीत	५६७	रक्षेद्वा कृतमूल्यं तु	२४०
योऽदत्तादायिनो हस्तात्	४८२	रक्ष्यमाणोऽपि यत्राधिः	२३२
यो ददाति स मूढात्मा	३१३	रजकधर्मकारश्च	४६
यो धर्मः कर्म यक्षैषां	३५६	रजतकरं चतुः कृष्णलोने....	१५५
यो न भ्राता न च पिता	५४		

रत्नानां चैव मुख्यानां	४४३	राजाशया समाहूय	१२९
रत्नानां चैव सर्वेषां	४४२	राजा तु स्वामिनं विप्रं	२५६
रथं हरेत वाध्वर्युः	३०७	राजा तु स्वामिने विसं	२००
रथः पितुः परी	४९३	राजानमामन्त्र्य ततः	४०६
रथ्यानिर्गमनद्वारे	१४६	राजान्तकारिणावेतौ	५७८
रहःकृतं प्रकाशं च	८९	राजा भवत्यनेनास्तु (व्याख्या)	१९
रहो दत्ते मिथौ यत्र	२८५	राजा भवत्यनेनास्तु	३३
रागादज्ञानतो वापि	३३	राजाभिषेकसंयुक्तो	३६
रागादिना यदैकेन....	५४	राजावलीढद्रव्यं च	४५
रागालोभाद्भयाद्वापि	३४	राजाविरोधि धर्मार्थं	१२०
राजकार्यनियुक्ताश्च	५७	राजा सत्पुरुषः सभ्याः	१३
राजकार्यनियुक्ताश्च	२५४	राज्ञ एव हि दासः स्यात्	३४४
राजक्रीडासु ये सक्ताः	५८०	राज्ञः कोशापहर्तृश्च	५८१
राजग्रहगृहीतो वा....	३८२	राज्ञः प्रसादलब्धं च	३५९
राजचोरारातिभयात्	२७९	राज्ञश्चाधिकृतो विद्वान् (व्याख्या)	२६
राजतं कारयेद्धर्मं	१९७	राज्ञस्ततः स विख्यातः	२४१
राजनि स्थाप्यते योऽर्घः	४५८	राज्ञां च क्रमशो नाम	६२
राजन्यवैश्यशूद्राणां	३४१	राज्ञा तु स्वयमादिष्टः	१२२
राजन्यासन्नशयने	४३	राज्ञा दापयितव्यः स्यात्....	२००
राजन्येऽग्निं धटं विप्रे	१६१	राज्ञा दापयितव्यः स्यात्....	२५८
राजपत्न्यभिगामी च	४५२	राज्ञा दापयितव्यः स्यात्....	३३२
राजयानासनारोढुः	५८०	राज्ञा दृष्टः कुदृष्टो वा (व्याख्या)	१०
राजलेख्यं स्थानकृतं	११९	राज्ञा दृष्टः कुदृष्टो वा	४२
राजवंशक्रमयुतं	१२५	राज्ञाऽधमर्णिको दाप्यः	२५७
राजशासननीता च	३८५	राज्ञान्यायेन यो ढण्डः	५८२
राजस्वं श्रोत्रियद्रव्यं	१४८	राज्ञा परीक्ष्य साक्ष्यैश्च	१९९
राजा कार्याणि संपश्येत्	२८	राज्ञापवर्जितो यस्तु	६७
राजा कृत्वा पुरे स्थानं	३४८	राज्ञामाज्ञाप्रतीघातः	५७९
राजा क्रियां समीक्ष्यैव	१०७	राज्ञा मोचयितव्यास्ते	३४७
		राज्ञा ये विदिताः सम्यक्	३२

राज्ञा विवर्जितो वस्तु	२१५	लब्धामाकलयन्प्रभाव	१
राज्ञा सचिह्नं निर्वास्याः	५७६	लब्धेऽर्थेऽभ्यर्थिनं मोहः	६६
राज्ञा सभासदः कार्याः	२६	लभते दक्षिणाभागं	३०९
राज्ञा सर्वे गृहीतार्थाः	३५५	लभेत तत्सुतो वापि	४९६
राज्ञी प्रव्रजिता धात्री	४६५	लभेतांशं स पित्र्यं तु	४९६
राज्ञे कुर्यात्पूर्वमावेदनं यः	५९	ललाटं स्विद्यते तस्य	५६
राज्ञे दत्त्वा तु षड्भागं	३११	ललाटाङ्गं ब्राह्मणस्य	२१०
राज्ञे दशांशमुद्धृत्य	३११	ललाटे चाभिः शस्ताङ्कः	२०५
राज्ञोऽतिरिक्तवेषश्च	४३	ललाटे चाभिः शस्ताङ्कः	५८१
राज्ञो विद्विष्टसेवी च	४३	लवणस्वेदमद्येषु	२२७
रात्रिः संध्ये च धर्मश्च	१०९	लभं गोवीर्यशस्यानां	३२१
रात्री चरन्ती गौः पञ्च	३८२	लभालाभौ यथाव्रथं	३०३
रात्री तु पश्चिमे यामे	१६३	लिखितं तत्प्रमाणं तु	१३४
राष्ट्रस्य वा समस्तस्य	६७	लिखितं मुक्तकं वापि	२६६
राष्ट्रस्य वा समस्तस्य	२१५	लिखितं लिखितेनैव	१३४
राष्ट्राच्चैनं बहिष्कुर्यात्	२०८	लिखितं सर्वकार्येषु	१३०
रिक्थमाह ऋणं दाप्यः	२७१	लिखितं साक्षिणो भुक्तिः	१४१
रिक्थमाही ऋणं दाप्यः	२७३	लिखितं ह्यमुकेनेति	१२६
रिक्थिनं सुहृदं वापि	२५६	लिखितस्याधुना वच्मि	११९
रुच्या वान्यतरः कुर्यात्	१५२	लिखिते लेखितो गूढः	१०२
रोगिणो ये च वृद्धाः स्युः	१५९	लिखितौ द्वौ तथा गूढौ	१०३
रोगिभ्योऽर्थं समादत्ते	४३९	लिखेज्ज्ञानपदं लेख्यं	१२५
रोगोऽभिर्ज्ञातिमरणं	११५	लिखेद्भूर्जे पटे वापि	१९७
रोगोऽभिर्ज्ञातिमरणं	१९२	लिङ्गस्य छेदने मृत्यौ	४२२
रोगोऽभिर्ज्ञातिमरणं	१९३	लिङ्गिनां प्रशमानां तु	१६०
ल		लिङ्गोद्देशस्तु युक्तिः स्यात्	९१
लक्षयेत्तस्य चिह्नानि	१७९	लेखयित्वा तु यो भाषां	६४
लभकं कारयेदेवं	२४९	लेखयित्वा तु यो वाक्यं	८१
लब्धं दानक्रमप्राप्तं	२९५	लेखयेद्यस्तु भाषायां	६३
लब्धं दानात्क्रयात्प्राप्तं	१३९		

लेख्यं तु त्रिविधं प्रोक्तं	११९
लेख्यं तु द्विविधं प्रोक्तं	१३०
लेख्यं त्रिंशत्समातीतं	१३८
लेख्यं दत्त्वा ऋणी शुद्धोद्	२६२
लेख्यं यच्चान्यनामाङ्कं	१३९
लेख्यं यत्र न विद्येत	४१
लेख्यं यत्र न विद्येत	९३
लेख्यं सिद्ध्यति सर्वत्र	१३६
लेख्यं स्वहस्तसंयुक्तं	१९९
लेख्यदोषास्तु ये केचित्	१०६
लेख्यस्थानादिभिर्भ्रष्टं	६३
लेख्यस्य पृष्ठे विलिखेत्	१३८
लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेत्	२६०
लेख्याचारेण लिखितं	१०७
लेख्याचारेण लिखितं	१२९
लेख्यारूढं साक्षिमद्वा	२२०
लेख्ये कृते च दिव्ये च	२४९
लेख्ये च प्रतिवादिषु	८८
लेख्ये देशान्तरन्यस्ते	१२९
लोकप्रसादात्स्वकृतात्	१३७
लोकवेदाङ्गधर्मज्ञाः	२६
लोकसंव्यवहारार्थं	१८६
लोकापवाददुष्टानां	१८३
लोकेऽस्मिन् द्विविधं द्रव्यं	३६८
लोभद्वेषादिकं त्यक्त्वा	३२
लोभद्वेषाभिभूतानां	७
लोभात्सहस्रं दण्ड्यस्तु	११४
लोभान्मोहाङ्गयान्मैत्रात्	११४
लौकिकं राजकीयं च	११९

व

वक्तव्यार्थे न तिष्ठन्तं	४७
वक्ताध्यक्षो नृपः शास्ता	३१
वञ्चशुक्तिप्रवालानां	२२७
वणिक्पथं च ये कुर्युः	५७०
वणिक्प्रभृतयो यत्र	३०२
वणिक्शिल्पिप्रभृतिषु	४२
वणिग्भिः स्यात्कतिपयैः	३१
वणिग्विक्रीतपण्यस्तु	५०
वणिग्वीथीपरिगतं	२९७
वणिग्वीथीपरिगतं	२९८
वणिजः कर्षकाश्चापि	२५६
वणिजां कर्षणानां च	३१२
वणिजो हेमकाराश्च	१७०
वत्सानां द्विगुणः प्रोक्तः	३८१
वदन्त्यष्टगुणान्काले	२२८
वदेद्वादी स हीयेत	८१
वधः सर्वस्वहरणं	४०४
वधः सर्वस्वहरणं	४४२
वधः सर्वस्वहरणं	४५०
वधकश्चित्रकृन्मूर्खः	९८
वधार्हकः स्वर्णशतं	२१२
वधे चेत्प्राणिनां साक्ष्यं	११३
वधेन गमयेत्पापं	२१२
वधेन गोपो मुच्येत	३८४
वधेन शासयेत्पापं	५८२
वनस्पतीनां सर्वेषां	४२५
वन्ध्यां स्त्रीजननीं निन्द्यां	४७६
वरुणं पश्चिमे भागे	१६४

वरुणस्योत्तरे भागे	.... १६६	वस्त्रालंकारशय्यादि	.... ५६२
वरुणाय प्रकुर्वीत	.... १८४	वाक्चक्षुः पूजयति नो	.... ५६
वर्चःस्थानं वह्निचयं	.... ४००	वाक्छलानुत्तरत्वेन	.... १९८
वर्णक्रमाच्छतं द्वित्रि	.... २२१	वाक्पारुष्यं तथैवोक्तं	.... १५
वर्णक्रमेण सर्वाणि....	.... ६०	वाक्पारुष्यमवाच्यं यत्	.... ४४
वर्णवाक्यक्रियायुक्तं	.... १२९	वाक्पारुष्ये महीवादे	.... ३९५
वर्णसंकरजातानां	.... १६०	वाक्पारुष्ये यथैवोक्तः	.... ४१८
वर्णसंकरदोषश्च	.... ५७९	वाक्याभावे तु सर्वेषां	.... ४१
वर्णानां प्रातिलोम्येन	.... ३४१	वागीशाद्याः सुमनसः	.... १
वर्णानां संकरं चक्रे	.... ५२०	वाग्दण्डं प्रथमं कुर्यात्	.... २०६
वर्णानामानुलोम्येन	.... ३४१	वाग्दण्डयोश्च पारुष्ये	.... १०१
वर्णानामानुलोम्येन	.... ४१८	वाग्दण्डश्चैव धिग्दण्डः	.... ३२
वर्णानामाश्रमाणां च	.... ४६	वाग्दण्डस्त्वथ धिग्दण्डः	.... २०५
वर्तते यस्य यद्धस्ते	.... ४८१	वाग्दृष्टदोषशैलूषाः	.... ९७
वर्षर्तुमासपक्षाहः	.... ६३	वाग्धिग्दमं परित्यागं	.... ३५६
वर्षाणि पञ्चत्रिंशत्तु	.... १४२	वाटचोरभये बाधा	.... ३५०
वर्षाणि विंशतिं भुक्ता	.... १४२	वाणिज्याद्याः सहैतैस्तु	.... ३०३
वर्षाणि विंशतिं यावत्	.... १३६	वातायनं प्रणालीश्च	.... ४००
वर्षानष्टौ स भोक्ता स्यात्	.... ४०९	वादकाले तु वक्तव्याः	.... १०६
वर्षे चतुर्यवा मात्रा	.... १८८	वादसंक्रमणाज्ज्ञेयः	.... ८१
वल्लभाश्च न पृच्छेयुः	.... १००	वादान्पश्येन्नात्मकृतान्	.... ५२
वसानस्त्रीन्पणान्दण्ड्यः	.... ४५५	वादित्रतूर्यघेषिश्च	.... १७०
वस्त्रं चतुर्गुणं प्रोक्तं	.... २५३	वादिनो न च दण्ड्याः स्युः	.... ५४
वस्त्रं पत्रमलंकारं....	.... ५६२	वादिभ्यामभ्यनुज्ञातं	.... १३०
वस्त्रं भूर्दासवर्गं च	.... २५९	वादी चोन्मार्गं द्रव्यं	.... २९८
वस्त्रधान्यहिरण्यानां	.... २२६	वादी वा प्रतिवादी वा (व्याख्या)	.... ९
वस्त्ररूप्यहिरण्यानां	.... ३६१	वादो वर्णानुपूर्व्येण	.... ५९
वस्त्रादयोऽविभज्या यैः	.... ५६४	वानप्रस्थयतिब्रह्म	.... ५४२
वस्त्रास्त्रहीनः कान्तारे	.... १२०	वानप्रस्थौ जन्मकर्म	.... २०६
वस्त्राभरणयोश्चैव	.... ४३	वापीकूपतडागानि	.... ३८७

वामहस्तेन वा सग्वी	.... ५३	विक्रेता दर्शितो यत्र	.... २९६
वाराही च महेन्द्राणी	.... १६५	विक्रेता ब्राह्मणश्चैव	.... ९८
वार्धके च शिशूनां ते	.... ३८८	विक्रेता स्वामिने यत्स्वं	.... २९६
वासः कौशेयवर्जं तु	.... ४३६	विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्	.... ३६१
वासःपञ्चपानानां	.... ४५०	विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्	.... ३६३
वासनस्थमनाख्याय	.... २८०	विक्रेतुरेव सोऽनर्थः	.... ३६८
वाहयन्साहसं पूर्वं....	.... ४२४	विक्रेत्रनुमतं क्रेत्रा	.... १२८
वाह्यबीजात्ययाद्यस्य	.... ३१०	विघुष्य तु हतं चैरिः	.... ३७४
वाह्यवाहकबीजाद्यैः	.... ३०९	विघ्नयन्वाहको दाप्यः	.... ३२७
विंशतिभागो ज्येष्ठस्य	.... ४८९	विचारयति यः सम्यक्	.... ४
विंशत्यब्दे दशाहं तु	.... ७०	विचारयति येनासौ (व्याख्या)	२७
विंशात्संवत्सरादेयं	.... २६४	विचारो निर्णयश्चेति	.... ४७
विकर्णकरनासौष्टीं	.... ४५२	विचार्य तस्य वा वृत्तं	.... २८७
विकर्मस्थान्शौण्डिकांश्च	.... ५७८	विविचिताङ्गः सग्वी च	.... ४४
विक्रयं चैव दानं च	.... ३१५	विच्छिन्नापि हि सा ज्ञेया	.... १४५
विक्रयावक्रयाधान	.... ४५५	विज्ञानमुच्यते शिल्पं	.... ३३८
विक्रये चैव दाने च	.... २१९	विज्ञेयोऽसाधुसंसर्गात्	.... ४५३
विक्रये चैव दाने च	.... ३१५	विष्णुमूत्रश्लेष्मघातानां	.... ४३
विक्रये चैव दाने च	.... ५४९	विष्णुमूत्रोदकचक्रं च	.... ४००
विक्रियादानसंबन्धे	.... ८८	वितत्येह यशो राजा	.... २१९
विक्रीणतां च विहितः	.... ४५८	वितत्येह यशो लोके	.... २१९
विक्रीणीतेऽस्वतन्त्रः सन्	.... ३४४	विद्यमानेऽपि रोगार्ते	.... २६४
विक्रीतमपि विक्रेयं	.... ३६९	विद्यमानेऽपि लिखिते	.... १४६
विक्रीय पण्यं मूल्येन	.... ३६५	विद्यया क्रयबन्धेन	.... १३९
विक्रीय पण्यं मूल्येन	.... ३६७	विद्या तीर्थमुपाश्रयन्	.... १
विक्रीयते समक्षं यत्	.... २९०	विद्या त्रयी समाख्याता	.... ३३८
विक्रीय वस्त्राभरणं	.... ५६४	विद्याधनं तु तद्विद्यात्	.... ५५९
विक्रियासंप्रदानं च	.... १४	विद्याप्राप्तं शौर्यधनं	.... ५५९
विक्रियासंप्रदानं तत्	.... ३६५	विद्याबलकृतं चैव	.... ५५९
विक्रेता चात्मनः शास्त्रे	.... ३३६	विद्याशौर्यादिना प्राप्तं	.... ४९८
		विद्याश्रतस्त एवेताः (व्याख्या)	२५

विद्वेषिणो व्यसनिनः	३६३	विभक्ता भ्रातरः कुर्युः	२६६
विधवायां नियुक्तस्तु	५१९	विभक्ता भ्रातरः कुर्युः	५६९
विधवा यौवनस्था चेत्	५३५	विभक्ता वाविभक्ता वा	३१६
विधिः पञ्चविधस्तूक्तः	४१०	विभक्ता वाविभक्ता वा	५६८
विनयोऽभिहितः शास्त्रे	४३०	विभक्ता ह्यविभक्ता वा	२६४
विनष्टे मूलनाशः स्यात्	२३६	विभक्तेषु सुतो जातः	४९९
विना चिह्नैस्तु यत्कार्यं	४५३	विभक्ते संस्थिते ब्रह्मं	५३२
विनाढ्यः पञ्च विज्ञेयाः	१७३	विभक्तो यः पुनः पित्रा	५३७
वि नानार्थेऽव संदेहे	७	विभजिष्यमाण एकविंशं	५१७
विना पित्रा धनं तस्मात्	२५१	विभजेयुः सुताः पित्रोः	४८९
विनापि मुद्रया लेख्यं	१३७	विभजेरन्धन तस्य	५३१
विनापि साक्षिभिर्लेख्यं	१३०	विभजेरन्सुताः पित्रोः	५५१
विनिर्गच्छंस्तु तत्सर्वं	३३१	विभज्यमने दाये कन्या	५११
विनिश्चिते पूर्वपक्षे....	६८	विभज्याधिः समं तत्र	२३४
विनिहृते यथाभूतं	१०२	विभागं चेत्पिता कुर्यात्	४८८
विनीतवेषाभरणः	२३	विभागकाले तत्तस्य	५५९
विनेयाः प्रथमेनैव	३९७	विभागधर्मसंदेहे	५६९
विपरीतं नयन्तस्तु....	३९८	विभागधर्मसंदेहे	५७१
विप्रचिह्नेन शूद्रस्य	५८१	विभागनिह्वये ज्ञाति	५६९
विप्रतिपत्तौ साक्षिनिमित्ता	४०	विभागपत्रं कुर्वन्ति	१२०
विप्रत्यये लेख्यदिव्य	२५१	विभागभावना कार्या	५७१
विप्रदुष्टां स्त्रियं चैव	४५२	विभागभावना ज्ञेया	५६९
विप्रपीडाकरं छेद्यं....	४१७	विभागे तु कृते किञ्चित्	५६६
विश्रुतौ शूद्रवह्ण्ड्यौ	४६५	विभागे दान आधाने	१०२
विब्रुवंश्च भवेदेवं	८१	विभागे यत्र संदेहः	५७१
विब्रूयुर्बन्धवाः स्नेहात्	१००	विभागे सति धर्मोऽपि	५६९
विभक्तजस्य तत्सर्वं	४९९	विभागोऽर्थस्य पैत्र्यस्य	४७७
विभक्ताः सहजीवन्तः	५३७	विभावकं तत्र दिव्यं	२८५
विभक्तानवगच्छेयुः	५७०	विभावितैकदेशेऽज्ञ	२०३
विभक्तानां पृथग्ज्ञेया	५६९	विभाव्य दापयेज्यासं	२८५
		विभिन्नमातृकास्तेषां	५०३

विभिन्नैरेव तत्कार्यं	११३	विशेषतः स्थावराणां	१४६
विमृश्य कार्यं न्याय्यं चेत्	५५	विशेषलिखितं ज्यायः	२३५
विमृश्यते क्रियाभेदात्	६५	विशेषश्चेन्न लक्ष्येत	४११
विमृश्य ब्राह्मणैः सार्धं	१३३	विश्वस्तवञ्चकाश्चैव	४३९
विमोक्षस्तु यतस्तस्मात्	२६३	विश्वस्ते वञ्चकाश्चैव	३४
विरुद्धं चाविरुद्धं च	६७	विश्वासं प्रथमं कृत्वा	३५३
विलिखत्यवनिं पद्भ्यां	१०७	विश्वासार्थं कृतस्त्वाधिः	२४८
विवादं नैव पश्येयुः	४२	विषं सहस्रेऽपहते	१५४
विवादं संप्रवक्ष्यामि	३७२	विषमस्थाश्च ते सर्वे	४८
विवादकारणान्यस्य	२१९	विषमस्थाश्च नासेध्याः	४९
विवादयेत्सद्य एव	७१	विषमस्थाश्च नासेध्याः	५०
विवादसंभितं धर्मं....	२८	विषमे वा प्रदेशे च	१८३
विवादानुगतं दृष्ट्वा (व्याख्या)	२७	विषयेषु च सज्जन्त्यः	४७३
विवादिनो नरांश्चान्यान्	२०६	विषस्य पलषद्भागात्	१८८
विवादिनो नरांश्चापि	२०६	विषस्यापि प्रवक्ष्यामि	१८७
विवादे पृच्छति प्रश्नं	२८	विषामिदां पतिगुरु	४५२
विवादे प्राप्नुयाद्यत्र	१६	विषे तोये हुताशे च	२०४
विवादे साक्षिणस्तत्र	११७	विषोपधिबलात्कार	१३१
विवादे सोत्तरपणे....	२०४	विसंवदेन्नरो लोभात्	३५७
विवासनं धिक्करणं	२०८	विस्रम्भे सर्वशङ्कासु	१५४
विवाहकाले यत्स्त्रीभ्यः	५४७	विहाय चरिताचारं	१८
विवाहात्परतो यत्तु	५४८	विहायोपानदुष्णीषं	११२
विवाहादिविधिः स्त्रीणां	४७२	वीरभद्रश्च शम्भुश्च	१६५
विवीतभर्तुस्तु पथि	४४७	वृक्षपर्वतमारूढाः	४८
विवृत्य वै परीक्ष्यं तत्	१३९	वृत्तानुवादलेख्यं यत्	१२८
विवेचयति यस्तस्मात्	२८	वृत्तिं च तेऽभिकाङ्क्षन्ति	४८५
विवेसकः कुमार्यश्च	४५	वृत्तिराभरणं शुल्कं	५५६
विशालामुच्छ्रितां शुभ्रां	१६८	वृत्तेर्देशकुलानां वा	४२९
विशुद्धिपत्रकं चैव	१२७	वृत्ते वादे पुनर्न्यायः	६६
विशुद्धिपत्रकं ज्ञेयं	१२८		

वृथादानं तथैवेह	२६७	वैश्यश्चेत्क्षत्रियां गुप्तां	४६७
वृथादानाक्षिकपणाः	२२४	वैश्यस्य क्षत्रियाक्रोशे	४३२
वृथा मोक्षे च भोगे च	५५६	वैश्यस्य सलिलं देयं	१५९
वृद्धा न ते ये	३५	वैश्याजः सार्धमेवांशं	५०५
वृद्धानुवादसंसिद्धिः	१२५	वैश्यापुत्रो हरेद्व्यंशं	५०५
वृद्धा लुब्धाश्च बालाश्च	३५३	वैश्ये स्यादर्धपञ्चाशत्	४३१
वृद्धा वा यदि वावृद्धाः	३९०	वैश्योऽप्यर्धशतं द्वे वा	४३१
वृद्धिं ग्राहकहस्तं च	१२६	वोढुमर्हति गोपस्तां	३७५
वृद्धिरष्टगुणा ज्ञेया	२२८	व्यङ्गैकश्रोत्रियाचार	९७
वृद्धिश्चतुर्विधा प्रोक्ता	२२०	व्यत्यासपरिहासाच्च	३१९
वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः	२२०	व्यपोह्य किञ्चिषं सर्वं	५८३
वृषक्षुद्रपशूनां च	४५१	व्यभिचारं सदार्थेषु	१६३
वेगो रोमान्त्रमाद्यः	१९०	व्यभिचाररता या च	५३२
वेणुकाण्डमयांश्चैव	१८३	व्ययं दद्यात्कर्म कुर्यात्	३०३
वेणुवैणवभाण्डानां	४४३	व्ययं स्वामिनि त्रायाते	४०७
वेणुवैणवभाण्डानां	४४४	व्यवहारं स्वयं दृष्ट्वा	१२४
वेतनस्यानपाकर्म	१४	व्यवहारः कृतोऽप्येषु	२१४
वेतनस्यानपाकर्म	३२१	व्यवहारः स विज्ञेयः	१८
वेदविद्याविदो विप्रान्	३४८	व्यवहारः स विज्ञेयः	२०३
वेदाः साङ्गास्तु चत्वारः	३७	व्यवहारस्वरूपं च....	४६
वेलां प्रवेशं विषयं	६२	व्यवहारान्दिवक्षुस्तु	२३
वैश्याप्रधाना ये तत्र	३३४	व्यवहारानृपः पश्येत्	६
वैश्यास्त्रीणामलंकारान्	५८१	व्यवहाराभिज्ञस्तोऽयं	१७१
वेष्टयीत सितैर्हस्तौ	१७९	व्यवहाराभिज्ञस्तोऽयं	१७२
वैकृतं यत्र दृश्येत	१९२	व्यवहाराभिज्ञस्तोऽहं	१७८
वैश्यो वैश्याय नाकामः	५६०	व्यवहाराभिज्ञस्तोऽयं	१८४
वैवाहिके क्रमायाते	३१७	व्यवहाराभिज्ञस्तोऽयं	१७८
वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात्	४६५	व्यवहारेषु विज्ञेयः	३१३
वैश्यं वा धर्मशास्त्रं	२९	व्यवाये तीर्थगमने....	४७५
वैश्यमाक्षारयन्शूद्रः	४३२		

व्यस्ता समस्ता एकस्य	२०६
व्याख्यागम्यमसारं च	७३
व्याघ्रादिभिर्हतो वापि	३८२
व्याधाञ्छाकुनिकान्गोपान्	३९१
व्याधितः कुपितश्चैव	४८७
व्याधिता संभ्रमाव्यया	३३३
व्याधितां स्त्रीप्रजां वन्ध्यां	४७५
व्याधिना पीडितो यस्तु	२११
व्याध्यार्ता व्यसनस्थाश्च	४९
व्यापादो विषशस्त्राद्यैः	४५०
व्याप्नोति पादशो यस्मात्	११
व्यायच्छेच्छक्तितः क्रोशेत्	३७५
व्यालयाहानुञ्जवृत्तीन्	३९१
व्युषितं छादितं यत्र	१०३
व्रीहीनतिप्रयत्नेन	१८१

श

शंसितेऽन्यत्र वा स्थाने	५५
शक्तस्य संधावर्थः	१३६
शक्तस्यानीहमानस्य	४९४
शक्ताश्च य उपेक्षन्ते	४४७
शक्तितत्त्वानुमान्यैर्न	३३९
शक्तिभक्तानुसाराभ्यां	३४०
शक्त्यपेक्षमृणं दाप्यः	२५८
शक्त्या कोरकिता यशः सुर	२
शङ्काभियोगस्तत्त्वं च	६६
शङ्काविश्वाससंधाने	१५४
शङ्काविश्वाससंधाने	५५७
शङ्काशुद्धिपराणां च	१५३
शङ्कासतां तु संसर्गात्	१२

शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य	४३१
शतं स्त्रीदूषणे दद्यात्	४६९
शतमश्वानृते हन्ति	१११
शतमानं तु दशभिः	१५८
शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यात्	४०३
शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यात्	४६४
शते हते निहृते वा	१५४
शत्यस्तदर्धिकः पाद	४३२
शदश्च सदमं चीर्णे	३८४
शपथार्थे हिरण्याग्नी	३१
शपथैः स विशोध्यः स्यात्	४५३
शपथैः स विशोध्यः स्यात्	३०५
शपन्तं दापयेद्राजा	४३३
शब्दाभिधानतत्त्वज्ञौ	३०
शमादीनां प्रयोगे च	१०१
शमीधान्यं कृतान्नं च	४३६
शय्यासने पादुके च	४३
शरद्रीष्मे तु सलिलं	१६२
शरस्य पतनं ग्राह्यं	१८३
शरानप्यायसैरग्नैः	१८३
शरान्संपूजयेद्भक्त्या	१८२
शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं	४६७
शस्त्रावपाते गर्भस्य	४५२
शस्यते न स पक्षस्तु	६४
शस्यान्निवारयेद्वास्तु	३८४
शाककार्पासबीजैश्चौ	२२८
शाकानामार्द्रमूलानां	४४३
शान्त्यर्थं जुहुयादग्नी	१७७
शापिताः शपथैः स्वैः स्वैः	३९२

शरीरधनसंयुक्तं	२०८	शिल्पाकरशकुशलाः	३१०
शरीरधार्थदण्डश्च	२०४	शिल्पिनश्चापि तत्काले	४९
शरीरस्ताडनादिस्तु	२०४	शिल्पिषूपनिधौ न्यासे	२८७
शरीरो दशधा प्रोक्तः	२०४	शिल्पिष्वपि हि धर्मोऽयं	५५९
शालीनत्वाद्भयार्तत्वात्	७०	शिल्पेनापि च यत्कर्म	२८९
शाल्मलीफलके भक्षणे	४५६	शिभस्योत्कर्तनं तस्य	४६५
शाल्मलीसालतालांश्च	३८७	शिष्यादार्त्विज्यतः प्रभात्	५५९
शासनं कारयेद्धर्मं	१२०	शिष्यान्तेवासिदासस्त्री	२६७
शासनं प्रथमं ज्ञेयं	१२१	शिष्यान्तेवासिभृतकाः	३३५
शास्त्रं केवलमाश्रित्य	१८	शिष्येण वापि दासेन	१०१
शास्त्रविद्भिर्यथा प्रोक्तं	१९१	शीर्षकस्थो यदा न स्यात्....	१५२
शास्त्रसभ्याविरोधेन	१९९	शुचयो वेदधर्मज्ञाः	३५३
शास्त्राणि वर्णधर्मास्तु	४६	शुचिक्रियश्च धर्मज्ञः	९६
शास्त्रेण निन्दितं त्वर्थं	४५	शुद्धः स्याच्छुक्लनिष्ठीत्रे	१९५
शास्त्रोदितेन विधिना	३२	शुद्धर्णशङ्कया तत्तु	१३४
शिशिपा तदभावे तु	१६८	शुद्धश्चेद्भूमयोर्ध्वं मां	१७२
शिक्यच्छेदेऽक्षभङ्गे च	१७४	शुद्धेषु साक्षिषु ततः	१०५
शिक्यद्वयं समासाद्य	१६९	शुद्धेस्त्वं कारणं प्रोक्तं	१८५
शिक्षयन्तमदुष्टं च	३३९	शुद्धो भवति धर्मेण	१९६
शिक्षितोऽपि कृतं कालं	३३९	शुल्कं गृहीत्वा पण्यस्त्री	३३३
शिखावृद्धिं कायिकां च	२३०	शुल्कं च द्विगुणं दद्यात्	४७०
शिकाविटलरज्ज्वाद्यैः	२०९	शुल्कं त्वष्टगुणं दाप्यः	३३३
शिरःप्रच्छादनश्चैव ...	४४	शुल्कं दद्यात्सेवमानः	४७१
शिरसो मुण्डनं दण्डः	२०५	शुश्रूषकः पञ्चविधः	३३५
शिरस्थायिविहीनानि	१५४	शूद्रं तु कारयेद्दाम्यं	३४३
शिरोद्धृतमहीकरं....	१५५	शूद्रप्रव्रजितानां च	४५१
शिरोमिस्ते गृहीत्वोर्वा	३९३	शूद्रविदक्षत्रविप्राणां	११३
शिरोमात्रं तु दृश्येत	१८६	शूद्रस्तथाङ्गश्च एव स्यात्	४७१
शिरो वा सर्वगात्राणां	१०८	शूद्रस्यैकोदकाभात्रे	५६०
शिल्पविद्यार्थिनां चैव	१४८		

शूद्राक्रोशो क्षत्रियस्य	४३२	श्रुत्वाभियोगं प्रत्यर्थी	७२
शूद्रादीन्प्रतिभूहीनान्	५८	श्रुत्वा ये नाभिधावन्ति	४४७
शूद्रायां क्षत्रियविशोः	४६४	श्रुत्वा लेख्यगतं त्वर्थं	६९
शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा	४६६	श्रेणिपूगनृपद्वेष्टा	३५५
शूद्र्यां द्विजातिभिर्जातः	५०६	श्रेणिषु श्रेणिपुरुषाः	९५
शूरोऽशांस्त्रीन्समर्थो द्वौ	३११	श्रेयस्करमिहामुत्र	१११
शूर्पस्य च पणार्धं तु	३०२	श्रोतारो वणिजस्तत्र	३१
शृङ्गिणो वात्सनाभस्य	१८७	श्रोत्रिया न पराधीनाः	९४
शृणोति यदि नो राजा	३३	श्रोत्रिया ब्राह्मणस्या	५२९
शेषाणामानृशंस्यार्थं	५१५	श्रोत्रियास्तापसा वृद्धाः	१०१
शेषास्तमुपजीवेयुः	४८९	श्रौतस्मार्तक्रियायुक्ताः	९४
शेषेऽप्येकादशगुणं	४४२	श्वपदेनाङ्कयित्वा तं	३४५
शेषे त्वेकादशगुणं	४४३	श्वपाकषण्डपाषण्ड	४११
शोणितं दृश्यते यत्र	१९५	श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च	५५५
शोणितेन विना दुःखं	४१५	श्वश्र्वादिभिर्गुरुस्त्रीभिः	४७४
शोधयेत्पूर्ववादं तु....	६७	श्वा चैव दश वर्षाणि	११०
शोध्यः शुद्धः स सत्कृत्यो	१८१	ष	
शोषमागच्छतश्चोष्टौ	१०७	षट्पञ्चाशत्समधिकं	१७५
शौचे धर्मेऽन्नपक्ष्यां च	४७३	षडब्दिके त्रिरात्रं तु	७०
शौर्यप्राप्तं तु यद्विस्तं	५६०	षड्गुणः कायमध्ये तु	४१३
शौर्यप्राप्तं विद्यया च	५६१	षड्गुस्तं तु तयोः प्रोक्तं	१६९
शौर्यादिनाप्नोति धनं	५६२	षड्भागकालं शुक्रार्थं	४४
श्रावणात्पूर्वलखितः	२३१	षड्विधस्तस्य तु बुधैः	३६५
श्रावयन्त्यर्थलोभेन	४३९	षड्विधास्मिन्समाख्याता	२२०
श्रीमती जननी यस्य	२	षण्डः परिहार्यो राज्ञा	२०७
श्रुताध्ययनसंपन्नं	३०	षष्टिर्वर्षसहस्राणि	११०
श्रुताध्ययनसंपन्नं	३४२	षष्टिर्वर्षसहस्राणि	१२१
श्रुताध्ययनसंपन्नाः	२६	षष्ठं तु क्षेत्रजस्यांशं	५१६
श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यं	६८	षष्ठं तु स्थितिपत्राख्यं	१२७
श्रुतिस्मृत्यविरोधेन	४१		

षष्ठश्च तण्डुलः प्रोक्तः	१५०
षष्ठ्या नाशो जलं देयं	१५५
षाहुण्यस्य प्रयोगश्च	३८
षाण्मासिकं वत्सरं वा	३५९
षोडशाक्षः पणान्दाप्यः ...	४२८
षोडशैव तु शूद्रस्य	४४२

स

संक्रमध्वजयष्टीनां (व्याख्या)	४४१
संक्षिप्तं निखिलार्थं च	६३
संख्या रश्मिरजोमूला	१८९
संग्रामादाहतं यत्तु	८६१
संततिः स्त्रीपशुष्वेव	२५३
संततिस्तु पशुस्त्रीणां	२२६
संदंशेन नियुक्तोऽथ	१८०
संदिग्धमिव लिख्येत	६४
संदिग्धमुत्तरं देयं	७४
संदिग्धलेख्यशुद्धिः स्यात्	१३३
संदिग्धार्थस्वतन्त्रो यः	८४
संदिग्धासंभवाव्यक्तं	७३
संदिग्धे प्रातिभाष्ये च	२०४
संदिग्धेऽर्थे वञ्चनार्थाः	३०५
संदिग्धेषु च कार्येषु	९३
संदिष्टस्याप्रदाता च	४५१
संधिक्रिया क्रियाभेदैः ...	१०२
संधिच्छिदः पान्यमुषः	४३८
संधिच्छेदकृतो ज्ञात्वा	४४०
संनिवेशं प्रमाणं च	१२३
संप्रति स्थावरप्राप्तेः	१३९
संप्राप्ता भूवि भाति	२
संप्रीत्या भुज्यमानानि	१४९
संभवन्ति गुणाः सर्वे (व्याख्या)	३६

संभाषणं रहसि च	४६३
संभूय कुर्वतां तेषां	३१०
संभूय कुर्वतामर्घं	४५८
संभूय वणिजा पण्यं	४५८
संभूय स्वानि कर्माणि	३०६
संभोगं केवलं यस्तु	१४०
संमील्य कारयेत्सीमां	३९८
संयोगः क्रियते यत्तु	४६२
संरक्षेत्समयं राजा	३८१
संवत्सरं जडोन्मत्तं	७०
संवत्सरेणार्धखिलं	४०९
संवित्क्रियां विहन्याच्च	३५४
संश्राव्य पाययेत्तस्मात्	१९१
संसक्तकास्तु सामन्ताः	३८९
संसक्तसक्तदोषे तु	३८९
संसक्तसक्तसंसक्ताः	३८९
संसक्तसक्तसक्तास्तु	३९७
संसर्गविह्वरूपैश्च	४३९
संसृष्टानां तु यः कश्चित्	५३७
संसृष्टानां तु यो भागः	५३१
संसृष्टास्तेन वा ये स्युः	५००
संसृष्टिनि प्रेते	५४०
संसृष्टिनस्तु संसृष्टी	५३८
संस्कर्ता तु कलाभिज्ञः	३११
संस्कार्या भ्रातृभिर्ज्यैष्ठैः	५०८
स एव चान्द्रिका प्रोक्ता	१५८
स एव तत्र साक्षी स्यात्	१०३
स एव दण्डः स्तेयेऽपि	४४२
स एव द्विगुणः प्रोक्तः	४१४
स एवांशस्तु सर्वेषां	४१६

स एवास्य भवेदोषः	३६९	सतां वाहनशस्त्राणि	१६१
स एव विनयं कुर्यात्	४११	सत्यंकारकृतं द्रव्यं	२४१
स एष बहुभुतो	२०७	सत्यंकारकृतं द्रव्यं	३७१
सकामां दूषयंस्तुल्यः	४७०	सत्यंकारं च यो दत्त्वा	३७०
सकामां दूषयंस्तुल्यः	४७१	सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयात्	६
सकामास्वनुलोमासु	४६९	सत्यं वापि सहान्येन	७८
स कालो व्यवहाराणां	२३	सत्यं शौचं बन्धुजनं	२८०
स कुबेरः स वरुणः	३	सत्यं सत्ये ब्रुवन्साक्षी	१०८
स कूटसाक्षिणां पपिः	११४	सत्यमेव परं दानं....	१०८
स कृतोऽपि भवेत्साक्षी	१०३	सत्यमेव परो धर्मः	१०८
सकृदंशो निपतति	५७१	सत्यवाक्ये व्रजन्त्युर्ध्वं	१०९
सकृदाह ददामीति	५७१	सत्यव्रतः सोपवासः	३९३
सकृद्याचितमर्पयेत्	२८६	सत्यसंधो हि भगवान्	१७२
स क्रीतिकः सुतस्तस्य		सत्यासत्यान्यथा स्तोत्रैः....	४३०
(व्याख्या)	५१४	सत्येन पूयते साक्षी	१०८
स च तत्कारणं ब्रूयात्	१०६	सत्येन माभिरक्ष त्वं	१८५
स च राज्ञा चतुर्भगं	२०१	सत्येन शापयेद्विप्रं....	१११
सचिह्नं ब्राह्मणं कृत्वा	४४५	सत्येन शापयेद्विप्रं	३९२
स चेन्न कुर्यात्तत्कर्म	३२५	सत्यैकव्रतपालको द्विगुण....	१
स चैनं भुवि शक्नोति	३	सत्रोद्यताश्चैव तथा	५०
सचैलं स्नातमाहूय	१६७	सत्रोद्वाहोद्यतो रोगी	४९
सच्छूद्रस्यायमुद्दिष्ट	४३४	सत्स्वपत्येषु यस्मान्न	४७९
स जघन्यतमस्तेषां	३४४	स दण्ड्यः कृष्णलान्यष्टौ....	३२६
स जातावुत्तमो दण्डः	४६४	स दत्त्वा निर्जितां वृद्धिं	२५९
स तथैव ग्रहीतव्यः	२८१	सदानभानसत्कारैः	३५८
स तद्गृहीत्वा निर्गच्छेत्	३३१	सदृशं प्रीतिसंयुक्तं	
स तमर्थं प्रदाप्यः स्यात्	२४८	(व्याख्या) ...	५१३
स तमादाय सप्तैव	१७६	सदृशी सदृशेनोढा	५२४
स तयोर्दण्डमाप्नोति	४११	सदोषमपि तत्क्रीतं	३६४
सतस्तत्कालकरणं	१२९	सद्भिः परिवृतो राजा	१७४
स तस्य दासो भृत्यः स्त्री....	२६१	सद्यः कृते तदा वादः	७०

सद्यो वा कामजैश्चिह्निः	४६३	सभायाः पुरतः स्थाप्यः	६६
सद्यो वा सभिकेनैव	५७५	सभाराजकुलद्वार	१६३
स द्वौ कार्षापणौ दद्यात्	४०१	सभाराजगृहद्वार	१६८
स नरो जायते पश्चात्	११०	सभासदां प्रसिद्धं यत्	१०५
स नाणकपरीक्षी तु	४५७	सभिकाधिष्ठितं कार्यं	५७३
सपणश्चेद्विवादः स्यात्	२०४	सभिकाधिष्ठितं कार्यं	५७८
स पालः शतदण्डार्हः	३७८	सभिको ग्राहकस्तत्र	५७४
सपालान्वा विपालान्वा	३८३	सभ्याः पृथक्पृथग्दण्ड्याः....	३४
सपिण्डता तु पुरुषे	५२८	सभ्याः सजयिनो दण्ड्याः	२१३
सपिण्डस्याप्रजस्यांशं	१३९	सभ्याधीनः सत्यवादी	३१
सपिण्डाभावे आचार्यः	५२९	सभ्याश्च साक्षिणश्चैव	८२
सपिण्डो वा सगोत्रो वा (व्याख्या) ...	३८	सभ्येनावश्यकर्तव्यं	३३
स पुनर्द्विविधः प्रोक्तः	२३०	सभ्यैः सह नियोक्तव्यः	२७
स पुनर्द्विविधः प्रोक्तः	२८०	सभ्योऽसभ्यः स विज्ञेयः....	३३
सप्तधा लौकिकं लेख्यं	११९	समं दद्यान्त्सुतौ तु	२५०
सप्त पिप्पलपत्राणि	१८०	समं सर्वे सहोदरा	५५१
सप्तमं सोमदैवत्यं	१७५	समः स्यात्सर्वभूतेषु	३६
सप्त वित्तागमा धर्म्याः	४८३	समकालं पश्चिमं वा	१३७
सप्तागमाद्गृहक्षेत्रात्	३१६	समकालमिषुं मुक्तं	१८५
सप्ताश्वत्थस्य पर्णानि	१७९	समक्षदर्शनात्साक्षी	९३
सप्ताहाद्वा द्विसप्ताहात्	१९३	समक्षमसमक्षं वा....	३०४
सप्ताभाभ्यन्तरे यस्य	१९३	समजातिगुणानां तु	४३०
स प्रदाप्यः कृष्टफलं	४०७	समत्वं साक्षिणां यत्र	९०
सप्राड्विवाकः सामात्यः	३२	समदण्डाः स्मृता ह्येते	४४६
सबन्धे भाग आशीतः	२२१	समन्यूनाधिकत्वेन	२९९
सब्रह्मचारी सद्भिः	५३०	समन्यूनाधिका भागाः	४९२
सभान्तः साक्षिणः सर्वान्	१०७	समन्यूनाधिकैरंशैः	३०३
सभान्तस्थैश्च वक्तव्यं	११२	समभावे तु देवानां	१९२
सभा प्रपा देवगृह....	३५०	सममंशित्वमाख्यातं	६४६
सभामेव प्रविश्याम्यां	२७	सममेषां विवीतेऽपि	३८०

समयस्थानपाकर्म	१६	समुत्सृजेद्राजमार्गे	४०१
समयस्थानपाकर्म	३४८	समुद्रपरिवर्तं च	४५८
समये दायभागे च	७१	समुद्रा वर्षमासादि	१२१
समयैः परिगृह्याथ	१७२	समुद्रे नामुयात्किंचित्	२८३
समर्थश्चेद्दमं दाप्यः	३२४	समुद्रेऽपि यदा लेख्ये	१३४
समर्थस्तु हेरद्वयंशं	३११	समूलशस्यनाशे तु	३८४
समवायेन वणिजां	३०३	स मूल्यादशभागं तु	३६७
समविद्याधिकानां तु	५६१	समूहकार्य आयातान्	३५८
समवेतैस्तु यद्वत्तं	३०६	समूहकार्यप्रहितः	३५८
समवेतैस्तु यद्वत्तं	११३	समूहस्थाश्च ये चान्ये	२६
समस्तत्र विभागः स्यात्	५१४	समूहस्थोऽशभागी स्यात्	३६०
समस्तत्र विभागः स्यात्	५३२	समूहानां तु यो धर्मः	३५३
समस्तत्र विभागः स्यात्	५३७	समेषु तु गुणोत्कृष्टान्	११६
स महीमखिलां भुञ्जन्	५२०	समेष्वेवं परस्त्रीषु	४१३
स माधवः सकलपुराण	२	समो न्यूनाधिको वांशः	३०३
समानजातिसंख्या ये	५०३	समोपकृष्टजातिश्च	२५७
समानोदकभावस्तु	५२८	समोऽपि न विशुद्धः स्यात्	१७४
स मान्यते यः क्षमते	४११	समो वा हीयमानो वा	१७३
समाप्तेऽर्थे ऋणी नाम	१२६	स सम्यक्पालितो दद्यात्	५७४
समामासतदर्धाहः	६०	स रक्षितो दिनस्यान्ते	५८
समामासतदर्धाहः	१२३	स राज्ञांशे स्वके स्थाप्यः	५७२
समा मासस्तथा पक्षः	६४	सर्पमार्जारनकुल	४२४
समा विंशत्यवधिका	१४७	सर्पन्सर्पन्शरो यायात्	१८३
समावृत्तोऽव्रती कुर्यात्	१४८	सर्वं तु दिव्यदृष्टेन	९०
समाहितमतिः पश्येत्	४७	सर्वं भूम्यनृते हन्ति	११२
समीक्षमाणो निपुणं	३७	सर्वं वा ऋक्थजातं तत्	५०५
समीक्ष्य कुलधर्माश्च	४६	सर्व एव विकर्मस्थाः	
समुच्छ्रिता ध्वजाकारा	३८६	(व्याख्या)	२७३
समुत्थानं व्ययं चासौ	४२०	सर्वकार्यप्रवीणाश्च	३५३
समुत्थानव्ययं दाप्यः	४२०	सर्वधर्मविदोऽस्तुब्धाः	९४
		सर्ववर्णोत्तमा कन्या	५१

सर्वसाक्षिष्वयं धर्मः	११२	स विनेयोऽन्यथा कुर्वन्	४८
सर्वस्वं गृहवर्जं तु	३१४	सबृद्धिकं गृहीत्वा तु	२४१
सर्वस्वहरणं कृत्वा	३५५	सबृद्धिकं प्रदाप्यः स्यात्	५५६
सर्वस्वहरणं दण्डः	३५१	सब्रतानां कृशाङ्गानां	१६१
सर्वस्वहरणेऽप्येतत्	५८१	सशूकस्याव्यसनिनः	१९१
सर्वानितान्भाविनः पार्थि	१२३	ससखोऽनुत्तरीयो वा	५३
सर्वान्वलकृतानर्थान्	२१६	ससभ्यः प्रेक्षको राजा	३२
सर्वे च पुरुषपीडाकराः	४२०	ससाक्षिकं रहोदत्तं	२८१
सर्वे द्विगुणदण्ड्याः स्युः	८४	स साक्ष्येकोऽपि साक्षित्वे	९६
सर्वे पृथक्पृथग्दण्ड्याः	३९७	सहसा कामयेद्यस्तु	४६६
सर्वेषामपि तु न्यायं	५४५	सहसा क्रियते कर्म	४४९
सर्वेषामप्यभावे तु	५२९	सहस्रं त्वन्त्यजस्त्रियम्	४७१
सर्वेषामर्धिनो मुख्याः	३०७	सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं	४६४
सर्वेषामल्पमूल्यानां	४४३	सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यः	४६४
सर्वेषामेव सा प्रोक्ता	३०५	सहस्रं षट्शतं चैव	२०४
सर्वेषु चार्थजातेषु	१५५	सहासनमभिप्रेप्सुः	४१९
सर्वेषु सर्वदिव्यं वा	१५९	सहितो लोकपालैश्च	१६४
सर्वेष्वर्थविवादिषु	८३	स हि संतानाय	३१५
सर्वेष्वर्थविवादिषु	२३६	सहेमाम्यम्बुपुरुषाः	३१
सर्वे सपिण्डास्तदायं	५४२	साक्षताभिः सपुष्पाभिः	३४७
सर्वे सपिण्डाः स्वधनं	५४१	साक्षाद्भट्टरि संज्ञायाम् ...	९३
सर्वैरुपायैरन्विच्छेत्	२८५	साक्षिणं ख्यापयेद्यद्वा	२६२
सर्वोपायविनाशेऽपि	२८३	साक्षिणः साधनं प्रोक्तं	८८
सर्षपाः षड् यवो मध्यः	१५६	साक्षिणश्च निरोद्धव्याः	११६
सलिलेन सकृद्धीतां	१९६	साक्षिणश्च स्वहस्तेन	१२६
सवर्णलिङ्गसंख्या ये	५०३	साक्षिणश्चान्यथा ब्रूयुः	४४०
सवर्णा असवर्णा वा	५१५	साक्षिणां दूषणं ग्राह्यम्	१०६
सवर्णायासपिण्डाय	२७४	साक्षिणां लिखितानां च	११६
स विनेयो जितः पूर्वं	७२	साक्षिणा धर्मसंस्थेन	१०९

साक्षिणामेष निर्दिष्टः	११९	सांनिध्येऽपि पितुः पुत्रैः	२६४
साक्षिणो दूषणं हार्यं	१०५	सा तु संप्रतिपत्तिस्तु	७२
साक्षिणो ब्राह्मणाः श्रेष्ठाः	१७३	साधनाङ्गान्विता रात्री	४३८
साक्षिणोऽर्थसमुद्दिष्टान्	१०५	साधारणं समाश्रित्य	५६२
साक्षिणो लिखितं भुक्तिः	९१	साधारणः समस्तानां	१५९
साक्षित्वं प्रातिभाव्यं च	२५४	साधारणस्यापलापी	४५२
साक्षित्वं प्रातिभाव्यं च	२५५	साध्यं प्रमाणं द्रव्यं च	६२
साक्षित्वं प्रातिभाव्यं च	५६९	साध्यपालस्तु कर्तव्यो	३०
साक्षिदोषाः प्रयोक्तव्याः	१०६	साध्यप्रमाणहीनश्च	६१
साक्षिदोषाद्भवेदुष्टं	१३१	साध्यप्रमाप्यसंख्यावत्	६३
साक्षिद्वैधे प्रभृताः स्युः	११६	साध्यमानो नृपं गच्छेत्	२५५
साक्षिधर्मे विशेषेण	१०८	साध्यमूलस्तु यो वादो	६
साक्षिप्रत्यय एव स्यात्	३८८	साध्यवद्वाचकपदं	६३
साक्षिभावे नियुक्तानां	१०९	सा न्याय्या न तु पूर्वापि	८८
साक्षिभिस्तत्क्षणेनैव	८२	सामन्तकुलिकादीनां	४५१
साक्षिभिस्तावदेवासौ	२०३	सामन्तात्परतो ये स्युः	३९७
साक्षिलिङ्गादिनाशने (व्याख्या)	२३	सामन्तानामभावे तु	३९०
साक्षिलेखनकर्तारः	१३२	सामन्तानुमते देयम्	३८५
साक्षिलेख्यानुमानं च	८७	सामन्तान्मार्गपालांश्च	४४८
साक्षिलेख्यानुमानेन	२१९	सामन्ता वा समग्रामाः	३९३
साक्षिषूभयतः सत्सु	११८	सामन्तेष्वथ भृत्येषु	१२५
साक्षिसभ्यविकल्पस्तु	८८	सामादीनामुपायानां	३८
साक्षिसभ्यावसन्नानां	२१५	सामाद्युपायसाध्यत्वात्	११
साक्षी द्वादशभेदस्तु	८७	सामान्यं पुत्रदारादि	३१३
साक्षी वा साक्षिणान्येन	१२९	सामान्यं याचितं न्यासः	३१३
साक्षी साक्ष्यं न चेद्भूयात्	११५	सामान्यमस्वतन्त्रत्वं	३३५
साक्षेपं निष्ठुरं श्रेयं	४२९	सामान्यार्थसमुत्थाने	५६०
साक्ष्यभावे तु चत्वारः	३८८	सामान्योऽयं धर्मस्तुर्नृपाणां	१२३
सांतानिकादिषु तथा	३५९	सायणो भोगनाथश्च	२

सा यथाकाममश्रीयात्	४८३	सुकृतैः शापिताः स्वैः स्वैः	३९३
सा यथाकाममश्रीयात्	५४९	सुतलोहेन वा दद्यात्	२६८
सारभूतमसंदिग्धं	६९	सुतस्य सुतदाराणां	२१९
सावित्र्या प्रणवेनाथ	१६६	सुताश्चैषां च भर्तव्याः	५४६
साशीतिपणसाहस्रः	२१२	सुदीर्घस्यापि कालस्य	३२९
साहसं स्थावरस्वाम्यं	५७०	सुदीर्घेणापि कालेन	१०४
साहसन्यायवर्ज्यानि	३२	सुप्रमत्तप्रमत्तेभ्यः	४३५
साहसस्तेयपारुष्य	७१	सुराकामद्यूतकृतं	२६७
साहसेऽप्यागतानेतान्	१६०	सुवर्णकरं पञ्च	१५५
साहसेषु च सर्वेषु	१०१	सुवर्णमाषकं तस्मिन्	१९५
साहसेषु य एवास्ते	४४२	सुवर्णरजतादीनां	४४२
सिकतेष्टकगोबाल	३८७	सुसंस्कृते तु षष्ठं स्यात्	४०८
सितपुष्पस्तु धर्मः स्यात्	१९७	सुहृत्संबन्धिसंदिष्टैः	२५५
सिद्धान्तः स उदाहृतोऽत्र (व्याख्या)	३०	सुहृद्वन्धुसकुल्यैश्च	१४९
सिद्धिरस्योभयस्यापि	२३३	सुहृद्भिर्बन्धुभिश्चैषां	१४८
सिद्धेनार्थेन संयोज्यः	१९९	सुहृद्भिर्बान्धवैश्चापि	१४९
सिद्धेऽर्थे वादिने दद्यात्	१२४	मूकरो दशवर्षाणि	११०
सीदन्ति हि प्रमेयानि	९२	सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यः	४७३
सीमां प्रति समुत्पन्ने	३९६	सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यः	४७४
सीमाचङ्क्रमणे कोशे	३९५	सूत्रकार्पासकिण्वानां	४४४
सीमात्र विहिता कार्या	३८६	सेतुं प्रवर्तयेत्कश्चित्	४०६
सीमान्तवासिसामन्तैः	३९७	सेतुभेदकरीं चाप्सु	४५२
सीमामध्ये तु जातानां	४०४	सेतुकण्टकभेत्तारः	४५
सीमायामविषयायां	३९६	सेतुवल्मीकनिघ्नास्थि	३९१
सीमाविनिर्णयं कुर्युः	३८८	सेतुस्तु द्विविधो ज्ञेयः	४०६
सीमाविवादे निर्णति	१२८	सेवाशीर्यादिना तुष्टः	१२१
सीमाविवादे निर्णति	१३६	सैनिकाः सैनिकैरेव	२४
सीमावृक्षांस्तु कुर्वीत	३८७	सोऽग्निर्भवति वायुश्च	३
सीमा व्यतिक्रमे	४०४	सोऽजयी स्यादन्वमीतं ...	११४
सीधो विवादे क्षत्रस्य	३९१	सोऽज्येष्ठः स्यादभागश्च	५६७

सोत्तरोऽनुत्तरश्चेति	८	स्त्रियाप्यसंभवे कार्यं	१०१
सोत्तरोऽभ्यधिको यत्र	८	स्त्रियास्तु यद्भवेद्वित्तं	५५२
सोदयं तस्य दाप्योऽसौ	३६५	स्त्रीं धनभ्रष्टसर्वस्वां	४७६
सोदर्या विभजेयुस्तं	५३९	स्त्रीज्ञातिस्वाम्यनुज्ञातं	३१७
सोऽधिकर्मकृतो ज्ञेयः	३४०	स्त्रीणां तु न भवेद्विषयं	१६१
सोऽन्तर्दशाहासद्भव्यम्	३६४	स्त्रीणां तु न विषं प्रोक्तं	१५९
सोऽपत्यं भ्रातुरुत्पाद्य	५३२	स्त्रीद्रव्यवृत्तिकामो वा	४५३
सोपवासः सूर्यमहे....	१९५	स्त्रीधनं तदपत्यानां	५५२
सोपसर्गस्तदा दण्ड्यः	२५२	स्त्रीधनं दुहितृणाम्....	४९५
सोऽपि तद्विगुणं दाप्यः	३६९	स्त्रीधनं दुहितृणाम्....	५२५
सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यः	३४९	स्त्रीनक्तमन्तरागार	२१४
सोमाम्यकानिलेन्द्राणां	४	स्त्रीपुंसयोगसंज्ञं तत्	४७२
सोल्लेखनं वा लभते	६६	स्त्रीपुंसयोगः स्तेयं च	२१
सोऽस्य कार्याणि संपश्येत्	२७	स्त्रीपुंसयोः पशुस्तेयी	४३८
सोऽस्या दद्यावृणं भर्तुः	२७५	स्त्रीपुंसयोर्नचोढायाः	४७४
सोऽहं प्राप्य विवेकतीर्थं	१	स्त्रीपुंसयोश्च संबन्धः	१५
सौदायिकं क्रमायातं	३१७	स्त्री प्रसूताप्रसूता वा	२७४
सौदायिकं धनं प्राप्य	५४९	स्त्रीबालकान्वञ्चयन्ति	४३९
सौराक्षिकं वृथा दानं	२६५	स्त्रीबालोन्मत्तवृद्धानां	२०९
सौवर्णीं राजतीं ताम्नीं	१९६	स्त्रीबुद्धेरस्थिरत्वाच्च	१००
सौवर्णे राजते ताम्ने	१९६	स्त्रीब्राह्मणविकला	१६२
स्कन्धादादाय तस्यासौ	३४७	स्त्रीशुल्कानुग्रहार्थं च	३१७
स्तेनसाहसिकोद्धृत	३२०	स्त्रीशुल्केषु न वृद्धिः स्यात्	२२५
स्तेनाः साहसिकाः षण्ढाः....	१००	स्त्रीषु रात्रौ बहिर्गमात्	२१४
स्तेये च श्वपदं कार्यं	२१०	स्त्रीषु संयुतास्व	५६३
स्तेये च श्वपदं कार्यं	४४५	स्थलनिम्ननदीस्रोतः	३८७
स्तेयेऽपि साहसे चैव	१०१	स्थाणुर्भगश्च भगवान्	१६५
स्तोमवाहीनि भाण्डानि	३३२	स्थानं गृहं स्थलं चैव	२८०
स्तोमाद्विना वसित्वा तु	३३१	स्थानभ्रष्टाः स्वकास्तस्थाः	१३०
स्त्रियं स्पृशेददेशे यः	४६३	स्थानवंशादिपूर्वं च	१२३

स्थानात्स्थानान्तरं गच्छेत्....	१०७	स्मार्यते च मुहुस्तच्च	१०२
स्थानादन्यत्र गमनात्	१८६	स्मृतिर्विनिर्णयं ब्रूते	३१
स्थानावसथसाध्याख्या	६३	स्मृतिशास्त्रं तु यत्किञ्चित्....	१७
स्थानासेधः कालकृतः	४७	स्मृत्यपेक्षं हि साक्षित्वं	१०४
स्थानेषु धर्मजुष्टेषु....	५३४	स्मृत्याचारव्यपेतेन	५२
स्थापयेत्प्रथमं तोये	१८४	स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु	३९
स्थापितं येन विधिना	२८१	स्यात्साहसं त्वन्वयवत्	४३५
स्थाप्यतेऽन्यगृहे यत्तु	२७९	स्वं कुटुम्बाविरोधेन	३१४
स्थायिनामेष नियमः	३६६	स्वं च धर्मं प्रयत्नेन	४७३
स्थावरं तु न भुज्येत	४८४	स्वं च शुल्कं वोढाहति	५५४
स्थावरं द्विपदं चैव	४८५	स्वं लभेतान्यविक्रीतं	२९२
स्थावरस्य तथाख्यातं	१५०	स्वं शिल्पमिच्छन्वा हर्तुं	३३८
स्थावरस्य तु सर्वस्य	४८४	स्वकीयैः प्रतिनामाद्यैः	१२७
स्थावरस्योदयं ढाप्यः	३६७	स्वग्रामज्ञातिसामन्त	५६८
स्थावरे विक्रयाधाने	१३८	स्वच्छन्दं त्रिधवागामी	४५१
स्थावरे विक्रयो नास्ति	५६९	स्वच्छन्दगा तु या नारी	४७५
स्थावरे विक्रियाधाने	१२८	स्वच्छन्दगा बहुजला	३८६
स्थावरे षट्प्रकारेऽपि	३९०	स्वच्छन्दव्यभिचारिण्याः	४७७
स्थावरेषु विवादिषु	६२	स्वजातिप्रभुकां चैव	५१
स्थित्वैकस्मिन्ततोऽन्यानि	१७६	स्वज्ञानशासनाद्वाटात्	५५९
स्थिरतोये निमज्जेत्तु	१८४	स्वतन्त्रस्यात्मनो दानात्	३४०
स्नानोदकेन संमिश्रान्	१९४	स्वदासमिच्छेद्यः कर्तुं	३४७
स्नेहः सुहृद्बान्धवेषु	१४९	स्वदेशपण्ये तु शतं	४५८
सोहादज्ञानतो वापि	३४	स्वदेशेऽपि स्थितो यस्तु	२२३
स्पर्शा भूषणवस्त्राणां	४६२	स्वदेशे वा विदेशे वा	२१८
स्पष्टाक्षरं जितक्रोधं	३०	स्वद्रव्यं यत्र विसृज्यते....	२७९
स्पष्टावगमसंयुक्तं....	१२७	स्वधनैस्तैर्विभक्तव्यं	५०३
स्फुटलेखं नियुञ्जीत	३०	स्वधर्मत्यागिनोऽन्यत्र	३४१
स्मार्तकाले क्रिया भूमेः	१४२	स्वधर्मस्य यथा प्राप्तिः	७
स्मार्तोद्वायधुर १०१ ...	१	स्वधर्मावलितान्राजा	४६

स्वनामगेत्रिस्तत्तुल्य	.... १३८	स्वास्वादंशाद्यतुर्भागं	.... ५०९
स्वपणं स्वकृतं दाप्यः	.... २०४	स्वामिदोषादकरणे	.... ३२६
स्वपर्याप्तमृणं दत्त्वा	.... ३४६	स्वामिनं तं विजानीयात्	.... ४०४
स्वबलेनैव भुञ्जानः	.... ३०१	स्वामिने योऽनिवेद्यैव	.... ४०६
स्वभागान्यदि दद्युस्ते	.... ५६७	स्वामिने सशदं दाप्यः	.... ४०८
स्वभावाद्विकृतिं गच्छेत्	.... ५६	स्वामिनो नार्पयेद्यावत्	.... ३३१
स्वभावेनैव यद्भूयुः	.... ११३	स्वामी दत्त्वार्धमूल्यं तु	.... २९७
स्वयं कृतं वा यदणं	.... २७०	स्वामी रिक्थक्रय	.... ४८०
स्वयंघ्राणेण ताम्बूलं	.... ४३	स्वामी शतदमं दाप्यः	.... ३८४
स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च	.... ५१७	स्वाम्यर्थे जीवितं त्यक्त्वा	.... ५६१
स्वयमर्जितं चैव	.... ५६०	स्वाम्याज्ञया तु यच्चोऽग्नौः	.... ३११
स्वयमन्वेषयेद्राजा	.... ४४	स्वार्थसिद्धिपरो वापि	.... ६८
स्वयर्महितलब्धं तत्	.... ५५८	स्वार्थसिद्धौ च दृष्टेषु	.... ३८९
स्वयमेव तु यो दद्यात्	.... २८७	स्वेच्छाकृतविभागो यः	.... ५७२
स्वयमेव निगृह्णीयात्	.... ४२	स्वेच्छादेयं स्वयं	.... ३१६
स्वरवर्णेऽङ्गिताकारैः	.... ४०	स्वेभ्योऽशोभ्यस्तु कन्याभ्यः	.... ५०९
स्वरवर्णेऽङ्गिताकारैः	.... ५५	स्वैरिण्यन्नाह्मणीवेद्या	.... ४६८
स्वराष्ट्रे चैर्यभीतिं च	.... ४४	ह	
स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य	५४०, ५२३	हतः संदृश्यते यत्र	.... ४५३
स्वलपेऽपराधे वाग्दण्डः	.... २०६	हत्वापराधिनं चैव	.... ४१२
स्ववाक्यप्रतिपन्नश्च	.... ८२	हन्ति जातानजातांश्च	.... ११२
स्ववाचैव जितानां तु	.... २१५	हन्याच्चित्रवधोपायैः	.... ४५४
स्वशक्त्यापहतं द्रव्यं	.... ४९८	हन्याच्चित्रैर्वधोपायैः	.... ५८२
स्वसीमि दद्याद्भामस्तु	.... ४४७	हर्म्यं देवगृहं वापि	.... ३१०
स्वस्थेनार्तेन वा दत्तं	.... ३२०	हव्यं वहसि देवानां	.... १७८
स्वस्वभोगस्थावरस्य	.... ५७०	हस्तक्षतेषु सर्वेषु	.... १७९
स्वहस्तकाज्ज्ञानपदं	.... १३७	हस्तद्वयं निखेयं तु	.... १६९
स्वहस्तकाज्ज्ञानपदं	.... १४४	हस्तयोर्निक्षिपेत्तत्र	.... १८०
स्वहस्तलेख्यं विज्ञेयं	.... १२७	हस्तानां तु शते सार्धे	.... १८२
स्वां प्रसूतिं चरित्रं च	.... ४७३		

हस्ताभ्यां तं समादाय	१७६	हिरण्योदकदानेन	५६८
हस्तिपत्रात्यदासेषु....	४११	हीनं पुरुषकारेण	३७४
हस्त्यश्वगोखरोष्ट्रादीन्	३३०	हीनजातिं परिक्षीणं	२५७
हस्त्यश्वरथहर्तृश्च (व्याख्या)	४४१	हीनमध्योत्तमत्वं च	३३९
हानिर्विक्रेतुरेवासौ....	३६८	हीनमध्योत्तमानां तु	४१०
हानिश्चेत्क्रेतुदोषेण....	३६९	हीनमूल्यं च यत्क्रान्तं	२९३
हानिस्तत्र समा कल्प्या	३०१	हीनमूल्यमवेलायां	२९४
हिंसकोऽन्त्याङ्गनासेवी	८९	हीनाब्रह्मो हीनमूल्ये	२९२
हिंसन्तश्छद्मना नृणां	४३९	हीने कर्मणि पञ्चाशत्	५१
हिंसोद्भवपदान्येवं	२१	हीने पणे तु पञ्चाशत्	४५८
हिरण्यं गोशकृद्भान्	११२	हीनेष्वर्धदमो मोह	४१३
हिरण्यकुप्यसृत्राणां	३११	हतं प्रनष्टं यो द्रव्यं	२९१
हिरण्यमग्निरुदकं	१३	हेमकारादयो यत्र....	३१०
हिरण्यरत्नकौशेय	४३६	हन्तिपुष्पफलानां च	२२९
हिरण्यवर्जं लोहं च	४३६	हेमन्ते सा सप्रयवा	१८८
हिरण्ये द्विगुणा वृद्धिः	२२६	हेमरत्नप्रवालाद्यान्	४४०
हिरण्ये द्विगुणीभूते	२३९	हेमाग्र्यम्बन्धपुरुषाः	३५
हिरण्ये द्विगुणीभूते	२४०	होता नापि हरेदश्वं....	३०७